

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरसप्त

प्रथमोऽध्यायः ।

—•••—

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

य नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

युक्तिं मानवतीं विदन् स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाक्
श्रांताहः क्रमकृत्ययुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोवतिः ।

नित्यस्फुर्त्यधिकारवान् गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो
जागर्त्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीवृक्कणक्ष्मापतिः ॥ २ ॥

यद् ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत् तत् पञ्च मूर्तिप्रथां
तत्वाय स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीवृक्कणक्ष्मापतिः ।
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन् मूर्त्तिस्त्वनुग्राहिका
ननास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञमुद्योतते ॥ ३ ॥

इन्द्रस्याङ्गिरसां नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिः
धोम्या धर्मसुतस्य वैष्णवृपते स्त्रीजा निमेर्गातमिः ।

प्रत्यङ्ग द्वाष्टरुन्धतोसहेचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद् वत तस्य विभारभूत् कुलगुरुमेन्वी तथा माधवः ॥ ४ ॥

स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ।

अकरोत् जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥

तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीवृक्कभूपतिः ।

कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥

म भव्याद् भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।

क्षयामव्याहतां लब्धा परार्थ्यप्रतिर्माऽभवत् । ७ ॥

तन्माय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ।

जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालकृद्वये । ८ ॥

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वभुद्रा-
जपसनकाशगर्भे देवतानमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति ।
वाराणास्या इति ।

दृष्टदेवता नमस्कृत्य चिकीर्षिताश्चपरिपालनाय पालके
वामिनि विद्यमान महिमानमनुस्मारयति युक्ति मान
वतानिति । अत्र चिकीर्षितधर्मशास्त्रे वर्तमानानां हादया-
सामध्यायानां च प्रतिपाद्या अथा ये च नीतिशास्त्राक्ता
राजधर्मोस्त्रि सर्वेऽयस्मिन् भूपती उपलभ्यन्ते । नीतिपत्रे
राज्योऽयः सन्धिः । सा च युक्तिः मानवती । मानः सत्कारः
तत्पुं सामभेददानदण्डपु उपायेषु प्रथमः उपायः । वैरिणी
सुदभेदो द्वितीय उपायः । एताभ्या दानदण्डावप्युप-
नल्यते । एतैश्चतुर्भिरुपायविशेषेणार्थं धन भजति प्राप्नोति ।
एतावता शत्रुक्षय कथितः । अवाशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालन-
धकारः प्रतिपाद्यते । तामेषु अनात्यप्रभृतिषु पुरुषेषु
पश्यमोदृश्य व्यापारस्य योग्या नान्यस्य इत्येवमूर्होपाह-
क्यल । राजसभायामेते तपस्विन पृज्या विप्रा दक्षिण-
भाग उपवेशनीया एते च भृत्या वामभागे इति क्रम
कराति । तत् तत् तामेषु अधिकतान पुरुषान् उचितबुद्धि-
पदानेन प्रयोक्तुं निपुणः । समुद्रपथे न्तत्वे नातिबहुलस्य
दृश्यस्य उन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुमम्पत्तिः । सा च परराष्ट्र-

निवासिभिः सकलप्राणिभिः श्लाघ्यते : इदं कर्त्तव्यमिदं
 नेत्येवं कार्याकार्यविषया स्फूर्तिस्तस्यामधिकारोऽस्य राज्ञो
 नित्यः । सवत्राप्रतिहतबद्धित्वात् । गतो विनिवारितः
 सतां तपस्विनः आबाधो विघ्नो येनासौ गतमद्रावाधः ।
 देशान्तराधिपतीना राज्ञाम् एतदधीनत्वेनापरप्रेष्यत्वादय
 स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तित्वेनाय
 मीश्वरः । यस्य सभायां गौरीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्व न
 श्रुतिमानं । यदोय चरितमपि निरन्तरं वेदाङ्गरहस्यार्था-
 नुष्ठानरूपत्वेन श्रुतिमत् भवति । सोऽयं श्रुतिमतप्रसङ्ग
 चरितः । एवंविधो वृक्षणभपतिः अन्तः परमेश्वरश्चाने
 वहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्ति । यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु
 सामभेदादिषु अर्थं कुशलः । तथा सर्वज्ञावतारत्वात्
 धर्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेषु अध्यायार्थेषु कुशलः ।
 ते च अध्यायार्था उपरिष्ठात् पदार्थस्थित्यन्ते ।

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति यत् ब्रह्म प्रति-
 पाद्यत इत्यादिना । सर्वाम्पनिपतसु प्रतीयमानं यत् पर
 ब्रह्म तदेव शवागमस्य सृष्टिस्थितिसंहारनिरोधनानुग्रह-
 लक्षणपञ्चकृत्य मिदश्रमेशानतत्पुरुषाघोरवामदेवमद्या
 जातलक्षणानां पञ्चानां मूर्तीनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तार
 वा प्रगुणयति प्रकटोकरतीति प्रतिपाद्यते । तत्र तासु
 नृत्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्ति धत्ते । तस्या मूर्तेरात्मनि
 लमनं विद्यातीर्थमुनिः कृत्स्नस्य जगतोऽनुयाहिका मूर्ति
 रित्युच्यते । यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म यस्माच्चाग
 मीक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्तिर्यस्माच्च शोविद्यातीर्थमुनि

स्तदात्मनि संनिधाय प्रकाशते । तस्मात् सर्वज्ञत्वमस्य
राज्ञ उल्कर्षणाविद्वद्भ्रनागीपालमविवादेन प्रतिभासते ।

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धष्टान्तै-
र्हितकारितया प्रशंसति । इन्द्रस्याङ्गिरस इति ।

चिकीर्षितग्रन्थे अद्वातिशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं
प्रकटयति ।

अतिष्मृतिसदाचारपालकी माधवो बुधः ।

स्माते व्याख्याय सर्वाथं द्विजाथं श्रौत उद्यतः ॥ ६ ॥

सर्ववर्णायमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्या
नादिना स्मार्ती धर्मः पूर्वं व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां
विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ।

ग्रन्थमारिप्सुगुरुमर्त्यपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तक-
त्वेनात्रोचितेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रौत-
प्रवृत्तिमिद्वयार्थं विषयप्रयोजने दर्शयन्तं ग्रन्थं प्रतिजानोति ।

प्रणस्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

जैमिनोयन्यायमाला श्लोके संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णयकान्यधिकरणानि न्याया-
तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः । पठितुं सुशक्यैः कतिपयैरेव श्लोकै-
स्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम् । न्यायमाला संगृह्यते इति
ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा । तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य
प्रकारं दर्शयति ।

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ।

श्लोकोऽपरस्तु मिहान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥ २ ॥

चत्वारोऽवयवा एक श्लोकिनीक्ताः क्वचित् क्वचित् ।

यत्र कापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः ॥ ३ ॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्ष
मिद्वान्तश्चेति पञ्चावयवाः । तत्र सङ्गतिरनन्तरमेव व्युत्
पाद्यिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरण स्वयमेवाहित
शक्यते । अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचित्
बहवः श्लोकाः क्वचिदेक इत्यावापाद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यदि
करणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति । अतो बहुत्वः
विभ्यता ग्रन्थगौरवशद्वा न कर्त्तव्या । तमेव ग्रन्थबाहुल्याभा
स्फुटीकुर्वन् रूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति ।

सर्वथापि सहस्रं द्वे नातिक्रामति संग्रहः ।

मांसासासागरस्तेन क्रोडापुष्करिणी भवेत् ॥ ४ ॥

श्लोकैः श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासम्भव न्यायः सगण
ताम् । सर्वथापि सहस्रन्यायसंग्रहरूपां ग्रन्थं श्लोकसङ्घ
द्वयपूर्त्तरवांगिव समाप्यते । न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति
भाष्यटोकादीनां बहुत्वाद् दुरवगाहत्वाच्च भोमांसा सागर
समा पूर्वमामीत् । क्रियमाणेन त्वेनैव ग्रन्थेन टोपद्व
रहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रोडाश्रेणि निर्मितया नाभि
दत्त पुष्करिण्या समा भविष्यति । यद्यपि शास्त्रदीपिकाद
क्वचित् क्वचित् संग्रहश्लोकाऽस्ति तथापि न सर्वत्र विद्यते ।
यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशययोरसंग्रहात् श्लोकपाठमालि
णाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते । अतो न कापि गतार्थत्वं
शङ्कनीयम् । सङ्गतिं व्युत्पादयति ।

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम् ॥ ५ ॥

शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति त्रिविधा सङ्गतिः । सा च शास्त्रादीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोद्दितुं शक्या । शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति ।

धर्मो हादश्लक्षणां व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ६ ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्ये न विशेषतः ।

लहोबाधश्च तन्वच्च प्रसङ्गश्चादिताः क्रमात् ॥ ७ ॥

लक्षणान्यध्यायाः । हादशानां लक्षणानां समाहारी हादश्लक्षणी । तादृशस्य हादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रमहान्ता हादशपटव्याः क्रमाद् हादशानामध्यायानां विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूप धर्मं प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासादपर्यन्तं तच्छेषत्वम् । चतुर्थे गोदाहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम् । नतु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येवमादयः । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । षष्ठे कर्तुरधिकरो नान्यादेरित्यादयः । सप्तमे समानमितरच्छ्रेयैर्नेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनास्त्रानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौख्यं चक्रं निर्बपेदित्यत्र निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौपधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गे नाम्ने यपुरोडाशेऽतिकत्तं चतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामि इति पठिते मन्त्रे विक्रतो सौख्यचरा-

वग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय जृष्टं निवे-
पामि इत्येवमाद्यूहः । दशमे कृष्णलेपे, चोदकप्राप्तस्याव-
घातस्य वितुषीकरणसम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः ।
एकादशे बह्वनामान्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन
प्रयाजाद्यङ्गेनोपकौर इत्यादितन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य
पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेऽप्य-
पकार इत्यादिप्रसङ्गः । पादानामसाधारणं विषयं
दर्शयति ।

विध्युर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ।

प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमोरितम् ॥ ८ ॥

प्रथमे पादे विधिरूप मानमोरितम् । द्वितीयेऽर्थ-
वाटरूपम् । अर्थवादां मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृति-
रूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चित्रादि
नामरूपम् ॥

उपाद्वातः कर्मभेदमान तस्यापवादगीः ।

प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधक-
मपूर्वमद्भाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तापयुक्त उपाद्वातां
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः ।
तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे
नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ।

श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः ।

अन्वारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ १० ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुति-

लिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् ।
 तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतापवीतादिष्वर्थवा-
 दत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद-
 मद्भावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधो-
 तानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
 यात्रमामानि ॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ।

फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः ॥ ११ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानय-
 नस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये
 त्वप्रधानम् । वत्मापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयाजकमित्याद्य-
 प्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुह्वणमयोत्वादिरेपाप-
 क्षाकथवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूय-
 गतजघन्याङ्गालयतादिचिन्ता ।

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विगेषो वृद्धवर्धने ।

श्रुत्यादेर्वैलता चाति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो
 निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकेन-
 धर्मममापनमित्यादिक्रमविगेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादा-
 नामावत्तर्नैकादशमित्यादिबुद्धिः । अदाभ्यग्रहचित्रिण्यो-
 रमावृत्तिरित्यादिवृद्धवर्धनभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां
 श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुबलभावः ।

आवकारौ तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ।

दोषा सत्वं देयवङ्गी षष्ठे पादेऽप्यमी स्थिताः ॥ १३ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरस्यन्यादे-
नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति स च पत्या सहैत्येवमादि-
नाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्त्वाधिकारिणां प्रत्येक
कृतम् फलम् । दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः । काम्य-
कर्मममापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये
द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीनामन्यादीनामधि-
कारिणश्च स नास्त्येवमादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं
विचारितम् । अवत्तनागे मत्याज्येन यजेत् । इहाद्यर्थनाथे
स्मृति शेषान्न ग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापरार्थेन
चन्द्रोदये मत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैका-
दशो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादि निरू-
पितम् । षष्ठे सत्त्वाधिकारिणस्तुल्य कन्या एव । सत्त्वं
विप्रस्येवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं न
देयम् । महाभगिनं देयेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे
लौकिकाग्ना उपनयनहोमः । स्यपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्नि-
विचारः कृतः ।

प्रत्यक्षात्कृत्यतिदेशोऽस्य शेषः साम निरूपणम् ।

नामलिङ्गातिदेशो हो सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्रेणिनेत्यादि-
प्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये रथन्तरशब्देन गान-
मात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वो-
क्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नाति-
देशः । चतुर्थे निर्वापीपधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ।

स्पष्टलिङ्गाद्या स्पष्टात् प्रबलात्पवादतः ।

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ १५ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेश-
विशेषः । तद् यथा । सौर्यचरावतिदेशकानि निर्वाप-
स्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्वयकत्वमित्या-
दीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि । द्वितीये 'त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरति-
देशः । तद् यथा । वाजिने हविः मामान्येन लिङ्गेन
पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते । तत्र लिङ्गमस्पष्टम् । शीघ्रं
तद्ब्रह्मानुत्पादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः ।
तद् यथा । आभिचारिक्रेटावाग्नावेशवसारस्वत्वाहंसा-
त्येषु हविषु त्वित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते
प्राप्ते द्विदेवत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीय-
स्याग्नीसोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलञ्च द्विदेवत्व-
त्वम् । शब्दोच्चारण मात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु
विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः । चतुर्थे द्विर्होमेष्वतिदेशोऽ-
पीद्यते ।

ऊहारर्भाऽथ सामोहो मन्त्रोहस्ततप्रसङ्गतः ।

नवमाध्यायपादेषु चतुर्थेति प्रकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोहातपूर्वकमूहविचार-
प्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । अव-
घातममन्त्रादिष्विवचनितं त्रीह्यग्नादिस्वरूपं साधन-
विशेषत्वमात्रं विवचनितमित्यादिरुपधात् । सवित्वस्त्रिपुत्र-
शब्दानां विकृतिषु नास्त्यहः । अग्निशब्दस्यास्त्यह इत्या-
दिक ऊहविचारारम्भः । द्वितीये मपरिकरः सामोहः ।
तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः ।

ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ १७ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद् यद्वा । स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुहननादीनां बाधः । कृण्वलेषु वितुषोकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संचेपिणाक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणेर्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं कार्यैकत्वम् । तद् यथा । प्रकृती गवाश्वादिर्दक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्यः । तथा विकृतिरूपे भृनाम्नेकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्वादिर्दक्षिणा विकृती चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चयन्त इत्यादिःसमुच्चयः । पञ्चमे षोडशियहः प्रकृतिगामी । स चाश्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे साम त्वे गयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पश्वङ्गेषु हविर्भेदः । अष्टमेधौयमपूर्वकर्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपमुक्तो नञर्थविचारः ।

उपांहातस्तथा तन्वावापी तन्त्रस्य विस्तृतिः ।

आवापविस्तृतिश्चेका दशाध्यायस्य पादमाः ॥ १८ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपांहातो वर्णितः ।

द्वितीये तन्वावापी संचेपिणाक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदा-

हरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थं तथैवावापः
प्रपञ्चितः ।

प्रसङ्गस्तन्निनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ १८ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पात्रे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे
प्रसङ्गः । सौमिकवेदेषुत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि-
विचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । ननु सवनीय-
पुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः अन्वारम्भ-
णीया विकृतिष्वपि स्यात् । ननु प्रकृतावेवत्यादिविचारः ।
तृतीये त्वग्वामसोः समुच्चयः । आधारागतानामृजत्वमन्तत-
त्वादानां समुच्चय इत्यादिक प्राधान्येन । यवव्रीह्यांर्विकल्प
इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे
चैत्रावाहस्यत्याज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं
प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पा-
पवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु
षष्टिसंख्याकेषु पात्रेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ।
ननु यथाक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्-
पात्रेषु विचार्यन्ते । तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव
इत्याशङ्क्याह ।

उपाद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ।

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत् ॥ २० ॥

यथाक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपो
द्वातः काश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्ग-
पतित इत्येवं पादान्तर्भाव उच्येतः । ननु सन्त्वेवमध्या-

यानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः । तदीयस्तु क्रमः कथ-
मवगन्तव्य इत्यत आह ।

शास्त्रे पूर्वोत्तरोभावाऽध्यायानामभिधास्यते ।

पादानान्तु तमवैव लेगादव्युत्पादयामहे ॥ २१ ॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्या-
ययोः पूर्वोत्तरोभावा वक्ष्यते । प्रथमाध्यायगतानां पादानां
पूर्वोत्तरोभाव उदाहृते सति तदव्युत्पत्त्या पादान्तरेष्वपि
तस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति ।

विधिः साक्षान्मिति धर्मं तस्य शेषोऽर्थवादगीः ।

वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांगोऽमोषतः क्रमः ॥ २२ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात्-
प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पात्रे युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य
विधिद्वारा प्रामाण्यात् विध्यन्तरभावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य
साथैवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यात् अर्थवादीत्तर-
भावित्वम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्वोक्तत्रिविध-
वाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगत-
पादानां परस्परं क्रम उच्यते । इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां
पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यमर्थं
निरूप्य तन्निर्णयफलं दृश्यति ।

ऊहित्वा सङ्गतोस्तिस्त्रस्तथा चान्तरसङ्गतिम् ।

ऊहेदाक्षेपट्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २३ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति
तस्याधिकरणस्य शास्त्रमङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति
तिष्ठ ऊहिता भवन्ति । तद्यथा । प्रथमाध्यायप्रथम-

पादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्व-
पक्षीकृत्य तत्सद्भावः प्रतिपादितः । तस्याधिकरणस्य
धर्मसम्बन्धितया धर्मविचारशास्त्रे सङ्गतिः । प्रमाण-
विचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये सङ्गतिः । विधिवाक्यस्य प्रमा-
णत्वनापन्यासात् प्रथमपादे सङ्गतिः । एथैतत् सङ्गतित्रय-
सूहितम् । तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तर-
सङ्गतिरुहनीया । सा चानेकरूपा । आक्षेपसङ्गतिदृष्टान्त-
सङ्गतिः प्रत्यक्षाहरणसङ्गतिः प्रामाद्विकसङ्गतिरुपादृघात-
सङ्गतिरुपादसङ्गतिश्चेत्येवमादिरूपा । तासामाक्षेपादि-
सङ्गतीनामूहं व्युत्पादयति ।

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं धीक्ष्यपरे नये ।

पृथपक्षाङ्गयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥ २४ ॥

तद्वैतत् सर्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते । प्रथमाध्याये प्रथम-
पादस्य प्रथमाधिकरणगतो धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति
निश्चान्तः । अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधिः सम्भवादिति
तद्युक्तिः । द्वितीयाधिकरणे धर्मं लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति
पुत्रपक्षः । लौकिकाकारहीनत्वात् प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेष्वेति
तद्युक्तिः । तथा युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्वे सति
नरविषाणममो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुप-
पन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः । यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधि-
सम्भवेन हेतुना विचार शास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम् । तथा
द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्ति-
रूपेण हेतुना धर्मं लक्षणप्रमाणं न स्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः ।
यथा प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते । तथा

द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते काञ्चिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती मन्तव्यद्विभिरपि सर्वत्रोत्प्रेक्षितुं शक्येते । पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात् प्रामाण्यं बर्णितम् । तस्य च वाक्यस्य शब्दाद्येयीर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वात् वाक्य-
प्रमङ्गेन शब्दनित्यत्वं पञ्चाधिकरणे वर्णयत इति प्रासङ्गिक-
सङ्गतिः । सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पाटे द्वितीयाधिकरणेन सौर्व्यादिद्विकृतिषु वेदिकमङ्गजातमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्ममापेक्षत्वं साधितम् । तत्र प्रथमाधि-
करणमुपोद्घातः । सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरण-
स्यापोद्घातसङ्गतिः । प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमा-
धिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम् । द्वितीयाधिकरणे
सर्ववेष्टनम्भूतेः पूर्ववत् प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते । सेयमप-
वादसङ्गतिः । अनया दिशा सर्वत्र सङ्गतिरूहनीया ।

इत्यं सङ्गतोच्यं त्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंग्रह-
पूर्वपक्षसिद्धान्ताद्यतुराऽवयवान् संजिष्टुः प्रथमाध्यायस्य
प्रथमपाटे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ।

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तिः ।

विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संग्रहः ॥ १ ॥

अर्थधोहेतुताधीतर्लोकसिद्धावघातवत् ।

नियामकं नचैवातो वैधरभो न सम्भवी ॥ २ ॥

दर्शापूर्ववदस्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम् ।

अर्थनिर्णायक शास्त्रमत आरभ्यतां विधिः ॥ ३ ॥

चोदनालक्षणीऽर्थीधर्मी इत्यारभ्यान्वाहार्यं च दर्शनादित्ये-

तदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम् । तदेत-
दस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्य-
यनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्न्यन्ते । अप-
रे त्वेवमाहुः । अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधी-
यते । अर्थज्ञानञ्च विचारमन्तरेण न सम्भवति । ततो विधि-
विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः । इदं विचार-
शास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति ।
तत्र अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः ।
किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते । किंवा पक्षेऽप्राप्त-
मवघातवन्नियम्यत इति । नाद्यः । विमतं वेदाध्ययन-
मर्थज्ञानहेतुः । अध्ययनत्वात् । भारताध्ययनवत् । इत्य-
नुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात् । तर्ह्यस्तु द्वितीयः
पक्षः । अवघातवन्नियमविधित्वसम्भवात् । यथा नखैरव-
घातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधि-
नावश्यं कर्तव्य इति नियम्यते । तथा लिखितपाठेन गुरु-
पूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तमध्ययनविधिना
नियम्यत इति चेत् । न । वैषम्यात् । अवघातनिष्पन्नैरेव
तण्डुलैरवान्तरापूर्वहारेण दर्शपूर्णमासी परमापूर्वं जन-
यतः । नान्यथा । ततो दर्शपूर्णमासा पूर्वमवघातस्य
नियमहेतुः । अत्र तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन क्वत्वनु-
ष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्ति । अतो द्विविधविध्य-
सम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वैधत्वं नास्ति ।
तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत् । स्वर्गाद्याक्षरग्रह-
णमात्रं विधेयमिति वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजि-

स्रायेन कल्पनीयः । स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशेषादिति
 सूत्रेण विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं सम्पादयितुं
 तद्विशेषणं स्वर्गफल युक्त्या स्थापितम् । तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु ।
 एतदेवाभिप्रेत्युक्तम् । विनापि विधिना दृष्टलाभान्नहि तद-
 येता । कल्पस्तु विधिमानर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिर्वादिति ।
 एवञ्च मति वदमधीत्य स्रायादिति शास्त्रमनुगृह्यते । अस्मि-
 ष्छास्त्रे वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोनैरन्तर्यं प्रतीयते । तत्पक्षे
 त्वधोतेऽपि केदे धर्मविचाराय गुरुकुल एवाधिवामः कर्त्तव्यः ।
 तथा सति तन्नैरन्तर्यं बाध्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैध-
 त्वाभावात् पाठनात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्त्तनशास्त्राच्च धर्म-
 विचारशास्त्र नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । यदुक्तं
 लोकमिद्वत्वान्नाप्राप्तविधिरिति । तत्तथैवास्तु । नियम-
 विधित्वं तु न वारयितुं शक्यम् । यथा दशपूर्णमासजन्यं
 परमापूर्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम् ।
 एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननिय-
 मजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति । नियमादृष्टानङ्गी-
 कारे च श्रूयमाणा विधिरनर्थकः स्यात् । नच विश्वजिद्वरा-
 येन स्वर्गाधिक्यं युक्तम् । दृष्टफलेऽर्थज्ञाने सम्भवत्यदृष्टस्य कल्प-
 यितुमशक्यत्वात् । अत एवाक्तम् लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्ट-
 पत्तिकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ।
 नन्वेवमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञान-
 सम्भवाद्विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत् । न । ज्ञानमात्र-
 सम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । अक्ताः शर्करा उप-
 सपद्धातीत्यत्र घृतनव न तैलादिनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेन

निगमिन निरुक्तेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु तेजो-
 वै घृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णयति । अतो विचारो
 वैधः । वेदमधीत्य स्यादिति शास्त्र त्वध्ययनसमावत्तं
 नद्योः पूर्वापरोभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्ट न
 त्वानन्तर्यम् । तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्र-
 मारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । अस्मिन्नेवाधिकरणे
 गुरुमतमाह ।

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्थ्यध्ययने विधिः ।

तेन पूर्वोत्तरो पक्षौ प्रस्ताध्यावन्यहेतुभिः ॥ ४ ॥

विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्याशोधियं विना ।

तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेत्यताम् ॥ ५ ॥

स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनादनात् ।

विषयादिसमुत्पादं शास्त्रमारम्भतां ततः ॥ ६ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयोत । तमध्यापयित्वाध्यापनं
 विहितम् । नचात्र नियोज्याभावः । आचार्यत्वकामिना
 नियोज्यत्वात् । उपनयोतित्यनेनाचार्यकरणे विहितेनात्मने-
 पदेन नियोज्यविशेषणमाचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयनं
 यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि । तयोरिकप्रयोजन-
 त्वात् । एवञ्च सत्याचार्यकर्तृकमध्यापनं माणवकर्तृ-
 केषाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवा-
 ध्ययनानुष्ठानमिडेने पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः ।
 श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाध्युपपद्यते । ततो-
 ऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यन्ती पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा
 वर्णनीयो । विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः । विचार-

शास्त्रं विषयः । अवैधं वैधं वेति संशयः । तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः । विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थज्ञानमपि प्रयुञ्जीत किंवा पाठमात्रम् । नाद्यः । अन्तरेणाप्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धिः । पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो न सम्भवति । आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धाऽर्थो विषयः । तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा । निर्णयो विचारस्य फलम् । सोऽपि विषयवद् दूरापितः । अतो विषयप्रयोजनाभावाद् विचारशास्त्रं नारम्भणोपमिति पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । मानामाध्यापनेनार्थावबोधः प्रयुज्यताम् । तथापि साङ्गवेदाध्यायिनां निगमनिरुक्तव्याकरणैर्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थविवोधः स्वत एव प्राप्नोति । ननु यथा विषयं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः । तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्तदवस्थ इति चेत् । न विवक्षाया अपनोदितमशक्यत्वात् । विषयाजनवाक्यध्यातप्रणीतत्वेन बाधा मा भूदिति मुग्याद्यस्तत्र परित्यक्तः । वेदे तु कुतो न विवक्षितार्थत्वम् । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वाऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः । तन्निर्णयः प्रयोजनम् । ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तो नाध्ययनेन न बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् । द्वितीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ।

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ।

मानेन वाथवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते ॥ ७ ॥

लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नामलक्षणम् ।

मानशब्दा तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् ॥ ८ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ।

अत एव प्रमाणञ्च चोदनैवात्र नो कुतः ॥ ९ ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाहुः
मानाधीना मेवसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति । सजातीय-
विजातीयव्यावर्तको लक्ष्यगतः कश्चिन्नाकप्रसिद्ध आकारो
लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनावृद्धौ
जातायां प्रमातुमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा ।
मास्त्रादिमती गौरित्युपश्रुत्य चतुष्पात्स जीवेषु तल्लक्षण-
लक्षितपदार्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षुषावगच्छति । एवञ्च
सत्यलौकिकत्वाद् धर्मस्य नास्ति लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमातु
मुद्योगः । कथञ्चिदुद्योगेऽपि न तत्र प्रमाणसद्भावः शब्दि-
तुमपि शक्यः । न तावदत्र प्रत्यक्षं संक्रमते । धर्मस्य रूपादि-
रहितत्वात् । अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नास्यनुमानम् ।
प्रत्यक्षानुमानमूलस्य शब्दस्य सङ्गतिग्रहः । ततो व्युत्पत्त्य-
भावान्नागमोऽपि तत्र प्रवर्तते । तस्माद् धर्मो लक्षण
प्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूत् । चक्षुरादिगम्यो
लौकिक आकारः । तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफल-
साधनत्वाल्लक्षण आकारोऽस्ति । तेनार्थत्वे सति
चोदनागम्याऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति । अर्थो धर्म इत्युक्ते
ब्रह्मणि चेत्यवन्तादौ घटादौ चातिव्याप्तिः । तदव्यवच्छे-
दाय चोदनागम्य इत्युक्तम् । तावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थ-
फलत्वेनानर्थरूपे श्येनाद्यभिचार कर्मण्यतिव्याप्तिः । तद्व्य-
वच्छेदायार्थ इत्युक्तम् । यद्यपि श्येनस्य शत्रुवधः फलं न तु

नरकः । तथापि तस्य बधस्य नरकहेतुत्वात् बधहारा श्योनोऽ-
नर्थः । नचैवषोम्नी मीयपशु हिंसाया अपि बधत्वे न
नरकहेतुत्वं स्यादिति मशङ्कनीयम् । तस्याः कत्वङ्गत्वे न
क्रतुफल स्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभात् । यत श्वेदना-
गम्यत्वे सत्यर्थत्व धर्मलक्षणम् । अतएव गम्यं धर्मं विधि-
वाक्यं प्रमाणम् । यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मः
तथापि प्रसिद्धादसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः । सम्भवति ।
तस्मान्नक्षत्रप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः । अस्मिन्नेवाधिकरणे
गुरुमतमाह ।

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ।

सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ १० ॥

सिद्धे पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः ।

मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का च्छतिः ॥ ११ ॥

हर्षहेतु बहुत्वे न व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि ।

दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः न एव हि ॥ १२ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासित्यत्राथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनान-
न्तर्यमुच्यते । अतःशब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं
हेतुः क्रियते । उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्स्न-
वेदार्थमाचष्टे । ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा
कृता । अत्र संशयः किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि
वेदार्थो भवति । किंवा विधिवाक्यप्रतीतः कार्यार्थ एव
वेदार्थ इति । तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि
बाधक इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः ।
व्युत्पत्तिश्च सद्दार्थोऽप्यस्ति । पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहार-

व्याहारजन्यं श्रोतुर्हर्षमनुमाय बालो हर्षहेतौ पुत्रजन्मनि
सङ्गतिं प्रतिपद्यते । ततो मन्त्रार्थेवाद्प्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ
इति प्राप्ते ब्रूमः । पुत्रजन्मवद्दर्शितूनां धनलाभादीनां
बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः ।
गामानयेति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमव-
लाक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम् । तस्मात् कार्यरूप एव वेदार्थ
इति । तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ।

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ।

एतत् किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सम्यक् परीक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

मानापदेशान्मे यस्य सिद्धत्वात् किं परीक्षया ।

मैवं विचारशास्त्रे ऽस्मिन् परीक्षोपेक्ष्यते कुतः ॥ १४ ॥

म्यष्टाऽर्थः अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ।

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताथवा ।

वेदार्थस्य प्रधानत्वात् प्रथमं तत्परीक्षणम् ॥ १५ ॥

चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ।

अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः
सुत्रकारेण परीक्षिष्यते । चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमेऽध्याये
परीक्षा । तदेतदयुक्तम् । कुतः । वेदार्थस्य प्रधानत्वेनादौ
परीक्षणीयत्वात् । प्रधानभूतो हि वेदार्थः । पुरुषार्थत्वे ना-
नुष्ठेयत्वात् । प्रमाणन्तु तदबाधनाय प्रवृत्तम् । तत्तच्छेष-
तया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थ-
प्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः । प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ
तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम् । निरपेक्षत्वात् । नहि स्वतः प्रामाण्य-

शब्दिनां मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति । प्रमेयन्तु सापे-
क्षम् । मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तत्वात् । तदेतन्मुख्यत्व-
माश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते ।
अथान्यत् प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः ।
अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याशया-
सिद्धेः । तदेवमाधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भट्टप्राभाकर-
मतभेद उपन्यस्तः । अथ प्रायेण भाट्टमतमेवापन्यस्यति ।
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा ।

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता ॥ १७ ॥

वर्त्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यमौ ।

अक्षमूलाऽनुमानादिस्तेन विधये कमेयता ॥ १८ ॥

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयाव-
भासकत्वम् । तावद्विवादम् । धर्मस्य प्रमेयः । असन्दिग्धा
विपर्यस्तत्वे मति बुध्यमानत्वात् घटादिवत् । तस्मात्
प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । धर्मस्य
प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति । प्रत्यक्षस्य वर्त्तमान-
मात्रविषयत्वात् । यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तत्रानुमाना-
दीनां कैव कथा । क्वचित् प्रत्यक्षेण गृहीते व्यापरादौ पश्चा-
दनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद् विधिनैव धर्मो गम्यते ।
पञ्चमाधिकरण मारचयति ।

* अशोधको बोधको वा न तावद् बोधकोविधिः ।

शक्तेरुलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ १९ ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहण सम्भवात् ।

बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ २० ॥

यथा धर्मं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति । तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम् । शक्तिग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादी गृह्यते । धर्मस्त्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दूर्घटम् । तस्माद् विधेरबोधकत्वान्न धर्मं प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा प्रभिव्र कमलोदरे मधुनि मधुकरः पिवतीत्यत्र मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने अमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिद्यते । तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिक भावनायां विधेः सङ्गतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुद्धयते । तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति । न च संवादाभावादप्रामाण्यम् । समनन्तर भाविर्प्रातिनियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि सम्भवात् । अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ प्रतिनियतजन्मान्तरफले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत् । एव तर्हि स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमात्त्रास्ति कापि संवादाद्यपेक्षा । तस्माद्बोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्दिधेः स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं नापङ्क्तुं शक्यम् । षष्ठाधिकरणमारचयति ।

विध्दिरूपीयः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः ।

अनित्यो वर्णरूपत्वात् वर्णं जन्मोपलम्भनात् ॥ २१ ॥

षष्ठाधिकृतप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णस्य नित्यता ।

उच्चारण प्रयत्नेन व्यञ्ज्यतेऽसौ न जन्यते ॥ २२ ॥

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते । वर्षा-
समूहश्रवणान्तरमिदमेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्यय-
क्षेणात्पद्यते । तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित्
स्फोटनामक्तः पदार्था विषयः । स च नित्यः । स एव
शब्दा न तु वर्ण इति । तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते ।
वर्णेष्वेवैकार्यावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धे रूपपक्षेर्वर्णाति-
रिक्तो स्फोटकल्पना निरर्थिका । तस्माद्दर्शानामेव शब्दत्वम् ।
वर्णाच्च प्रति पुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उप-
लभ्यन्ते । तस्मादनित्यः शब्दः । तस्य च कारणदोष-
सम्भवाद्धिषेरप्रामाण्य मिति पूर्वपक्षः । बहुभिः पुरुषैः
प्रत्येक बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे त एवमे गकारादयो वर्णा
इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते । तद्वलान्नित्या वर्णाः । न
च वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्व उच्चारणप्रयत्ना व्यर्था इति
शङ्कनीम् । तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् । एवं सति
पुरुष भेदादुच्चारण भेदा यथायांगमुदात्तादिभेदैः पटुम्-
दुत्वादि भेदै खोपेतान् ध्वनि विशेषानुत्पाद्य चरितार्था
भविष्यन्ति । तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्त्य-
प्रामाण्यम् ।

सप्तमाधिकरण मारचयति ।

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक् सङ्केतवौचाया मनपेक्षत्व वर्जनात् ॥ २३ ॥

वेदैपि लोकवन्नैव वाच्यार्थं सङ्गतिः पृथक् ।

ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्षतः ॥ २४ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वा देकार्थावच्छेदकस्यापि पदस्य वर्णरूपतया नित्यत्वाद्दर्शनं पदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति । तथाप्यग्निहोत्रं जहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि वाक्यस्य वाक्यार्थं सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम् । ततो-
नैरपेक्ष्याभावात् प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्तिं ब्रूमः । लाके गामानयेत्यादि पदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरिव सङ्गतिर्गृह्यते । वाक्यं त्वाकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिवशात् स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम् । तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वं न प्रामाण्यं भविरुद्धम् ।

अष्टमाधिकरणं मारचयति ।

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ।

काठकादि समाख्यानाहाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ २५ ॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्तृनुपलब्धेन स्यात्तत्ताऽपौरुषेयता ॥ २६ ॥

काठक कौथुमं तैत्तिरीयकमित्यादि समाख्यातम् । तदेदविषया लाके दृष्टाः । तद्धित प्रत्ययश्च तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयसिकं भारतमित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किञ्च । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम् । वाक्यत्वात् । कालिदासादिवाक्यवदिति प्राप्ते ब्रूमः । अध्ययनसम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन समाख्यापपद्यते । कालिदासादिग्रन्थेषु तत्सर्गावसाने कर्त्तार उपलभ्यन्ते । तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्तार उपलभ्येत न चोपलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिश्रुततर्कपराहतः । तस्मादपौरुषेया वेदः । तथा सति पुरुषबुद्धि-

दोषकृतस्या प्रामाण्यस्मानाशङ्कनीय त्वाद्विधिवाक्यस्य धर्मं
प्रामाण्यं सुस्थितम् । इति माधवीये जैमिनौयन्यायमाला-
विन्तरे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य*प्रथमाधिकरणं मारचयति ।

वायुर्वा इत्येवमादे रर्थवादस्य मानता ।

न विधयेऽस्ति धर्मं किं किंवासी तत्र विद्यते ॥१॥

विध्यर्थज्ञादशब्दानां मियोऽपेक्षा परित्तयात् ।

नास्यैकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः । २॥

विध्यर्थवादी साकाङ्क्षौ प्राशस्य पुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता । ३ ।

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादी श्रूयते । वायव्यं श्वेत-
मालभेत भूतिकाम इति विधिः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता
वायुमेव स्वेन भागधियेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती-
त्यर्थवादः । तत्र विधिवाक्यं गता वायव्यादिशब्दा अर्थ-
वादशब्द नैरपेक्ष्येणैव विशिष्टं मर्थं विदधति । अर्थवाद-
शब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थं मन्वाचक्षते । क्षिप्रगामी
वायुः स्त्रोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यं प्रयच्छ-
तीत्युक्ते रामायणं भारतादाविव वृत्तान्तः कश्चित् प्रती-
यते । न त्वनुष्ठेयं किञ्चित् । अत एकवाक्यत्वा भावा
नास्यर्थवादस्य धर्मं प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । मामृत-
पदैकवाक्यता । वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते । विधि-
वाक्यं तत्रवत् पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्यमपेक्षते ।
अर्थवादवाक्यञ्च फलवदर्थ्यावबोधयथैवसिताध्यवयनविधि-

परिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । ततः पुरुषार्थपर्यवसि-
तविध्यपेक्षितप्राशस्यं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं
विधिवाक्येन सहेकवाक्यतामापद्यते । यतः क्षिप्रगामि-
स्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायु रस्य पशोर्देवता । ततः
प्रशस्तमिमं वायव्यं पशुमालभेतेति वाक्यो रन्वयः । तस्मा-
दर्थवादो धर्मप्रमाणम् ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

वाटोक्तहेत्वपेक्षत्वान्न विधिर्मानतेति चेत् ।

सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ ॥ ४ ॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः । अतो वायव्यमालभे-
तेत्येवमर्थवादोक्तहेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते । ततः
सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः विमतं कर्मानुष्ठेयम् ।
फलप्रददेवतातोषकत्वापन्यासमुखेन कर्मप्राशस्यमुपलक्ष्यते ।
तथा सति प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य
विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते । तत् कुतः सापेक्ष-
त्वम् । तस्माद् विधिः प्रमाणमिति राद्धान्तः । द्वितीयाधि-
करणमारचयति ।

ऊर्जोऽवरुद्धा इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ।

यूपीडुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सवा ॥ ५ ॥

चतुर्थ्या फलतालाभाद् यूपीडुम्बरताफलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अस्तुतौडुम्बरत्वस्याविधानात् कस्य तत्फलम् ।

अर्थद्वेषे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ॥ ७ ॥

इदमास्नायते । श्रीडुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उडुम्बर
 ऊर्कं पशव ऊर्जं वास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जाऽवरुद्धा इति ।
 अस्य तत्र शब्दाभिधेयौऽत्यन्तमारभूतः सूक्ष्मोऽवरस ऊर्गुच्यते ।
 उडुम्बररूपयोजा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपा मूर्जमाप्नोति ।
 ततो यूपस्थौडुम्बरत्वमूर्जः सम्पादनाय सम्भवतीत्यर्थः ।
 अत्रावरुद्धा इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा फलत्वं गम्यते ।
 धनलाभाय राजमेवेत्यादौ तादर्थ्यदर्शनात् । न च फलपरस्य
 वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते । अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि
 ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः । अय-
 मूर्जाऽवराधः कस्य फलम् । किमविहितस्यौडुम्बरत्वस्य
 उत विहितस्य । नाद्यः । अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात्
 फलानुत्पत्तेः । द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उताक्षेपः ।
 नाद्यः श्रीडुम्बरो यूपो इवतीत्यत्र लिङ् प्रत्ययाश्रवणात् ।
 द्वितीये स्तुत्या समुद्वेयः । न चात्र स्तुतिमङ्गी करोपि ।
 अथाच्येत । विधिना यूपोडुम्बरत्वं स्तूयते । तत्फलं
 चावबोधयत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत । ततः फलविधि
 वन्निगद्यमानमध्येतद्वाक्यं स्तावकत्वैव । अत्रैव गुरुमतेन
 पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ।

न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥ ८ ॥

ऊर्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद् विधित्वं प्रति-
 भासते । लिङ्ङायभावादर्थवादत्वम् । अतः सन्दिग्ध

त्वान्न प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः । एकवाक्यत्वलाभे-
नार्थवादत्वं निर्णयिते अतः प्रमाणं चोदनेति राधान्तः ।
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुतातः शूर्पादन्यच्च साधनम् ॥ ८ ॥

शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्पते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात् प्रवर्त्तिका ॥ १० ॥

इदमाम्नायते । शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं कियत इति ।

अयमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतुत्वे नान्वेति । हिशब्दस्य हेतु-
वाचित्वात् यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते
यद् यदन्न साधनं दर्वीपिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्य-
मिति लभ्यते । ततः पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्पन्त
इति प्राप्ते ब्रूमः । शूर्पस्य ह्यंमसाधनत्वं श्रौतम् । तृतीयया
तद्वगमात् । पिठरादीनां त्वानुमाणिकम् । अतोऽसमान-
बन्धत्वान्न विकचो युक्तः । ततो हेतुर्व्यर्थः । स्तुतिस्तु प्रो-
चनार्थोपयुक्ता । तस्मात् स्तुतित्वे नान्वयः । चतुर्थाधिकरण-
मारचयति ।

मन्त्रा ऊरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

वागिधूत पुरोडाश प्रथनादेश भासकाः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्धानाम्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्धानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

ऊरु प्रथस्वेत्ययं कथिक्मन्त्रः । तस्यायमर्थः । भोः

पुरोडाश ! त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरत्येव-
मादयो मन्त्रा यागप्रवांगेषूच्चार्यमाणा अदृष्टमेव जन-

यन्ति । न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथम-
लक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात् । उरु प्रथ-
स्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम् । नैतद् युक्तम् ।
अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलादृष्टस्य
कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्माद् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव
योग्यप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येना-
प्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेषैवानुस्मरणीयमिति यो नियम
स्तस्य दृष्टासम्भवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु । अत्रैव मतान्तरेण
पूर्वोत्तरपञ्जावाह ।

मन्त्रब्राह्मणयोर्यदा कलहो विनियोजने ।

न मन्त्रलिङ्गसिद्धाय मनुवक्तीतरयतः ॥ १३ ॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमवि-
वक्षितार्थं स्यात् । वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विव-
क्ष्येतेत्युभयोर्विरोधात्प्रामाण्यं चाटनाया इति पूर्वपक्षः ।
नायं विरोधः । प्रवलेन लिङ्गेन विनियोगमिदो वाक्य-
स्थानुवाटकत्वादिति राद्धान्तः ।

इति माध्ववैये जैमिनीय न्याय मालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीय पादन्य प्रथमाधिकरणं मारचयति ।

अष्टकादि स्मृतधर्मं न मात्वं मानताथवा ।

निर्मूलत्वाच्च मानं सा वेदार्थात्कौ निरर्थता ॥ १॥

वैदिकैः स्मृत्यमाणत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता ।

विप्रकौणार्थसंक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता ॥ २ ॥

अष्टकाः कर्त्तव्या इत्यादि स्मृति वाक्यं न धर्मं प्रमाणम् । पौरुषेय वाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात् । विप्रलम्भकवाक्यवत् । अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यते इति मन्येथाः । तर्हि वेदेनैव तदर्थस्थाधिगतत्वादियं स्मृतिरनर्था स्यात् । तदानीमनुवादकत्वाद्प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । विमता स्मृतिर्वेदमूला वेदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात् । उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत् । न च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । अस्मन्नादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र सच्चिप्यमाणत्वात् । तस्मादियं स्मृतिर्धर्मं प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

न मा स्मार्त्ताष्टकाङ्गत्वाद् यां जना इति मन्त्रगीः ।

तत्र स्मृतमूलवेदेऽनुमितं मात्वसम्भवात् ॥ ३ ॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्राऽष्टकाश्चाडस्याङ्गम् । तच्च याङ्गं स्मार्त्तम् । न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे । तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मं प्रमाणमिति चेत् । न तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात् । अनुमानञ्च दर्शितम् । तस्मादमी मन्त्रो धर्मं प्रमाणम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

श्रीऽङ्गवरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः ।

अमितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

श्रीऽङ्गवरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ।

विरोधान्मूलवेदस्यानुमानात् मानता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टामे सदीनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौ-

इम्बरी शाखा निखन्यते । तस्याथ वाससा वेष्टनं स्मर्यते ।
 प्रौढम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति सा पूर्वन्यायेन प्रमाणमिति-
 प्राप्ति ब्रूमः । श्रीइम्बरीं स्पृष्टोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवच-
 नेन स्पर्शा विधीयते । न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सम्भवति ।
 अतो मूलवेदानुमत्तन कालात्ययापदिष्टम् । तस्माद् विप्र-
 लम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्म तिरप्रमाणम् । अत्रैव मतान्तरमाह ।

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्याद्यद् वा व्याघातदर्शनात् ।

अमात्रे शुद्धित्वाधाऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते । ६ ॥

परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद् वेष्टनस्य तत् ।

अस्थेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥ ७ ॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्याः
 परस्परविरोधाद्दुभयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । अनुमानस्य
 कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे
 प्रमाणम् अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतमूल-
 मित्युच्यते । तर्हि माभूत्तस्या अप्रामाण्यम् । तथापि पर-
 प्रत्यक्षात् स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हितत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो न
 सर्ववेष्टनम् । तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वैसर्जनाख्य होमीयवासो ग्रहणसंस्मृतिः ।

प्रमानवा श्रुत्यवाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥ ८ ॥

दृष्टलोभैक मूलत्व सम्भवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्बाधहीनाप्येषा न हि प्रमा । ९ ॥

न्यीतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रकान्ते वैसर्जन
 होमी विहितः । तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च स्नात्वा-
 हतेन वाससा संच्छाद्य वाससोऽन्ते स्नुग्दण्डमुपनिबध्य

जुहोति । तस्मिन्वासस्येवं स्मर्यते । वैसर्जनहीमीयं
वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीति सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्
प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् प्रमाण-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । कदाचित् कश्चिदध्वर्युर्लोभादेतहासो
जग्राह । तन्मूलैवेषा स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति ।
दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना । दक्षिणया परिकीतानाम्-
त्वित्रां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्यप-
पत्तावष्टकादिवन्न मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते । अतो
बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्न प्रमाणम् । चतुर्दाधिकरणं
भाष्यमतेनारचयति ।

आचान्ते नित्यमा मा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत् ।

वेदं कृत्वेति यः श्रौतःक्रमस्तेन विरोधतः ॥ १ ॥

आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः ।

धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वाद्वाधादस्ति मानता ॥ ११ ॥

क्षत आचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम् । यदा
तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति । तदा नैमित्तिक-
माचमनं क्रवङ्गत्वे न स्मृत्या विधीयते । आचान्तेन कर्त्तव्य-
मिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम् । कुतः । विरुद्धत्वात् । वेदं कृत्वा
वेदिं करातीति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः
प्रतीयते । षट्ठा नाम दर्भमयं सम्भार्जनसाधनम् । वेदिराह-
वनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः । तृयो-
मध्ये यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात् । तदा
श्रुत्युक्तं नैरन्तर्यं विरुद्धयेत् । तस्माद् वेष्टनस्मृतिवदा-
चमनं स्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः । वेदवेद्यादि

श्रुत्युक्त पदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्त्या अनुष्ठेयपदार्थाः ।
क्रमसु पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च पदार्थानुपजीवति । तत
उपजीव्य विरोधात् क्रम एव बाध्यते । न तु क्रमेणाच-
मनस्य बाधोऽस्ति तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेव वार्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं
चकार । तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति ।

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ।

न धर्मो नहि पूतं स्याद् गौक्षीरं खट्वतौ धृतम् ॥ ११ ॥

• ब्रह्मचर्यं माहिंसां च परिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षे-
दिति । श्रुतावहिंसादिधर्मत्वेनोक्तः स एव धर्मः शाक्ये ना-
प्युक्तः । तस्मात् शाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रामाण्यमिति चेत् । न ।
स्वरूपेण धर्मस्यापि गौक्षीरन्यायेन शाक्यसम्बन्धे सत्यधर्म-
त्वप्रसङ्गात् । तदीयग्रन्थे नाहिंसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न
सा धर्मं प्रमाणम् । विचारान्तरं दर्शयति ।

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात् प्रमाण्याता ॥ १२ ॥

होलाकीत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावाद-
प्रामाण्यमिति चेत् । न । वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वे ना-
ष्टकादिवत् वेदमूलत्वात् । अतएव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरव-
भयाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारे-
णोपदिष्टः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचार इत्येवं धर्मं प्रमाणोप-
न्यासात् तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम् । पञ्चमाधिकरण-
मारचयति ।

यवादिशब्दाः किं वार्था नो वार्यन्ते च्छ साम्यतः ।

दीर्घशूकप्रियङ्गवाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः ॥ १४ ॥

यत्रान्या इति शास्त्रस्थप्रसिद्धिस्तु वलीयसी ।

शास्त्रीयधर्मं तेनात्र प्रियङ्गादिर्न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमयश्चरुर्भवति । वाराही उपरुनहा वृषमुञ्चत इति श्रूयते । तत्र यवशब्दमार्या 'दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च शूकरे । स्नेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु वराहशब्दं कृष्णशकुनी । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्यस्नेच्छप्रसिद्धयोः समान बलत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राति ब्रूयः । शास्त्रीयधर्मविबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्वलीयसी । प्रत्यासन्नत्वाद्विच्छिन्नपारम्पर्यागतत्वाच्च । शान्ते च यवविध्यर्थवाद एव श्रूयते । यत्रान्या औषधयो म्लायन्ते । अथेते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति । इतरोषधिविनायकालेऽभिहृदिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते । न तु प्रियङ्गुषु । तेषामितरोषधिपाकात् पूर्वं पच्यमानत्वात् । उपानद्विध्यर्थवादश्चैवं भवति । वराहं गावो ऽनुधावन्तीति गवामनुधावनं शूकरे सम्भवति । न तु कृष्णशकुनी । तस्माद्दीर्घशूकादिर्यवादिशब्दार्थः । अत्र वार्त्तिककारः पीलुशब्दमुदाजहार । तं च स्नेच्छा हस्तिनि प्रयुञ्जते । आर्यास्तु वृक्षे । तत्राविप्लवत व्यवहारस्यार्येषु सम्भवाद् एव पीलुशब्दाद्येः । अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ।

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ।

न शास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्धयार्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

स्रष्टोऽर्थः ।

अस्मिन्नेवाधिकारणे वार्त्तिककारमतेन वर्षकान्तर-
मारचयति ।

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ।

इतराचारवन्मात्व ममात्वं स्मार्त्तवाधनात् ॥ १७ ॥

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केषुचिद्वृत्तिषुदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परि-
शयन्ति । सोऽयमाचारः प्रमाणम् । शिष्टाचारत्वात् ।
होलाकाद्याचारवदिति चेत् । न । स्मृतिविरुद्धत्वेन
कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथाच स्मृतिः । मातुलस्य
सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा
चान्द्रायणं चरेदिति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानु-
मापकत्वसाम्यात् समबलत्वमिति वाच्यम् । होलाकादि-
सदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्देदानुमापकत्वायोगात् । न
हीदामीन्तनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टं वेदं
दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टाचारो मूल-
वेदमनुमापयेत् । शक्नोति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वापि
देशविशेषे कालविशेषे च यं कश्चिदपि होलाकाद्याचारस्य
मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम् । तस्मात् शिष्टाचारेण
स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते । न तु श्रुतिः । अनुमिता च
स्मृतिविरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते । अत एवाहुः ।
आचारात् तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेषु श्रुतिकल्पनम् । तेन
इत्यन्तरिनं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते । तस्माद्प्रामाण्यमीदृ-
शस्साधारस्याभ्युपेयम् । तत्रैवापरं वर्षकमारचयति ।

लौकिको वाक्यगो वार्थश्चिद्वदादेः समत्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्विहान्तिमः ॥ १९ ॥

त्रिवृद्विधेष्वमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य वैगुण्यं
लोकसिद्धोऽर्थः । वाक्यशेषाद् ऋक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्वव-
स्थितानां वहिष्यवमानात्मकस्तावनिष्पादनक्षमाणामुपास्यै-
गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थं । तत्र धर्मनिर्णये
वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समान-
बलत्वादुभावर्थो विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेत् । मैवम् ।
लौकिकार्थत्वौकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्त्वैगुण्यमर्थवादवाक्ये
स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येव विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्या-
देकवाक्यत्वं न स्यात् । अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां
नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः । षष्ठाधिकरणमार-
चयति ।

कल्पः पिकादिशब्दार्थो याज्ञो वा स्नेच्छरुदितः ।

कल्पं ह्यार्थेष्वसिद्धत्वादनार्थ्याणामनादरात् ॥ २० ॥

याज्ञो स्नेच्छप्रसिद्धिस्तु विराधादर्शने सति ।

पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्याः पिकादिशब्दं न काप्यर्थे प्रयुञ्जते । स्नेच्छास्य न
प्रमाणभूताः । तस्मान्निरगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दा-
नामर्थः कल्पनीय इति चेत् । मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोध-
स्यादृष्टत्वेनेदृशे विषये स्नेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् ।
कल्पमानादव्यवस्थितादर्थादिरं स्नेच्छरुदितः । यत्रेदृश्या
अपि रुद्धेरभावस्तत्र निरुक्तादयस्वरितार्थाः । तस्मादनार्थ्ये
प्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः । नेमशब्दोऽर्धवाची । तामरस-

शब्दः पद्मवाचीत्वेव द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरु-
मतमाह ।

अर्थाबोधोदप्रमाणं पिकालम्भनचोदना ।

मैवं च्छे प्रसिद्धापि तद्बोधादविरुद्धया ॥ २२ ॥

स्यष्टोऽर्थः । सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अपीरुषेयाः कन्यायाः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः ।

श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥ २३ ॥

पुं नामोक्तेः, पीरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः ।

तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्त्तृताम् ॥ २४ ॥

बोधायनापस्तम्बाश्वलायनकाल्यायनादिनामाङ्किताः

कल्पसूत्रादिग्रन्था निगमनिरुक्तषडङ्गग्रन्था मन्वादिस्मृतयश्चा-
पीरुषेयाः । धर्मबुद्धिजनकत्वात् । वेदवत् । न च मूल-
प्रमाणमापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति शङ्कनीयम् । उत्पन्नाया
बुद्धेः स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात् । मैवम् । उक्ता-
नुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । बोधायनसूत्रमापस्तम्बसूत्र-
मित्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते । न च काठकादि-
समाख्यावत् प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम् । तद्ग्रन्थनिर्माण-
काले तदानीन्तनैः केष्विदुपलब्धत्वात् । तच्चाविच्छिन्नपार-
म्पर्येणानुवर्तते । ततः काञ्चिदासादिग्रन्थवत् पीरुषेयाः ।
तथापि वेदमूलत्वात् प्रमाणम् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्यतीक्ष्णैः श्रुतिर्न मा ।

न कल्पे माध्यवेदत्वप्रहाणाद्दुर्वलत्वतः ॥ २५ ॥

सर्वद्विथी दर्शयागकर्त्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह । सर्वासु
तिद्विष्यमावास्या कर्त्तव्येति । श्रुतिस्वभावास्वायामैव

तिथौ तत्कर्त्तव्यतां ब्रूते । ततः कल्पसूत्ररूपेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत् । मैवम् । कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम् । किन्तु प्रयत्नेन साधनीयम् । न च तत् साधयितुं शक्यम् पीरुषेयत्वस्य समाख्यया तत्कर्त्तृरूपलभेन च साधितत्वात् । अतः कल्पसूत्रस्य दुर्बलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम् । अष्टमाधिकरणमारचयति ।

होलाकादेर्व्यवस्था स्यात् साधारण्यमुताग्रिमः ।

देशभेदेन दृष्टत्वात् साम्यं मूलसमत्वतः ॥ २६ ॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठादपुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यम् । कुतः । देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् । होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते । वसन्तात्सर्वो होलाका । आङ्गीनेवुकादयो दाक्षिणात्यैः । खलकुलागत करञ्जाकार्कादिस्वावरदेवतापूजादिकमाङ्गीनेवुकशब्दे नाच्यते । उदुत्तुषभयन्नादय उदीच्यैः । ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्यं धावयन्ति । सोऽयमुदुत्तुषभयन्तः । एवं हारीतादिस्मृतिः काचित् क्वचिद्देशविशेषे दृश्यते । तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत् । नैवम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्वसाधारणत्वात् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमिती पदे ।

अर्थाबोधामालं चेन्न सामान्यानुमानतः । २७ ॥

प्राच्यादिभिव्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या । तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्यते । ये पुरुषाः कश्चित् कालं प्राच्यां

निवसन्ति त एव कालान्तरे प्रतीच्यां दिग्नि निवसन्त उप-
लभ्यन्ते । तत्र श्रौतप्राच्यादिपदस्यार्थाबोधाद्प्रमाणं श्रुति-
रिति चेत् । *मैवम् । अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्प-
कत्वात् । अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थं बोधादनुमिता
श्रुतिः प्रमाणम् । नवमाधिकरणमारचयति ।

गागाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।

नियमोऽत्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥२८॥

साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः साम्रादिमद्वस्तुनि गौरित्येव शब्दः
प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु स्वत्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावो
गोण्यौगोयोपोतलिकेत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्र
दृश्य एवशब्दः साधुर्नेदृश्य इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति ।
तथा प्रयोगोऽपि तन्नास्ति । ईदृश्य एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदृश्य
इति न तावद्दृष्टव्याहारो नियामकः । तस्य सर्वेषु शब्देषु
समानत्वात् । नापि व्याकरणस्मृतिनियामिका । तस्या
निर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात् न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूलम
अन्यान्त्याश्रयेत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणस्मृतः प्रामाण्यसिद्धौ तद-
नुसारेण प्रयोक्तव्यामभियुक्तत्वमिद्धि । तत्सिद्धौ ततः
प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्मान्नास्ति
साधुत्वप्रयोगयो नियम इति प्राप्ते ब्रूमः । साधूनेव शब्दान्
प्रयुञ्जीत न त्वपशब्दानित्यस्ति नियमः । उभयत्र क्रमेण
गुणदोषवादिनो वेदवाक्ययोः श्रवणात् । एकः शब्दः
सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति गुण-

वाक्यम् । तस्माद् ब्राह्मणेन न स्त्रीच्छित्तवै मय्य भाषितवै ।
 स्त्रीच्छोह वा एष यदपशब्द इति दोषवाक्यम् । यथा प्रयोग-
 निश्चयस्तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः । गवाद्या एव
 साधवो न तु गाव्यादय इत्यस्मिन्नर्थे । व्याकरणस्य नियाम-
 कत्वात् । न च निमूलत्वम् । पूर्वपदेव्याकरणस्य तन्मूल-
 त्वात् । एतदेवाभिप्रेत्याक्तम् । तत्र यूपादिकरणवद्व्याकरण-
 परम्परानादित्वादनूपालम्भ इति व्याकरणप्रामाण्यं
 साक्षादेव वेदेनापेक्ष्यम् । तथा चाथर्वणिका
 आमनन्ति । हे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्माहुर्बुद्ध-
 ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कन्या
 व्याकरणं निरुक्तं छन्दा ज्योतिष मिति । तैत्तिरीय-
 ब्राह्मणेऽपि व्याकरणस्यापादेयता श्रूयते । वाग्वै परा-
 ष्वव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रममृतनिमां नो वाचं व्याकुर्विति ।
 सोऽन्नवीडरं हृणै मद्ध्यं चेषे वायवे च सह गृह्याता इति
 तस्मा दैन्द्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिन्द्रो मध्यता ऽवक्रम्य
 व्याकरोत् । तस्मा दिदं व्याकृता वागुच्यत इति । व्याक-
 र्त्तरश्च पाणिनिकात्यायन पतञ्जलदो मन्वादि समानाः ।
 तस्मात् साधूनामेव प्रयोगं गवादौनामेव साधुत्वे व्याकरण-
 क्षतिः प्रमाणम् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

अश्वालम्बनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात् ।

अमात्वे ऽदन्त्यनिर्णीति राप्ताक्तव्याकृतवर्षलात् ॥ ३० ॥

अश्वमालभेते त्यक्त्वाकार वकारयोर्मध्यवर्त्तिनो वर्षस्य
 हन्त्यत्वे खं धनम् तद्रहितं दरिद्र मालभेत्त्यर्थो भवति ।

तालव्यत्वे तुरङ्गमवाचित्वम् । ततः संशयादप्रामाण्यमिति
चेत् । न । व्याकरणानुसारेणाशु व्याप्तावित्यस्माद्वातो
रीणादिके व प्रत्यये कृते तालव्यत्वनिर्णयात् । तस्माद्दृशाल-
म्भनशास्त्रं प्रमाणम् । दशमाधिकरणे प्रथमवर्णकमा-
रचयति ।

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदे ऽथवात्र तौ ।

रूपभेदात् पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा । ३१ ॥

वर्णैकत्वात् पदैकत्वं ज्ञाचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥ ३२ ॥

वैदिकी पदपदार्था लौकिकाभ्यां पद पदार्थाभ्या-
मन्या । कुतः । रूप भेदात् । पदे तावद्रूपभेदा
दृश्यते । आत्मगच्छ आकारादित्वेन लोके नियतः । वेदे
तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते । प्रयतं पुरुषं त्वनेति ।
ब्राह्मणा इति लोके । वेदे त्वन्यथा पठ्यते । ब्राह्मणासः
पितरः सांभ्यास इति । अथभेदा ऽपि स्फुटाः । उत्तानावै
देवगवा वहन्तीति श्रूयते । मनुष्यगवास्ववाञ्चो वहन्ति ।
वेदे वनस्पतिहिरण्यपर्णः । तथाच श्रूयते । देवेभ्यो
वनस्पते हवीषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थमिति । तस्मा-
त्लौकिकवेद्याः पदपदार्थावन्याविति प्राप्ते ब्रूमः । य एव
लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः । तथाहि वर्णानां
तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम् । यथा प्रयोक्तृणां
पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकत्व उच्चारणभेदेऽपि
त एवामो वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानादर्थैक्यम् । तथा यानि
लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधीयमानानीत्य-

बाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्यपेयम् । अना देवास इत्या-
दिपदभेदस्तु क्वाचित्कः । नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतं
पदैक्यमपोढुं शक्यम् । अन्यथा सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोह्येत ।
पदैक्ये चार्थैकत्वमवश्यम्भावि । अन्यथा वेदे पृथगव्युत्-
पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत । एत देवाभिप्रेत्योक्तम् ।
लोक्यावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वरूप-
हवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्ध-
पदसमभिव्याहाराद् व्युत्पत्तिः सम्भवति । उत्तानवहना-
दिकं त्वर्थवादः । अस्तु वा तथा वहनम् । तत्राप्युत्तानादि-
शब्दास्तदर्थानि लोकासिद्धा एव । तस्माद् य एव लौकिकाः
पदपदार्थास्त एव वैदिकाः ।

द्वितीयवर्षकमारचयति ।

व्यक्तिर्नीह्यादिशब्दार्थं आकृतिर्वा क्रियान्वयात् ।

व्यक्तिर्युत्पत्तिवैलायामाकृत्या सांपलभ्यते ॥ ३३ ॥

शक्तियहादियुक्तिभ्य आकृतिरर्थनाचिता ।

क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तत्पलभ्यताम् ॥ ३४ ॥

व्रीहीनवहन्ति । पशुनालभेत । यामानय । ब्राह्मणो
न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु व्रीह्यादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः ।
कुतः । अवहननादिक्रियाभिव्यक्तिरन्वेतुं शक्यत्वात् ।
न ह्याकृतिरवहन्तुमालभ्यमपनेतुं वा योग्या । न-
न्वानन्त्यभिव्यक्तिभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः सम्भवति ।
अनन्ता हि गोव्यक्तयः । अतीतानामनागतानामनेकदेश-
वर्तिनां गवामियत्वाया अनवधारणात् । किञ्च । श्रुतव्यक्तौ

व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानस्वार्थं व्यभि-
चरेत् । तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि व्युत्-
पत्ति काले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं
तस्याएवोचितम् । किञ्च । गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः
संशया भवेत् । तस्मादाकृते रेवाभिधेयत्वम् । यद्याकृताव-
बह्वननादिक्रिया न पर्यवस्येत् । तर्हि व्यक्तिस्तत्रोप-
लक्षणीया । किञ्च । श्येनचित्तं चिन्वीतित्यादाधाकृतेरेव
सदृश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मादाकृतिः
शब्दार्थः । अत्रैव गुरुमतमाह ।

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्त्यो रनिर्णयात् ।

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥३१॥

स्रष्टोऽर्थः ।

इति माधवाये जैमिनीयन्यायमास्त्राविस्तरे प्रथमा
ध्यायस्य तृतीयःपादः ।

—०—

षतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारोच्चीतमारक्षयति ।

उद्भिदादिपदं धर्मं किममानमुत प्रमा ।

विध्यर्थवादमन्दांशेष्वनन्तर्भावतो न मा ॥ १ ॥

अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते ।

नामत्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमेव तत् ॥ २ ॥

उद्भिदा यजेत । विश्वजिता यजेतेत्येवं समान्नायते ।

तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मं प्रमाणम् । कुतः । प्रमाणत्वे-
नाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात् । तथाहि

विधिः साक्षात् प्रमाणम् । अर्घ्यवादमन्त्रो तु विध्यन्वयेन ।
 तत्र न तावद्द्विडादि पदं विधावन्तर्भवति । विध्यर्थ-
 रूपाया भावनाया अंशेषु भाव्यकरणे ऽतिकर्तव्यतारूपेषु
 कस्याप्यवाचकत्वात् । नाप्यर्थवादत्वम् । सुतिवृद्धेर-
 भावात् नापि मन्त्रत्वत् । उत्तमपुरुषादीनां मन्त्र-
 लिङ्गानामभावात् । तथा चोक्तम् । उत्तमामन्त्रणा स्यन्ते
 त्वान्तरूपाद्यभावतः । मन्त्रप्रसिद्धाभावाच्च मन्त्रतैषां न
 युज्यत इति । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युत्तमपुरुषः ।
 अग्ने यमस्विन् यशसे समर्पये त्वामन्त्रणम् । उर्ती
 चानि वस्वी चामीत्यस्यन्त रूपम् । इषे त्वां जै त्वेति त्वान्त-
 रूपम् । आदि शब्दे नाग्नीर्देवताप्रतिपादनादयः । एव-
 मादिष्वन्तर्भावादमान मिति चेत् । न विध्यंशे
 करणेऽन्तर्भावात् । यद्यपि लिङ्गदेन सह समानपदोपात्तो
 यजिर्धात्वर्थः करणम् । तथापि तस्य यजेर्नामत्वे नोद्भिटा-
 दिपटमन्वेति । तस्मात् प्रमाणम् । द्वितीयाधिकरण-
 मारचयति ।

गुणाऽयं नामधेयं वा खनित्रेऽस्य निरुक्तितः ।

ज्यातिष्टोमं समायित्य पश्वर्थं गुणचोदना ॥ ३ ॥

फलोद्भेदात् समानैषा निरुक्तिर्यागनाग्न्यपि ।

नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥ ४ ॥

उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्ते नोद्भित्-
 पटेन योऽर्थी विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् ।
 दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात् ।
 अर्थात्थेत । इधि अर्थार्थी लोकप्रसिद्धः । उद्भि-

ऋद्धार्थस्त्वप्रसिद्ध इति । तत्र । ऋद्धभावेऽप्यवयवाद्ये-
 निरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः । उद्भिद्यते भूमिरनेनेतिव्युत्पत्त्या
 खनित्रवाच्यसौ शब्दः । न चात्र पशुफलकः कश्चिद्दयागां-
 विधीयत इति वाच्यम् । पशूनां गुणफलत्वात् । यथा
 गोदीहनेन पशुकाभस्थेत्वत्र पशवी गोदीहनगुणस्य फलम् ।
 तथैह खनित्रगुणस्य फलमसु । यदि चमसेनापः प्रणयेदिति
 विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदीहनं विधीयते ।
 तच्चैत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टो-
 ममाश्रित्य खनित्रं विधीयताम् तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते
 ब्रूमः । पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः । पशु-
 रूपं फलं यागेन करणेन कुर्यादिति । तत्र केन यागे-
 नेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति ।
 उद्भिद्यते पशुफलनेनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्-
 पदस्यापपद्यते । एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्व-
 वनमास्यान्न निर्णय इति चेत् । मैवम् सामानाधिकरण्यस्य
 निर्णायकत्वात् । उद्भिन्नामकेण यागेन फलं कुर्यादित्युक्ते
 सामानाधिकरण्यं लभ्यते । गुणत्वे तु खनित्रेण साध्यो
 गो यागस्तेनेत्येवं वैदधिकरण्यं स्यात् । यदि खनित्रवता
 यागेनेति सामानाधिकरण्यं युज्येत । तदा मत्वर्थलक्षणा
 असज्येत । तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम् । दध्ना जुहोति ।
 गीह्निभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्त-
 दृढतर्यां यागनामत्वासम्भवादगत्या गुणत्वमाश्रितम् । सोमेन
 यजेतेत्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थ-
 तारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति

मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता । उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्था-
भावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम् । प्रयोजनन्तु नाम्नः सर्वत्र
व्यवहार एव । न ह्यन्तरेण नामधेयम्वत्विश्वरूपादिष्वने-
नाहं यच्च इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति । तस्मा-
दुद्भिदादिपदं नामधेयम् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत् ।

निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वाच्चिरपेक्षता ॥ ५ ॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः । न चास्य कश्चिच्छ्रौत
आश्रयो लभ्यते । ततो लौकिको मातृगणयागदिराश्रय-
त्वेनापेक्षणीयः । तस्मिन् यागे गुणोऽयं विधीयते । तथा
सति सापेक्षत्वात्प्रामाण्यमस्याश्चोदनाया इति चेत् ।
मैवम् । पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्ष-
त्वात् । तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणोरुद्वे रग्नीषोमीयके पशौ ॥ ६ ॥

दयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्यो गौरवं ततः ।

स्यान्नामपृष्ठान्यवहिष्यवमानेषु तत् तथा ॥ ७ ॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो
नाद्भिच्छब्दवद्द्वयौगिकः । किन्तु रूढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वस्याभि-
षत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् । तथा सत्यग्नीषोमीयं
पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदे-
नानुह्य तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयते इति प्राप्ते
ब्रूमः । चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति दावेतो गुणौ । 'तयोह'यो-
र्विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम् । प्राप्तौ कर्मणि

नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयेरन्
 बहवोऽप्येकयत्नत इति । अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुण-
 द्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते । तदा गौरवं
 स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन
 यागनामधेयं भवति । चित्रत्वञ्च तस्य विलक्षणद्रव्यहारे-
 षोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तृप्तं-
 सृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विशित्राणि प्रदेश-
 द्रव्याणि षड्भस्मात्तानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्-
 पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्राजापतिदे-
 वतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
 चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत् फलवाक्यम् । एवं
 सति प्रकृतार्थो लभ्येत । अग्नीषोमीयपशुनुवादेन गुणविधाने
 प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्य
 चानुवादेकत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्यते ।
 तस्माच्चित्रापदं नामधेयम् ।

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम् । तथा वहिष्यवमान-
 शब्दे आण्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनी-
 यम् । एवं हि श्रूयते । त्रिवृदहृष्यवमानम् । पञ्चदशा-
 न्याज्यानि । सप्तदशानि पृष्ठानीति । अस्य वाक्यत्रय-
 स्यादर्थो विव्रियते । सामगानामुत्तराग्रस्ये तृचात्ककानि
 सूक्तान्याम्नातानि । तत्रोपास्यै गायता नर इत्याद्यं
 सूक्तम् । दविद्युतत्वा रुचेति द्वितीयम् । पवमानस्य
 ते कव इति तृतीयम् । ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने
 तेषु सूक्तेषु गायतं साम गातव्यम् । तद्विदं सूक्तवगान-

साध्यं स्तोत्रं वहिष्यवमानमित्युच्यते । तत्रावस्थितानामृचां
 पवमानार्थत्वात् । वहिःसम्बन्धाच्च । न खल्विदं स्तोत्र-
 मितरस्तोत्रवत् सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्यं श्रीबुध्वर्याः
 स्तम्भशाखायाः सन्निधौ प्रयुज्यते । किन्तु सदसो वहिः
 प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते । तस्य च वहिष्यवमानस्य त्रिवृत्नामक-
 स्तोत्रो भवति । तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्य-
 मेवमान्नायते । तिसृभ्यां हिं करोति स प्रथमया तिसृभ्यां
 हिं करोति स मध्यमया तिसृभ्यां हिं करोति स उत्तमया-
 यती त्रिवृत्तो विष्टुतिरिति । अथमर्थः । सूक्तत्रयपठितानां
 नवामासृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्तव्यम् । तत्र प्रथमे
 पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्त्र ऋचः । द्वितीये पर्याये
 मध्यमाः । तृतीये पर्याये चोत्तमाः । तिसृभ्य इति तृती-
 यार्थे पञ्चमी । हिं करोति गायतीत्यर्थः । सेयं यथोक्तप्रकारो-
 पेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः ।
 अस्या विष्टुतेरुच्यती नामेति । एवं परिवर्त्तिनी कुला-
 यिनीति द्वे विष्टुती । तयोः परिवर्त्तिन्येवमान्नायते ।
 तिसृभ्यां हिं करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिं करोति
 स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः
 परिवर्त्तिनी त्रिवृत्तो विष्टुतिरिति । पराचीभिरनुक-
 र्मिणाञ्जलाभिरित्यर्थः । कुलायिन्येवमान्नायते । तिसृभ्यो
 हिं करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिं करोति वा मध्यमा
 सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा वा प्रथमा सोत्तमा
 तिसृभ्यो हिं करोति योत्तमा सा प्रथमा वा प्रथमा सा
 मध्यमा वा मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृत्तो विष्टुति-

रिति । अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव । द्वितीये मध्यमोक्तम्-
प्रथमाः । तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्वा
मातव्याः । तद्विदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम् । त्रिवृच्छब्द-
स्वेदृशं स्तोमस्वरूपमर्थो न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे
निर्णीतम् ।

उत्तरायण्ये वहिष्यवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि
सूक्तान्यान्वातानि । अन्न आ याहि वीतय इत्याद्यं सूक्तम् ।
आ नो मित्रावरुणेति द्वितीयम् । आ याहि सुषुमा हि त
इति तृतीयम् । इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति चतुर्थम् ।
तान्येतानि प्रातःसवने यावत्साम्ना गीयमानानि
चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं च श्रूयते ।
यदाजिमीयुस्तदाज्यानाम् आश्रयत्वमिति । तेष्वज्यस्तोत्रेषु
पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेव-
मान्नायने । पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स
एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया
पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकं
सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम् । तत्र प्रथमाहत्तौ प्रथमाया ऋच-
स्त्रिरभ्यासः । द्वितीयाहत्तौ मध्यमायाः । तृतीयाहत्ता-
वत्तमायाः । सोऽथं पञ्चदशस्तोमः ।

एतेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तरायण्ये ऋषि माध्य-
न्दिनपवमानसूक्तान्यान्वाद्य तत ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्या-
न्वातानि । तेष्वभि त्वा शूर नोनुम इत्याद्यम् । कषा न-
श्चित् आ भुवदिति द्वितीयम् । तं वो दक्षसृतीब्रह्ममिति
तृतीयम् । तरोभिर्वो त्रिदहसुमिति चतुर्थम् । एतानि

अमेव रश्मन्तरवामदेव्यनौधसकालेयसामभिर्मध्यन्दिन-
 सवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । अर्शनात् पृष्ठा-
 नीत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या । तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो
 भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते । पञ्चभ्यो
 द्विकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो
 द्विकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो
 द्विकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति । अत्र
 प्रथमाहृत्ती प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः । द्वितीयाहृत्ती
 मध्यमायाः । तृतीयाहृत्ती मध्यमोत्तमयोः, सोऽहं
 सप्तदशस्तोमः ।

अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुण-
 विधायकत्वेन सम्प्रताः । यदि बहिष्पवमानाज्यपृष्ठशब्दा
 अपि गुणविधायकाः स्युः । तदा प्रत्युदाहरणं गुणद्वय-
 विधानादाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्बहिष्पवमानादिशब्दाः
 स्तोत्रनामधेयानि । तैर्नामभिः कर्माण्यनूद्य त्रिवृदादिगुणा
 विधीयन्ते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अग्निहोत्रं जुहोत्याघारमाघारयतीत्यमू ।

विधेयी गुणसंस्कारावाहोस्वित् कर्मनामनी ॥ ८ ॥

अग्नये होत्रमन्नेति बहुव्रीहिसंज्ञाऽनलः ।

शुभो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात् चरदृष्टते ॥ ९ ॥

संस्क्रियाघारमाघारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आघारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥

अग्निर्घोतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा घृतम् ।

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वियं गतिः ॥ ११० ॥

नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ।

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवागद्वयः क्षिप्रा त्वतः ॥ १११ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति । आघारमाघारयतीत्यत्राग्नि-
होत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यागस्य
स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्नि देवतारूपो गुणोऽनेन
दर्विहोत्रे विधीयते । आघारशब्दश्च घृत् चरणदीप्तोरित्यस्मा-
द्घातोरुत्पन्नः चरदघृतमाचष्टे । तस्मिंश्च घृते द्वितीयाविभक्त्या
संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयाजे द्रव्यं
भवति । तस्माद्अग्निहोत्राघारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधाय-
काविति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहिति
मायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहिति
प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद् देवता न विधेया ।
ततोऽग्निर्ज्योतिर्देवताकस्य सायंप्रातःकालयानियमेनानुष्ठेयस्य
कर्मणाऽग्निहात्रमिति यौगिकं नामधेयम् । यागश्च बहु-
व्रीहिणा दशितः । चतुर्गृहीत वा एतद्भूत् तस्याघार-
माघार्यत्वननैवान्यद्रव्यस्य प्राप्ततया चरदघृतसंस्कारस्यावि-
धेयत्वाद्वाघारशब्दाऽपि यौगिक कर्मनामधेयम् । यस्मिन्
कर्मणि नेऋतीं दिशमारभ्यैगानीं दिशमवधिं कृत्वा
मन्तव्या घृतं क्षार्थ्यते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नाम-
धेयत्वे सत्युद्धिदा यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेतत्यादाविव धात्व-
र्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याघा-
रेणाघारयतीति तृतीयया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनु-
ष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्व

आधत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाधारमिति द्वितीयायां युक्त-
त्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण त्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादाविव
संस्कारः शक्यनीयः । त्रीहिशब्दवदग्निहोत्राधारशब्दयोः
प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् ।
तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ दर्बिहोत्रोपांशुयाजयोगुण-
संस्कारविधायिनौ न भवतः । किन्तु कर्मान्तरयोर्नामनौ ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

श्येनेनाभिचरन् मर्त्यां यजेतनि श्रुतौ गुणः ।

विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमवाधया ।

न चित्रावट् वाक्यभेदो रुढे श्वैवमनुग्रहः ॥ १४ ॥

यथा वै श्येन इत्युक्त्वा ह्युपमानोपमेयता ।

नैकस्मिन्नेन गौण्यास्य वृत्त्या स्यात् कर्मनामता ॥ १५ ॥

श्येनेनाभिचरन् यजेतत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभा-
वाद् यागस्वरूपमपि न सिध्येत् । ततः सोमयागे नित्यं
सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः
काम्यां विधीयते । तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोक-
सिद्धा रुढिरभ्युपगता भवति । न च गुणविधित्वे चित्राया-
मिव वाक्यभेदो प्रापादयितुं शक्यः । चित्रत्वस्त्रीत्ववदगुण-
द्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते ।
एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति
वाक्येनैक उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन्न कुर्वन्ते ।
तस्मात् पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति
श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वम् । सन्दंशेनाभिचरन् यजेत

गवाभिवर्धनायो यजेतेत्यत्र सन्दंशगोशब्दयोर्नामत्वं
 श्येनशब्दवद् द्रष्टव्यम् । यथा संदंशेन दूरादानमादत्ते ।
 यथा गावो गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेय-
 भावाभिधानात् ।

षष्ठाधिकरणं मूर्चयति ।

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद् गुणफलद्वये ॥ १६ ॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात् तन्त्रतायां फलं प्रति ॥ १७ ॥

उपादेयविधेयत्वगुणत्वात् त्रिकं यजेः ।

उद्येक्ष्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ १८ ॥

त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।

वाजपेयेतिशब्दाऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥ १९ ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन
 गुणी विधीयते । अत्रवाची वाजशब्दः । तच्चान्नं पेयं
 सुराद्रव्यम् । तच्चात्र गुणः । सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु
 गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येव
 मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । मैवम् । सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्या-
 ख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गी-
 काराद् वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभय-
 सम्बन्धः । ननु गुणसम्बन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं
 कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति । फलसम्बन्धे तु
 यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति कारणकारकत्वम् । ततः
 कथमुभयसम्बन्ध इति चेत् । नायं दोषः । यजेः साधारण-

गुणशोर्विधानाद् वाक्यभेद इति शङ्कनीयम् । कर्मणोऽ-
प्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एतेन वाक्येन
विधानात् । तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणां विधीयते ।

अत्र गुरुमतमाह ।

यदाग्नेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसम्भवात् ।

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः । २२ ।

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावा-
द्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसम्भवाद्प्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षः । गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसम्भवात् । प्रामाण्य-
मिति सिद्धान्तः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

बहिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढे स्ते स्य संस्कारवाचिनः ॥ २३ ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकावेदयोः ।

विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ॥ २४ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते । बर्हिर्लुनाति । आज्यं विला-
पयति । पुरोडाशं पर्यग्निं करोतीति । तत्र बर्हिरादि-
शब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेश्चैव दृष्टादिषु प्रयोगात्
पोल्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्राबल्यस्योक्तत्वाद् यूपोहवनो-
यादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् ।
मैवम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात् । यत्र
यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्यां व्याप्ते-
र्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु
लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । क्वचिद् देशविशेषे

लीकिंकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते
शब्दाः प्रयुज्यन्ते । बर्हिरादाय गावां गता इति । क्रव्य
माज्यमिति । पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति च ।
तस्माज्जातिवाचिनः । प्रयोजनन्तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृ-
णातीत्यत्र विना संस्कारेणास्तरणसिद्धिः ।

अत्र गुरुमतमाह ।

बर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्वचत्वान्न मेति चेत् ।

जातेस्तत्र निमित्तत्वात् तदयुक्ता चोदना प्रमा ॥२५॥

स्यष्टाऽर्थः । नवमाधिकरणमारचयति ।

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोगो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्वाद्भूतेः प्रबलत्वतः ॥ २६ ॥

अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्प्यशक्तिः ।

योगः स्यात् क्लृप्तशक्तित्वात् क्लृप्तिर्व्याकरणाद्भवेत् ॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । प्रोक्षणीरासादयेति ।

तत्र प्रोक्षणीः शब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्ति-
निमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृता-
नामेवापां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके
अलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्दिताः स्म इत्यसंस्कृतास्वप्सु
प्रयोगाद् बर्हिरादिशब्दवज्जाती रुद्धत्वादुदकत्वजातिः
प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षेणोक्तत आभिरिति योगोऽत्र
शङ्कनीयः । रुद्धेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न
तां वत् संस्कारो युक्तः । अन्योन्याश्रयत्वात् । विहितेष्वभि-
मन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्सु
प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽ-

नूद्याभिमन्त्रणादिविधिरिति । नापि जातिपक्षो युक्तः ।
 उदकजाती प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमक्तृमत्वे नेतः
 परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् । ततो गोशब्दवर्द्धश्वकर्णशब्दवच्च
 रुढौ न भवति । योगस्तु व्याकरणेन क्तप्तः । सोपसर्गा-
 चातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात् प्रोक्षणी-
 शब्दो वीगिकः । घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

रुद्धिर्योगो योगरुद्धिर्वा निर्मन्त्र्यस्य वर्त्तनम् ।

आद्यो पूर्ववदन्याऽचिरजातर्नावनीतवत् ॥ २८ ॥

आग्निचयने श्रूयते । निर्मन्त्र्येनेष्टकाः पचन्तीति ।
 तत्र निर्मन्त्र्यशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये
 बहिरादिशब्दवर्गीकिकवैदिकसाधारण्यादङ्गिजातो रुद्धि-
 रित्येकः पक्षः । प्रोक्षणीशब्दवद्गुढेरक्तृमत्वादरणिनिर्मन्त्र्य-
 जन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम् । लौकिकनिर्मन्त्र्येन
 चिरनिर्मन्त्र्येन च जन्यं वारयितुं योगरुद्धिः पङ्कजादि-
 शब्दवटाश्रयणीया । आधानकाले निर्मन्त्र्यगार्हपत्ये
 नित्यं घृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः । सद्य एवालौकिकमन्त्र-
 नेन जातोऽग्निश्चिरनिर्मथितः । तेनेष्टकाः पचन्ती ।
 यथा पुराणनूतनयोर्घृतयोर्नावनीतजन्यत्वे समानेऽपि
 यागरूक्षा नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते । तद्वत् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

चातुर्मासान्यपर्वप्रोक्ताभ्ये याद्यष्टकान्तिके ।

वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा ॥ २९ ॥

नामत्वे रूपराहित्यादविधिमुष्णता ततः ।

अग्नादिभिर्विकल्पन्ते विश्वदेवांसु सप्तसु ॥ ३० ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविधित्वे ऽप्यर्थवत् स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ ३१ ॥

इज्यन्तेऽत्र गृजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्यत्पन्नश्रिष्टतः ॥ ३२ ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि । वैश्वदेवो वरुण-
प्रघासः साकमेधः शुनासौरीयश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ
यागा विहिताः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं
चरुम् । स्यावितं द्वादशकपालम् । स्वारस्यतं चरुम् । पौष्णं
चरुम् । मारुतं सप्तकपालम् । वैश्वदेवीमामिचाम् । द्यावा-
पृथिव्यमेककपालमिति । तेषामष्टानां यागानां सन्निधा-
विदमान्नायते । वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्राम्नेयादीन्
यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु
विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामामिचयां विश्वदेवाः प्राप्ता-
स्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वात् विधीयन्ते ।
तेष्वप्यग्नादिदेवताः सन्तीति चेत् । तर्हि गत्यभावात् तेषु
देवता विकल्पन्ताम् । नामधेयत्वे तु नाममात्रस्यावि-
धेयत्वाद् द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासम्भवाच्छ्रूय-
माणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद् गुणविधिरिति प्राप्ते
ब्रूमः । उत्पत्तिवक्ष्यै विहितानाम्नेयादीनाष्टौ यागान्
यजेत इत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते ।
न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम् । प्राचीन-
प्रवच्ये वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां
संघस्य व्यवहृत्तं व्यत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्ति-

द्विधा । आमिन्नायगि विश्वेषां देवानामिज्यमानतया
 तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां कृत्स्नन्यायेन वैश्वदेवत्वम् ।
 अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्त्तार इति वैश्वदेवत्वम् ।
 तत्राच ब्राह्मणम् । यद्विश्वे देवाः समयजन्म तद्वैश्वदेवस्य
 वैश्वदेवत्वमिति । देवताविकल्पस्तु सम्मानबलत्वाभावात्
 युज्यते । अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबलाः । विश्वे
 देवा उत्पन्नशिष्टत्वाद् दुर्बलाः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्म-
 नामधेयम् । अत्र गुरुमतमाह ।

गुणनामत्वसन्देहादप्रमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयः ॥ ३३ ॥

स्मष्टोऽर्थः । हादशाधिकरणमारचयति ।

यद्दहादशकपालेष्टे वैश्वानर्या अनन्तरम् ।

श्रुतमष्टाकफलादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥ ३४ ॥

अन्तर्भावादष्टताटेनाम स्यादग्निहोत्रवत् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद् गुणस्तर्हि फले त्वसौ ॥ ३५ ॥

वाक्कैक्यमुपसंहाराद् विष्यष्टं तत् तु बाध्यते ।

नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांगिसंस्तुतिः ॥ ३६ ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते । वैश्वानरं द्वादशकपालं

निवेपेत् पुत्रे जाते । यद्दष्टाकपालो भवति गायत्र्यै-

वेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यत्रवकपालस्त्रिष्टुतैवास्मिन्-

स्ते जो दधाति । यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नवायं

दधाति । यद्देकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्त्रिन्द्रियं दधाति ।

यद्दहादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मि-

न्नात एतामिष्टिं निंपति । पूत एव स तेजस्त्रयाद्

इन्द्रियावो पशुमान् भवतीति । अत्राष्टत्वादिसंख्या-
सामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्रादिरूपत्वकल्पना-
कृता । इष्टिविधायके वाक्ये वेद्यं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वा-
दिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्यानिमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्द-
षट्पाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानौत्थेकः पक्षः ।
नत्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः । किन्तु पुरोडाश-
द्रव्यपरः । द्वादशसु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः
एवमेवाष्टकपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यस्य
द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावानामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत् ।
एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्-
पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टकपालादेरनव-
काश इति वाच्यम् । ब्रह्मवर्षसादिफलाय तदिध्युप-
पत्तेरित्यपरः पक्षः । अयमप्यनुपपन्नः । ब्रह्मणां गुणानां
विधी वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्ये वैतानि वाक्यानीति
वाच्यम् । वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य
यस्मिञ्ज्ञात एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् ।
तस्मादंगैरष्टकपालादिभिरंशी द्वादशकपालः स्तस्यते ।
अत्र गुरुमतमाह ।

अगुणत्वाद्नामत्वादमन्तत्वादनन्वये ।

अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात् ॥ ३० ॥

उत्तरीत्या गुणत्वं नामत्वञ्च न सम्भवति । उत्तमपुरुषा-
मन्त्रार्थाभावात् मन्त्रत्वम् । अतोऽष्टकपालादीनामन-
न्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत् । नैवम् । स्तावकत्वेनान्वय-
स्योक्तत्वात् ।

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्ये न स्यादेकस्यान्यनामता ॥ ३८ ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।

अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववत्त्वात् संस्तुतिः ॥ ३९ ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत् प्रकृियेत सः ।

यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ४० ॥

इदमाह्वयते । यजमानः प्रस्तर इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम् । प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दा नामधेयम् । कुतः । उद्भिदा यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदापि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद गुणत्वं नास्ति । प्रस्तरकार्ये सुगन्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पद्याच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुता यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः सम्भवति । षष्ठाकपालदादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशांशित्वाभावात् । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । ऊर्जाऽवकृत्वा इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् न । क्षिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतिः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्नामत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे त्वम्नौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाद् यजमाने प्रकृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते यथा सिंही

देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन श्रौत्यादिनीपेती देवदत्तः सिंह-
शब्देन स्तूयते । तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः
प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं यजमान एककपाल
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

आग्नेयां ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः ।

हारन्तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ४१ ॥

इदमाम्नायते । आग्नेयां वै ब्राह्मण इति । अत्रा-
त्यन्तपसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम् ।
नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते । आग्नेयं सूक्त-
माग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात्
ब्राह्मणः सूक्तम् । नापि हविः । अतः सस्वन्यवाचितद्धि-
तान्तेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे
नाग्निमस्वन्यः तथाप्यग्निमस्वन्यो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे
विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिद्दर्श-
वादे समाम्नायते । प्रजापतिरहामयत प्रजाः सृजेयेति ।
स मुखतस्त्रिभुतं निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसृज्यत्
गायत्री छन्दा रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशू-
नाम । तस्मात्ते मुख्याः । मुखतो ह्यसृज्यन्तेति । तस्या-
दाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो राजत्यो वैश्वो वैश्वदेव
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

आदित्यां यूप इत्यत्र सुतिरादित्यशब्दतः ।

हारं ब्राह्मणसारूप्यं घृताक्ते तेजसेऽस्ति तत् ॥ ४२ ॥

आदित्ये यच्चक्षुर्गम्यं तेजस्त्रित्वं तद् यूपेऽप्यस्ति । घृता-
क्तस्य यूपस्य तेजस्त्रित्वात्प्रवसायात् । तत आदित्यशब्देन

इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते । सृष्टिमानासामुपधाने मन्त्र इति विष्टञ्च तदानामामुपधान इत्यादिव्याकरणसूत्र-
सिद्धप्रक्रियया मन्त्रिष्यादनात् । सृष्टिशब्दापेताङ्गोपधानमन्त्रा
एकयामुवर्तेत्यस्मिन्ननुवाके समान्नाताः ।• ब्रह्मासृज्यत
भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तौषु प्रयुक्तत्वात् ते
मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते । कुतः ।
उपदधातोर्वर्तेनाख्यातनाभिसम्बन्धात् । न चार्थवादत्वमस्य
सम्भवति । विद्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्ते
दूमः । अग्निवयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यत्-
वयनमसम्बन्धाऽवगम्यते । विशेषसम्बन्धः सृजतिलिङ्गा-
दवगन्तव्यः । तथा मति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीयन्ते ।
किन्तु तान् मन्त्राननुष्टुकापधानं विधीयते । सृष्टिशब्दे-
नानुष्टुकाऽनु वक्ष्यमाणानुष्टुकादीपपत्त्यर्थः । यथा सृष्टयवावक्य
इति वक्ष्यमाणोऽर्थवादः । यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनु-
वादकः सृष्टिशब्दा न स्यात् । तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्द-
प्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रतः स्यात् । तस्मा-
न्मन्त्रानुष्टुकाऽसृष्टिशब्दा न गुणावधायकः किन्त्वर्थवादः ।
ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः । एकयामुवत ।
प्रजा प्रधायन्तेति तत्पाठात् । वाङ्म । तथापि द्वितीया-
दिषु वाङ्म मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद् भूमरूपं सादृश्य-
मस्ति यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दापेतानि तत्र यथा
सृष्टिजनता तथावापोति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंज्ञे
सृष्टिशब्दप्रयोगः ।

अष्टादश्याधिकरणमारचयति ।

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ।

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ५० ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः । लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधानविधिः । एतस्यैव प्राणान् दधातीत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वत्र द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्लिङ्गमुन्नायते । अयं पुरोमुवस्तस्य प्राणो भीवायन्न इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि कृत्रिणी गच्छन्तीतिवत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । तदेवं यजमानकार्यसिद्ध्यादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः । तथा चीकम् । तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः । षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पितेति ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।

तैलादिनाञ्जिता अक्ता घृतेनैवाद्यवाञ्जनम् ॥ ५१ ॥

तैलादिनापि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।

अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद् बलित्वतः ॥ ५२ ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि ।

घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५३ ॥

अर्थवादगता चेयं स्तुतिघृतमुपेयुषी ।

बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद् विधिम् ॥ ५४ ॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति श्रूयते ।

स्तुतिकामिभ्यः क्षुद्रपाषाणैः शर्कराः । ताश्च घृततैल-

वमादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्चनीयाः । कुतः । अञ्चन-
साधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घतविशेषबोधका-
दर्शवादात् प्रबलत्वात् । तत्प्रबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्वयो
हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम् । प्रथमश्रुतत्वाच्चासं-
जातविरोधित्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम् ।
अर्थवादसु विधिस्तावकत्वान्न मुख्यः । चरमश्रुतत्वात्
सञ्जातविरोधी । ज्ञाताथानुवादित्वात् प्राप्तार्थः ।
तस्माद् येन केनाप्यञ्चनमिति प्राप्ते ब्रूमः । विधिवाक्येन
किमञ्चनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा । नाद्यः सामान्य-
म्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः घृततैलादिविशेषवाचक-
शब्दाभावात् । ततः उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्य-
मनुष्ठानयाग्ये विशेषे सन्देहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवाद-
मपेक्षते । न तु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य
विधिर्नास्तीति चेत् न विधिरुद्धेयत्वात् । तेजो वै घृत-
मित्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद् विधेयत्वं गम्यते ।
स्तूयते स विधीयत इति न्यायात् । तेन विशेषत्वेन
विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनाक्ता इति । तस्माद्
घृतेनैषाञ्चनम् । विंशाधिकरणमारचयति ।

श्रुवेणाथ स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ।

आज्ये मांसे पुरोडाशे संकीर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५५ ॥

व्यवस्थापकराहित्यात् सुवाद्या अव्यवस्थिताः ।

व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्व्ययेन व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥

सुवेणावद्यति । स्वधितिनावद्यति । हस्तेनावद्य-
तीति श्रूयते । अत्रावदेशेष्वान्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी

सुवाद्या अवदानहेतवः स योर्थाः । कर्म । व्यवस्थापकस्य
 शब्दस्याभावादिति चेत् । मैवम् । अत्रैव व्यवस्थापकत्वात् ।
 आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् ।
 कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्रां भुङ्क्त इत्यत्र लौकिकास्तत्तदनु-
 शक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति । कट आसीनः कांस्य-
 पात्रग्रामोदनं निधायति । वेदेऽप्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये
 जुहुयादित्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तथापि
 गुरुदेवतादिप्रसादनार्थाञ्जलिवन्निष्कृद्रसंयोगो न
 भवति । नादृशेऽञ्जली सक्तूनामवकाशाभावात् । अत्रः
 सामर्थ्यात् संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतो-
 ऽञ्जलिर्गृहीतः । एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य सुषो
 योग्यः । छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः । मंह-
 तस्य पुरांडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण सुवाद्या
 व्यवस्थिताः ।

इति माधवौये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य
 चतुर्थः पादः । समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

—•••—

प्रमाणमुपजीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ १ ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उप-
पादितः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णक-
मारचयति ।

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ।

प्रत्येकमथर्वैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ १ ॥

फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः ।

लाघवादेकबाध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ २ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम् । विधिवाक्ये
यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसम्बन्ध-
मनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः । अपूर्वस्य
फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रति-
पादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्येवेति
चेत् । सत्यम् । तथापि प्रधानान्वयो लभ्यते । फलं हि
प्रधानम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेक-
कल्पनं गौरवं स्यात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रति-

पाद्यते । पदान्तरन्तु तच्छेषतयान्वेति । ननु वक्ष्य
 पदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं
 प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्धभ्युपगन्तव्यानि । तथा तस्यैव
 शेषभूतपदान्तर्गुणं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाच्यत्वप्रधानत्वानामपि
 प्राप्तत्वाद्द्वित्रिकद्वयापत्तिरिति चेत् । मैवम् । उद्दिदा
 यजेत पशुकामः । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादावुद्दिदादि-
 शब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन
 यजतावुद्देश्यत्वाद्विक्रियापादकत्वाभावात् । तस्मादेकमेव
 पदमपूर्वप्रतिपादकम् । न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां
 परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम् । अपूर्वस्यैव
 धर्मत्वात् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत ।

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥ ३ ॥

क्रियाद्वारमृते द्रव्यं फलेन न हि युज्यते ।

भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥ ४ ॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ।

सर्वधात्वर्थसम्बन्धः करोत्यर्थो हि भावना ॥ ५ ॥

धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ।

द्रव्याद्यूपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थात्पादनाम्निका ॥ ६ ॥

इदमात्रायते । सोमेन ब्रजेत । हिरण्यमात्रेयाद्य
 ददाति । तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भाष्यम् । श्येनेनाभि-
 चरन् यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादि । तत्र
 सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ । सुवर्णशब्दो गुणवाची ।

श्चैनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ । तेरेतैर्द्रुव्यादिशब्दैरपूर्वं
 प्रत्येति । कुतः । द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं
 प्रति साधनत्वसम्भवात् । यागदानादिरूपसु भावार्थः
 स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वान्न साधनं, भवितुमर्हति ।
 ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद्द्रव्यादिशब्दा अपूर्व-
 प्रत्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः । क्रियां विना द्रव्याणि फलं
 साधयितुं न शक्नुते । पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादी-
 नामादनसाधकत्वाददर्शनात् । अतो भावनावाचिना
 यजतिददातीत्याख्यातनापूर्वं प्रतीयते । ननु धात्वर्थ 'एव
 भावना तदन्या वा । न तावद्धात्वर्थः । तस्य तां प्रति
 करणत्वोक्तेः । न द्वितीयः । धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः
 क्रियाया दुर्लभ्यत्वादिति चेत् । मैवम् । सर्वधात्वर्थसम्बद्ध-
 रूपेण लक्षयितुं शक्यत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः । धात्वर्थ-
 व्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते । तथापि सर्वसामान्य-
 रूपेणैवावगम्यत इति । अन्यैरप्युक्तम् । सिद्धसाध्य-
 स्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः । अन्योत्पादानुकूलात्मा
 भावना साध्यरूपिणीति । पचतीत्युक्ते पाकं करोती-
 त्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति । तत्र पाकः पक्तिः
 पचनमित्येतैः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो
 धात्वर्थः सिद्धस्वभावः । करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो
 लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः । तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय
 यथा घञ् प्रत्ययादयो विहिताः । तथा साध्यस्वभावद्योत-
 नायाख्यातप्रत्ययविधिः । स चाख्यातप्रत्ययार्थं आदनीत्-
 यन्नेत्युक्तम् । ततो भवितरोदनस्य पञ्चोक्तकव्यापार-

त्वास्मिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यत इत्यन्ये भावनापक्षा
 अयुक्ताः । प्रयत्नो भावनेति चेत् । न । रथो गच्छतीत्यत्र
 तद्भावप्रसङ्गः । स्यन्द इति चेत् । न । मानसत्यागरूपे
 यजतावव्याप्तेः । उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसा-
 माख्यं भावनेति चेत् । शब्दभावनायामव्याप्तिः । न हि
 शब्दस्य विभीरचेतनस्य स्यन्दः प्रयत्नो वास्ति । लिङ्ग्लेङ्-
 लोट्त्वप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना । सर्वाख्यातगतार्थ-
 भावना । तदुक्तम् । अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गा-
 दयः । अर्थत्वभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत इति ।
 किञ्च । स्यन्दादिवादिनांऽपि न स्वरूपेण स्यन्दादीनां
 भावनात्वमाहुः । किन्त्वन्योत्पादानुकूलं स्वरूपम् । तस्मा-
 दस्मदुक्तैव भावना यथा पचतीत्यत्रौदनफलोत्पत्त्यनुकूला ।
 तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला । तस्यां च
 फलभावनायां प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्न-
 त्वात् प्रकृत्यर्थः करणम् । न तु द्रव्यादि । तस्य पदान्त-
 रोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात् । साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः
 स्वसाधननिष्पादितः सञ्जकोति फलं साधयितुम् । द्रव्या-
 दीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः । द्रव्यादि-
 निष्पादितेन साधुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्-
 पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्माकृतिशब्दाभिधेया फलोत्-
 पादनं सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभि-
 धीयते । सर्वधात्वर्थानुशयित्वात् । अतो न भावनायाः
 प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम् । अस्तु तर्हि धावर्थतामान्य-
 मेव भावनेति चेत् । न । प्रति धात्वर्थं विलक्षणरूप-

त्वात् । अन्यदि पाकस्थौदनं प्रत्यानुकूल्यम् । अन्यच्च
 चलनस्य संयोगविभागी प्रति । अन्यथा फलविभागानुप-
 पत्तेः । भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनु-
 वर्त्ततां नाम । नैतावता प्रकृत्यर्थसाधन्यं तद्भवति ।
 तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपाच्च 'यन्यादिधातुवाच्या-
 दन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना । तथा सति यजेतेत्य-
 द्वाख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति । तत्र किं भावयेत् केन
 भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागेन
 भावयेदन्वन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य
 भावयेदित्येवं भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात्
 प्रकरणान्नातः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्या-
 तस्यैव प्रपञ्चः । भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते ।
 सा सर्वापि शब्दभावना या भाव्या । विधायको लिङ्गादिः
 करणम् । अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्त्तव्यता । सेयं
 शब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते । अर्थभावना सर्वै-
 राख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तम् । तस्याञ्चार्थभावनायां स्वर्गस्य
 भाव्यत्वं कमियोगादवगम्यते । प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं
 तृतीयाश्रुत्या । तथा च श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इति । तच्च करण-
 त्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते । तस्मा-
 दाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते । चिन्ताप्रयो-
 जनन्तु । पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः । सिद्धान्ते
 तु तत्सद्भाव इति । द्वितीयाधिकरणमारभयति ।

अपूर्वसदसद्भावसंशये सति नास्ति तत् ।

मानाभावात् फलं यागात् सिद्ध्यच्छास्त्रप्रमाणतः ॥७॥

क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् ।

विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ ८ ॥

अवान्तरव्यष्टिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ।

अपूर्वमिति तद्गदः प्रक्रियातोऽवगम्यताम् ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमेव पदं प्रत्यायकं तच्च यजेतेत्याख्यातान्तर्भावार्थपदमिति तदनुपपन्नम् । अपूर्वसद्भावे मानाभावात् । यजेतेत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् । अपूर्वाभावे कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत् । न । शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेरिति प्राप्तब्रूमः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या तावद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम् । तद्यथोपपद्येत तथावश्यं भवतापि कल्पनीयम् । तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते । किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गीत्पादनम् । नाद्यः । यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । मृतर्यार्दम्पत्नोः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात् । अतो मानान्तरविरुद्धाद्भवदीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं व्यायः । कल्पितेऽप्यपूर्वं तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति चेत् । न । यागावान्तरव्यापारोऽपूर्वमित्यङ्गीकारात् । न ह्युद्यमनिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत् । तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्ति । अत्रिण्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम् । औष्ण्यव-

हितेऽप्यस्मी दाहकत्वाङ्गीकाराद् यथाङ्गारजन्यमौष्ण्यं
 शान्तिष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते । तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टे-
 ऽपि यागे कर्त्तव्यत्वन्यनुवर्त्तताम् । तस्मादस्यपूर्वम् ।
 तद्विघ्नेषु सम्प्रदायसिंहयागप्रक्रिययावगन्तव्यः । तथा हि
 प्रक्रिया पूर्वाचार्यैरित्यं दर्शिता । प्रथमं तावत् फलवाक्येन
 कर्मणः फलसाधनता बोध्यते । यागेन स्वर्गं कुर्यादिति ।
 कथं विनश्वरेण फलं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कृत्वेत्यु-
 च्यते । कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठानंप्रका-
 रीति । तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासशोरनेकविधम् । फलापूर्वं
 समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वञ्चेति । येन स्वर्गं आरभ्यते
 तत् फलापूर्वम् । अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः
 समुदायः । पौर्णमास्यामपरः । तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनोः
 संहत्य फलापूर्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्य-
 मपूर्वद्वयं कल्पनीयम् । तयोरेकैकस्यारम्भायैकैकसमुदाय-
 वर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नलक्षणवर्त्तित्वेन
 संघातापत्त्यभावाद्यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि
 कल्पनीयानि । तेषाञ्चाङ्गीपकारमन्तरेणानिष्यत्तेरङ्गानां
 चानिक्रक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवादङ्गापूर्वाणि कल्पनी-
 यानि । तत्र त्वयं विभागः । सच्चिपत्योपकारकाण्यवघा-
 तादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारहारेण यागस्वरूपस्यैवातिश-
 याधामेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्यत्तौ व्याप्रियन्ते । तदुद्वारेण
 फलापूर्वं आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वैभ्यः
 फलापूर्वनिष्यत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते । एवं प्रकारभेदे
 सत्त्वपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्यत्तावमुद्याहकाणोत्पत्त्येकूपेणेत्यं ।

भावेन स्वीक्रियन्ते । अनयैव दिग्वा सर्वत्रापूर्वप्रक्रिया-
वगन्तव्या ।

अत्र गुरुमतमाह ।

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमाखात्मसंश्रिता ।

यावत्फलं निर्यागाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ १० ॥

मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियागसु लिङ्गादिना ।

अभिधेयः पृथग्ग्यागादपूर्वं कार्यमस्त्यतः ॥ ११ ॥

गुरुणा * यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिप्रेयते तन्नास्ति ।

कुंतः । अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः । न च यागनाशात्

कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् । न हि यागक्रिया सर्वात्मना

नश्यति । किन्तु सूक्ष्मरूपत्वे नादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु

यागसम्बन्धिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्त्तव्यात्मनि वावस्थाय

फलमारभत इति पूर्वपक्षः । नैतद्युक्तम् । उक्तेऽर्थे प्रमाणा-

भावात् । न च नियागेऽपि मानाभावः शङ्कनीयः ।

वैदिकलिङ्गादीनां तदभिधायकत्वात् । ततो धात्वर्थाति-

रिक्तं कालान्तरभाविकाम्यफलसाधनमपूर्वमस्ति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥ १२ ॥

दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः ।

स्यायजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकद्वयः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अयते । ब्रीहिनवहन्ति । तण्डु-

लान् पिनष्टीति । तत्रावघातपेषणे अपूर्वजनके । विहित-

धात्वर्थत्वाद् यजत्यादिधात्वर्थवत् । विपक्षे विधिवाक्यवैय-

थ्यंरूपो बाधकस्तर्कोऽवगन्तव्यः । तुषविमोकचूर्णत्वयो-
 दृष्टप्रयोजनयोर्लोकमिदत्वेन तादर्थ्यंऽवघातपेषणयोर्विधि-
 व्यर्थः स्यात् । तस्मादस्यपूर्वमिति प्राप्ते ब्रुमः । दृष्टफले
 सम्भवत्यपूर्वं न कल्पनीयम् । यजत्यादिदृष्टदन्तस्तु विषमः ।
 तत्र हि क्रियाप्राधान्येन द्रव्यपारतन्त्र्याभावादपूर्वसाधनत्वं
 क्रियाया युक्तम् । इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकविभक्त्या
 व्रीहीणामीषिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद् द्रव्यपारतन्त्र्योऽव-
 घातो द्रव्य एवातिशयं कुर्यात् । न त्वपूर्वं जनयति न च
 विधिरेयर्थम् । नखनिर्भेदादिना तुषविमोकसम्भवेऽप्य-
 वघातनैवासी कर्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्वं-
 हेतुत्वेन विधेयत्वात् । तस्मान्नास्यवघातादिजन्यमपूर्वम् ।

अत्र गुरुमतमाह ।

द्वितीयां सक्तुवद्भक्ता नियोगेऽन्वीयतां क्रिया ।

साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः ॥ १४ ॥

सक्तुञ्जहातीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया
 भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय संक्तुभिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन
 विपरिणामो वक्ष्यते । तथा व्रीहिभिरवहन्तीति विपरि-
 णामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव
 नियोगेऽन्वितिति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । तत्र होमेन
 सक्तुषु संस्कारो न सम्भवति । भस्मीभूतानामन्यत्र विनि-
 योगासम्भवात् । इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्युक्तम् ।
 इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार उपपद्यते । वितुषाणां तेषां
 पुरोडाये विनियोगसम्भवात् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

संमार्ष्टिं सुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ १५ ॥

गुणत्वं न हि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया ॥ १६ ॥

दशपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां दर्भैः सम्मार्जनमन्त्रायते ।

सुचः संमार्ष्टीति । तत्र सम्मार्जनं प्रधानकर्म । कुतः ।

गुणकर्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूत्र-

कारो हि कर्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक्

सूत्रेयामास । तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु द्रव्यं

चिकीर्षते गुणस्तत्र प्रतीयेत । तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु

द्रव्यं न चिकीर्षते तानि प्रधानभूतानि । द्रव्यस्य गुणभूत-

त्वादिति । यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेद्यते तेषु

कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं

प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः । यूपं तन्नत्याहवनोयमादधा-

तीत्यादी यूपाहवनोयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिच्छते । व्रीहो-

नवहन्ति तण्डुलान् पिनष्टीत्यादी व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुं-

मिष्टम् । प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम् । एवं

सत्यवघातेन यथा व्रीहौणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः ।

तथा सम्मार्जनेन जुह्वादिषु कश्चिदतिशयं न पश्यामः ।

अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधान-

कर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । सुच इति द्वितीया कर्मकारके

विहिता । कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति । कर्तुरीप्सि-

ततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रतुसाधनत्वेन च

सुचां युक्तमोप्सिततमत्वम् । अतः प्रधानभूताः सुचः ।

तत्रा सति संभाजेनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति ।
यदि सुप्तु दृष्टोऽतिशयो न स्यात् । तर्ह्युपूर्वं कल्प-
नीयम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणनीत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १७ ॥

स्मृत्यधत्वे स्तोतिशंसोर्धात्वोः श्रौतार्थवाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधाभ्यं श्रुतये मतम् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रउगं शंसति । निष्केवल्यं शंसति ।
आभ्यैः सुवते । पृष्ठैः सुवत इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ
शस्त्रविशेषनामनो । आभ्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ ।
अप्रगौतमन्त्रमाध्या सुतिः शस्त्रम् । प्रगौतमन्त्रमाध्या सुतिः
स्तोत्रम् । तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम् । कुतः ।
तुषविमोकवददृष्टाथेलाभात् । पठमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मर-
थेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोतव्याया
देवतायाः स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्तनं स्तोतिशंसतिधात्वो-
र्वाच्याऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधान-
पराणि । तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता
भविष्यति । यदा तु गुणदारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूप-
प्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः । तदा धात्वोर्मुख्या-
र्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तयतुर्वेदाभिन्न इत्युक्ते
सुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणसम्बन्धपरत्वात् ।
यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यद्यतुर्वेदो तमानयेत्यादौ
तत्र न सुतिप्रतीतिः । तस्य यतुर्वेदसम्बन्धदारेण देवदत्त-

स्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात् । ततश्चा-
न्यैर्देवं प्रकाशयेत् । पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थ-
पर्यवसानाद्वात्वोर्मुं ख्यार्थो बाध्यते । ततो धातुश्रुतिमबाधितुं
स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयाजन
नास्तीति चेत् । ततोऽपूर्वमसु । षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वेदांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वान्येन समत्वात् तद्विधायकम् । १८ ॥

यच्छब्दादिः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिावधं ततः ।

आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणो । २० ॥

अयं मन्त्र आन्नायते । देवांश्च याभिर्यजते ददाति
च ज्योतिर्तामिः सचते गोपतिः सहति । अयमर्थः ।
गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्म-
णभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकंऽवतिष्ठत
इति । तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्म-
णोरन्यतरस्य विधायकम् । तथा मन्त्रगतमपीति चत् ।
मैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति
हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते । न तु
विधायकत्वम् । यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनोक्तमपुरुषामन्त्र-
णादयः । बर्हिर्देवसदनं दामीत्युत्तमः पुरुषः । अग्नीदम्नोन्
विहरेत्यामन्त्रणम् । एवं ब्राह्मणेऽपि यस्याभयं हविरात्तिं-
माच्छेदित्युदाहरणीयम् । तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधा-
यकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न भवतः ।
किंत्वभिधायकत्वमित्यप्यस्ति द्वितीयः प्रकारः । ततो न मन्त्रः
गताख्यातस्य विधायकत्वम् ।

सप्रमाधिकरणमारचयति ।

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतद्व्याप्तादेरवारणात् ॥ २१ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २२ ॥

आधान इदमाम्नायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपा-
येति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्ततिव्याप्त्यो-
र्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते
वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वा-
दव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः ।
एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादिलक्ष-
णानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमा-
ख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मार-
कादीनां मन्त्रत्वं गमयति । एह प्रथमेत्यादयोऽनुष्ठान-
स्मारकाः । अग्निमीले पुरोहितमित्यादयः स्तितिरूपाः ।
इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अग्ने आ याहि वीतय इत्यादय
शामन्त्राणां पिताः । अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः ।
पृथ्विदामीदुपरिपृथ्विदामीदित्यादयो विचाररूपाः । अग्ने
अग्निं क्रेऽम्बालिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परिदेवन-
रूपाः । पृच्छामि त्वा परमन्त्रं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः ।
वेदिमाहुः परमन्त्रं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः । एव-
मन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान-
मन्त्रेषु नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते ।
लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्यैर्दंशितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां

नान्तं यान्ति पृथक्कथः । लक्ष्मणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति
विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समा-
ख्यानं लक्षणम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्ते रभावतः ॥ २३ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २४ ॥

चातुर्मास्येष्विदमात्रायते । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवींषीति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेद-
भागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च
लक्षणस्याव्याप्तप्रतिवाप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वीक्तो
मन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहृतुं
संगृहीतानि । हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं
क्रियत इति हेतुः । तद्दध्ना दधित्वमिति निर्वचनम् ।
अमेध्या वै माषा इति निन्दा । वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा ।
तद् व्यचिकित्मज्जुह्वानि मा हौषमिति संशयः ।
यजमानेन संमितौडुम्बरी भवतीति विधिः । माषानेव मद्यं
पचतीति परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषरिति पुराकल्पः ।
यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांसुतुष्कपालान्
निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदा-
हार्थम् । न च हेत्वादीनामन्यतमद्ब्राह्मणमिति लक्षणम् ।
मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । तथा हि । इन्द्रो वा-

गीतिरूपा मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रस्निष्ट-
पठिता मन्त्रा यजूषीत्युक्ते न कापि सङ्करः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधावृद्धिः ।

यजूर्वोच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥ २७ ॥

परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।

तल्लक्षण्येन युक्तत्वात् त्रैविध्यमिति सुस्थितम् ॥ २८ ॥

प्रोक्षणीरासादयेध्वं वह्निरुपसादय । • अग्नीदग्नीन्
विहर । वह्निः स्तृणीहि । इन्द्र आगच्छ । हरिव
आगच्छेत्यादयो निगदा आम्नाताः । परमस्वोधनार्था
मन्त्रा निगदाः । एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो
वह्निर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः । कुतः । पादगीत्वोर्ऋक्साम-
लक्षण्योरभावात् । प्रस्निष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि
धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । उपांशु यजूषोच्चैर्निगदे-
नेति हि धर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । वह्निर्ब्राह्मणा भोज्यन्तां
परिव्राजकास्त्वन्तरित्यत्र सत्येव परिव्राजकानां ब्राह्मण्ये
पूजानिमित्ता विशेषो यथा । तथा निगदानां यजुर्लक्षणो-
पेतत्वेन यजूषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः ।
ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ।

एक्यप्रयोजकत्वात् दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ २९ ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद् वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायने । देवस्य त्वा सवितुः प्रमवे
 ऽग्निर्वाह्यां० पूषो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति ।
 तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकत्व-
 नियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकं
 स्यादिति चेत् । न । एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तिः । पदसमूहस्य
 वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवाद् वाक्यभेदः
 स्यादिति चेत् । मैवम् । यद्विभागे साकाङ्गमविभागे चैकाग्रं
 तदेकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वाद्विभागे
 साकाङ्गमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । स्योनं ते सदन
 कृणोमि घृतस्य धारया सुसेवं कल्पयामि । तस्मिन्
 सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहोणां मेध सुमनस्यमान
 इति । अत्र तस्मिन्विधादिपदसमूहस्य विभागे सति
 प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयः पूर्वपदसमूहसाकाङ्गत्व-
 मस्ति । अतस्तद्व्यवच्छेदुर्भकार्थमित्युच्यते । न हि तत्रै-
 काग्रत्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य
 पुरोडाशप्रतिष्ठापनम् । स्योनं समीचीनम् । सुसेव सुष्टु
 सवितु योऽग्यम् । मेध सारभृतपुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयः
 पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादि भिन्नम् । तदेकार्थमित्य-
 नेन व्यावर्त्यते । एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । भगा
 वां विभजतु । पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन
 संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूप-
 स्यार्थस्यैकत्वात् तद्व्यवच्छेदुं विभागं साकाङ्गमित्युक्तम् ।
 प्रकृतं त्वग्ने जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृतं पूर्वं देवस्य
 त्वेति समूहः साकाङ्गो भवति । एकीकृतं तु कस्यस्यैक एव

निर्वापोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य
यजुषोऽवसानं निश्चितं शक्यम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥ ३१ ॥

छेदने मार्जनं चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ ३२ ॥

इषे त्वोर्जे त्वेति ययति । सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः ।
कृतः । अस्यादृष्टार्थत्वेनैकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात् ।
न चोक्तं प्रथमत्वेत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयाशस्मारकत्वं सम्भवति ।
क्रियापदाभावेन तदर्थ्यातीत्यभावादिति प्राप्तिं ब्रूमः ।
इषे त्वेति छिनत्ति । ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति पलाशशाखाया-
श्छेदनमार्जनयोरेतौ विनियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण
छिनत्ति । अनुमार्ज्मोत्येवं क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेया-
र्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदादृ यजुर्मन्त्रभेदः । इथ-
माणायात्राय भोः पलाशशाखे ! त्वां छिनत्ति । ऊर्जे
रसाय बलाय वा त्वामनुमार्ज्मोत्यर्थभेदः । एवमायु-
र्यज्ञेन कल्पताम् । प्राणी यज्ञेन कल्पनामित्यादौ क्लृप्ति-
सामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायुरादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवा-
क्यभेदयोः स्पष्टत्वात् क्लृप्तोर्वाचयतीति क्लृप्तिबहुत्वस्य
सादितत्वाच्च यजुर्मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

षाड्दशाधिकरणमारचयति ।

या ते अग्ने रजित्यध्याहारो यद्वानुषञ्जनम् ।

तनूरित्वन्यगेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥ ३३ ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया देदेनेत्यनुषङ्गम् ।

अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ३४ ॥

ज्यातिष्टोम उपमन्त्रोमेष्वेवमान्नायते । या ते अग्ने ऽ-
याशया तनूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधीत्
त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा । या ते अग्ने रजाशया ।
यां ते अग्ने हराशयेति । अयमग्र्यः । अयसा रजतेन
हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्त्रस्त्रनवः । तास्वाद्या
येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा । गङ्गरे तीक्ष्णं द्रव्ये
लोहेऽवस्थिता । तथा तन्वा क्षत्पिपासे उपपातकं वीर-
हत्यादिमहापातकं च हतवानसीति । तथा च ब्राह्मणम् ।
उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहेति ।
अशनायापिपासे ह वा उग्रं वचः । एतद्य वैरहृत्यं च
त्वेषं वच इति । तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्य-
त्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां पूरयितुमुच्यते
लौकिकी वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः । न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादि-
भागस्तयोरन्वेतुं योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः । वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण
पूरणीया । ततस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनु-
षज्यते यद्यप्यसावन्यमन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः संकल्प-
नीयादध्याहारात् संनिष्कथते । तस्मादनुषङ्गः कर्त्तव्यः ।
सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणी ।

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते ॥ ३५ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ।

मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमि दीक्षाप्रकरणे पठन्ते । चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनातु । देवस्त्वा सञ्चिता पुनात्व च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति । तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते । कुतः । निराकाङ्क्षात् । न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः शेषिणोः सम्पूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प्राप्ते ऽब्रूमः । मा भूच्छेषिणोःराकाङ्क्षा । तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते । क्रिया च पुनात्वित्येवा विश्वपि मन्त्रेषुका । तथा क्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षोऽपि यत्तन्वेति । तथा पूर्वप्रारप्यन्वे तुमर्हति । तन्मादस्यनुषङ्गः ।

अष्टादशाधिककरणमारचयति ।

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गाऽस्ति न वोपरि ।

स यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

तदेकवचन मध्यमन्त्रेऽज्ञानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्व्यायेन नोपर्यप्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

अग्नाषोमायपर्षो अयते । सं ते प्राणो वातेन गच्छताम् । समङ्गानि यजत्रेः । सं यज्ञपतिराशिपेति । अथमर्थः । भाः पर्षो । तव प्राणो वातेन वाह्नि न वायुना संगच्छताम् । तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् । यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति । तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षात् प्रथम-

मन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपति-
शब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिस्थत्वेन संनिहित-
त्वादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासङ्गावेन क्रियापदमनुषज्यत
इति प्राप्ते ब्रूमः । मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्य-
नेनान्वेतुमयोग्यत्वाच्चद्वयवायेन बुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनु-
षङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचित वाक्यशेषोऽ-
ध्याहर्त्तव्यः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ।

—०—

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

ददाति यजतीत्यादी भावनैश्चमुतान्यथा ।

आङ्ग्रातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः ॥ १ ॥

धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याति श्रूयते ततः ।

उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः ॥ २ ॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि
यजति ददाति जुहोतीत्यादीन्युदाहरणम् । तानि चैवं
श्रूयन्ते । सोमिन यजेत । हिरण्यमात्रेयाय ददाति । दाचि-
णानि जुहोतीति । तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वा-
द्भावनाया एकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद्भावनाभेदः ।
तदाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः । अस्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम् ।
तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नम् । न हि बहूनां धातूनामुपर्येक
आङ्ग्रातप्रत्ययः श्रूयते । नापि व्याकरणे धातुसमूहादेक

माख्यातं विहितम् । तत आख्यातानां बह्वनामकैकधातु-
विशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदान-
होमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते ।

अत्र गुरुमतमाह ।

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत् ।

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात् ॥ ३ ॥

कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः । किन्तु शास्त्रभेद-
चिन्तेति गुरोर्मतम् । तत्र यजेत दद्याज्जुहुयादित्येतेषु
लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्वातूनां नियोगवाचक-
त्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृतम् शास्त्रमेक-
मिति पूर्वपक्षः । प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्वात्वर्था-
नवन्त्यभेदेन तद्विशिष्टे नियोगभेदस्य वारयितुमशक्यतया
नियोगानुसारिशास्त्रं भिन्नमिति राक्षान्तः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥ ४ ॥

अभ्यामात् कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिगुणे ।

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । समिधो यजति । तन्नूनपातं
यजति । इडो यजति । बर्हिर्यजति । स्वाहाकारं यज-
तीति । तत्र पञ्चकत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु
यजतिददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन
भावनाभेद आशङ्क्येत । तस्मादाख्यातैश्चप्रयुक्तं भावनैक्य-
मनिवार्यमिति चेत् । मैवम् । यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदाव-

गमात् । कर्मकत्वे ऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथोच्येत ।
 समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्ना
 मकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो
 देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकर्त्तव्यता विधी
 यन्ते । ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति । तन्न ।
 तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् ।
 न तावदत्र देवताविधिः । चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात् ।
 नापि द्रव्यविधिः । तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽग्नि-
 हृद्भ्रं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् ।
 यत् तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वं तद्-
 सत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजति-
 पदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते । तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु
 विधित्वं श्रौतम् । अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो
 यजतीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते । सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः ।
 विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य
 पुनर्बिधानयोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि
 विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदात् कर्मभेदः संपद्यते न
 त्वभ्यासात् । तथा सति वक्ष्यमाणेनाधिकरणेन संकीर्यते ।
 मैवम् । वैषम्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन् वक्ष्यमाणादा-
 हरणे यामावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः
 कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्वागेष्वव-
 गतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्-
 संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां
 संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः ।

दृतीयाधिकरणमारचयति ।

एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितौरितम् ।

कर्मान्यदुत पूर्वाक्तसमुदायानुवादकम् ॥ ६ ॥

कर्मान्तरं स्याद्भ्यामाद्भौवं द्रव्यं हि देवता ।

वार्तृघ्नीत्यादितो लभ्यानुवादस्तु न०युज्यते ॥ ७ ॥

वार्तृघ्नीत्यान्यभागाङ्गव्यवस्थांतेर्न देवता ।

पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥ ८ ॥

अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।

सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥ ९ ॥

विह्वडाक्यविधौ विध्याहृत्तिराग्नेयकादिना ।

विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥ १० ॥

इदमाम्नायते । य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते । य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते । न तु प्रकृता आग्नेयादयः षड् यागा अनूद्यन्ते । आग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्तस्मिन् प्रकरण एवाम्नायन्ते । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्यतो भवति तावन्नृतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । ताभ्यामेतमग्नीषोमोयमेकादशकपालं पूर्णमामे प्रायच्छदिति । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् । ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यां विह्वडाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति आधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोरभावः । ध्रौवाज्यसङ्गावात् । अत एवाक्तम् । ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्ववर्षिकी ।

हृपवन्ती ततो यागो विधीयेते पृथक्त्वेति । सर्वस्मै वा एतद्-
यज्ञाय गृह्यते बुद्ध्वायामान्यमिति धीवस्य साधारणत्वं
श्रुतम् । देवताया मान्दवर्णिकीत्वमित्यमुन्ने तव्यम् । तस्मा-
द्वावर्णौ पौर्णमास्यामनूञ्चेते वृधन्वती अमावास्यायामिति ।
वार्षघ्नौ वृधन्वत्यौ चर्षो क्रमेण कालइयोपेते कर्मणि विधी-
येते । तत्राग्निर्वर्षाणि जङ्घनदित्येको वार्षघ्नो मन्त्रः । त्वं
सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहेत्यपरः । तयोरुक्ता-
वग्नीषामी पौर्णमासदेवते । एवमनन्तरान्नातयोर्हं धिधातु-
युक्तरामेन्दयोरुक्तावग्नीषामावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्य-
देवताभ्यां रूपत्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्यागानुवा-
दत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद् दर्शनाद्विद्वद्वाक्य-
मनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम् । किन्तु पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेत । अमावास्यायाममावास्या यजेत्त्येत-
दपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत् कालविधायकम् । यदाग्नेय
इत्याद्युत्पत्तिकाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु
कालं विधास्यति । तस्मात् कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते
ब्रूमः । आस्तां तावद् द्रव्यम् । देवता तु विधित्सितस्य
कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्षघ्नोर्हं धन्वत्यौश्चाज्य-
भागदेवताप्रतिपादकत्वात् । होत्रे मन्त्रकाण्डे सामि-
धेनोरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चास्त्राय प्रयाजानन्तर-
भाविनाराज्यभागयोः क्रमेण वार्षघ्नौ वृधन्वत्यौ चान्त्राते ।
स्त्रिङ् चर्षोऽग्निविषयं सोमविषयञ्च तत्रोपलभ्यते । ततो
स्त्रिङ्कमाभ्यामान्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु वार्षघ्नौ
पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं तस्त्रिङ्कमकृत्पयोराज्यभागा-

इयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे । न तु नूतन-
 कर्माहुतां तयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद् विद्वद्-
 वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति । किं तर्हि पूर्वप्रकृत-
 आग्नेयादिषु षट्षु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति ।
 न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावात्याशब्दाभ्यां यागानु-
 वादानुपपत्तिः । तत्तत्कालविहितयोर्गार्गात्रिकयोः प-
 लक्षितत्वात् । न चानुवादा व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धे-
 स्तत्प्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेतत्वस्मिन् फलवाक्ये षड्यागविवक्षया
 द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्या-
 मित्वादिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदुक्तम् । कालविधानासम्भवेऽ-
 प्येकेकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् । आग्नेयोपांशु-
 याजाम्नीषामांशुणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां
 सहप्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधी-
 यते । एवमितरत्रापि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तर-
 विधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम् । तस्य यागविधा-
 यकत्वाभ्युपगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि
 तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणविधायकानीति
 चेत् । न । तथा सत्येकेन वाक्ये नानेकगुणविध्यसम्भवात् ।
 प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्याहृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादि-
 वाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वात्प्रति विध्य-
 अस्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्य-
 मनुवादकम् । किञ्चानुवादत्वमभ्युपगमस्य कर्मान्तर-
 विधिं बद्धतः प्रयाजादौनाम्नाग्नेयादौनां च गुणप्रधानभावो

न सिध्यन्ति । तथा हि समिधो यजति । आघारमाघारयती-
त्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः । यदा-
म्ने योऽष्टाकपालांऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः
कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद् दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतिति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोध-
नीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन
परिणीतव्यम् । विहृद्वाक्यविहिते हि कर्मान्तरे प्रयाजादय
आग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु
राज्ञसूयगर्ताष्टपशुसोमवत्समप्राधान्यात् प्रयाजादीनां
गुणभावो न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात् सौख्यादिविकृति-
ष्वाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु
त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दाहर्त्वात् समुदाय-
दित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धेन
प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि
दोषः । तस्माद् विहृद्वाक्यमनुवादकम् ।

चतुर्थाविकरणमारचयति ।

उपांशुयाजमित्येषांऽनुवादोऽत्राथवा विधिः ।

विष्णादिविक्रये विष्णुविधेरेस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधी ।

सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्रूपं धीवमन्त्रतः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते । जामि वा एतदुद्यमस्य क्रियते ।

यदन्वक्षी पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति । विष्णु-
रुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय । प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय ।
अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वावेति । तत्र विष्ण्वादि-

वाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत् ।
 भैवम् । आग्नेयाम्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य
 जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात् पुरोडाशयो-
 रन्तराले किञ्चिद् विधित्सितम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं
 विधेयं विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्
 प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् । न चात्र यजतीति
 वक्तमानापदेशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याश्रयणात् ।
 अन्तरालकालबदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्ट-
 क्रमण उपांशुयाजनामकत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्ट-
 क्रमण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिवाक्यमर्थवादः
 स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्क-
 नीयः । समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमाद्जामित्वेन
 समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा इत्यादेरजामित्वाये-
 त्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतिः । न खल्वेकस्मिन्
 वाक्ये विधेयवाहुल्यं सम्भवति । न चात्र विधित्सित-
 स्यांउपांशुयाजस्य द्रव्यभावः । ध्रौवस्य तद्द्रव्यत्वात् । नापि
 देवताया अभावः । नानाशाखासूपांशुयाजक्रमे पठिते-
 र्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य
 प्रतीयमानत्वात् । तस्माद् यजतीत्येतद्विधायकम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अग्निहोत्राघारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ।

अरूपत्वात् तु दध्यूर्ध्वं वाक्येनोक्तमनूद्यते ॥ १३० ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिगुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥ १४ ॥

इदमान्नायते । अग्निहोत्रं जुहोति । दध्ना जुहोति ।
 पयसा जुहोतीति च । इदमपरमान्नायते आघारमाधार-
 यति । ऊर्ध्वमाधारयति । ऋजुमाधारयति च । तत्राग्नि-
 होत्रवाक्यं दध्नादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः ।
 आघारवाक्यं चोर्ध्वदिवाक्यविहितस्य । न त्वेतद्वाक्यद्वयं
 कर्मविधायकम् । कुतः । द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूप-
 म्याभावादिति चेत् । तत्र वक्तव्यम् । किं दध्नादिवाक्येन
 गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टकर्म । नाद्यः । अग्नि-
 होत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः
 कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासम्भ-
 वात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च सत्यां गतावयुक्तमः
 अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्य
 दध्नादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु मान्द्वयर्णिकी । आघारे-
 ऽप्येवं द्रव्यदेवते उच्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

यज्ञत्व्यालभती एतावन्वादी विधी उत ।

गृह्णान्वयतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ ॥ १५ ॥

नानुवादाऽपुरोवादे यज्यालभ्यारतो विधिः ।

ग्रहणे भोमसंस्कारोऽवदाने पशुमंस्क्रिया ॥ १६ ॥

भोमन यजेतिति श्रूयते । तत्रेन्द्रवायवं गृह्णाति ।
 नैत्रवरुणं गृह्णातीत्यादीन्यपि श्रुतानि । एवमग्नीषोमीयं
 पशुमालभेति श्रूयते । तत्र हृदयस्थेऽवयति । अथ
 जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रुतानि । तत्रेन्द्रवायवा
 दिवाक्यैर्वागा विधीयन्ते । इन्द्रवायादिप्रातिपदिकै-

देवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात् ।
एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमिन
यजेतेत्यनेनानूद्यते । तथावदानवाक्येषु ऋदयादिद्रव्यं
श्रुतम् । अतो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते । तदनु-
वादेन पश्वालश्ववाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते ।
तस्मादवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमा-
लभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । सति हि पुरोवादेऽ-
नुवाद्दो भवति । न चात्र पुरावादोऽस्ति । सोमिन यजेते-
त्यनेन प्रतीयस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतिः । न हि ग्रहणं
यजनं भवति । नापि तद्धितप्रत्यवाक्तो रसः सोमलता ।
न च तद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थं विहितः प्रकृतं ब्रूते न तु
रसमिति शङ्कनीयम् । धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृत-
त्वात् । तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नवदानवाक्येषु
प्रतीयते । ततः पुरोवादाभावेऽनुवादासम्भवाद् यजत्या-
लभतिभ्यां कर्मणी विधीयते । ग्रहणवाक्यैस्तु देवता-
विशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते । अवदानवाक्यैश्च
पशुसंस्कारः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

आहुतीस्तिस्त्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।

एकत्वं सकृदाख्यातात् संख्यात्रुत्या प्रयाजवत् ॥ १७ ॥

आख्यातमात्रं नो मानं संख्याया बहुकर्मता ।

आत्रुत्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥ १८ ॥

पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृतम् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः ॥ १९ ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगाद्भिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ २० ॥

देवतासङ्गतस्यैव तद्वितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसङ्गमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

तिस्र आहुतीर्जु होतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्ये-
तदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तम् । किन्तु
सकृदेवान्नातम् । तत्र एकमिदं कर्म । त्रित्वसंख्या तु
तस्यैव कर्मण आहृत्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्व-
संख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामाहृत्या नीता । तद्वदिति
प्राप्ते ऋमः । किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये
प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम् । नाद्यः । वाक्यांशस्य पद-
मात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये त्रित्वसंख्यया
विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्व गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेष
पञ्चसंख्यावरुद्धत्वादाहृत्तिमन्तरणैकादशत्वं दुःसम्पादम् ।
इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावराधो नास्तीति
वैषम्यम् ।

तदेतद् हृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते ।
कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्म-
बहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपञ्चानुत्यानात् । इदं त्वत्रोदाहरणम् ।
सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनाल्लभत इति । अत्र प्राजापति-
र्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्वितव्युत्पत्तौ
बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्याद् देवतैक्याच्च
यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या
सा पशुद्रव्यगता । न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्यैव क्रियागता ।

तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र प्रजापति-
 देवता यस्त्र पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं
 व्युत्पाद्य पश्चात् तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवता-
 विशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीया-
 विभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथमभाविव्या द्वितीयाविभक्तिरेव
 तावत् तद्धितोत्पत्तिवैजायामन्वयो नास्ति । कुतः । पश्चाद्-
 भाविनी बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन
 तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतीपेतं यागस्य
 रूपं समर्थते । तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् ।
 बहुवचिशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया
 कर्मभेदः । एवं सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकाद-
 शिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अथैष ज्योतिरित्यत्र गृणो वा कर्म वा पृथक् ।

गृणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमि ह्यनृदिते ॥ २२ ॥

अथेति प्रकृते किन्न एतच्छब्दाऽयां वदेत् ।

संख्येवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया । २३ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन
 सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते । अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोम-
 षेप ज्योतिरित्यन्य तस्मिन् सहस्रदानलक्षणां गृणो विधी-
 यत इति चेत् । न । प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन किन्न-
 त्वात् । न चैवं सत्यथैष ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दाऽनुपपन्न
 इति वाच्यम् । सन्निहितवाचिनैतच्छब्देनातीतसन्निहित-
 स्वेवागामिसन्निहितस्यापि परामर्शसम्भवात् । आगामि-

सन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽतीत-
मपराश्रयपूर्वसंज्ञारूपत्वान्मूतनं किञ्चित् कर्माभिधत्ते ।
ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मवेदः । तथात्रापि संज्ञया
कर्म भिद्यते । विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो
द्रष्टव्यः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥

आमिचोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद् वाजिदेवकम् ॥ २५ ॥

तप्ते पयमि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिचा
वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते । घनीभूतः पयःपिण्ड
आमिचा । जलं वाजिनम् । तत्रामिचाद्रव्यभाजो विश्व-
देवा उक्ताः । ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजोऽन्नमा-
मिचारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्य-
रूपो गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमामिचाद्रव्येण सह सम-
ञ्जीयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः । उत्पत्तिशिष्टे-
नामिचाद्रव्येणावरुहे वैश्वदेवयागं वाजिनद्रव्यस्योत्पत्ते
शिष्टस्य प्रवेशाभावाद् वाजिनं वाजिशब्दार्थस्व देवतान्तर-
तामापादयति । ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात्
कर्मान्तरम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वान्यत् तु पूर्ववत् ।

निर्गुणत्वाद्भिन्नात्वे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥ २६ ॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते । तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात्
 प्रकृतात् कर्मणोऽन्यद्दधिहोमरूपं कर्मेति पूर्वन्यायेनाव-
 गम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते । तथा
 दधिद्रव्येणेति चेत् । न । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवो याग
 आमिन्नागुणावरुद्धः । तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम् ।
 प्रत्युत निर्गुणत्वाद् गुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः ।
 एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां
 सर्वेषामुत्पन्नशिश्टया समबलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्र-
 निष्पत्तेश्च ब्रीहियववदिकल्पः ।

एकादश्याधिकरणमारचयति ।

यदध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत् पृथक् ।

गुणो वा भिद्यने कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥ १७ ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत् कर्म फलाय तु ।

गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते ॥ २८ ॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते । तद्विदं प्रकृता
 दग्निहोत्रादन्यत् कर्म । न तत्र गुणविधिः । कुतः ।
 इन्द्रियकामस्वेत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनि-
 ष्पत्तेरिति चेत् । मैवम् । कर्मान्तरविधौ दधिमता होमिने-
 न्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टक्रिया-
 विधौ गौरवात् । प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुण-
 मात्रं तु फलाय विधोयते । यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि
 प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न प्राप्तः । धात्वर्थाभावे फला-
 सम्भव इति चेत् । न । अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य
 धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात् ।

हादशाधिकरणमारचयति ।

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि ।

रेवतीष्वृक्षु कृत्विति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २९ ॥

रेवत्यादिगुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः ।

रेवतीवारवन्तीबसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः ॥ ३० ॥

साम्नाऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यभिन्नता ।

तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

त्रिहृद्गिष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वृक्षे कावंशमग्नि-
ष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यस्य सन्निधौ श्रूयते ।
एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामा
ह्येतेन यजेतेति । अस्यायमर्थः । अग्निष्टोमस्य विकृति
रूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुत्नामकः । स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिहृत्-
स्तामयुक्ततया त्रिहृदित्युच्यते । अग्निष्टोमां कथ्यादीनां
समानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमस्यारूपत्वाद्गिष्टोम
इत्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवापवमानस्यांपरि
यज्ञायज्ञीयं साम गीयते । तेन च साम्नाग्निष्टोमयागस्य
समाप्यमानत्वाद्गिष्टोमसामेत्युच्यते । तच्च प्रकृतौ यज्ञा-
यज्ञा वो अग्नय इत्याद्याम्नेयोष्वृक्षु गीयते । अस्मिंस्वग्नि-
ष्टुति ब्रह्मवर्चसकामिन वायव्यास्वृक्षु तत् साम गातव्यम् ।
तच्च प्रकृताविकृतिविंशस्तोमयुक्तम् । पशुकामस्य तु रेवतीर्नः
सधमाद् इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गाये-
दिति । तत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः
सम्बन्धः सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते । एतस्यैवेति
प्रकृतपरामर्शकैनेतच्छब्देनान्यव्यावर्तकैर्नैवकारेण चाग्निः

ष्टुतः समर्प्यमाणत्वात् । यथा पूर्वाधिकरण इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः । तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः । दध्ना होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम् । तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फलसम्बन्ध एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः * इह तु रेवत्यृगाधारकवारवन्तीयसास्त्रोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्वागो वाक्यभेदः । तेन पशुफलकं यथाक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयो ।

त्रयोदशधिकरणमारचयति ।

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम् ।

निधनान्यपि हीषूर्गू इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥ ३२ ॥

फलान्तरं किं वृष्ट्यादि होषादीनामुतादिति ।

सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते ॥ ३३ ॥

फलान्तरं चतुर्थोक्तं वृष्टिकामाय हीषिति ।

सौभरस्य फलं वृष्टिं हीषित्युक्त्या विवर्धते ॥ ३४ ॥

नाक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ।

नियमेऽपि चतुर्थेषा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ३५ ॥

या वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरणं सुवीत । सर्वे वै कामाः सौभर इति समान्नाय पुनः समान्नायम् । हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्वन्नाद्यकामाय च इति स्वर्गकामायेति । सौभरं नाम सामन्निशेषः । निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य

सान्नांऽन्तिमो भागः । तस्मिन् निधने हीषादयो विशेषाः
 सौभरसामसाध्यस्तौत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादि-
 फलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः । हीषादिविधिवाक्ये
 वृष्टिकामाद्येत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् । तादर्थ्यं ब्रुवती
 हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति । तच्छेषत्वं
 च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य
 हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते हे वृष्टी भवतः ।
 तदुभयमेलनान्महती वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः । सौभरविधौ
 यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते ।
 ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्ये-
 ष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरम् । अत्रोच्येत । नूतनफलान्तरा-
 भावाहीषादीनां च नानाशाखाध्यवनादेव सौभरे प्राप्त-
 त्वादनर्थकोऽयं विधिरिति । तन्न । फलत्रयकामानां
 त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य
 प्राप्ते विधेर्नियमार्थत्वात् ! तादर्थ्यं नु फलान्तराभावेऽपि
 सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां निय-
 म्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मादयं निधनविशेषनियमः ।
 न विधिः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाबिन्दुरे

द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

* द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकारसमारभ्यति ।

रथन्तरं साम सोमे भवेत्तदद्दृष्टहृज्जगत् ।

इन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्रास्य ग्रहाः श्रुताः ॥ १ ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत् कर्माद्यवा गुणः ।

गायत्रादियुतात् पूर्वादन्वद् व्यावृत्तितो गुणैः ॥ २ ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।

ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तितु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति । तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते । तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगत्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । अभि त्वा शुरेत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथन्तरम् । त्वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवा मैत्रावरुण आश्विनः शुक्रो मन्यगाग्रयण उक्थ्या ध्रुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद् ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः पथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः । तत्र प्रकृतौ ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्व्यावृत्तार्थमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराख्यत्र विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्थते । समर्पिते तस्मिन् यथोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते । न च

रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति । तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिनामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि सद्भावात् । किं तर्हि व्यावर्त्यते इति चेत् । रथन्तरवृहज्जगतां परस्परं व्यावृत्तिरिति वदामः । रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथन्तरानुवादेनेतरो पक्षौ व्यावर्त्यते । एवमितरत्रापि । तस्माद् गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतो जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति वाक्योक्तमाययणायत्वं विकृतौ विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् । वाङ्म । तथापि नात्र कश्चिद्दिरोधः । आश्रयणशयत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम् । किन्त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु ।

विप्रचक्षियविड्भेदाद्विषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥

विप्रादेरनुवादः स्यात् प्रापणं वानुवाद्गोः ।

व्यत्ययाय त्रयाणाञ्च राजत्वात् प्राप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं चक्षियत्वं तु तत्त्वतः ।

अप्राप्तप्रापणं तस्मान्न रथन्तरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते ।

आम्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्रः

मेकादशकपालमृषभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी
 प्रष्टौही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमामिक्षां वृशा दक्षिणा ।
 वार्हसत्यं चरुं श्रितिष्टौ दक्षिणेति । तस्यामवेष्टौ
 हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते । यदि ब्राह्मणो यजेत वार्ह-
 सत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तन्नभिषारयेत् । यदि
 राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति । तत्र यथा
 पूर्वाधिकरण ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्द-
 युक्तेन वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम् । एव-
 मत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं वार्हसत्यं चरुं मध्ये तृतीये
 स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तत्वेनानूयते ।
 द्वितीयस्थाने श्रुतिस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं यदि
 राजन्य इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने
 श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राज-
 कर्त्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नुवादो
 युक्त इति चेत् । न । तयारपि राज्ययोगहेतुकतराजशब्दार्थ-
 त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । राजशब्दः क्षत्रियजातो रुढः ।
 न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रत्युत राज्य-
 शब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राज्ञः कर्मेति विग्रह्य
 राजप्रातिपदिकस्यापरि प्रत्ययविशेषविधानाद्ब्राह्मणवैश्ययोः
 प्रजापालनेन राजशब्द उपचारितः । तस्मादवेष्टौ ब्राह्मण-
 वैश्यो पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्यते । ननु राजसूयस्य
 राजकर्त्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तथात्वात्तस्यां
 ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेत् । मैवम् । अन्तरवेष्टौ
 तदसम्भवेऽपि राजसूयादहिः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ तत्-

सम्भवात् । तस्माद्दत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं
कर्मान्तरं विधीयत इति न रयन्तरादितुल्यत्वम् । यदि
शब्दस्तु निपाद्यत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाचो वेत्युच्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वसन्ते प्रिय आदध्यात्तत्रैवोपनयीत तम् ।

अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥

अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात् ।

ऋषे आधानोपनीती प्राप्ता विप्राद्यस्ततः ॥ ८ ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाश्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।

कालविपादिसंयुक्तमर्तोऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । यीष्णे राजन्यः । शरदि
वेश्य इति श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । यीष्णे राज
न्यम् । शरदि वेश्यमिति च । तत्र वसन्तादिकालविशेष
विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते । न च तेषां प्राप्त्यभावः ।
ऋत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या ऋत्नत्वात् । न ह्याहुत्याधार-
भूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्मानुष्ठान
सम्भवति । अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादि-
कर्तृकमाधानं कल्पयति । विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययन-
मन्तरेणासम्भवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र
प्राप्तिरिति चेत् । मैवम् । लौकिकाग्नी होतुं पुस्तकपाठेना
धिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीना-
मप्राप्तेः । तस्माद्दसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके
आधानोपनयने अत्र विधीयेते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो बोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥ १० ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र संप्रज्ञा ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामाहृत्याख्यो न नाम तत् ॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद् गुणस्य लोके प्रसिद्धप्रभावादुद्भिदादिवद् यजिसामानाधिकरस्ये न कर्मनामत्वादशेष ज्यातिरित्यादिवद्पूर्वसंज्ञायां कर्मान्तरविधिरिति चेत् । न । दाक्षायणशब्दस्याहृत्तिवाचकत्वात् । तच्च शब्दनिर्बचनाद् वाक्यशेषाद्वावगम्यते । तथा हि । अयनमित्याहृत्तिरुच्यते । दत्तस्येमे दाक्षाः । तेषामयनमिति तन्निर्बचनम् । दत्त उत्साही पुनःपुनराहृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामाहृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चाहृत्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । आहृत्तिप्रकारस्तु हे पूर्णमास्यो यजेत हे अमावास्से इत्यादिवाक्यशेषाद्वावगम्यते । ततो दध्यादिवत् प्रमिडार्थत्वाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्धयर्थमाहृत्याख्यगुणविधिः । न तूद्भिदादिवत् कर्मनामधेयम् । एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे हौ हौ दोहौ सम्पाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्रस्थायः । तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे यशुफलाय साकंप्रस्थाय्याख्यो गुणो विधीयते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्वै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद् ब्रह्मतेजोऽर्धमौषामुष्टिनिरुमयोः ॥ १२ ॥

गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कश्चित्कर्मणी ।

फलार्थं अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥

श्वैत्यं वायुस्पृगीषायामग्ने ये च रविप्रभे ।

चरुगुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥ १४ ॥

फलहानेन तत् किन्तु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्था यागतार्थिकी ॥ १५ ॥

अनारभ्येदमास्त्रायते । वायव्यं श्वेतमालभेत भूति-
काम इति । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति च ।
तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमास्त्रातम् । ईषामालभेतेति ।
चतुरो मुष्टीन् निर्वेत्तीति च । ईषा शकटगता लाङ्गल-
दण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः । तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं
पूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां श्वेत-
त्वं गुणी विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्य-
मानत्वादायव्यता सम्भवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपण-
मनूद्य चरुगुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थालौ । सा च
निर्वापस्याश्रयः । निरुमस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्
प्रभामम्बन्धात् सौर्यत्वम् । भूतिर्ब्रह्मवर्चसे फले च सर्व-
कामिकयादर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्यते । तस्माद्
गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलपदयोर्नित्यवच्छ्रु-
तयोः सम्भवत्प्रयोजनयोश्च पक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा
युक्तम् । तस्माद्गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते । तदापि
यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरिव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधि-

रिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचक्रद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवत-
योश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्वागश्वेराधिकयोर्वार-
यितुमशक्यत्वाद् द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युप-
गन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत ।
ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चक्षुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो
विधिः । द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन
कर्त्तव्यताविधावालम्बनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति
चेत् । अनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्वार्थिकी । निर्वा-
पालभावस्तरेण तत्तदयागासिद्धेः । तस्माद् यागविधिरिति
राहान्तः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद् यजिः ।

स्पर्शः स्याद् देवराहित्यात् सस्कारः प्रायपाठतः ॥१६॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते । वत्समालभेतेति ।

तत्र विमतो वत्सालम्भो यजिः स्यात् । प्राणिद्रव्यकालम्ब-
त्वात् । वायव्यालम्बवदिति चेत् । न । देवतारहितत्वेन
तद्वैषम्यात् । किञ्च । अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसं-
स्कारः । तत्प्राये पठितत्वात् । इतरसंस्कारवत् । तस्मा-
दयं स्पर्शमात्रविधिः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः श्रेषोक्तदेवतः । १७ ॥

यागत्वानिश्चये श्रेषो नापेक्ष्योऽती यजिः कुतः ।

किं तूपधानमात्रत्वं चावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नी श्रूयते । नैवारश्चर्भवतीति । चरुमुपदधातीति च । तत्र नीवारुचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः । खिष्टकृताद्विदिति प्राप्ते ब्रूमः । यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद् देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद् देवताकृप्तिः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्यान्याश्रयः । तस्मादिहापधानमात्रं विधीयते ।

• अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पर्यग्निकृतः पान्नीवत उत्सृज्यत इत्यमौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥ १८ ॥

प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्यात्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यग्निकृत्याख्यं वक्तुं उत्तरनिवृत्तये ॥ २० ॥

न दुष्टा परिसंख्यात्र चादकात् प्राग्बधौ सति ।

पर्यग्नि करणान्ताङ्गरोतिः क्लृप्तापकारतः ॥ २१ ॥

त्वाद् पान्नीवतमालभेतीति प्रकृत्येदमन्नातम् । पर्यग्नि-
कृतं पान्नीवतमुत्सृजन्तीति । तत्र पर्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पान्नीवतशब्देन पान्नीवन्नामकदेवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्यग्निकृतपान्नीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ती तु पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयं वाञ्छति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्मादायव्यपशुवदुयागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । अनारभ्याधीतत्वान्नास्ति वाश्रय्ये प्रकृत-
प्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पान्नीवतशब्देन

प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्यग्निगतशब्दान्वितेनोत्सृजती-
 त्याख्यातेन पर्यग्निकरणवाक्यो गुणो विधीयते । न च
 प्रकृतिगतस्य पर्यग्निकरणस्य विकृतौ चादकेन प्राप्तत्वा-
 दनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरितनाङ्गाननृहत्तेर्विधि-
 प्रयोजनत्वात् । मन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च
 दोषत्रयदुष्टा । स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति
 त्रयो दंषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्यज्येत ।
 अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत । चादकप्राप्तान्य परितनाङ्गानि
 बाध्येरन् । भैवम् । पर्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानु-
 ष्टेयानात्ये तस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि
 तस्मिन्वृत्तिः । आर्थिकोति ब्रूमः । चादकप्रवृत्तेः प्रागेवायं
 विधिः प्रवर्त्तते । प्रत्यक्षापदेशस्य शौघबुद्धिजनकतया
 कल्प्यातिदेशात् प्रबलत्वात् । तथा सत्युपदिष्टैरेवाङ्गैर्निरा-
 काङ्क्षायां विकृतौ चादकस्याप्रवृत्त्येवापरितनान्यङ्गानि न
 प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात् प्राचीनाना-
 मप्यप्रामिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्यग्निकरणस्य
 नूतनत्व सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत् क्लृप्तोपकारं
 पर्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात् । प्रकृतौ च
 प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवापकारः क्लृप्त इत्यत्रापि
 तादृशस्यैव विधानात् पर्यग्निकरणान्ताङ्गरोतिः सिध्यति ।
 एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यग्निकरण-
 विधावर्थसिद्धे उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूद्यते । तदेव
 मत्र गुणविधिः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

यद्दाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्वंशुमिति इयम् ।

यद्दागो वा गुणो यागः स्वाद्दाभ्यांशुनामतः ॥ २२ ॥

ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद् विधिस्तयोः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते । एष वै हविषा हविर्यजति योऽर्दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति । परा वा एत-
स्वायुःप्राण एति योऽंशुं गृह्णातीति च । तत्रादाभ्यशब्दस्य
ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात् तन्नामको यागो यजत इत्या-
ख्यातेन विधीयते । अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नाम-
विशेषबलादेवापूर्वयागविधिः । न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः ।
ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविक्रतित्वावगतौ तदीयविध्यन्ता-
तिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः । भवत्वदाभ्यांशुशब्दयो-
र्नामत्वम् । ते च नामनो ग्रहयोरेव स्याताम् । न तु
यागयोः । गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात् । यजतित्तु
व्यवहितः । तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति । तस्माद्
ग्रहयोरेवात्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोम-
रसस्य संस्काररूपो गुणः । ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात् ।
यद्यप्यत्र न प्रकृतौ ज्योतिष्टोमस्तथापि तत्सम्बन्धिग्रहण-
द्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव सोमायादाभ्यं
गृहीत्वेति निर्दिश्यते । अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे
षष्ठप्रपाठके प्रकरणिकं विनियोजकवाक्यं द्रष्टव्यम् ।
तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कारित्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद् यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥

रुद्रा द्रव्यस्य नामैतद्भङ्गे राधानवच्चितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते वज्रावग्निष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं श्रूयते । अथातोऽग्नि-
मग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थेन तं बोद्धृशिना तमतिरावे-
षेत्यादि । अत्राग्निशब्दो यागवाची । स्तोत्रशस्त्राटेः
क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेव श्रूयते ।
अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति । षडुपसदोऽग्नेः श्वित्यस्य
भवन्तीति च । यद्वि लिङ्गं प्रापकापेक्षम् । तर्हि यजिना
तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । अग्निमग्निष्टोमेनानुयजतीत्ये-
तन्मिन् वाक्येऽग्निं यजतीति यजिनामानाधिकरण्यादु-
पांशु यजतीतिवद् यागनामत्वम् । अथाच्चेत । अनुशब्द-
स्याग्निशब्देन्ययाद् यन्त्यन्वयोऽग्निं ष्टोमस्येति । तथाप्यग्नेः
पुरायजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं सम्भवति । देवदत्त-
मनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् ।
तस्मादग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन
विधीयते । चिनोतिस्विष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्य-
प्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविक्रतित्वप्राप्तस्य यज्ञसमु-
दायस्येवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निशब्दो रुद्रा
वङ्गिद्रव्यमाचष्टे । रुद्रिष क्लृप्तया लिङ्गादिकल्प्याद् याग-
वाचित्वाद् बलियसौति न यागनामत्वम् । न चात्र याग-
रूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निमादधीते-
त्यङ्गाधानवदग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः ।
न च संस्कृतस्य नियोगाभावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत

इत्यादिवाक्यै रग्निहोत्रमादौ विनियोगात् । तस्मात् सस्कारविधिः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

मासं जुहोत्वग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तकर्मान्न मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसम्भवात् ।

अनेकस्याविधेः न्यत् कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोति । मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्दिधीयत इति चेत् । मैवंम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्त्वा उपसद्दोऽपि । नाद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां त्वन्नतं विधातव्यत्वात् । न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मस्थानेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत् तर्हि गुणविधिः । कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः । न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम् । असंनिहितत्वात् । अयनं त्वेतत् प्रकरणम् । अयनमारभ्याधोतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिश्चेति चेत् । प्रकरणस्यासमर्पकत्वे ऽप्यग्निहोत्रशब्दे नैतत्समर्पणादेव शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता । तथा सति स्वतः सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनं न गुणं विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शब्दो निरुदायां तदवस्यः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थं इति सममे

वक्ष्यते । ननूपसन्नासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते ।
ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात् कर्मभेदः । न प्रकरणभेदा-
दिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो गुणो-
वाजिनम् । मासस्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन
रूपान्तर्गतं वाजिनम् । मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् ।
परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतः प्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं
गुणभेद उपाह्वलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः ।

दादशाधिकरणमारचयति ।

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्कामः प्राकृतं फलम् ।

कर्मान्यदा फल भानात् पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥ २८ ॥

मा भूद्भित्रं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधिः ।

अनारभ्याधोतमेतद्रूपं त्वन्य नमीचते ॥ २९ ॥

अनारभ्य श्रूयते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम
इति । रुक्कामस्तेजस्कामः । अत्रेष्टौनां प्रकृतिभूतदार्शपूर्ण-
मासगतमाग्नेययागमनृद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधी-
यते । कुतः । वाक्ये नाम्नेयफलमस्वन्यस्य भासमानत्वात् ।
न च पूर्वोक्तमाम्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वम् । वैषम्यात् ।
तत्रायनमारभ्याधोतत्वादस्ति प्रकरणान्तरत्वम् । इह त्वनार-
भ्याधोतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति । कुतोऽत्र प्रकरणान्तर-
त्वम् । किंच मासोऽनुपादेयः । अग्निहोत्रानुसारेण सम्प्रा-
दयितुमशक्यत्वात् । फल तृपादेयम् । दार्शपूर्णमासिका-
ग्नेयानुसारेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात् । तस्मात् फल-
विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणान्तरत्वाभावेऽप्यनारभ्या-
धोतत्वाद्संनिधिरस्येव । स एवात्र कर्म भिनत्ति । न

चात्र वांजिनन्यायेन कर्मभेदः । अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवता-
 क्षनो रूपस्त्रोभयत्रैकविधत्वात् । यदि प्रकरणान्तरत्व-
 मय्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरेव मासाग्निहोत्रे कर्मभेदहेतुः ।
 तर्हि तस्यैवायं प्रपञ्चोऽस्तु । फलं च मासवदनुपादेयम् ।
 अन्यथा साधनवदफलत्वप्रसङ्गात् । कामना च विषय-
 सौन्दर्यज्ञानात् स्वत एवोत्पद्यते । न तु विधिश्चवणात्
 सम्पद्यते । यद्यधिकरणयोर्न्यायभेदः । यदि वा न्यायैक्यम् ।
 सर्वथा तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरम् । काम्येष्टिकाण्डपठिते-
 ष्वैन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिष्वयमेव
 न्यायो द्रष्टव्यः ।

तयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

यजेत् समे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया ।

अत्राद्यकाम इत्यादी कर्मभेदोऽथवा गुणः ॥ ३० ॥

विध्य, पादानयोरैक्याद् देशादेरनुपत्तितः ।

आवश्यकं कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः ॥ ३१ ॥

देशादियांगस्याप्राप्ते विधिर्न श्लोकता तयोः ।

पुंशब्दयोर्व्यापृतित्वात् पुनरुक्त्या त्वनूद्यते ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्यान्नायन्ते ।

समे यजेत । पौर्णमास्यां यजेत । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
 यजेतेति । अवेष्टिप्रकरणे फलमान्नातम् । एतयान्नाद्यकामं
 याजयेदिति । आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः । स च
 दर्शपूर्णमासप्रकरणे समान्नातः । शेषं खिष्टकृते समवद्यतीति ।
 तत्र देशकालनिमित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वाद्नु-
 पादेयाः । अत एव न विधेयाः । उपादानविधिश्चयोः

पर्यायत्वात् । ततः कर्मविधिरित्यवश्यमभ्युपेयम् । तत्र प्रकरणिनो दर्शादेः पूर्वविहितस्यैवैभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने समिधो यजतीत्यादिवद्भ्यासादेव कर्मभेद इति प्राप्ते भ्रूमः । देशादीनामविधेयत्वेऽपि विहितकर्मणा सह तेषां सम्बन्धो विधीयताम् । स च कर्मवत् पूर्वं न विहित इत्यप्राप्तत्वाद्विधिमर्हति । यदुक्तमुपादानविधिश्चोऽपि पर्यायाविति नदसत् । अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं विधानम् । तच्च पुरुषविषयः शब्दव्यापारः । अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम् । तच्च कर्मविषयः पुरुषव्यापार इति महान् भेदः । योऽपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सोऽपि देशादिसम्बन्धं विधातुं कर्मानुवाद इति न कर्मभेदमावहति । समिधो यजतीत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासम्भवात् पुनर्विधानं भेदहेतुरिति वैपम्यम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यमी ।

दर्शं यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यदानवादगीः ॥ ३३ ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं दर्शेष्टो द्विः प्रयुज्यताम् ।

एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूत्तयेन्द्राग्नसंस्तुतिः ॥ ३४ ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विहितम् । तदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवतीत्येकस्मिन् काले पुनर्विहितम् । तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिर्वा भेदः । तथा सत्वाग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादक-

त्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्राग्निस्तुत्यर्थत्वात् ।
यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां भवति तथापि न
केवलेनाग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीन-
तरः । तस्मादैन्द्राग्निः कर्त्तव्य इति विधेयस्तुतिः । प्रयाज-
वैषम्यं तूक्तमेवानुसन्धेयम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीया-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—•—

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ।

कालत्वात् कर्मधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥

न काला जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ।

काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद् यावज्जीवप्रयोगतः ॥ २ ॥

बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति
तत्र यावज्जीवशब्दो मरणावधिकालपरः । तत्कालसम्बन्धश्च
प्रकृत काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोतीत्यनूदिते कर्मणि
विधीयते । तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वा-
भावेन वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य
पर्यवस्यति । स च काम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः । सकृदनुष्ठान-
स्याग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।
यावज्जीवमित्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादयं
काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिरिति प्राप्ते
ब्रूमः । यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः । किन्तु

लक्षकः । वाच्यार्थसु कृतस्रजीवनम् । न च जीवनं कर्म-
धर्मत्वेन विधातुं शक्यम् । तस्य पुरुषधर्मत्वात् । तच्च
पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते । न चात्र
कर्मभेदः । तद्वैतूनां शब्दान्तरादीनामभावात् । न
चाभ्यासस्तद्वैतुः । निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनःश्रुते-
रभावात् । अतः प्रयोगभेदः पर्यवस्यति । जीवनस्त्वात्
निमित्तत्वात् । सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागाद्यो-
गान्नित्यत्वमर्थसिद्धम् । न च जीवननैरन्तरर्थेण प्रयोगनैर-
न्तरथापत्तिः । सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वात् । तस्मा-
ज्जीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगो भिन्नौ ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

शाखाभेदात् कर्मभेदो न वा कर्मात् भिद्यते ।

दृष्ट काठकनामादि बहुभेदस्य कारणम् ॥ ३ ॥

ग्रन्थद्वारादिना ह्येते युज्यन्ते भेदहेतवः ।

रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥ ४ ॥

काठककाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्ण-
मासाख्यं कर्मान्नातम् । तत्र शाखादेभात् कर्म भिद्यते ।
कृतः । भेदकारणानां नामभेदादीनां बहुलमुपलम्भात् ।
काठककाण्वादिर्को नामभेदः । कारीरीवाक्यान्यधीयानाः
केचिच्छाखिनो भूमौ भोजनमाचरन्ति । शाखान्तरा-
ध्यायिनां नाचरन्तीति धर्मभेदः । एकस्यां शाखायामधीता
द्रुपे त्वेत्वादयो मन्त्राः पलाशशाखाच्छेदादयः शक्तिं याय
शाखान्तरेऽप्यधीयन्त इति पुनरुक्तिः । एवमशक्त्यादयो
भेदहेतव उदाहृत्याः । न ह्यप्यायुषा मनुष्येण सर्वशाखा-

ध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम् । तस्माच्छाखाभेदेन
 कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । रूपाद्यभेदादेकं कर्मान्वया-
 ट्टाकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखायां तदेवान्यत्रा-
 प्युपलभ्यते । दृश्यपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यागरूपः पुरुष-
 व्यापारश्चैकविधः । दृश्यपूर्णमासाविति कर्मनामाप्येकम् ।
 स्वर्णकाम इति फलसम्बन्धोऽप्येकः । तस्मादभिन्नं कर्म ।
 पूर्वपक्षहेतवस्वन्यथा सङ्गच्छन्ते । काठकादिकं ज्योति-
 रादिवन्न कर्मनाम । काठकेन यजेतेत्यश्रवणात् । काठक-
 मधूत इति प्रयोगाद् यन्यनामेत्यवगन्तव्यम् । भूमिजनादि-
 रध्ययनधर्मः । पुनरुक्तिरर्ध्वे त्वभेदान्न दुष्यति । अल्पायुषापि
 शाखान्तरस्योपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठातुं शक्यते । तस्मा-
 दनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न
 भिद्यते ।

इति माधवीये जेमिनीयन्यायमालाविस्तरे

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

—•••—

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियास्वयम् ।

बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयते ॥

अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतितः । ।

क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसम्भवात् ॥ १ ॥

गुणप्रधानभावेन संसर्गोऽन्तर्भवत्यसौ ।

व्युत्पत्तिसम्भवात्तत्र शाब्दता स्यात् क्रियादिवत् ॥२॥

यदिदमस्मिन्तृतीयाध्याये प्रतिपादित शेषत्वं न
तच्छाब्दम् । कुतः । केनापि शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमान-
त्वात् । व्युत्पन्नो हि शब्दः प्रत्यायकः । व्युत्पत्तिश्च न
शेषशेषिभावे क्वचिद् दृष्टा । लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वय-
स्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात् । अतः शेषताया अशाब्द-
त्वान्नायमध्याय आरम्भणीय इति चेत् । मैवम् । अन्वये
शेषशेषिभावस्यान्तर्भावात् । न हि गुणप्रधानभावमन्तरिणा-
न्वयः सम्भवति । इदं गुणयोः परस्परकाङ्क्षारहितत्वेना-
न्वयस्यैवत्वाभावात् । एवं द्वयोः प्रधानयोरपि । अतो
व्युत्पत्तिसम्भवात् क्रियाकारकतदन्वया यथा "शाब्दः ।
तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शाब्दः । तस्माद्दय-
मध्याय आरम्भणीयः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्वरूपहेतू न, स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ।

पारार्थ्यं शेषताहेतू रूपं तेनोपलक्षितम् ॥ ३ ॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते ।
तथा हि । शेषत्वं नाम किमविनाभूतत्व प्रयोज्यत्वं वा
विध्यन्तविहितत्वं वा । नाद्यः । षड् यागानामविना-
भूतानां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पुरोडाश-
कपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र तुषोपवापं प्रति शेषस्यापि
कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वाभावात् । न तृतीयः । विध्यादि-
विहितस्य पलाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्त-
विहितत्वाभावात् । तस्मात्तस्मिन् शेषतायाः स्वरूपम् ।
नापि हेतुरस्ति । विमतः शेषः । एवंत्वादिति कस्यचि-
हेतोरनिरूपणादिति प्राप्ते ब्रूमः । विमतः प्रयाजादिः
शेषः । परार्थत्वात् । भृत्यादिवदिति हेतुः सुनिरूपितः ।
अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां दुष्टत्वेऽपि परार्थः शेष
इति लक्षणस्यादुष्टत्वात् । तेन लक्षित आकारः स्वरूपम् ।
न च पारार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च साङ्कर्यम् ।
आकारभेदेन तद्भेदात् । इष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं
सहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः । इतरव्याप्त्या बोधक
आकारो लक्षणम् । तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपे
विद्येते ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

किं द्रव्यगुणसंस्कारमात्रं शेषोऽथवा फलम् ।

पुमान् कर्म च पक्षी द्वावादेयौ मतभेदतः ॥ ४ ॥

शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्याटावाह वादरिः ।

पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥ ५ ॥

स्फाकपालादिकं द्रव्यम् । अरुणिमादिको गुणः ।
अवघातप्रोक्षणादिकः संस्कारः । एतेषु त्रिष्वेव शेषत्वं
स्वर्गः फलम् । तत्कामी पुरुष । दर्शपूर्णमासौ कर्म । न
हि फलादीनां त्रयाणां शेषत्वमस्ति । उपकारित्वस्य
शेषत्वलक्षणस्य फलादिष्वभावादिति वादरिर्मतम् । पारार्थ्यं
तल्लक्षणमभिप्रेत्य फलादयोऽपि शेषा इति जैमिनेर्मतम् ।
तथा च त्रीणि सूत्राणि पठान्ते । कर्माण्यपि जैमिनिः
फलार्थत्वात् । फलञ्च पुरुषार्थत्वात् । पुरुषञ्च कर्मार्थत्वा-
दिति । तत्रोपकारित्वमतिव्याप्तम् । प्रधानभूतेऽपि
स्वामिनि गर्भटासोपकारित्वदर्शनात् । तस्माज्जैमिनिमत-
मेव मुख्यसिद्धान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

श्रुता ब्रीह्याज्यसान्नाय्यधर्माः साङ्कर्यगामिनः ।

व्यवस्थिता वा साङ्कर्यं फलापूर्वेण सङ्गतेः ॥ ६ ॥

अवान्तरापूर्वसत्त्वात् साक्षात् तेनैव सङ्गते ।

श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोत्तमा ॥ ७ ॥

ब्रीहिधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः । प्राज्यधर्मा उत्-
पवनावेक्षणादयः । सान्नाय्यधर्मा दोहनातश्चनादयः । ते
सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण सङ्गच्छन्ते । अवा-
न्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात् । एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धा-
वपूर्वान्तरस्य कल्पकाभावात् । फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठेय-
माना धर्मा यस्मिन् कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्व

जनयन्त्येवेति साङ्ख्यं प्राप्ते ब्रूमः । आग्नेयादयः षड्-
यागा भिन्नक्षणवर्त्तिनो विनश्वराः संभूय फलापूर्वं जन-
यितुं न शक्नुवन्ति । ततस्तज्जननसमर्थान्याग्नेयादि-
जन्यानि षड्वान्तरापूर्वाणि कल्पयानि । तेषु पुरोडाश-
द्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकम् । प्रत्यासन्न-
त्वात् । फलापूर्वन्तु तेन व्यवहितम् । एवमाज्यधर्माणां
सान्नाय्यधर्माणां च तत्तद्द्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वेष्वेव
साक्षात् सङ्गतिः । तथा सति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारा-
स्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते । ननु दर्श-
पूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम् । तच्च
सर्वप्रकृतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव साङ्ख्यंम् ।
अथोच्येत । तुषविमोकस्य व्रीहिष्वेव सम्भवात्तेष्वेवावघातः ।
न त्वाज्यसान्नाय्ययोः । एवं विलापनमाज्य एव । दोहना-
दिकं सान्नाय्य एवेति । वाढम् । दृष्टार्थानां धर्माणां
व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः सङ्कीर्णरत्ने वेति
चेत् । मैवम् । व्रीहीन् प्रोक्षति । आज्यमवेक्षत इत्यादि-
द्वितीयाश्रुत्या व्यवस्थापितत्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद् बली-
यसी । तस्माद् व्यवस्थिता धर्माः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

द्रव्यस्य स्फुरकपालादेः साङ्ख्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समन्तेनात्र सङ्करः ॥ ८ ॥

वाक्त्रस्योदननादेः स्याद् वैयर्थ्यं सङ्करे सति ।

अनुवादी ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्फुरश्च कपालानि चान्नि-

होत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शय्या चोलूखलं च
 मुसलं च दृषदापला चैतानि वै दृश्य, यज्ञायुधानीति ।
 स्फुरशब्देन खन्नाकारकाष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी
 निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शय्या मुसलकारकाष्ठम् । तत्र
 व्रीह्यादिद्रव्येष्ववघातादिसंस्काराणां साङ्ख्यं निराकृतेऽपि
 स्फुरकपालादिद्रव्याणामुद्दननपुरोडाशप्रपञ्चाद्यङ्गक्रियासु
 साङ्ख्यं निराकर्तुं मशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां
 कस्याश्चित् क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्व-
 स्वाविरोधात् । न ह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैतौति
 प्राप्ते ब्रूमः । स्फुरनोद्दन्ति । कपालेषु अपयति । अग्नि-
 होत्रहवण्या हवींषि निर्वपति । शूर्पेण विविनक्ति ।
 कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति । शय्याया दृषद-
 मुपदधाति । उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति । दृषदुपलाभ्यां
 पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबाधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं
 साङ्ख्यपक्षे प्रसज्येते । व्यवस्थापक्षेऽपि सम्बन्धसामान्य-
 बाधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत् । न । उद्दननादि-
 वाक्यसिद्धार्थानुवादत्वात् । न च वैपरीत्ये नोद्दननादिवा-
 क्यानामेवानुवादत्वमिति वाच्यम् । बहुवैयर्थ्यस्य जघन्य-
 त्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायु-
 धानि सन्धरन्तीत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात् । तस्मादव-
 घातादिसंस्कार इव स्फुरकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

क्रौञ्चात्यङ्गयत्येतत् सङ्कीर्णं वा क्रयैकभाक् ।

क्रयैकान्वयात् कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्षिता ॥ १० ॥ व

द्रव्यद्वारा क्रये योगात् तद्भागे चान्वयः पुनः ।

साक्षात्क्रये गुणस्वार्थाद् द्रव्ये संनिहिते त्वसौ ॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अरुणया पिङ्गाल्यैकहायन्या सोमं क्रोणातीति । तत्रारुणाशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि नागृहीतविशेषणा वैशिष्ट्यवद्विरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात् । अन्वयव्यति-
 काभ्यां गुणभावे तद्व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नम् । अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत् क्रयसाधनत्वा-
 सम्भवात् । ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरण-
 स्वात् विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणञ्च अहवमसाद्य-
 खिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति । न चानेन न्यायेन पिङ्गाल्यैकहायनीशब्दार्थधारिणो सर्वद्रव्यगामित्वं शक्नी-
 यम् । तथाः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पिङ्गलवर्णे अखिली
 यस्या गोः सा पिङ्गाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येक-
 गावाचिनो शब्दौ तथापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्द-
 द्वयम् । तच्च युगपत् प्रवृत्तं सहर्मद्वयविशिष्टं गाद्रव्यं क्रय-
 साधनत्वेन विदधाति । न चैतरद्रव्यमितरद्रव्ये निवेश-
 दितुं शक्यम् । अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं
 योग्यत्वात् तेषु निवेश्यते । तत्रैषाच्चरयोजना । अरुणये-
 त्वेतत् इत्यन्वाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरुणिकानि
 साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणा विधीयते ।
 यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि
 न्यानीति । तस्माद्गुणः सङ्कीर्ण इति प्राप्ते ब्रूमः ।

यद्यप्यमूर्त्तो गुणस्तथापि ह्ययनवदक्षिवच्च गोद्रव्यं व्यव-
 च्छिनन्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्वद्वारा गुणस्य
 क्रये शान्दयो भवति । एवं सति वाक्यभेदा न भविष्यति ।
 ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा दुर्वारा । गुणवाचिनः
 शब्दस्य गुणद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात् । मैवम् । गुणस्यैवात्र
 द्वतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारमन्तरणं न
 सम्भवतीत्यर्थापत्त्या द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते । तर्हि ग्रह-
 षमसादिद्रव्यमप्यवाच्छेद्यतामिति चेत् । न । तस्य
 द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाण-
 क्रयसाधनत्वासिद्धेः । तर्हि वाससा क्रोषात्यजया क्रीणातीति
 वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तदवच्छेदाऽस्त्विति चेत् । न ।
 भिन्नां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे पयोद-
 ध्यादिविकल्पवत् क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्रव्याविकल्प्याविधी-
 यते । अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहात्रवदन्यत्राविधानात् ।
 ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि
 स्ववाक्यगतमेकहायनोद्रव्यमुपेत्य वस्त्राद्यवच्छेदा युक्तः ।
 तस्मात् क्रयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चा-
 दर्थापत्त्या परस्परवच्छेदकत्वं नान्वयः । तथा सत्याहस्य-
 विशिष्टैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मा-
 दारुण्यगुणः क्रयहेतुमेकहायनोमिव भजते ।

सप्तमाधिकरणसाराक्षयति ।

संसाष्टिं ग्रहमित्येकां ग्रह. शोध्य उताखिलः ।

एक ऋद्धेऽसंख्याया उपादेशवदादरात् ॥ १२ ॥

। प्रधानात्तदसाहत्तरेकत्वमनपेक्षितम् ।

तद्दिधौ वाक्त्रभेदोऽतो द्रव्योक्त्या सर्वशोधनम् ॥ १३ ॥

सोमं श्रूयते । दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति । दशा-
पवित्रं वासःखण्डः । तत्र यथा पशुना यजेतेत्यत्रोपाटय
पशुगतमेकत्वं विवक्षितम् । तद्दुहेश्यग्रहगतमप्येकत्वं
विवक्षितव्यम् । किञ्च । ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वेन जातेः
संस्कार्यत्वे सति तदाश्रयभूते यस्मिन् कस्मिन्नपि द्रव्येऽ-
नुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति । तस्मादेक
एव ग्रहः शोधनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । ग्रहमिति द्वितीयया
ग्रहस्याद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते । ग्रहं
प्रति गुणः सम्मार्गः । प्रति प्रधानञ्च गुण आवर्त्तनीय इति
न्यायेन यावन्तो ग्रहाः सन्ति ते सम्मार्जनीयाः । एवं निश्चये
सति सम्मार्जयितव्यग्रहेयत्ताया अबुभुत्सितत्वादुहेश्यगत-
मेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । अघोच्ये त । नेदमुहेश्य-
गतम् । किन्तु स्वयं विधेयमिति । तत्र । वाक्त्रभेदापत्तेः ।
ग्रहं समृज्यात्तं चैकमित्येवं विधेयार्थभेदाद्वाक्त्रभेदः ।
पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतः पशुः । न हि
प्रति गुणं प्रधानस्यावृत्तिरिति कश्चिन्नप्रायोऽस्ति । तत
इयत्ताया बुभुत्सितत्वाच्छ्रूयमाणमेकत्वं विवक्षितमिति
वैषम्यम् न च जातिः संस्कार्या । तस्या अभूर्त्तत्वात् । ततो
जातिद्वारा द्रव्यलज्जको ग्रहशब्दः । तत्र चावृत्तिरुक्ता ।
तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

चमसादि च समृज्यात्रो वा तस्मास्ति मार्जनम् ।

एकत्ववद्ग्रहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥ १४ ॥

यैवम् । क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययापि संबन्धास-
न्धवात् । अन्वेषेत । अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्
संबध्यते । तदुद्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत
इति । तदेतत् समाधानं प्रयाजसम्बन्धेऽपि समानम् ।
अतः सन्निधिवलात् प्रयाजकर्ता संबध्यते ।

एतदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति ।

यदा बलित्वं सान्निध्यादस्ति प्रकरणे ततः ।

दर्शादिप्रक्रियाधीते क्रमणे स्यात्तदङ्गता ॥ २२ ॥

अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः ।

तन्मध्येपाठात्तस्याङ्गं तदुद्वारा दर्शयेषता ॥ २३ ॥

अस्मिन्नपि मते तावेव विषयसंशयौ । पूर्वोत्तरपक्षहेतु-
भात्रमन्यत् । प्रयाजसंनिधितोऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य
प्रबलत्वात् । प्राकरणिकेषु कृत्स्नेष्वभिक्रमणं निविशत
इति पूर्वपक्षः । समिधो यजतीत्यारभ्यान्नातमवान्तर-
प्रयाजप्रकरणम् । तन्मध्येऽभिक्रमणमान्नातम् । तस्य
चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संदृष्टत्वादभि-
क्रमणं प्रयाजमात्रे निविशत इति राडान्तः । अस्मिन्नपि
पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते । प्रयाजद्वारा दर्शपूर्ण-
मासयोर्निवेशात् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गतायवा ।

दर्शाङ्गता प्रक्रियैषा वान्तरातोऽस्त्विहायिमः । २४ ॥

लिङ्गादग्ने रङ्गभूतैर्निधित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तिः ॥ २५ ॥

दशं पूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट इति प्रपाठके
सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमान्नातम् ।
नवके निवितुसंज्ञकानामग्ने महानसि ब्राह्मणभारते-
त्वादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनी-
पचाः । एकादशे तूपवीतमेवं विहितम् । निवीतं मनुष्याणां
प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्मेव
तत् कुरुतेति । तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तर-
स्थाङ्गीकारात् सामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति चेत् । न । निवि-
दब्रह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात् । न च
निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेद-
कत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्नयङ्गत्वावगमात् ।
आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोधय महानसीत्यादिभिर्निवि-
दाक्षरैरग्नेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत
एव निर्वचनमेवं श्रूयते । निविद्भिर्न्यवेदयत् । तन्निविदां
निवित्त्वमिति । ननु सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनहारिणाम्गार्था
एवेति चेत् । सन्तु नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः ।
ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणम् । निवित्प्रकरणेनोप-
वीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । न । पूर्वोत्तरानुवाक-
योर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभात् संनिधिना तदङ्गत्वमिति
चेत् । न आम्यसामिधेनीभिव्यवधानात् । न च काम्यना-
मिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । सन्निधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात् ।
तस्मादत्र प्रयाजन्यायाभावाद्दशं पूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

वैकङ्कतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ।

यज्ञे ऽखिले प्रकरणादाधाने ऽन्वितमसु, तत् ॥ २६ ॥

अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ।

नाधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यज्ञे ऽखिले भवेत् ॥ २७ ॥

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्कं यज्ञार्थं च श्रूयते ।
तस्माद् वारणो वै यज्ञावचरः स्यान्न त्वेतेन जुहुयाद् वै कङ्कतो
यज्ञावचरः स्याज्ज, हुयादेवैतेनेति । यज्ञावचरो यज्ञप्रचार-
हेतुः । तत्र वारणवैकङ्कतादिपात्रं प्रकरणबलादाधाने
प्रथममन्वेति । एतेन पात्रेणाधानं प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु
पवमानहविःष्वं व तत् पात्रं निविशते । अस्ति हि पवमान-
हविषामाधानाङ्गत्वम् । तत् प्रकरणे पाठात् । कृत्तिका-
स्वग्निमादधीतव्यास्मिन् प्रकरणे प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्य-
दित्यस्मिन्ननुवाके त्रिणि हवींषि निर्वपतीत्यादिना तानि
विहितानि । ततो यथा सप्तदशारत्रित्वं वाजपेये मात्नाद-
संभवात् तदङ्गपशारङ्गे निविशते । तद्वट्टिमपीति प्राप्ते
ब्रूमः । अग्निमुद्दिश्याधानं यथा विहितम् । तथा पवमान-
हवींष्यपि । यदाहवनीये जुहति तेन सांऽस्याभीष्टः प्रीत
इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात् । तस्मा-
दग्निमंस्कारत्वेन समानानामाधानहविषां नास्ति परस्पर-
मङ्गाङ्गिभावः । तथा सति प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियो-
जकत्वाभावाद् वैकङ्कतो यज्ञावचर इति वाक्येन दर्शपूर्ण-
मामादिमर्वयज्ञेषु तद् विनियुज्यते ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

वारिष्ठी पूर्णमासे स्तां वृधन्वस्त्रौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥ २८ ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारो ऽप्याज्यभागयोः ।

क्रमाद् वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥ २९ ॥

न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाधारत्वादिकालयोः ।

दर्शादेरव्यवस्थित्वा प्राप्तौ वाक्याद् व्यवस्थितिः ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । वार्त्तघ्नी पौर्णमास्या-
नूच्ये ते वृधन्वती अमावास्यायामिति । तत्रेदं वार्त्तघ्नी-
गलं वृधन्वतीयुगलं च होत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमेऽग्नि-
त्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाम्रातम् । उटाहृतम् तु
प्राज्ञवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद् विधिरवगम्यते ।
त्र वाक्यस्य प्रबलत्वाद्देषां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्ग-
म् । न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते श्रूमः । अग्नि-
त्राणि जङ्घनदित्याग्नेयी प्रथमा वार्त्तघ्नी । त्वं सोमासि
तूपतिरिति सौम्या द्वितीया वार्त्तघ्नी । अग्निः प्रत्ने न
अनेत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । सोमगीर्भिष्ट्वा वयमिति
त्रिम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासया-
गयोरग्नेयपुरोडाशसङ्गावाटग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन
रोऽनुवाक्यात्वं कथञ्चिद् भवतु । सौम्ययोस्तु तन्न सम्भ-
तिः सोमदेवताया अभावात् । न ह्यम्नोषोमीयेऽपि
बलः सोमो विद्यते । किञ्च । पौर्णमास्याममावास्याया
मिति सप्तमीभ्यामाधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे
गस्य मुख्यत्वान्न सम्भवति । कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वा-
हत्वं युक्तम् । किञ्च । प्रवाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवाय-
नुवाकः पठितः स चाज्यभागयोरङ्गयोः क्रमः । न तु

मुख्योर्दृश्यपूर्णमासयोः । तन्मात्रं मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्य-
यागाङ्गत्वम् । किन्त्वान्यभानाङ्गत्वम् । मन्त्रे तत् क्रमेणैव
लब्धम् । तत्राप्याग्नेये प्रथमाज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः ।
सोम्ये द्वितीये सोम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गे नैव लभ्यते ।
बादम् तद्यपि वाक्त्रयोयुगलं पौर्णमासी काले वृधन्वतो-
युगलममावास्यामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मण
वाक्येनाभिधीयत इति न वैयर्थ्यम् ।

चतुर्दश्याधिकरणमारचयति ।

हस्तौ हाववने निक्ते स्तृणात्युलपराजिकाम् ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिले । ३१ ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्त्यात्मकात् क्रमात् ।

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता । ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । हस्ताववने निक्ते ।

उलपराजि स्तृणातीति । वेद्यामास्तरीतुं सम्पादित-
स्तणस्तत्र उलपराजिः । तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययो-
र्नैरस्तर्यण पठितत्वात् क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्र-
स्याङ्गमिति चेत् । नैवम् । अवनजनं हस्तसंस्कारः ।
मस्त्रतो हस्तौ सर्वानुष्ठाने योग्याविन्वेतादृशं सामर्थ्यं
लिङ्गम् । प्रकरणञ्च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रब-
लाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमबाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः ।

अथ न्यायो वाग्यमऽपि द्रष्टव्यः । स च वाग्यमो
ष्यातिष्ठामप्रकरणे श्रुतः । सुष्टीकराति । वाचं यच्छेतीति ।
तदनन्तरमेवेदं श्रूयते । दीक्षितमावेदयतीति । आवेदन-
प्रकारश्चैव श्रुतः । अदीक्षिष्टाय ब्राह्मण इति त्रिरूपांश्चाह

देवेभ्यः एवैनं प्राह त्रिरुच्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति । अत्र मुष्टौकरणवाङ्मनियमाभ्यां हस्तजिह्वागत-
चापले निवारितं सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु याव्यत्वं
लिङ्गम् । तेन क्रमो बाध्यते ।

पञ्चदशधिकरणम्परचयति ।

चतुर्धा कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाग्नेय मात्रगम् ॥ ३३ ॥

उपलक्ष्यताग्नेये युक्तातः सर्वशेषता ।

अग्नीषामीय ऐन्द्राग्नेयताऽस्त्वाग्नेयता ततः ॥ ३४ ॥

नाग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ।

तेनैकास्मिन् पुरोडाशे चतुर्धाकरणास्थितिः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । आग्नेयं चतुर्धा करोतीति ।

तत्राग्नेयवदेन्द्राग्नाग्नीषामीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । ततस्त्रयाणां शेष इति चत् । मैवम् । न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धितः संबन्धमात्रे विहितः । किन्तु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवलादिदेवत्वयोः पुरोडाशयोर्न देवता । ततो देवतैकदेशेन कृत्स्नदेवतापलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

देवापसदनं ब्रह्मिर्दामिषीमुख्यगौणयोः ।

तस्मिन्मर्थयोर्मन्त्रं नियुक्ते मुख्य एव वा । १ ।

शब्दार्थत्वाद् द्वयोस्तत्र युज्यते विनियोजनम् ।

प्रथमावगमत्वेन मुख्ये तद् विनियम्यते ॥ २ ॥

वर्हिर्देवसदनं टामीति लवनप्रकाशको मन्त्र
आम्नातः । तत्र लवनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गिनायं
मन्त्रो लवनक्रियायां विनियुज्यते । लवितव्यं वर्हिर्हि-
विधम् । मुख्यं गौणं च । मुख्यं कुशकाशादि दशविध-
दर्भरूपम् । गौणं तु तत्सदृशं तृणान्तरम् । तस्मिन्
वर्हिःशब्दस्य माणवकेऽग्निशब्दवद्गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात् ।
तथा ^{वाप} ~~वाप~~ शब्दोपपत्त्यापि शब्दार्थत्वेन दर्भस्य तृणान्तरस्य
च लवने मन्त्र विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः । मुख्यस्य शीघ्र-
प्रतीतत्वेन मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लिङ्गं
विलम्बप्रतीतिकगौणापत्त्यां न करोति । तस्मान्मुख्यस्यैव
लवने मन्त्रो नियम्यते ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

ऐन्द्रा निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति ।

प्रकाशे मुख्य इन्द्रे वा गौणे मुख्याऽऽमु पूर्ववत् ॥ ३ ॥

एकस्य गौणताप्रीत्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः ।

गौणताताऽऽमुपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥ ४ ॥

आम्नचयने निवेशनः सङ्गमन इत्यादिका काचिद्वेद्री
ममाम्नाता । तस्यास्तरार्ह इन्द्रो न तस्याविति पठ्यमान-
त्वात् तस्मन्निषेधं ब्राह्मणं चैवमाम्नायते । निवेशनः
सङ्गमनो वसूनामित्येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । एतेन
ब्राह्मणेन गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्थं

प्रकाशयन् मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति मुख्येन्द्रः स्वर्गाधिपतिः
 सहस्राक्षः । तत्रेन्द्रशब्दस्य रुढत्वात् । गौणस्विन्द्रो गार्ह-
 पत्यः । तस्यै श्वर्य्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्र-
 सदृशत्वात् । तत्र, पूर्वन्यायेन शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे प्रका-
 शिते मति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं निवारयितुं गार्हपत्य-
 शब्देन प्रसमीपदेशो वा लक्षणीय इति
 प्राप्ते ई... २-४-११४ पत्यशब्दयोग्यतरस्य गौणत्वेऽवश्य-
 भाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वात्प्राप्तार्थत्वेन
 विधी लक्षणाया अन्याद्यत्वात् प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र
 एवेन्द्रशब्देन वद्धिं लक्षयिष्यति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने
 समर्थमेव मन्त्रमैन्द्रेति तृतीया श्रुतिगार्हपत्योपस्थाने
 विनियुङ्क्ते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

हविष्कृदेहीत्यामन्त्रं त्रिरवघ्नन् समाह्वयेत् ।

विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वावघातके ॥ ५ ॥

ऐन्द्रीवन्मान्माह्वानं गौणं हन्ति ह्यथान्यथा ।

पाठेन प्रापित त्रित्वं ह्वयते रूपचारगीः ॥ ६ ॥

त्रिरभ्यासो विधातव्यो नित्यं प्राप्तेरभावतः ।

हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तोऽसौ ह्वयतिस्तथा । ७ ॥

विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता ।

नेन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्बर्हिर्न्यायेन मुख्यगः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । हविष्कृदेहीति । त्रिरवघ्नन्वा-

ह्वयतीति । देवानामर्थे वा हविः सम्पादयति सा हविष्कृत् ।

११ मेनां संबोध्याध्यर्ष्युरेहीति ब्रूते । तत्रा चायं मन्त्रो

ब्राह्मणेन व्याख्यायते । हविष्कृदेहोत्याह य एव देवानां
 हविष्कृतस्नानाह्वयतीति । तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्यर्थं त्रिवार-
 मवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः । अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघातं
 विनियुज्यते । नन्वाह्वाने समर्थो न त्ववघात इति चेत् ।
 न । तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वोदाहृतायामेन्द्रा-
 म्बुधीन्द्रशब्दां गौणः । तद्वदेहीति पदं मन्त्रगतत्वे नावघाते
 गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोराह्वानपरत्वाच्छूय-
 माणमवघ्नन्निति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र
 मन्त्रस्य त्रित्वस्य च विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न । त्रित्वस्य
 प्राप्तत्वे नानुवादकत्वात् । कस्याच्चिच्छाखायामयं मन्त्र-
 काण्डे त्रिवारमभ्यस्यान्नातः । आह्वयतिपद त्वेहीति-
 वटवघातपरतयोपचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः । त्रिरभ्यासस्य
 नित्यवत् प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति । कस्याच्चिच्छा-
 खायां हिः पाठात् ! कस्याच्चित् सकृत्पाठात् । अताऽमौ
 नित्यवद् विधीयते । न चावघ्नन्नित्यस्य वैयर्थ्यम् । तस्य काल-
 लक्षकत्वात् । कालस्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न ।
 कालस्य प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यस्मिन्
 काले भवति । ततोऽर्थप्राप्तःकालः । आह्वानमपि मन्त्रसाम-
 र्थादेव प्राप्तत्वात् विधेयम् । न ह्येहीति मन्त्रपाठ आह्वान-
 मन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम् । तत्रायं
 वाक्यार्थः सम्यक् । अवघातकाले यदाह्वानं तस्य त्रिरभ्यासः
 कर्तव्य इति । अत एव शाखान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादे-
 माभ्यासो विधीयते । त्रिराह्वयति त्रिः सत्या हि देवा
 इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् ।

लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते । नावघाते न चैन्द्रीन्यायोऽत्र
प्रसरति । तृतीयाश्रुत्यसंभवात् । बहिर्देवसदनं दामीत्य-
त्रोक्तेन तु न्यायेन मुख्य एवाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनि-
योगः । न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने । तस्मादाह्वानेषो
मन्त्रः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

उत्तिष्ठन् प्रवटेदग्नीदग्नीनित्वादिकं तथा ।

कृणुत व्रतमित्येवं पठन् वाचं विमुञ्चति ॥ ८ ॥

मन्त्री विधेयी कालो वा मन्त्रावुत्थान मोक्षयोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥ १० ॥

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाप्यस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति । उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन्
विहरेति । तथा व्रतं कृणुतेति वाचं विमुञ्चतीति ।
तत्राग्नीध्रं सर्वोऽध्याग्निविहरणादि प्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन
वाक्येनात्यानशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा
नियमितवाचा दौक्षितस्य वाग्विभोक्ते व्रतं कृणुतेति मन्त्रो
विनियुज्यते । न चात्र पूर्वीक्तावघातशब्ददुल्यानविभोक्-
शब्दौ काललक्षकी । तत्कालयोरवघातकालवदर्थप्राप्त-
भावेन विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ति-
भ्रूमः । अग्निविहरणप्रैषे पयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैषे चाप्ति-
तावेतौ मन्त्रौ । न तु शाने वाग्विभोक्ते च । अतोऽममर्थयो
विनियोगासम्भवाद्गत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य कालो
विधीयते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः ।

अङ्गाङ्गिता वा स्यात् कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥१२॥

प्रहृतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात् तदन्वयः ।

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन् मन्त्रेऽग्निं संबोधय त्वं सूक्तवागसीत्याम्नानात् । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र सूक्तवाकेनेत्येतत् पदं कालं लक्षयति । होत्रा मन्त्रेऽस्मिन् पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्यर्ष्युः प्रस्तरं प्रहरेत् । न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनिबोक्तुं शक्यः । पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रवद्वान्वयाभावात् । अग्निरिदं हविरजुषतावीहृषत महोऽग्नायाऽङ्कतेत्यादिकं मन्त्रं पठ्यते पुरोडाशसेवया हवोऽग्निः स्वस्मिन् यजमाने वा तेजावाहुष्यं कृतवानिति तस्याधेः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः । सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्वयाभावः । मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्नादिदेवान् स्मरयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः । अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणधोरन्वयाभवात् विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रम् । न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । यजिष्ठातोरश्वशात् । तथा सति देवतानाम्ब्राभावात् तद्द्वारापि नान्वय इति चेत् । मैवम् । देवतानां सम्भावात् । प्रम्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीया-

श्रुत्वा प्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते । यदि प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुः । तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टार्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो देवताकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद् देवताद्वारास्थेवान्वयः ।

षष्ठाधिकरणमारुचयति ।

‘प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद् विभज्य वा ।

समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता न हि ॥ १४ ॥

दशं पूर्णमयोर्देवाननुसृत्य विभज्य ताम् ।

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागं नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

पूर्वोदाहृतं मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया । याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चत् । न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमामदेवताम्नानं कस्मिंश्चिद्भागं दृश्यते । अग्नापामाविद् हविरजुपतामिति । भागान्तरे तु दर्श देवताम्नानम् । इन्द्राग्ना इद् हविरजुपतामिति । इन्द्र इद् हविरजुपतेति महेंद्र इद् हविरजुपतेति च । इन्द्राग्नीन्द्र महेंद्रा । पुरुषभेदेन दर्शं व्यवस्थिताः । तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागवांस्तत्तत्कालं व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च भागं धीगिकः । सूक्तं वक्तोति तदयुनपत्तेः । यागकालं तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तम् । देवं वक्तोत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणं न व्याख्यातम् । अग्निरिदं हविरजुपतेत्याह याश्च देवतास्तां अग्नीरधामति वा वै तदाहेति । अग्नीरधाम । आराधितां सुष्टानकुर्मत्वय । तस्माद्यं विभज्य विनियुज्यते ।

सप्तमाधिकरचमारचयति ।

इन्द्राग्नादीष्टयः काम्या याज्या षष्ठ्यदिताः क्रमात् ।

काण्डबोस्ता यद्यालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥ १६ ॥

लिङ्गं कमसमाख्याभ्यां प्रबलं तद्व्यादमूः ।

अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥ १७ ॥

समाख्यान्नात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षतं देवमात्रं शक्तिः काम्यैकगास्ततः ॥ १८ ॥

काम्येष्टयस्तत्काण्डे क्रमेणास्नाताः । इन्द्राग्नेका-
दशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वीयुरित्यादिना । सजाता
ज्ञातयः । वीयुर्विगता विप्रतिपदा इत्यर्थः । इन्द्राग्नी
रोचनेत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणास्नाताः ।
तदेदं काम्ययाज्यानु वाक्याकाण्ड मिति यात्रिकानां समा-
ख्ययावगम्यते । तयोरिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमाया
मिष्टी प्रथमपठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था क्रमेण
क्रियते । मन्त्रगतं त्वेन्द्राग्नलिङ्गं काम्यायां नित्यायां
चेन्द्राग्नेष्टी ते याज्यानुवाक्ये विनियुङ्क्तं । लिङ्गं च प्रबल
मिति सर्वत्र तयोर्विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र
लिङ्गेन क्रमसमाख्ये बाधितुं शक्यते । उपजीव्यत्वात् ।
इन्द्रादि देवता स्वरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मा-
त्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । ततः समाख्याबलान्मन्त्र-
काण्डकर्मकाण्डयोः सम्बन्धावगतौ सामान्येन मन्त्रकर्मणोः
संबन्धोऽवगम्यते । विशेषतस्त्वस्मिन् प्रथमे कर्मण्यय मन्त्रः
प्रथम इति क्रमादवगम्यते । नन्वेन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्नेमन्त्रो न
बैखानरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गेनैवावगम्यत इति

चेत् । न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमापेक्षयात् । ऐन्द्राग्ने-
 कादशकपालं निर्वपेद्भातव्यवानिति द्वितीयेष्टिरपि ।
 तत्रेन्द्राग्नी पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपोन्द्राग्नी । नवति-
 मित्यादिकमपरमेन्द्राग्नें याज्यानुवाक्या युगलमाश्नातम् ।
 नहि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव
 तत्सिद्धेर्लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । क्वचिद्विद्वद्भ्यैव
 व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्रावाहस्यत्येष्टिरेकैवाश्नाता । यं का-
 मयेत राजन्यमनयोश्चो जायेत वृत्तान्घ्नंश्चरेदिति तस्मा
 एनमेन्द्रावाहस्यत्यं चरुं निर्वपेदिति । य राजपुत्रं जाय-
 मानं प्रति राज्ञः पुरोहितस्य च काम एव भवत्ययं मात-
 गर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जातश्च शत्रून् मारयन्
 सचरेदिति । तद्राजपुत्रार्थेयमिष्टिः । मन्त्रकाण्डे तदि-
 ष्टिक्रमे याज्यापुरोऽनुवाक्ये इन्द्रावृहस्पतिदेवताके द्विविधे
 आश्नाते । इदं वामास्यं हविरित्यादिकर्मकं युगलम् ।
 अस्मा इन्द्रावृहस्पती इत्यादिकमपरम् । तयोः प्रथमयुग-
 लस्य क्रमेण विनियोगोऽपि द्वितीययुग्मं लिङ्गेनैव
 विनियोज्यम् । तस्मात् क्रमसमाख्यासहकृतेन लिङ्गेन
 काम्येष्टिष्वेता याज्या नियम्यन्ते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आग्नेय्याग्नौध्रमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ।

उपस्थानं प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥ १८ ॥

साधारण्ये न शब्दाक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ।

विशेषे विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरिति स्थिताम् ॥ २० ॥

क्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति ।

तत्राम्नीध्र नामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्यथा कया-
 चिद्विचा दाशतयीगतयाम्नि संबन्धिन्या कर्त्तव्यम् । अग्नि-
 देवता यस्या ऋचः साम्ने यीति साधारणोक्ताहृग्विशेषस्या-
 प्रतीतिरिति चेत् । मैवम् । क्रतु प्रकरण पठिताना माग्ने-
 यीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेवावगतम् ।
 कोऽसौ व्यापार इति विशेषकृमुत्सायामाग्नीध्रोपस्थान-
 रूपाऽयमिति बांधयन्नयं विधिर्विशेष मात्रे सक्रामतीति
 लाघवम् । अप्रकृतानां क्रतूपयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्-
 व्यापारविशेषश्वेत्युभयमनेन बाध्यत इति गौरवम् । तस्मात्-
 प्रकृताभिराग्ने यीभि स्तदुपस्थानम् । एवमेन्द्रा सदो वैष्णव्या
 हविर्धानमित्यत्र सदोहविर्धाननामकयो मण्डपयोरुपस्थाने
 प्रकृताना मेवैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

भक्षेहीत्यनुवाकाऽयं सर्वाभक्षणगाम्युत ।

ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥ २१ ॥

अविधयं ह्रणादानां भक्षणे निरिखनाऽस्तु सः ।

अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथा लिङ्गं विभज्यते ॥ २२ ॥

ज्यातिष्टोमि हतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम् ।
 अतएवाम्नातम् । अभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परित्य
 सदसि सोमं भक्षयन्तीति । तस्मिन् भक्षणे ग्रहणावेक्षण
 निगरणसम्यग्जरणरूपा श्वत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्रश्च
 भक्षेहीत्याद्यनुवाके समाम्नातः । तत्र भक्षणं यथा आक्षा-
 क्षीदितम् । न तथा ग्रहणावेक्षण निगरण सम्यग्जरणानि
 क्षीदितानि । न चाविहितेषु मन्त्रो विनियोग मूर्हति ।

समाख्यां तु भक्षानुवाक इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया ।
 तस्मात् कृतस्यप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग इति
 प्राप्ते ब्रूमः । अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि ।
 तद्व्यतिरेकेण भक्षणासम्भवात् । अतस्तेष्वनुवाको यथा लिङ्गं
 विभज्य विनियाक्तव्यः । तत्र भक्षेहीत्यारभ्या श्विनोस्त्वा
 बाहुभ्यां मय्याममित्यन्तां ग्रहणं प्रकाशयति । एहीत्याङ्गानस्य
 बाहुभ्यां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षस त्वा ढेष
 सोम सुचक्षा अवस्थ्ये षमित्ययं भागोऽवेक्ष्य प्रकाशयति ।
 शोभन चक्षुरहं मनुष्येषु प्रख्यातं त्वामवेक्षिष्यावेत्यभि-
 धानात् । हिन्व मे गात्रेत्यादिर्मा मेऽवाङ्नाभिमतिगा
 इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति । गात्रप्रौषनेनाधाभागे
 नाभ्यतिक्रमणनिषेधेन च तदवगमात् । जरणं नार्थाक्षिप्तम् ।
 तेन विनापि भक्षसिद्धेरिति चेत् । न । जरणपर्यन्तस्यैव
 सायकभक्षणत्वात् । न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः ।
 सम्यगुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात् । मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षया-
 मीत्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति । तस्मात्लिङ्गेन समाख्यां
 बाधित्वा विनियोगः कर्त्तव्यः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

मन्द्रेति वसुमन्त्रेति इयं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुता शेषं तस्मि संयुक्त भक्षणे ॥ २३ ॥

लिङ्गादिभागो मैवं नो तस्मिर्भक्षणतोऽन्यतः ।

लिङ्गस्यासम्भवे वाक्यशेषात् सर्वोऽस्तु भक्षणे ॥ २४ ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृष्यत्वित्यन्तो
 भागो दृष्टाया अरुचिभभिभवन्त्याः सोमं सेवमानाया

जिज्ञाया स्तृप्तिं प्रकाशयति । वसुमद्गणस्येत्यादिर्भक्षया-
मीत्यन्तो भागो भक्षण प्रकाशकः । तत्र पूर्ववस्त्रिङ्गेन विभज्य
विनियोग इति चेत् । मैवम् । न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन
व्यापारेण जायते । किं तर्हि भक्षणानु निष्पादिनी हि सा ।
तथा सति कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनि-
युज्येत । ततो लिङ्गेन विनियोगासम्भवाद् भक्षणमन्त्र-
वाच्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपयुक्तय
तत्रायं भागः । तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साह-
जननात् । तस्मान्मन्त्रादिः सर्वा भक्षणे विनियुज्यते ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहेन्द्रके ।

केवलेऽन्यत्र वोहाञ्च सर्वत्रोत यथा श्रुतम् ॥ २५ ॥

इन्द्रेण समर्थत्वात् तूष्णीमेवान्यभक्षणम् ।

जहो वान्येषु कर्मैक्येऽप्यस्यूहो भक्षभेदतः ॥ २६ ॥

इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यताम् ॥ २७ ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवं विधः श्रूयते ।
तत्रेन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति ।
तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षणेषु समर्थत्वात्तत्रै-
वाय मन्त्रो विनियुज्यते । न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे ।
तस्मादमन्त्रकमेष तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीत-
स्येति पदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रावरुणपीतस्येत्येवमूहे
सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्वाग्नेय यागस्य प्रकृतित्वा-
त्तद्गत स्याग्नेये जुष्टमिति मन्त्रस्य विक्रतौ सौर्ये चरौ

सूर्याय जुष्टमित्येवमूहः क्रियते । इह तु कर्मैक्यावाह
इति चेत् । न । कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्युद्धितुं शक्यत्वादिति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिरुद्धृत्यः ।
तत् पुरुषत्वे समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात् ।
आद्युदात्तं चैतत्पदमात्रात् । इन्द्रप्रातिपदिकं तु स्वत
आद्युदात्तम् । तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति
सूत्रेण पूर्वपदं प्रकृतिस्वरविधानात् समस्तं पदमप्या-
द्युदात्तमेव संपद्यते । इन्द्रेण पीतः सोमा यस्मिन् सवन
इति । विग्रहात् । सवन परत्वे सत्येन्द्रभक्षण एवेति
निधन्तु मसमर्थत्वात् सर्वभक्षणेऽप्यनुहनेवायं मन्त्रप्रयोगव्य
इति राजान्तः ।

डादशाधिकरणमारचयति ।

ऊहपक्षे यदूह्य तच्चिन्त्यते न्यायपक्षके ।

इन्द्रे हुतऽथ तच्छेषे हात्रकैश्चमस स्थिते ॥ २८ ॥

सोमोऽभ्यर्च्य देवभ्या हुत्वा संभक्ष्यते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्या लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥ २९ ॥

उच्यते एव सबद्धो न पूर्वी देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्धार्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वपक्षस्तत्-
प्रसङ्गात् कृत्वाचिन्तारूपेण न्यायपक्षकेनोद्धविषयश्चिन्त्यते ।
मैत्रावरुणं ब्राह्मणाञ्छंसिपोत्रादथ ऋत्विजां होत्रकाः ।
तेषां च सन्ति चमसाः । पात्र विशेषस्थिताः सोमरसाश्च-
मसाः । तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्हीतव्यम् । चमसाना-
मैन्द्रत्वाद्दोतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः । अनन्तरं

चमसखे हुतशेषे पुनः सोमान्तर मभ्युक्तीय देवतान्तरेश्वी
 होत्रका अनुवषट्कारे जुहति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं
 वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणो यजति । ब्राह्मणा-
 ष्चंसोन्द्र त्वा वृषभं वयं इति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पीता
 मरुतो यस्य हि जय इति मन्त्रेण मरुतो यजति । एवं
 हुत्वा पश्चात् सोमो भक्ष्यते । तस्मिन् भक्षणे मित्रावरुण-
 पीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्र मित्रावरुण-
 पीतस्येत्वेवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः
 इन्द्रशेषे पुनरभ्युक्तीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणद्वय-
 र्थत्वे सति तस्य शेषस्येन्द्र संबन्ध राहित्यात् । पुनरुक्ती-
 तस्यैवान्यार्थत्वं । न पूर्वस्येति चेत् । न । उन्नयनकाले
 मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति संकल्पाभावात् । प्रदानकाले
 तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते । तस्मादिन्द्र-
 संबन्ध राहित्या च्चेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूत्
 संकल्पः । तथाप्युन्नयन करिष्यमाणं मैत्रावरुणादि यागार्थ-
 मेव । न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्र यागार्थत्वं संभवति ।
 तस्मादुक्तीता मित्रावरुणादि संबन्धशेष इन्द्रसवह एवेत्यभय
 भक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रोऽप्युप लक्षणीयः ।

त्रयोदशाधिककरणमारचयति ।

द्विदेव शेष आदित्य स्याद्या आययणाभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्त स्ततः पात्री वतस्य ग्रहणे सति ॥ ३१ ॥

तद्गच्छे द्विदेवाः किं सार्धं पात्रीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

अथ आययणात् पात्रीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्वाः । तेषां शेष आदित्यस्थाली-
मागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आश्रयण स्थाली-
मागच्छति । तस्या आश्रयणस्थाल्याः पत्नीवतो गृह्यते ।
तस्य पत्नीवतस्य भक्षण इन्द्रवायादय उपलक्षणीयाः ।
पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्र उपलक्षितः ।
तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । यदुपांशु पात्रेषु पत्नीवत माश्र-
यणाद्गृह्णातीत्याश्रयण पात्रस्या पादानत्व श्रवणात्ततो निः-
सृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धेऽपेते सति पश्चात्पत्नी वहेव-
तायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्त भिन्नस्य पत्नीवतस्य
पूर्वदेवेषु आकाङ्क्षा नास्ति । पुनरभ्युचीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण
संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीना मिवेन्द्र-
स्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात् पत्नीवत-
भक्षण इन्द्रवायादयो नोपलक्षणीयाः ।

चतुर्दशधिकरणमारचयति ।

सह पत्नीवता त्वष्टा तदुग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्ते देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पादत्व मशब्दनात् ।

चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नेव पत्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह
त्वष्टाप्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च
होम मन्त्रादवगतम् । अग्ना ३ इ पत्नीवत्सजूर्देवेन त्वष्टा
सोमं षिव स्वाहित्यस्मिन् मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं भुतान्तेन
पदेन संबोध्य त्वष्टा देवेन सहैत्यभिधानात् पादत्वेन पत्नी-

वत इव त्वष्टु स्तद्देवत्वम् । ततः पद्मोवत्त्वष्टुपीतस्त्रेत्युपलक्षण-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः
सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते । नतु पादत्वम् । असंबोधितस्य
त्वष्टुः पितृत्वनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् ।
न च पादसहभावमात्रेण पादत्वम् । सहैव दृग्भिः
पुत्रैर्भरिं वहतिगर्दभीत्यत्र पुत्राणां वोढृत्वाददर्शनात् ।
आस्तां मन्वः । विधिवत्त्वात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । न ।
पद्मोवत् माययणादृग्गृह्णातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतः । तस्माद्-
देवत्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः ।

पञ्चदश्याधिकरणमारचयति ।

पद्मोवन्त स्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान् मादयेत्यमी ।

लन्या न वा याज्ययोक्ते देवत्वादुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

एकाऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वज्रिना ।

अतोऽग्निरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्यैव पद्मोवत्ग्रहस्य याज्यायामग्निं सवीश्व
पद्मोवन्नाम धारिण स्त्रयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते ।
पद्मोवत् स्त्रिंशत् त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति ।
अनुष्वध मनुप्रदानम् । अत्र ह्यजमानेन सोमरमेन
मादनीयत्वात् त्रयस्त्रिंशतां देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे
लक्षणीया इति चेत् । न । यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव
तद्देवत्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवान् वज्रिना मादयन्त इति न
तेषामत्र देवत्वम् । तस्मान्नोपलक्षणम् ।

षोडश्याधिकरणमारचयति ।

सोमस्याग्नि इति प्रोक्तानुवषट्कार देवता ।

लक्ष्मा न वा देवतात्वान्नक्ष्मा त्रिंशद्विलक्षणा ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ विश्वमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ३९ ॥

सोमस्याग्नेर्वीहीत्वनुयजतीति श्रूयते । तत्रानुवषट्कारस्य मान्वर्षिकोऽग्निर्देवता । न च त्रयस्त्रिंशतामिव बह्वरेदेवतात्वम् । मन्वे बह्विं संबोध्य सोमपाठत्वाभिधानात् । तस्मादग्निर्लक्षणीय इति चेत् । न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः । इतरे विकृतिरूपाः । तथा, छैन्द्रस्य सोमो गृह्यते मीयते च । तेनैन्द्रेष्वेव सोमः । अनेन्द्रेषु सोम एष नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अनेन्द्रा अधर्मकाः । धर्मसाकाङ्क्षा शोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम् । गृह्यमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिग्रहणमन्वाद्भवत्यतः । तस्य प्रकृति भूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणोऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः । कुतः । ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तुद्देश्यत्वादुपलक्षितः । एव विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं न्वायम् । तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अमन्वपक्षमाश्रित्य कृत्वा चिन्तान्तरत्रयम् ।

ऊहोऽस्ति ना वा सोऽस्यैव विकृतौ तस्य सम्भवात् ॥ ४० ॥

सोमिनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

पर्विकारोऽप्यनूहोऽतोऽनेन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ॥ ४१ ॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणे सोऽयमनेन्द्रेष्वमन्त्र भक्षणमित्येवं रूपः प्रथमः पूवपक्ष

स्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रयमभि-
धीयते । अनैन्द्रेषूक्तरीत्या विक्रतित्वेऽहोहसम्भवादस्यूह
इति चेत् । न । अनैन्द्राणां विक्रतित्वासम्भवात् । सोमेन
यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽङ्गम् । न तु प्रदानविशेषस्य
कस्यचिदङ्गम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति
सर्वाणि समप्रधानानि । अत ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृति-
विक्रतिभावासम्भवान्नास्यत्रोहः । इन्द्राय त्वा वसुमत-
इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयोऽसु । नैतावता प्रकृतिविक्रति-
भावः सिध्यति । तस्मादुक्तमन्त्रस्य लिङ्गादैन्द्रमात्र विषयत्वा-
दनैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणम् ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

समन्त्रकं मन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्नादि भक्षणम् ।

ऐन्द्राग्निऽपीन्द्रपीतत्व सम्भवात्तत् समन्त्रकम् ॥ ४२ ॥

न पात्रमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रगम् ।

मन्त्रोऽयं तु न निश्चार्हस्तस्मादेत दमन्त्रकम् ॥ ४३ ॥

यदेतदैन्द्राग्रं गृह्णातीति विहिते शेषभक्षणम् । तत्रेन्द्रा-
ग्निभ्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनेव
विनियोगात् समन्त्रकं भक्षणमिति चेत् । मैवम् । नवमा-
ध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पाना-
सम्भवात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत । तदानौ-
मिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति । न
चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ । किं त्विन्द्राग्नौ
उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्र विषयम् । मन्त्रस्तु न मिश्रविषय
इत्यमन्त्रकं भक्षणम् ।

एकोनविंशतिपर्यन्तमारचयति ।

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्ते ऽथवेतरैः ।

कन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तद्धोक्तितः ॥ ४४ ॥

द्वयोः समो बहुव्रोहि रेक कन्दास्तु न क्वचित् ।

नाना कन्दस्यैन्द्र एव क्त्वाचिन्ते यमौरिता ॥ ४५ ॥

सवनार्थेन्द्र पीतोक्तिरित्युद्घाटन मीरितम् ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नेव भक्तमन्त्रे गायत्र कन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते ।

गायत्रमेव कन्दो यस्येति मन्त्रपदे समासाभिधानादेककन्दा

युक्त ऐन्द्रे सोम भक्तमन्त्र इति चेत् । मैवम् । बहुकन्दोयुक्ते-

ऽपि बहुव्रोहिः समानत्वात् । एकवारं परित्यज्य गायत्रं

कन्दो यस्येति विग्रह सम्भवात् । एककन्दस्कस्तु सोमो न

काप्यस्ति । तस्मान्नाना कन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव

मन्त्रः नान्यत्र । तदेवं क्त्वाचिन्तात्रयं समाप्तम् । द्विविध-

क्त्वाचिन्ताद्घाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

—०—

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

कर्त्तव्यं मुञ्चैः सामग्भ्यामुपांशु यजुषेत्वमी ।

मन्त्राणां वाथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता बतः ॥ १ ॥

विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋमादयः ।

ऋग्वेदाऽम्बे ; समुत्पन्न इत्युपक्रम वेदमीः ॥ २ ॥

असंज्ञात विरोधात् स्तद्व्या दुपसंज्ञतेः ।

नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिताः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु
यजुषा । उच्चैः सान्धेति । नत्र विधिवाक्यं मन्त्रवाचिना-
मृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः । तथा सति
यजुर्वेदीत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अप्यूच उच्चैरेव पठि-
तव्या इति चेत् । मैवम् । असंज्ञात विरोधित्वेन प्रबलमुप-
क्रम मनुसृत्य तद्व्येनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे
हि वेदशब्दः श्रुतः । त्रयो वेदा असृज्यन्ताग्नेर्ऋग्देवी
वायोर्यजुर्वेद आदिव्यात् सामवेद इति । अत उपक्रम
गतवेदानुसारेण विध्युद्देशगताना मप्यूगादिशब्दानां
वेदपरत्वे सत्वृचोऽपि यजुर्वेदीत्पन्ना उपांशु पठनीयाः ।
ननूरक्रमोऽर्थवादत्वाद्दुर्बल । उपासंहारो विध्युद्देशत्वात्
प्रबल इति चेत् । बाह्यम् । लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य
प्राबल्यम् । इह तु प्रथमतो वृद्धात्गादक उपक्रमः ।
तदानीमलब्धात्मकत्वान्न तस्य बाधकत्वम् । पश्चात्तु वाक्ये-
कत्वात् तद्विरोधिनैवात्मानं लप्स्यते । तदेवमुपक्रमोपसंहा-
रैक वाक्यताबलेन निर्णया हाक्यविनियोगोऽयम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

यजुर्वेदस्य माधानं तदङ्गं साम तत्र किम् ।

उच्चैरुपांशु वा यान् मुच्चैः शीघ्रं प्रवृत्तितः ॥ ४ ॥

उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोऽनुसृतिर्यतः ।

मुच्यस्वाङ्गेन कर्त्तव्या तस्माद्गान उपांशुता ॥ ५ ॥

आधानस्यात्र मुच्यत्वं गानस्य गुणतायवा ।

विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणतास्त्वित् ॥ ६ ॥

आधाने वानदेश्यादि सामान्यङ्गत्वेन विहितानि । तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेदगतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात् सामवेदधर्मेण गेयानीति चेत् । न । विनियोगस्य प्रबलत्वात् । सच यजुर्वेदे श्रुतः । य एवं विद्वान्वाग्मदेव्यं गायतीति । गुणेन द्विमुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् । की गुणः किं मुख्यमिति चेत् । अत्राङ्गित्वादाधानं मुख्यम् । सामगानमङ्गत्वेन गुणः । तस्मात् सति धर्मः शिर इत्यादय आधानाङ्गभूता मन्त्रा यत्रोपांशु पठन्ते । तथा सामान्यप्याधानानुसारेणोपांशु गेयानि । अथवा विनियोगोऽनुष्ठापकविधित्वात् मुख्यः । उत्पत्तिविधिरतथा विधत्वाद्गुणः । तस्मादत्र विनियोगवेदानुसारेणोपांशु गेयानि ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

ज्यातिष्टोमो यजुः सामवेद्योरस्ति तत्र किम् ।

एच्चैस्त्वमुत नीचेस्त्वं हेत्वभाना दर्शनार्थः ॥ ७ ॥

यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः ।

तद्वचनात् स्वरनिर्णीते रूपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ ८ ॥

ज्यातिष्टोमिनस्वर्गकामो यजेते त्येतद्वाक्यं वेदद्वये समाह्वारम् । तत्र का विधिः कश्च गुणविधानायानुवाद इति जिज्ञासायां नियामकहेता रप्रतिभानाद्वैतस्य वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेय इत्यनिर्णय इति चेत् । न । सोमद्रव्यस्येन्द्रबायादि देवतायाश्च यजुर्वेदेऽधिगतत्वाद्ब्रह्मवाहुल्यश्रवणाच्च तत्रैवावधारण्युपांशु प्रयागः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।

प्रक्रियाया अमानत्वा चैराकाङ्क्षेण वाक्ययोः ॥ ८ ॥

प्रयाजादेः फलापेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः ।

तेन प्रकरणान्त्रानं तस्मादङ्गाङ्गित्वा तयोः ॥ १० ॥

सार्धपादद्वये यानि विनियोजकत्वे नोक्तानि श्रुतिलिङ्ग-
वाक्यानि तेष्याऽतिरिक्तं प्रकरणनामकं किञ्चित् प्रमाणं
न वेदे पश्यामः । नहि पदतत्सामर्थ्यान्वये रसंसृष्टः
कश्चिद् वेदभागः केनचिदान्नायते । एक वाक्यता मन्त्रो
वाक्यसमूहः प्रकरण मिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः
पद्यादेकवाक्यताया अभावात् । नहि दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामा यजेत । समिधो यजतोत्यनयो वाक्ययोः पर-
स्परकाङ्क्षास्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्पेत । तस्मान्न
प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रया-
जादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात् । सेवादिवत् ।
दर्शपूर्णमासावुपकरणेरुप कार्या । करणत्वात् । प्रदीपाप-
कृत चक्षुर्वेत् । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा
दर्शपूर्णमासयोरुपकरण मित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैक-
वाक्यतारूपं प्रकरणम् । तेन प्रयाजादीना मङ्गलं प्रमीयते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

दम्बिनीमिति मन्त्रोऽङ्गमुपांशु यजतेर्नवा ।

साधारणत्वात्सिद्धादे मीनाभावादनङ्गता ॥ ११ ॥

मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणान्त्रान मीक्ष्यते ।

प्रक्रियावत् क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता ॥ १२ ॥

क्रमः समान देशत्वं पाठादर्थाच्च पाठतः ।

यथासंख्यं सन्निधिश्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

शुन्धश्च मिति साम्नाय्य पात्राङ्गं संनिधिर्मतम् ।

पशुधर्मोऽर्थसादेष्ट्या दग््नौषोमीयगो भवेत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः याजमाने मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र
आम्नायते । दम्बिरस्य दम्बो भूयासममुं दभेयमिति ।
अस्य मन्त्रस्योपांशु याजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते ।
ब्राह्मणे विनियोग मनाम्नायार्थे विवरणस्यैवान्नानात् ।
एतया वै दम्ब्या देवा असुरानदम्बुवन् । तयैव स्नातव्यं
दम्बोतीति ब्राह्मणम् । दम्बिर्घातुकमायुधम् । आग्नेयाग्नी-
षोमीययोरप्यनिष्ट निवारकत्वाङ्गिङ्गं साधारणम् । प्रक-
रणञ्च त्रयाणामेकमेव । ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशु-
याजाङ्ग मिति प्राप्ते ब्रूमः । आध्वर्यवे काण्डे आग्नेयोपांशु-
याजाम्नौ षोमीय कर्माणि क्रमेणास्नातानि । याजमाने च
काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणास्नाताः । अग्नेरहं देव-
यज्ययाज्ञादो भूयासं दम्बिरस्य दम्बो भूयास ममुं
दभेयमग््नौषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति ।
तत्र यथा वाक्यद्वयानुसन्धानसम्पन्नं प्रकरणं पृथक्
प्रमाणम् । तथा प्रकरणद्वयानुसन्धान सम्पन्नः क्रमः कुतो
न मानं स्यात् । न चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्ययोरिव
प्रकरणयो रेकवाक्यत्वाभावात् । तस्मात् क्रमप्रमाणेन
मध्यवर्त्तिनः उपांशु याजस्य मध्यवर्त्ती मन्त्रोऽङ्गम् । समान-
देशत्वं क्रम इति क्रमस्य रूपम् । तच्च द्विविधम् । पाठकृतमर्थ-
कृतं च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधम् । यथासंख्यं सन्निधि-

चेति । तयोराद्यस्य दध्मिन्न्त उदाहरणम् । शुभध्वं
 दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणा
 भासते । तत्र सावाय्यपात्राणि कुम्भीशाखा पवित्रादीन्यन-
 न्तरेषु मातरिष्वन इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त इति सन्निधिना
 ततपात्रप्रोक्षणे शुभध्वमिति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठान-
 मादेभ्योत् पशुधर्माणामग्नीषामीयाइत्वम् । तदेवं कर्मस्य
 त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वेदत्रयोक्त धर्माणा सृत्विग्भिः सङ्गति स्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥ १५ ॥

होत्रत्वादि समाख्यानं नियतर्गमकं स्वतः ।

निर्बाधं दान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥ १६ ॥

यान्यापुरोऽनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः ।

दोहन निर्वापादयो यजुर्वेदे । आन्यस्तोत्र पृष्ठादयः साम-
 वेदे । तत्रास्यैवैत धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन
 केनाप्युत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेत् ।
 मैत्रं होत्रमाध्वर्येव मौद्गात्र मिति समाख्यानं नियति
 बाध्यते । न च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित् पश्यामः ।
 तस्माद्बाधकत्व बाधितत्वयो रप्रामाण्य कारणयोरभावा
 च्छ्रुति लिङ्गादि पञ्चकवत् प्रमाणेन समाख्यानं धर्मा
 व्यवस्थाप्यन्ते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ऐन्द्रोपस्थोयतां वज्रि रितीन्द्रान्यो विं कल्पनम् ।

समुच्चरो वात शक्र एवाग्निः केवलाऽथवा ॥ १७ ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणावृत्त्या समुच्चयः ।

श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्येकोऽत्र लिङ्गतः । १८ ।

शक्तिं कृत्वा श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम् ।

नैराकाङ्क्ष्यात्मके बाधे श्रुत्याम्नो केवले स्थितिः ॥ १९ ॥

• ऐन्द्रो गार्हपत्यं मुपतिष्ठत इति श्रूयते । कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुष इत्यसावृगैन्दी । तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । भो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवामि । किं त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयम इत्यर्थः । तत्रेन्द्र-प्रकाशनं सार्वर्ष्यरूपास्त्रिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियामाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानक्रियायाः साधको न भवेत् । तदानीमनेन मन्त्रे ऐन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्र-करणक क्रियां प्रतिन्द्रः प्रधानं मित्येतादृशबुद्ध्यात् पादनं लिङ्गविानयोगः । कासो क्रियेति विशेषं जिज्ञासायामैन्द्रोपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनापस्थान-क्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सत्यैन्द्र मन्त्र ऐन्द्र-मुपतिष्ठेतेत्यमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यं मित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत् किञ्चित् करणकक्रिया मन्त्रेण न सम्भवति । ततस्कादृशीं काञ्चित् क्रियां प्रति गार्ह-पत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्यात्पादनं श्रुतिविनियोगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इतिपदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्य-मुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविशेषाद्गीर्हि यववह्निकल्प इत्येकः पूर्व-

पक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात् प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थाना वृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते । अन्यथा वङ्गिना सिञ्चेद्वारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत । तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्त्या शक्त्यभावेऽपि गुणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्यास्मिन् दाहरणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथा मति सामर्थ्याभावकृत प्रतिबन्धाभावान्निविष्टा श्रुतिः शीघ्रं विनियुङ्क्ते लिङ्गन्तु विलम्बेन । मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेय मर्थं प्रतिपादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात् सामर्थ्यं वशात् साधनत्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी श्रुतिः कल्प्यते । सा च श्रुतिर्मन्त्रेणैन्द्रमुप तिष्ठेतेति विनियुङ्क्ते । तथा मति प्रत्यक्ष श्रुतौ स्वाभिधेय प्रतिपादनविनियोगशोमंध्यवर्तिनी सामर्थ्यनिरूपण श्रुति कल्पनव्यापारौ न स्त इति प्रावक्ष्यान्तया लिङ्गं बाध्यते । न च प्रत्यक्ष श्रुति विनियोग वेलाया मलव्यात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्यतेति शङ्कनीयम् । भविष्यत् प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्विनियोगा काङ्क्षाया अनुदयादिनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति । तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

स्योनं त इति पूर्वाहं तस्मिन् सौदेति चोत्तरम् ।

सदने सादने चायं सर्वोऽद्यार्धं व्यवस्थिते ॥ २० ॥

तच्छब्दादेक वाक्यत्वे भवेदाद्यः श्रुतिं प्रति ।

लिङ्गस्य मुचिक्लष्टत्वाद्वाक्यबाधे व्यवस्थितिः ॥ २१ ॥

उदाहृतिरिमं वाक्यबाधे न त्वैन्द्रत्वसौ ।

• बाधादूर्ध्वं निरर्थत्वाद्दप्रामाण्य प्रसङ्गतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्यान्तं ते सदनं कृणोमि
 घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदासते
 प्रतितिष्ठ ब्रौह्मीणां मेध सुमनस्यमान इति । भोः पुरोडाश
 तव समीचीनं स्थानं करोमि । तच्च स्थानं घृतस्य धारया
 सुष्ठु मेवितुं योग्यं कल्पयामि । भो ब्रौह्मिणोऽस्य भूत त्वं
 समाहित मनस्क स्तस्मिन् समीचीने स्थाने उपविश तत्र
 स्थिरो भवेत्यर्थः । तत्र तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प्रकृत-
 वाचिना पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावान्
 सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गम् । तत्र विनियोजिका
 श्रुतिरेवं कल्पनीया । सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्य-
 मिति । तथा सर्वेण मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि
 कल्पनीया । सदनाङ्गत्ववत्प्रतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वाक्य-
 बाधितत्वात् । तथा सति सदनस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य
 विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः ।
 यदेतत्पूर्वोत्तरार्धयोः परसारान्वयेन सम्पन्नमेकं वाक्यं
 तदेतदुत्तरार्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा कृत्स्नं मन्त्रं
 सदनं विनियोज्यं नाहति । तथा पूर्वार्धस्य स्थापने शक्ति-
 मकल्पयित्वा न तत्र प्रभवति । अतो लिङ्गकल्पन व्यवधानेन
 वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकल्प्यते । प्रत्यक्षन्तु लिङ्गद्वयं सन्निक-

थते । तथा सति लिङ्गेन वाक्यबाधादर्धद्वय मुभयोर्व्यव-
स्थितम् । नन्वेन्द्रा गार्हपत्यमित्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य
वाक्यस्य विनियोजकत्वप्रतीतेर्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदे-
वोदाक्रियतामिति चेत् । न । तत्र लिङ्गेन वाक्ये बाधिते
सत्येकैक पदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृतविनि-
योगस्याप्यसिद्धे रप्रामाण्य मेवोदाहृतस्य प्रसज्येत ।
इह तु महावाक्ये बाधितेऽप्यवान्तर वाक्ययोरर्थप्रतीती
र्लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमाविदं हव्य मजुषेता मितोरितात् ।

अपच्छिद्येदमित्यादि सर्वशेषो भवेन्न वा ॥ २३ ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्तरिता त्रिभिः ।

वाक्यं ह्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणादलि ॥ २४ ॥

सूक्तवाक्ये श्रूयते । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेता मवी-
वृषेतां मही ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेता-
मवीवृषेतां मही ज्यायोऽक्रातामित्यादि । तत्र देवता-
वाचक मग्नीषोमादिपद पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं
विभज्य प्रयोक्तव्य मिति पूर्वपादे निर्णीतम् । यत्त्विदं हवि-
रित्यादिक मवशिष्टं पदजातं तदग्नी षोममन्त्र गतमप्य-
मावास्याया मग्नीषोम पदपरित्यागेन पठनीयम् । एव-
मिन्द्राग्नी मन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी पदपरित्यागेन
पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको
दर्शपूर्णमास प्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ।
अग्नीषोम मन्त्रशेषस्येन्द्राग्नी पदान्वयाश्रवणात् प्रकरयेद्

प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन वाक्येनेन्द्राग्नी-
प्रकाशनं सामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गमनेन
मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषया क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां
तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणे विनियोगयोर्मध्ये
त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं
श्रूयमाणत्वाद्भिन्नं श्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन
प्रकरणस्य बाधित्वात्तच्छेषं स्तत्रैव व्यवतिष्ठते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

राजसूयेऽभिषेच्याख्ये यागे ये देवनादयः ।

तच्छेषास्तेऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य सन्निधिः ॥ २५ ॥

राजसय कथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ।

कल्पप्राकाङ्क्षाभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ॥ २६ ॥

राजसूये पश्चिष्टि सोम यागा बहवः प्रधानभृताः ।
तत्राभिषेचनीयाख्यः कथित् सोमयागः । तस्य सन्निधौ
देवनादयः श्रूयन्ते । अक्षैर्दीव्यति राजसूयं जिनाति
शौनः शेषमाख्यापयतीति । जिनाति जयति । बह्वृच-
ब्राह्मणे ममास्नातं शुनः शेष विषयमुपाख्यानं शौनः-
शेषम् । तत्र सन्निधिं बलाद्देवनादयांऽभिषेचनीयाङ्गमिति
चेत् । मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायां मनु-
वृत्तायां विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः ।
राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तत्रत्वसर्वयाग शेष-
त्वम् । न चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवना-
दिष्वस्ति । न्यातिष्टोम विक्रतित्वेनाति दिष्टैः प्राकृता-
ङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानुवृत्तेः । सन्निहित विधिवला दाका-

ज्ञीत्याप्यत । इति चेत् । अतएवाकाङ्कारूपमवान्तर प्रकरण-
मादौ परिकल्प्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनया सन्निधि-
विंप्रकथ्यते । राजसूयाकाङ्कारूपं तु महाप्रकरणं क्लृप्तत्वा-
देकया कचया सन्निकथ्यते । तस्मात् प्रकरणेन सन्निधि-
बाधात् सर्वशेषा देवनादयः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

शुन्यध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोधने ।

सान्नाय्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥ २७ ॥ •

पौरोडाशिक मित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

सन्निध्वनुक्तितः कल्प्यः क्लृप्तत्वाच्चरमः क्रमात् ॥ २८ ॥

शुन्यध्व दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति
द्यान्निकैः समाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्यया
पुरोडाश काण्डोक्तानां सुलूखल जुहादीनामपि शोधनेऽङ्ग-
मिति चेत् । मैवम् । पौरोडाशिक मिति समाख्यायां
प्रकृतिः पुरोडाशमात्र मभिधत्ते । तद्धित प्रत्वयश्च काण्डम् ।
न चैतावता क्लृप्त्पुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधि प्रत्वज्ञो
भवति । किन्त्वर्थापत्त्या कल्पते । यद् युक्तः सन्निधि न स्यात् ।
तदा मन्त्रप्रतिपादक ग्रन्थस्य पौरोडाशिकसामाख्या न
स्यात् । न ह्यसन्निहितानामिषेत्वादि मन्त्राणां मान्त्रेयकण्डा-
समाख्या भवति । सन्निहितानां तु युञ्जानः प्रथमं मनः
इत्यादि मन्त्राणां भवत्येषा । तस्मात् काण्ड समाख्यया
सन्निधिं परिकल्प्य तत् सन्निध्यन्थया नुपपत्त्या फरस्पर-
काङ्कारूपं क्लृप्त्पात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद् द्वारा
वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोग इति

समाख्याविप्रकर्षः । सान्नाय्यपात्राणां शोधनमन्त्रसन्निधिस्तु
प्रत्यक्षः । इध्मावर्हिः सम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य
चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः । मन्त्रशेषेध्मावर्हि-
निर्वापविषययो मन्त्रानुवाकयो मध्यमेऽनुवाके पठते ।
तेन च प्रत्यक्षमन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामिव
कल्पनात् सन्निधिः सन्निकृत्यते । तस्मात् क्रमेण समाख्यां
वाधित्वा सान्नाय्यपात्रशोधनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमा
पक्षाऽभ्युपेयः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

बाधा न युक्तो युक्तो वा प्राप्तप्राप्तोर्न युज्यते ।

अप्रवृत्तं प्रसक्तं यद्धिया तस्यास्तु बाध्यता ॥ २८ ॥

प्रमाणतः प्रसक्तस्य बाधा दाशमिकोऽत्र तु ।

विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मात्प्राप्त बाधनम् ॥ ३० ॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरतीति न तन्निवारणं शक्यम् । अप्रा-
प्तस्य बाधाविषयत्वेनावस्थानमिव नास्ति । तस्मान्न युक्तो
बाध इति चेत् । मैवम् । वृद्ध्या विषयीकृतस्य वारयितु
शक्यत्वात् । न चैतदत्यन्त प्रवृत्तम् । अनुष्ठानरूपफलपर्य्य-
सानाभावात् । नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम् । तद्बुद्धेरुत्पन्नत्वात् ।
अती नीक्तरीपद्वयम् । दशमे चांद्रकप्रमाणेनावबुद्धोऽर्थो
बाध्यत इति प्राप्तबाधः । इह तु पूर्वप्रमाण विरुद्धैरुत्तरां-
त्तरैः प्रमाणाभासैरवबुद्धस्यैव प्राप्त बाधः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

तिस्र एवहि साङ्गे स्युरहीने द्वादशेत्यतः ।

ष्यातिष्टामे द्वादशत्व मथवाहर्गणे भवेत् ॥ ३१ ॥

असु प्रकरणादाद्या नाहीनत्वं विरुध्यते ।

प्रकृतित्वात् केनापि हीनाऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥३२॥

साङ्गाङ्गिनाहीनसंज्ञां रूढैषाहर्गणे भवेत् ।

षष्ठी श्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपकथ्यताम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । तिस्र एव साङ्गस्योपसदा
द्वादशाहीनस्येति । एकनाङ्गा निष्पाद्यत्वात् साङ्गो
ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं
कर्त्तव्या हीमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणवलात्
ज्योतिष्टोमे निविश्यते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्नेव कल्पते ।
ज्योतिष्टोमस्य निखिल सोमयाग प्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानां
तत्रोपदेशे सति तदुपदेश्य विकल विकृतीनामिव हीन-
त्वात् । अतो द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते
श्रूमः । आहृतसोमयागरूपा द्विरात्रादिरहर्गणः । तस्मिन्
अहीनशब्दो रूढः । यौगिकत्वे तु न हीन इति विगृह्य-
समासे कृते सत्ययज्ञादि शब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । अर्ध्या-
दात्तस्त्वान्नायते । रूढिश्च विश्वह निरपेक्षत्वाच्छौभ्र-
बुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साङ्ग शब्दाङ्गिनेषु
महीन संज्ञा ज्योतिष्टोमाङ्गिन् महर्गणमभिषत्ते । तस्मिन्
अहर्गणे षष्ठीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते । तत्सिद्धये
प्रकरणादिदमवनेतव्यम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

युवं हीति द्वयोः कर्त्तृर्बहूनां चैत इत्यमूम् ।

कुर्व्यात् प्रतिपदं ज्योतिष्टोमे साहर्गणेऽथवा ॥ ३४ ॥

एकस्य शक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ।

ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात् प्रकृतेऽत्रैव सा भवेत् ॥ ३५ ॥

यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम् ।

उत्कथ्य प्रतिपत्तेन कुलायादिषु नीयताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमै श्रूयते । युवं हिंस्यः स्पर्पतो इति द्वयो-
र्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादेते असृग्रामन्दव इति बहुभ्यो
यजमानेभ्य इति । स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं प्रति
पच्छब्दोऽभिधत्ते । सा चोदाहृता प्रतिपत् प्रकरण वला-
ज्ज्योतिष्टोमे निविशते । न च तत्र यजमान द्वित्वबहुत्वयो-
रसंभवः । एकस्य यजमानस्य द्रव्यालाभादिना तदशक्तौ
नित्यकर्मणः परित्यागामभवेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । यजमानद्वित्वं कुलाय-
नामके यज्ञे साक्षाद्भ्रान्नातम् । एतेन राजपुरोहितौ
सायुज्यकामौ यजेयातामिति । यजमान बहुत्वं मग्ने-
ष्वान्नातम् । चतुर्विंशति परमाः सत्त्वमासोरन्निति ।
ततो द्विशब्दबहुशब्दरूपाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरण बाधित्वा
कुलायादिषु यथाक्त प्रतिपदोरुत्कर्षः कर्त्तव्यः । न चाश-
क्तावपि यजमानद्वित्वबहुत्वे सभवतः । अशक्तेन स्वीकृतस्य
पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानत्वाभावात् । यज-
मानस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति वक्ष्यते । यद्यन्यः पुरुषः
स्वयमेव प्रवर्त्तते । तदानीं चकोयमिव प्रयोग कुर्यात् ।
नत्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत् । तस्माच्छ्रूयमाणस्य यजमानै-
कत्वस्य कालादिवदनुपादेयाङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वान्न
ज्योतिष्टोमै यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे संभवतः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत् पयावुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥ ३७ ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवेति हि ।

नोत्क्रष्टव्यं न संस्कार्या साधनत्वात्तृतीयया ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । जाघन्या पत्नीः संयाज-
यन्तीति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राहुति-
चतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते ।
पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा इति । तत्र
तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात् तद् द्वारा कर्मनाम्नः
पत्नीसंयाज शब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनो मुद्दिश्य पत्नी-
संयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशो समवेता ।
न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्क्रष्टव्यं पशौ
निवेशनमिति प्राप्ते श्रूमः । जाघनी शब्देन पशोर्भागो-
ऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशु यागत्वाभावेऽपि
क्रयादिना सम्पादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया
जाघन्याः पत्नी संयाजेः संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधन-
त्वावगमात् । तस्मान्न प्रकरणादुत्क्रष्टः ।

षाडशधिकरणमारचयति ।

संख्येर्हाघसोमे तत् प्रकृती विकृतावुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥ ३९ ॥

सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः ।

दैर्घ्यं युक्तोकथं संस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । दीर्घसोमे संख्येर्दृष्ट्या इति ।

सोमयागविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन् सोमाभिषवाध्वारयो-

रधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यवियोगेन
 शैथिल्यं मा भूदिति । दृढसंश्लेषः संतर्दनम् । तदेतत् प्रक-
 रणवलात् प्रकृती निविशत । न च तत्र दीर्घत्वानुपपत्तिः ।
 दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेना-
 प्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः । षष्ठी समासात् कर्मधारयो
 बलवानिति वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः ।
 न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृति भूतस्य सोमस्येष्टि-
 पत्रपेक्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेत् । न । सोमशब्देनैव तद्व-
 गती । दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात् । न हीष्टिपत्रपेक्षया ऋस्वः
 कश्चित् सोमांस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत ।
 तस्मात् प्रकृतिरूपं ऋस्वं सोमं व्यावर्त्तयितुमयं दीर्घ-
 शब्दः । विकृतिषूक्त्यादिषु महाधिक्येन दीर्घत्वम् । द्विरात्वा-
 दिषु चावृत्त्या दीर्घत्वम् तस्माद् वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा
 विकृतिषु तन्निवेगः । प्रकृती तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः ।
 संतर्दनवाक्ये साक्षाच्छ्रूयते । हनू वा एते यज्ञस्य यदधि-
 षवणे न संदणत्सदृशे हि हनू इति । तस्मान्न प्रकृती
 निवेशः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

न प्रवृत्त्या दाद्य यज्ञे क्रती साऽनुष्ठितावुत ।

प्रतिषेधः क्रती युक्त उक्ता ह्यस्याद्ययज्ञता ॥ ४१ ॥

प्रदणत्पुपसद्भिः प्रागिति वाक्यात् क्रती विधेः ।

आद्य प्रयंगं प्राथम्या द्विषेधः क्वचिदेव सः ॥ ४२ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्त्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते । न प्रथम-
 यज्ञे प्रवृत्त्यादिति । साऽयं प्रतिषेधा ज्योतिष्टोम क्रती

द्रष्टव्यः । न तु तदीयप्रथम प्रयोगे । कुतः । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथम-यज्ञत्वाभिधानादिति चेत् । मैवम । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तौति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् । न च विधिनिषेध वाक्ययोः समानवलक्षा टनिर्णयः । निषेध-वाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वनिर्णयात् । प्रथम द्वितीयादि शब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः तत्-संबन्धाद्वबलुषूपचर्यन्ते । प्रथममध्ये तव्यत्वात् प्रथमं काण्डम् । तदनन्तरमध्ये तव्यत्वाद् द्वितीयं काण्डम् । एवमादावुपपन्न-त्वात् प्रथमः पुनः । तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्द्वितीयः । तथा सति प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः । तदावृत्तिविषयतया यज्ञे लाक्षणिकः । त्वत्पक्षेऽपि क्रतौ मुख्यौ यज्ञशब्दः प्रयोगे लाक्षणिकः स्यादिति चेत् । वाढम् । तथाप्यसंजातविरोधिनि लाक्षणिकत्वकल्पनादरमुत्तरपदे तत्कल्पनम् । तस्मात् ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्य-निषेधः । ननु सप्त सख्यायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथम-संस्थारूपोऽग्निष्टोमः । तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति । विधिश्च तत्र श्रूयते । अग्निष्टोमे प्रवृणक्तौति । एवं तर्ह्यधिकारिभेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थास्तु । तथाहि श्रूयते । कामं तु याऽनूचानः स्यात्तत्र प्रवृञ्ज्यादिति तस्मादनूचान व्यतिरिक्त कर्तृकेऽग्नि ष्टोमस्य प्रथमप्रयोग एवायं निषेधः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विक्रवावृत् ।

इष्टि प्रकरणादेव प्रकृतौ विनियुक्त्यते ॥ ४३ ॥

संतर्दनादिवद्वाक्या द्विकृतौ पूषसम्भवात् ।

सिद्धस्य पुनरुप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । तस्मात् पूषा प्रपिष्ट-
भागोऽदन्तकोऽहौति । तत्र दन्तरहितस्य पूषणः पिष्टभागत्वं
संतर्दनप्रतिपदादिवत् सिद्धम् तथाप्युत्तराधिकरणे तस्मिन्-
श्लेषे विषये विशेषं वक्तुमिह प्रस्तूयते ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

श्वरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ।

विशेषादर्शनादेतत् सर्वेष्वपि विधीयते ॥ ४५ ॥

प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ।

न पशौ पारिगेष्येण चरावेव हि पेषणम् ॥ ४६ ॥

पौष्णं चरुं मनुं निर्वपेदिति चरुर्बिहितः । पौष्णं
श्याममालभेतान्नकाम इति पशुविधिः । पशुमालभ्य पुरो-
डाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्तम् । तत्र
यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य
पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तं पेषणं विषयीकृत्याच्यमानाः
संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

द्विदेवकेऽपि किं पिंथादुत पूषैकदेवके ।

द्विदेवकेऽपि तत्पूषणः सत्वात् पेषणभागिनः ॥ ४७ ॥

देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तत्त्वे भागांक्तेर्न यागान्तरगामि तत् ॥ ४८ ॥

राजसूये श्रूयते सोमा पौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं

चरुमिति । तत्र द्विदेवकेऽपि चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सच्चात्
पेषणं पूषार्थं कर्त्तव्यमिति चेत् । तत्र वक्तव्यम् । किं
पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः । नाद्यः । याग-
मन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं
न प्रभवति । पूष्णस्य यागस्य पेषणं प्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं
द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं नार्हति । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र
यागो न श्रुत इति चेत् । मैवम् भागशब्दान्यशानुपपत्त्या
यागस्य कल्पत्वात् । न हि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्य-
भाक्तां सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद्
यागः कल्प्यते । तस्मादेक देवक यागस्य पेषणं प्रयोजक
त्वान्न द्विदेवकयागे पेषणमस्ति ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमाला विस्तरे

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारभयति ।

निवीतन्तु मनुष्याणां विधिवैषीऽर्शवाद्कः ।

अपूर्वत्वात् प्रकरणान्न, क्रतावा विधीयते ॥ १

प्राप्त निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवोत विधावेकवाक्यत्वादर्शवाद्गता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । निवीतं मनुष्याणां
प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव
तत्कुरुत इति । निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा प्राप्तत्वा
द्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या
पुरुषार्थत्वेन विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन् पक्षे

मनुष्यसंबन्धो द्विविधः । सुवर्णधारणवत् सर्वपुरुषसंबन्ध इत्येकः प्रकारः । उपवीत प्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेश-रहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैटक कर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्रे प्राचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीत मित्यपरः प्रकारः । प्रकरणवलात् प्रयाजादिवद्-यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन् पक्षे मनुष्य-ग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयो रवि-राधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षा-न्तरं मुदेति । तच्च द्विविधम् । लाहितोष्णीषादिवद्विष्णु-धर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधान कर्मान्वाहार्थ-दानादि तद्धर्मत्वे सत्युपवीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः । सबंधा निवीतं नार्थवाद इति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र प्रतीयमानं निवीतादिक वासोविषयम् । न तु त्रिवृत-सूत्र विषयम् । अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन मद्दृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम् । प्राची-नाधीतोपवीतयो रवश्य मेकस्मिन् पार्श्वे वस्त्रमधः पतत् । अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्विधीयते । अन्यथा देवलक्ष्मेव तत्कुरुत इति प्रशंसाया वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिंश्चोपवीत विधाधर्म-वादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसम्भवे पृथग्-विधानं मयुक्तम् । निवीतप्राचीनावीते मनुष्य पिष्ट विषयत्वा दैविके कर्मण्ययोग्ये । उपवीतं तु योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन स्थावकं निवीतम् । तस्मादर्थवादः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सर्वार्थमुत दर्शार्थं मुपव्ययत इत्यदः ।

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥ ३ ॥

दर्शाद्यर्थं प्रकरणास्त्रिङ्गे स्यात् सिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनूदितम् ॥ ४ ॥

यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेत् । न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽन्येन ह्ययते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विधानस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम् । अतो लिङ्गाभासेन बाधासम्भवात् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाच्यो यतः स्मृतौ ।

प्राप्तं मैव मपूर्वेत्वात् क्रतो लेटा विधीयते ॥ ५ ॥

नित्यादकी नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तस्योपव्ययत इत्ययमनुवाद इति चेत् । मैवम् । पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात् पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदक्षो ह्ययं विधिः ।

वादो वास्यान्यतोऽप्राप्ते रपूर्वार्थो विधीयते ॥ ६ ॥

ह्रियच्छब्दद्वयादादः स्मृत्युपव्यानतो ह्ययम् ।

सम्प्राप्तं दक्षिणापत्न्य प्राचीनावीतयोः स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । प्राचीनावीती दोहयेद् यज्ञोप-

शोती हि देवेभ्यो दोहयतीति । ये पुरोदक्षो दर्भास्तान्
दक्षिणाग्रान् स्मृषीयादिति । तत्र सूतस्याग्निहोत्रे दोहने
प्राचीनावीतं दर्भास्तरण्ये दक्षिणाग्रत्वं च वथा विधीयते ।
तथा मरणात् पूर्वं जीवतोऽग्निहोत्रे दोहनाङ्गमुपवीतं
दर्भास्तरणाङ्गं मुत्तराग्रत्वं च विधातव्यम् । देवेभ्यो यज्ञो-
पवीतो दोहयेत् । मरणात् पुरा ये दर्भास्त उदञ्चः कार्या
इति वचनव्यक्तिः । न ह्येतदुभयमन्यतः प्राप्तम् । तस्माद्-
पूर्वार्थो विधीयतामिति चेत् । मैवम् । हि शब्देन यच्छब्देन
चोभयानुवादत्वप्रतीतिः । अस्ति च तयोः प्राप्तिः । अग्र-
वन्धुद्गम्राणीति स्मृत्या सर्वास्मान् दैविके कर्मणि प्राप्त-
मुत्तराग्रत्वमनूय विधेयं दक्षिणाग्रत्वं स्तूयते । तथा दर्श-
पूर्णं मासवो रूपव्यवत इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविक-
मुपवीतमनूय विधेयं प्राचीनावीतं स्तूयते । तस्मा-
दनुवादः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

धारयत्यपरिष्ठाहि देवेभ्य इति संस्तवः ।

विधिर्वाद्यां धृतः पितॄन् प्रोक्तायाः पूर्ववत् स्तुतिः ॥८॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ।

अतो हि शब्दसंख्यागादपूर्वार्थो विधीयते ॥ ८ ॥

प्रेताग्निहोत्र एवञ्च श्रूयते । अधस्तात् समिधं धार-
यन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति । तत्र पितॄन्
हविर्हीतुं हस्ते धारयन् यदा मन्त्रं पठति । तदानीं
स्त्रग्दण्डस्याधस्तात् समिधं धारयेदिति यद्विधीयते
तदेतद्दैविकेनोपरि धारणेन स्तूयते । हि शब्देन पूर्ववि-

करण इवानुवादत्वप्रतीतिरिति चेत् । नैवम् । दैविके
हविषि स्रुग्दण्डस्योपरि समिह्वारणस्या पूर्वार्थत्वेन
विधातव्यत्वात् । अनुवादत्वगमको हि शब्दोऽसंभवाद्दु-
पेक्षणीयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्ते त्यसौ विधिः ।

वादी वाक् पुराकल्प स्तुत्यर्थो विधिमर्हति ॥ १० ॥

प्राचीन वंश वाक्यान्नि विभावस्यैक वाक्यतः ।

दिग्विभागोऽर्थवादाऽयमुपधीत निवोतवत् ॥ ११ ॥

न्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या
दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्-
यजमान उपावर्त्तत इति । अत्र देवादीनां कर्मानधिका-
रान्न तत्र विधिश्चाह । मनुष्याः प्रतीचीं विभज्यु रित्येवं
विधिः स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमान-
त्वात् । पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । व्यभजन्ते-
त्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते । तस्माद्विधिरिति
पूर्वपक्षः । यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागथा भवन्ति
स प्राचीनवंशः । तद्विध्यैकवाक्यतावगमादर्थवादः ।
सायंकालीनार्घ्यादी प्रतीची प्राप्ता ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

परुषि छिन्न मित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ।

घृतं दैवं मस्तु पितर्य मित्युक्त्या नवनीतकम् ॥ १२ ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पकताम् ।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते । यत्परुषि
दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्-
पितॄणां समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्या इति । परुषि पर्वणि ।
दितं खण्डितम् । तथा ज्यातिष्टोमे श्रूयते दीक्षार्थाभ्यङ्गे ।
एत देवानां मसु पितॄणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्वा एतत्
सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वाएव देवताः
प्रौणातोति । मसु दधिभवं मण्डम् । निष्पक्कं शिरसि
प्रक्षिप्तं मौषदिल्लोनं नवनीतं तक्रं वा । दर्शपूर्णमासयोः
पुराडाश श्रपणे श्रूयते । यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः
स रौद्रो यःशृतः स देव स्तस्मादविदहता श्रपयितव्यः स
देवत्वायेति । विदग्धाऽत्यन्तं पक्कः । अशृतोऽपक्कः । तत्र
वर्हिपि समूलं क्खेदस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुराडाशे यथा-
चित् पाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम् । निवीत-
विचारस्येवाय प्रपञ्चः । एव यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां मित्य-
त्वापि द्रष्टव्यम् । तत्र चानुनास्येषु महापितृयज्ञे
पितृभ्याऽग्निश्वात्तेभ्यां मन्यमित्यत्र वत्सरहिताया अभि-
वानीगब्दाभिधेयाया धेत्वा दुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणं
नन्यने श्रूयते । यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामपत्येधा देवानामध
पितॄणामधे उपमन्यत्यर्धो हि पितॄणामिति । तत्र पात्रस्या
धाभागरूपेणार्धेन परिमिते दुग्धे मन्यनस्य कर्त्तव्यत्वात्-
सोऽश्रौंविधीयते । स च पूर्णादिवाक्येन स्तूयते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अनृत न वदेद्वैधः पुंधर्मी वानुवादगीः ।

सक्रतो पुंसि शुचे वा क्रतो यद्वा विधिः क्रतो ॥ १४ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात् तन्निषेधस्तथाविधिः ।

स्मार्त्तानुवादः पुं क्रत्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥ १५ ॥

नाख्याते पुरुषानूक्तेः क्रतावेव प्रयाज्यत् ।

सत्वोक्तिं नियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतो विधिः ॥ १६ ॥

दर्गपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । नानृत वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वे नायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्याख्यातं तावत् कर्त्तृवाचकम् । तेनाख्यातेन कर्त्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याख्यातप्रत्ययवाचत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययी प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः । तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति शाब्दिकैरुद्घोषणाददनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वे वाधकत्वन स्यात् । तस्मात् पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधो विधीयते । अस्यैव स्मार्त्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात् पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वपक्षः । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । न ह्येतद्वाक्यं स्मृतिमूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रीपनयनमारभ्यामरणं पुरुषस्थानतं प्रतिषेधति । तन्माध्यपतितत्वात् । क्रतावपि स्मार्त्तो निषेधः प्राप्त एव । तत उभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न न विधीयते । किन्त्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । आख्यातेन भावना विधीयते । कर्त्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात् प्रती-

यते । अतः श्रुत्यभावात् केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारा-
दुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तत्रापि विधीयते ।
किन्तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वाद्नूयत
इति तृतीयः पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदन्नामृतमिति योऽयं
स्मार्त्तनियमरूपः पुरुषार्थः सयोगस्तस्मादयमन्यः क्रत्वर्थः
संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्बिधीयते । एतद्व्यतिक्रमे क्रतोरेव
वैगुण्यम् । न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि
प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थे नियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायः ।
न ज्ञातोवैगुण्यम् । तत्र स्मार्त्तं प्रायश्चित्तं मिति विशेषः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

जञ्जभ्यमानधर्मोक्तिः पु सो धर्मः क्रतोरुत ।

वाक्यादायः प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धया ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमास प्रकरणे श्रूयते । प्राणो वै दक्षाऽपानः
क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रह्मान्ययि दक्षक्रतू इति प्राणा-
पानावेवात्मन् धत्त इति । गात्र विनामन विदारितमुखः
पुरुषा जञ्जभ्यमानः । तस्य वाक्यान्ध्वोक्तिः प्रतीयते ।
वाक्यञ्च प्रकरणादुवलीयः । तस्मात् केवलं पुं धर्म इति
चेत् । मैवम् । क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसन्धवेन
वाक्यप्रकरणयो विरोधाभावे सत्यभाभ्यां क्रतुयुक्त पुरुष-
संस्कारत्वावगमात् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

विप्रथिवगुरेन्नैति क्रत्वर्थो वा पुमर्थता ।

फ नवत्क्रतुमन्निध्यात् क्रत्वर्थः पूर्वमन्त्ववत् ॥ १८ ॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात् प्रक्रियातोऽपक्ष्यताम् ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । यो ब्राह्मणावावगुरेत्तं
शतेन यातयात्तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेतेति । तत्र यथा
पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रतावङ्गत्वं
प्रकरणेनावगम्यते । एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य
क्रत्वङ्गत्वमिति चेत् । न । वैषम्यात् पूर्वत्र ह्यात्मनि
प्राणापानधारणं मन्त्रोच्चारणफलं न मभावति । तस्य
प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्ववगोरणे शतसंवत्सरयातना-
मुपन्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातना परिहारस्य निषेधफलत्व-
मुचितम् । तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्-
कर्षो युक्तः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

न संवदेत मलवदाममेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात् क्रतो कापि संवादस्याप्रसक्तिः ॥२०॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । मलवदाससा न संवदे-
दिति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वमिति चेत् ।
मैवम् । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यस्य ब्रह्मेऽहनि
पद्भ्रनालशुक्रा भवति तामपरुद्धय यजेतेति रजञ्चलाया
निःसारणेन क्रतो तत्संवादस्याप्रसक्तिः । तस्मात् केवल-
पुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यं वर्चवद्भार्य्यं क्रत्वङ्गं भरणं भवेत् ।

हिरण्यं संस्कृतिर्वात्र वर्णोवीत पुमर्थता । २१ ॥

वैदिकत्वात् क्रतुस्त्वया तदङ्गं कर्मकारके ।

प्राधान्यात् संस्कृतिर्वर्णी गुणोऽस्तु विधिलाघवात् ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रुतत्वेन नियता न क्रतुस्मृतिः ।

अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पोऽन्यद्वास्तु रात्रिवत् ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यं सुवर्ण एव भवति दुर्वर्णोऽस्य भ्रष्टव्यो भवतीति । तत्र यदेतच्छोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात् क्रत्वङ्गसाधारणमित्येकः पक्षः । क्रतुङ्गत्वेऽपि नारादुपकारकम् । किन्तु क्रतुगतं हिरण्यं धारणेन संस्कृयते । भार्य्यमित्यत्र ण्यत् प्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः । वर्णविशिष्ट धारणविधाने गौरवाद् धारणसहितं हिरण्यमनूय शोभनवर्णमात्रं विधेय मिति तृतीयः पक्षः । त्रैधापि क्रत्वर्थो विधिः । न पुरुषार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः । यदि क्रतुप्रकरणे श्रुतं तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वनारभ्याधीतम् । न चात्र हिरण्यं जह्नादिवत् क्रताव्यभिचरितं येन क्रतुस्मृतिः नियम्येत । ननु संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्रतु प्रवेशः स्यात् । न हि धारणेन संस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्तीति चेत् । न । क्रतावप्युपयोगाभावात् । क्रतूपयोगोऽपि कल्पप्रत इति चेत् । न । क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वम् । तेन च क्रतूपयोग इत्यन्यान्वा श्रयत्वान्न च कर्मकारकत्वात् संस्कार्यत्वम् । परममवैतं क्रियाफलशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः क्रतो नियन्तुमशक्यत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणम् । न चात्र फलाभावः । विश्वजिब्रायेन स्वर्गस्य कल्पप्रत्वात् ।

अथवा रात्रिसन्ने यथा वाक्यशेषेणार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता । तथात्रापि सुवर्ण एव भवति । दुर्वर्णाऽस्य भ्रातृव्य इत्यर्थवाद्गतं फलमसु । तस्मात् पुरुषार्थो धारणविधिः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

येनेत्सैत्कर्मणा तत्र जयाहोमेऽखिलार्थता ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥ २४ ॥

होम आहवनीये स्यात् कथ्यादिषु न सोऽस्ति हि ।

तेनानारभ्य पाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥ २५ ॥

अनारभ्य श्रूयते । येन कर्मण्येत्मेत्तत्र जयाञ्जुहुया-
द्राष्टभृतो जुहोत्वभ्यातानाञ्जुहोतीति । ईत्सैद्विद्विमिच्छेत् ।
षित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः । ऋताषाडित्यादयो राष्ट्र-
भृतः । अग्निभूतानामित्यादयोऽभ्यातानाः । तत्र वैदिक-
कर्मण्येव लौकिक कथ्यादि कर्मणा ष्यद्देरिष्यमाणत्वात्
संकोचे कारणाभावाज्जयादि होमः सर्वशेष इति चेत् ।
मैवम् यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभौष्टः प्रीत इति
वाक्येन हाममुद्दिश्याहवनीयविधानात् कथ्यादौ तदभावा-
द्वैदिकेष्वेव जयादि होमः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अथ प्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ २६ ॥

अविशेषाद् द्वयो र्यद्वा न देयः कैसरित्यतः ।

निषेधा लौकिकास्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ॥ २७ ॥

न जलोदर हेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत् प्रायश्चित्तयेऽत्र सा ॥ २८ ॥ ।

इदमाम्नायते । यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीया स्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । अत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वच्यते । तत्र विशेषा श्रवणा लौकिक-वैदिकदानयोरुभयोरप्यभाविष्ट रित्येकः पक्षः । न केसरिणो ददातीति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम् । तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेय मिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः । वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुण ग्रहवाक्ये नोच्यते । न च लौकिकस्याश्वदानस्य तद्वैतुत्वम् प्रमितम् । वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिक मश्वदानम् । वडुवा दक्षिणेत्यादि श्रवणात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

यावतः प्रतिगृह्णीया दश्वान् स्तावत्य इष्टयः ।

प्रतिगृहीतु दातुर्वा स्यादाश्वोऽस्तु यथाविधि ॥ २९ ॥

असंजात विरोध्यर्थं वादाहातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नचेत् ३० ॥

पूर्वादाहते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपद-श्रवणात् प्रतिग्रहीतुरिति चेत् । न । उपक्रमरूपणार्थ-वादेन दातुस्तदितिप्रतीतेः । उपक्रमश्चैव श्रूयते । प्रजापति-वरुणायाश्चमनयत्स स्वां देवतामार्च्छत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपाल मपश्यत्तं निरवपत्ततो वै वरुण-पाशादमुच्यतेति । अनयहत्तवान् । स च दाता प्रजापतिः ।

स्वकीयां वरुणदेवतां ॥ जलोदर रोग प्रदां प्राप्तवांस्तेन च
रोगेण अस्तः स प्रजापतिर्विदीणो भूत्वा रोग परिहारा-
येष्टिं कृत्वा रोगाद्मुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टिरित्यवगम्यते ।
असंजात विरोध्य, पक्रमानुसारेण विधायक पदमपि प्रति-
ग्राहयेदित्येव मन्तर्भावित णिजर्धतया व्याख्येयम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रिय संक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥ ३१ ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतो पुनः ।

जरणाय ततो वान्ति दोषशान्त्यै भवेच्चरुः ॥ ३२ ॥

इदमाम्नायते । सोमिन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोम-
वामिन इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः ।
कुतः । वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते यः सोमं
वमतीति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्त्ये चरुविधानादिति
चेत् मैवम् । लोके धातुसाम्यार्थिना वमनायैव सोमस्य
पाने सति वमनस्य दोषहेतुत्वाभावात् । वेदे तु हिन्व मे
गात्रा हरिव इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते ।
तत्र वमन प्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विजो वमनेऽप्येष कर्त्तुरेवोत घर्जनात् ।

विशेषस्याग्निमो मैवं कर्त्तुरेव निरुक्तितः ॥ ३३ ॥

इदमस्य सोमस्य वमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां
यजमानस्यच वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेत् । मैवम् ।
यो वमति स निर्वपतीति निर्वपसू पूर्व वमनं चरुनिमित्तम् ।

निर्वृता च यजमानः । ऋत्विजो निर्वृत्त्वेऽधिकार्यन्तरत्व-
प्रसङ्गात् । तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः ।

अष्टादश्याधिकरणमारचयति ।

यागं हविर्भजेत् कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽपि वा ।

देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते हिरवत्ततः ॥ ३४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र कृत्स्नाऽपि पुरोडाशो
ऽग्नये त्यक्तव्यः । तद्धितेन कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धाव-
गतस्यागमन्तरिण तदनुपपत्तेरिति चेत् । मैवम् । द्विर्ह-
विषोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्व-
मात्रम् । तथाच कल्पसूत्रकारः । आग्नेयस्य पुरोडाशस्य
मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनं भवद्यतीति । ततो
हविषः सकामादङ्गुष्ठपर्वद्वयमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम् ।
इतरच्छेषणीयम् । देवतासंबन्धश्चाग्निद्वारेणाप्युपपद्यते ।

एकानविंश्याधिकरणमारचयति ।

शेषात् स्विष्टकृतेकस्मात् सर्वेभ्यां वैकतः कृते ।

शान्ताश्च सिद्धिः सर्वेभ्यः कार्थ्यः संस्कारसाम्यतः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । शेषात् स्विष्टकृते समवद्य-
तीति । तन्नाम्ने यादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्व
कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदानव्यम् । तावतैव शास्त्रा-
र्थानुष्ठानं सिद्धेरिति चेत् । मैवम् । उपमुक्तं हविः संस्कर्त्त-
मिदमवदोयते संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविषुः समानः । तस्मात्
सर्वेभ्यां हविःशेषेभ्यः स्विष्टकृदनुष्ठेयः ।

विंश्याधिकरणमारचयति ।

यदैकस्मात्तदा मुख्यं नियतिर्नोत विद्यते ।

नाश्रुतेरस्ति मुख्यातिक्रमणे हेत्वभावात् ॥ ३६ ॥

एकस्मादेव हविःशेषात् स्त्रिष्टकदिति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षः । तस्मिन् पक्षे नियामकस्याश्रुतत्वाद्यस्मात् कस्माच्चिद्दविःशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रथमहविः शेषेणैव संस्कारसिद्धा वितरत्र प्रात्यभावादस्ति नियतिः ।

एकविंशधिकरणमारचयति ।

इदं ब्रह्मण्युक्तिः, क्रयार्था भक्षणाय वा ।

भक्षा श्रुतेः क्रयार्थातो यथेष्टं ते नियुज्यताम् ॥ ३७ ॥

देवतायै समस्तस्य क्लृप्तत्वात् स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ॥ ३८ ॥

चतुर्धाकृत पुरोडाशस्य भागान् यजमान एवं निर्दिशेत् । इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदं मध्वर्यो र्दिदमग्नीध इति । मांस्यं निर्दिशो न भक्षणार्थः । भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो भूतिदानेन तानृत्विजः परिक्रितुमयं निर्दिशः कृतः । क्रयश्च तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युप पद्यते । तस्मात् स्वकोया भागास्तेरिच्छयापयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः । अग्रये जुष्टं निर्वपामीति कृत्स्नस्य हविषो देवताश्रं सकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावाच्च युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अर्वाश्रष्टस्य यः कांस्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वाद्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च भक्षणार्थांस्यं निर्दिशो युज्यते ।

इति माधवीये जैमिनोयन्यायमालाविस्तरे

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाज द्रव्येण शेषकार्यं भवेन्नवा ।

भवेद्विभ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥ १ ॥

उक्ताज्य द्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् ।

अतो न प्रतिपत्त्यर्थः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ २ ॥

ध्रौवाटाज्यादुपांशुयाजार्थं मघटामे कृते तच्छेषेण ध्रौवेण द्रव्येण त्रिष्टकटादिकं शेषकार्यं कर्त्तव्यम् । कृतः । तद्यत्सर्वेभ्योऽहविभ्यः समवच्यतीति वाक्येन प्रापितत्वाद्दिति चेत् । मैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगःपेक्षः प्रतिपत्तुं महति । ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थम् । तेन कर्त्तव्यानां भविष्यता मुपस्तरणादीनां सद्भावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्यं भवति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

आक्रामन् सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ।

जुहावदानात् प्रकृता विव शपक्रियोऽचिता ॥ ३ ॥

कुम्भीषु शेषामंसिद्धेः साकं प्रस्थान कर्मणि ।

न त्रिष्टकटिद कार्यमग्नौधः स्रक् प्रदानतः ॥ ४ ॥

साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति विहितं कर्मणि श्रूयते । सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति । तत्र चतसृभिर्दधिपयः कुम्भीभिः सहाहवनीयं द्रव्येऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम् । नतु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः सान्नाय्यविकृतित्वाज्जुहा कुम्भीभ्योऽवदाय होतव्यम् । इतशेषेण च त्रिष्टकटादिकं सान्नाय्य शेषेणैव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र कुम्भीषु इतशेषः सिध्यति ।

सान्नाय्यवज्जुहा तद्वदानाभावात् । अग्नीषे स्त्रुची प्रदाय
सह कुम्भीभिरभिक्रामन्निष्कृत्या जुहूप ऋतीः प्रत्त्वाटमि-
क्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे
सति कुम्भीमात्रं भवति । न तु हृदिः शेषः । तत्र कुतः
शेष कार्यम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सौत्वामण्यां ग्रहे स्विष्टकृटाद्यस्ति न वास्ति तत् ।

शेषेणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ५ ॥

सौत्वामणीनामके यागे श्रूयते । पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च
ऋक्षान्त इति । तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्यं
स्विष्टकृटादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः । उच्छि-
नष्टि न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्व अवणादिति चेत् ।
मेवम् । अवागिष्टस्यान्यत्रोपयोग अवणात् । ब्राह्मणं परि-
क्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारमिति श्रूयते । यदि ब्राह्मणं
न विन्देत वल्मीकवपाया भवनयेदिति च । शतावणायां
समवनयेदिति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतावणा । तस्मा-
च्चास्ति स्विष्टकृटादिकम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

रथन्तरादिभिर्भिन्ना इन्दास्ते पां न भिद्यते ।

परोडाश स्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा । ६ ॥

भिद्यते कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सकृदिष्टताम् ॥ ७ ॥

थ इन्द्रिब कामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया
याजयेदिति विहिताया मिष्टी षडिन्दा एवं श्रूयन्ते ।

इन्द्राय राधन्तरायेन्द्राय बाहंतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय
 वैराजायेन्द्राय शाकरायेन्द्राय रैवतायेति । तत्र स्वरूप-
 शैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षष्ठां रथन्तरादि-
 साम्नां सबन्धेन विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते । तासां सर्वासा-
 मिन्द्रदेवतानामेक एव पुरांडाशो विधीयते । षाडशकपालः
 पुरांडाशो भवति वैश्वदेवत्वायेति । तस्मिंश्च पुरांडाशं
 प्राक्तदेवताभ्यः पृथक् पृथक् प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽ-
 वदून श्रूयते । समन्तं पर्यवद्यतीति । तत्र देवताभेदेन
 प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे मति चौदकेः पृथगतिदेशात्
 स्वष्टकृदिडादिशेषकार्यं षट्कृत्वः पृथक्कृत्तव्यमिति चेत् ।
 मेवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रातिपत्तेः पृथक्त्वासम्भवात् ।
 तस्मात् सकृदेव कार्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्भक्तं उतामकृत् ।

पूर्वन्यायात् सकृत् प्राप्ती द्विभक्ता वचनाद् भवेत् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमि योऽयमैन्द्रवायव ग्रह इष्यते तत्र संस्कार्य-
 र्थस्य सोमस्यं कत्वात् सकृदेव शेषकार्यमिति चेत् । मेवम् ।
 द्विरैन्द्रवायवस्य भक्तयति द्विर्ह्यंतस्य षष्टकरोतीति
 वचनाद् द्विभक्षणम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सीमुष्वभक्तो भक्तो वा न भक्तो ग्रहहोमतः ।

अत्योक्ते रस्ति शेषोऽस्य भक्तोऽपूर्वं वचो बलान् ॥ ९ ॥

सोमयागेषु शेषभक्तो नास्ति । यद्यह्नाञ्जुहोतीति
 कृत्स्नं ग्रहेणाहुतिं श्रवणात् कुम्भीष्विव शेषाभावादिदि

चेत् । मैवम् । अन्नं जुहोतीति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति ।
तदुभयत्र त्वपूर्वार्धं प्रतिपादक वचनेभ्योऽवगम्यते । आश्विन
भक्षयन्ति । द्विरैन्द्रकायवस्य भक्षयन्ति । सटंसि भक्षयन्ती-
त्यादीनि वचनान्पूर्वार्धं प्रतिपादयन्ति । ततो भक्षविधान-
दस्ति सोमेषु भक्षः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

किं प्रैतु होतु चमस इत्यभक्षोऽथ भक्षणम् ।

अभक्षोऽनुक्लितो होतु चमसेत्याख्ययास्तु तत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे च्युते । प्रैतु होतुचमसः प्रब्रह्मणः
प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य प्र यन्तु सदस्याना मिति । तत्र
वचनाभावाद्भक्ष इति चेत् । मैवम् । समाख्यागतं चमस-
शब्दे भक्षणस्य प्रतीयमानत्वात् । चम्यते भक्षते सोमोऽ-
स्मिन् पात्र विशेष इति हि तदच्युतपत्तिः । तस्मादस्ति-
तदुभक्षणम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्रोद्गातृणामिति ह्येक रद्गाता भक्षयेदुत ।

सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्ये नानाः सामगायिनः ॥ ११ ॥

सहितास्तेन ते वाद्य उद्गातृ ज्युतितोऽखिलाः ।

बहत्वाद्दानयोगेन तृतीयो रुद्धि बाधिते ॥ १२ ॥

यांगे समाख्यया दण्डिन्यायादक्योऽत्र भाष्यगः ।

सटंसि स्थित्यभावेन तृतीयो वार्तिकोदितः ॥ १३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये प्रोद्गातृणा मित्यत्रैकस्यैव भक्षः ।

सङ्गीतशब्दाभिधेयायाः सामभक्ते रद्गातृर्दुद्गातृ प्रतिपदि-
कस्य रुद्धत्वादित्येकः पूर्वपक्षः । उद्गातृणामित्यस्य

बहुत्वस्यैक स्त्रियसम्भवादुद्गात्री पलक्षिताः षोडशस्त्रिंजः
 सर्वेऽपि भक्षयेयुरिति द्वितीयः । उद्गीथ प्रस्ताव प्रति-
 हारान् सामभागां उद्गातृ प्रस्तोतृ प्रतिहर्त्तारः प्रयोगकाले
 गायन्ति । उद्दुत्कर्षेण गायन्तीति योगेनोद्गातारस्त्वयो
 भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः । रुद्धिर्यागमपहरतीति न्याया-
 टेक एवोद्गाता । तेन बहुवचनोपपत्तये प्रत्यासत्त्वा उप-
 लब्धन्ते । प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारिव सुब्रह्मण्य-
 स्युस्ति । सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्यज्ञानरूपे तदीये
 कर्मण्यप्यौद्गातृ समाख्यायाः सत्त्वात् । तस्मात् सुब्रह्मण्येन
 सहिताश्चत्वारः सामगा भक्षयेयुरित्यवमन्त्यः पक्षो भाष्य-
 कारस्याभिमतः । वार्त्तिककारस्तु सदसो भक्षणस्थानत्वात्
 सुब्रह्मण्यस्य सदस्य प्रवेगात्तेन विरहिता अवशिष्टाः
 सामगा भक्षयन्तीत्यमुमेव तृतीयं पक्षमङ्गीचकार ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

किं स्याच्चमसिना मेव हारियोजन भक्षणम् ।

सर्वेषां वागिम स्तेषां पूर्ववाक्येन सन्निधेः ॥ १४ ॥

लिप्तन्ते सर्व एवेति हारियोजन वाक्यतः ।

यावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चममित्व मकारणम् ॥ १५ ॥

हारिरसि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो
 यद्वा हारियोजनः । होतृब्रह्मादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां
 होतृणां मध्ये चतुर्थी यावस्तुत्रामकोऽस्ति नासौ चमसो
 तत्र चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् । कुतः । यथा
 चमस मन्त्रांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्त्यथैतस्य हारियोजनस्य
 सर्वएव लिप्तन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां सन्निहितत्वे-

नोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभि धातस्यत्वात् । अतो नास्ति यावस्तुत स्तत्र भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । अथ शब्दे-
नैव कारणे च चमसिमात्र शङ्कामपोह्य वाक्येन विहितस्य
सर्वभक्षणस्य सन्निहितमात्र सङ्कोचायोगादस्ति यावस्तुतो-
ऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

आद्यभक्षे वषट्कर्त्तुं विधिः प्राथम्य एव किम् ।

किंवा तद्युक्तभक्षे स्याद्वषट्कार निमित्तके ॥ १६ ॥

अप्राप्ते रश्मिमी मैवं समाप्तस्थित्यसम्भवात् ।

विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वषट्कारोऽपि कारणम् ॥ १७ ॥

वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्येवं श्रूयते । वषट्कर्त्ता
होता । तस्य भक्षणं समाख्यया प्राप्तम् । प्राथम्यं
त्व प्राप्तमिति तदेवात्र विधीयत इति चेत् । मैवम् ।
प्रथमभक्ष इत्यस्य समस्त पदत्वेन यो भक्षः स प्रथम इत्येवं
विच्छिद्यान्वेतु मयाग्यत्वात् प्राथम्यविशिष्टं भक्षणमत्र
विधीयते । तस्मिन् भक्षणे वषट्कारः कारणम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

आख्यावचो वषट्कारा एव किंभक्षहेतवः ।

किंवाभिषवहीमी च तद्वायोऽस्तूक्त्यादिशा ॥ १८ ॥

हविर्धानेऽभिपुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्वतस्ती च भक्षहेतू यथेतरे ॥ १९ ॥

प्रेतु हीतुयमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः । हारिर्वा-
जने वाक्यम् । वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार
इत्येवमुक्तत्वात् तत्र एव भक्षहेतव इति चेत् । मैवम् ।

हविर्धाने ग्रावभि रभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य
सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने
मण्डपेऽभिषवः । उत्तरवेद्यां होमः । सदसि भक्षणम् ।
तत्राभिषव होमयौर्वचनान्तर प्राप्तयो रविधेयतया तौ
निमित्तत्वे नानूय भक्षणं विधीयते । तस्मात् समाख्या-
दिवटेतयो रपि हेतुत्वमस्ति ।

हाट्याधिकरणमारचयति ।

हेतुसंधे विकल्पः किं बाधो बाध समुच्चयः ।

साम्यादिकल्पो बाध्यन्तां सावकायाः समाख्यया ॥२०॥

नैव वाचनिक बाध्यं भक्षणेऽत्र विभागगः ।

सिद्धे विकल्पो नायुक्तः स्वीकार्योऽतः समुच्चयः ॥ २१ ॥

प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यत्र चमसिषु समाख्या
भक्षणे हेतुः वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्त इत्यत्र वषट्कारो
होतुर्भक्तहेतुः । हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा
सदसि भक्षयन्तीत्यत्राभिषव सहितो होमोऽध्वर्योर्भक्तहेतुः ।
तत्र चमसवषट्कारयोः सङ्गो हातरि प्राप्तः । चमसाभिषव-
होमसङ्गाऽध्वर्योः प्राप्तः । तत्र हेतुद्वयस्य समानवलत्वादि-
कल्पे सत्यन्यतर निमित्त कृतमेव भक्षणमित्याद्यः पक्षः ।
वषट्कारादिहेतोश्च मसैतरग्रहेषु सावकाय त्वान्निरवकाशया
चमससमाख्यया तद्बाधे सति चमसेषु पाक्षिक सपि वषट्-
कारादि हेतुकं भक्षणं नास्तीति द्वितीयः पक्षः । वषट्कर्त्तु-
रित्यादिं वाक्यस्य प्रवलत्वात् समाख्यया बाधो न युक्तः ।
निरवकाशतया सापि प्रवलेति चेत् । तर्हि प्रमाणद्वयेन
पृथग्भक्षणे विहितं समुच्चयोऽभ्युपेयः । न च ब्रीहियववदि-

कल्पः । तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टप्रयोजनस्यैकत्वात् ।
इह तु नियमा दृष्टार्थं भक्षणम् तच्चादृष्टं यथावचनं द्विवि-
धम् तस्मात् समुच्चयः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

एकपात्रे किमध्वर्युरद्यात् पूर्वं मुतंतरः ।

तदस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथम भक्षणम् ॥ २२ ॥

पाहिं होतव नः पूर्वं इति मन्त्रेण पूर्वता ।

वषट्कर्तुं स्तदुक्ते च न्यायबाध्यं वचो न हि ॥ २३ ॥

एकस्मिन् पात्रे वह्नां क्वचिद्विहितं भक्षणम् । तत्रा-
ध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत् । पात्र सन्निधाना दिति चेत् ।
मैवम् । लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथम भक्षावगमात् । होतव
नः प्रथमः पाहीत्यृत्विजोऽध्वर्युं संवाध्यैवं प्रार्थयन्ते । यथा
होतास्मन्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेष प्रदानेनास्मान् पालितवान् ।
तथा त्वमपि पाहीति तदेत होतुः प्रथम भक्षे लिङ्गम् ।
वाक्यं चैव मान्नातम् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति । तत्र
विशिष्टविधानात् प्राथम्यमपि सिध्यति । न चैतद्वचनं
पात्र सन्निधिरूपेण न्यायमात्रेण बाधितुं शक्यम् । तस्मात्
होता प्रथमं भक्षयेत् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

नानुज्ञापूर्वका भक्षस्तत्पूर्वी वात्र लाघवात् ।

आद्यो नानुपहृतं पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाभक्षयोर्हयोरनुष्ठितौ गौरवाद्भक्षमात्रं मिति
चेत् । मैवम् । तस्मात् सोमो नानुपहृतं पेय इति वचने-
नानुज्ञाया आवश्यकत्वात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

किमनुज्ञा लौकिकीक्त्या वेदोक्त्या वा यथा तथा ।

अविशेषा दुपह्वानं मन्त्रलिङ्गात्तु वैदिकी ॥ २५ ॥

उपह्वत उपह्वयस्वेत्ययं मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुज्ञायां
विनियुङ्क्ते । तस्माद्वैदिकोक्त्या तदनुज्ञानम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

उपह्वय स्वापह्वत इत्यशेषो द्वयोर्भवेत् ।

अनुज्ञानुज्ञापनयोरथवासौ विभज्यते ॥ २६ ॥

•विभागकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गतः ।

उपह्वयेत्यनुज्ञा वानुज्ञाने तथेतरः ॥ २७ ॥

उपह्वत उपह्वयस्वेत्यस्मिन् मन्त्रे मध्यमपुरुषैक-
वचनान्तो भागः पश्चात् पठितोऽपि प्रथमभाविन्यनुज्ञापने
समर्थः । प्रथमैक वचनान्तस्तु प्रथमपठितोऽप्युत्तर समान-
त्वात् पश्चाद्भाविन्या मनुज्ञायां समर्थः । तस्मान्निङ्गेन
विभज्य विनियुज्यते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

उपह्वान मशेषाणां सुत स्यादेक पात्रिणाम् ।

अदृष्टहेताराद्यः स्याद्दृष्टाधिक्यादितोऽन्तिमः ॥ २८ ॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयाजनम् । तच्च विभिन्न पात्रेष्वपि
समानमिति चेत । मैवम् । दृष्ट प्रयोजनस्य सद्भावात् ।
साधारणे वस्तुनि कथञ्चिद्भागाधिक्येऽपराधो भवति । अतो
न्यूनाधिक्यत्वं परिहारनिमित्तमनुज्ञापनमेक पात्रिणामिव ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

ह्यंतुर्याज्यापतीती किं न वषट्कार भक्षयोः ।

अपनीति कृतापायो नापनीति विभेदतः ॥ २८ ॥

यजमानेन यष्टव्यं न विनेष्टि वषट् कृतिम् ।

वषट्कारो याज्ययातः सहापैत्यदनं तथा ॥ ३० ॥

ज्यातिष्टाम ऋतु याजनामकेषु यादेष्वान्नायते । यज-
मानस्य याज्या सोऽभिप्रेष्यति हांतरेतद्यजेति स्वयं वा
निषद्य यजतीति । हात्रे काण्डे समान्नाता याज्याः
समाख्यया हातुः प्राप्ताः । तत्र काचिद्याज्या हातुरपनीय
यजमानस्य विधीयते । ततो यजमानः स्वेच्छया हातारं
वा प्रेष्यति स्वयंवा याज्यां पठति । तत्र स्वपाठपक्षे याज्यैव
हातुरपनीयते । न तु वषट्कारभक्षावपनीयेत तयोर्याज्या-
यामनन्तर्भावात् । अतो हाता वषट्करोति भक्षयति
चेति प्राप्ते ब्रूमः । स्वयंवा निषद्य यजताति पक्षे स्त्रोकारा-
द्यजमानेन यागः कर्त्तव्यः । स च यागो वषट्कार-
मन्तरेण न सम्भवति । याज्याया अग्निं वषट्करोतीति
तद्विधानात् । यजमानो याज्यां पठतु । हाता वषट्-
करोतीति चेत् । मैवम् । अनवान यजतीति याज्या
वषट्कारयामध्ये स्वासनिषेधेनैककर्त्तृतावगमात् । अतो
याज्यया सह वषट्कारो हातुरपैति । तदपाये वषट्कार-
निमित्तो भक्षश्च हातुरपैत्य यजमाने निविशते ।

एकानविंशाधिकरणमारचयति ।

न्यग्राधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षत्रियवैश्ययोः ।

भक्षमात्रे विकुर्यात्तत् सोमयागोऽपि वा तथा ॥ ३१ ॥

बिभक्षयिषया वाक्यमुपक्रम्योपसंज्ञितम् ।

भक्षं यच्छेदिति ततो विकारो भक्षमात्रगः ॥ ३२ ॥

फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः ।

इज्यायां च विकारोऽस्ति यागार्था भक्षसंस्कृतिः ॥ ३१ ॥

ज्यातिष्टोमे श्रूयते । यदि राजन्यं वेश्यं वा याजयेत् स
वदि सोमं विभक्तविषेन्द्राग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य
दध्न्यन्मृज्य तमस्यै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति । स्तिभिन्त्यां
मुकुलानि । तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्भक्षविषयत्वाद् भक्षमात्रे
सोमः पिष्टेन विक्रियत इति चेत् । मैवम् । यदान्यांघ्र-
मसाञ्जु हृत्यथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहृत्य जहोतीति श्रुतम् ।
तत्र फलचमसरूपेण यत्रोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणक-
गुणां विधीयते । किं च । इष्टद्रव्यसंस्कारो हि भक्षः ।
स च यागमन्तरेणानपप्रर्धः । तस्माद् यागेऽपि
विकारः ।

विगाधिकरणमारचयन्ति ।

राजसूये क्वचित् कत्तुं यमसा दृश्यन्ति नैः

भव्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उक्त ॥ ३२ ॥

आद्या भानात् संख्ययैकजातिर्विप्राः शतं दश ।

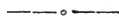
चममानद्युरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥ ३५ ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते । दश दशैकैकं
चमसमनुप्रमर्पन्तीति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यद्य-
मसः सोऽयं राजन्यैरेव दृग्भिर्भक्षणीयः । कुतः । दृशेति
संख्यया जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि दशपेयस्य
ज्यातिष्टोमविद्युतित्वात् प्राक्तनं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् ।
प्रकृतौ च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्ती-
त्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दृशेति विशेषो विधीयते ।

तर्हि प्राकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्तताम् । न त्वेक-
जातित्वम् । तस्माद् राजन्या यजमानोऽन्यैः राजन्यैर्नवभिः
सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु
चमसेषु भक्षणायानुप्रसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीप्सया
प्रति चमसं दशसंख्यां विधायार्थसिद्धां शतसंख्यामनुद्य
सख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्य विधीयते । शतं ब्राह्मणाः पिब-
न्तीति । तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षी
नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद् ब्राह्मणा
एव भक्षकाः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

पठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रकृती विकृती वा स्याद् वस्य पर्णत्वसौ विधिः ।

प्रकृताविव वा तुल्याद् वचनादुभयोरसौ ॥ १ ॥

जुह्मनाश्रित्य पर्णत्वे विधिः प्रकृतिमात्रगः ।

चाटकेनाभयप्राप्ते विकृती विधिनात्र किम् ॥ २ ॥

अनारभ्य श्रूयते । यस्य पर्णमयो जुह्मर्भवति न स पाप
ज्ञाक शृणातीति । तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धवतीं जुह्-
माश्रित्य तद्धेतुः पर्णवृत्तौ वाक्येन विधीयते । या जुह्मः सा
पर्णमयीति । वाक्यं च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यं प्रवर्त्तते ।
उभयत्र पर्णताया जुह्माः सत्त्वात् । तस्मात् प्रकृतिविकृत्यो-
रुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । किमयं विधि-
विकृती चोदकात् पूर्वं निविशते पश्चाद्वा । नाद्यः । आश्रय-

भृताया जुह्वाञ्चोटकमन्त्रेणामन्त्रवात् । द्वितीये तु पर्णत्व-
मपि जुह्वा सहैव चाटकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधिवैय-
र्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः । एवं यस्य स्वादिरः स्र्वा
भवतीत्युदाहरणीयम् । द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

•सामिधेनी. सामदृश्यं प्रकृतौ विकृतावृत ।

पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्या नैतद् विकल्पते ॥ ३ ॥

विकृतौ सामदृश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियावलात् ।

पाञ्चदश्यावरुडत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः । ४ ॥

•अनारभ्य श्रूयते । सामदृश्यं सामिधेनीरनुवृथादिति ।
प्र वा वाजा अभि यव इत्याद्या अग्निममिन्धनार्था ऋच.
सामिधेन्य । तामां सामदृश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतमः
यदि प्रकृतौ पाञ्चदश सामिधेनीरन्वाहति विधिः स्यात् ।
तर्हि पाञ्चदश्यासामदृश्ये विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः ।
विकृतावैव सामदृश्यं निविशते । प्रकृतौ पाञ्चदश्याना-
वरुडानां सामिधेनीनां सख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च
पाञ्चदश्यासामदृश्यवाक्ययोः समानवनत्वादवरोधाभाव इति
शङ्कनीयम् । पाञ्चदश्या प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात् ।
तस्मात्त्रिविन्धाध्वरकन्यादिविकृतौ सामदृश्यमवतिष्ठते ।
न चात्र पूर्वन्यायाऽस्ति । सामदृश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन
पुनर्विधानं दोषाभावात् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

•सामदृश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावृत ।

पूर्ववच्चैत्र संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तिः ॥ ५ ॥

गोदीहनेन प्रणयेत् कामीत्ये तदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥ ६ ॥

सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्त-
दश्यं पूर्वन्यायेन विकृतिगतमिति चेत् । भ्रूवम् । नैमि-
त्तिकनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यपाञ्चदश्यस्य वैश्य-
व्यतिरिक्तविषयतया संकाचनीयत्वात् । नित्यं सामान्य-
रूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलम् । नैमित्तिकं तु विशेष-
रूपत्वनिर्वकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद् वैश्यनिमित्तकं
साप्तदश्यं प्रकृताववतिष्ठते ।

अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार । चमसेनापः प्रणयेद्गो-
दाहनेन पशुकामस्येति । तत्र प्रकृतश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गो-
दाहनं विकृताविति पूर्वपक्षः । कामनानिमित्तकेन
गोदाहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकाच-
नीयत्वात् प्रकृतावेव गोदाहनमिति राद्धान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचवति ।

आधान पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ।

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात् तदुदारास्य तदङ्गता । ७ ॥

अनारभ्यविधानात् तु नाङ्गं कस्यचिदाहितः ।

अग्न्यर्थत्वात् तत्सर्माष्टरग्नयस्त्वग्निर्होत्रगाः ॥ ८ ॥

इदमास्त्रायते । अग्नये पवमानावाष्टाकपालं निर्वपेद्-
ग्नये पावकायाग्नये शुचय इति । वसन्ते द्वाह्वयाऽग्नी-
नादधीतति च । तत्राधान पवमानादीष्टीनामङ्गम् । कुतः ।
दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चीदकप्राप्ताना
माहवबीयाद्यग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निदारा तत्संस्कार-
रूपस्याधानस्यापि तदङ्गताया अनिवार्यत्वादिति चेत् ।

मैवम् । न ह्येतदाधानं कस्यचित् क्रतोः प्रकरणे पठितम् ।
किन्त्वनारभ्याधीनम् । अतो न कस्याप्येतद्भ्रमम् । किन्त्वा-
धानवदिष्टीनामप्यग्निसंस्कारार्थत्वात् परस्परं नास्यङ्गाङ्गि-
भावशङ्का । ननु पवमानेद्यङ्गत्वाभावेऽग्निसंस्कारवैयर्थ्या-
दग्निद्वाराङ्गत्वं युक्तमिति चेत् । न । संस्कृतानामग्नीनामग्नि-
होत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावगमात् तस्मान्ना-
धानमङ्गम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वङ्गिमात्रेण वा युतम् ।

संस्कृताग्निप्रनाद्यात् पर्णवत् प्रकृती स्थितम् ॥ ८ ॥

लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात् क्रती युतिः ।

पर्णस्याहवनीयादीं शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता ॥ १० ॥

अनारभ्याधीत पर्णमयीत्वं यथा जुह्वप्रनाद्या प्रकृती
निविष्टम् । तद्येवाग्निप्रनाद्या तत्संस्काररूपमाधानं
प्रकृती निविशत इति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । द्विविधो
हि ज्हा आकारः । लौकिकः शास्त्रीयश्च । अरत्निमात्र-
देष्येहंसमुखत्वग्विलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः ।
अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः । तयोरपूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेग-
मन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यव-
स्यति । तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि
तदाकारस्य सुसंपादत्वात् । अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णता
क्रती प्रविष्टा । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः ।
स च विधिबलादाधानेनैव जन्यते । नान्यथा । तस्मादा-
धानस्य क्रतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादः

नासमर्थत्वाद्ग्निहोत्रेण तत् संयुज्यते । तथा सति पर्ण-
वैषम्यात् प्रकृतावप्रविश्याग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत् स्वातन्त्र्येण
वतिष्ठते । ततो लौकिकोपायसंपादितसुवर्णव्रीह्यादिवहा-
धानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाहवनीयाद्यग्नीनां पश्चा-
दाक्यैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

संस्कृते पवमानेष्ट्या वज्रौ सेष्टिनं वेष्टयः ।

वज्रौ तत्संस्कृते कार्याद्योदकस्यानुरोधतः ॥ ११ ॥

चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ।

अनङ्गत्वे ष्ट्यासिद्धिभ्यामिष्टयस्तद्संस्कृतं ॥ १२ ॥

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नेयः संस्कृत्यन्ते । संस्कृत-
स्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिक्रतवः प्रवर्तन्ते । तथा सति
विमताः पवमानेष्टयस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृतं वज्रौ
कर्त्तव्याः । इष्टित्वात् । इतरेष्टिवत् । चोदकोऽप्येवं सत्यनु-
वृत्तौ भवति । एताभिरिष्टिभिः संस्कृतं वज्रौ प्रकृत्यनु-
ष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृति-
स्तथापि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमानेष्टिमतिदेष्टुं
प्रभवति । प्रकृतौ प्रयाजादिवत् पवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात् ।
किञ्च । एतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृताग्निशिद्धयर्थं पवमानेष्ट्यन्त-
राङ्गोकारे तत्रापि तथेत्यनवस्थायामिष्टिरेव न सिध्येत् ।
तस्यात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृतं वज्रौ पवमानेष्टयः कर्त्तव्याः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमोयसवनोयानुपवन्ध्यापशुष्वमी ।

उषाकरणमुख्यास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् साधारणा अग्नी ।

पशुधर्मा ग्रहात् सोमयागं ते स्युर्निरर्धकाः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात् प्रसिध्यति ।

इयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ १५ ॥

• अग्नीषोमीयः सैवनीयोऽनुबन्ध्ययेति ते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नाताः । पशुधर्माद्योपाकरणं पर्यग्निकरणादयस्तत्राम्नाताः । प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्याभ्यासगृह्यां पशोरुपस्ययेनमुपाकरणम् । दर्भज्वालया त्रिःप्रदर्शित्वाकरणात् पर्यग्निकरणम् । त एते धर्मास्त्रिष्वपि पशुषु साधारण्येन विधीयन्ते । त्रयाणामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठसाभ्यात् । ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणं पाठितानितान् धर्मान् स एव ग्रहीष्यति । न तु पशव इति चेत् । न । तस्य सोमयागत्वात् । सोमा ह्यभिषवादान् धर्मानाकाङ्क्षति । न तु यूपनिर्वाजनविशमनादान् । तस्माद्भिन्न्यनर्धकाः सन्तोऽङ्गेषु निवशमाना अविशंपतस्त्रिष्वपि पशुष्ववतिष्ठन्त इति प्राप्तं ब्रूमः । अस्यत्र विशेषः सन्निधिलक्षणः । सौत्यनामकादङ्गः प्राचीनं श्रीपवसथ्यनामकेऽङ्गि धरणनिर्माणादूर्ध्वमेतं धर्मा आम्र्नाता । अग्नीषोमीयस्यापि तदेव स्थानम् । सवनीयस्तु सौत्येऽहनि श्रूयते । आश्विनं ग्रहं गृह्यत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नें च सवनीय पशुमुपाकरोतीति । अनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्त आम्र्नातः । ततः सन्निधिनो ते धर्मा अग्नीषोमीये संबध्यन्ते । सवनीयानुबन्धयोस्तु चोदकादतिदिश्यन्ते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

शाखाच्छेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायंस्थानान्ते पूर्ववत् स्थिताः ॥१६॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्न ह विद्यते ।

बलिनोऽतः प्रकरणात् प्रातर्दोहेऽपि भिन्ति ते ॥ १७ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनम् । तथा
शाखया वत्सापाकरणमित्यादयो दोहधर्माः समाह्वताः ।
दोहो च द्वौ विद्यते । अमावास्यायां रात्रावेको दोहः ।
प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन प्राथमिके
मायंदोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् । सैवम् ।
वैषम्यात् । पूर्वं हि सामे विशमनादिधर्माणामनन्वयात्
प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रति-
हतिः । ततः प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते
धर्मा अभ्युपेयाः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते ।

त्रिषु वा निश्चितस्थानादाद्यः पूर्ववदुत्तरः ॥ १८ ॥

ज्यातिष्टामे प्रातःसवने सन्त्यैन्द्रवायवादयो ग्रहाः ।

माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयादयः । तृतीयसवन आदि-
त्यादयः । तत्र सादनसंमार्गादयो धर्माः प्रातःसवनीय-
ग्रहमन्त्रिधावान्नायन्ते । उपोमेऽन्ये ग्रहाः सायन्तेऽनु-
प्रोमे ध्रुव इति । दशापवित्रिण ग्रहं संमार्ष्टीति च ।
ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामधस्तान्मृत्तिकोपवेशनं क्त्वा
तत्र सादनम् । ध्रुवस्य तु न तथा । पूर्वाधिकरणे शाखाहर-
णादयः प्रधानयोर्दधिपयसोर्धर्माः समाह्वताः । तच्च दधि

पूर्वेद्युः सायंदोहमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं केवलं सायं कुञ्चते । न तु सायंदोहस्यासाधारणत्वेन धर्मैः सहैकस्मिन् देशे पाठाऽस्तीति स्थानं न निश्चितम् । इह तु तन्निश्चितमिति प्रातःसवन एव ते धर्मा इति चेत् । मैवम् । सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वम् । प्रकरणेन ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते । तस्मिन् निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकरणाभ्यां बाधित्वा त्रिषु सवनेषु सादनादयोऽवतिष्ठन्ते ।

• दशमाधिकरणमारचयति ।

एकत्रैवोत सर्वत्र रग्नावेष्टनादयः ।

अग्नीषोमीय एवैतं क्रमास्त्रिहादितोऽन्तिमः ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ रग्नाया यूपस्य वेष्टनम् । रग्नायास्त्रिहृत्त्वं दर्भमवत्त्वं चेत्यादयो धर्मा आम्नाताः । परिव्ययत्यूर्ध्वे रग्नेति । त्रिहृद्भवतीति । दर्भमयो भवतीति च । तत्र ये रग्नाया वेष्टनादयस्ते सर्वे सन्निधेरवान्तरप्रकरणाञ्चाग्नीषोमीय एव स्युरिति चेत् । मैवम् । सवनीयपशावपि तत्सद्भावो लिङ्गादवगम्यते । त्रिहृता यूपं परिवीयान्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति त्रिहृत्त्वपरिव्याणयोः सिद्धवदनुवादो लिङ्गम् । किञ्च । तृतीयाश्रुत्या वाक्येन च परिव्याणस्य यूपधर्मता । न तु पशुधमेता । यूपश्च त्रयाणां पशूना तन्त्रमिति वक्ष्यते । तस्मात् सर्वेषु पशुष्वेते धर्माः स्युः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

ग्रहधर्मा अनारभ्याक्ताश्चदाभ्यदयेन हि ।

बिद्यन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥ २० ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतौ । अणुं गृह्णातीति ।
अदाभ्यं गृह्णातीति च । तयोः सादनसंमार्गादयो ग्रह-
धर्मा न विद्यन्ते । कुतः । आरभ्याधीतिष्वैन्द्रवायवादि-
ष्वेव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेत् । मैवम् । श्रुहाः
साद्यन्त इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमे तयोरपि ग्रहयो-
रनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः ।
ज्यातिष्टामो हि प्रकरणी । तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः ।

डादयाधिकरणमारचयति ।

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्याक्तं ततो न ते ॥ २१ ॥

प्रकृतापूर्वसम्बन्धात् तादृयादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयाऽग्न्यर्थचित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रूयते । चित्रिणारूपदधातीति । अग्नि-
प्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः । अखण्डामकृणां कुर्या-
दिति । पूर्वत्रांश्वदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वे-
ऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चित्रिण्यादि-
नामकानां त्विष्टकाविशेषाणां विनियोजकवाक्यमप्यना-
रभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्विनियुङ्क्ते ।
अखण्डत्वादिधर्मास्तु पक्षां चित्तौनां मध्ये प्रथमचिता-
वान्नाताः । तस्मात् ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति प्राप्ते
ब्रूमः । यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्यशोरन्यतरस्यापि
प्रकरणपाठो नास्ति तत्रापि य एवं] विद्वानग्निं चिनुत
इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्सम्बन्धित्वेनैव चित्रिण्यादयो-

ऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्ड-
त्वादयश्चाग्निसाधनभूतैष्टकाधर्माः । न तु प्रथमचित्ति-
धर्माः । तस्माद्गुणसाधनभूतासु चित्रिण्यादीष्टकास्वपि
ते सन्ति ।

तद्योदशाधिकरणमारचयति ।

विधयोऽभिषवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे न वा ।

नैमित्तिकस्य नित्ये न तुल्यत्वादस्ति तद्विधिः ॥ २३ ॥

नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पथाद्भाविनिमित्तजे ।

न विधयोः किन्तु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशतः ॥ २४ ॥

न्यग्रोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स
फलचमसः । स च नैमित्तिकः । राजन्यवैश्यौ निमित्ती-
कृत्य विहितत्वात् । सोमस्य नित्यः । उपाधिक्रममनु-
पज्ञोऽथैव सोमस्य यजेतेति विहितत्वात् । तस्य च नित्यस्य
सामस्य यथा यागसाधनत्वम् । तथा फलचमसस्यापि
तदास्तः । तस्मात् सोममभिपुणोति सोमं क्रीणातो-
ल्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फलचमसेऽपि
प्रवर्तन्ते इति प्राप्ते यत्प्र' । नित्या अभिषवादिमंस्कारा
नित्ये सोमं संस्कार्यं जङ्घ्वा चरितार्थाः सन्तो नान्यं
संस्कार्यमपेजन्ते । फलचमसस्तु सोमविकारत्वात् पथाद्भावी ।
ततो निरपेक्षा संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्तन्ते । न
चैतावता संस्काराभावः । चोदकेन तत्सिद्धेः । तस्मात्
सोममात्रसम्बन्धिना विधयः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

नोवारादिप्रतिनिधेरतुल्या वा विधिः समः ।

पुरेवातुल्यता साम्यमाकाराद् ब्रीहिता यतः ॥ २५ ॥

ब्रीहिभिर्यजेतेति विहितानां ब्रीहीणामसंभवे नोवागः
प्रतिनिधित्वेन स्वाकार्या इति वक्ष्यते । तत्र पूर्वन्वाये-
नावघाताद्विधयो ब्रीहिषु कृतार्थाः पञ्चाङ्गाविनि नीवा-
रादौ न प्रवर्तन्ते इति चेत् । मैवम् । ब्रीहिशब्दा हि
जातिविशेषणाकारविशेषणं चोपेतं द्रव्यमाचष्टे । नीवारा-
दिषु जातितां ब्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारे ब्रीहिशब्दार्थ-
त्वेन ब्रीहीनवहन्तीति विधिः प्रवर्तते । यथा ब्रीहिजातावेव
समीचीनानां ब्रीहीणामभावे जलवज्जगद्यपघातेन गार-
धिकलेष्वपि विधिः । तथा जातिविकलेष्वपि ब्रीहिषु
मुख्यैकदेशरूपत्वाद् विधिरसु ।

पञ्चदश्याधिकरणमारचयति ।

पूतीकाभिषवाऽतुल्यस्तुल्या वा सोमतुल्यता ।

नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २६ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषणुयादिति
श्रूयते । तत्र सोमाभावं निमित्तीकृत्य पूतीकलताखण्डानां
विहितत्वात् फलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमाभिषव-
क्रयादिविधिः पूतीकेषु न तुल्य इति चेत् । मैवम् । नीवारवत्
प्रतिनिधित्वात् । ननु प्रतिनिधित्वे पुरुषेण स्वयमेवोपादित्-
मित्वाद् विधिर्नापेक्षितः । अत एव नोवारेषु विधिर्न श्रुत
इति चेत् । न । विधेर्नियमार्थत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् ।
तस्माद्भिषवक्रयादिविधिः सोमपूतीकयोस्तुल्यः ।

षोडश्याधिकरणमारचयति ।

उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा ।

एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ २७ ॥

उक्त्यादयः कामयोगाद् विकाराः प्रक्रिया ततः ।

अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोमभावे च तद्विधिः ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमः • स्वयमेकीऽपि समाप्तिभेदाद् भिद्यते ।

यज्ञस्यज्ञीयस्तात्रेण समाप्तावग्निष्टोम इत्युच्यते । तस्मा-
दपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्त्यस्तात्रेण समाप्तावुक्त्य इत्युच्यते ।
एवं षोडश्यादयोऽपि । तादृशस्य सप्तसंख्यावतां ज्योतिष्टो-
मस्य प्रकरणे दौक्षणीयेष्टिप्रायणोयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधि-
राश्रातः । स च विधिव्योतिष्टोमस्य प्रथमसंख्याविशेषे-
ऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तः । तथैवाक्त्यादिविषयि प्रवृत्ते ।
कुतः । प्रकरणसम्बन्धस्य समानत्वात् । किञ्च । यथाग्नि-
ष्टोमः फलवत्त्वादङ्गविधिभिः संयुज्यते । एवमुक्त्यादयोऽपि ।
तेषां च फलमेवास्त्रायते । पशुकाम उक्त्यं गृह्णीयात् ।
षाडश्यानां वीर्यकामः सुवीत । अतिरात्रेण प्रजाकामं
याजयेदिति । तस्मात् सप्तस्यपि संख्यासु सृज्यमानो-
ऽङ्गविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । यदेतदुक्त्यादीनां फलमु-
टाहृतं तत् तेषां विकारत्वं गमयति । कास्यो गुणः
अयमाशो नित्यमर्थं विकृत्य निविशत इति न्यायाद्यथा
नादाहनगुणो नित्यं चमसमाधनकमपां प्रणयन विकृत्य
निविशते । एवमुक्त्यादयो नित्यामग्निष्टोमसंख्यां विकृत्य
संख्यानंतरत्वं गमयन्ति । ततोऽग्निष्टोमस्य गुणविकारा
उक्त्यादय इति न सर्वसाधारणं प्रकरणम् । किन्त्वग्नि-
ष्टोमस्यैवासाधारणम् । ननु ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्युक्त्वा-
च्चज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणम् । न त्वग्निष्टोमसंख्याया इति

चेत् । वाङ्म । असौ ज्योतिष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टोमं
 व्यभिचरति । उक्थयादीनामप्यन्तर्भाविताग्निष्टोमकत्वात् ।
 उक्थयादींस्तु व्यभिचरति । विनापि तैरग्निष्टोमदशायां
 ज्योतिष्टोमत्वसम्भवात् । अतोऽग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योति-
 ष्टोमस्येदं प्रकरणं सप्तत्रैव दीक्षणीयाद्यङ्गविधिं निवे-
 त्तवति । उक्थयादिषु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

मुख्याङ्गत्वेव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गतापि वा ।

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १ ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात् प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वेद्यां हवींष्यासादयति ।
 बर्हिषि हवींष्यासादयतीति । तथा तदर्माः श्रूयन्ते । वेदिं
 खनति । बर्हिर्लुनातीत्यादयः । मुख्यानि हवींष्याग्ने यपुरी-
 षायादीनि । अमुख्यहवींषि तु प्रयाजाद्यर्थानि । तत्र स्वस्वधर्म-
 सहितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलात्मुख्यहविषामेवाङ्गानि ।
 वेद्यां हवींष्यासादयतीति वाक्यात् सर्वहविरङ्गतेति चेत् ।
 न । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् । यदि वाक्यं
 प्रकरणेनैरपेक्षेण स्वतन्त्रं स्यात् । तद्वासादनमात्रं पर्य-
 बमानेन बागवभावे वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहविषामप्येत-
 द्वेद्यासादनं प्रसज्येत । तस्मात्मुख्यहविरङ्गं वेद्यादिक-

मिति प्राप्ते ब्रूमः । असु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेषु
प्रकृतापूर्वसाधनभूतद्विविध वेद्यादेरङ्गत्वम् । प्रयागादि-
हवींष्यपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति
तदङ्गत्वमपि वेद्यादिर्युक्तम् । एवं च सति वाक्यस्वात्यन्त-
संक्लेषो न भविष्यति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुक्त ।

मुख्य एव द्वयोरस्तु कर्तृत्वकर्तृगतत्वतः ॥ ३ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुखस्य फलभोजिनः ।

विनापि संस्कृति दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः । ४ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः ।

विनापि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः । ४ ॥

ज्यातिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमान-
संस्कारा आम्नाताः । ग्रहेः सोमहोमा ज्यातिष्टोमे मुख्यः ।
अग्नीषोमीयपश्चादिकमङ्गम् । तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गयोरने
वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः । कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो
हि कर्तृतया वपनादिभिः संस्क्रीयते । कर्तृत्वं च यथा
मुख्य प्रति तस्य विद्यते । तथाङ्गं प्रत्यप्यस्ति । तस्मादुभयो-
रुपकार इति चेत् । मैवम् । द्वौ हि यजमानस्वाकारौ ।
क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः ।
क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा तथा सति वपनादिकृतोपकारस्या-
दृष्टत्वाङ्गोक्तृशेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पथ्य-
वस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैरप्यृत्विग्भिः कृषीबलादि-
भिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे

वपनादिकृत उपकारो नास्ति । तस्माददृष्टफलभाजिनोऽस्य
वज्रमानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयः •संस्कारः सोऽयं
मुख्ये कर्मणि युक्तः । नाङ्गेषु । नात्र पूर्ववदाव्यर्मास्ति
येन परम्परया फलसाधनेष्वङ्गेषु वपनाद्युकारः शङ्कितः ।
प्रकरणं तु मुख्यस्यैव । न त्वङ्गानाम् । तस्मान्न तेषूपकारः ।

दृतीयाधिकरणमारचयति ।

मुख्यार्था सौमिकी वेदिकृभयार्थेति मुख्यगा ।

चिकीर्षितत्वात्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसम्भवात् ॥ ५ ॥

मुख्यपीकस्य हेतुत्वात्तदन्तरं चिकीर्षितम् ।

मुख्यवत्ते न तदवेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ॥ ६ ॥

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवशां मण्डपोंऽ-
वस्थितः । ततः पूर्वस्थां दिशि सदोहविधानादीनां
पर्याप्तो भूभागविशेषस्तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिको
वेदिरित्युच्यते । सेव मुख्यसोमयागस्यैवोपकारं करोति ।
न त्वमुख्यानामग्नोषामीयाद्यङ्गानाम् । कुत । मुख्यस्य
चिकीर्षितत्वात् । न चाङ्गान्यपि चिकीर्षितानौति वाच्यम् ।
चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनेवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते ।
षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राचीं चतुर्विंशतिरयेण त्रिंशज्जवननयति
शक्यामह इति । अस्वायमर्थः । श्रूयमाणेनानेन द्वैष्यप्रमाणेन
तिर्थेकप्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं
कर्तुं शक्यामह इति निश्चित्य तथैव कुर्व्यादिति सेयं
चिकीर्षा मुख्यविषया । इत्यति शक्यामह इति परिमाणस्य
शक्तेरुपन्यासात् । अङ्गानां तु पशूनामिष्टीनां च सदो-
हविधानादिमण्डपनिरपेक्षायां यथाकृपरिखास्यमन्तरेणा-

प्यनुष्ठातु शक्यत्वात् स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य
 त्वनुष्ठानं बर्थात्वेत्यामेव सम्भवति । न त्वन्यत्र । तस्मात्
 सा वेदिर्मुख्यस्यैवापकरातीति प्राप्ते ब्रूमः । इयति शक्या-
 मह इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता । तादृशस्यैव
 फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुखप्राङ्ग्याश्चिकीर्षा-
 यास्तुल्यत्वाद्देदिरुभयार्था । न चात्र वपनादिसाम्बं
 शङ्कनीयम् । दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु
 हविरासादनाद्विद्विष्ट उपयागः । स च मुख्याङ्गयोः सम
 इत्युभयार्थत्वम् ।

चतुर्थोधिकरणमारचयति ।

चतुर्हीवा पीणमासीं सृष्टेदाज्यादिमर्शने ।

मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तदूवाचिगच्छतः ॥ ७ ॥

गच्छस्य कर्मेवाचिख्यात् तत्र मर्शनवर्जनात् ।

विभक्तिव्यत्यये तन्त्रा मुख्याङ्गहविषाडया ॥ ८ ॥

दृग्प्रणोमामर्शः श्रूयते । चतुर्हीवा पीणमासीमभि-
 रुग्तेत पञ्चहातामावास्यामिति । पृथिवी हीतित्यादिको
 मन्त्रश्चतुर्हीता । तस्मिन् मन्त्रे यज्ञाद्गानां चतुर्णां श्रुत-
 त्वात् । अथवा तस्य मन्त्रस्याभिमर्शनिव्वेनाकभूतः कश्चिन्
 पुरुषः प्रजापतिना चतुर्वारमामन्त्रितः प्रत्युत्तरसुवाचति स
 पुरुषश्चतुर्हीत । तदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि चतुर्हीत इत्युच्यते ।
 पृथ्वानां प्रत्युत्तरनामग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेण इतश्चल-
 स्थानं ह्युत्तरशब्दः पठ्यते । अयमर्थः सर्वोऽपि तैत्तिरीय
 ब्राह्मणे श्रूयते । आत्मब्राह्मणित्वामन्त्रयत तस्मै चतुर्हीतः
 प्रत्युत्तरात् स चतुर्हीतोऽभवश्चतुर्हीतो इ वे नामैषः । तं

वा एतं चतुर्हंतं सन्तं चतुर्हीतित्वाच्चते परोक्षेण परोक्ष-
 प्रिया एव हि देवा इति । अग्निर्हीतित्वादिको मन्त्रः पञ्च-
 होता । तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र बोध्यमान्यादि-
 हविष उपस्यर्गनार्थो मन्त्रः । असौ मुख्य एव हविषि
 निविश्यते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दभेदमुखाहविर्विषयत्वा-
 दिति प्राप्ते ब्रूमः । पौर्णमास्यमावास्याशब्दो कर्मवाचिनो ।
 न तु हविर्वाचिनो । न च कर्मणोरुपस्यर्गनं सम्भवति ।
 अथ कालविवक्षायां विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायते ।
 तदा कालसम्बन्धस्य मुख्याङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वादुभयविध-
 हविरुपस्यर्गने मन्त्रो विनियुज्यते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ।

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसम्भवात् ॥ ८ ॥

मुख्याङ्गद्वयं मेवं पारम्पर्यविहस्यना ।

बधनस्य न युक्तातः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ १० ॥

ज्यातिष्टोमि दीक्षादक्षिणं श्रूयते । दण्डेन दीक्षयतीति ।

तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुभयो-
 रूपकरोति । तथा दक्षिणापि । न च वाच्यम् । दक्षिणा
 सोमस्य दीक्षा सोमस्येति वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसम्बन्ध एवाव-
 गम्यते । न त्वङ्गसम्बन्ध इति । दीक्षादक्षिणे सोमिनेव
 साक्षात् सम्बन्धेयाताम् । स सोमः पुनरङ्गैः संबद्ध इति
 परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि सम्बन्धोऽस्ति । तस्मात्
 दुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः । अव्यवहितसम्बन्ध
 एव षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः । तदसम्भवे तु परम्परसम्बन्धः

कथञ्चिद् युज्यते । इह तु तत्सम्भवात् पारम्पर्यं न युक्तम् ।
तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपाङ्गमुत लक्षयेत् ।

देशं यूपाङ्गभावेन वेदिभागोऽत्र बाध्यते ॥ ११ ॥

वह्निर्वेद्यर्धमित्येतद् वाक्यं भिद्येत तद्विधी ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूप मिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते ।
अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं वह्निर्वेदीति । यूप स्थापयितुं
कियद्विस्तारवानवटोऽर्पित इति ब्रह्मसंहितायां तन्निर्ण-
याय यूपमूलस्य स्थान्यमङ्गल्यार्दिभिर्मातव्यम् । तस्य च
मायमानस्य यूपस्य वेद्यन्तरभागोऽङ्गत्वेन विधीयते इति
चेत् । मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यन्तर्भागोऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन
वाक्येन विधीयते । तद्वदसंस्कृतो वेदिवह्निर्भागो वह्नि-
र्वेदीत्यनेन वाक्येन विधातव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत ।
यदा तु वेदेरभ्यन्तरवाह्यभागोऽभ्यामुपलक्षितोऽसंस्कृतो
नीकिको देशो मीयमानयूपोर्चितो विधीयते । तदा नास्ति
वाक्यभेदः । तस्मान्नीकिकदेश एवात्र यूपोऽङ्गत्वेन विधी-
यते । न तु संस्कृतवेदिभागः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हविर्धानि स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता ।

हविर्धानस्य तास्वाहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥ १३ ॥

वाक्यात् स्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमोक्तितः ।

देशः प्राप्ता लाघवेन लक्ष्यः अकटसन्निधिः ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनी-
स्तदन्वाहुरिति । हविर्धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागयो-
रवस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं
शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोम-
स्याभिषवः । उतत्ययं शब्दाऽथशब्दार्थे वर्त्तते । अथ यस्मिन्
हविर्धाने सोममभिषुण्वन्ति तास्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयु-
रित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं
प्रतीयते । न चात्र पूर्ववद्वाक्यभेददोषः शङ्कितुं शक्यः ।
एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः । सामि-
धेनीनामिष्ट्यङ्गतया दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृती
चाहवनाद्याग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनानां स्थानम् ।
इहात्तरवेदेराहवनाद्याधिकरणत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य
पश्चिमदेशावस्थानात् स देशयोर्दकेन प्राप्त इति न देशस्य
सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यम् । किन्तु दक्षिणोत्तरहविर्धान-
ममापदेश्यारनियमेन प्राप्ता दक्षिणस्यैव हविर्धानस्य
ममापदेश्य इति नियन्तुं हावर्धानेन सामिधेन्यङ्गत्वं । तथा
कृति नियममात्रविधानाल्लाघवं भवति । त्वत्पक्षे त्वभिष-
वापलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधे-
न्यङ्गत्वं विधीयते इति गौरवम् । तस्माद् देशलक्षणा ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

यजमानेन कर्त्तव्यं निखिलं त्याग एव वा ।

कर्त्तव्यानिफलश्रुत्या युज्यन्ते सर्वकर्त्तव्या ० १५ ॥

प्रयाजकेऽपि कर्त्तव्यमस्ति नो चित् क्रयो वृथा ।

कार्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजाऽन्यत्र कर्त्तव्या ० १६ ॥

स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गभोक्तृर्यागकर्तुं च सामानाधिकरण्यादेकत्वं गच्छते । पाणिनिश्च स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्या-
 क्तनेपदं विदधति । अतः स्वाङ्गकर्तृनुष्ठानमन्तरेण फलासम्भवान्निखिलं यजमानेन कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 निखिलानुष्ठानाभावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्व-
 कर्तृत्वमस्ति षडभिर्हलेः कर्षतीत्यत्र तद्दर्शनात् । यदि
 खनेव सर्वमनुष्ठोयेत । तदानीन्तृत्वज्ञां परिक्रयो वृथा
 स्यात् । तस्माद् यजमानेन त्यागमात्रं कार्यम् । अन्यत्र
 साङ्गप्रधाने क्रीतत्वज्ञेऽनुष्ठानम् । तथा सति साक्षात्
 परम्परया च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने सम्भवात् तस्य फलं न
 विरुध्यते ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

न क्रीतकर्तृसङ्घाया निवृत्तोऽस्त्यस्ति वा न हि ।

अविशेषादस्ति यावत्कार्यं तावन्त एव ते ॥ १७ ॥

ये यजमानेन क्रीताः कर्त्तार ऋत्विजस्तेषां संख्या-
 विशेषो यद्यपि न श्रुतस्तथापि कार्यानुसारेण सोऽव-
 गन्तव्यः । ते च कार्यविशेषा कर्त्तृसंयुक्ता एव श्रूयन्ते ।
 पुराऽध्वर्युर्विभजति । प्रतिप्रस्थाता मत्स्थिनं जुहोति ।
 नेष्टा पद्मीमुदानयति । उन्नेता चममानुव्रयति । प्रस्ताता
 प्रस्तौति । उद्गाताद्गायति । प्रतिहर्ता प्रतिहरति ।
 सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । ह्योता प्रातरनुवाकमनुब्रुते ।
 मैवावरुणः प्रेषति । अच्चावाकां यजति । यावस्तुदयाव-
 स्तांतीयामन्वाहेति । एव ब्रह्मवाह्याच्छंस्याग्नीध्रपोतृणां

हृत्वांसि कर्माण्युदाहार्याणि । तस्माद् यावन्ति कार्याणि
तावन्त ऋत्विजो वरौतव्याः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

चमसाध्वर्यवां नाम्य ऋत्विग्भ्योऽन्येऽथवाग्निमः ।

यौगिक्या संज्ञया मैवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात् ॥ १८ ॥

ज्यातिष्टोमे श्रूयते । चमसाध्वर्यून् वृषीत इति । ये
पूर्वत्र कार्यानुमारेणाध्वर्यु, मुख्या ऋत्विज उक्तास्तेभ्यो न
व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः । यौगिकसंज्ञया तद्भेद-
प्रतीतः । यथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात् पाचको
भवति । तथाध्वर्यु, प्रमुखा एव चममयोगाच्चमसाध्वर्यव
इति चेत् । मैवम् । मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होत्र-
काणां चमसाध्वर्यव इति षष्ठ्या भेदावभासात् । मध्यतः
कारिणोऽध्वर्यु, हात्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थात्तमैत्रावरु-
णादयः । तस्माद्ऋत्विग्भ्योऽन्ये ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

तान् वृषीतिति बहुता नास्ति वास्ति ग्रहैक्यवत् ।

नेति चेन्नात्र वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ॥ १९ ॥

चमसाध्वर्यून् वृषीत इति यद् बहुत्वं श्रुतं तन्न विव-
क्षितम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वादिति चेत् । मैवम् ।
ग्रहवैषम्यात् । ग्रह संमार्ष्टीत्येतद् ग्रहाणां नोत्पत्ति-
वाक्यम् । चमसाध्वर्यूणां त्वे तदेवात्पत्तिवाक्यम् । तत-
स्तेषामुपादेयत्वात् तद्गतं बहुत्वं विवक्षितम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

नेयत्तास्त्वस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात् ।

चमसानां दशत्वेन चमसाध्वर्य्वो दश ॥ २० ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

तेभ्योऽन्यः शर्मिता नान्यो वान्यः संज्ञापृथक्कृतः ।

वरणाभावतो नान्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः ॥ २१ ॥

शर्मितार उपेत न यत्रमित्यस्मिन् मन्त्रे श्रुतायाः

शर्मितसंज्ञायाः पृथक्त्वादुक्तेभ्योऽन्यः शर्मितेति चेत् । मैवम् ।

पृथक्वरणाभावात् । संज्ञाभेदस्तु पशुसंज्ञपनयोगादुपपद्यते ।

यद्यप्ययं मन्त्रोऽध्वर्य्यै, काण्डे पठितस्तथायध्वर्य्योः परावृत्ति-

श्रवणादध्वर्य्यपुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयः शर्मितारः । अत

एव श्रूयते । परावृत्ततेऽध्वर्य्युः पशोः संज्ञप्यमानादिति ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अन्ये स्वरूपगातार एदितेभ्यो न वा यथा ।

लोकैऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्य्युरिति लिङ्गतः ॥ २० ॥

यथा लोकं मुखिभ्यो गायकनायकादिभ्योऽन्ये पार्व्वस्था

उपगातारस्तथात्रापीति चेत् । मैवम् । तद्युक्तेभ्यः पुरुषेभ्य

उपगातारोऽन्ये भवेयुः । तदानीमध्वर्य्योः प्रसक्त्यभावात्वा-

ध्वर्य्यै, रूपगायेदिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुक्तेष्वेव

यौगिकः संज्ञाभेदः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

सोमविक्रय्येक एषु न वा वरषवर्जनात् ।

एकः ऋत्वर्थता नास्ति विक्रयस्येति भिद्यते ॥ २३ ॥

क्रय एव न्योतिष्ठामाहुत्वेन श्रुतः । न तु विक्रयः । न

चाविहितमृत्वजः कुर्वन्ति । तस्मादन्वो विक्रेता ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विङ्नाम सर्वेषु समानमुत केपुचित् ।

ऋतौ यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत् ॥ २४ ॥

सौम्याध्वरस्य सप्त स्यर्दश चेत्यादिसङ्ख्याया ।

न सर्वेषां समं नाम केषाञ्चिद् योगरूढितः ॥ २५ ॥

ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तऋतौ यजनम् । तच्च ब्रह्मादिष्विव चमसाध्वर्येष्वप्यस्ति । तस्मात् सर्वेषामृत्विजा-
मृत्विङ्नाम समानमिति चेत् । मैवम् । संख्याश्रुतिविरो-
धात् । सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशत्विज इति हि
श्रूयते । तस्माद् योगमतिक्रम्य शास्त्रीयरूढिमप्याश्रित्य
केपुचिदेतन्नामत्यवगन्तव्यम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

संख्याता अपि ये कंचिन्नियता वाविशेषतः ।

आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषणात् ॥ २६ ॥

ये सप्तदश संख्यातास्ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्येषु च ये
कंचिदिच्छेद्या ग्रहीतव्याः । विशेषस्याश्रवणादिति चेत् ।
मैवम् । दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात् ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्युक्त्वा तद्विशेषः श्रूयते । अग्नीषे
ददाति ब्रह्मण ददातीत्यादिना दीक्षावाक्यं च सप्तप्रक-
रणं ये यजमानास्त ऋत्विज इत्युक्तानन्तरमेवमाश्वायते ।
अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत् उद्-
गातारं ततो हीतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाधि-
नो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मेवा-
वरुणं हीतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयनो दीक्षयत्यग्नीध्रं

ब्रह्मणः प्रतिहर्त्तारमुदगातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुवंता
दीक्षयित्वा पाद्भिर्नो दीक्षयति पीतारं ब्रह्मणः सुब्र-
ह्मण्यमुदगातुर्धावसुतं होतुस्तमन्वो ब्राह्मणो दीक्षयतीति ।
अस्यायमर्थः । अध्वर्युर्जुर्वेदप्रोक्तं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः ।
प्रतिपुस्याता नष्टोन्नेतर चेति । एते चत्वारो दीक्षयितारः ।
ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः ।
ब्राह्मणाच्छस्यन्वीत्पीता चेति । उद्गातोद्गानं करोति ।
तस्य पुरुषास्त्रयः । प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्यश्चेति ।
हाता शंसनं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः । मैत्रावरुणो-
ऽच्छावाको धावसुश्चेति । चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणैर्
सपूर्णां प्राप्नुवन्ति । ये द्वितीयास्तदर्धं ते प्राप्नुवन्तीत्य-
धिनः । ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति तृतीयधिनः ।
ये चतुर्थास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्तीति पादिनः । तानेतानुक्त-
क्रमेण स सपुरुषः संस्करोतीति । अत्र दीक्षावाक्ये
निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतय एव ऋत्विजः षोडश । न तु
सुससाध्वर्यव इति निबन्धो द्रष्टव्यः ।

अष्टादशाधिकरश्ममारचयति ।

सदस्ये वज्रमाने वा सामदृश्यं वृत्तत्वतः ।

सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तत्त्वतः ॥ २७ ॥

अध्वर्युर्ब्रह्मादिषोडशसु व्यवस्थितेषु समदृश्यसंख्यापूरकः ।
किञ्चित्किञ्चित्तः । सोऽत्र सदस्यो भविष्यति । सदस्य-
वस्थितः सदस्यः । न च तस्य वरुणाभाषः । केषाञ्चिच्छा-
न्नायां तद्वरुणस्यान्नातत्वात् । ततः सामदृश्यं सदस्ये
पर्यवसितमिति चेत् । अथैवम् । असौ सदस्यः किञ्चिदपि

न करोति । सदस्य इदं कुर्यादिति विध्यभावात् । न च
विना क्रियामृतयजननिमित्त ऋत्विकशब्दस्तस्मिन्नवकल्पते ।
यजमानस्तु त्यागं करोतीति तस्मिन्नपपद्यते । तस्मात्
साप्तदश्यं यजमाने युक्तम् ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

न कार्यं नियतं तेषां नियतं वाग्रिमो यतः ।

शक्ताः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात् समाख्यया ॥२८॥

तेषामध्वर्युप्रभृतौनां कार्यं न नियतम् । यतः सर्वे
सर्वत्र शक्ताः । प्रकरणं च सर्वसाधारणत्वाद् नियतगिति
चेत् । मैवम् । समाख्याया नियामकत्वात् । यस्मिन्
कर्मस्थ्याध्वर्यवमिति समाख्या तत् कर्माध्वर्योः । एवमितर-
त्रापि ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो वक्त्रिरार्थोऽस्तु पर्णवत् ।

पर्णान्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वशः ॥ २९ ॥

यथा यस्य पर्णमयी जुह्वमवति न स पापं श्लोकं शृणो-
तीत्यसौ पर्णविधिः प्रकृत्यर्थः । एवमाधानस्याप्यनारभ्याधोत-
त्वादाहित आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थ इति चेत् । मैवम् ।
वेषम्यात् । पर्णतायां क्रतुप्रवेशे जुह्वद्वारम् । सा च जुह्वः
प्रकृतावेव विहितता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते । आहवनी-
याद्यग्नेस्तु क्रतुप्रवेशे द्वारं होमः । स च क्वचित् प्रकृतावेव
विहितः सन् विकृतावति दिश्यते । तद्यथा प्रयाजानारिष्टा-
दिहोमाः । सादृशे विषये यदाहवनीये जुहोतीति वाक्ये-
नाग्निः प्रकृतावेव विधीयते । विकृती तु होमेन सहाति-

दिश्यते । तस्मात् तत्र पर्षन्थायः । यस्तु होमो विकृता-
वपदिश्यते । तद्यथा साङ्गहत्यामिवामनहोमः । तत्र
हारभूतस्य होमस्य विकृतावपदिश्यमानतया हारिणोऽपि
प्रकृताविव विकृतीवपि । वाक्येन विधेर्वारयितुमशक्य-
त्वात् । तस्मात् सर्वार्थो वङ्क्तिः ।

एकविंशधिकरणमारचयति ।

यस्मै त्रावरुणः प्रेष्यत्यनु चाहेति बाधनम् ।

होत्रादिकसमाख्यायास्तत्सर्वत्रात् कुत्रचित् ॥ ३० ॥

आद्याऽनु वचनात्मेव साहित्यात्पुलभ्यनात् ।

प्रेषानुवचने यत्र सहितं तत्र बाधनम् ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीयपगौ श्रूयते । मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु
चाहेति । तदेतद्वाक्यं प्रेषानुवचनयामैत्रावरुणकटंकतां
विदधाति । तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते । अग्नये
समिध्यमानायानुब्रूहि । यपायान्यमानायानुब्रूहीत्यादि-
प्रेषाणामध्वरुकटकत्वदर्शनादाध्वरवाः प्रेषा इत्यस्ति
याज्ञिकानां समाख्या । तथा प्र वा वाजा अभि द्यवः ।
अञ्जन्ति त्वामध्वरं देवयन्त इत्याद्यनुवचनानां हाटककटंक-
त्वदर्शनादनवचनानि होत्राणांति याज्ञिकसमाख्या ।
प्रेषानुवचने च द्विविधं । व्यस्ते समस्ते च । पूर्वादाहृतं
व्यस्ते । हांतायत्तदग्निं समिन्धेत्याद्यनुवचनमन्व-
स्यान्ते हांतयेजेति प्रेष आम्नातः । एते प्रेषानुवचने समस्ते ।
तेषु व्यस्तसमस्तेषु प्रेषानुवचनेषु सर्वत्र प्रबलेन वाक्येन
समाख्यां बाधित्वा हाटककटंकत्वमध्वर्युकटकत्वं च परि-
त्यज्य मैत्रावरुणकटकत्वमेवाभ्यपेतमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रेष्यति चानु चाहेति चकारद्वयेन प्रैषानुवचनयोः समुच्चद
वाक्ये ऽस्मिन्न, पलभ्यते । ततः समुच्चितस्योरिव समाख्य
बाधनम् । व्यस्तयोस्तु यथासमाख्यं होत्रादिकर्तृकत
मेवाभ्युपेयम् ।

द्वाविंशतिधिकरणमारचयति ।

चमसैश्चमसाध्वर्युर्जुं होत्वध्वर्युरेव वा ।

संज्ञाविशेषादाद्योऽस्तु मैवमध्वर्युसंज्ञया ॥ ३२ ॥

विशेषस्थानपेक्षत्वात्ते नान्यस्या अपेक्षणात् ।

अध्वर्युर्जुहुयाच्छक्तेस्तदशक्तौ परोऽपि वा ॥ ३३ ॥

चमसाध्वर्युरित्येवंविधसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्वर्यव एव चम
सैर्जुहुयुरिति चेत् । मैवम् । अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षत्वेः
प्रबलत्वात् । केवलाध्वर्यौ चमसाध्वर्युषु चानुगतोऽध्वर्यु
शब्दः सामान्यरूपः । चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेवेति
विशेषरूपः । तच्च विशेषमनपेक्षैवाध्वर्युशब्द ऋत्विक्
संज्ञारूपेण वर्तितुं प्रभवति । चमसशब्दस्तु सामान्यवाचि
नमध्वर्युशब्दमपेक्षैव पुरुषेषु संज्ञा भवति । तथा सत्याध्वर्यवो
होम इत्यनया निरपेक्षया समाख्ययाध्वर्युरेव सत्यां शक्तौ
चमसैर्जुहुयात् । ग्रहहोमव्यापृतत्वेन कदाचित् तदशक्तौ
चमसाध्वर्यवो जुहुयुः ।

त्रयोविंशतिधिकरणमारचयति ।

श्वेन उद्राटवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्वन् ।

उद्रात्राध्वर्युषा काश्या यथाप्रकृति वायिमः ॥ ३४ ॥

आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावी हि चोदकः ।

प्रकृताविव कर्त्तारस्तत्त्वमेव व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥

श्येनयागः सामवेदे समान्नात इति तत्रत्याः सर्वे
पदार्था उद्गातानुष्ठेयाः । वहिष्यवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रे-
ष्विवाद्गात्रत्वसमाख्यायाः श्येनेऽपि सत्त्वात् । तथा
यजुर्वेदे समान्नातो वाजपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणानुष्ठेयः ।
समाख्याविशेषादिति प्राप्तौ ब्रूमः । श्येनवाजपेयी द्वि-
ज्यातिष्टोमविकारी । तत्र चोदकस्तत्तत्पदार्थास्तेऽन्तेः
पुरुपरनुष्ठेयतया समर्पयति । अङ्गेष्वतिदिष्टेषु पद्यात्
साङ्गप्रधानानुष्ठापकस्य प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः । प्रयोग-
वचनाधोना तु समाख्यात्यन्तजघन्या । ततः प्रबलचोदक-
वशात् प्रकृताविव नानाविधाः कर्तारः स्वस्वधर्मेषु व्यव-
तिष्ठन्ते ।

इति माधवीये जैमिनोयन्यायमालाविस्तरे

तृतीयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

दक्षिणादिपरिक्रान्तिकृत्वजः स्वामिनीऽथवा ।

परिक्रयः समाख्यानानादृत्वजः स्याद् यथेतरत् ॥ १ ॥

परिक्रयात् पुराध्वर्युर्हीतादीनामभावतः ।

परिक्रयणकृत्त्वं यजमानस्य नात्त्वजः ॥ २ ॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः । तत्र द्वि-
स्त्यागव्यतिरिक्तं सर्वमात्वियमिति निर्णीतम् । दक्षिणा
च दादशतरूपाध्वर्युवेदे उद्गातृवेदे च समान्नाता ।
अन्वाहार्यदक्षिणाध्वर्युवेदे । ततः समाख्यया परिक्रेत-

त्वष्ट्विज इति चेत् । नैवम् । ऋत्विजां परिक्रयश्चात्तर
कालौनानां तत्कर्तृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वात् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुत त्विजं ।

स्वामिनः पूर्ववन्मैवमध्वर्योर्वचनादयम् ॥ ३ ॥

य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यादित्युप-
धातुरध्वर्योस्त्रिवरदानं वार्चनिकम् । न ह्यस्ति वचन-
स्यातिभारः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा ।

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात् तद्वेदोक्तेः तस्य ते ॥ ४ ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुं ऋत्विजः ।

क्रीणाल्यतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा । ५ ॥

अप उन्दन्तु जीवस इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विध
यञ्च यजुर्वेदे ममास्नाताः । केशश्मशू वपते । नस्वानि
निकृन्तत इति । शक्त्याध्वर्युर्वपनादौ । तस्मादध्वर्योस्ते
वपनादयः संस्कारा इति चेत् । नैवम् । वपनादि-
संस्कारा यजमानगतमालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्
पादयितुं क्रियन्ते । तथा च द्राह्मणम् । केशश्मशू वपते
मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मशुमृतामेव त्वचममेध्या-
मपञ्चत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति । न ह्यध्वर्युर्वपनेन
यजमानगता मृता त्वगपैति । योग्यस्य हि कर्माधिकारो
मति पश्चात् प्रयासरूपेषु व्यापारिषु स्वयमग्रतः सकर्मकरा-
ऋत्विजः परिक्रीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन शीघ्र-

धाद्यानयन एव भृत्यो जीवनदानेन परिकीर्यते । न तु तदीयधं भृत्यः सेवते । तस्मादितरक्रिया ऋत्विजाम् । संस्कारास्तु यजमानस्य । क्वचित् तु वचनादृत्विजामपि संस्कारोऽस्तु ।

चतुर्थाधिकरणमुरचयति ।

नाश्राति द्वाहमित्ये तत् तपः कस्य तद्योर्द्वयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः ॥ ६ ॥

फलान्तरायपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गात् तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवक्ततः ॥ ७ ॥

ज्यातिष्टोमे द्वाह नाश्राति त्रह नाश्रातीत्यादिनां क्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तम् । तस्य दुःखात्मकत्वेन परिकीरितपुरुषैः कर्तुं मुचितत्वात् । दुःखत्वादेव फलभाक्त्वं संस्कारत्वाभावाद् यजमानस्य न युक्तमिति चेत् । मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकद्दुःखजनकं यत् पापं तस्य नाशकत्वं न दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसम्भवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतलिङ्ग कन्यसूत्रकारेणैवमुदाहृतम् । यदा वै दौर्घितः कृषा भवत्यथ मेध्या भवति । यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चन भवत्यथ मेध्या भवति । यदास्य कृष्णं चक्षुषां नश्यत्यथ मेध्या भवति । यदास्य त्वचास्थि संधीयतेऽथ मेध्या भवति । पीवा दौर्घते कृषा यजते । यदास्याङ्गानि ह्रीयन्ते जुहात्येव तदिति विज्ञायत इति । न हि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा लोकं पाटनमन्तरेण विषव्रणानां नापशान्तिः । तद्वत् । तस्माद्दुःखवपनादिसंस्कारवत् तपोऽपि यजमानस्यैव ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यमालिताद्यास्तु संस्कारा वचनात्मताः ।

ऋत्विजां ते यथाख्यानं कर्त्तव्या निखिलैरुत ॥ ८ ॥

आद्य आख्यावशान्मेव सर्वसन्निधिपाठतः ।

प्रति मुख्यं गुणावृत्तेः कर्त्तव्या निखिलैरपि ॥ ९ ॥

वाजपेये श्रूयते । हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति ।
श्येने श्रूयते । लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः
प्रचरन्तीति । यद्यपि हिरण्यमालित्वादीनां संस्कारत्वाद्य-
जमानविषयत्वं पूर्वन्यायेन प्राप्तं तथापि वचनाद्यमृत्विक-
संस्कारः । तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वाद्ध्युणामिव ।
लोहितोष्णीषादिकं सामवेदोक्तत्वादुद्गातृणामेवेति समा-
ख्यावशादभ्युपेयमिति चेत् । मैवम् । हिरण्यमालिन
ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वेषामृत्विजां सन्निधौ पठग्रमानां
हिरण्यमालित्वसंस्कारः सन्निधिना समाख्यां बाधित्वा
सर्वैरृत्विगभिः संबध्यते । किञ्च । संस्कार्यत्वाद्ऋत्विजां
प्राधान्ये सति प्रति प्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामप्यृत्विजां
हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेतव्यः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वृष्टिकामो सदा नोचैमिनुयादिति कामना ।

अध्वर्याः स्वामिना वाद्या वाक्यान्मातुस्तदुच्यते ॥ १० ॥

परस्मै पदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ।

प्रतोतातो वाक्यभाषे तर्पावत् स्वामिनोऽस्तु तत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमं श्रूयते । यदि कामयेत वर्षकः पजन्यः

स्वादिति नोचैः सदा मिनुयादिति । यथा पुरस्तात् पद्याच्चा-

वस्त्रितौ हविर्धानप्राचीनवंशावुक्षी । तथा सद्दो नोक्षम् ।
किन्तु नोचैः कार्थ्यमित्यर्थः । अत्र हृष्टिकामनाध्वर्योरुक्ता ।
यः कामयेत सु मिनुयादिति वाक्येन कामयिष्टमात्रोक्त-
त्वावगमात् । माहृत्वं चाध्वर्योरित्यविवादम् । तस्मात् स
एव कामयितेति चेत् । मैवम् । मिनुयादिति परस्मैपटे-
नाध्वर्युर्व्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । हृष्टिलक्षण-
फलस्य यजमानगामित्वात् परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा
कामस्य यजमानकर्तृकत्वं द्रष्टव्यम् । यजमानकामितां
हृष्टिं पर्जन्यः सम्पादयत्वित्वेवं योऽध्वर्युः कामयेत स नोचै-
र्मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम् । एवंविदुदुगातात्मने वा
यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीत्यृत्विजाऽपि
काम इति चेत् । तर्हि तस्मिन्ब्रुहीर्थापासने वचना-
दृत्विजाऽपि फलमस्तु ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अयुर्दा इति मन्त्राक्तिः कस्याध्वर्योः समाख्याया ।

तद्वाधे लिङ्गतः स्वामिगामिता कामवन्मता ॥ १२ ॥

इदमन्त्रायते । आयुर्दा अग्ने अस्यायुर्मं देहीति ।

तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठोऽध्वर्योर्यजमानस्य वेत्ययं संशयः
कस्येत्यनेन सूचितः । एतन्मन्त्रपाठोऽध्वर्योर्भवितुमर्हति ।
समाख्यावशादिति चेत् । न । अस्मिन् मन्त्रे आयुर्मं देहीति
फलस्य ह्यात्ममन्त्रः प्रतीयते । स च यजमानस्य युक्तः ।
नाध्वर्योः । तस्मात् कामवन्मन्त्रोऽपि याजमानः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

वाजस्य मित्यमु ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः ।

क्रियमाणं तत् परिव्याणं होता युवा सुवासा इत्यनेनः
 मन्त्रेणानुवदति । तदेतदुभयं चोदकपरम्परया कुण्ड-
 पायिनामयने प्राप्तम् । तत्राध्वर्योर्होतुश्च समास आम्नातः ।
 यो होता सोऽध्वर्युरिति होतारमनूयाध्वर्युत्वविधानादध्व-
 र्युं काव्यं होत्रानुष्ठेयम् । ततः पश्चोरसीत्यनेन कर्ण-
 मन्त्रेण होता यूपपरिव्याणं कुर्वीत । तदानीं स्वस्य चोद-
 कतः प्राप्तं होत्रमपि होता न त्यजेत् । न हि त्यागहेतुं
 कश्चिन्निषेधं पश्यामः । तस्मात् क्रियमाणं तत् परिव्याणं
 युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेण होतानुवदेदिति प्राप्ते
 ब्रूमः । इयोरध्वर्युर्होत्रोक्चितं कर्मइयमेका होता युगपत्
 कर्तुं न शक्नोति । ततोऽन्यतरस्यावश्यम्भाविनि त्यागं
 चोदकतः प्राप्तं होत्रमेव त्यजेत् । आध्वर्यवं तु यो होता
 सोऽध्वर्युरित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन प्रापितत्वादनुष्ठेयम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

प्रोक्षण्यासादनं कुर्यादध्वर्युरितरोऽथवा ।

आख्ययाद्यः सादयेति प्रेषितोऽन्योऽस्तु लिङ्गतः ॥१८॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केनचित् पात्रेण वेद्या-
 मासादनं श्रुतम् । तदेतद् यजुर्वेदोक्तत्वाटाध्वर्यवमिति
 चेत् । मैवम् । प्रैषमन्त्रविरोधप्रसङ्गात् । प्रोक्षणीरासा-
 दय । इध्माबर्हिर्गपसादय । अग्नीदग्नीन् विहर । बर्हिः
 स्तृणीहीत्यादिष्वध्वर्यवेषु श्रूयमाणमाग्नीध्रसम्बोधनम् ।
 मध्यमपुरुषश्चान्ये न तदनुष्ठाने सत्युपपद्यते । तस्मान्नाध्वर्यवम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

अग्नीत् प्रेषेदुताध्वर्युरग्नीदस्वविरोधतः ।

आख्याविरोधादध्ययुः प्रेषहारार्थकृद् वतः ॥ २० ॥

यथा प्रीक्षणीराम्नीध्र आसादयति । तथा प्रेषमन्त्र-
मप्याम्नीध्र एव पठतु । विरोधाभावादिति चेत् । मैवम् ।
आध्ययवसमाख्यायाः पूर्वोदाहृतमन्त्रोधनमध्यमपुरुषयोश्च
विरोधात् । न च आक्षय्यामादनादीनामध्ययुः कर्तृकत्वा-
भावेऽपि समाख्याविराधस्तदवस्य इति यत्प्रथम् । प्रेष-
हारा प्रयोजककर्तृत्वेऽपि तद्विरोधात् । तस्मादध्ययोरिव
प्रेषमन्त्रः ।

• चतुर्दशधिकरणमारचयति ।

ममाम्न इति कस्यात्र फलं लिङ्गेन वक्तृगम् ।

श्रुत्वा स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥ २१ ॥

ममाम्ने वचां विह्वेष्वस्त्वित्ययमाहवनीयस्याधाने
अरचभूतो मन्त्रोऽध्ययुः पठति । विधिष्ट इवनं येषां
यज्ञानां तं विहवाः । तेषु वचस्तेजसोपलक्षितं यत् क्लृप्तं
तन्ममास्त्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमन्त्रारयितृर्ध्वर्यास्तत् फल-
मिति चेत् । मैवम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्रगकामो ज्वेते-
त्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं
प्रतीयते । न च परिक्रान्तस्याध्ययुर्दक्षिणातिरिक्तफल-
सम्बन्धो न्यायः । तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विह्वं तस्मिन्
यजमानपरत्वे नोपचरणीयम् । मदीययजमानस्य तदर्थोऽ-
स्त्वित्युपचारः । तस्माद्यजमानपाठोऽप्यायुर्दा भन्ने अस्या-
युर्मे देहीत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीमन्त्रेषु
श्रुतं फलं यथा याजमानम् । तथैवाध्ययुः पाठेषु
करणमन्त्रेषु श्रुतमपि क्लृप्तं याजमानमेव ।

षोडश्याधिकरणमारचयति ।

मा मा सन्ताप्तमित्येतत् कस्मिन् स्वामिनि पूर्ववत् ।
 अध्वर्यावस्तु तत्तेन स्वामिकर्मोपयोगतः ॥ २२ ॥
 दृश्यपूर्णमामयोराधारहोमार्थमान्यपूर्णं सुक्सुवौ गृह्यो-
 त्वा नाभिसमोपे हस्तेन धारयति ।० तत्रायं करणमन्त्रो-
 ऽध्वर्युणा पठ्यते । अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजि-
 हाथा मा मा सन्ताप्तं लोकं मे लोककृती कणुतमिति ।
 भोः सुक्सुवरूपावग्नाविष्णू युवां नाभिदेशे धारयन्नहमध्व-
 य,र्मा वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रामं न कृतवान् । युवां च
 मत्तो वियुक्तौ भवतम् । ततो मां देहधारिणं मा सन्ताप्तं
 मम देहे सन्ताप ज्वरादिरूप मा कुरुतम् । स्थानकृती
 युवामाधारहंमाय स्थानं कुरुतमित्यर्थः । तत्र पूर्वोक्त-
 धर्चीन्यायेन सन्तापाभावोऽपि यजमानस्यैव । न त्वध्वर्यो-
 रिति चेत् । मैवम् । अध्वर्यावसन्तप्ते सत्यविघ्नेन स्वामिनः
 कर्म समाप्यते । तस्मादध्वर्यु,गतोऽपि सन्तापाभावो यज-
 मानस्यैव फलमिति नात्र मच्छब्दस्योपचारः ।

षोडश्याधिकरणमारचयति ।

भद्रं तवो सहैत्ये तत् कस्मिन् स्वामिनि युज्यते ।

द्वित्वश्रुत्या द्वयारितदध्वर्यु,यजमानयोः ॥ २३ ॥

ज्यांतिष्टोमं हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः
 फलकयोरधस्ताच्चतसृष्वग्नेयादिविदित्तु चत्वार उपरव-
 नाभकव गत्ता अरत्निमात्रखाता अधोभागे परसारमिलिता
 ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वे-
 कस्मिन्,परवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति । तथैवा-

ध्वं, रन्त्यास्मिन् स्वहस्तं प्रमार्याधिस्ताद् यजमस्मिहस्तं
 गृह्णाति । तदा, यजमानः किमन्वेत्यनेन मन्त्रेण फलं
 पृच्छति । अध्वर्युश्च भद्रमित्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो
 यजमानस्तत्रौ सहित्यनेन मन्त्रेण तत् फलं स्वकीयत्वेन
 स्वीकरोति । तस्माद्यजमानस्यैव तदिति चेत् । मैवम् ।
 नावित्यनेन द्विवचनेन सहित्यनेन चाभयमामितयेव
 स्वोकारात् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावविशेषतः ।

प्राप्तिविशेषतो वाद्यो विशेषस्थानिरूपणात् ॥ २४ ॥

प्रकृतौ कार्यकर्मणि विकृतौ स्तुर्न चेतरे ।

यूपावटास्तृतिः कार्यं न हि प्राकृतबर्हिषः ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मा बर्हिर्धर्माश्च हविरासादना-
 दयोऽङ्गप्रधानार्था इति पूर्वत्र निर्णीतम् । ते च धर्मा
 विकृतावतिदिश्यमाना नियामकाभावात् सर्वेऽप्यतिदिश्य-
 न्तामिति प्राप्ते ब्रूमः । कार्यमत्र नियामकम् । प्रकृतौ
 हि हविरासादनं वेदिकार्यम् । तच्च विकृतावपि प्राप्य
 माण स्वसिद्धये खननादौन् वेदिधर्मान् प्रापयति । यूपा-
 वटास्तरणरूपं तु कार्यं न प्रकृतावस्ति । दर्शपूर्णमासयो-
 र्यूपावटाभावात् । तच्चास्तरणकार्यं विकृतौ विधीयमान-
 मप्यप्राकृतकार्यतया प्राकृतान् खननादौन् बर्हिःसंस्कारान्
 प्रापयति । तस्मात् प्रकृतिगताः कार्यकर्मणि च विकृतौ
 प्राप्यन्ते । अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

यद्बर्हिस्तत्पवित्रार्थं न वाद्यस्तस्य सम्भवात् ।

संस्कृतं स्तरणे चीणं पवित्रं त्वन्वतो भवेत् । २६ ।

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति । समावप्रच्छिन्नाग्नौ प्रादेग-
मात्री दर्भैः पवित्रे करांतौति । तत्र यदेतद्देदिस्तरणार्थं
लवणसंस्कृतं बर्हिस्तेन पवित्रसम्भवादास्तरणवत् पवित्रमपि
बर्हिषः कार्यमिति चेत् । मैवम् । आस्तरण एव संस्कृतस्य
सर्वस्य बर्हिष उच्यतेत्वात् । न हि वेदिं स्तृणातीति
विहितस्य स्तरणस्याकस्माद् बर्हिरेकदेशे संकीर्त्तौ युक्तः ।
तस्माद् यथा यूपावटमसंस्कृतेन बर्हिषा स्तृणाति । तथा
पवित्रनिष्पत्तिरपि शास्त्रीयलवणादिसंस्काररहितैः परि-
भाजनैयनामकैर्दर्भैः सम्पादनीयाः ।

एकानविंशतिकरणमारचयति ।

पुरोडाशस्य शकलमैन्द्रवायवपात्रके ।

भवदध्यात् पुरोडाशो नवोऽथ सवनीयकः । २७ ।

सिद्धस्य सवनार्थत्वात्त्वं सम्पाद्य तत्क्रिया ।

सवनीयेन तत्कार्यं संस्कार्यत्वाद् द्वितीयया ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे
निदधातीति । तत्र सवनीयपुरोडाशस्य शकलं यद्यपि
निष्पन्नं तथापि तस्य यजनार्थत्वेन संस्कृतबर्हिर्वदुपक्षया-
त्कृत्वा न कश्चित् पुरोडाशं सम्पाद्य तदीयशकलेमैन्द्रवायवाय
पात्रप्रक्षेपक्रिया कर्त्तव्येति चेत् । मैवम् । सवनीयपुरोडाश-
शकलेन सविधानं कर्त्तव्यम् । कुतः । संस्कार्यत्वात् ।
शकलं निदध्यादिति द्वितीयया संस्कार्यत्वं गम्यते । इष्ट-
श्रिष्टस्य हि प्रतिपत्तिरूपः संस्कारः । न चात्र कृत्स्नं यज-
नार्थम् । भवदानस्यैवत्तथा पुरोडाशभागस्यावशेषितत्वात् ।

यथात्र पूर्वमित्तपुरोडाशशकलम् । तथा धाना चाश्विनपाद
पयस्यां मैत्रावरुणपात्र इत्यत्रापि पूर्वशेषस्यैव प्रक्षेपः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

काम्या उपांशु यष्टव्याः किं तदङ्गप्रधानयोः ।

प्रधान एव वा नात्र विशेषोक्तिरती द्वयोः ॥ २८ ॥

मुख्यानामेव काम्यत्वात् तेष्वेव परिचोदना ।

अङ्गानामतथाभावादुपांशुत्वं प्रधानगम् ॥ ३० ॥

इदमाम्नायने । यन्नाथर्वण वै काम्या इष्टयस्ता उपाशु
यष्टव्या इति । अथर्ववेदोक्तकमेवयज्ञेषु काम्या इष्टया
गाप्याः । तस्मात्तासामुपांशुत्व युक्तमित्यर्थः । यथा वेदि-
धर्माणां बर्हिर्धर्माणां चाङ्गप्रधानयोः समानो विधिः ।
तथापांशुत्वस्यापि । न ह्यत्र कश्चिद् विशेष आम्नात इति
चेत् । मेवम् । काम्यत्वस्यैवात्र विगेषनियामकत्वात् ।
न त्वङ्गानां काम्यत्वमस्ति । कारणोष्कन्थमम्पादकानां
तेषां फले साक्षात् सम्बन्धाभावात् । ततः साक्षात्फल-
माधने प्रधान एवापांशुत्वम् । अङ्गेषु तु तत्तद्देदानां
सारेण धनिविशेषः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

नवनीत श्येन आज्य मुख्ये ऽङ्गे वान्मुख्यगम् ।

विधेयमान्यमप्राप्तं दृतिस्थं नवनीतकम् ॥ ३१ ॥

मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे चादकप्राप्तमान्यकम् ।

अनूद्य दृतिसंस्थानं नवनीतगुणो विधिः ॥ ३२ ॥

श्येने श्रूयते । दृतिनवनीतमान्य भवतीति । दृती
धिरसंगृह्येत नवनीतं यस्मान्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतद्दी-

दृश्यमान्यं शानान्तरेषु पूर्वमप्राप्तत्वात् प्रधानकर्मणि विधि-
यमिति चेत् । मैवम् । प्रधानस्य सोमयज्ञविकारत्वेना-
न्यापेक्षाया अभावात् । अङ्गेष्विष्टिविशेषेषु चोदकप्राप्तस्या-
न्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन यथाकृतनवनीतगुणो विधीयते ।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

सुत्याकालगताङ्गेषु गुणः सर्वेषु चोदितः ।

आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद् वाक्यात् सर्वाङ्गसङ्गतिः ॥ ३३ ॥

योऽयं श्येनस्वाङ्गेषु दृतिनवनीतत्वगुणो विहितः सो
ऽयं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीयपशुतत्पुरोडाशरूपेष्वङ्गेषु ।
न तु कालान्तरवर्तिदौर्लभ्योयाद्यङ्गेषु । विमतो गुणः
सुत्याकालीनाङ्गमात्रगः । श्येनवैशेषिकत्वात् । पशुसाहि-
व्यवत् । यथा सह पशुनालभत इति विहितं पशुसाहित्यं
श्येन एव विशेषत्वेनोच्यमानं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीय-
पशुष्ववस्थितम् । तथा नवनीतमिति प्राप्ते ब्रूमः । यदान्यं
तद्दृतिनवनीतमिति वाक्येन सर्वाङ्गगताण्यविषयत्वप्रतीता-
वनुमानं कालात्ययापदिष्टम् । तस्मात् सर्वेष्वङ्गेषु तन्नव-
नीतम् ।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

शाक्यायने पुरोडाशास्तरसा इति मांसता ।

सर्वत्र सवनीये वा सर्वत्र नवनीतवत् ॥ ३४ ॥

तदस्याः सवनीयाः स्युरिति तत्सन्निधिः स्युतः ।

पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो नियम्यते ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशत्सु संवत्सरैष्वनुष्ठेयं शाक्यानामयनम् । तत्र
अयते । संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मुंगयां यति स

यान् ब्रह्मान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भव-
न्तीति । तत्र यथा नवतीतं सर्वेष्वङ्गेषु निविष्टम् । तथा
मांसत्वमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु निविष्टत इति चेत् ।
मैवम् । तदा हि ये पुरोडाशास्ते तरसा इति वचनव्यक्तौ
व्यवहितान्वयः स्यात् । तरसशब्दपुरोडाशशब्दयोर्मध्ये
सवनीयशब्देन व्यवधानात् । इह तु तरसाः सवनीया इत्य-
नयोः सन्निधिः श्रूयते । तथा सति ये सवनीयास्ते तरसा
इत्यनेन सन्निध्यनुग्रहीतेन वाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरो-
डाशेष्वेव नियम्यते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्या-

ध्यायस्याष्टमः पादः । समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शेषशेषित्वमिदौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम् ।

इत्यपेक्षादयादुक्तिश्चतुर्थस्य प्रयुक्तये ।

अनेन द्वितीयचतुर्थयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

चिन्ता न कार्या कार्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ।

अफलत्वान्न कर्त्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामियम् ॥ १ ॥

कचिदेतद्विचारेण कचित् फलविधिर्ब्रूयात् ।

कचित् साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्ब्रूधीच्यते ॥ २ ॥

क्रत्वर्थोऽयं पुरुषार्थोऽयमिति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न पश्यामः । तस्मात् काकदन्तविचारवदथ विचार उपेक्षणीय इति चेत् । मैवम् । तेन विचारेण प्रयुक्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वात् । साक्षादा परम्परया वा प्रयुक्ति-निर्णयोपयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम् ।

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

क्रत्वर्थदिर्नास्ति वास्ति लक्ष्य नास्त्यनिरूपणात् ।

क्रतवे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम् ॥ ३ ॥

क्रतावनुष्ठेयः क्रत्वर्थ इत्युक्ते गोदीहनादावतिव्याप्तिः ।

पुरुषेणार्थ्यमानः पुरुषार्थ इत्युक्ते प्रयाजादौ नास्ति अनुष्ठेयतया

पुरुषेणार्थ्यमानत्वादतिव्याप्तिः । तस्मात् तयोरेदृष्ट लक्षणं

दुर्निरूपमिति चेत् । मैवम् । क्रतुसङ्गपदौक्त्वादेव यो

विधीयते स क्रत्वर्थः । प्रायाजाद्यस्तादृशाः । न हि प्रयाजादिभिः पुरुषस्य कश्चित् प्रीतिविशेष उत्पद्यते येनैते पुरुषार्था भवेयुः । दृश्यपूर्णमासक्रतुस्तु तैः प्रयाजादिभिः फलजननसामर्थ्यलक्षणं पौष्कल्यं प्राप्नोति । तस्मात् तं क्रत्वर्थाः । पुरुषप्रीतये विधीयमानाः पुरुषार्थाः । दृश्यपूर्णमासादयो गोदोहनादयश्च तादृशाः । न हि दृश्यपूर्णमासाभ्यां कश्चित् क्रताः पौष्कल्यं भवति । तयारिष क्रतुत्वात् । नापि गोदोहनं क्रत्वर्थम् । तद्भावेऽपि चमसेन क्रतुपौष्कल्यसिद्धेः । तस्मात् सुनिरूपणं तदुभयलक्षणम् ।

द्वितीयवर्षकमारचयति ।

फलं विधेयं ना वायो भावनांशत्वतोऽग्यवत् ।

न भाव्यांशो विधेयः स्याद्रागात् तत्र प्रवर्त्तनात् ॥ ४ ॥

दृश्यपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते । तत्र विमतं फलं विधेयम् । भावनांशत्वात् । करणं वादिति कर्त्तव्यतावच्चेति चेत् । मैवम् । अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं हि विधानम् । फले तु पुरुषः सौन्दर्ये जानन् स्वयं रागादेव प्रवृत्त इति व्यर्थस्तत्र विधिः ।

द्वितीयवर्षकमारचयति ।

गोदोहनं हयार्थं स्वाव वा भानाद् हयार्थता ।

अग्न्यथापि क्रताः सिद्धेः केवलं पुरुषाय तत् ॥ ५ ॥

दृश्यपूर्णमासयोः श्रूयते । चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामश्चेति । तत्र गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चेत्याकारइयमस्ति । पशुफलजननं पुरुषप्रीतिर्भाति । अपां

प्रशयनेन क्रतुपौष्कस्यमपि भातीति चेत् । मैवम् । गोदो-
हनमन्तरेण फलासिद्धे भवतु पुरुषार्थत्वम् । क्रतुस्तु तदभावे-
ऽपि चमसेन सिध्यतीति न क्रत्वर्थता ।

चतुर्थवर्थकमारचयति ।

द्रव्यार्जनं स्यात् क्रत्वर्थं पुमर्थं वा क्रताविदम् ।

नियतत्वात् पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थतार्थिकी ॥ ६ ॥

ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जने प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि निय-
तानि । तत्र तत्र श्रुतानि राजन्यस्य जयादिकं वैश्यस्य
कथादिकं शूद्रस्य सेवादिकम् । तत्र यदेतद् द्रव्यसम्पादनं
तदेतत् क्रत्वर्थम् । कुतः । अर्जनोपायानां नियतत्वात् ।
पुरुषप्रतीतेस्तु येन केनापि द्रव्येण सिद्धत्वात् । अर्जनोपाय-
नियमस्तत्र निरर्थकः । क्रतौ तु नियमापूर्वं परमापूर्वाप-
यामोति सार्थको नियम इति प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यार्जने रागः
प्रवर्तको दृष्ट इति न विधिरपेक्ष्यते । फलं च चन्द्रिवृत्त्या-
दिरूपं दृष्टमेव । अत एव स्मर्यते । घृणां तु कर्मणामस्य
द्वीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च
प्रतिग्रह इति । क्रत्वर्थे जीवनाभावात् क्रतुरेव न सिध्येत् ।
पुरुषार्थतायां त्वेहिकप्रतीतिकारिभोजनादिवत् क्रतोरामु-
ष्मिकप्रतीतिकारितया पुरुषकार्येष्वन्तर्भावात् क्रत्वर्थताप्यार्थि-
काति सिध्यति । उपायनियमस्तुपायान्तरेषु प्रत्यवाय-
विवक्षयोपपद्यते । तस्माद्द्रव्यार्जनेन पुरुषार्थम् ।

दृष्टौयाधिकरणमारचयति ।

नेचेतोद्यन्तमादित्यं क्रत्वर्थं तत्र वाचिमः ।

फलस्याकल्पनीयत्वात् क्रतौ प्राप्तं निषिध्यते । ७ ।

व्रतीत्या पर्युंदासत्वे संकल्पोऽनीचत्वेऽत्र सः ।

न क्रत्वङ्गमुमानत्वात् पुमर्थः पापहानये ॥ ८ ॥

अनारभ्य श्रूयते । नेक्षतीत्यन्तमादित्यं नास्तं यत्नं कदाचनेति । तत्र नञ्पदमभिधाष्ट्या प्रतिषेध ब्रूतं । न तु पर्युंदासम् । प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः । प्राप्तिश्च वैटकस्य निषेधस्य वैदिकी प्रत्यासन्ना । तथा सति क्रती यत्रादित्येक्ष्यं विहितं तत्रायं निषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्तते । एवं च सति फलं न कल्पनीयम् । पर्युंदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाङ्गीकारेऽधिकारमिदं फलं कल्पनीयं स्यात् । तस्मात् क्रत्वर्थी निषेध इति प्राप्ते ब्रूमः तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षतीत्यन्तमित्यान्नातत्वादनीक्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम् । तच्च पर्युंदासत्वे सत्यवकल्पते । ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधपक्षे नञर्थः । पर्युंदासपक्षे त्वाक्षणादितरः संकल्पो नञ्पदेन लभ्यते । स च सङ्ख्याऽत्रानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते । यद्यपोक्षणादितरं बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति तथापि कायिकवाचिकस्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वान्नानस्यपारस्यावर्जनीयत्वाच्च सङ्कल्प एव परिशिष्यते । सङ्कल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासन्त्या धात्वर्थनिषेधः । तथा सत्युद्यन्तमस्तं यन्त चादित्यं नेक्षित्य इत्येवंरूपः सङ्ख्याऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते । न च तस्य सङ्कल्पस्य क्रत्वङ्गत्वम् । तदुक्तकश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणाभावात् । न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणाभावः । एतावता हेनसायुक्तो भवतीत्यनेन वाक्येनेक्षितुः पुरुषस्य प्रत्यवायसम्बन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिवारणफलकस्यानीक्षणसङ्कल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रत्वङ्ग-

त्वविवक्षायां तु कर्तुवैकल्यरूपो विपक्षबाध उपन्यस्येत ।
तस्मादनीक्षणसङ्ख्यादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

दश यज्ञायुधानीति हविष्टेन विधिर्न वा ।

आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पनं ॥ ८ ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्फेनोद्धन्तीति यत् प्राप्तं तदत्रानद्य मंस्तवः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फाय कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्यै तानि
त्रै दश यज्ञायुधानीत्याम्नातम् । तानि चात्र हविष्टेन
विधायन्ते । कुतः । मानान्तराप्राप्तत्वेनापूर्वार्थत्वात् । यद्वि
तत्र पुरोडाशां हविर्भवेत् । तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो
विकल्पा वास्त्विति प्राप्ते ब्रूमः । आग्नेयांऽष्टाकपाल
इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पद्याच्छिष्टानामायुधानां
विकल्पः समुच्चयो वा न सम्भवति । आयुधत्वं यज्ञसाधन-
त्वम् । तच्च स्फेनोद्धन्ति कपालेषु अपयतीत्यादिशास्त्र-
सिद्धमेवानूद्य यज्ञायुधानि सम्भवन्तीत्येषु सम्भरणविधिः
सूयते । तस्मादास्ति हविष्टम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पशुरालभ्य इत्यत्र पञ्चैक्ये यजनाङ्गता ।

नास्त्वस्ति वाद्यः स्वपदे श्रुत्या पञ्चङ्गतागतेः ॥ ११ ॥

ष्णटी स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ।

योगः क्रतौ पशौ चेति क्रमे यागाङ्गताचिता ॥ १२ ॥

चम्पावामीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशोरेकत्वं यजनाङ्गं
न भवति । तस्य श्रुत्या पशुसम्बन्धावगमात् । पशुमित्ये-

तस्मिन्ने कस्मिन्ने च पदे पशुतदेकत्वयोः अवशात् पदान्तर-
 नेरपेक्षेण परस्परसम्बन्धोऽवगम्यते । यागस्वालभेत्यनेन
 पदान्तरेणोपात्तः । तत्र वाक्येन सम्बन्धावगतिः । वाक्याच्च
 श्रुतिर्बलीयसी । तत एकत्वस्य यागाङ्गत्वाभावादुभाभ्यां
 बहुभिर्वा यागोऽनुष्ठायुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः । पशुमिति
 पदं यद्यप्येकं तथापि प्रकृत्या पशुनिर्दिष्टः । प्रत्ययेन
 कारकत्वमेकत्वं चेत्युभयं निर्दिष्टम् । तत एकत्वस्यासन्न-
 तरे कारके प्रथमं सम्बन्धा भवति । कारकत्वं नाम
 क्रियाहेतुत्वम् । तथा सति कारकद्वारा क्रियायामपि
 सम्बन्धः प्रत्ययेनैवावगतः । क्रियाविशेषश्च सन्निहितपदा-
 न्तरापात्ता याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिध्यति ।
 तच्चैकत्वं स्वयममूर्त्ततया यागक्रियां निष्पादयितुमसमर्थं
 सत्तत्र समर्थं पशुद्रव्यं पशुद्वच्छिनत्ति । तत एकत्वस्य
 यागाङ्गत्वान्न हाभ्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः एवमनङ्गाहौ
 युनक्ति । वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यत्र द्वित्वबहुत्वयो-
 र्विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

न पुंलिङ्गे विवक्षा वा विवक्षानुपयोगतः ।

आद्योऽनुष्ठित्यपेक्षत्वात् संख्यावत्तद्विवक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

पशुमालभेत्यत्र पशुपदे पुंलिङ्गमविवक्षितम् । कुतः ।

शब्दार्थविचारेऽनुष्ठानविचारे च तदुपयोगादर्शनात् ।
 अलिङ्गेऽपि वृत्तपदार्थे पुंलिङ्गो वृत्तशब्दः प्रयुज्यते । तथा
 पुंल्लिङ्गावपि स्त्रीलिङ्गो मन्त्रिकाशब्दः प्रयुक्तः । ततो म लिङ्गस्य
 शब्दार्थत्वेन विवक्षास्ति । अनुष्ठानमपि पुंल्लिङ्गोऽव्यक्त्योः

समानम् । एकत्वावच्छिन्नपशुत्वे वैषम्याभावात् । तस्मा-
द्विवचनितं लिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा पशुत्वजातिर्यथा
वा तदेकत्वं शब्दार्थः । एवं वृद्धव्यवहारेऽप्यव्यतिरेकाभ्या-
मनन्यथासिद्धाभ्यां लिङ्गस्यापि कुतः शब्दार्थता न स्यात् ।
वृद्धमजिकाशब्दयोस्तु न वयमर्थतः साधुतां ब्रूमः । किन्त्व-
भियुक्तप्रयोगमात्रबलेन साधुत्वम् । न चानुष्ठानसाम्यम् ।
पुं पशौ विशेषसद्भावात् । वाक्त आप्यायतामित्यादिभि-
र्मन्त्रैस्तत्तद्वयवस्याप्यायनकाले मेट्टं त आप्यायतामिति
मन्त्रेण तद्वयवस्याप्यायनश्रवणात् । तस्मादेकत्ववत्
पुंलिङ्गमपि विवचनितम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्विष्टकृत् संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि ।

प्रयोजनैक्यमेकस्मिन् युक्तं कर्मस्थितः क्षयः ॥ १४ ॥

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कृतिः ।

त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥ १५ ॥

योऽयं स्विष्टकृद् यागः सोऽयमुपयुक्तहविःसंस्कार इत्य-
विवादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यम्भावे सति
तावतैवीपक्षीणः स्विष्टकृद् यागो नापूर्वस्योपकरोति । न
ह्येकस्मिन् कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
कर्मण एकत्वेऽप्यंशभेदात् प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्र-
पाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशत्यागश्चेति त्रयोऽंशाः । तत्र
त्यागं परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात्
स्विष्टकृदुभयार्थः । एवमन्यप्रयाजपशुपुरोडाशावप्युदा-
हाय्यौ ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

शेषत्वमुपरिग्रह्ये चिन्तनीयमुतेतरत् ।

शेषो भानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्याख्यफलैरणात् ॥ १६ ॥

वच्यमाणेष्वधिकरणेषु शेषत्वमेव चिन्ताविषयः । यथा-
तीतृष्वधिकरणेषु क्रतुशेषाऽयं पुरुषशेषोऽयमिति चिन्तितम् ।
तद्वत् । अत उपरितनग्रह्ये तत्र तत्र पर्णतादोनां शेषत्व-
विचारस्य भाममानत्वादिति चेत् । मैत्रम् । शेषत्वस्य
यत् प्रयुक्तिरूपं फल तदेव प्राधान्येन विचार्यते । शेषत्वं
तु बहुपर्यागित्वे नेति न तद्विचारः प्रधानभूतः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आमिक्षा वाजिनं च स्यादध्यानीतिः प्रयोजकम् ।

उतामिक्षैव सामर्थ्यं द्वयोस्तुल्य ततोऽग्रिमः ॥ १७ ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान्तरतो रमात् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम् ॥ १८ ॥

इदमाम्नायते । तस्मै पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्या-
मिक्षा वाजिभ्यां वाजिनमिति । तत्र पयसि दधिप्रक्षेपा-
दामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते । तथा वाजिनद्रव्यमपीति
दध्यानयनस्य जनकत्वमामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव ।
तस्मादुभयमपि प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः । न द्रव्यान्तर-
मामिक्षा । किन्तु पय एवेति तच्छब्दादिभिरवगम्यते ।
यस्मिन् पयसि दधिप्रक्षेपः सामिक्षेति तच्छब्देन पयः
परामृश्यते । आमिक्षायागस्य पुरोऽनुवाक्यायामेवमाम्नातम् ।
जघन्तां युज्यं पय इति । पयोरसश्च मधुर आमिक्षाया-
मनवर्त्तते । न तु वाजिने । ततः प्राधान्येन पयसो

घनीभावावस्थां जनयितुं दध्यानीतमित्यामिच्चैव प्रयो-
जिका । अनुनिष्याद्येव वाजिनम् । न तु प्रयोजकम् ।

दशमाधिकरश्मारचयति ।

सोमक्रयस्थानयने पदकर्म प्रयोजकम् ।

न वाद्योऽद्याञ्चनस्यापि क्रयवत् सन्निकर्षतः ॥ १८ ॥

द्वितीयया क्रयार्था गौस्तहूरानयनस्य च ।

तादर्थात्तत्प्रयुक्तं तन्न प्रयोजकता पदे ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आम्नायते । एकहायन्या
क्रीणातीति । सेयमेकहायनी गौर्यदा सोमं क्रेतुमानीयते ।
तदाध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति । तदप्याम्नातम् ।
षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं
निधाय हुत्वा तत्पदगतं रजो गृह्णीयात् । तदपि श्रूयते ।
सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति तदेतद्रजः संगृह्य हवि-
र्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं प्रक्षिपेत् ।
तदपि श्रुतम् । यत्र वा एतत् सम्भरन्ति यत् सोमक्रयण्यै
पदमिति प्रस्तुत्य यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि
तेनाक्षमुपाञ्जरादिति । तत्र यथा क्रयः सन्निकृष्टः । तथैव
पदकर्माप्यद्याञ्चनं सन्निकृष्टम् । अथोच्यते । दध्यानयन-
मामिचया यथा संयुक्तम् । न तथाद्याञ्चनं सोमक्रयस्थानय-
नेन संयुक्तमिति । तन्न । क्रयेऽपि तदसंयोगस्य तुल्यत्वात् ।
अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्यद्येत । तर्ह्यद्या-
ञ्चनमपि तेन निष्याद्यमिति समानत्वात् क्रयवत् पदकर्मापि
सोमक्रयस्थानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ति ब्रूमः । एक-
हायन्या क्रीणातीति द्वितीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते ।

गोद्वारा तदानघनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवानयने
प्रयोजकः । न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानघनस्य वा
क्वचिच्छ्रुतम् । तस्मात् तदप्रयोजकम् ।

एकादशीधिकरणमारचयति ।

अपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।

उत अपणमेवाद्यो वापार्थत्वात् तृतीयया ॥ २१ ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम् ॥ २२ ॥

कपालेपु अपयतीति अपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा
पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं
श्रुतम् । ते च तुषाः सकपाला रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रेण
नैकृत्वां दिव्यवस्थापनीयाः । तत्र अपणं यथा कपाल-
सम्पादनस्य प्रयोजकम् । तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः ।
एकत्रयान्येति तृतीयया यथा क्रयार्थत्वम् । तथा कपाले-
नेति तृतीयया कपालस्य तुषवापार्थत्वावगमादिति चेत् ।
भ्रमः । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापमाधनत्वं श्रुतम् ।
किं तर्हि यत् कपालं पुरोडाशअपणार्थोपात्तमासादितं च
तस्य कपालस्य माधनत्वम् । एतच्च पुरोडाशकपालेनेति
विशेषनाम्ना तद्विधानाद्भवति । तथा सति प्रथमं
अपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनरुपवापेन
प्रयुक्तिः सम्भवति । तस्माच्छ्रपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोप-
वापेऽपि प्रसङ्गान् सिध्यति । ईदृशमेवाहत्वं तृतीयाश्रुत्या
बोध्यते ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

हृदादिः शक्नुदादिश्च पञ्चालम्भप्रयोजकः ।

हृदादिरेव वायोऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यतः ॥ २३ ॥

हविषो यागशेषत्वाद् हृदादेर्हविरात्मनः ।

प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्यातथात्वतः ॥ २४ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यर्थं जिह्वाया
अथ वक्षस इति । तथान्यदपि श्रुतम् । शक्नुत् संप्रविध्यति ।
लोहितं निरस्यतीति । तत्र हृदयादौनां शक्नुदादीनां च
प्रकरणपाठसाम्यात् पशुसाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छ-
क्नुदादिकमपि पञ्चालम्भस्य प्रयोजकमिति चेत् । मैवम् ।
पशुयागो हि हविःसाध्यः । हविष्ट्वं चात्तुं योग्यत्वाद् हृदया-
दीनामेव । न त्वयोग्ययोः शक्नुल्लोहितयोः । तस्माद् हृदयादि-
रेव प्रयोजकः । शक्नुत्संप्रवेधो लोहितनिरसनं चेत्येतदुभयं
शेषप्रतिपत्तिमात्रम् ।

त्रयोदश्याधिकरणमारचयति ।

प्रयोजकः स्विष्टकृत् किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ।

यद्वा प्रकृतोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥ २५ ॥

उत्तरार्धेति शब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षे सति ।

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्त्तताम् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । उत्तरार्धात् स्विष्टकृते सम-
वद्यतीति । सोऽयं स्विष्टकृद् यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरो-
डाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः । तदुभयाभावे स्वमिद्वय-
भावादिति चेत् । मैवम् । उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनाम-
त्वाद् भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कश्चिद्वागिनमाकाङ्क्षते ।
अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांस । तस्मात्त-

निवोपजीव्यं चिष्टकृद् यागः प्रवर्त्तते । न त्वन्यस्य प्रयोजकः ।

चतुर्दशधिकरणमारचयति ।

अभिघार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम् ।

शेषधारणत्पात्रे कार्यं नो वाभिघारणम् ॥ २७ ॥

नान्यथा तेन ते कार्यं न कार्यं प्रतिपत्तितः ।

प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिघारणात् ॥ २८ ॥

प्रकृतौ श्रुतम् । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति ।

तदेतद् विकृतावतिदिष्टम् । विकृतयश्च वाजपेयगताः

पशवः । ते च द्विविधाः । क्रतुपशवः प्राजापत्यपशवश्चेति ।

आग्नेयं पशुमालभत इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः ।

इतरे तु सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति

विहिताः । एते चांभयविधाः पशवः प्रातःसवने महैवाप-

क्रम्यन्ते । तत सर्वेषामर्थं सकृदेव प्रजाया अनुष्ठोयन्ते ।

तत्र क्रतुपशूनां प्रातःसवन एवालम्ब्यव्यत्वात् तदोयहविषां

प्रयाजशेषेणाभिघारणं निवेष्टमवमिध्याति । प्राजापत्यपशूनां

तु पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्ब्य

माध्यन्दिने सवने । तत्कालविशेषस्य ब्रह्मसान्प्रालभत

इति विधानात् । तेषां च प्राजापत्यानां हविषामभिघार-

णार्थं प्रातःकालीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः । न चात्र

जुह्वा तद्वारणं सम्भवति । क्रतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात् ।

अतः पात्रान्तरं सम्पाद्य तस्मिन्नेव शेषो धारयितव्यः ।

अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणासिद्धः ।

तस्माच्छेषधारणत्पात्रे सम्पादनौये इति प्राप्ते ब्रूमः ।

ते उभे न कर्त्तव्ये । कुतः । अभिघारणस्य शेषप्रतिपत्ति-

जकाः । तत्रैव चतुर्थपञ्चमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

जह्वपभृद्भ्रुवास्वाच्यं सर्वार्थं वा व्यैश्रस्थितिः ।

सर्वार्थमविशेषात् स्यात् प्रयाजाद्यं तु जौहवम् ॥ ३२ ॥

प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम् ।

त्रौवमन्वार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ॥ ३३ ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यादिषु ग्रहणवाक्येष्वेतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रवणात् पात्रत्रयगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेत् । मैवम् । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजिभ्यस्तदित्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावगमात् । समदशाधिकरणमारचयति ।

अष्टावपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः ।

चतुर्द्वयग्रहे वायुः स्यादष्टश्रुतिमुच्यतः ॥ ३४ ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वान्न बाध्यते ।

चतुर्हित्वं लक्ष्यतेऽतः महानौत्वर्थमष्टता ॥ ३५ ॥

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्या-
विशिष्टमेकं हविर्यज्ञं विहितम् । तथैवाष्टावपभृतीत्यत्रा-
प्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं हविर्यज्ञं विधातव्यम् । न तु
चतुर्गृहीतद्वयम् । तथा सत्यष्टश्रुतमुच्यत्वावगमात् ।
अष्टसंख्यावयवभूतयोर्द्वयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टशब्द-
स्यावयवलक्षणा प्रसज्यतेति प्राप्ते ब्रूमः । प्रसज्यतां नाम
लक्षणा । मुख्यार्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । चतु-
र्गृहीतं जहोतीत्यनारभ्यश्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन
चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतत् सर्वहोमविषयतया

सामान्यरूपम् । औपभृतं तु प्रयाजानुयाजविषयतया
 विशेषरूपम् । तथापि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्याद्
 ग्रहणस्य होमाऽर्थत्वेनापसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृ-
 हीतमेव युक्तम् । न तृपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतम् । तस्मात्
 दुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं
 हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थम् । अपरं त्वनयाजार्थम् ।
 नन्वेवं तर्हि चतुर्गृहीतस्यैव हविष्ठाचतुरूपभृतोत्येव
 विधातव्यम् । न त्वष्टावुपभृतोति विधियुक्त इति चेत् ।
 मैवम् । तथा सत्वनयाजार्थं चतुर्गृहीतं न सिध्यति ।
 अथ तदपि वाक्यान्तरणं विधीयते । तदानीमुपभृतः
 प्रथमेन चतुर्गृहीतनावरुद्धत्वाद् द्वितीयस्मै पात्रान्तरमन्वि-
 ष्येत् । यद्युपभृतीत्येव द्वितीयमपि चतुर्गृहीतं विधीयते ।
 तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथग्वानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्ने-
 नानयनं न सिध्यति । अत उभयस्य समापभृतस्यानयनार्थ-
 मष्टावुपभृतीत्युच्यते । तस्मात् सामीप्याश्रमशब्दप्रसंगे-
 ऽपि हविष्ठाभिद्वये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तारे

चतुर्थ्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

स्वरं कुरुत इत्यत्र स्वरूपेणात् पृथक्छिदाम् ।

प्रयोजयेन्न वाद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः ॥ १ ॥

आद्यस्य यूपखण्डस्य स्वरत्वाख्यविशेषणे ।

विहिते लाघवं तस्मादर्थनिष्पन्न एव सः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । यूपस्य स्वरं करोतीति ।
 तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः । तथा स्वररपि छेदनं
 प्रयोजयति । कुतः । करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतिः ।
 करोतिधाताहं भावना मुख्योऽर्थः । 'तत्र यूपशब्दोप-
 लक्षितः खदिरादिवृक्षः । करणं छेदनादिरिति कर्तव्यता ।
 छिन्नेन वृक्षेण स्वररुत्पादनोय इति विशिष्टविधिः ।
 उत्पन्नस्य स्वरोर्बिनियोग एवमास्नातः । स्वरुणा पशु-
 मनक्तीति । तस्मात् स्वरुच्छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते
 ब्रूमः । छिद्यमानयूपस्य यः प्रथमं पतितः शकलः स
 स्वररिति स्वरुत्त्वनाममात्रविधौ लाघवाद् यूपवत् स्वरुर्न
 छेदनस्य प्रयोजकः । किन्तु यूपप्रयुक्तं छेदने स्वयमनुनि-
 ष्यत्यते ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

प्राचीमाहरतोत्यत्र दिक्शाखा वास्तु दिक्श्रुतेः ।

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनापलक्ष्यते ॥ ३ ॥

दर्शपृथ्वेमासयोर्यत् पलाशशाखया वत्सानपाकरातीति
 पलाशशाखां प्रकृत्य श्रूयते । यत् प्राचीमाहरेद्देवलांक-
 मभिजवेदिति । तत्र प्राचीशब्दस्य दिग्वाचित्वाद्दिगाहरणं
 द्वितीयया विधीयते इति चेत् । मैबम् । अशक्यत्वात् ।
 ततो वृक्षस्य प्राची शाखात्रापलक्ष्यते । तथा सति प्रकृतानु-
 ग्रहो भवति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

शाखा छित्वापवेशं च मूले कुर्वीत शाखया ।

नुदेद् वत्सान् कपालानि आपयेदुपवेशतः ॥ ४ ॥

इयं प्रयोजकं क्लित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा ।

आद्योऽग्रमूलधोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥ ५ ॥

उपवेशं करोतीति साकाङ्गोऽन्यार्थमूलतः ।

पृथ्यतेऽतो मूलभागः प्रादेशपरिमाणकः

उपवेशोऽनुनिष्पादी स तस्माद् युज्यतेऽन्तिमः ॥ ६ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते । मूलतः शाखां परिवास्थोप-
वेशं करोतीति । येषं पलाशशाखा क्लित्वा वृक्षादाहृता
तां पुनश्चिक्त्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेशः कार्यः ।
तयोऽग्रमूलयोः शाखाभागयोः पृथग्विनियोग आन्नातः ।
शाखया वत्सानपाकरोतीति । उपवेशेन कपालान्युप-
धातीति । तद्विदं कार्यद्वयं वृक्षच्छेदेन समाहृतया शाखया
निष्पद्यते । तस्मादुभयमपि केदनाहरणादेः प्रयोजकमिति
चेत् । मैवम् । उपवेशं करोतीत्युक्ते केन द्रव्येणेत्याकाङ्गायां
मूलत इति वक्तव्यम् । पुनरपि कस्य मूलमित्याकाङ्गायां
वत्सापाकरणार्थं क्लिप्तायाः पलाशशाखाया मूलमित्या-
काङ्गा पूरणीया । तस्माच्छेदेन वत्सापाकरणमेव प्रयो-
जकम् । उपवेशस्त्वनुनिष्पादी । नन्वाद्यच्छेदेन तद्यास्तु ।
द्वितीयच्छेदनस्योपवेशः प्रयोजकः । परिवासनसम्पन्नेन
मूलेनोपवेशकर्तव्यताविधानात् । अन्यथा परिवास्थोपवेशं
करोतीति समानकलं त्वपूर्वकालत्ववाचिनो ल्यप्प्रत्ययस्यानु-
पत्तेरिति चेत् । मैवम् । परिवासनस्योपवेशसम्बन्धो
ऽप्येन प्रतीयते । शाखासम्बन्धस्तु शाखामिति द्वितीया-
दित्या । पूर्वच्छिन्नाया अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानक-
केदोऽपेक्षितः । अन्यथा समूलां शाखां हस्तेनोद्यम्य

सम्बन्धः प्रतीयत इति चेत् । मैवम् । विनियोगवाक्ये प्रणी-
ताभिरिति तृतीयाश्रुत्या संयवनसुाधनत्वावगमात्-
संयवनमेव प्रयोजकम् । मिनयनवाक्ये तु प्रणीता इत्य-
नया द्वितीयया संस्कार्यत्वावगमान्नियनं प्रतिपत्तिरूपः
संस्कार इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।

उत्तार्थकर्मताद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥ १२ ॥

युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्कृत्या ।

स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोपेक्षाऽर्थकर्म तत् ॥ १३ ॥

ज्यातिष्टामे श्रूयते । क्रान्ते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं
प्रयच्छताति । तदेतद्दण्डदान प्रतिपत्तिकर्म । कुतः ।
दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ह्यध्व-
र्युगा दीजासिद्धयर्थं दत्तं दण्डमा सोमक्रयाद् धारयति ।
अत एवान्नातम् । दण्डेन दीक्षयतीति । यद्दीक्षितो
दण्डं प्रयच्छतीति च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य दानं
प्रतिपत्तिरिति चेत् । मैवम् । दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि
सद्भावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषानुवदति ।
तदानोमवलम्बनाय दण्डोपेक्षितः । अतः एवान्नातम् ।
दण्डो प्रैषानन्वाहिति । तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुप-
युक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप उपयुक्तस्यमाणसंस्कारः प्रशस्तः ।
उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते
तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्य संस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन
कार्यपर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम् । तस्मान्मैत्रावरुण-

संस्काराय तद्दानमर्थकर्म । तथा सति निरुद्धपशावसत्वपि
दोषिते दण्डसुम्पादनस्यैतद्दान प्रयोजकम् ।

सप्तमाधिकदूषणमारचयति ।

चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्राप्ति यः सोऽर्थकर्म वा ।

प्रतिपत्तिः सार्धकत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तूपयोगतः ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । नोतासु दक्षिणासु चात्वाले
कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । यजमानेन दत्ता दक्षिणा
ऋत्विग्भिर्यदा नीताः । तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं
कृष्णशृङ्गस्य शृङ्गं चात्वालनामकगत्तं परित्यजेत् । सोऽयं
परित्यागोऽर्थकर्म । कुतः । सप्रयोजनत्वात् । प्रतिपत्ति-
तायामपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात् । अतोऽपूर्वलाभायार्थ-
कर्मत्वमिति चेत् । मैवम् । कृष्णविषाणया कण्डूयतीति
हृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूतावुपयुक्तस्य विषाणस्य
प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् । न च प्रतिपत्तावल्यन्तमपूर्वाभावः ।
चात्वाल एव प्रासनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन
प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात् । तस्मान्न
प्रासनं प्रतिपत्तिकर्म ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पात्रस्यावभृथे साम्नालिप्तस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनैत्यतः श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्टतः ।

'पात्रस्य तदसम्बन्धात् प्रक्षेपः प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । चतुर्गृहीतं वा एतद्दृश्यस्य
यद्दृजीषं यद्दृप्रावाणो यद्दृदुम्बरी यद्दृभिषवणफलकी

तस्माद् यत् किञ्चित् सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृतं यन्तीति ।
निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भाग ऋजीषम् । तदेतदृजीष
ग्रावहृदि सोमाभिषवादी सोमेन लिप्यते । तस्य सोम-
लिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधनत्वमभ्यपेयम् । कुतः ।
तेनावभृथं यन्तीत्यनया श्रुत्यावभृथसाधनत्वावगमात् ।
तस्मात् सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्टेन नीयत इति चेत् ।
मैवम् । वारुणेनैककपालेनावभृथमवयन्तीत्यनेनात्पत्ति
वाक्यशिष्टपुरोडाशहविषावरुडेऽवभृथे सोमलिप्तपात्रस्य
हविष्टेन सम्बन्धाभावात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयं
देशं लक्षयित्वा तस्मिन् देशे सोमलिप्तपात्रस्य नयनमत्र
विधीयते । तच्च नयनं प्रतिपत्तये भवति । पात्रस्य पूर्वमुप-
शुक्रत्वात् । तस्मादेतत् प्रतिपत्तिकर्म ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

समे यजेत देशादेरनुवादांऽथवा विधिः ।

प्रयोगानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वादनुवादता ॥ १७ ॥

समे वा विषमे वेति पार्त्तिकत्वनिवृत्तये ।

अप्राप्तंशानुपातेन नियमाऽत्र विधीयते ॥ १८ ॥

इदमन्नायत । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । प्राचीन-
भवणे वैश्वदेवेन यजेत । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ।
अमावास्यायाममावास्याया यजेत । पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः
षडूर्त्विजः । दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वाद्यत्वार ऋत्विजः ।
चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चूर्त्विजः । अग्निहोत्रस्य
यज्ञक्रतोरैक ऋत्विक् । सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्त-
दशूर्त्विजः । सोमेन यजेतिति । क्रतुशब्दो मानस उपस-

देऽपि वर्तते । स क्रतुं कुर्वति मनोमयः प्राणशरीर
इत्यत्र क्रतुगच्छेन ध्यानविधानात् । तद्व्यावृत्तये यज्ञ-
क्रतोरिति विशेष्यते । तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधी-
यन्ते । किन्त्वनूद्यस्ति । कुतः । प्राप्तत्वात् । न हि देशादि-
भिर्विवा प्रयोगः सम्भ्रुति । अतोऽर्थापत्त्या तत्प्राप्तिरिति
चेत् । मैवम् । अर्थापत्त्या पाक्षिकी समदेशादिप्राप्तिः ।
विषमदेशादीनामपि सम्भवात् । ततो यस्मिन् पक्षे प्राप्ति-
र्नास्ति तस्मिन् पक्षे समदेशादयो विधीयन्ते ।

द्रव्यमाधिकरणमारचयति ।

श्वेतालम्बोऽनुवादो वा श्वैत्यस्य विधिरश्रिमः ।

द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत् तन्नियम्यते ॥ १८ ॥

इदमाम्नायते । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति ।
तत्र श्वैत्यगुणस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावाद् द्रव्य-
सहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिनैवावर्जनीयतया तत्प्राप्ते-
रनुवादः श्वैत्यस्येति चेत् । मैवम् । पूर्वन्यायेन पाक्षिकत्व-
निवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अवघातेऽपि नियमो देशादाविव तेन सः ।

प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात् सम्बन्धः प्रक्रियोक्तितः ॥ २० ॥

यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पक्षेऽप्राप्तौ नियमो
विहितः । एवमवघातोऽपि तण्डुलनिष्पत्त्वर्थं लीकतः
प्राप्तोऽपि पाक्षिकनखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते ।
सति चावघातस्य विधौ प्रधानेनाग्नेयादियार्गनासौ
प्रयुज्यते । न चात्र सम्बन्धाभावादप्रयुक्तिरिति वाच्यम् ।

प्रधानयागप्रकरणपठितत्वेन सम्बन्धसिद्धेः । तस्मादवघाता-
दयो विधीयन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च ।

हादशाधिकरणमारचयति ।

अनिरूप्या निरूप्या वा यागहोमददातयः ।

त्यागादायो यजिस्त्यागः प्रक्षेपोऽहोम इष्यते ॥ २१ ॥

आकाङ्क्षा यागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते ।

यागस्यापरि होमस्य विधेः क्षेपावसानता ॥ २२ ॥

स्वीय द्रव्यं परित्यज्य परकीयं यथा भवेत् ।

तथा सम्पादनं दानं त्यागेऽप्येषामियं भिदा ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते । सोमिन यजेत । अग्निर्होतुं जुहोति ।

हिरण्यमात्रेयाय ददातीति । तत्र यागहोमदानशब्दाना-
मर्था निरूपयितुं न शक्यन्ते । त्रिष्वपि द्रव्यत्यागस्य सद्भा-
वात् । ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयादि-
तरत्र विध्यनुवादविवेकः पूर्वाक्तो व्यर्थ इति चेत् । मैवम् ।
देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्य वज्जी प्रक्षेपो होमः ।
स्वर्कायद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दान-
मिति सुनिरूपा एते पदार्थाः । दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेतिति विहितस्य यागस्यापरि चतुरवत्तं जुहोतीति
होमस्य विधानात्यागमात्रात्मको यागः । प्रक्षेपाधिको होम
इत्यवगम्यते यत्र तु यजत्यादिपदं न श्रुतम् । किन्त्वाम्ने योऽ-
ष्टाकपाल इत्येतावच्छ्रुतम् । तत्राप्युद्दिष्टाया देवताया-
स्त्यजनोयद्रव्यस्य च श्रुतत्वादुद्दिष्टत्वाग्रूपो यागोऽर्थ-
सिद्धः । तस्मात् प्रधानविधेयानां यागादीनां सुनिरूप-
त्वाद् विधिविवेकी न व्यथेः ।

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

यदातिथ्याबर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ।

साधारण्यविधिर्वाद्यस्तदीयस्योपसङ्गतेः ॥ २४ ॥

बर्हिःश्रुत्येकताभासान्नातिदेशस्य लक्षणा ।

• आतिथ्योपसङ्गिषु बर्हिरेतत् प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां
तदग्नीषोमीयस्य चेति । क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीन-
वंश प्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या ।
तत्र ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठायमाना उपसदः । औपवसथ्ये
दिनेऽनुष्ठायमानाऽग्नीषोमीयः । तत्रातिथ्यष्टौ विहितं
यद्बर्हिस्तद् यदि तस्या इष्टेराच्छिद्योपसत्सु विधीयते ।
तदानोमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि तत्रोप-
युक्तमितरत्र विधीयत । तदा विनियुक्तविनियोगरूपो
विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्याबर्हिषो ये धर्मा अश्ववाल-
त्वादयस्ते धर्मा उपसत्सुपसंक्रियन्त इत्यतिदेशपर वाक्य-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिःश्रुत्येकताभासान्नातिदेशत्वे लक्षणा
प्रसज्यते । श्रुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीये-
ष्वेकत्वं प्रतिभाति । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आति-
थ्यार्थं यद्बर्हिरुपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थम् ।
किन्तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधिवाक्य-
स्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः
प्रयोजकाः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ।

वैरिदृग्ब्रह्मणं वर्मं प्रयाजैः पुरुषाय किम् ॥ १ ॥

क्रतवे वाग्निमो भानात् फलस्य न हि साध्यता ।

विभाति क्रतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ २ ॥

इदमास्त्रायते । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति । यदाहु चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धते । यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्मं वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्मं यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्या इति । तत्र यज्जुह्वाः प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यज्ञाञ्जनेन चक्षुषः संस्कारो यच्च प्रयाजानुयाजरूपं वर्मं तत् त्रितयं पुरुषार्थत्वेन विधीयते । कुतः । पापश्लोकश्रवणराहित्यादेः पुरुषसम्बन्धिफलस्य प्रतिभा नादिति चेत् । मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते । न शृणोति । वृद्धते । वर्मं क्रियते इति वर्त्तमानत्वं निर्देशात् । अतः क्रत्वर्था एते विधयः । तत्र पर्णमयीत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसम्बन्धः । संस्कारकर्मणांस्तु प्रकरणेन । क्रत्वर्थानां तु निष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभावाद् वर्त्तमाननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वापि फलं कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात् फलवत्त्वमहेतुः पापश्लोकश्रवणराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सृष्टमये प्रणयेत् कामो नित्येऽप्येतदुतेतरत् ।

आकाङ्क्षासन्निधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि सृष्टमयम् ॥ १ ॥

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षायां निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद् भवेत् ॥ ४ ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते । सृष्टमयेन प्रतिष्ठा-
कामस्य प्रणयेदिति । तत्रापां प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि
सृष्टमयमेव साधनम् । कुतः । नित्येऽपि पात्रस्याकाङ्क्षित-
त्वात् । न च लोकमिदं किञ्चित् पात्रमुपादीयत इति
वाच्यम् । श्रूयते कर्मण्यत्यन्तमश्रुताश्रुतस्य सन्निहितत्वा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः । कामार्थं सृष्टमयमात्रात्मम् । तच्च
सति कामे योग्यम् । न हि पात्रिकं कामं निमित्तीकृत्य
प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यता
विहितेन निवर्त्तते । अपः प्रणयतीति हि पात्रविशेष-
मनुपन्यस्य विहितम् । तच्चान्यथानुपपन्न मत्पात्रं
किञ्चित् सामान्येन कल्पयति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्
काम्यं सृष्टमयं नान्वेति । किन्त्वितरत् पात्रं यत् किञ्चि-
दुपादेयम् । चमसेनापः प्रणयेदिति नित्ये पात्रं विधीयत
इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्तासु ।

दधौयाधिकरणमारचयति ।

दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुत तद्दधि ।

अन्यत् स्यात् पूर्ववन्मैवं संयोगस्य पृष्ठकृतः ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति ।
तत्र दध्नः काम्यत्वान्नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वन्यायेन न तद्दधि
प्रयोक्तव्यम् । किन्त्वन्यदेव किञ्चिद् द्रव्यमिति चेत् ।
मैवम् । दध्ना जुहोतीत्यास्मान् वाक्यान्तरे कामसंयोगमनु-
पन्यस्य नित्यहोमसंयोगेण श्रुधिविधानात् । तस्मादेक-

स्यापि दध्नी वाक्यहयेन नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम् ।
एवमग्नीषोमौघपथौ खादिरे वध्नाति । खादिरं वीर्यकामस्य
यूपं कुर्वीतित्याद्यदाहरणीवम् । चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पयोत्रां ब्राह्मणस्य पुंसि तत्कृतवन्ऽथवा ।

पुंयोगादग्निमो भैवं नैष्कल्यात् कर्तुशेषता ॥ ६ ॥

ज्यातिष्टोमि दीक्षितस्यान्नभाजनाभावे व्रतमान्नायते ।
पयोत्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति ।
तत्र ब्राह्मणादि पुरुषयोगादेतद् व्रतं पुरुषार्थमिति चेत् ।
मैवम् । इन्द्रियवीर्यादिवत् फलस्यावानुक्तत्वात् । कर्तु-
शेषत्वं तु प्रकरणादवगम्यते । ब्राह्मणादिपुरुषा द्रव्य-
विशेषव्यवस्थायै निमित्तत्वेनापन्यस्यन्ते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

नैवास्ति विश्वजिद्योगं फलमस्तुत नाश्रुतेः ।

भाव्यापेक्षादु विधिः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये ॥ ७ ॥

इदमान्नायते । विश्वजिता यजतीति । तत्र फलस्या-
श्रुतत्वान्नास्ति विश्वजिद्योगं फलमिति । मैवम् । फलस्य
कल्पनोपत्वात् विश्वजिन्नान्ना योगेन कुर्यादित्युक्ता भावना-
भाव्यमपेक्षते । किं कुर्यादित्याकाङ्क्षाया अनिष्टत्तेः । अतो
भाव्याकाङ्क्षापूरणाय किञ्चित् फलमवश्यमध्याहर्त्तव्यम् ।
अध्याहृते च तत्कामिनः पुरुषस्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं
सिध्यति । अन्यथा निरधिकारित्वादननुष्ठाने विधिर्निर-
र्थकः स्यात् । तस्मात् फलं कल्पनीयम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सर्वं फलमुत्तैकं स्यात् सर्वमस्त्वविशेषतः ।

एकेन तन्निराकाङ्क्षमतोऽनेकं न कल्पते ॥ ८ ॥

तस्मिन् विश्वजिति पशुपुत्रवैर्येन्द्रियादिकं सर्वं फल-
त्वेन कल्पनीयम् । कुतः । एतदेवास्य फलमित्यत्र विशेष-
हेतोरभावादिति चेत् । मैवम् । लाघवस्यैव विशेषहेतुत्वात् ।
• सप्तमाधिकरणमाचरयति ।

एकं यत् किञ्चिदथवा नियतं न नियामकम् ।

तस्मादाद्यः सर्वपुंसांमिष्टत्वात् स्वर्ग एव तत् ॥ ९ ॥

विश्वजिति कल्पप्रमान यदेकं फलं तदिदमेवेति निया-
मकं नास्ति । तस्मादिच्छया केनचित् कस्मिंश्चित् फले
कल्पमानेऽर्थात् सर्वफलत्वे गौरवमेव स्यादिति चेत् ।
मैवम् । स्वर्गस्य पश्वादिफलवद् दुःखमिश्रितत्वाभावा-
न्निरतिशयसुखाच्च सर्वपुरुषायामिष्टत्वात् स्वर्ग एव विश्व-
जितः फलम् ।

अष्टमाधिकरणमाचरयति ।

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्त्वमिहायिमः ।

पूर्ववत् स्यात् प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुताद् वरम् ॥ १० ॥

सत्त्वकाण्डे श्रूयते । प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्री-
रुपयन्तीति । ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्तीति च । द्वादशाहा-
दूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्त्वविशेषाः ।
त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्त्वविशेषे सोऽयं त्रयो-
दशरात्र इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण
निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं
प्राधान्यमभ्युपेत्यैक एव सत्त्वविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रि-
शब्दं नान्नायते । तद् यथा । त एता विंशतिरात्रीरपश्य-

न्निति । तादृशे रात्रिसत्त्वे विश्वजिन्नायायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । अस्य रात्रिसत्त्वविधेः स्तावकेऽश्ववादे प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्तमश्रुतात् स्वर्गात् प्रत्यासन्ना । तस्मात् प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्त्वं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौर्ष्यसत्त्वप्रवृत्तये ।

आश्या मैवं श्रुतेनैव फलाकाङ्क्षानिवर्त्तनात् ॥ ११ ॥

सौर्ष्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं श्रुत फलम् । स्वर्गोऽश्रुतं फलम् । तदुभयमप्यभ्युपेयम् । तथा सति स्वर्गस्य सर्वैरपेक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिलभ्येतेति चेत् । मैवम् । श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिन्नायायेन स्वर्गफलकल्पनाया असम्भवात् । तस्माच्छ्रुतमेव फलम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

दर्शादिः सर्वकामिभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूयते ॥ १२ ॥

उत्पत्तिर्चाटनासिद्धे आश्रित्य विधिभावेन ।

फलसंयोगबाधेन भवेदेव फले विधिः ॥ १३ ॥

इदमाश्रायते । एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाङ्गियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति । एकस्मै वा अन्ये यज्ञकतवः कामायाङ्गियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले विधिः । विधायकस्य लिङ्गादेर्भावनवाचिन आख्यातस्य चाभा-

वात् । अनुवादस्तु भविष्यति । सर्वकामानां प्राप्तत्वात् ।
 न च दर्शपूर्णमाशाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधानात् स्वर्ग
 एव प्राप्तः । न तु कामान्तरमिति वाच्यम् । अङ्गीपाङ्ग-
 कामानामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयो-
 रङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते । एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रति-
 ष्ठाकामस्य । चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्येति ।
 तथा साम्नाय्ययागस्य दाहनमङ्गम् । तत्साधनं वस्त्रा-
 पाकरणमुपाङ्गम् । तत्र पलायशाखाहरणे काम आम्नातः ।
 यं कामयेत पशुमान् स्यादिति । बहुपर्णां तस्मै बहुशाखा-
 माहरेत् पशुमन्तमेवैनं करोतीति । त एते सर्वकामा
 अनूयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । मा भूतामस्मिन् वाक्ये विधि-
 भावने । तथाप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते समाश्रित्य तादर्थ्य-
 वाचिना चतुर्थ्या फलसंयोगो बोध्यते । तस्मादेष फले
 विधिः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः सर्वं सक्तदनुष्ठिते ।

दद्यात् पृथक् प्रयागाद्वा सक्तस्याविशेषतः ॥ १४ ॥

एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम् ।

चादितं तेन कामास्ते पर्यायेण भवन्त्वमी ॥ १५ ॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वकामार्थौ । तथा ज्योतिष्टोमश्च
 सर्वकामार्थ इति पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धम् । तत्रोभयत्र कामा
 नैर्मित्तिकाः । ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम् । तच्च
 सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम् । न हि निमित्तसाधारण्ये सति
 नैमित्तिकानां पर्यायो भवति । वङ्गिसामीप्ये सति दाह-

प्रकाशयोः पर्यायादर्शनात् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सकृदनु-
 दिते सत्येकं फलं यथा निष्पद्यते । तथा फलान्तराणामपि
 वारयितुमशक्यत्वाद् युगपत् सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 न ज्योतिष्टोमं निमित्तीकृत्य कामा विधीयन्ते । कासाना-
 मननुष्ठेयत्वात् । किं तर्हि पुरुषस्य स्वतः प्राप्तान् कामानु-
 दृश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधीयते । यद्यपि
 सर्वेभ्य इति स्वर्गपश्वादिफलानामेकेनैव शब्देनोद्दिश्यमान-
 त्वात् साहित्यं प्रतिभाति तथापि न तदस्ति । उद्दिश्यगत-
 त्वेन साहित्यस्याविषन्नित्वात् । न च शब्दतः साहित्य-
 नियमाभावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थतः साहित्यमिति वाच्यम् ।
 स्वर्गपश्वादौनां परस्परनिरपेक्षानामिव फलत्वात् । तस्मा-
 द्देकेकस्य साधनत्वेन कर्म चोच्यते । अत एव सर्वेभ्य इति
 निर्देशोपपत्तिः । अन्यथा साहित्यनियमान्विलितमिद-
 मकमेव फलं सम्पन्नमिति सर्वशब्दो नोपपद्यते । तस्माद्
 यदा यत फलम् तदा ततमिदये ज्योतिष्टोमः प्रया-
 ज्यः । एकमपि दृष्ट्यादिफलं यदा काम्यते । तदा
 कारीरीष्टिः पुनः पुनः प्रयुज्यते । किमु वक्तव्यम् । फल-
 भेदे प्रयोगभेद इति । तस्मात् प्रति फलं पृथक् प्रयोगः ।

हादशाधिकरणमारचयति ।

चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।

आथः स्वर्गेण तुष्यत्वाद् देहस्योत्पादकत्वतः ॥ १६ ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पनम् ।

पुं प्रहत्यादिनापेते प्रतिबन्धे भवेत फलम् ॥ १७ ॥

काम्यकर्माख्येवं श्रूयन्ते । चित्रया यजेत पशुकामः ।

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति ।
 तत्र यथा स्वर्गफलस्यामुष्णिकत्वं नियतम् । एवं पश्चादि-
 फलस्वापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्-
 पादकः । तर्हि चित्रादिरपि तथेति चेत् । मैवम् । वैव-
 स्यात् । अस्मिन् देहे न्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वाद्श्रुताप्यन्य-
 देहात्पत्तिरर्थापत्त्या कल्पते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्य-
 मुत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतः । नापि किञ्चित् तस्य
 कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादिफलस्य भोक्तु-
 मशक्यत्वात् । अस्मिन् देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्चा-
 द्यलाभाद् वेधं चित्रादिफलमामुष्णिकमेवेति चेत् । न ।
 प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावपयुक्तत्वात् । तस्मादसति
 प्रतिबन्धे फलमैहिकम् । सति त्वामुष्णिकम् ।

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

इष्टा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसर्वं यजेत् ।

कालं वा बोधयेद् वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १८ ॥

क्लाश्रुत्या भाति कालोऽत्र मैवमङ्गत्वबोधनम् ।

श्रुतेर्मुख्यं प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते ॥ १९ ॥

इदमास्त्रायते । वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसर्वेन यजेत ।
 अग्निं चित्वा मौत्रामण्या यजेतेति । तत्रेष्टेति क्लाप्रत्ययो
 वाजपेयस्य पूर्वकालीनतां ब्रूते । तस्मादाश्रयिदं बृहस्पति-
 सवस्य वाजपेयोत्तरकालीनतां बोधयतीति प्राप्ते ब्रूमः ।
 बृहस्पतिमवस्य वाजपेयाङ्गत्वविधानमेव क्लाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः ।
 समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैक-
 कर्तृकतायां तद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तं

नद्यापि तत्र नियतम् । मुखं व्यादाय स्वपितृत्वकाले-
 क्येऽपि प्रयोगात् । वाज्रपेयप्रकरणमप्यङ्गत्वेऽनुगृह्यते ।
 अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिसवे कालतिधानात् प्रकरणं
 बाधेत । अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसवत्वा-
 भावात् तच्छब्दाऽनुपपन्न इति चेत् । न । मासाग्निहोत्र-
 न्यायेन तद्वर्मातिदेशार्थत्वात् । तस्माद् वाक्यमिदमङ्गत्व-
 बाधकम् । अग्निं चित्वात्यत्राप्येवं योजनीयम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैश्वध ईरितः ।

हयारङ्गमुत्तेकस्य हयोः स्यात् प्रक्रियावशात् ॥ २० ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमामयोगप्रभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । संस्थाप्य पौर्णमासीं वैश्व-
 धमनु विवर्षतीति । तत्रैव वैश्वधेष्टः प्रकरणबलात् प्रया-
 जादिबर्हस्पृणमासयोरुभयोरप्यङ्गमिति चेत् । न । वाक्यस्य
 प्रबलत्वात् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्तप्र-
 धानात्तदङ्गत्वमवृत्तमिति वाच्यम् । दर्शमाधाराङ्गसमा-
 प्तप्रणियेण तदुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककतु-
 कत्ववाचिकाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति ।

अङ्गं कालोऽथवाङ्गं स्यादतिपारार्थमन्यथा ॥ २२ ॥

प्रागाग्निमारुतस्यास्य ज्ञाता सोमार्थता तथा ।

अनुयाजाश्च पश्वर्थाः संयोगः कालसिद्धये ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्च-
रन्तीति । अग्निमारुतं नाम कश्चिच्छस्त्रम् । अनुयाजा
देवं बहिरित्यादिभिः पाशकहीतकाण्डपठितैरेकादशभि-
र्मन्त्रैः साध्या होमाः । तत्राग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अङ्ग-
मित्वेवमङ्गाङ्गिभावबोधनायाय संयोगः । यद्यनुयाजा-
नामस्य कालोपदेशः स्यात् । तदानीमाग्निमारुतोपन्यासस्य
स्वार्थो न कश्चिदित्यत्यन्तपारार्थं स्यात् । तस्माद् बृह-
स्पतिसववद्वै नृधवश्चानुयाजा अङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । इत-
रमृतावशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवा-
वगतम् । अग्नीषोमीय विक्रतौ सवनीयपशावतिदेशतः
प्राप्तानामेकादशानुयाजानामपि प्रयाजवत् पखङ्गत्वमव-
गतम् । ततः परस्परमङ्गाङ्गिभावासम्भवात् कालोपदेशा-
द्यस्य संयोगः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

किं दशपूर्णमामाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः ।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा ह्यपारार्थाय चाङ्गता ॥ २४ ॥

दशोऽटिलक्षणे काले सोमयागो विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताङ्गाङ्गिता तयोः ॥ २५ ॥

इदमास्त्रायते । दशपूर्णमामाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजे-
तेति । तत्रोभयोरग्निमारुतानुयाजवदन्याधीनत्वाभावा-
द्दशपूर्णमामाङ्केः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य दशपूर्णमा-
साङ्गत्वबाधकाऽयं संयोग इति चेत् । मैवम् । स्वतन्त्र-
फलवतः सोमस्याङ्गत्वाभावात् । फलवत् सन्निधावफलं
तदङ्गं भवतीति न्यायात् । न चात्र बृहस्पतिसवन्यायेन

सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् ।
 सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्दवनामत्वाभावेन धर्माति-
 देशकत्वाभावात् । ज्ञाप्रत्ययस्त्वसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्तृत्व-
 मात्रेणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्यु-
 पेत्यापि तदुपलक्षित उत्तरकाले स्ममविधिरयम् । एत-
 देवाभिप्रेत्य रथत्वरूपमस्यान्नायते । एष वै देवरथो
 यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमिन यजते रथ-
 स्यष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्थतीति । अवसाने
 निश्चिते । वरे मार्गे । यथा रथेन क्षुष्ये मार्गे गन्तुः
 कण्टकपाषाणादिबाधराहित्येन सुखं भवति । तथा
 प्रथमं दर्शपूर्णमासाविष्टवत् उत्तरकाले तदिष्टिविर्जातघु-
 मामाङ्गभूतदोक्षणीयाप्रायणीयादिषु धर्मानुष्ठान सुकरं
 भवतीत्यर्थः । तस्मात् कालार्थः संयोगः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाग्निमः ।

कर्त्तृरेव फलं युक्तं कर्त्तृत्व पितुरेव हि ॥ २६ ॥

जाते यस्मिन्निष्टिमतां निर्वपेत् तस्य पूतता ।

तच्चैपसितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्त्तते ॥ २७ ॥

काम्येष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
 जाते इति प्रकृत्य श्रूयते । यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्व-
 पति स पूत एव तेजस्त्रयाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति ।
 तत्र पितुः प्रबृहस्य कर्त्तृत्वम् । न तु मुग्धस्य पुत्रस्य ।
 तताऽनुष्ठानफलशोर्वैश्वधिकरणपरिहाराय पितुरेव पूतत्वा-
 दिफलमिति चेत् । भवम् । यस्मिन् जाते निर्वपति

स पूत इति वाच्येन फलस्य पुत्रसम्बन्धावगमात् । न
चात्र निष्फलस्य पितुरप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पुत्रनिष्ठ-
पूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफलबुद्ध्या प्रवृत्तिसम्भवात् ।
तस्मात् पूतस्य पूतत्वादि ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमताऽग्रिमः ॥ १८ ॥

जातकर्मणि निवृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् ।

प्रागेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरूर्ध्वममु मा ॥ २९ ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वान्नैमित्तिकस्य काल-
विलम्बायां गज्जन्मानन्तरमेवेष्टिरिति चेत् । मैवम् । स्तन-
प्राशनं तावज्जातकर्मानन्तरं विहितम् । यदि जात-
कर्मणः प्रागेव वैश्वानरेष्टिर्निरूप्येत । तदा स्तनप्राशन-
स्यात्यन्तविलम्बात् पुत्रो विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिक-
मिष्टिफलं कस्य स्यात् । तस्मान्न जन्मानन्तरं किन्तु जात-
कर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचापगतेऽथवा ।

निमित्तसन्निधेराद्यः कर्तुं शुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥ ३० ॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं
जन्म संबिहितं भवति तथाप्यशुचिना पितृानुष्ठीयमान-
मङ्गविकलं भवेत् । जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय
तात्कालिकी शुद्धिः शास्त्रेणैव दर्शिता । ततो मुख्य-

देवता । एवमभिषेचनीयदशपेयादयः सोमयागाः श्रुताः ।
 तथा वस्त्रोक्वपायां होम इत्यादयो दर्विहोमाः
 श्रुताः । यथैत इष्टिपणुसोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा
 यागरूपाः । एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः ।
 प्रष्टौहीर्दीव्यति । अक्षैर्दीव्यति । राजन्यं जिनाति ।
 शौनःशोपमाख्यापयत इत्यादयः । तत्र यागा यथा
 मुख्याः । तथा देवनादौनामपि मुख्यत्वं युक्तम् । प्रकरण-
 पाठस्योभयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । राजा स्वा-
 रान्यकामो राजसूयेन यजेतत्याख्यातवाच्यायां भावनायां
 धातुबोधो यागः करणम् । राजसूयग्रन्थवाप्रसिद्धार्थत्वा-
 द्यागसामानाधिकरण्येन तन्नामधेयं भवति । तथा राज-
 सूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसाना-
 दनुमत्यादौनां यागानामेव फलवत्त्वादङ्गित्वम् । तत्सन्निधौ
 अयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

एकस्यैवाभिषेचस्य तदङ्गं निखिलस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादायः प्रक्रिययोत्तरः ॥ ३ ॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयसोम-
 यागस्यैकस्यैवाङ्गम् । कुतः । अपकर्षात् । यद्यप्यभि-
 षेचनीयविवेकपूर्वं तत्सन्निधौ देवनादय आम्नातास्तथा-
 प्यभिषेचनीयमध्ये तेऽपकृष्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभि-
 षिच्यत इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्य-
 स्तिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृष्यते । तस्मिन्पक्षे सति
 ततः पूर्वमाम्नातानां देवनादौनामर्थसिद्धोऽपकर्षः । ततो

माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वाद् देव-
नादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । किं तद्-
ङ्गत्वे मन्निधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तर-
प्रकरणम् । उभयथापि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वा-
द्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् । राजसूयशब्दस्यानुमत्यादीन्
सर्वान् यागानभिधत्ते । तस्मात् सर्वेषामेतदङ्गम् ।
अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनमला-
दभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठायते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥ ४ ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिस्ततः ।

नाङ्ग कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत् ॥ ५ ॥

राजसूये संसृच्छब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टकपालादीनि दृग्-
हवींथाम्नातानि । तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाद्बुवैष्ण-
वानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते । पुरस्तादुपसदां
सौम्येन प्रचरन्त्यन्तरा त्वाष्ट्रेणोपरिष्टाद् वैष्णवेनेति ।
योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्निति दिशानामुपसदामादि-
मध्यावसानेषु सौम्यादीनां त्रयाणामनुष्ठानमग्नेन वाक्येन
चाद्यते । ततो वाक्यात् सौम्यादीन् उपसदामङ्गानीति प्राप्ते
ब्रूमः । उपसदामिति षष्ठया कालवाचिणा पुरस्तादिति
शब्देनान्वयात् सौम्यादीनां कालवपयसस्त्रयपरमिदं
वाक्यम् । न त्वङ्गाङ्गिभाषपरम् । तथा न कस्याप्यङ्गः
सौम्यादिकम् । किन्त्वनुमत्यादिवत् प्रधानम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मुख्यतामनहोमस्य साङ्ग्रहण्यङ्गताथवा ।

मुख्यत्वमविरुद्धत्वात् फलाय स्यात् तदङ्गता ॥ ६ ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते । वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद्
ग्रामकाम इति । तत्रामनहोमाः श्रुताः । ग्रामनमस्या-
मनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । त एत
ग्रामनहोमाः साङ्ग्रहण्येष्ट्या सह समप्रधानभूताः । न हि
तेषां मुख्यत्वे कश्चिद् विरोधाऽस्ति । दृष्टं ह्याग्नेयादिष्वनु-
मत्यादिषु च बहूनां मुख्यत्वमिति चेत् । नैवम् । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येन स्वाराज्यकामो राजसूये-
नेति वाक्येन च यथा बहूनां फलसम्बन्धावगमः । तथाम-
नहोमानाम् । फलसम्बन्धाभावे सति प्राधान्यायोगात् ।
साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति वाक्यं तु साङ्ग्रहण्या
यव फलसम्बन्धं बोधयति । न त्वामनहोमानाम् । तस्मात्
फलवत्याः साङ्ग्रहण्याः सन्निधावाक्त्राता अफला ग्रामन-
होमास्तदङ्गम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे ।

देवान्तरायाज्यैष्ट्याञ्च स्यादस्योभयरूपता ॥ ७ ॥

निमित्तत्वर्थातिनोऽत्र यदिशब्दादयो न हि ।

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यां वै काश्चिद्ध्वर्युर्यजमानश्च
देवतामन्तरितस्तस्या आह्वयते यत्प्राजापत्यं दधिग्रहं
गृह्णाति श्रमयत्येवैनामिति । सोऽयं दधिग्रहो नित्यो

नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः । कुतः । आकारहयसाधक-
सङ्गावात् । देवत्वान्तरायेण तद्देवताक्षोभमुपन्यस्य ग्रहेषु
शमनाभिधानादन्तरायो निमित्तम् । ग्रहो नैमित्तिक इति
प्रतिभाति । तथा ज्येष्ठत्वमात्रात् । ज्येष्ठो वा एष
ग्रहाणामिति । ज्येष्ठत्वं नाम प्रशस्तत्वम् । तच्च निस्यत्वे
सत्युपपद्यते । नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तत्वम् । तस्मा-
द्देतुहयबलादुभयात्मकत्वमिति चेत् । मैवम् । देवता-
न्तरायस्य निमित्तत्वाभावात् । निमित्तत्वे यदिशब्द
उपबध्येत । सप्तमी वा श्रूयेत । यच्छब्दो वान्तरायकर्त्तार-
रक्षयं यजमानयोः सामानाधिकरन्धेन प्रयुज्येत । यदि
रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् ।
भिन्ने जुहाति । यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाम्निं चिनुत
इत्यादिषु संप्रतिपन्ननिमित्तेषु तद्दर्शनात् । तस्मात् केवल-
नित्यत्वमेव दधिग्रहस्योचितम् । देवताक्षोभतत्समाधाना-
पन्यासो विधेयदधिग्रहस्तुतयेऽर्थवादः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नित्या नैमित्तिको वा स्याद् यागो वैखानरश्चित् ।

नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः ॥ ८ ॥

अग्निचयने श्रूयते । यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाम्निं
चिनुत यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृशेव तदार्त्तिमाच्छे-
द्दे खानरं हादशकपालं पुरस्ताद्विर्वपेदिति । उखा पिठरः ।
तामुखं युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिप्रपाठकान्नातैर्मन्त्रैः
सम्पाद्य तस्यामुखायामग्निं निधाय षडुदुयामे हादशोद-
यामे वा गिष्ये तामुखामवस्थाप्य तच्छिष्यं स्वकण्ठे बद्धा

तमुख्यमग्निं संवत्सरं भृत्वा पश्चादृष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः ।
 अभरणे त्वपूर्णगर्भपातवाहनाशः स्यात् । ० ततो वैश्वानरेष्टिं
 चयनात् प्रागेव कुर्यादित्यर्थः । अत्राप्यन्तरायवाक्य-
 द्भरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत् ।
 मैवम् । यः पुमानभृत्वाग्निं चिनुते स निर्वपेदिति कर्त्त-
 समानाधिकृतयच्छब्दबलादभरणेष्टोर्निमित्तनैमित्तिकभावा-
 वभासात् । किञ्च । दधिग्रहस्य नित्यस्य पात्तिकत्वरूपं
 नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेक-
 मेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

नित्या षष्ठी चितिर्नी वा पञ्चापेक्षत्वतोऽग्निमः ।

अपठक्तावप्रतिष्ठानिमिच्छीकृतितोऽन्तिमः । १० ॥

अग्नी श्रूयते । संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदते ।
 योऽग्निं चित्वा न प्रतिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्त्यथ
 षष्ठीं चितिं चिनुत इति । लाङ्गलेन कृष्टे व्यासमात्रे
 भृप्रदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पञ्चाकारेण स्थान निष्पा-
 द्यते । सेयं चितिः । तादृश्यः पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते ।
 ततः षष्ठी चितिः । तत्र षष्ठां पूरणी षष्ठीति व्युपत्ती
 पूर्वाः पञ्च चितोरपेक्षते । अन्यथा पठसंस्थापूरकत्वामश्र-
 वात् । तस्मादेकप्रयोगनियमादितरचितिवन्नित्येति चेत् ।
 मैवम् । अग्निं चित्वेति पूर्वाभिरिव पञ्चभिश्चितिभिर्नित्य-
 स्यादग्निचयनस्य समाप्ती सत्वां पश्चाद्योऽत्र न प्रतिष्ठित्यसौ
 षष्ठीं चिनुत इति कर्त्तसमानाधिकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां
 निमित्तीकृत्य विधानात् षष्ठी नैमित्तिकी । ततः पञ्च-

चित्तिकी नित्योऽग्निः । नैमित्तिकस्त्वेकचित्तिक इति न प्रयोगैक्यम् । पूरणप्रत्ययस्त्वभिधानापेक्षयोपपद्यते । पूर्वाः पञ्च चित्तयोऽभिहिताः । अथाभिधास्यमानां षष्ठीं चित्तिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

ऋत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः ।

अमावास्यात्कृतो मेवं तत्कालोक्तिः पुमर्थता ॥ ११ ॥

एवमान्नायते । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृ-
यज्ञेन चरन्तीति । तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधा-
यमानत्वादयं पिण्डपितृयज्ञः ऋत्वङ्गमिति चेत् । भैवम् ।
अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात् । कर्मणि त्वयं शब्दा-
लान्तर्गणकः । न च वाक्येन ऋत्वङ्गत्वाभावेऽपि प्रकरणेन
तद्भवंदिति वाच्यम् । तस्यानारभ्याधीतत्वात् । तस्मादयं
पुरुषार्थः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

रज्जुर्द्वितीया पश्वर्था यूपार्था वान्वयात् पशौ ।

पश्वर्था त्रिवृता यूपं परिवीर्येति यूपगा ॥ १२ ॥

ज्यातिष्टोमि अयते । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृताः
यूपं परिवीर्याग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । तत्र सव-
नीयपशोरग्नीषोमीयविकृतित्वाच्चोदकप्राप्तं यूपपरिव्याणं
कालोपलक्षणार्थमन्य परिव्याणोत्तरकाले त्रिवृद्ग्रहणोप-
लक्षितपशोरुपाकरणं विधीयते । ततो रशनायाः पश्वन्व-
यात् पशुबन्धनेन पशोरितस्ततोऽपक्रमणनिवारकरूपदृष्टा-
र्थलाभाच्च पश्वर्था रयनिति चेत् । भैवम् । त्रिवृतेति तृतीयया

यूपमिति द्वितीयया शेषशेषिभावावगमादव्यवहितान्वय-
लाभाच्च रश्मना यूपार्थाः । कालश्चाश्विनं ग्रहं ग्रहीत्वेत्य-
नेनैवोपलक्षितः । पञ्चनपक्रमणवद् यूपद्वारमपि दृष्टमेव
प्रयोजनम् । न च परिव्याणेन दार्ढ्यमतिदेशादेव सिद्धमिति
वाच्यम् । तस्मिन् सति पुनर्विधानादेव द्वितीयया रश्मनया
परिव्याणान्तराङ्गीकारात् । तस्मादियं द्वितीया रश्मना
यूपार्थाः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

स्वरूपं पशुं वाङ्गं यूपस्येत्युक्तितोऽग्रिमः ।

स्वरुणा पशुमञ्जरादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटम् ॥ १३ ॥

अग्नीषोमीयपशुं श्रूयते । यूपस्य स्वरुं करोति ।
स्वरुणा पशुमनक्तीति । तत्र स्वरूपमस्वन्धाभिधानाद्
यूपाङ्गत्वमिति चेत् । सैवम् । स्वरुणा पशुमिति तृतीयया
द्वितीयया चाङ्गाङ्गीभावावगतौ मस्वन्धसामान्यवाचिन्याः
अष्टरा यूपोङ्गच्छेदनजन्यत्वाभिप्रायेण नेतुं शक्यत्वात् ।
तस्मात् स्वरुः पश्वङ्गम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

आधारादथ मुख्यत्वं न वाग्नेयादिवत् तु तत् ।

षष्ठ्युक्त्या नामतः सिद्धाः शेषा अग्न्येऽङ्गसंस्तुतेः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधाराज्यभागप्रयाजानुयाजादयः काल-
संयोगमन्तराङ्गाताः । आग्नेयादयः षड्यागाः कालमं-
योगेन चोदिताः । तत्राग्नेयादीनां यथा प्रधान्यमङ्गी-
कृतम् । तथैवाधारादीनामप्यङ्गीकर्तव्यम् । यथा राज-
सूये परस्परविलक्षणानामिष्टिपशुसोमानां बहूनां सम-

प्राधान्यम् । तद्वत् । एकप्रकरणपाठश्चोभवत्त्रापि समानः ।
 तस्मादाधारादीनाम्नाम्नेयादीनां च समप्राधान्यमिति प्राप्ते
 ब्रूमः । राजा स्वराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्र राज-
 स्यशब्दो राजसम्बन्धात् प्रवर्त्तमानो राजकर्तृकाणामैक-
 प्रकरणपठितानां सर्वेषां यागानां नामधेय भवति । दर्श-
 पूर्णमामशब्दौ तु कालवाचिनो सन्तौ कालसंयोगिन
 विहितानामग्नेयादीनां षष्ठां यागानां नामधेयतां प्रति-
 पद्येते । ततो दर्शपूर्णमामाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन
 तन्नामुधेयवशादान्नेयादयः पडेव यागाः फलसम्बन्धित्वेन
 प्रतीयमाना मुख्याः । अन्ये त्वाज्यभागाधारादयस्तन्नाम-
 रहिता निष्कला आग्नेयादीनां शेषाः । एव सत्यङ्गत्वेन
 स्मृतिरूपपद्यते । चक्षुषो वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागा-
 वित्वाज्यभागी यज्ञगणेश्वाङ्गिनांऽङ्गत्वेन स्तूयेते । यत्-
 प्रयानुयाजा इत्यन्त वर्म वा एतद्वृत्ताय क्रियते इति
 यज्ञगरारोपकारकवमत्वेन प्रयानुयाजाः स्तूयन्ते ।
 एवमाधारादिपदाहार्येन् । एतच्च मति सादृश्ये सम्भ-
 वति । तस्मादाधारादानां नास्ति मुख्यत्वम् ।

हादृशाधिकरणमारचयति ।

मुख्या न वा टीक्षणीया मुख्या स्यात् सोमसाख्यतः ।

ज्यातींषि यस्य स्तोमा स्मरिति सामैकमुख्यता ॥१५॥

ज्यातिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य प्रकरणेन्द्र-
 वायवथहादयः सोमयागा टीक्षणीयादौष्टयोऽन्नोषोमी-
 यादिपशवश्यान्वाताः । तत्रान्नेयादिपक्षपातिदर्शपूर्णमा-
 सनामवज्ज्यातिष्टोमनाम्नः सोमपक्षपातित्वाभावेन राज-

सूयनामवत् प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात् सोमसमानाः
दीक्षणीयादीनामप्यस्ति मुख्यत्वमिति चेत् । मैवम् । सो
यागपक्षपाते हेतुसद्भावात् । ज्योतींषिःस्तोमा यस्य यज्ञ
सोऽयं ज्योतिष्टोम इति हि तद्व्युत्पत्तिः । अत ए
ब्राह्मणम् । त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः । एता
वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति । स्तोमान
ज्योतिष्टे यज्ञप्रकाशकत्वम् । न चेष्टयः पशवी वा त्रिवृ
दादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्ते । तस्माज्ज्योतिष्टोमनाम्
सोमयागानामेव फलसम्बन्धावगमाद्दफला इष्टिपशना न
मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थी-
स्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तश्च
चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

—•••—

द्वितीयादितरे प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः ।

अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्यते ॥

अनेन चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपिबम् । द्वितीयाध्याये कर्मभेदनिरूपणात् पृथगनुष्ठेयत्वमवगतम् । तृतीयाध्याये शेषशेषित्वनिरूपणाद्विवेचनः सङ्गमन इति मन्त्रेण वङ्गेरुपस्थानमनुष्ठेयम् । न त्विन्द्रोपस्थानमित्याद्यनुष्ठेयव्यवस्थावगता । चतुर्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमेव नियीयते । पलाशशाखाच्छेदनस्य वत्नापाकरणमेव प्रयोजकम् । न तु प्रस्तरस्य सह प्रहृतिः प्रयोजिका । तथा सति पीणमास्यां वत्नापाकरणाभावे सत्यप्रयोजकप्रहृत्यर्थे शाखाच्छेदनं न कर्तव्यमिति । एवं त्रिभिरध्यायैरनुष्ठेयस्वरूपे निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्या काङ्क्षितत्वात् पञ्चमाध्याये सांभधीयते ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपाठे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते ।

अमानत्वादात्मियतिर्नियतिर्वेदमानतः ॥ १ ॥

य एतेऽनुष्ठेयाः पदार्था गृहपतिब्रह्मोद्गातृहोतृ-
दीक्षादयस्तेषां पदार्थानां नास्ति क्रमनिर्णयः । क्रमबोध-

कस्य प्रमाणस्याभावादिति चेत् । मैवम् । पदार्थेषु तदनु-
ष्ठाने च यथा वेदः प्रमाणम् । तथैव क्रमेऽपि वेदः प्रमा-
णम् । तस्मात् क्रमस्य नियतत्वात् क्रमनिरूपकः पञ्चमा-
ध्याय आरम्भणीयः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः ।

क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवद् युज्यते विधिः ॥ २ ॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात् स्वरूपेण न विधि-
योग्यता तथापि यथा दध्ना जुहोतीत्यादावक्रियारूपं दधि-
द्रव्यं क्रियाविशेषणं सद् विधीयते । दधिमाधनकं होमं
कुर्यादिति । एवमनेन क्रमेण कर्तव्यमिति क्रियाविशे-
षणतया क्रमो विधीयताम् ।

तृतीयवर्णकमारचयति ।

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति ।

क्रमः पाठाद् विधेयो वा पाठाद् दीक्षाविधिः श्रुतेः ॥ ३ ॥

हादृशाहस्य सत्त्वत्वात् सर्वेषां याजमान्यतः ।

षोडशेनेव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः ॥ ४ ॥

हादृशाहे श्रूयते । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमिति । तत्र
गृहपत्यादिदीक्षाणामनुक्रमः पाठादवगम्यते । विधेयत्वं
तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव । कुतः । दीक्षयेदिति श्रुत्या
तद्विध्यवगमात् । न हि श्रुतस्य विधेयस्य सम्भवे मति
वाक्यार्थः क्रमो विधातुमर्हितः । तस्मान्न विधेय इति प्राप्ते
ब्रूमः । हादृशाहे सत्त्वे य ऋत्विजस्ते यजमाना इति

ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता
दीक्षा न विधातव्या । ततो दीक्षामनूयाख्यातेन क्रमो
विधीयते । यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दा नास्ति तथापि
वाक्येन प्रतीयते । स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण
कर्त्तव्यतया प्राप्यभावीदिह विधीयते । नन्वेकस्य कर्त्तु-
र्युगपदनेकपदार्थानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्त्तव्य-
तापि प्राप्तेति चेत् । न । विशेषस्थाप्राप्तत्वाद् व्युत्क्रमेण-
प्यनुष्ठानं शक्यत्वात् । तस्माद् वाक्यावगत क्रमविशेषं
निबन्तुमयं विधिः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सवंत्र दर्शनात् ॥ ५ ॥

होमद्रव्यसमत्पत्त्यै पूर्वं पाकौऽवगम्यते ।

यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यतातोऽर्थतः क्रमः ॥ ६ ॥

ग्रहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तस्यैव क्रमस्यादृतत्वादि-
हापि होमपाकयोः पाठात् प्राप्तः क्रम आदरणीय इति
चेत् । मैवम् । द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवाद् द्रव्यनिष्पत्त्यै
पाकस्यैव प्राथमिकत्वावश्यम्भावात् । होमद्रव्यत्वं च
यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति तृतीययावगम्यते । तस्मात्
पाठक्रमं बाधित्वार्थतः क्रमोऽत्राभ्युपगन्तव्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्याद् वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वान्यवद् भवेत् ।

शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने काण्डे प्रयाजानुयाजानु-

मन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः । वसन्तमृतूनां प्रीणामि । श्रीष-
मृतूनां प्रीणामीत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः ।
कुतः । अन्येष्वग्ने योपांशुयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियत-
क्रमदर्शनेनाद्यापि क्रमनियमस्य बृद्धिस्थत्वादिति चेत् ।
मैवम् । अत्र नियामकाभावात् तावदत्र पाठो निया-
मकः । वसन्तश्रीषवर्षीयरडे मन्त्रमन्त्राणामनेन क्रमेषु
तैत्तिरीयशाखायां पठितानां शाखान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्श-
नात् । नाप्यत्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः । वसन्त-
मन्त्रे समिदयागेकविषययागस्य कस्यचित् प्रयाजस्याभु-
मन्त्रणेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम् ।
वसन्तमन्त्रे समिदयागेकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्यादर्शनात् ।
तस्मादत्र नास्ति नियतः क्रमः ।

चतुर्थाधिकरणकारचयति ।

प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

श्रुत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठान्नियम्यताम् ॥ ८ ॥

समिधा यजति । तनूनपातं यजतीत्यादिषु प्रयाजेषु
नियतः क्रमो नास्ति । कुतः । क्रमप्रापकप्रमाणभावात् ।
यथा गृहपत्यादिदीक्षानुवादेनाख्यातश्रुत्या क्रमो विव-
क्षितः । तथात्र क्रमविधायिका श्रुतिर्नास्ति । यजती-
त्याख्यातेन समिदयागादिपदार्थानामन्यतोऽप्राप्तानां विधा-
नात् । यथा च दीक्षयित्वेति ज्ञाश्रुतिः । तत्र उद्गातारमिति
पञ्चमो श्रुतिर्वा । तादृश्यपि नात्र श्रुतिरुपलभ्यते । न च
पाकहीमयोरिवार्थतः क्रमो वक्तुं शक्यः । समिदयागम-
न्त्रेणापि तनूनपादयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तस्मात्ता-

स्यत्र क्रमनियम इति चेत् । मेवम् । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य
क्रमस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वात् । तस्मादस्ति क्रमनियमः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥ ८ ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ १० ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति विहि-
तानां पशूनामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्त्तव्याः ।
तत्रेदृशे पश्यावुपक्रमे इदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः
शास्त्रस्वाभावादैच्छिकेन क्रमेणापाकरणरूपः प्रथमः सं-
स्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तर्हं
कर्त्तव्यम् । तदानीमीदृशः पशुः प्रथमं नियोक्तव्य इति
क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावान्नास्ति क्रम इति
चेत् । मेवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियो-
जनादिसंस्कारेषु स्वीकर्त्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथम-
प्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति । प्रवृत्त्या बुद्धिस्यस्य क्रमस्य
त्यागि कारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपश्यावु-
पाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पञ्चन्तरे-
ष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेव पदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च सप्त-
दशेति विधिबलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य
पञ्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्यात् प्रथमपश्यादिति
नियोजनं क्रियेत । तदा द्वाविंशत्पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् ।
तत् तु नाभ्यनुज्ञातम् । तस्मात् प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राथम्यमग्नीषोमीये साद्यस्काख्यकृतत्वात् ।

सवनीयेऽग्निमा यस्मात् प्रकृती तदपेक्षितम् ॥ ११ ॥

आश्विनग्रहसामीप्यं सवनीयपशोः स्थितिः ।

नियमे तत्क्रमे स्थानाच्छिष्टयोः प्राकृती नयः ॥ १२ ॥

साद्यस्कनामकः कश्चित् सोमयागः । तत्र श्रूयते ।

सह पशूनालभत इति । प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौप-
वसथे पूर्वदिन आलभ्यते । सवनीयपशुः सुत्यादिन प्रातः-
सवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते । अनुबन्ध्याऽवभृथादूर्ध्व-
मालभ्यते । इह तु त्रयोऽपि पशवः सहालम्बव्याः । सोऽयं
सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भव-
तोत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यम् । तथा सति प्रधानसामप्रत्या-
सत्तिलाभाक्तेषु त्रिषु पशुष्वग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकर-
णम् । कुतः । प्रकृती तत्प्राथम्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत् ।
नैवम् । सवनीया हि स्वस्थान एव वर्तन्ते । आश्विन-
ग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् । आश्विने गृहीते
सति सवनीय एव बुद्धिस्था भवति । प्रकृती तदानन्तर्यस्य
कृतत्वात् । ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते सति
स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्धयोः प्रकृताविव पूर्वोत्तर-
भावो द्रष्टव्यः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्त्रीषु सदेवकी सारस्वती तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वात्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥ १३ ॥

याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥ १४ ॥

चित्रायागं सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमा-
न्नायेते । सारस्वती भवतः । एतद् दैव्यं मिथुनमिति ।
सरस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्यसमासे कृते पुमान् स्त्रियेति
सृष्टेणैकशेषात् सारस्वताविति भवति । तौ देवते ययो-
र्यागयोस्तौ सारस्वती यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्य-
शेषादवगम्यते । तयोर्यागयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकतः
प्राप्ताः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं
निर्वापः कार्यः । कुतः । श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानाना-
मन्यतमस्य नियामकस्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः । हौत्र-
काण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये आम्नाते । प्र णो
देवी सरस्वतीति । पश्चात् पुं देवतायाः । पीपिवांसं
सरस्वत इति । अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्या-
गयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो धर्माणां
मुख्ययागार्थत्वात् मुख्यक्रमेणैव क्रमं नियते सति स्त्रीयाग-
स्यैव प्रथमं निर्वापः कार्यः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयकेऽथवा ।

धर्मानुष्ठान आद्योऽस्तु मुख्ययोस्तादृशक्रमात् ॥ १५ ॥

युक्तमौषधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः ।

पाठक्रमस्याविलम्बादाज्यधर्मान्तु पश्चिमाः ॥ १६ ॥

द्वयपूर्वमासयोरुपांशुयाजांऽग्नीषोमीयस्येतदुभयं पीर्ण-
मास्यामान्नातम् । तत्रोपांशुयानस्याज्यं द्रव्यम् । आज्यस्य
धर्मा उत्पवनचतुर्गृहौतवाद्यः । अग्नीषोमीयस्य पुरोः

हाशो द्रव्यम् । तस्य धर्मा निर्वापावघातादयः । तत्र मुख्यौ यागावुपांशुयाजान्नोषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनी । तथा सति पूर्वन्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वादाज्यधर्माणा-
मनुष्ठाने प्राथम्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । औषधधर्मा निर्वापादयः
पूर्वमान्नाताः । पञ्चादाज्यधर्माः । तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्य-
धर्माणां प्राथम्यं वाधित्वा पाठक्रमानुसारेणौषधधर्मा
यव प्रथममनुष्ठेयाः । पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहमा
प्रतीयते । मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उपपत्त्या कल्पनीयः ।
तस्मादग्नीषोमीयपुरोडाशार्थेभ्य औषधधर्मैभ्य ऊर्ध्व-
माज्यधर्मा अनुष्ठेयाः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीय आग्नेयात् पूर्वी नो वासु पर्वता ।

ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमवलित्वतः ॥ १७ ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनापि कृतार्थता ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयानुवाके समान्नातः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेका-
दशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति । आग्नेययागस्तु षष्ठ-
प्रपाठके तृतीयानुवाक आन्नातः । यदाग्नेयाऽष्टाकपालो-
ऽभावास्यायां पौर्णमास्यां चाप्युतो भवतीति । तत्रानुष्ठा-
नस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठान-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः ।
तथा हि हीचकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननु-
वाकं प्रथममग्निर्मुधैत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाके

आम्नाते । ततः प्रजापते न त्वदेतानीत्यादिके प्राजापत्ये ।
 ततोऽग्नीषोमा सुवेदमेत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्य-
 वकाण्डेऽप्यग्नये . जुष्टं निर्वेपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः
 पूर्वमास्नातः । याजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्यया-
 त्रादो भूयाममित्याप्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देव-
 यज्यया इवहा भूयाममित्यास्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः ।
 मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थं
 विधिनापि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्
 मन्त्रान् वाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथम
 मनुष्ठानम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचरावत ।

धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदिशतः ॥ १८ ॥

सक्रमणां पदार्थानां चादकप्राप्तत्वतः ।

प्राथम्यमन्तरङ्गत्वाद्वाग्नेयविक्रतो चरो ॥ २० ॥

अजरकल्प्याभिधायामिष्टौ हविस्तयं य्यूयते । आग्ने-
 वैशार्वमेकादशकपालं निर्वेपदाभचरन् सारस्वत्याज्यभागा
 स्याद् बार्हस्पत्यश्चरति । तत्र सारस्वतस्य ये धर्मास्त-
 एव पूर्वमनुष्ठेयाः । कुतः । सारस्वतयामस्य बार्हस्पत्यात्
 पूर्वमुपदिष्टत्वात् । मुख्यक्रमेण हि धर्माणां क्रमो युक्त इति
 प्राप्तिं ब्रूमः । न तावदत्रान्यधर्मा औषधधर्मा बोपादिश्यन्ते ।
 किन्तु चादकेन प्राप्यन्ते । चादकश्च सक्रमानेव पदार्था-
 नितिदिशति । प्रकृतौ चोपधधर्माणां प्रथममनुष्ठेयत्वादिहापि
 बार्हस्पत्यचरुधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । किञ्च । अग्नेयस्य

प्रथमभावितो विकृतिबार्हस्पत्यश्चरुः । उपांशयाजस्य पञ्चा-
द्भावितो विकृतिः स्वारस्वतमाज्यम् । अतोऽन्तरङ्गत्वाच्च-
रुधर्मा एव पूर्वभाविनः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

साकमेधेष्टयस्तिस्त्रो हरहे स्युः सदा एव वा ।

प्रातरादेर्द्वयोरङ्गोः सत्त्वात् प्रकृतिवद् हरहे ॥ २१ ॥

साङ्गमुस्थानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः ।

श्रीतं सद्यस्त्वमन्यत् तु चीदकात् तेन दुर्बलम् ॥ २२ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते ।
अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेन्नरुदभ्यः सान्त-
घनभ्यां मध्यन्दिने चरुं मरुदभ्यां गृहमेधिभ्यः सर्वासां
दुग्धे सायमादनमिति । ता एतास्तिस्त्र इष्टयो हरह
कालीनाः । यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदोष्टि
रिति हरहकालीनत्वम् । तद्वत् । ननु प्रातर्मध्यन्दिनसायं-
शब्दैरेकस्मिन्नेवाङ्गि त्रयः कालास्तिष्ठणामिष्टीनां
विहिताः । तत्र । द्वयोरप्यङ्गोः प्रातरादिकालमङ्गावात् ।
पूर्वेद्युः प्रातरादिकालेषु स्वकोषेषु तासामुपक्रमः । परेद्युः
प्रातरादिषु ताः समापनीयाः । ततो हरहकालीनत्वमिति
प्राप्ते ब्रूमः । अत्राग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपे-
दिति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते । प्रातः
शब्दश्च स्वत एकमेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति ।
प्रातरग्निहीत्रमित्यादी तद्दर्शनात् । तस्मात् साङ्गस्य
प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात् सद्यस्कालीनत्वं
श्रीतम् । चीदकेन त्वन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेद्युः प्रातः प्रधानं

परिच्यः प्रातरिति कल्प्यते । उपदेशश्चादकाद् बलीयान् ।
तस्मादेकाहकालीना इष्टयः ।

हादशाधिकरणमारचयति ।

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यमू ।

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाग्निमः ॥ २३ ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वान्मैवं व्युत्क्रमसंज्ञितः ।

प्रयाजान्ते ह्यनुयाजादिके चैतो समूहके ॥ २४ ॥

अग्नीषांसीयपथी प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते । तिष्ठन्तं
पशुं प्रयजन्तीति । प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात् प्रयाजो
इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते
पश्चादेव प्रयाजाश्चादकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाज्जीव-
त्येव पशावपकृष्यन्ते । तथा सवनीयपशावनुयाजाना-
मत्कर्षः श्रूयते । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति ।
तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयाजमात्रस्योत्कर्षः ।
तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथेवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रया-
जान्तस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात् । तदा प्रयाजिभ्यः
पूर्वभाविनामावारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादत्यन्त-
व्यर्वाहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रे
त्वपकृष्टे सन्याघारादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते ।
एवमनुयाजमात्रे उत्कृष्टे तत्र ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाक्यं-
युवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसन्निधिर्न विनश्यति ।
तस्मात् प्रयाजमात्रस्यापकर्षोऽनुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति
प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य क्लृप्तत्वात् सक्र-
मणामिव पदार्थानां चादकेनातिदेशाद् व्युत्क्रमे सति

पूर्वेण पदार्थेनोत्तरस्य पदार्थस्य बुद्धानपस्थापितत्वा-
दनुष्ठानमेव लुप्येत । तस्मात् प्रयाजान्तस्याङ्गसमूहस्याप-
कर्षः । अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः । .

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ।

पवेता वात्र नियमा नास्ति तद्धेतुवर्जनात् ॥ २५ ॥

प्रतिप्रस्थातृनिर्वाप ह्यध्वर्योरपि कर्तृता ।

प्राञ्चनाद्याः पुरा पश्चात् सौमिकाः स्युः प्रवृत्तितः ॥२६॥

सामं प्रातरनुष्ठेयोऽनुवाकः पठितः । ततः प्रचरणी-
हामादयः पठिताः । ततः सवनीयादयः । ते च चोदका-
गतनिर्वापादियुक्ताः । ततो वहिष्यवमानस्तोत्रं पठितम् ।
तत्राध्वर्युर्हीवे प्रातरनुवाकप्रैषं दत्त्वा तदानौमेव प्रति-
प्रस्थातारमेवं प्रेष्यति । प्रतिप्रस्थातः सवनीयात्रिर्वपस्वेति ।
ततः प्रचरणीहामादिभ्य ऊर्ध्वं प्राप्नोऽपि सवनीयपुरोडाश-
निर्वापः पर्वभिन्नं च प्रातरनुवाककाले प्रैषवशादपकृष्टः ।
सवनीयपुरोडाशानामलङ्कारप्रैषात्कर्ष एवमाकृतः । वहि-
ष्यवमानं स्तुत आहाग्नीदग्नीन् विहर बर्हिः सृष्टीहि पुरो-
डाशानलङ्कर्विति । एदं स्थितं सति प्रकृतां निर्वापात्तर-
भाविनाऽलङ्करणपूर्वभाविनः प्राञ्चनाद्या ये पदार्थास्तेऽत्र
चोदकप्राप्ताः । तेषां निर्वापवदपकर्षस्यालङ्करणवदुत्कर्ष-
स्यानुकृत्वादुभयोर्मध्यकाल एवानुष्ठान प्राप्तम् । . तथा
सति प्रचरणीहामादिभिर्वहिष्यवमानान्तोः सौमिकपदार्थैः
सह प्राञ्चनादिपदार्थानामैष्टिकानामेककालत्वेनानुष्ठानात्
पौर्वापर्यकलहे सति नियामकाभावादेच्छिकः क्रम इति

प्राप्ते ब्रूमः । प्रातरनुवाकप्रचरणोहोमयोः सौमिकयोः
पाठप्राप्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रैषविधिबलादैष्टिको निर्वापः
प्रवृत्तः । तेन च निर्वापेण तदनन्तरभावि प्रोक्षणादिकं
बुडावपस्थाप्यते । न तु सौमिक प्रचरणोहोमादिकं तदा
केनचिदुपस्थाप्यते । ननु निर्वापः प्रतिप्रस्थाटकर्तृकः ।
प्रोक्षणादिकमध्वर्युकर्तृकमिति न निर्वापः प्रोक्षणादिक-
मुपस्थापयतीति चेत् । मैवम् । निर्वापेऽध्वर्योरपि कर्तृ-
त्वमस्ति । प्रयोजकत्वात् । अतोऽसौ प्रोक्षणादीनामुप-
स्थापकः । अतस्ते पूर्वमनुष्ठेयाः । पश्चात् सौमिकाः प्रच-
रणीहोमादयः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ।

प्रयाजवत्तदन्तत्वान्नयन चापकृष्यताम ॥ २७ ॥

अग्नीषोमप्रणयन सौमिकं पाशुकी छिदा ।

प्रयाजाघारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमं वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वह्निराग्नी-
धीये प्रणेतव्यः । सामश्च प्राचीनवशे पूर्वमेवस्थापित इदानीं
हविर्धानि प्रणेतव्यः । तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद
आम्नातः । तदेतत् सर्वं सुत्यादिनात् प्राचीन औपवसथ्ये
दिने प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षा-
कालेऽपकृष्टः । दीक्षासु यूप छिनत्तीति तद्विधानात् ।
तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षात्
प्रणयनमप्यपकृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजाघारादीना-
मेव प्रधानं प्रत्यक्षत्वेनैकप्रयोगान्तःपातित्वाद्दवश्यभावी

परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षं तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षो
युक्तः । इह तु प्रणयनं सीमयागाङ्गम् । यूपच्छेदस्त्व-
ग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदगयोरान्यान्यं क्रमो-
ऽपेक्षितः । तस्याच्छ्रुतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

सवनीये पिष्टलेपफलीकरणहोमकौ ।

एत्क्रष्टय्यौ न वाद्यः स्यादनुयाजोत्तरत्वतः ॥ २९ ॥

पश्वर्थाः स्य, रनुयाजाः पुरोडाशगतौ तु तौ ।

उक्तौ होमौ प्रयोगस्य भेदाद्भोत्कर्षमर्हतः ॥ ३० ॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमौ चोदकेन
प्राप्तौ । दृषदुपलाकपालादिष्ववशिष्टो यः पिष्टलेपस्तमुद्धृत्य
जुहां चतुर्गृहीत आन्ये प्रक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहाति ।
फलीकरणशब्देन तण्डुलकणा उच्यन्ते । तानपि तथा
जुहाति । तावैतौ होमौ प्रकृतिवदिहाप्यनुयाजोत्तर-
कालीनौ । ते चानुयाजा आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टा इति
सूक्तवाकादिवदेतौ होमावुत्कृष्ट्याविति चेत् । मैवम् ।
एत्क्रष्ट्यमाणा एतेऽनुयाजाः पश्वर्थाः । न तु पुरोडाशार्थाः ।
पुरोडाशप्रसङ्गमिद्वे वैच्यमाणत्वात् । एत्क्रष्ट्यमाणा तु पुरो-
डाशार्थौ । न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः । पशौ पिष्टाद्य-
भावेन तद्वहोमासम्भवात् । एवं सत्युक्तप्रणयनवहोमयोः
प्रयोगभेदान्नास्त्यनुयाजैः सहोत्कर्षः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके ।

न वाद्योऽस्त्वपक्रष्टाया वेदेवगुण्यहानये ॥ ३१ ॥

अभिवासात् परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः ।

प्रागेव विहित्वा दर्शं वेदिर्नातोऽपकर्षणम् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापितस्याच्छा-
दनमाश्रातम् । भस्मनाभिवासयतीति । तत उर्ध्वं वेदि-
राश्राता । तेनैव क्रमिण पौर्णमासीयागं प्रतिपद्यनुष्ठानं
कृतम् । दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आश्रातः । पूर्वदुरमावा-
स्यायां वेदिं करोतीति । तत्र वंदेः पूर्वभाविनाऽभि-
वासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्त्तव्यः । अन्यथा वेदे-
र्वेगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः । यादृ दर्शः पौर्णमासी-
विकारः स्यात् । तदा पौर्णमास्यां क्लृप्तः क्रमोऽतिदिश्येत ।
न त्वसौ विकार इति कश्चित् क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः ।
क्रमोन्नयनं सर्वेषु पदार्थेष्वाम्नातेषु पश्चात् पाठादिभिः
सम्पद्यते । वेदिपदार्थाभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससा-
धारण्येनाश्रातः । विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वदुरमावा-
श्रते । तथा सत्यभिवामनवन्द्याः क्रमबोधत्वात् प्रागेव टार्थि-
कवेदेः पूर्वदिनसम्बन्धावगमात् तदेव तस्याः स्थानमिति
वेदेरपि तावन्नास्यपकर्षः । तत्र कुतोऽभिवासनान्तस्याङ्ग-
समूहस्यापकर्षः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

दैवात् सान्तपनी सायं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम् ।

उत्कर्षति न वात्कर्षं पौर्वापर्यस्य भावतः ॥ ३३ ॥

भिन्नप्रयोगप्राप्तत्वाद्ग्निहोत्रं सूकालके ।

इष्टिमध्येऽपि हुत्वाथ यागशेषः समाप्यते ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके पर्वणि सान्तपनीयेष्टिः

श्रूयते । मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुमिति ।
 तां चेष्टि समाप्य सायंकालेऽग्निहोत्रं ह्वयते । यदि
 कदाचिद्दैविकान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् सेष्टिः सायमुप-
 क्रान्ता । तदा सेष्टिरग्निहोत्रस्थोत्कर्षमापादयति ।
 कुतः । इष्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्यसद्भावेनेष्टिं समाप्यैवा-
 ग्निहोत्रस्यानुष्ठेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयोगभेदान्वा-
 नयोः शास्त्रीयः कश्चित् क्रमोऽस्ति । सान्तपनोया तु
 स्वकालाद् अष्टा । अग्निहोत्रस्यापि तद्भ्रशो मा भूदि-
 तीष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाय पश्चादिष्टिषेः
 समापनीयः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

उक्थ्यात्कर्षे षोडशी नात्कथ्ये तात्कथ्यतेऽथवा ।

स्तात्रकालाय नात्कर्षः पूर्ववत् षोडशियहं ॥ ३५ ॥

न तं पराश्रमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभावेनात् ।

सस्तात्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तात्रकालः प्रबाध्यताम् ॥ ३६ ॥

ज्यातिष्टामे षोडशियहं प्रकृत्य श्रूयते । त पराश्रमुक्-
 थ्येभ्यां निगृह्णातीति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात् प्रागे-
 वाक्थ्यग्रहास्तयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्ताद्धायं षोडशी
 विहितः । यदि कदाचिद्दैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्व-
 मुत्कथ्येरन् । तदा तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशियहस्य
 नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीय-
 त्वात् । कालो ह्येवमान्नातः । समयाध्युषिते सूर्ये षोड-
 शिनः स्तात्रमुपाकरोतीति । समवाऽस्तमवः । तं प्राप्ते
 सूर्ये स्तात्रमारभकालः । सोऽवमुत्कर्षं सति बाध्येत ।

तथायुक्तम् । पूर्वत्राग्निहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिम-
ध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः । पराश्वमिति शब्दे-
नोक्थ्येभ्य उत्तरकालः षोडशियहाङ्गत्वेन विधीयते ।
ततो मुख्यग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं
बाधित्वा सस्तोत्रो ग्रहं उत्कृष्टव्यः ।

इति मश्ववीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वानपये किमेकैकपशौ सर्वसमापनम् ।

सर्वेषु वैकैकधर्मं श्राव्यः साहित्यसिद्धये ॥ १ ॥

वचनात् पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ २ ॥

वानपये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्
पशवुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समापनीयाः ।
तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्त्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं
धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं
प्रापयति । प्रकृतावुपाकरणनियोजनादीनां साहित्य-
दर्शनात् । तस्मादत्र काण्डानुसमयः । न तु पदार्थानु-
समय इति प्राप्ते ब्रूमः । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूना-
लभत इति वचनात् पशुसाहित्यमवगतम् । तच्च प्रबलम् ।
प्रत्यक्षेण पशुनित्येतेनैकशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं
तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितम् । किन्तु प्रयोगवचनेन परि-

कल्पते । यद्येकस्मिन् प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात् । तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येतत्वर्थापत्तिः । चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुमीयते । तदुभयं प्रत्यक्षात् पशुसाहित्यवचनाद् दुर्बलम् । तस्माद् वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्त्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यः । न तु काण्डानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्मणामनुष्ठितत्वात् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतिग्रहे तु बहुष्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शेषतः । ३ ॥

यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदित्यत्र शतसंख्यादियुक्तबहुष्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । तत्र पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिश्चैथादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेत् । मैवम् । तत्रेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिश्चित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे द्वितीयसंस्कारं कर्त्तुं मागच्छति तावतासौ शुष्को भस्मीभवति । तस्मादेकैकस्मिन् पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

विर्वावे तु किमैकैकमुष्टेरस्त्वङ्गता न वा ।

अस्यैकैकप्रतिष्ठानात् कपालादिषु तत्समम् । ४ ॥

चतुरो निर्वधेन, ष्टीनिति निर्वापसंश्रयात् ।

एकैकमुष्टेरंशत्वात् पदार्थत्वं चतुष्टये ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयान्नीषोमीयनिर्वापयोः श्रूयते ।
चतुरो मुष्टीन् निर्वपेति । तत्रैकैको मुष्टिर्मुष्ट्यन्तरने-
रपेक्षेण प्रतितिष्ठतीत्येकैकस्य मुष्टिर्निर्वापाङ्गभूतपदार्थ-
त्वमस्ति । ततो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैकमुष्टिं निरूप्य
ततो द्वितीयमुष्टिरित्येवंविधः पदार्थानुसमयः कर्तव्यः ।
एवं कपालोपधानादिषु योजनीयम् । द्वयोः पुरोडाशयो-
र्थे क्रमेणैकैकं कपालमुपधाय पश्चाद् द्वितीयमुभयत्र क्रमे-
णोपधेयमिति प्राप्ते ब्रूमः । यदि निर्वापपदार्थत्वं
लौकिकं स्यात् तर्ह्येकस्य मुष्टेस्तदसु । इह त्वेकविधि-
गम्य एकः पदार्थः । विधिय चतुःसंख्याविशिष्टानेव
मुष्टीन् विदधातीति मुष्टिचतुष्टयमेकः पदार्थः । एकमुष्टिस्तु
तदंशः । न तु संपूर्णः पदार्थः । एवमान्नेयपुरोडाशे
कपालाष्टकोपधानमेकः पदार्थः । अग्नीषोमीये त्वेकाद-
शकपालोपधानम् । एवं सर्वत्रैकविधिविहितस्यैव पदार्थ-
त्वावांशानामनुसमयोऽस्ति ।

चतुर्धाधिकरणमारचयति ।

अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वावदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः ॥ ३ ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः ।

अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्ताच्च तु केवलात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्द्विषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना

विहितत्वाद् द्विसंख्याविशिष्टमवदानमेकः पदार्थः । तत
 स्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्तव्यः । आग्नेयस्य हिरव
 दानं कृत्वा तद्धोमात् प्रागेवाग्नीषोमीयस्य हिरवदान
 मिति प्राप्ते ब्रूमः । अवदानं होमपर्यन्तमेकः पदार्थः ।
 होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेः । होमविधिनैवाचितं
 होमार्थमवदानम् । अत एव चतुरवत्त्वं जुहोतीत्येकेन
 विधिना सावदानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्त
 रणाभिघारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्त्वं तस्मिन् हविर्विषयमव
 दानद्वित्वं विधातुं द्विहविषोऽवद्यतीत्युच्यते । तत
 होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय हुत्वा
 यथादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः ।

पञ्चमांधकरणमारचयति ।

यूपाञ्जनादिकैकः संघो वानुसमीयते ।

एकैकः पूर्ववन्मैत्रं वचनात् काण्डसङ्गतेः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमोऽग्नीषोमीयपञ्चौ यूपस्य घृतनाञ्जनमुच्छ्र-
 यणमवटस्य पर्युहणं यूपमूलस्य परिवृंहणं मध्ये रश्म-
 नया परिध्याणमित्येते पदार्था आम्नाताः । ते चैकयूप-
 पञ्चे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते ।
 एकयूपो वैकादशिनो वा अश्वेषां यज्ञानां रूपा भवन्ति ।
 एकविंशत्यश्वमेधस्येति । तत्र बहुयूपेष्वञ्जनादिकैकः
 पदार्थः प्राजापत्यपशुपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते
 ब्रूमः । अञ्जनादिपरिध्याणान्तं वक्ष्यमानो यूपं नावसृज
 तीति वचनेन यक्ष्यमानस्य यूपत्यागनिषेधाञ्जनादि काण्ड-
 स्थानुसमय उपपद्यते । तस्माच्चात्र पदार्थानुसमयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

किं देवाद्यवदानेषु काण्डानुसमयोऽथवा ।

एकानुसमयोऽस्त्वाद्यः प्रकृतौ तस्य दर्शनात् ॥ ८ ॥

पश्चैक्यात् प्रकृतावस्तु विकृती तद्वहुत्वतः ।

सजातीयपदार्थानुसमयोऽनन्तरत्वतः ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपशौ अग्रते । देवतान्यवदाय न तावत्येव
 हानव्यम । सौविष्टकृतान्यवद्यति । सौविष्टकृतान्यवदाय न
 तावत्येव हानव्यम । ऐहान्यवद्यतीति । अत्र प्रधानदेवता
 र्थानि ख्विष्टकृद्दर्शनीङ्गभक्षणार्थानि चेति त्रिविधान्यव
 दानानि । तानि च तेनैव क्रमेणानुष्ठोयन्ते । प्राजापत्येषु
 मत्तदशसु पशुषु तानि चोदकप्राप्तानि । तत्र तेषां त्रिवि-
 धानामवदानानां काण्डमेकैकस्मिन् पश्चावनुसर्तव्यम् ।
 अथा मति प्रकृतिमाद्यवदानादिति प्राप्ते ऋमः । प्रकृती
 धर्मे क्वेन पदार्थानुसमयप्रसक्त्यभावात्सु काण्डानुष्ठा-
 नम् । इह तु पदार्थानुसमयो युज्यते । देवावदानरूपमेक
 पदार्थं सर्वेषु पशुषु सम्प्राप्य पश्चात् सौविष्टकृतावदानम् ।
 तत्र सर्वेषु कृत्वा पश्चाद्देवावदानम् । एव च सत्युपाकर-
 णादिशिव पशनां साहित्यमन्नाधितं भवति । ततः पश्चा
 नन्तर्येय सजातीयो देवावदानरूपो च पदार्थः स एव
 सर्वेषु पशुष्वनुसर्तव्यः ।

मत्तमाधिकरणमारचयति ।

नानावर्जेषु नानात्वमुलूखल उत्तैकता ।

अजितान्तरणादीनां भिन्नत्वात् स्यादनेकता ॥ ११ ॥

स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदार्थैक्यादनुकमात् ॥

उलूखलैक्यं नीवारश्यामाकादाववस्थितम् ॥ १२ ॥

राजसूये नानाबीजिष्टिराम्नाता । अग्नये गृहपतये पुरो-
हाशमष्टाकपालां निर्वपति कृष्णानां ब्रीहौशाम् । सोमाय
वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि । तत्र तेषां बीजानामव-
घाताजिनास्तरणादयश्चोदकेनातिदिष्टाः । कृष्णाजिनास्त-
रणमपर्थ्य लूखलस्थापनम् । तत्र बीजावापोऽवघातः शूर्पेण
परावपणं कथेभ्यस्तण्डुलानां विवेचनम् । तं चैत कृष्णाजि-
नास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्भिन्नाः पदार्थाः ।
ततो नानाबीजेषु कृष्णाजिनास्तरणमनुसमवेतव्यम् । तथा
सति यावत्यां बीजजातयस्तावानि कृष्णाजिनानि । तद्दु-
लूखलस्याप्यनेकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रीहौशाम् वदन्तीति
विहितोऽवघात एकः पदार्थः । स च कृष्णाजिनास्तरणा-
दितण्डुलनिष्पत्त्यवसानः । तं च पदार्थं कृष्णाजिनिष्पन्न-
ष्टाय श्यामाकेषु म एव पदार्थोऽनुष्ठेयः । तथा सत्यनुक्रम-
ण्येकमेवोलूखलं सर्वेषु बीजेष्वन्वेतुं शक्नोति । तत उल-
खलकृष्णाजिनादीनां नास्यनेकत्वम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्रयाजानुयाजसिद्धौ पादैक्यमुत भिन्नता ।

वक्रोपभृद् ह्योरर्थे दृष्टातो विकृतौ तथा ॥ १३ ॥

विकृतौ पात्रभेदाऽस्तु शडाज्यषट्पदाज्ययोः ।

एकपात्रे ग्रहार्थोपाद् द्रव्यैक्यं प्रकृतौ हयोः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपणौ प्रयाजानुयाजसाधनद्रव्यं धारयितु-
मेकमेव पात्रं कर्तव्यम् । कुतः । प्रकृतावुभयार्थस्याज्य-
ज्यैक्येनोपपत्ता दृष्टत्वेन विकृतावपि तदतिदेशादिति

प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिवत् केवलेनाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते ।
अनुयाजास्तु पृषडाज्येन यष्टव्याः । पृषडाज्येनानुयाजान्
यजतीति तद्धिधानात् । पृषडाज्यं नाम दधिमिश्रमाज्यम्
न हि शुद्धमिश्रयोरीकेन पात्रेण धारणं भवति । तस्मादत्र
पृथक् पात्रम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्टेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यावास्तु पूर्वता ॥ १५ ॥

प्राकृतं पथमी बोधी वेकते चरनस्ततः ।

नारिष्टहोमाः पूर्वाः स्युरुपहोमास्तु पृष्ठतः ॥ १६ ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः
कास्यां विहितः । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरीडाद्यमष्टाकपा-
नितित्वाद्यः । तत्र उपधानहोमा अग्निनेः पातु कृत्तिका
इत्यादियाज्यानुयाज्यापुनःसर्वं श्रूयन्ते । ततोपहोमा एव-
मान्नाताः सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा । कृत्ति-
काभ्यः स्वाहा । अस्वाये स्वाहा । दुलाये स्वाहेत्यादयः ।
नारिष्टहोमाश्च चोदकन प्राप्ताः । द्य तं तन्वी यज्ञ
यज्ञिया इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्टहोमाः । ए-
तेभ्यो नारिष्टहोमाभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्त्तव्याः । कुतः ।
अष्टाकपालं निर्वपेत् सोऽत्र जुहोतीति प्रत्यक्षपाठेन मुख्य-
सामीप्यमुपहोमानां प्रतीयते । तत्त्वतिदिष्टेनारिष्टहोमे-
व्यवधाने वाच्येति । तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वमिति प्राप्ते
ब्रूमः । नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वीपकारक-
मङ्गजातमपेक्षते । तदा चोदकः प्राकृतनारिष्टहोमा-

दिकं बोधयति । प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुपहोमादिकम् ।
तयोर्मध्ये क्लृप्तीपकारितया नारिष्टहोमाद्यङ्गत्वं सहसा
बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गता तृपकारे कल्पिते पृश्चाद् बुध्यते ।
इतः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्टहोमाः पूर्वमनुष्ठेयाः । उप-
होमाः पश्चादनुष्ठेयाः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अभिषेच्यप्राक्तनाङ्गसमाप्ती देवनादयः ।

मध्ये वा पूर्ववत् सर्वसमाप्ती देवनादयः ॥ १७ ॥

अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात् पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये महेंद्रस्तीव्रतः पुरा ॥ १८ ॥

राजसृष्टेर्भूमिवागस्याभिषेचनीयस्य सन्निधौ विदेवना-
शीनः शिष्याख्यानाभिषेकाः कर्मणाभ्यासाः । तत्राभिषेच-
नायै चोदकाप्रमङ्गजातं नारिष्टन्यायेन प्रथमं समाप्य
पश्चाद् विदेवनादयः कार्य्यः इति प्राप्ते द्रव्यः । महेंद्रस्तीव-
प्रत्यभिषेच्येति इति वाक्येन तस्य भूमिवागस्य मध्येऽभि-
षेकोऽपकृष्टः । अभिषेकात् पूर्वभाविष्यत्वं विदेवनादीनां
प्रत्यक्षपाठप्राप्तम् । ततो महेंद्रस्तीव्राऽपि पूर्वस्मिन्
काले प्रयाजाधारवद् विदेवनादीनामपकर्षः कर्त्तव्यः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

चयने टीक्षणीयादि सावित्वाद्यथवा पुरा ।

प्राकृतत्वादिहाद्यः स्यादन्यत्र प्रत्यक्षपाठतः ॥ १९ ॥

अग्निचयने सावित्वाणि जुहोतीति सावित्रहोम
आत्मातः । ततो महता प्रबन्धेनीयासम्भरणादिक्रमा

आद्य पश्चादाग्नावैश्वमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिणमाण
इत्यादिना दीक्षणीयादिकमान्नातम् । तत्र दीक्षणीया-
दिकं प्रकृतौ क्लृप्तेपकारतया शीघ्रं बुध्यमानत्वात् सा-
वित्रहोमादिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् । प्रत्यक्ष-
पाठेन क्रमावगमात् । चीदकप्राप्तस्यापि दीक्षणीयादे-
रग्निकाण्डे सावित्रादिभ्य ऊर्ध्वं पुनःपाठात् सावित्रा-
दिष्वनुष्ठितेषु पश्चादनृष्टानं कार्यम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

• चयने रुक्मभृत्यादिः पुरीत स्वामिसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तक्रमात् पाठस्य न क्षतिः । २०॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूर्ध्वं रुक्मधारणमान्नातम् ।
कण्ठे धृतः सत्ररसि लम्बमानः सौवर्णं आभरणविशेषो
रुक्मशब्दार्थः । उखास्थितोऽग्निः शिष्योऽवस्थापितुः कण्ठे
धार्यमाण सरःप्रदेशं यथा न दहति । तथा व्यवधायक-
त्वेन तद्धारणम् । अत एव ब्राह्मणम् । रुक्ममन्तरं प्रति-
मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्त इति । यजमानसंस्काराश्च
वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चीदकेन
प्राप्ताः । तभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः । तस्य
प्रत्यक्षेण पाठात् । सावित्रादिषु तस्यादृष्टत्वादिति चेत् ।
मैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं प्रकृतौ
क्लृप्तम् । रुक्मस्य तु पाठेन तत् कल्पनीयम् । तस्मात् सं-
स्काराः पूर्वभाविनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः ।
दीक्षणीयाया इव संस्काराणां रुक्मप्रतिमोकादूर्ध्वं पुनः-
पाठाभावाद् । न च दीक्षणीयानन्तर्यं बाधिते रुक्मप्रति-

मोकपाठवैयर्थ्यम् । स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् । ततो
ब्रह्मप्रतिमोकः पश्चात् कार्यः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमा-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ।

संख्यावृद्धिरिहाद्योऽस्तु प्रति मुख्यं गुणो यतः ॥ १ ॥

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

संख्यावृद्धिः प्रयोगस्य साहचर्या सम्भवति ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । एकादश प्रयाजान् यज-
तीति । तत्र चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाज-
स्यैवमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः । प्रयाजानुद्दिश्य संख्या-
गुणे विहिते सति प्रति प्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः । ब्रह्मैकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्यैव-
मेकादशत्वसंख्या सम्पादयितुं शक्या । नापि पञ्चप्रयाज-
समुदायस्य स्वरूपे सास्ति । तस्मात् प्रयोगद्वारा सा सम्पा-
दनीया । प्रयोगस्य चावर्त्तयितुं शक्यत्वात् पञ्च प्रयाजान्
द्विरावर्त्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे सकृदावर्त्तिते सत्येकादश-
त्वसंख्या सम्पद्यते ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

प्रावृत्तिरूपसत्स्वेवा संघस्यैकैकगाथवा ।

द्विरध्यायं पठेत्वादाविव स्यात् समुदायमा ॥ ३ ॥

प्रथमा मध्यमान्येति प्राक्ततक्रमसिद्धये ।

एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्यापि प्रसिध्यति ॥४॥

अन्वी श्रूयते । षडुपसद इति । तत्र षोडशप्राप्तानां
 तिसृषामुपसदां पूर्वन्यायेनाहत्वा षट्संख्या सन्मादनीया ।
 सा चावृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य युक्ता । यथा दण्डेन
 मूपदेशं संमिमानः पुरुष आमूलायं कृतञ्च दण्डं पुनः
 पातयति । न तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति ।
 यथा त्रिवारं रुद्रीध्यायं जपतीत्यत्र कृतञ्च एवाध्याय
 चापत्येत । न त्वध्यायैकदेश एकोऽनुवाकः पृथग्व त्रिः
 पठते । तथा तिसृषामुपसदां समुदाय आवर्त्तनीय
 इति चेत् । मैवम् । प्राक्ततक्रमबाधप्रसङ्गात् । एवं हि
 प्रकृतौ दीक्षानन्तरभाविनि दिने हीतव्या प्रथमोपसत् ।
 तत ऊर्ध्वं दिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वं दिने तृतीया ।
 ता एताः सकृदनुष्ठाय पुनरुपरितनदिनेऽनुष्ठेयमा-
 नावाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपेति । चतुर्थीत्वमायाति ।
 तस्मात् प्राक्ततक्रमसिद्धये प्रथमां दिनहयेऽभ्यस्य ततो
 द्वितीयां द्विरभ्यस्येदित्येवं स्वस्थानविहङ्गा तासामावृत्तिः
 कार्य्या । न चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः । अनुवाकसमुदायस्यै-
 वाध्यायत्वात् । अध्यायस्य चावृत्तिविधानात् । न त्विह
 समुदायस्योपसत्त्वं नस्ति । तस्मात् प्रत्येकमुपसदावर्त्तनीया ।
 अनेन न्यायेन प्रयाजानामेकादशत्वसिद्धये स्वस्थानविहङ्गो-
 त्तमः प्रयाजश्चिरभ्यसनीयः ।

तृतीयाधिकरश्चमारचयति ।

शान्तिधेन्वैकविंशत्यामागन्तीर्मध्यतः स्थितिः ।

अन्ते वा मध्यतो धाव्याशब्दितानां तथेक्षणात् ॥ ५ ॥

इध्यमानेध्यवत्योस्ता मध्ये धाव्याविधानतः ।

आगन्तूनामधाव्यानां निशेषोऽन्ते हि युज्यते ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते । एकविंशतिमनु-
ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येति । तत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच
एकादशैव । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमामिति विधाना-
दाहृत्या पञ्चदश सम्पद्यन्ते । अवशिष्टानां षष्ठासुचां दशत-
यीपठितानामागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते । तस्य चागन्तीर्म-
न्वस्य सामिधेनीनां श्रूयमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः । कुतः ।
धाव्याशब्दोदितामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शना-
दिति चेत् । मैवम् । धाव्याना मध्यदेशस्य विहितत्वात् ।
इयं वै सामिध्यमानवती । असौ समिहवती । वदन्तरा
तदाव्या इति श्रूयते । पठितास्त्रैकादशसु सामिधेनीषु समि-
ध्यमानो अक्षर इत्यसाहृगष्टमी । समिधो अग्न आहुते-
त्वमी नवमी । तयोर्मध्ये धाव्यानां स्थानम् । धाव्यात्वं
च न सर्वेषामागन्तूमन्त्राणाम् । किन्तु केषाञ्चिदेव । पृथुया-
जवत्यौ धाव्ये इत्यादिविशेषविधानात् । पृथुयाजा अमर्त्य
इत्याद्यृगद्वयमित्यर्थः । न च धाव्यानामिवेतरेषामागन्तूनां
मन्त्राणां पठितसामिधेनीक्रमविच्छेदेन मध्ये निवेशनाय
किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तस्मादागन्तूनामन्ते निवेशः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

स्तीमहृदो किमागन्तीर्मध्येऽन्ते वासु मध्यतः ।

दादशाहवदस्यत्र मध्यान्कृतेन मध्यतः ॥ ७ ॥

इदमाख्यायते । एकविंशतीनातिरात्रेषु प्रजाकामं बाज-

येत् । त्रिष्वेनीजस्तामम् । त्र्यस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाम-
मिति । तत्र प्रकृती वहिष्यमानस्तोत्रे त्रयस्तृचा
भवन्ति । उपास्यैः मावता नर इत्यादिरैकः । द्विद्यतत्या
श्चेत्यादिद्वितीयः । पञ्चमानस्येत्यादिस्तृतीयः । तेषु
त्रिषु त्र्येषूर्ध्वगानेन त्रिष्टत्स्तोमो भवति । न त्वत्र
पञ्चदशसप्तदशस्तोमादौनामिवाहत्तगानमस्ति । स च
वहिष्यमानविक्रतावतिरात्रे चोदकेन प्राप्तः । तत्र त्रिष्टत्-
स्तोमं बाधितुमेकविंशादिस्तोमा विहिताः । वहिष्यव-
मान् प्राहत्तगानाभावात्त्रिषु त्र्येष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋ-
न्भिरैकविंशस्तोमपूरणाभावात्तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा
प्रागमयितव्याः । त्रिष्वस्तोमपूरणाय षट्त्रिंशः । त्रय-
स्त्रिंशस्तोमपूरणायष्टौ त्रिंशः । ऋगाममनं चोपरिष्ठा-
हृष्वने । तेषां चागन्तूनां मन्त्राणां प्राकृतवहिष्यमानमध्ये
निवेशः कार्यः । कुतः । हादशाहे तद्दृग्नादिति प्राप्ते
ब्रूमः । हादशाहे हि वचनमेवमाकायते । स्तोत्रीयान्-
रूपौ त्र्यौ भवतः । त्र्यण्वन्तस्तृचा भवन्ति । तत उत्तमः
पर्याम इति । अयमर्थः । प्राकृतानां वहिष्यमानगता-
नां त्रयाणां त्र्यण्वानां स्तोत्रीयाऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रीणि
नामानि । तत्र चोदकागतयोरनुरूपपर्व्यासयोस्तृचयो-
र्मध्ये त्र्यण्वद्भ्युक्तास्तृचाः कर्त्तव्या इति । न चैवमति-
रात्रे मध्ये निवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात् क्तुसक्रम-
बाधितुमामन्तूनामन्ते निवेशः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आभवे सान्ना प्रागन्तीरन्ते मध्येऽथवाग्निमः ।

पूर्ववतीणि यज्ञस्थीत्युक्त्या मध्ये निवेशनम् ॥ ८ ॥

पूर्वादाहृतऽतिरात्रे माध्यन्दिनार्भवमानयोश्चोदक-
प्राप्तौ पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ बाधितुमेकविंशाद्विहृह-
स्तोमौ वचनादनुष्ठीयते । तत्र वहिष्यवमानवदृगागमनं
न भवति । किन्तु सामागमेन स्तोमपूरणमिति दशमे
वक्ष्यते । तस्य चागन्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचामिवान्ते
निवेशनात् पठितानां लक्षानां मध्ये तत् साम चरमलक्षे
गातव्यमिति प्राप्तं ब्रूमः । त्रीणि ह वै यज्ञस्थीदराणि
गायत्रीं बृहत्यनुष्टुप् चात्र ह्येवावपन्त्यत एवोदपन्तीति-
हि विशेष आम्नायते । अयमर्थः । स्तोमस्य विहृहये साम्ना-
मावापः क्रियते । क्वासाय चोदापः । तावुभावावापीद-
वापो गायत्र्यादिष्वेव । नान्यत्रेति । उच्चा ते जातम-
श्वम इत्येष माध्यन्दिनपवमानस्याद्यस्तृचः । स्नादिष्वेत्येष
आर्भवपवमानस्य । तावुभौ गायत्रीच्छन्दस्कौ । तयोरा-
वाप । न तु त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दस्करयोरन्ययोस्तृचयोः
सामावपनीयम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अदाभ्यग्रहचित्रिण्यावङ्गे किं सवने चितौ ।

यागेऽग्नी वात्र दृष्टत्वादाय आवर्त्यतां ततः ॥ ९ ॥

यामान्घोः फलवत्त्वेनानारभ्योक्तेस्तदङ्गता ।

सवने सवने तस्मात्तैवावृत्तिचितौ चितौ । १० ॥

अनारभ्य श्रूयते । योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत
इति । चित्रिणीरूपदधातीति च । तत्र ग्रहाणां सवन-
निष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम् । अदाभ्यग्रहस्यापि सवननि-

पादकृतया सबनाङ्गत्वे सति प्रति सबनमदाभ्य प्रावत्त
 नौवः । तद्वेष्टकाभिधितिनिष्पत्तिदर्शनाच्चित्रिणीनामिष्ट-
 कानां चित्त्वङ्गत्वे सति प्रति चयनं चित्रिणीनामावृत्तिरिति
 प्राप्ते ब्रूमः । सोमयागः फलवान् । न तु सबनम् । तथै-
 वाम्निः फलोपेतः । *न तु चितिः । तत्रानारभ्याधीतस्य
 वाक्यात् सम्बन्धः फलवत्त्वेन युक्त इति सबनचयने प्रत्यन-
 क्तत्वान्नास्ति तयोरावृत्तिः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

*चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराथवा ।

अथवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥ ११ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया
 इष्टकाया उपधानं युक्तम् । तथा मति प्रकरणाधीतानां
 क्रमक्रमाणांमिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येतेति चेत
 मैवम् । यां काञ्चिद् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां
 मध्यमायां चिताविति वाक्येनानारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन
 विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ निवेशः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

नोऽकंपृष्णात् ऊर्ध्वे स्याच्चित्रिण्युत्तमतः पुरा ।

वादरायणदृष्ट्याऽर्ध्वं पूरणीक्तेस्ततः पुरा ॥ १२ ॥

चित्रिणीरुपदधाति । वाजिणीरुपदधाति । भूतेष्टका
 उपदधातीति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लो-
 कपृष्णाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम् । कुतः । वादराय-
 णेन तथा दृष्टत्वात् । प्रप्ते तु वादरायण इति सूत्रेण वाद

रायस्य मतमुपबन्धस्तम् । स चागन्तुनासन्ते निवेशमाह ।
 लोकंपृथा च प्रकरणपठितानामन्तिमेष्टका । ततस्तस्या
 ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति प्राप्तिं ब्रूमः । लोकं पृथक् चिच्छ्रं
 पृथेत्यनेन मन्त्रेणोपधीयमानेष्टका लोकंपृथा तस्याः कर्म-
 ष्वूनत्वादिदीर्घपरिहारेण संपूर्तिर्हेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवग-
 म्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमान्वातम् । बदेवास्योक्तं यच्छिद्रं तदे-
 तथा परिपूरयति लोकं पृथक् चिच्छ्रं पृणति । बध्येतस्या
 इष्टकाया ऊर्ध्वं चित्रिण्यादय उपधीयेरन् । तदा चित्रि-
 ण्यादिगतं जनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्य्यंयाताम् । तस्मात्लोकं पृ-
 थातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम् ।

आधानेनाग्निनिष्पत्तेस्तन्मात्रे कर्म सम्भवेत् ॥ १३ ॥

आधानस्यानपेक्षस्य नान्यत्पादकता मता ।

समुच्चितस्य हेतुत्वात् कर्म स्यादिति संस्कृते ॥ १४ ॥

अग्न्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते । द्वा-
 दशसु रात्रिषु अनुनिर्वपेदितिष्टिकालविधानात्ताभ्यः पुरा
 द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाहवनो
 याद्यग्निर्निष्पन्नत्वादिति प्राप्तिं ब्रूमः । आधानेन पवमा-
 नेष्टिनिरपेक्षेणाहवनीयाद्यग्निर्नात्पद्यते अन्यथा पवमा-
 नेष्टिवैशेष्यं प्रसङ्गात् । न च विकल्पः । आधानमुपजीव्य
 तस्मादुत्तरकाले विधानात् । तत इष्टिभिः समुच्चित्वा
 धानमग्न्यत्पादकमितीष्टिभिः संस्कृते वक्त्रौ पश्चादग्निहो-
 त्रानुष्ठानम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

न धावेद्वर्षतीत्यादि चित्तौ सत्यां क्रतावुत ।

आद्यधिर्निमित्तत्वात् क्रतावग्निचित्त्वतः ॥ १५ ॥

इदमन्नायते । अग्निचिद्वर्षति न धावेन्न स्त्रियमुपेया-
दिति । तान्येतान्यग्निचिद्वानि चित्तौ निष्पन्नायां सत्यां
तत प्रभृति प्रवृत्तन्ते । न तु चित्तेऽग्नी क्रत्वनुष्ठानं प्रती-
चन्ते । कुतः । अग्निचित्पदेन चयनस्य निमित्तत्वेनाप-
न्यासात् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विलम्बा
युक्तं इति प्राप्ते ब्रूमः । क्रतावुपर्योक्त, अग्निचयनेन संस्क्रि-
यते । न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कार फलभाग्भवति ।
तस्मात् क्रतौ निष्पन्ने सति पद्याच्चयनमाफल्यादयं पुरुषो-
ऽग्निं चित्तवानित्यममर्थनर्हतीति क्रत्वन्ते तानि
व्रतानि

एकादशाधिकरणमारचयति ।

इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किंवैद्यै वांक्तिताऽग्निमः ।

युक्तः संस्कार इष्ट्यैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

व्यातिष्ठामे श्रूयते । आग्नावैणवमेकादशकपालं निर्व-
पदाच्चिद्यमाण इति । अन्यदपि श्रुतम् । दण्डेन दीक्षयति ॥
मंखलया दीक्षयति । कृणाजिनेन दीक्षयतीति । तत्रेष्टि-
वदण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात् अर्थरिषं दीक्षती-
चेत् मेवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तम् ।
दण्डादयस्त द्रव्यरूपा न पुरुष संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चे-
तावता दण्डादिवैयर्थ्यम् । दीक्षितोऽग्निमित्यभिध्यति इ-

पस्य दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्मादिष्ट्यैव दीक्षा
सिध्यति ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

काम्यनैमित्तिकाः कार्या यथापाठं न वाग्रिमः ।

पाठस्य क्रमहेतुत्वान्न प्रयोगपृथक्त्वैतः ॥ १७ ॥

काम्ययागाः श्रूयन्ते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व-
पत् प्रजाकाम इत्यादयः । तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन्
काण्डे आम्नाताः । अग्नये पथिकृते पुरीडागमष्टाकपालं
निर्वपेद्यो दग्नेष्णेमासयाजी मन्त्रमावास्यां वा पौर्णमा-
सीं वातिपातवेदित्यादयः । तत्र पाठः क्रमहेतुरिति प्रया-
जीटाहरणेन वर्णितत्वाद्यथा पाठमेतं यागाः क्रमेण
कर्त्तव्या इति चेत् । मैवम । एकप्रयोगाभावेन परस्पर
क्रमाकाङ्क्षाया अभावात् । तस्मात् कामो वा निमित्तं
वा यदात्पद्यते । तदा तत्रोचिता यागः कर्त्तव्यः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

एतेनानिष्टेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा ।

अविशिषात् सर्वसंस्था ज्योतिष्टोमोऽत्र वर्ण्यताम् ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमप्रक्रियात्वात् तस्य प्रथमयज्ञतः ।

तेनैद्धान्येन यष्टव्यं संस्था आगन्तवोऽपराः ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । एष वाव प्रथमो यज्ञः यज्ञानां
यज्ञज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टाथान्येव यजेत मर्त्तपतित
मेव । इह तज्जोर्ष्यते प्रकीर्यते इति । यथा मर्त्तपतितमच्छिष्टं
५५ वज्यादिकं पुनर्न लाप्यपयुज्यते । केवलं जीर्यते ।
अथा प्रथमतोऽनुष्ठितं यज्ञान्तर फलाय नोपयुक्तम् । यज्ञ-

तानस्य तेनापराधिनापमृत्युभाग् भवतीत्यर्थः । अग्नि-
 षोमीऽत्यग्निष्टोम इत्यर्थः षोडश्वतिरात्रोऽष्टोर्षामी वाज-
 षोडश्वति ज्योतिष्टोमस्य सम संस्थाभेदाः । तत्र संस्था-
 विशेषमनुपम्यस्य ज्योतिष्टोम इत्येव प्रकृतत्वादेतेनानिष्टि-
 येतच्छब्दात् सर्वसंस्थीपिती ज्योतिष्टोमोऽत्र परामृश्यते ।
 तत्र सम संस्था अनुष्ठाय पश्चाद् यज्ञान्तरमनुष्ठेयमिति
 प्राप्तिं ब्रूमः । ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्निष्टोमसंस्थेव नैजं रूपम् ।
 अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात् अत्र एव प्रकरणमेतदग्निष्टोम
 स्यैव्येतच्छब्देन न एव परामृश्यते । अत्यग्निष्टोमादि-
 संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्यज्योतिष्टोमस्वरूपत्वमत-
 एवायुक्तमिति षट्संस्था प्रागल्भ्याः प्रकारविशेषाः । तस्मा-
 दग्निष्टोमस्यैव प्रथमपठत्वात् त्रिनेष्टा यज्ञान्तरमनुष्ठायुं
 शक्यते ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अस्य नित्यत्व मस्यानासक्तिः सर्वस्य वाग्निमः ।

मंनिधिस्तद्विहारस्य मन्वेत्तीतिहिं वाक्यतः । २० ॥

पर्वोदाहृत एव वाक्ये योऽयमन्ये नित्यन्यशब्दः सोऽ-
 ग्निष्टोमेन सजातोयानत्यग्निष्टोमादि संस्थाभेदानेव परामृ-
 श्यति । तेषामेव ब्रुवो मंनिहितत्वादेति चेत् । मेवम ।
 यज्ञानां प्रथमो यज्ञ इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतिशोभि-
 कस्य प्राथम्यस्यापन्यासात् । ब्रुवो मंनिहिता अशेषयज्ञा-
 चन्यशब्दोच्यन्ते तस्मादत्यग्निष्टोमादयः संस्थाभेदा एका-
 दहाहोतमचरूपाथ सोमविकृतिरूपाः सर्वं याग्य अग्निष्टो-
 मात् प्राह्वनानुष्ठेयाः । सोमविकृतीनामेवायं नियमः ।

न त्विष्टिपशूनामित्यस्मिन्नर्थे लिङ्गमिदमाम्नायते । प्रजा
पतिर्वा अग्निष्टोमः स उत्तरानेकाहानष्टजत ते सृष्टा
अत्रुवन्न वयं स्वेनात्मना प्रभवाम इति तेभ्यः स्वां तन्
प्रायच्छक्तया प्राभवन्निति । तस्मात् सोमविकृतिष्वथ
नियमः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

एकस्तीमन्यगच्छः स्याद् बहुस्तीमेऽपि वाग्रिमः ।

त्रिवृदन्येत्यर्थवादान्मान्यमात्रस्य सम्भवात् । २७ ।

अत्र पूर्वोदाहृतीऽन्येन्ययमन्यगच्छ एकस्तीमके कर्तौ
वर्तते कुतः । अर्थवादेन तदवगमात् । यो वै त्रिवृ
दन्यं यत्र कर्तुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदश स तं
य सप्तदश स तं य एकविंश स तमित्यर्थवादः । अस्य
यनर्थः त्रिवृदाद्यश्चत्वार स्तीमा अग्निष्टोमं विद्यन्ते ।
तेषु त्रिषु त्रिवृत्स्तीमा विकृतिरूपं यज्ञमाप्नोति । स
त्रिवृत्स्तीमस्तं यज्ञं दीपयति । प्रकाशयति । सर्वतो
व्याप्नोताति स्तीमान्तरस्यापवेषाय त्रिवृत एव सर्वस्मिन्
यत्र स्वरूपं व्याप्रावयभकस्तीमकं क्रतुर्भवति । एवं पञ्च
दशादिस्तीमव्याप्तिर्योजनाया । तथा सत्यर्थवादादेक-
स्तीमनामकानामेव बद्धिस्थत्वात्त एवान्यगच्छेनाच्यन्ते ।
एकस्तीमकाश्च पदावादिष्वहीनेष्वाम्नाताः । त्रिवृदग्नि-
ष्टोमी भवति पञ्चदश उकथी भवतीत्यादयः । तस्मात्
तद्विपर्याऽन्यगच्छ इति प्राप्ति ब्रूमः । स तं दीपयतीत्यत्र
प्रकाशकत्वमात्रमुच्यते । तच्च व्याप्तिमन्तरेण सम्बन्धमात्रा
दप्यपद्यते । तस्मादग्निष्टोमप्रतियोगिकतया बहुस्तीमै-

कस्तीमसाधारणत्वेन श्रूयमाणस्यान्यशब्दस्य संकोचहेत्व
भावात् सर्वविषयोऽयमन्यशब्दः ।

इति माधवीये जैमिनोयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्या-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः ।

नियतो वाग्निमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः ॥ १ ॥

पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः ।

कृमिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थो प्रबली ततः ॥ २ ॥

व्योतिष्टोम ऐन्द्रवायवादिशहेष्वाश्विनशङ्खस्तृतीयस्थाने
पठितः । तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव शब्देनात्रा-
यते । आश्विनो दशमो गृह्यत इति । तत्र क्रमबोधकी
श्रुतिपाठो समबली । तथाग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागू-
णाकः पठितः । स चाद्येवशात् पूर्वं प्राप्तः । तत्रार्थपाठो
समबली । तस्माद्भयत्वेच्छिकः क्रम इति प्राप्ते ब्रूमः ।
पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः । किञ्चन्यथानुपपत्त्या
क्रमं कल्पयति । दशम इत्येपा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रम-
मभिधत्ते । ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबला । तथा पाठः
क्रमं कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । असमर्थं
च यवाग्वाः पूर्वमग्निहोत्रमनुष्ठातुम् । द्रव्यमन्तरेण
होमासम्भवात् । तस्मात् पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणाऽऽहेः

अपजीव्यत इत्यर्थस्व पाठात् प्राबस्वम् । तथा सति श्रुत्यर्था
पाठं बाधित्वा क्रमं नियच्छतः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अवदानादि सात्राय्ये पूर्वमान्नेयकेऽथवा ।

धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सात्राय्ये पूर्वतोचिता । ३ ॥

प्रदानं पूर्वमान्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ।

अज्ञानां मुख्यतन्त्रत्वान्मस्यक्रमबलित्वतः ॥ ४ ॥

दशैव पूर्वोपनिषदाः सात्राय्यधर्मा वत्प्रापाकरणदोहना-
दयः प्रथममात्राताः । परोडाशधर्मा निवोपावघातादयः
पश्चादान्त्राताः । तैरेव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम् ।
ततः प्रावृत्तिक्रमिणावदानमपि सात्राय्ये पूर्वमेव वर्त्तव्य-
मिति प्राप्तिं ब्रूमः । याज्यान्वाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये
पूर्वप्रदानमित्युक्तम् । तच्च प्रदानं फलप्रत्याप्त्या मुख्यम् ।
अवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यक्रममनुसृत्यावदान-
मप्याग्नेये पूर्वं कर्त्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिक्र-
मात् प्रबलः । प्रावृत्तिके हि क्रमे सात्राय्ये पूर्वमवदान-
मभिव्यक्तिप्रणामादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाग्नेयेऽवदाना-
दोनि कर्त्तव्यानि । तथा सति सात्राय्येऽनुष्ठानान्यवदा-
नादीन्यङ्गानि मुक्त्वात् प्रदानादिप्रकृष्यन्ति । मुख्यक्रमाश-
यणे त्वाग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्
सात्राय्ये तदनुष्ठायते । तत्र नास्त्यङ्गाद्विविप्रकर्षः
नन्ववदानादिप्रदानान्तं एकः पदार्थ इत्युक्तम् । तत्र
कुतः क्रमविचारः । एवं तर्हि कृत्वाचिन्तासु । अथवा
स्त्रिष्टकं अवदानादिविषयैव चिन्तासु ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

दर्शाद्दिष्टा सीमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याधानानन्तरताश्रुतेः ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाविष्टा सीमेन यजेतेति ज्ञापत्येना-
वगम्यमानः क्रमो नियत इति चेत् । मेवम् । सीमेन
वच्यमाणोऽग्नीनादधीतित्वाधानानन्तरताया अपि श्रव-
णात् । तस्मादिष्टिमीमद्योः पौर्वापर्यं न नियतम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाग्निसः ।

उत्कर्षती मेवमग्नीषीमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं
तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम् । कुतः । उत्कर्षश्र-
वणात् आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । स सीमेनेष्टाग्नीषी-
मीयो भवति । यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपे-
त्तर्हि स उभयदेवतो भवतीति । अस्यावमर्धः । प्रजापते-
र्मुखादग्निर्ब्राह्मणखेत्युभावत्पत्नौ । ततो ब्राह्मणस्याग्निरेक
एव देवतत्याग्नेय एव ब्राह्मणः । न तु सौम्यः । सोमस्य
तद्देवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सीमेन यजेत । तदा
सोमोऽप्यस्य देवतत्याग्नीषीमीयो भवति । तस्याग्नीषीमी-
यस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषीमीयं पुरोडाशरूपं
हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वय-
सम्बन्धी भवतीति । यद्यप्यत्र कस्मान्तरं किञ्चिद्विधीयत
इति किञ्चिन्नन्यते तथापि पौर्णमासं हविरिति विस्मृ-
प्रत्यभिज्ञानान्न कस्मान्तरम् किन्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमा-

दूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्माद्दिप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र दर्शशब्दः पूर्णमासशब्दो वा कश्चिद्या गवाधो श्रूयते । पूर्णमासमित्येष तद्वितान्तो हविर्विशेषेष त्वेनोपन्यस्यते । तच्च हरिरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादेवगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षः । न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोम पूर्वत्वनि यमः । इतरत्र क्षत्रियवैश्यादिरिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्व विकल्पते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

नतू नित्याहितः कालो बाध्यः सोमस्य वाग्निमः ।

अङ्गसाम्यात् पुरैवास्य बाधात् सोमीयबाधनम् ॥ ७ ॥

इदमाम्नायते । सोमिन यच्चमाणीऽग्नीनादधीत । नतू न् सूर्येन नक्षत्रमिति । सूर्येतिधातुर्दर्शनार्थं वर्तते । ऋतुं नक्षत्रं वा न परीक्षितेत्यर्थः । अनेन निषेधेनाधानस्य विहितः कालो बाध्यते । न तु सोमस्य विहितः कालः । वसन्ते ब्राह्मणीऽग्नीनादधीत । कृत्तिकास्वग्निमादधातेत्यादिना वसन्ताद्युतवः कृत्तिकादिनक्षत्राणि चाधानकालत्वेन विधीयन्ते । सोमस्यापि वसन्ते ज्योतिषा यजेतत्यनुविहितः । पुष्यनक्षत्रमपि शाखान्तरेण प्राप्तम् । तत्र यद्यप्याधानं न सोमस्याङ्गं तथाप्यङ्गभूताग्निसंस्कारत्वादङ्गत्वमेवेति तर्दाय एव कालो बाधनीय इति चेत् । मैवम् । पूर्वमेव तत्कालस्य बाधितत्वात् । यदैवेनं यत्र उपनमेद्वादधीतेति सोमयागादिचिकीर्षया कासमाधा-

नस्योपदिग्ता शास्त्रेण वसन्तवत् कृत्तिकादिकालो
बाधितः । तस्माद्दैनुरक्षत्रप्रतीक्षानिषेधेन सीमकाल एव
बाध्यते ।

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

आज्यं चीतकृष्यते नो वा तस्याग्नीषोमयोगतः ।

आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यष्टुं शक्तितोऽन्तिमः ॥८॥

अग्नीषोमोऽयस्य पुरोडाशस्य सीमादूर्ध्वमुत्कर्ष इत्युक्तम् ।
तद्ददुपांशुयाजाद्ये यद्वाज्यं तस्योत्कर्षः कार्यः । अग्नी-
षोमसम्बन्धस्य समानत्वादिति चेत् । मैवम् । विष्णु-
प्रजापत्योरपि विधिकल्पितदेवत्वेन यष्टुं शक्यत्वात् ।
तस्मान्नाज्यस्योत्कर्षः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

इहकालाः किमैन्द्राग्नाद्याः सद्यस्कालगा उत ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं विकृत्युक्तिविशेषतः ॥ ९ ॥

ऐन्द्राग्निकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः । सौम्यं
चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चनकाम इत्यादयो विकृतयो इह-
कालाः कुतः । प्रकृतौ तद्दर्शनात् । पर्वण्यन्वाधान-
मिधस्य बर्हिषश्च संतहनं प्रतिपदीष्टिरिति इहकालत्वं
प्रकृतौ दृष्टम् । तत्रैव विकृतावपि युक्तमिति चेत् । मैवम् ।
एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्वात् । य इष्ट्या पशुना सोमं
वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वचना-
स्रोतकप्रसंगे इहकालत्वं बाध्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आमिन्वादेरनियतिः स्यात् सीमादूर्ध्वमैव वा ।

अविशेषादग्निमोऽस्थी नासीमेति विगेषतः ॥ १० ॥

वैश्वदेव्यामिच्छेत्यादिः सान्नाय्यविकारः । अग्नीषोमीय-
मेकादशकपालं निर्वपेदसन्ते ब्रह्मवर्चसकाम्, इत्यादिरग्नी-
षोमीयपुरोडाशविकारः । तस्योभयस्य सोमात् प्रागूर्ध्वं
वा यथेच्छमनुष्ठानम् । कुतः । विशेषनियामकस्याभा-
वादिति चेत् । मैवम् । नासीमयाजी संनयेदिति निषे-
धेन सान्नाय्यं सोमादूर्ध्वमुत्कथ्यते । अग्नीषोमीयस्य पुरो-
डाशस्थीत्कर्षः पूर्वमेव दर्शितः । तस्मात्तद्विकारयोरप्युत्-
कर्षो युक्तः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

एकाहानामनियमो दर्शादिकूर्ध्वमेव वा ।

सोमवत् प्रथमो मैवमनुक्तेः स्यात्तदूर्ध्वं ता ॥ ११ ॥

गवा यजेतेत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकाराः
एकाहा आम्नाताः । तेषामपि सोमवद्विष्टिपूर्वत्वं विक-
ल्पितमिति चेत् । मैवम् । सोमपूर्वत्वं वचनेन साक्षात्कीकृतम् ।
किन्तु सोमेन यज्यमाणोऽग्नीनादधोतेत्याधानानन्तर्याभि-
धाने सत्यर्थाद्विष्टिः पूर्वं सोमानुष्ठानं सम्पद्यते । तस्माद्-
नुक्तं पूर्वभावित्वं षोडशी नातिदिशति । अर्थसिद्धमप्य-
तिदिश्यतामिति चेत् । न । इहासम्भवात् । सकृदेवा-
धानम् । तथा सति तदानन्तर्यं प्रकृतावुपचीषम् ।
न ह्येकस्यानन्तर्यस्य भिन्नकास्योः प्रकृतिविकृत्योः
सम्बन्धः सम्भवति । तस्माद्विष्ट्युत्तरकालीनत्वं सोमस्य नि-
वारयितुं समर्थस्याधानानन्तर्यस्य विकृतिष्वनतिदेशाद्

दर्शपूर्णमासाविष्टा सीमेन यजेतेत्युक्तस्वीत्तरकालीनत्वस्या-
तिदेशेनेष्टे रूर्ध्वमेव गवादिविकृतयोऽनुष्ठेयाः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाबिस्तरे

पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अनुष्ठानक्रमः सर्वः पञ्चमे सुनिरूपितः ।

कौऽनुष्ठानेत्यपेक्षायामधिकारोऽत्र वर्ण्यते ॥

अनेन पञ्चमषष्ठयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

कर्माधिकारः कर्तुर्ना किंवास्ति न पदश्रुतः ।

धात्वर्थभाव्यतामानात् फलभोगविवर्जनात् ॥ १ ॥

बलयस्या विधिश्रुत्यावरुद्धा भावनात् च ।

भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात् कमियोगाच्च बोऽस्यतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र

यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम् । फलभोक्तृतया स्वामि-

त्वमधिकारः । तादृशोऽधिकारो यागकर्तुर्नास्ति । कुतः ।

फलभोगाभावात् । तथाहि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावना-

भिधीयते । तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः । एकपदीपात्तत्वात् ।
 स्वर्गश्च पदान्तरीपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्यतया न्वितव्यः ।
 तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वा-
 भावे सति गुणत्वमभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची ।
 किन्तु सुखसाधनं चन्द्रनादिद्रव्यं ब्रूते । लोके तथा
 व्यवहारात् । तच्च कामयितुं योग्यम् । तेन द्रव्येण विना
 यागानिष्पत्तेः । तस्मादस्मिन् वाक्ये फलानभिधाने तद्-
 भागाभावात् कर्तुर्यागि कर्तृत्वमेव । न त्वधिकार इत्य-
 धिकारलक्षणं नारब्धव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । यजित्वत्र
 प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न मन्तव्यम् ।
 किन्तु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति । तत्राख्यात-
 त्वाकारेण भावनामाचष्टे । विधित्वाकारेण पुरुषं प्रवर्त्त-
 यति । पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्त्तत इति
 तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरूपादत्ते । स्वर्गशब्द-
 श्चात्कृष्टे सुखे रुढः । द्रव्ये तु लाक्षणिकः । तस्मात्
 सुखस्य भाव्यत्वं विधिश्रुत्या सिद्धम् । धात्वर्थस्य तु भाव्यत्व-
 मेकेन पदेन प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते । किन्तु
 प्रकृत्या । तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यामन्नम् ।
 एकेनैव विधिरूपेण आख्यातप्रत्ययेनावगमात् । कामि-
 योगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम् । तस्मात् फलभागसम्भवे
 कर्त्तुरधिकारीऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अन्धादिषास्यसौ नो वा स्वर्गच्छत्वात् स विद्यते ।

प्रधानोक्त्यनुसारेण यथाशक्त्यङ्गवर्णनम् ॥ ३ ॥

नेवाच्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना ।

क्रतुं प्रतिविधिस्तस्मान्नाशक्तस्याधिकारिता ॥ ४

अन्वः पङ्क, बधिरो मूको गवाश्वादयश्च तिर्य्यञ्च इत्य-
दीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गं कामना सम्भ-
वति । अथोच्यते । *केषुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति । तथाहि ।
अन्वो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः । पङ्क, विष्णु, क्रमेष्वशक्तः ।
बधिरो नाध्वर्य्यं प्रोक्तं शृणोति । ततः क्लृप्तीर्वाचयतीति
विहितस्यानुष्ठानं न सिध्यत् । मूकोऽनुमन्त्रणादाशक्तः
तिर्य्यञ्चो बहुष्वशक्ता इति । तत्र यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेय-
त्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः
प्रतीयते । स चाच्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुमारेण न संकाच-
यितुं युक्तः । किन्तु प्रधानानुमारेणाङ्गानुष्ठानमेव संकाच-
यितुं युक्तम । तस्मादन्वादेरप्यस्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः ।
यद्याच्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन् । तदा तर्ह्यपि-
ऽपि न क्रतुर्वैकल्पिकम् । इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति
तर्ह्यपि क्रतुर्वै न निष्पद्येत । तस्मादशक्तस्य नास्यधिकारः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्त्रिया न सोऽस्यस्ति वा नां पुलिङ्गेन तदोरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥ ५ ॥

अस्य इ श्यगतत्वे न संख्यया सदृशत्वतः ।

यदिभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकर्तर्न तु ॥ ६ ॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुलिङ्गशब्देनाधिकारिणोऽभिधा-
नात् सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति । न च यत्केवलवस्त्रिङ्गमवि-
वक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववस्त्रिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् ।

प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रुमः ।
 अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः । कुतः । पुंलिङ्गस्याविवक्षित-
 त्वात् । न ह्येकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तम् ।
 किन्तूद्देश्यगतत्वम् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतिति
 वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्यया सदृशत्वा
 नास्ति विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थी लिङ्गम् । किन्तु
 स्त्रीलिङ्गं तावद्वादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधायते । पुंलिङ्गं
 तु वृत्तानित्यस्मिन् द्वितीयबहुवचने विभक्तिविकारेण नकार-
 रादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते । एवं क्लमिदित्यस्मिन् प्रथमैक-
 वचने नपुंसकाभिव्यक्तिः । तस्मात्लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावा-
 द्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्यधिकारः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

दम्पतिभ्यां पृथक् कार्यं सह वाख्यातसंख्यया ।

पृथङ्मैवमवैगुण्यात् कर्तृक्यं देवतैक्यवत् ॥ ७ ॥

यजेतत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वा-
 भावेन विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वादेककर्तृकत्वाय दम्प-
 तिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् । वैगुण्यप्रम-
 ङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र पद्मवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्यु-
 भयमात्रातम् । तत्र यजमानप्रयोगे पद्मवेक्षणं लुप्येत ।
 पद्मोप्रयोगे च यजमानावेक्षणं लुप्येतेति सहेतीरवैगुण्याय
 द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतत्येकत्वं विरुद्धम् । अग्नी-
 षोनी देवतैक्यत्र यथा व्यासकयोर्देवतैक्यम् । तथा दम्पत्यो-
 र्कनैव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् । तस्माद्दम्पत्योः सहाधि-
 कारः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पुंसीरेकस्य साधानं वसानावित्यती द्वयोः ।

एष क्षीमविधिर्द्वित्वं दम्पत्योरेकता ततः ॥ ८ ॥

साधाने श्रूयते । क्षीमे वसानावग्निमादधीयातामिति । तत्र वसानाविति पुंलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसीसाधानेऽधिकार इति चेत् । मैवम् । क्षीमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंलित्वमपि विधाने वाक्यभेदान्न तद् विधीयते । किन्तु दम्पत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूय ते पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य पतिगच्छस्येकशेषात् पुंलिङ्गद्विवचनमविरुद्धम् । तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

उपस्थानादि दम्पत्योरुत पुंसी द्वयोरिदम् ।

यजमानत्वमास्येन विदत्त्वात् पुंस एव तत् ॥ ९ ॥

अग्नौ सुवरित्यनेन मन्त्रेणोद्यत्तस्य मित्तमहरित्यादि-मन्त्रेण कर्त्तव्यमादित्यविषयमुपस्थानम् । आदिगच्छेन वमन्ममृतां प्राणामीत्यादिना विहितमनुमन्त्रणादि । तत् सर्वं दम्पतिभ्यामुभाभ्यां कर्त्तव्यम् । कुतः । यजमानत्वस्योभयोः समानत्वात् । ततो यजमानत्वसमाख्यया यथा पुंमानुषीयते । तथा स्त्रियापीति चेत् । मैवम् । अर्धयनरहितया स्त्रिया तदनुष्ठातुमगम्यत्वात् । तस्मात् पुंस एवोपस्थानादिकम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

शूद्रोऽपि यथा नो वा स्यादेवैवाध्ययनेन वा ।

उपदेष्टुमस्माद् वास्य क्रतुवित्त्वेन यष्टृता ॥ १० ॥

त्रैवर्णिकैर्वेदविद्भिः कृतार्था विधयः क्रतोः ।

नाक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद् यष्टुना कुतः ॥ ११ ॥

लिखितपाठादिना तात्कालिकाचार्योपदेशेन वा शूद्रस्याप्यनुष्ठानहेतुभूतविद्यासम्भवाच्छूद्रोऽपि यागाधिकारो चेत् । मैवम् । क्रतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय हि शूद्रस्य विहितापि विद्या कल्पते । क्रतुविधयश्च त्रैवर्णिकानुष्ठानं नैव चरितार्थाः सन्ती न शूद्रस्य विद्यां कल्पयन्ति । त्रैवर्णिकानां तु विद्या न कल्पनीया । अध्ययनविधिनैव विहितत्वात् । तस्मान्न शूद्रस्य यागाधिकारः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

धन्येव कर्त्तातान्योऽपि धन्येव विधिमाथ्यतः ।

अन्योऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद् भुक्तिवत्क्रतुः ॥ १२ ॥

यथा विद्याधिकारहेतुः । तथा धनमपोति धनिनः । यागाधिकारः । तावता विधीनां सार्थकत्वात् । विधिन्यथानुपपत्त्या दरिद्रस्य धनार्जनमाक्षेप्तुमशक्यम् । तस्मच्छूद्रवद् दरिद्रोऽपि न कर्माधिकारीति चेत् । मैवमधनिकस्यापि धनार्जनं न यागविधिभिराक्षिप्तम् । भोजनादिभिर्धनकार्यैरेव तस्याक्षिप्तत्वात् । अत एव विद्या अध्ययनविधिरिव धनार्जनस्य न कोऽपि विधिरस्ति याजनादिविधय उपायनियमार्था इति ह्युक्तम् । तस्मिन् भोजनादिवत्क्रतोरपि धनकार्यत्वेन धनार्जनापेक्षत्वं दरिद्रोऽपि धनार्जनं कृत्वा क्रतावधिकरोति ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अङ्गहीनो न कुरुते कर्त्ता वा नाक्षमत्वतः ।

समाधायाङ्गवैकल्यं करोति द्रव्यहीनवत् ॥ १३ ॥

कश्चिदक्षिरीगुणान्यमवेक्षितुमसमर्थः । अन्यो वात-
रोगेणाब्बाधोनपादा विष्णुकर्मेष्वममर्थः । अती नाङ्गहीनः
कर्माधिकारीति चेत् । मैवम । धनहीनी यथा धनं सम्पा-
द्याधिकरोति । तथा विकलाङ्गाऽप्यौषधादिना वैकल्यं
समाधायाधिकरोति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अममाधयवंकल्ये कथं काम्येष्वकर्तृता ।

नित्येष त्वाहिताग्निश्चिद् यथाशक्ति करोति हि ॥१४॥

कथमित्यनेन संग्रहः सूचितः । वैकल्यस्य समाधातु-
मगक्यत्वेनाक्षमत्वादत्यन्तमनधिकार एवेति चेत् । मैवम ।
काम्येष्वङ्गवैकल्ये फलामिष्टिर्मासु तत्त्वाधिकारः । नित्यानां
त्वाहिताग्निना त्यक्तमगक्यत्वात्पदङ्गलीपं सोढापि नित्ये-
ष्वधिकरोति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

विधिर्धरण एकादावपि स्यात्त्रिक एव वा ।

अविधिपात पक्ष आद्या वाक्यभेदाय तृत्तरः ॥ १५ ॥

दशमपुणेमासर्षादिषु त्रणोत इति विधायेदमास्त्रातम् ।
एकं त्रणोते द्वौ त्रणोते त्रीन त्रणोते न चतुरां त्रणोते न
पञ्चातित्रणोते इति ऋषिर्षोत्रप्रवक्तृकः कश्यपभरद्वाजादिः ।
तस्य मन्त्रस्य आर्षेयः । तं त्रणोते कथयति । उच्चारयति
कश्यपर्षोत्रोऽहम भरद्वाजर्षोत्रोऽहमिति तदुच्चारणम् । एक-
मार्षेयमुच्चारयति । तत्रोदाहृतम् । हावार्षेयावुच्चारयति ।
सपमन्य वगिष्ठर्षोत्रोऽहमित्यादि । त्रीन्मार्षेयानुच्चारयति ।

त्रैवर्णिकैर्वेदविद्भिः कृतार्था विधयः कृतीः ।

नाक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद् यष्टुना कुतः ॥ ११ ॥

लिखितपाठादिना तात्कालिकाचार्योपदेशेन वा शूद्रस्याप्यनुष्ठानहेतुभूतविद्यासम्भवाच्छूद्रोऽपि यागाधिकारी चेत् । मैवम् । क्रतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय हि शूद्रस्य विहितापि विद्या कल्पते । क्रतुविधयश्च त्रैवर्णिकानुष्ठानं नैव चरितार्थाः सन्तो न शूद्रस्य विद्यां कल्पयन्ति । त्रैवर्णिकानां तु विद्या न कल्पनीया । अध्ययनविधिनैव विहितत्वात् । तस्मान्न शूद्रस्य यागाधिकारः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

धन्येव कर्त्तातान्योऽपि धन्येव विधिमार्थतः ।

अन्योऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद् भुङ्क्वित्क्रतुः ॥ १२ ॥

यथा विद्याधिकारहेतुः । तथा धनमपोति धनिन ए यागाधिकारः । तावता विधीनां सार्थकत्वात् । विधन्यथानुपपत्त्या दरिद्रस्य धनार्जनमाक्षेप्तुमशक्यम् । तस्मच्छूद्रवद् दरिद्रोऽपि न कर्माधिकारीति चेत् । मैवम धनिकस्यापि धनार्जनं न यागविधिभिराक्षिप्तम् । भोजनादिभिर्धनकार्यैरेव तस्याक्षिप्तत्वात् । अत एव विद्या अध्ययनविधिरिव धनार्जनस्य न कोऽपि विधिरस्ति याजनादिविधय उपायनियमार्था इति ह्युक्तम् । तस्मिन् भोजनादिवत्क्रतोरपि धनकार्यत्वेन धनार्जनापेक्षत्वाद्दरिद्रोऽपि धनार्जनं कृत्वा क्रतावधिकरोति ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अङ्गहीनो न कुरुते कर्त्ता वा नाक्षमत्वतः ।

समाधायाङ्गवैकल्यं करोति द्रव्यहीनवत् ॥ १३ ॥

कश्चिदक्षिरीगुणान्यमवेक्षितुमसमर्थः । अन्यो वात-
रागणात्वाधीनपादो विष्णुक्रमेष्वममथेः । अती नाङ्गहीनः
कर्माधिकारीति चेत् । भैवम् । धनहीनी यथा धनं सम्या-
द्याधिकरोति । तथा विकलाङ्गाऽप्यौषधादिना वैकल्यं
समाधायाधिकरोत् ।

दृग्माधिकरणमारचयति ।

असमाधेयवैकल्यं कथं काम्येष्वकर्तृता ।

नित्येषु त्वाहिताग्निश्च दृग् यथाशक्ति करोति हि ॥ १४ ॥

कथमित्यनेन संशयः सूचितः । वैकल्यस्य समाधातु-
मगव्यत्वेनात्रमत्वात्त्यन्तमनधिकार एवाति चेत् । भैवम् ।
काम्येष्वङ्गवैकल्यं फलामिदं मासु तत्वाधिकारः । नित्यानां
त्वाहिताग्निना त्यक्तमगव्यत्वात्पदद्वयलोपं सोढापि नित्ये-
ष्वधिकरोति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

विधिधरणेण एकादावपि स्यात्त्रिक एव वा ।

अविधिपात पत्र आद्यो वाक्यभेदाय तृत्तरः ॥ १५ ॥

दृग्गुणेभामर्थोपार्थिवं वृणोति इति विधयेदमात्रातम् ।
एकं वृणोति द्वौ वृणोति त्रीन वृणोति च चतुरा वृणोति न
पञ्चातिवृणोति इति ऋषिर्गात्रप्रवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिः ।
तस्य सम्बन्ध आर्षेयः । तं वृणोति कथयति । उच्चारयति
कश्यपर्गात्रोऽहम् भरद्वाजर्गात्रोऽहमिति तदुच्चारणम् । एक-
मार्थेयमुच्चारयति । तत्रोदाहृतम् । द्वार्षेयानुच्चारयति ।
उपमन्यु वगिष्ठर्गात्रोऽहमित्यादि । त्रीनार्थानुच्चारयति ।

आङ्गिरसबाह्वृक्षत्यभारद्वाजगीत्रोऽहमित्यादि । न चतुर
 आर्षेयानुच्चारयेत् । पञ्चार्षेयानतिक्रम्य षष्ठादीनार्षेयान्वै-
 वीच्चारयेदित्यर्थः । तत्रैकार्षेयद्वयार्षेयत्रयार्षेयवाक्येषु विशे-
 षादर्शनादेकं वृणीत इत्यादयस्त्रयोऽपि विषय इति चेत् ।
 मैवम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्परिहाराय त्रीन् वृणीत
 इत्यस्यैव विधित्वमस्ति । एकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्येतदुभय-
 मवयुत्यानुवादेन स्तावकम् । एकवरणद्विवरणे अप्रशस्ते
 अपि यदा कर्तव्ये । तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं
 किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः । चतुर्निषेधपञ्चातिक्रमनिषेधा-
 भ्यामपि त्रित्वमेव स्तूयते । न च तयोर्निषेधो विधातव्यः ।
 प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तिः । चतुरादयोऽत्यन्तविलम्बका-
 रिवाऽप्रशस्ताः । त्रित्वं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्
 कर्मण्यधिकुर्वेन् यजमानस्त्रोनिवीच्चारयेत् । न न्यूनं नाप्य-
 धिकर्मिति तात्पर्याथः ।

हादशाधिकरणमारचयति ।

विप्रादिष्वेव रथकृदन्वो वाद्याऽस्तु योगतः ।

रुद्धे वर्णान्तरं तस्याधाने वर्षर्तुं रुच्यते ॥ १६ ॥

आधानं श्रूयते । वर्षासु रथकार आदधीतेति । तत्र
 रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकार इति चेत् ।
 मैवम् । रुंस्कोर्णजातिविशेषे रुद्धत्वात् वैश्यायां चाक्षि-
 यादुत्पत्तौ माहिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पत्त्या करणी ।
 तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पत्तौ रथकारः । तथाच याज्ञ-
 वल्क्यः । माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति ।
 तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः ।

तयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

द्विजः स्वपतिर्न्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः ।

कर्मधारयमुख्यत्वाभिषादौ रौद्रयागकृत् ॥ १७ ॥

वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य श्रूयते । एतया निषादस्वपतिं याजयेदिति । वास्तुशब्दः किञ्चित् प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह । एतस्यामिष्टावधिकारी निषादस्वपतिशब्दवाच्यस्त्रैवर्णिकः । कुतः । निषादानां स्वपतिरिति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके सम्भवात् । तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवाच्चेति चेत् । मैवम् । निषादस्यासौ स्वपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलब्धेति । न त्वयं कर्मधारये दीर्घाऽस्ति । ततस्तात्कालिकाचार्योपदेशादिना विद्यां सम्पाद्य धानकी निषादौ रौद्रयागं कुर्यात् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सञ्चे पलाशः प्रत्येकं सर्वं वाद्यः समूहके ।

कटत्वादन्त्य एकैकस्यापि तत्त्वाद् बहुत्वतः ॥ १ ॥

इदमन्नायते । ऋद्धिकामाः सञ्चमासोरत्रिति । अथ सञ्चे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम् । सप्तदशावराः सञ्चमासोरत्रिति अब्रह्मात् । कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलि-

त्वात् पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्वं फलमेकै-
कस्यैविति चेत् । मैवम् । एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिन-
कर्तृत्वमद्वाधात् । अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्त्वमासीर-
न्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत तस्मादेकैकस्य कर्तुः
सर्वफलमद्वाधात् सर्वफलकामिनामैवात्राधिकारः । न
त्वंशफलकामिनाम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

दर्शं कर्तृक्यनियमो नास्त्युतास्ति न कामिनि ।

उद्दिश्ये ग्रहवत्संख्या यती नैव विवक्षिता ॥ २ ॥

आख्यातोपात्तसंख्यात्र विधेयस्य विशेषणम् ।

त्रिवर्जितातः सत्यत्र कर्तृक्यं विनियम्यते ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतत्यत्र स्वर्गकाम
उद्दिश्ये । तद्वत्तं चैकत्वं ग्रहेकत्ववद्विवर्जितम् । तस्मा-
देकां ही बहुवा वा दर्शपूर्णमासयोरधिकारिण इति प्रामि-
ब्रूमः । माभूत् स्वर्गकामपदगतस्यैकत्वस्य विवक्षा ।
यजेतत्याख्यातगतं तु यदेकत्वं तद्विधेयस्य विशेषणम् ।
विधेया तु क्रिया । सा च स्वमिदंय कारकान्तरवत् कर्त्ता-
रमप्याक्षिपताति क्रियाहारा कर्त्तापि विधेयः । अतो
विधेयकत्वगता यद्यमेकत्वसंख्या सा विवर्जितेति कर्तुरे-
कत्वं नित्यम्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

असमाप्य समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्त्तते ।

प्रायः प्रयोजनाभावादन्यो निन्दादिसंश्रवात् । ४ ॥

त्रिवया यजेत पशुकामः । कारोयां हृष्टिकामो यजे-

तत्यादिषु कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केषापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्त्तते । तदा कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावान्न समापनीयमिति चेत् । मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । देवताभ्यो वा एष आह्वयते यो यद्य इत्युक्त्वा न यजते । त्रैधातवीयेन यजति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात् समापनीयम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

• समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात् ।

आद्या नो गृहकृष्यादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात् ॥ ५ ॥

रथगृहनिर्माणादिरूपं यस्त्रीकिकं कर्म तदपि तच्चक्षुतावक्तमिति वेदमूलत्वकल्पनाच्चित्रायागादिवन्निवृत्तेऽपि कामे समापनीयमिति चेत् । मैवम् । रथादौ रमणीयत्वस्य प्रयोजनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धरुपायावगमात् तत्रोहापोहकुशलपुरुषात्प्रेक्षामूला तच्चस्मृतिर्न वेदं कल्पयितुं प्रभवति । तस्मादवश्यं समापनीयमिति नास्ति नियमः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याद् गृहजनमित्यसौ ।

नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यं संकल्पतः फलम् ॥ ६ ॥

पदान्वयात् तु नञ्विधौनिषेधोऽनर्थेहानये ।

संकल्पे लक्षणाप्राप्तिर्नैव काम्यविधिस्ततः ॥ ७ ॥

अनारभ्य श्रूयते । न कलञ्जं भक्षयेन्न लघुनं न गृहजनमिति । तत्र न भक्षयेदिति सन्निधिवयान्नञ्धात्वोरन्वये

सत्यमक्षणमिति पर्युदासः सम्पद्यते तथा सति नेचेतो-
द्यन्तमादित्यमित्यादाविव मङ्गलो विधेयः । तस्य चाभ-
क्षणमङ्गल्पस्य विश्वजिज्ञासेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय
इति चेत् । मैवम् । पदैकदेशस्य धातोः पदान्तरेणा-
न्वितुमर्थाग्यत्वाद्दिधायकपदस्य नञ्शब्देनान्वये सति राग-
प्राप्तं भक्षणप्रवृत्तिमनृद्य निषेधस्य विधेयत्वात् । न च
निषेधो व्यर्थः । नरकपातनिवारकत्वात् । एवं च सत्य-
श्रुतं न किमपि कल्पनीयम् । त्वत्पक्षे त्वश्रुतः सङ्गल्पः
मङ्गल्पनीय इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्षणाश्रयितव्या ।
तस्मात् स्वर्गकामिना नात्राधिकारः । किन्तु नरकाङ्गीत-
स्याधिकारः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राङ्मुखत्वादिनियम उपनीतः पुराप्युत ।

ऊर्ध्वं मन्त्रान्द्यसाध्यत्वाद्वाद्योऽन्त्याऽस्तु तथा स्मृतं ॥८॥

प्राङ्मुखोऽत्रानि भुञ्जीत । गुरुरनुगन्तव्योऽभिवाद्-
यितव्यश्च । षडः प्रत्युत्थेयः संमन्तव्यश्चेत्यादिस्मार्त्त-
नियम उपनयनात् प्रागप्यनुमत्तव्यः । तस्य नियमस्य
वेदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्यग्निभिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रा-
गपि तत्सम्भवादिति चेत् । मैवम् । श्रौतस्याध्ययनादि-
नियमस्यापनयनान्तरभावित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनियम-
स्याप्युत्तरस्मिन्निव काले युक्तत्वात् । अत एव स्मर्यते ।
उपनयनादिनियम इति । प्रागुपनयनात् कामचार-
वादभक्षा इति च । तस्मादुपनयनात् पूर्वं नास्ति
नियमः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः ।

कालाङ्गलोपादाद्यः स्याद्वैधात्यागतोऽन्तिमः ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । याव-
ज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्र जीवनस्य निमित्त-
त्वेनोपन्यामात् सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यभावा-
ज्जीवतोऽनुष्ठानसातत्यमत्र वर्ण्यते । ननु सायंप्रातः-
कालावग्निहोत्राङ्गत्वेन चोदितो । अमावास्यापूर्वमा-
सीकाली दर्शपूर्णमासयोः । तथा सत्यङ्गलोपः सातत्ये
प्रसज्यते । नायं दोषः । प्रधानलोपाद्वरमङ्गलोप इति
न्यायात् । तस्मात् सातत्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि
सायंप्रातरादिकालोऽङ्गं तथाप्यनुपादेयतया प्रयाजादि-
वद्विधेयो न भवति । किन्तु तस्मिन् काले स्वतः प्राप्ते
सति कर्मानुष्ठेयतया विधीयते । तस्य च कालस्य जीवन-
रूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः । तथा सत्युक्तकाल-
विशिष्टमेव जीवनं निमित्तम् । तस्मिन् निमित्ते जीवन-
रूपो विगेष्यांशो यथा न वैधो नापि त्यक्तः शक्यः । तथा
विगेष्यांशः कालोऽप्यविवेयो न त्यक्तः शक्यश्च । तस्माद्-
वैधस्य त्यागासम्भवात् सातत्यम् । किन्तु स्वकालेऽनु-
ष्ठानम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सकृत्कृतिरुतावृत्तिर्दर्शादेः शास्त्रसार्थतः ।

सकृत् स्यात् कालसंयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सकृद्वानुष्ठानम् । तावता विधि-

शास्त्रस्य चरितार्थत्वादिति चेत् । मैवम् । कालविशिष्ट-
जीवननिमित्तस्यावृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्त्तनीयत्वात् ।
तस्मादावृत्तिः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

क्रतौ सकृद्भेदहोमांसकृदा क्रतुसहितः ।

सकृन्निमित्तभेदस्यावृत्तौ होमांसकृद्वेत् ॥ ११ ॥

दर्गपृणमामयोः कृत्वादिपात्रभेदमान्यादिस्कन्दनं च
निमित्तकृत्य होम आम्नायते । भिन्ने जुहोति । स्कन्ने
जुहोतीति । सोऽयं होमः सकृत् कार्यः । तावतैव
क्रतुपकारसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । भेदस्य स्कन्दनस्य
वा निमित्तस्यावृत्तौ होमस्याप्यावर्त्तनीयत्वात् । तस्मा-
न्नास्ति सकृत्त्वनियमः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

यथाकाम्यमुतावृत्तिगुरोरनुगमादिषु ।

स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

गुरुरनुगन्तव्याऽभिवाद्यश्चेति विहितेषु गुरुप्रीति-
रूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वात् प्रोत्यनुसारणानुगमनादिकं
सकृदा स्वेच्छया कर्त्तव्यमिति चेत् । मैवम् । दृष्टार्थेष्वपि
विहितेषु नियमादृष्टसम्भवात् यदा यदा गुरुगमनादि-
निमित्तं सम्पद्यते । तदा तदानुगमनादीन्यनुष्ठेयानि ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सोमाधीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्निमः ।

वीष्मानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तन्नित्यतेष्यते । १३ ॥

इदमात्रायते । सोमेन यजेत । स्वाध्यायमधीयीत ।

प्रजासृत्पादयेदिति । तत्र सोमः काम्यः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामी यजेतिति कामसंयोगिनाम्नातत्वात् । अध्ययन-प्रजात्पादनयोरेपि विश्वजिज्ञासेन स्वर्गं फलत्वेन कल्पिते कमिशोभोऽपि कल्पते । तस्मादिदं त्रयं काम्यमिति चेत् । मैवम् । वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धेः । वसन्ति वसन्ति ज्योतिषा यजेतिति वीप्सा प्रतिवसन्तं निमित्तीकृत्य सोमयागं विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम् । दृष्ट-प्रयोजनस्यानुष्ठेयविज्ञानस्य सम्भवात् । तत्र क्रत्वनुष्ठानस्य नित्यत्वाद्देवैरध्ययनस्यापि नित्यत्वमनिवार्यम् । अनुत्पाद्य सुतान्न लोकं गच्छतीति स्मृतेर्लोकसिद्धयर्थमुत्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेणेदमात्मातम् । ज्ञायमानो देव ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्छायते ब्रह्मचर्ये ऋषिभ्यां यज्ञेन देवैभ्यः प्रजाया पितृभ्यः । एष वा अनृणां यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारिवामोति । अत्र ब्राह्मणग्रहणमितरयोरेष्य-फलत्रणाद्यम सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात् । तस्मात् सोमादिकं नित्यम् ।

इति माधवायै जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ-
स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाद्यः फलित्वतः ।

शक्त्या त्यागासम्भवेन निमित्ते जीवने स्थिते ॥ १ ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ, नित्ये कर्मणि
 मर्तास्यद्भान्यपमंहृत्य तद्विशिष्ट एव प्रयोगः कर्तव्यः ।
 कुतः । भावनांगस्य कथम्भावस्य समुच्चितैः सर्वैरङ्गैः
 परिपूरणेन सर्वाङ्गीपितस्यैव प्रधानस्य, फलवत्त्वादिति चेत् ।
 मैवम् । अग्निहोत्रदृग्पुर्णमामादिशब्दवाच्यं प्रधानम् ।
 तस्य च स्ववाक्यगतजीवननिमित्तेनाव्यात् मतिं जीवने
 प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम् । ततो वाक्यान्तरात्तद्विशेष
 शक्यं किञ्चिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैरुत्पन्नं प्रधानं
 कर्मानुष्ठेयम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

कास्यं शक्योत् सर्वाङ्गं शक्या लोपस्य सम्भवात् ।
 मैवं लोपे निष्फलत्वाच्चाष्टमङ्गं न कुर्यत् ॥ २ ॥

प्रधानानुष्ठेयी यद्विजोवनस्य निमित्तता

कास्यस्य न तथा यस्मात् कास्यं त्यक्तुं हि शक्यते ॥ ३ ॥

यथा नित्येष्वग्निहोत्रादिकमस्वशक्यमङ्गं परित्यक्तम्
 तथा कास्येष्वप्येन्द्राग्नेमौर्यादिष्वशक्याङ्गलोपसम्भवाच्च
 क्वाङ्गीपितमनुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् अङ्गलापि कास्य
 मानफलानुत्पत्तेः । सर्वाङ्गीपितमेव हि प्रधानं फलसाधनं
 विहितम् । तत्र प्रधानस्य त्यागं यथा नास्ति फलम्
 तथाङ्गत्यागोऽपि । फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकमभिगम्यम् ।
 ततो यद्यावदङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोपात्तं तस्य लोपे
 मधनत्वं नास्ति । न हि गमनसाधनस्य रथस्य
 चक्राङ्गेष्वन्यतमस्य वैकल्ये गमनसाधनत्वं दृष्टम् । तस्माद्
 यथा सर्वाङ्गीपसंहारः कर्तुं शक्यते । तदेव कास्यमनु-

ष्टेयम् । न च नित्येऽप्येवमस्त्विति शङ्कनीयम् । जीवनं
 निमित्तौक्त्य तत्र विधानात् । यथा गृहदाहं निमित्तौ-
 क्त्य विहिता चामवतीष्टिरवश्यं कर्त्तव्या । यथा वा लोके
 निमित्तभूतायां बुभुक्षायां सत्यां भोजनमवश्यं कर्त्तव्यम् ।
 तथा जीवने सति कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । न च जीवनवत्
 फलकामनाया अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम् । सत्यामपि
 कामनायां कर्मणोऽवश्यम्भावाभावात् । न हि कामिनः
 कर्मानुष्ठानं प्रत्यवायः श्रूयते । ननु शास्त्रीयप्रत्यवाया-
 भावोऽपि फलानुत्पत्तिलक्षणे बाधोऽस्त्वैव । यथा बुभुक्षो-
 रभोजनं राजदृष्ट्याभावोऽपि पित्तक्षीभरूपो बाधोऽस्ति ।
 तर्हादिति चेत् संवम् । तर्हि यथा फलं सिध्यति ।
 तथा कामिना प्रयतितव्यम् । फलं च शब्दावगतसर्वाङ्गा-
 पसंहारमन्तरंगं न सिध्यतीत्युक्तम् । नित्यं तु न फल
 साधनत्वेन विधिः । किन्तु जीवननिमित्तसंयोगेन । तथा
 सत्यङ्गवक्तव्येऽपि निमित्तनिमित्तिकसंयोगः श्रुत्यभिमतो
 नापैति । ततो विकलाङ्गमपि कर्त्तव्यमेव । अत एव
 नित्यस्याकरणं प्रत्यवायप्रायश्चित्ते शास्त्रेष्ववगम्यते ।
 काम्येष्वङ्गवक्तव्ये शास्त्राभिमतफलसाधनत्वाभावाद्दिक-
 लाङ्गं न प्रयोक्तव्यम् । अत एव तस्यैव प्रत्यवायप्रायश्चित्ते न
 स्तः । तस्मात् काम्यं कृतस्त्राङ्गीकृतं यदा कर्त्तुं शक्य-
 यात् । तदा कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्यं । तथा
 कुर्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम् । यादृकीदृग्-
 हातव्यमिति । तस्मान्नित्येष्वङ्गवक्तव्ये काम्येष्वङ्ग-
 हातव्यं न सादृशक्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

नीवारादिद्रव्यभेदात् कर्मान्यत् स्यात्तदेव वा ।

द्रव्यकर्मेक्यतः पूर्वस्तत्रेषद्भेदतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वीह्यसम्भवे नीवारादि स्त्रोकियते ।

तदा कर्मान्तरं तदित्यभ्युपेयम् । कुतः । द्रव्यकर्मणा
रकत्वात् । द्रव्यं हि कर्मणः स्वरूपम् । ततो द्रव्यान्तरत्वे
कर्मान्तरत्वमनिवार्थमिति चेत् । मैवम् । द्रव्यकर्मणा-
रौषद्भेदस्यापि भावात् । द्रव्यमाश्रयः । कर्माश्रितम् ।
आश्रयाश्रितयोर्भेदाभेदावभ्युपगम्य तादात्म्यमस्वस्वा-
वर्णयति । तस्माद् द्रव्यभेदेऽपि न कर्म भिद्यते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

मानाभावादास्ति कर्मचोदनाक्षेपिका यतः ॥ ५ ॥

नित्यकाम्ययोः कर्मणाः श्रुतस्य ब्रौह्मादिद्रव्यस्यापचार
द्रव्यान्तरं प्रतिनिधित्वेन कुत्रापि न विहितम् । ततो
मानाभावान्नास्ति प्रतिनिधिरिति चेत् । मैवम् । कर्म-
चोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षेपति ।
तत्र ब्रौह्मशास्त्रं नियामकम् । तच्चासम्भवाद्यदा न प्रव-
र्त्तते । तदा मा भून्नियमः । तथापि सामान्याक्षेपस्य
वारयितुमशक्यत्वात्तत्सामान्यं क्वचिद्विशेषे पथ्यवस्यतीति
प्रमाणमद्भावादास्ति प्रतिनिधिः । ततो द्रव्यान्तरेणापि तत्
कर्मानुष्ठातव्यमेव न तु श्रुतद्रव्याभावमात्रात् कर्मलोपः

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

देवान्निमन्ताक्षणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा ।

पुरेवास्तौह यन्मुख्ये कार्यं तत्रेति नास्त्यसौ ॥ ६ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः । सौर्यं चरुमित्यादावुक्ता
अग्निवृथ्यादयो, देवाः । आहवनीयादयोऽग्नयः । बर्हि-
र्देवसदनं दामीत्यादयो मन्त्राः । प्रीक्षणादयः क्रियाः ।
एतेषां देवादीनामपचारोऽपि नीवारद्रव्यवत् प्रतिनिधि-
रन्तीति चेत् । मैवम् । कार्यमिच्छाभावात् । पुरोडाश
निष्पादनं कार्यं ब्रीह्यपचारोऽपि नीवारेण सिध्यति ।
देवादिकार्यं तु नान्येन सिध्यति । न ह्याग्नेययागो
विष्णुना निष्पद्यते । नाप्याहवनीयकार्यं होमोऽसंस्कृतेन
वज्रिना सिध्यति । नापि बर्हिर्देवसदनं दामीत्येतन्मन्त्र-
साध्यमर्थप्रकाशनमन्येन मन्त्रेण सिध्यति । नापि प्रीक्ष-
णकार्यमदृष्टमविहितेनान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेण
सिध्यति । तस्मान्नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

माषाद्याः प्रतिनिध्यर्हा न वाद्यस्तदवारणात् ।

नार्हा अयज्ञियत्वात्तिरथात् तद्वि निवारणात् ॥ ७ ॥

मौद्ग चरुं निर्वपेच्छोकाम इत्यत्र मुद्गाभावे मा
षाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हन्ति । कुतः । मुद्गकार्यं चरु
निष्पादने समर्थत्वात् । निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्या-
भावाच्चेति चेत् । मैवम् । अयज्ञिया वै माषा वरुकाः
कौद्रवा इति माषादिधान्येष्वयज्ञियत्ववचनस्य त्रिषेधेत्
पर्यवसानात् । तस्मान्नार्हा माषाद्याः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः ।

न मृते प्रेरकाभावाज्जीवनेऽप्यफलित्वतः । ८ ॥

यथा यागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः ५ तथा कर्तृ-
यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्त्विति चेत् । मैवम् । किं
यजमाने मृते सति प्रतिनिधिरन्विष्यते । किंवा
कार्यान्तरव्यापृते । नाद्यः । असम्भवात् । अन्यस्मिन्नप-
चरितं यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति । यजमानेऽपचरिते
कोऽन्यः प्रतिनिधिं गृह्णीयात् । को वाध्वर्य्युप्रभृतीन्
प्रेरयेत् । न द्वितीयः । यजमानकार्य्यस्य फलित्वस्या-
न्यस्मिन्नसम्भवात् । सम्भवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रति-
निधित्वाभावात् । तस्मान्नास्ति यजमानस्य प्रतिनिधिः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

मृते सच्चिणि नान्यः स्यात् स्याद्वा नात्रापि पूर्ववत् ।

स्यादस्वाम्यपि कर्तृशे सामदृश्यस्य सिद्धये । ९ ॥

सच्चिपु बहुयजमानेष्वे कस्मिन् मृते प्रतिनिधिर्नास्ति ।
कृतः । पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधिर्निराकृतत्वादिति
चेत् । मैवम् । भङ्गान्तरणं तत्सिद्धेः । सच्चिणां हि
कार्य्येदयम फलभीकृत्वं यागकर्तृत्वञ्च । तत्र प्रति-
निधिः फलित्वाभावेऽपि कर्तृत्व सम्भवति । ऋत्विक्कार्य्यं
कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण सामदृश्याभावात् । षोडशैव
कार्य्याणि निष्पद्येरन् । एकं कार्य्यं लप्स्येत । तस्मान्नाय-
जमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽप्यृत्विजः प्रतिनिधिसद्भावात्
पुरुषान्तरं प्रतिनिधापयितव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

स स्वाम्यप्यतर्कैव स्वामी तत्स्थानगतः ।

अनारब्धः फलाभावात्सामी कर्तृमात्रता ॥ १० ॥

यः सत्त्वियः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यह्नोति चेत् । मैवम् । आरभ्यसमाप्ति पर्यन्तमनुष्ठितुः फलमुक्तम् । प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान् । अतः फलभावाद्यजमानत्वं नास्ति । किन्तु कर्तृत्वमात्रमेव । मृतस्य तु समाप्त्यभावेऽपि फलमास्नायते यो दौर्घितानां प्रमीयेतापि तस्य फलमिति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

.नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्य्या वा नाफलित्वतः ।

अन्येषां मासदृश्याथमफलिन्यपि ते मताः ॥ ११ ॥

मच्चै योऽयं प्रतिनिधिस्तस्य फलित्वाभावात् फल-
योग्यताहेतवी षपनादिसंस्कारान् कर्त्तव्या इति चेत् ।
मवम् । अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन् संस्कृते सत्यन्येषां यत्
सामदृश्यं तत् संस्कृतेषु मसदृशसु स्थितं भवति । ततः
मसदृशावराः मच्चमामीरन्नित्ये तच्छास्त्रमनुगृहीतं भवति ।
अन्यथा संस्कृताः षोडशैवेति तच्छास्त्रं बाध्यते । यदि
बहूनां यजमानानामलाभादवरा अन्यसंख्या यजमानाः
स्युः । तदापि मसदृशापेक्षिताः । न तु ततोऽन्यसंख्या
इत्यर्थः । तस्मात्फलिन्यपि तस्मिन् संस्काराः कर्त्तव्याः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

किञ्चित् प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुन्यमुतायिमः ।

आक्षेपाच्च मसदृश्ये मुख्यांशान्गर्मा यतः ॥ १२ ॥

श्रुतब्रीह्यपचारे नौवारप्रियंस्वादिकं किञ्चिद् द्रव्यं
प्रतिनिधातव्यम् । प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्र-

स्यान्निसत्त्वादिति चेत् । मैवम् । व्रीहिभिर्यजतेत्यत्र न जातिः पुरोडाशं निष्पादयति । किन्तु व्रीहित्वजात्युपलक्षिता अंशा एव तन्निष्पादका इत्यंशानां मुख्यद्रव्यत्वम् । ते चावयवाः सदृशे नीवारादौ बहवोऽनुगच्छन्ति । भूर्याऽवयवमामान्यं सादृश्यमित्यभ्युपगमात् । तस्मादत्यन्तसदृशमेव प्रतिनिधेयम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

यवाः प्रतिनिधेयाः किं व्रीह्यर्थे तत्समा उत ।

मुख्यलाभादग्निमोऽन्ती व्रीहिपक्षे यवाविधिः ॥ १३ ॥

व्रीहीणामसम्भवे यवानां प्रतिनिधित्वं युक्तम् । यवैर्यजतेति विहितत्वेन मुख्यद्रव्यलाभादिति चेत् । मैवम् । व्रीहियवयोर्विकल्पत्वेन व्रीहिपक्षे यवाविध्यभावात् । तस्मात् सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम् ।

त्रयोद्शाधिकरणमारचयति ।

सामाभावे भवेत् पृतिविधिः प्रतिनिधावुत ।

नियमां वचनादाद्यां लाघवात्तन्निवस्यते ॥ १४ ॥

यदि सामं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति लिङ्प्रत्ययस्य विधिवाचित्वादिदं वाक्यं पृतीकलताखण्डानां विधायकमिति चेत् । मैवम् । सदृशतया प्रतिनिधित्वेन प्राप्तेषु पूतीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघवात् । तस्मात् पूतीकद्रव्यं नियम्यते ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

प्रतिनिध्यपचारे तु तेन मुख्येन वा समम् ।

प्रकान्तत्वादग्निमोऽन्त्यः श्रुतांशसमलाभतः ॥ १५ ॥

सन्नेषु प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदत्रयमधीतवान् । तस्मिन्
 मृते तादृशस्याभावात् स्वशाखामात्राध्यायी प्रतिनिधा-
 पितः । तेन च प्रयोगः प्रकान्तः । तस्मिन्नप्यपचरितं पुनः
 पुरुषान्तरान्वेषणायां लब्धेऽपि त्रिवेदिनि तमुपेक्ष्य प्रति-
 निधिना समं स्वशाखांमात्राध्यायिनं गृह्णीयात् । एक-
 वेदाध्यायिकर्तृकप्रयोगस्य प्रकान्तत्वादिति चेत् । मैवम् ।
 अध्वर्यूद्वाटहोतृणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वेकष्यं समाधातुं
 ब्रह्मणो वेदत्रयाध्ययनमपेक्षितम् । अतो मुख्येन सदृशं
 त्रिवेदिनमेव गृह्णीयात् । तथा सति त्रिवेदिब्रह्मप्रति-
 पादकश्रुत्यभिमतैर्बहुभिरंगैर्मुख्यसादृश्यं लभ्यते । तस्मा-
 न्मुख्येन सदृशस्य ग्रहणम् । न तु प्रतिनिधिना सदृशस्य ।
 पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ।

आद्यः श्रुतांशसादृश्यात् पूतीकाविधितोऽन्तिमः ॥१६॥

यदा सोमप्रतिनिधिः पूतीकस्यापचारः स्यात् । तदा
 तेन पूतीकेन सदृशं द्रव्यान्तरमुपादेयम् । पूतीकानभिष्-
 ष्यत्वादिति श्रुतैः पूतीकांशैः सादृश्यलाभादिति चेत् ।
 मैवम् । नास्ति पूतीकानां त्रिधिः । किन्तु नियमार्थं
 तद्वचनमित्युक्तम् । ततः श्रुतस्य सोमसमांशस्य लाभाय
 सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

प्रतिनिध्युद्यमे मुख्यलाभे याञ्चं तु किं द्वयोः ।

सङ्ख्येन प्रतिनिधिमुख्यं शास्त्रार्थलाभतः ॥ १७ ॥

यदा मुख्यान् व्रीहो न लब्धा नीवारैः सङ्ख्यः कृतः ।

तदा कथञ्चिद् व्रीहिल्लाभेऽपि सङ्कल्पभ्रंशी मा भूदिति
नीवारा एषोपादेया इति चेत् । मैवम् । मुख्यशास्त्रार्थ-
लाभेन सङ्कल्पं बाधित्वा व्रीहय एव कर्त्तव्याः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमितयोः ।

अमुख्यस्तक्षणाद् यूपः खदिरस्तक्षणात् पुनः ॥ १८ ॥

यदा यूपार्थे खदिरमलवध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते
सति पञ्चान्मुख्यः खदिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव
लभ्येत । तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव
ग्राह्यः । असंस्कृतात् संस्कृतस्य प्रथमत्वादिति चेत् ।
मैवम् । मुख्ये खदिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिमंस्कारः कर्त्तव्यः ।
तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात् प्रतिनिधिः संस्कृ-
ताऽपि त्याज्यः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

पशो नियुक्ते खदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

माद्गुण्णाय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि ॥ १९ ॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधी पशुर्नियुज्यते । तदूर्ध्वे
खदिरो यदि लभ्येत । तदापि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात्
माद्गुण्णाय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेत् ।
मैवम् । गुणभूतो यूपः । पशुनियोजनं प्रधानभूतम् ।
न हि गुणानुसारेण प्रधानस्यावृत्तिर्बुद्धा । तस्यान्नियोजनं
पुनर्न कार्यम् ।

एकैत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

अमुख्यमुख्ये संस्कारयोर्म्यायोग्ये तदा तु किम् ।

आद्यो बहुगुणालोपान् मुख्यायास्तु लोपनम् ॥ २० ॥

अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तद्वर्णादिसंस्कारयोग्यः ।
मुख्य खट्विरः, स्रज्जत्वाद्बोम्बः । तदा तच्चर्णादिबहुगुण-
लापो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवादर्शनीय इति चेत् ।
मैवम मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सौद्गुं शक्यत्वात् । तस्मात्
ऊर्णाऽपि मुख्य एवोपादेयः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत् खट्विरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्याद्द्वैयर्थ्येन हीतरः ॥ २१ ॥

यदा त्वन्त्यन्तकृतत्वात्तच्चर्णादिरहितोऽपि खट्विरः
नियोजनेऽप्ययोग्यः । तदापि मुख्यत्वात् खट्विर एवो-
पादेय इति चेत् । मैवम । उपात्तस्य प्रयोजनाभावा-
द्वियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति

शेषकार्येष्वपूर्णाश्चेद् व्रीहयः किं तदेतरत् ।

व्रीहयो वा सर्वसिद्धौ नीवारादिकमिष्यते ॥ २२ ॥

पुरोडाशतया व्रीहिः प्रधानत्वाद्लोप्यता ।

शेषकार्याणि लुप्यन्तां मुख्यवैगुण्यतो वरम् ॥ २३ ॥

स्विष्टकृत्विडाप्राग्विब्रभक्षणादीनि शेषकार्याणि । तेष्व-
पर्याप्ताः प्रधानमात्रपर्याप्ता व्रीहयो यदा लभ्यन्ते । तदानीं
सर्वकार्यमिद्वये व्रीहिभ्य इतरव्रीहारादिकमुपादेयमिति
चेत् । मैवम् । व्रीहयः पुरोडाशाद्यंतया प्रधानयागस्य
निष्पादता इति न लोपमर्हन्ति । अतः प्रधानस्यावैगु

न्याय द्रव्याभावे शेषकार्याणि लोपमहन्ति । तस्मादन्या
अपि ब्रीहय एवोपादेयाः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ-
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।
अवत्तनाग्रे तच्छेषात् पुरोडाशादवद्यति ।
यजेदाज्येन वाद्योऽत्र मध्यपूर्वाधसम्भवात् ॥ १ ॥
कृत्स्नस्य मध्यपूर्वाधे ये शेषस्थे न ते ततः ।
हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥ २ ॥
दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते । मध्यादव-
द्यति । पूर्वार्धादवद्यतीति । तद्यद्यवत्तं नश्यति । तदानौ-
मवशिष्टात् पुरोडाशात् पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः । अव-
दानापादानयोर्मध्यपूर्वाधयोः शिष्टोऽपि सम्भवादिति चेत् ।
मैतम् । कृत्स्नपुरोडाशगते मध्यपूर्वाधे अपादानत्वेन श्रूयते ।
न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वाधे । ततो मुख्यस्य हविर्षो-
नाशादान्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव श्रूयते । यस्य
सर्वाणि हर्षाणि नश्यद्युर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येन ता देवताः
परिसंख्याय यजेतेति । तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषण-
त्वेनाविर्वाञ्छितत्वात्प्राशमात्रे सर्वत्राज्यस्य विधिः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

इहाद्यर्घस्य नाग्रेऽज्यः शेषाद् वाह्यो न वाचिमः ।

शेषसत्त्वान्न श्रियेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् ॥ ३ ॥

इडाभक्षणार्थं प्राशित्रभक्षणार्थं वावत्तं यदि नश्येत् ।
तदा शेषस्य सङ्गावात् तस्माच्छेषात् पुनरवदेयमिति चेत् ।
मैवम् । तस्य शेषस्यान्यथा प्रतिपत्त्या शंयुवाककालीन-
भक्षणरूपयावरुहत्वात् । तस्मादवत्तनाग्रे द्रव्याभावादि-
हादिकं लुप्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वान्यभक्षणम् ।

ऋत्विजां परिसंख्यानात् स्वाम्यप्राप्ती ततोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दशपूर्णमासयोग्ये प्राशित्रादिशेषभक्षास्तेषां भक्षण-
मृत्विगर्भ्याऽन्यैः कर्त्तव्यम् । कुतः । ऋत्विजां परिसंख्यात-
त्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षणप्राप्ती सत्यां पुन-
रप्येवमान्नायते । यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति ।
अदत्तत् पुनरास्नातं परिसंख्याधीनम् । यजमानमहिता
ऋत्विजः प्राशित्रादिकं न भक्षयेदुरित्यर्थः । तस्मादृत्विग्-
र्भ्याऽन्येषां प्राशित्रादिभक्षणमिति चेत् । मैवम् । यज-
मानस्य कर्मकरत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधी-
यते तस्मादपरिसंख्यातत्वादृत्विज एव प्राशित्रादिभक्षणम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

कपालभेदनं ह्यसौ भग्नेष्टुष्टेऽथवाभयोः ।

प्रार्थो भेदस्य भङ्गत्वात् संस्कार्यत्वेन मध्यमः ॥ ५ ॥

संस्कृतावनिमित्तत्वान्नित्यान्त्यविरोधनम् ।

निमित्तता समा भङ्गे वर्षे वा तद् दयोर्दृतिः ॥ ६ ॥

दशपूर्णमासयोग्यो कपालं प्रकृत्य श्रूयते भिक्षे लुहो-
तीति । तत्र भेदशब्दस्य भङ्गवाचित्वात् कपालभङ्गं संशय

होम इत्येकः पक्षः । होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तभङ्ग
संस्कार्याभावात् संघर्षमात्रजन्यषडङ्गस्यापि भेदशब्दार्थ
त्वात् कपाले घृष्टे सत्ययं होम इति द्वितीयः पक्षः । सं
स्कारपक्षे भिन्नशब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादनेनोपचयान्नि-
मित्तप्रतिपादकत्वं न स्यात् । तथा सति होमस्य नैमि-
त्तिकत्वाभावेन नित्यत्वं वक्तव्यम् । कपालभेदस्य कादा-
चित्कत्वात् संस्कार्यमनित्यमिति नित्यानित्यसंयोगवि-
रोधः प्राप्नोति । ततो भिन्नशब्दो निमित्तप्रतिपादकः ।
निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समानम् । तस्माद्भयोरपि
निमित्तयोर्नैमित्तिको होमः कर्त्तव्य इति राडान्तः ।

पक्षमाधिकरणमारचयति ।

क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहे वा पूर्ववद्द्वयोः ।

अग्निदाहस्य नित्यत्वात् सर्वदाहे पुनर्यजिः ॥ ७ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते । अथ यस्य पुरोडाशी क्षाय-
तस्तं यज्ञं वरुणी गृह्णाति । यदा तद्विः स तिष्ठेताथ स
तदेव हविर्निवेपेत् । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति ।
अस्यायमर्थः । यस्य यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नियाम्नोर्षामीयो
क्षायतोऽत्यन्तदाहेन भस्मीभवतस्तं यज्ञं वरुणी गृह्णाति ।
न त्वयं यज्ञो यज्ञमानाय फलं प्रयच्छति । यदि तादृश-
हविर्को यज्ञ आ समाप्तेरनुष्ठीयेत । तदा तत्प्रत्यवाय-
परिहाराय पुनस्तदेव हविर्निरूप्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति ।
तत्र पुरोडाशे क्षामे सति यो यागो विहितः स पूर्वाक्क-
भेदग्यायेनाल्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोरपि कर्त्तव्य इति चेत् ।
संभम् । तत्रेषु कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपर्यङ्गारैरधि-

वामने कृते सति सूक्ष्मांशदाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वेन नित्य-
त्वात् पुनर्यागस्यांशदाहो निमित्तं न भवति । सर्वदाहस्तु
कादाचिक्त्वान्निमित्तमिति तत्रैवेयं प्रायश्चित्तरूपेष्टिः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

आर्त्तिं पञ्चशरावी यः स दीहद्वयसंशये ।

एकनागेऽपि वाद्योऽस्तु हविवेदुभयोक्तितः ॥ ८ ॥

हविरात्स्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ।

उभयाक्त्यविवक्षायामिकनागेऽप्यसौ भवेत् ॥ ९ ॥

दशपूर्णमामर्यादीर्हो प्रकृत्य श्रूयते । यस्वीभयं हवि-
रार्त्तिमाच्छेदैर्न पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति । सांश्र्यं
यागो दाहद्वयत्रयं निमित्तोक्त्यानुष्ठेयः । न त्वेकदाह-
चक्षम् । कुतः । उभयगच्छस्य श्रुतत्वात् । आर्त्तिशब्दस्य
विशेषणत्वेन श्रुयमाणो हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थः ।
तथा हविःशब्दविशेषणस्याभयशब्दस्यापि विवक्षितार्थत्वा-
दुभयहविरार्त्तिरेव निमित्तमिति चेत् । मैवम् । आर्त्ति-
मार्त्तपन्थाम् साकाङ्क्षत्वान्निमित्तं न पर्यवस्यतीति हविः-
शब्दार्थो विवक्षितव्यः । तावतैव निमित्तस्य पर्यवसित-
त्वादुभयगच्छार्थो न विवक्षितः । हविरार्त्तिकमात्रस्य नि-
मित्तत्वे सति सायंदाहयानदीर्हात्स्युक्तिभयोर्निमित्तत्वं
सिद्धमेवार्त्तभयशब्देनानुद्यते । तस्मादेकनागे द्वयनागे-
ऽप्यसौवादीर्हो निर्वपणीयः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अभिषुत्य ततो हुत्वा खाद्रेकैकहेतुता ।

संहृत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्निमः ॥ १० ॥

हीमाभिषवकर्त्तात् भङ्गाङ्गत्वेन चोच्यते ।

निमित्ततार्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमि श्रूयते । हविर्धाने ग्रावृभिरभिषृत्याहव-
नीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति ।
तत्राभिषवहीमयोरेकैक एव भक्षणहेतुः । कुतः । साहित्य-
स्याविधेयत्वात् । अभिषवहीमावत्र निमित्तत्वेनीच्यते । तत्र
साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत । अभिषवहीमौ भक्षणहेतु-
तौ च सहितावित्वेन तदभेदः । तस्मात् साहित्यस्याविधेय-
त्वादभिषवहीमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्त-
ब्रूमः । नात्र निमित्तमुपन्यस्यते । किन्तु हीमाभिषवयो-
कर्त्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन प्रवेमप्राप्तत्वादिधीयते । तथा मत्स्य-
निषवहीमयोरेकनिमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्य-
भेददोषाभावात् साहित्यं प्रतीयमानं विवक्षितमिति
सहतयोरेव तयोर्निमित्तत्वम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

एकांऽपि वङ्गानुगमः पुनराधेयकारणम् ।

हाविव वाद्यो द्विर्वापिचक्षात् पञ्चशरावत् ॥ १७ ॥

द्वयोरुत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना ।

नैकस्यातो द्वानुगमो हेतुः सूर्योदयादिगः ॥ १३ ॥

अग्निर्हावे श्रूयते । यस्योभावग्नी अनुगतावभिति-
स्तीचेयातां सूर्यो वाभ्युदियात् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्ति-
रिति । आहवनीयगार्हपत्यावुभावग्नी अनुगतौ नष्टौ
यदा भवतः । तदा सूर्यस्यास्तमय उदयो वा यदि भवेत् ।
तदा पुनराधेयं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र यथा पञ्चशराव

वाक्ये निमित्तविशेषणभूत उभयशब्दार्थो न विवक्षितः ।
 तथा निमित्तस्य वङ्गानुगमस्य विशेषणं द्वित्वमुपेक्षणी-
 यम् । तत एकस्याप्यनुगमस्य निमित्तत्वमस्तीति चेत् ।
 मैवम् । अग्नी प्रादधीतेति द्वित्वविशिष्टयोरग्न्योरुत्पाद-
 नाय पुनराधेयं चोदितम् । न त्विकस्थीत्पादनाय ।
 न ह्येकस्मिन्ननुगते द्वयोरुत्पादनं सम्भवति । तस्मान्नैमि-
 त्तकद्वित्वोपपत्तये निमित्तयोरपि वङ्गानुगमयोर्द्वित्वं
 विवक्षितव्यम् । तस्मादस्तमयकाल उदयकाले वा वङ्गि-
 द्वयनाशः पुनराधेयहेतुः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा ।

दोहद्वयार्त्तिती दर्शे द्रव्यं स्यादीपसितत्वतः ॥ १४ ॥

प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ।

शक्यं विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥ १५ ॥

योऽयं पञ्चशराव भोदनः पूर्वमुदाहृतः । नामो
 कर्मान्तररूपः । किन्तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे
 द्रव्येऽपचरिते मति ततप्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते ।
 कुतः । दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत् । मैवम् ।
 ऐन्द्रं पञ्चशरावमिति द्रव्यदेवतयोः प्रतीती कर्मान्तरविधे-
 वारयितुमशक्यत्वात् । यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मस्य भयं
 विधीयते । तदा कर्मणः प्राप्तत्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधी
 वाक्यं भिद्येत । तस्माद् द्रव्यदेवताभ्या विशिष्टं कर्मा-
 न्तरं विधीयते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

दर्शं प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्चितः ।

दर्शयागं निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नायतया विधिः । १६ ॥

पूर्वद्रव्यनिनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात् ।

अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादार्त्तिवैगुण्यहानये ० १७ ॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत् कर्मान्तरं कथितं
तदेतद्दर्शयागस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते । कुतः । उभय-
हविरार्त्त्या दर्शयागस्य निवृत्तत्वादिति चेत् । सैवम् ।
पूर्वयोर्द्रविपयसौनाशेऽपि पयोऽन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शं
ऽनुष्ठेयमाने हविरार्त्तिकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्च-
शरावयागी दर्शयागस्याङ्गं भवति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सत्त्वायागुरते योऽयं यजेद् विश्वजितेत्यसौ ।

य. कोऽप्युत प्रवृत्त. स्याद्प्रवृत्तोऽथवाग्रिमः ॥ १८ ॥

अविशेषात् प्रवृत्तोऽनु सत्त्वाङ्गं हि तथा भवेत् ।

निर्मितोक्तिरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेद्विदम् ॥ १९ ॥

इदमाप्नायते । य सत्त्वायागुरते स विश्वजिता यजे-
तेति । आगुरते मङ्गल्ययति । तत्र सत्त्वं मङ्गल्यं कश्चि-
दनष्टात् प्रवृत्तः । अपरी न प्रवृत्तः । तयोर्दुभयोर्मध्ये
य. कोऽपि विश्वजिता यजेतेति । विशेषस्याश्वणात् ।
एवमप्रवृत्त एव यजेतेत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मादुभयो-
रन्यतर इत्याद्यः पक्षः । सत्त्वे प्रवृत्तस्य विश्वजितनष्टाने
सत्त्वाङ्गत्वं विश्वजितो लभ्यते । तस्मात् प्रवृत्त एव विश्व-
जितं कुर्वतीति हितीय. पक्षः । यः सत्त्वायावगुरते इति

निमित्तत्वे नीपन्यासात् सङ्कल्प्य यदि सत्त्वं नानुतिष्ठति ।
तदा प्रायश्चित्ताद्यं विष्वजिद् द्यागं कुर्यादिति राधान्तः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

वत्सैर्दशं सवत्सस्य वतसमात्रस्य वा विधिः ।

व्रतकालं लक्षयेद् वा वत्सयुक्ते व्रतं विधिः ॥ २० ॥

भाति रागाद् व्रतप्राप्तिवत्समात्रं विधीयते ।

व्रतस्याकरणं वत्सं कालगीम्हदपाकृतं । २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । बहिष्ठा पूर्णमासे व्रतमुपैति
वत्सैरमावास्यायामिति । व्रतं भोजनम् । अत एवाम्नायते ।
अमाषममांसं बहुमर्षिष्कं व्रतयतीति । तदेतद् व्रतं वत्स-
संयुक्तमतं विधीयते । कुतः । वत्सैरिति तृतीयया साहि-
त्यस्य प्रतिभानादित्येकः पक्षः । रागत एव प्राप्तत्वाद् व्रतं
न विधातव्यम् । किन्तु वत्समात्रं विधीयतामिति द्वितीयः
पक्षः । न हि वत्सः पाण्यादिवद्व्रतस्य करणम् । ततो
न तस्य विधिः । किन्तु वत्समानामपाकरणेन काल उप-
लभ्यते । तस्मिन् काले व्रतमुपेयात् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

मान्नाय्यिनः स कालः स्यादितरन्यापि वाग्रिमः ।

वत्समत्त्वाल्लक्ष्यकालो ह्यन्यस्याप्यभ्यर्तार्जन्तमः । २२ ॥

यस्य मान्नाय्यमस्ति तस्यैवायं व्रतकालः । कुतः । लक्ष-
कस्य वत्समापाकरणस्य सद्भावात् । यस्त्वमावास्यायां सा-
वान्यं न करोति । किंत्वैन्द्राग्नं पुरोडाशं करोति । न
तस्य वत्समापाकरणमस्ति । नापि पीर्णमास्यां तद् विद्यते ।
तस्मात् मान्नाय्यिन एव स काल इति चेत् । मैवम् । वत्स-

सापाकरणाभावेऽपि तदुपलक्षितकालस्य विद्यमानत्वात् ।
तस्मात् सर्वस्यापि स कालः । " "

चतुर्दशमाधिकरणमारचयति ।

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छाखा विधीयते ।

कालो वा प्रतिपक्ष्यथेः प्रहृत्यातीपलक्ष्यते ॥ २३ ॥

आर्याऽङ्गत्वविधिर्भानात् प्रतिपत्तिमपेक्षते ।

शाखीपयुक्ता तेनान्यः प्रस्तरि प्रतिपादनात् ॥ २४ ॥

दशपूर्णमासयोराम्नायते । सह शाखया प्रस्तरं प्रहर-
तीति । तत्र प्रस्तरप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधि-
र्भासते । सत्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तरप्रहरणस्य वैगुण्य-
प्रसङ्गात् साक्षाद्व्यरहितेनापि शाखा सम्पादनीयेति चेत् ।
मैवम् । शाखा वत्सापाकरणादावुपयुक्ता । तस्याः पुन-
रङ्गत्वविधिर्न सम्भवति । विनियुक्तःवनियोगस्यान्याय-
त्वात् । तस्माच्छाखा प्रतिपत्तिमपेक्षते इति ततःप्रतिपक्ष्यर्थः
कालः प्रस्तरप्रहरणेनोपलक्ष्यते । तथा मति यदा प्रस्तरं
प्रहरति । तदा शाखामपि विद्यमानां प्रहरेत् । न तु
साक्षाद्व्यरहितेन सम्पादनीया ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

इष्टिरभ्युदये दग्धात् कर्मान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्राज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ॥ १ ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरचीदना ।

देवताः प्रकृतस्वकृता द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥ २ ॥

दशपूर्वमासयोः श्रूयते । यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ता-
च्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रैधा तण्डुलान् विभजेत् । ये मध्यमाः
स्युष्मानम्ये दात्रे पुरीडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । ये
स्यविहास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंचरुम् । येऽनिष्ठास्तान्
विष्णवे शिपिविष्टाय मृते चरुमिति । अथमर्थः । दर्श-
भ्राक्त्वा केनाचक्षत्दर्श्यां हविर्निरुप्तं भवति । ततः
प्रथमे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति । तदा निरुप्ता-
स्तण्डुलास्त्रैधा विभक्तव्याः । अस्त्रण्डिता ईषत् स्त्रण्डिता
अतिमृष्णकणाथेति त्रैविध्यम् । ते त्रिविधा दात्रादि-
गुणविशिष्टेभ्योऽन्यादिदेवेभ्य इति । तदेतत् प्रकान्ता-
हर्षकर्मणोऽन्यत् कर्म । कृतः । कालापराधप्रायश्चित्तार्थं
द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं
प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्यदर्शकर्मनानुष्ठेयमिति प्राप्ति ब्रूमः ।
हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत् परित्यज्य कर्मा-
न्तरविधिकल्पने प्रकृतहानापकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् ।
अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेव-
ताभ्यो दर्शसम्बन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते । तण्डुलो-
पलक्षितं यद्दविर्देधिरूपं ग्राहिरूपं च पूर्वद्युर्निरुप्तं तद्दविः
पूर्वदेवतात्मनोऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः
परस्परविभागेऽत्र विधीयते । न तु तण्डुलानां स्यविष्ट-
मध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधविभागी विधीयते । तस्य प्राप्ति-
त्वात् । ये मध्यमाः स्युर्वित्यादिविनियोगभेदादर्थप्राप्तः

स विभागः । ततः पूर्वदेवतास्यक्त्वा दाहत्वादिगुणयु-
क्ताभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यः पूर्वनिरुप्तं हविः प्रदातव्यम् ।
ननु प्रतिपदि प्रातर्निवापकालः । न तु दर्शं । तथा सति
दर्शमभ्यान्त्यापि चतुर्दश्यां निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रो-
दयो न प्राप्नोति । नैषः दोषः । धूमो द्वादशकालीनत्वे-
नार्थसिद्धिं पूर्वद्युर्दोहातश्चने तदभिप्रायेण निरुप्तमित्यु-
च्यते । यद्वा । ब्रीहनिर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः तत्राच-
य्यते । यदि विभियादभिर्नादेयतीति महापात्रे हवींषि
निर्वपेदिति । अयमर्थः । भ्यान्त्या प्रमाणेन वा दर्शोऽय-
मिति निश्चितवतश्चन्द्रोऽभ्युदेयतीति भीतिर्नास्ति । तदा
तस्मिन्नेव दिने प्रौढपात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । ततो निरु-
प्तस्यैव हविपस्तास्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निर्मित्ती-
कृत्य देवतान्तरसंयोगरूपं प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते ।
ततो दर्शस्येवायं नैमित्तिकः प्रयोगः । न तु दर्शलापप्रा-
यश्चिन्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात् स्वकाले
निर्व्याऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठायः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

देवत्यागस्तृष्ठीपाशावश्रुतं देवतान्तरे ।

यागर्लोपोऽप्रसक्तत्वात् कृत्वा चिन्तिविमिथ्यते । ३ ॥

पूर्वीदाहृतं वाक्यं यथा पुरोडाशे साम्राज्ये च हविषि
पूर्वदेवतात्वागः । तत्रैवीपांशुयाजहविष्याज्ये पूर्वदेवतां
स्यक्त्वा प्रयोगान्तरं कर्त्तव्यमिति चेत् मैवम् । पुरोडाश-
साम्राज्ययोरिवाज्ये देवतान्तरस्वाश्रयणात् । तस्मात् पूर्व-
देवतायास्यक्त्वाद्देवताया अश्रयणाच्च निर्देवत उपंशु-

याजो लप्यते । ननूपांशुयाजस्य दग्धं प्रसक्तिरेव नास्ति ।
तत् कुतो देवतापनयो लोपो बीत चेत् । एवं तर्हि कृत्वा-
चिन्तासु । .

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये संष्टिर्निर्वापात् पूर्वमप्यत ।

एकैरायोऽन्तिमः पक्षा निरुप्तैरविवचया ॥ ४ ॥

मा पूर्वाक्ताभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति
कर्त्तव्या निरुप्तं हविरभ्युदयेत्युक्त्वादिति चेत् । मैवम् ।
हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विगणस्य निर्वापस्या-
विवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हवि-
रभ्युदये तच्च हविर्यदि निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मा-
द्विर्वागत प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रम-
मात्रं ण्यनिष्टिः कर्त्तव्या ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

प्राक् प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाग्रिमः ।

तण्डुलीकैर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् । ५ ॥

निर्वापात् प्राग् यदा चन्द्रोदयः । यदा चन्द्रोदया-
दूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यां युक्तः ।
कुतः । तण्डुलान् विभज्जदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं
प्राकृतदेवतापनयश्रवणात् । निर्वापसु व्रीहीणामेवेति
तस्मिन् काले प्राकृत्योऽग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते
ब्रह्मः वैकृतीभ्या दाढत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यो
निर्वापः कर्त्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्र-
स्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवता-

पनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु व्रीहीणामपि
हविर्हिन प्राकृतदेवतासम्बन्धमपनीय देवतान्तरसम्बन्धस्य
कर्तुं युक्तत्वाद्वैकतीभ्यो निर्वपेत् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेभ्यः द्ये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूर्णो वा निर्वपेद्विह ॥ ६ ॥

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वात्संयोगाद्विहान्तिमः ॥ ७ ॥

यदा प्राकृतीभ्यां मृष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्य-
देति । तदा मृष्टित्वरूपोऽवशिष्टोऽंशः प्राकृतीभ्यः स एव
निर्वप्यः । कुतः । प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वादित्येकः पक्षः ।
चन्द्रोऽपि निमित्ते सति निमित्तकस्य पूर्वदेवतापनयस्याव-
श्यात्त्वाद्वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः ।
अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः । अन्यदेवता-
संयोगस्त्वंशस्य न सम्भवति । अन्याश्च देवता प्राकृत-
देवतास्थाने निर्वपनीयाः । प्राकृतदेवतानां च निर्वाप-
पदार्थेन संयोगः क्लृप्तः । न तु पदार्थांगेन । तत्स्थान-
पतितानां वैकृतीनां च नाशसंयोगो युक्त इत्यस्याशस्य
प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूर्णोमेव निर्वाप-
इति राहान्तः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सेष्टि सावायिनो वा स्वाऽन्यस्यापि दाधश्रुतेः ।

नाम्बस्तेत्यपिमाऽन्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥ ८ ॥

न हि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते । तदभावं च दधनि चरुं श्रुते चरुमिति विधिर्न सङ्गच्छेत । तस्मात् सान्नाय्यिन एव सा पूर्वाक्ताभ्युदयेष्टिरिति चेत् । मैवम् । अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसीरपि विधानं वाक्यं भिद्येत । ततस्तण्डुलवत् प्राप्तयोर्दधिश्रुतयोरनूद्यतया विध्यभावादुदके चरुश्रपणसम्भवाच्च सान्नाय्यिवदन्यस्यापि मेष्टिरस्ति ।

मममाधिकरणमारचयति ।

• सत्त्वाय दीक्षितानां चेत् साम्युत्थानाभिवाञ्छनम् ।

यजिद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत् पुरापि वा । ८ ।

आद्यः सोमविभागोऽक्तेरक्रीते तदसम्भवात् ।

अथेप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमी भवेत् ॥ १० ॥

इदमास्त्रार्थतः । सत्त्वाय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठाम्ते-
सोमं प्रविभज्य विश्वजिता यजेतेति । सत्त्विणां मध्ये यः
कोऽपि सत्त्वैकदेशमनुष्ठाय सत्त्वं परित्यज्य यदि गन्तु-
मिच्छेत तदा स्वकीयं सोमं विभज्य तेन सोमेन विश्व-
जिदुयागं कुर्यादित्यर्थः । तदेतद्विश्वजिदनुष्ठानं सोम-
क्रीते पश्चादुत्तिष्ठासायां भवति । न तु पूर्वम् । कुतः ।
एवमानस्य सोमविभागस्य सोमक्रयात् पूर्वमसम्भवादिति
चेत् । मैवम् । नात्र सोमविभागोऽङ्गत्वेन विधीयते ।
किन्तु क्रीतराजकस्य द्रव्यान्तरविभागप्राप्तोऽनुद्यते । सोम-
ग्रहणं तु प्रदर्शनाद्यर्थम् । तस्मादुत्तिष्ठामां निमित्तीकृत्य
विश्वजिन्नाब्रस्य विधानात् सोमक्रयात् प्रागप्युत्तिष्ठामां
विश्वजिदु भवति ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

ज्योतिष्टोमे हादश स्युर्दीक्षा एकादशोऽथवा ।

खादभूर्तर्वननादाद्यः प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः । ११ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षापक्षाः श्रूयन्ते । तत्कल्प
सूत्रकार उदाजहार । एका दीक्षा'तिस्त्र उपसद पञ्चमीं
प्रसूतस्तिस्त्री वा दीक्षास्तिस्त्र उपसदः सप्तमीं प्रसूतश्चतस्री
वा दीक्षास्तिस्त्र उपसदोऽष्टमीं प्रसूत इति । तथान्यदपि
श्रुतम् । हादश दीक्षा इति । दीक्षणीयेष्ट्या सम्पन्न
मंस्कारी दीक्षा । सा चैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठानादिका भवति ।
तदूर्ध्वं त्रिषु दिनेषुपसन्नामका होमाः । पञ्चमे दिने सोम-
यागः । एवं त्रिषु चतसृ हादशसु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा
वाङ्मनियमादयोऽनुवर्तनीया इत्यर्थः । तत्र ज्योतिष्टोमे
हादशदीक्षापक्ष उपादेयः । कुतः । हादशरात्रिर्दीक्षिता
भूतिं वन्वीति श्रवणात् । यज्ञार्थं याञ्जया द्रव्यमस्यादनं
भूतिवननम् । तच्च नित्यम् । तत्सयोगेन हादशत्वपक्षोऽपि
नित्यः । एकादिपक्षाणां तु विकृतिपक्षे इति भाष्यका-
रस्य मतम् । तदेतत् पूर्वपक्षोक्त्य वाचिककारणैवं
मिहान्तः कृतः । दीक्षिता भूतिं वन्वीत्येतावदेवात्र
विधायते । हादशत्व्युक्तिस्तु प्रदर्शयित्वा । एवं सति
प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धा एकादिपक्षा अबाधिता भविष्यन्ति ।
तस्मात् सर्वे पक्षा ज्योतिष्टोमे विकल्पिताः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

हादशाहे किमेकादिविकल्पा हादशैव वा ।

षाणः प्रकृतिवत् षष्ठां द्विकानामुक्तिर्तोऽन्तिमः । १२ ॥

हादशाहस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वादेकादिदीक्षा हाद-
शाहे विकल्पिता इति चेत् । भैवम् । अभीन्वत एव
दीक्षाभिरिति, श्रुतस्य दीक्षाबहुत्वस्य वाक्यशेषेण हादग-
संख्यायां पर्यवसानात् । तथा च षट्संख्याकानि द्विकानि
श्रूयन्ते । हाभ्यां लोमावयति । हाभ्यां त्वचम् । हाभ्याम-
सृक् । हाभ्यां मांसम् । हाभ्यामस्थि । हाभ्यां मज्जान-
मिति । किञ्च षट्त्रिंशदहो वा एष वद हादशाह इत्या-
न्नातम् । तत्रोपमदो हादस्य सुत्या हादशेत्येतद्विवादम् ।
तथा मति दीक्षाणां हादशत्वमन्तरेण षट्त्रिंशत् संख्या न
पूर्यते । तस्माद् हादशाहे हादशैव दीक्षा नियताः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

गवामयन उक्ता तु या काचित् पूर्णिमाथवा ।

चैत्री माध्युत काचित् स्यादविशेषात् प्रथमया ॥ १३ ॥

चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायामित्युपनिर्णयतम् ।

माध्युक्ताष्टमा त्विकाष्टकातो माध्युर्णिमा । १४ ॥

गवामयने श्रूयते । चतुरहे पुरस्तात् पीणमास्यै
दोक्षरन् । तेषामेकाष्टकायां क्रयः मस्यद्यत इति । पीणे-
मास्या, पूर्वस्मिंश्चतुरहे दोक्षरन् । एकादश्यां दीक्षामार-
भेत । तथा मति पीणमास्या उपरितने सममोद्दिने हादस्य
दीक्षा पूर्यन्ते । तदुपरितन्यामष्टम्यां मांसक्रय इत्यर्थः ।
तत्र विशेषस्यामुक्तत्वाद्वा काचित् पूर्णिमेत्येकः पक्षः ।
चित्वापूर्णमास दोक्षरन् । मुख वा एतत् भवत्त्वरस्य
यच्चित्वापूर्णमास इति प्रगम्यमानतया चैत्री पीणमासीति
हितायः पक्षः । यान्त्रिकममाख्यया माध्युक्ताष्टम्या एका-

एकात्वात् तत्र सोमक्रयमम्पत्तये माध्याः पीर्णमास्याः पृवं
स्यामेकादश्यां दीक्षारध्वया ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

कुर्ताऽप्यवभृथोत्कर्षे जुहुयादग्निहोत्रकम् ।

न वाद्याऽप्रतिषिद्धत्वान्मैवं दीक्षानुवर्त्तनात् ॥ १५ ॥

ध्यातिष्टोमे दोक्षापरक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमे वा
दिने सुत्या भवति । तस्मिन् सुत्यादिने त्रिषु सवर्नष्वनु-
ष्ठितेष्ववभृथः कर्त्तव्यः । तस्मिन् कृते दीक्षानियमा नित-
र्त्तन्ते । तथा सति कदाचिद्दैवान्मानुषाहा विघ्नादव-
भृथस्य केषुचिद्दिनेषुतकर्षा भवति । तेषु दिनेषु दीक्षित-
नियमा न सन्ति । कुत । नियमावधिरेवभृथकालस्याति-
क्रान्तत्वात् । ते च नियमा एवमास्त्रायन्ते । दीक्षिता
न ददाति न पचति न जुहोतीति । तेषां नियमा-
नामभावे प्रागप्यवभृथाहानहोमादयः कार्य्या इति प्रामे-
ब्रूमः । दोक्षान्माचनस्यावभृथः साधनम् । न त-
कालः । अर्ताऽवभृथकालेऽतिक्रान्तेऽपि यावदवभृथं दीक्षा-
नुवर्त्तत इत्यवभृथोत्कर्षे दीक्षितधर्माणां निषिधानाम-
प्युत्कर्षाहानहोमादयस्तेषु न कार्य्याः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

दीक्षानुवर्त्तौ कर्त्तव्यः प्रतिहोत्रो न वायिमः ।

पुं दीक्षान्न तथाप्यस्य दीक्षायां शास्त्रवारणात् ॥ १६ ॥

अवभृथोत्कर्षे दीक्षानुवर्त्तौ यावत्सु दिनेष्वग्निहोत्र-
न हुतं तावत्कालीनापराधपरिहाराय प्रतिहोमः क-
र्त्तव्यः । यथा सायंकालीने प्रातःकालीने वा होमे पुरुषा-

पराधातिपतिते कालान्तरे होमः क्रियते । तद्वत् । अस्ति
 ह्यत्र पुरुषापराधी । अवभृथीत्कर्षस्य तत्कृतत्वात् । न
 खल्ववभृथीत्कर्षः शास्त्रेण विहितः । तस्मात् प्रतिहोमः
 कार्य्य इति प्राप्ते ब्रूमः । भवत्ववभृथीत्कर्षोऽपराधकृतः ।
 तथापि दीक्षायामनुष्ठानायां दीक्षिता न ददातीत्यादि-
 शास्त्रेष्वेव होमो निवारित इति नास्ति होमकर्त्तव्यता ।
 सायंकालीनादिहोमस्य तु कर्त्तव्यस्यैव सतीऽकरणात्
 प्रतिहोमः प्राप्नोति वैषम्यम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

दैवादुदवसानीयोत्कर्षे होम कृतिनं वा ।

कृतिर्दीक्षीन्मोचनाम्नो पुनराधेयसम्भिते ॥ १७ ॥

कृतेऽवभृथे पयादुदवसानीयोरिष्टीर्चिना । या यदि
 केनापि निमित्तेनीत्कृष्टा । तदानामवभृथेन दीक्षाया
 चक्ष्णत्वादीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधाभावाहोमः क
 र्त्तव्यः । तदकरणे च प्रतिहोमः कार्य्य इति चेत् । मैवम् ।
 एतया पुनराधेयसम्भितयेष्टाग्निहोत्रं जुह्यादिति वचने-
 नोदवसानीयायां कृताया पयादग्निहोत्राधिकारपरिपाद
 नात् । ततस्तदुत्कर्षेऽग्निहोत्रं प्रतिहोमं वा कुर्यात् ।

चतुदशाधिकरणमारचयति ।

कृत्वाचिन्ताकर्मो नी चेत् प्रतिहोमोऽतिपाततः ।

कर्मोऽस्त्वग्निष्टोमकादौ सायं पौर्वाश्विनीतरः ॥ १८ ॥

अवभृथोदवसानीयोरुत्कर्षे होमकर्त्तव्यतां तद-
 करणे प्रतिहोमं वाभ्युपेत्य कृत्वाचिन्ता क्रियते । अवभृथो-
 दवसानीयोरिष्ट्योरनुष्ठितयोः सत्योः पूर्वमतिपकानां

होमानां प्रतिहोना युगपद् बहवः प्राप्ताः । तेषु नियामका-
भावाच्चास्ति नियतः क्रम इति पूर्वपक्षः । अतिपातक्रमस्य
बुद्धिस्थस्य त्यागे कारणाभावात् प्रतिहोमोऽपि स एव क्रम
इति राहान्तः । तत्राग्निष्टोमस्य सूर्यास्तमयात् प्राग्व
समाप्तत्वात् मायंहोमः प्रथममतिपद्यते । षोडशिनम
रात्रौ समाप्तेः प्रातर्होमः प्रथममतिपद्यते । तस्मादनेनैव
क्रमेण प्रतिहोमं कुर्यात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

भिन्ने होमो यत्र तत्र प्रकृते वा निमित्ततः ।

सर्वत्र स्यात् फलित्वाय प्रकृतेनैकवाक्यता ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः शृयते । भिन्ने जुहोति । स्क्व
जुहोतीति । तत्र पात्रभेदद्वयस्कन्दनयोर्होमनिमित्तत्वात्
कृत्वन्तरिषु लोकव्यवहारे वा यत्र निमित्तं सम्पद्यते तत्र
सर्वत्र हीतव्यमिति चेत् । मैवम् । फलकल्पनाप्रसङ्गात् ।
प्रकृतौ तु दर्शपूर्णमासकर्मणा सहैकवाक्यतायां तत्फल-
नेव फलवत्वं सिध्यति । तस्माद्दर्शपूर्णमासयोर्नित्तेन
क्रियमाणो हामस्तदङ्गम् । न तु गृहदाहोऽष्टवत् स्वतन्त्रं
कर्म ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

व्यापन्नमपसु किं तत् स्यादनिश्चयमहेतुतः ।

आख्यानीज्यं केशकोटदूषितं तत् प्रमिहितः ॥ २० ॥

इदमास्त्रायते । व्यापन्नमपसु हरतीति । तत्र व्याप-
न्नशब्दस्यार्थो निश्चितमशक्यः शक्यो वेति संशयः । निश्चा-
यकस्य हितारभावादशक्य इति चेत् । मैवम् । केशको

टादिभिर्दूषितं यद् द्रव्यमाय्यैरभीष्यं तदेवात्र प्रसिद्ध-
बलाद् व्यापन्नमिति निश्चितुं शक्यते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

उद्गाताः प्रतिहर्तुं च सहापच्छेदनेऽस्मि न ।

प्रायश्चित्तमुतास्यत्रं न निमित्तविघातः ॥ ११ ॥

एकैकस्यैव विच्छेदकत्वात् विहन्यते

कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमती भवति । २२ ॥

व्यातिष्टोमं श्रूयते । यदाज्ञातापच्छिद्येतादक्षिणी
यज्ञः संस्थाप्योऽथान्यथाहर्तव्यस्तत्र तद्व्याघात पूर्वस्मिन्
दास्यन् स्यात् । यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्वस्वं दद्या-
दिति । अस्यायमर्थः । ज्ञातःसर्वत्र बहिष्पवमानेन स्तोत्र
माणा ऋत्विजः शालाया बहिः प्रसर्पन्ति । तदानीमेकस्य
पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत् पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम् ।
तत्र पुरतो गन्तुः कच्छे गृहीत्वेव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत् ।
एवं मति यदि प्रमादाद् उद्गाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत् ।
तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्रान्तेः यज्ञः समापनीयः । तं
समाप्य पुनरपि न यज्ञः प्रयोक्तव्यः । तस्मिन् प्रयोगे पूर्वं
यद्विहितमितं द्रव्यं तद् दद्यात् यदा प्रतिहर्ता मुञ्चेत् ।
तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति । तत्र यदाद्-
गात्प्रतिहर्तागो युगपश्च्युताम् । तदानीमुक्तं प्रायश्चित्त-
निमित्तं विहन्यते । एककर्तृको ह्यपच्छेदो निमित्तत्वेन
श्रुतः । अयं तुभयकर्तृकत्वात्त्रैकेन व्यपदेश्युं शक्यते ।
तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहितत्वान्नास्ति प्रायश्चित्त-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । इति ह्यपच्छेदो । तदोक्तैकैकस्यैवैक

एव कर्त्तृति निमित्तस्य नास्ति विघातः । कालमात्रेष्वा-
देकापच्छेदभ्रान्तिः । तस्मान्निमित्तविघाताभावाद्दस्ति
प्रायश्चित्तम् ।

अष्टादश्याधिकरणमारचयति ।

समुच्चयी विकल्पी वा प्रायश्चित्तद्वयेऽग्रिमः ।

अदक्षिणत्वं पूर्वस्मिन् प्रयोगेऽन्यत्, पश्चिमे ॥ २३ ॥

प्रयोगे पश्चिमे नान्ति निमित्तं तेन तद्द्वयम् ।

प्राप्तमेकप्रयोगेऽती विरुद्धत्वादिकल्पते ॥ २४ ॥

अदक्षिणत्वं सर्वम्बदक्षिणत्वं चेति यत् प्रायश्चित्तद्वयं
निमित्तभेदेन श्रुतं तान्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चैतव्यम् ।
यद्यदक्षिणत्वमवेच्छदानयोरन्यान्वविरोधः । तर्हि प्रयोग-
भेदेन व्यवस्थापनीयम् । अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे
दक्षिणा न दातव्या । उत्तरप्रयोगे सर्वत्वं दातव्यम् ।
सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण्य एकत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते
ब्रूमः । न ह्युत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो विद्यते । न चास्ति नि-
मित्तं प्रायश्चित्तं युक्तम् । तस्मात् प्रथमप्रयोग एव नि-
मित्तद्वयवशात् प्रायश्चित्तं प्राप्तम् । तच्चान्यान्वविरुद्धत्वाद्
विकल्पते ।

७ कीनविंश्याधिकरणमारचयति ।

अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुत्तरः ।

अमञ्जातविरोधेन पूर्वोत्तरबाधनम् ॥ २५ ॥

निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पृथेबाधया ।

न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम् । २६ ॥

उद्गात्रप्रतिहर्त्तृकृतयोरपच्छेदयोर्दोषद्वये समानबल-

त्वादनु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः । यदा तु क्रमेणापच्छेदो स्या-
ताम् । तदानीमसञ्जातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वाच्छ्रुति-
लिङ्गादाविवोज्ञरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेत् । मैवम् ।
श्रुतिलिङ्गादावुत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात् पूर्वेण निरोधे सत्य-
त्तरयोरुपपत्तिरेव नास्ति । इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं
वाक्यद्वयादुत्पद्यत इति नास्युत्पत्तिप्रतिबन्धः । उत्-
पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्-
पद्यते । ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात् पूर्वज्ञानमेवोत्-
त्तरस्य बाधकमस्त्विति चेत् । न । पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशाया-
मविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात् । उत्तरकाले
तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमन्तरस्य बाधकं भवेत् । न
चान्यत् किञ्चिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः । तस्मादुत्तरका-
लीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

उद्गातुः पश्चिमच्छेदे पुनर्यागस्य दक्षिणा ।

शतं द्वादशयुक्तं स्याद्यदि वा सर्ववेदसम् ॥ २७ ॥

तद्दद्याद्यत् पुरा दित्सुरित्युक्तेः शतदक्षिणा ।

प्रतिहस्तुः पुराच्छेदात् सर्ववेदसबाधितम् ॥ २८ ॥

शतदानं पूर्वयागे सर्ववेदसदित्सुता ।

प्राप्तित्वर्ध्वं प्रयोगं तद्गातव्यं सर्ववेदसम् ॥ २९ ॥

यद्यद्गाता पश्चादपच्छेद्यते । तदा तस्यापच्छेदस्य
प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । तच्च प्रायश्चित्त-
मोद्वयं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे

पूर्वदित्सिता दक्षिणा दातव्यति । पूर्वं च गवां द्वादश-
 अधिकं शतं दित्सितम् । तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण
 विहितत्वात् । तस्मादुत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति
 प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिहर्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमि-
 त्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तम् । तेन
 च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात् सर्वस्वं दित
 सिद्धम् । न चोद्गात्रपच्छेदेन पञ्चाङ्गाविना सर्वदित्सा
 बाध्यत इति शङ्कनीयम् । बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्रा-
 नुक्तत्वात् । यदित्सितं तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेव
 तत्रोच्यते । दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम् । अत उत्तरका-
 लानांद्गात्रपच्छेदानिमित्तेऽपि पुनःप्रयोगे पूर्वकालोनप्राप्त
 हत्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यम् ।

एकविंशाधिकरणमारभयति ।

अहर्गणे चेदुद्गात्रच्छेद आवश्यकतां गणः ।

किंवा यत्र दिने छेदस्तदेवावर्त्यतां दिनम् ॥ ३० ॥

गणावर्तिः प्रयोगेऽप्यात् प्रयोगेऽवान्तरः पृथक् ।

तेनाहरेकमावर्त्यमनङ्गत्वाच्च हीतरत् ॥ ३१ ॥

द्वादशाहाद्यहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदहन्युद्गातापच्छे-
 द्येत । तदा तमहर्गणं दक्षिणारहितं समाप्य पुनरपि
 गण आवश्यकनीयः । तत्र पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्या ।
 कुतः । गणप्रयोगस्यैकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । महा-
 प्रयोगस्यैकत्वेऽप्यवान्तरप्रयोगस्य भिन्नत्वात्तद्वशेनैकमेवाह-
 रावर्तनीयम् । न अन्येषामङ्गामेतदङ्गत्वमस्ति ; तत

एकस्याङ्ग आर्हन्तावितरावृत्तिप्रसङ्गो नास्ति । तस्मादेक-
स्थैवाङ्ग आवृत्तिः ।

इति 'माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
षष्ठस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्त्वेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाच्यो वसिष्ठादिविधानतः ॥ १ ॥

नराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नाराशंसविधौ सन्निकर्षात् सादृगुण्यतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते । राज-
श्ववसिष्ठादीनां नराशंसी द्वितीयः प्रयाजः । तनून-
पादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठादिविधं श्वशुनककण्वकश्यप-
मंजुतिगोत्रीत्पत्रा ये नराशंसप्रयाजवन्तः । ये चान्ये
तनूनपात् प्रयाजकाः । त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा
सप्तदशावराः सत्त्वेऽधिकारिणः स्युः । कुतः । नराशंस-
मुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति
सन्निकर्षो मध्ये केषाञ्चिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं
मिथ्यतीति प्राप्ते ब्रूमः । वसिष्ठादीन् यजमानानुद्दिश्य
नराशंसी विधीयते । तत्र सति विधायकपदगतस्य
धात्वर्थस्य विधेयत्वात् सन्निकर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु
षदान्तरीपात्तत्वाद्भिन्नकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नरा-

शंसविधी नराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्गुण्यम् ।
इतरेषां तु वैगुण्यम् । तन्नूनपादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् ।
सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति ।
अतः साद्गुण्याय तुल्यकन्या एवाधिकारिणः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सायुज्यकामी यजतोऽनेन राजपुरोहितौ ।

राजः पुरोहितौ राज्ञोऽस्ती वा राजात्मकावुत ॥ ३ ॥

इयोर्द्वन्द्वममामो वा तुल्यत्वायाग्रिमी इयोः ।

मिहो द्वितीयो राज्ञोऽस्तीत्यर्थत्वाय तृतीयकः ॥ ४ ॥

अव्याहृत्यै चतुर्थः स्यादचनाद्भिन्नकल्पता ।

तन्नूनपान्नराशंसो विकल्पते समत्वतः ॥ ५ ॥

कुलाययज्ञं प्रकृत्य श्रूयते । एतेन राजपुरोहितौ
सायुज्यकामी यजिष्यातामिति । तत्र राज्ञः पुरोहितस्य
च भिन्नप्रयाजकल्पत्वाद्भिन्नप्रयाजकल्पत्वाय पुरोहितयो-
रधिकारो वाच्यः । तथा सति राज्ञः पुरोहिताविति
षष्ठोऽसमास इत्याद्यः पक्षः । पुरोहितं वृणोत इत्युपा-
देयगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वाजहयमन्तरेण पुरोहित-
इयासम्भवाद्वाजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्चेत्यास्मिन्नर्थे कृतैक-
शेषत्वादुभयो राज्ञोः पुरोहिताविति द्वितीयः पक्षः ।
अराज्ञः पुरोहिताभावाद् व्यावर्त्याभावे राजपदं व्यर्थम् ।
ततो राजानो च तो पुरोहितौ चेति कर्मधारयसमास
इति तृतीयः पक्षः । राजत्वपुरोहितत्वधर्मा भिन्नजाति-
वर्तिनावेकस्मिन् व्याहृतौ । तस्माद्वाजा च पुरोहित-
चेति द्वन्द्वसमास इति चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र वचन-

बलाद्भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । उभयोः समप्रधानं
त्वात्तराशंसतनूनपाती विकल्पेति ।

तृतीयाधिकरणभारचयति ।

सच्चं वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः ।

त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥ ६ ॥

ऋद्धिकरमाः सच्चमासोरन्नित्यत्र विप्रा इति विशेषो न
श्रूयते । तस्माद्दण्डत्रयस्य सच्चाधिकार इति चेत् । मैवम् ।
विप्राणामेवात्विंज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते । ऋत्विक्कायं
यजमानाः सच्चे समान्नाताः । ये यजमानास्त ऋत्विज
इति । तस्माद्विप्राणामेव सच्चम् ।

चतुर्थाधिकरणभारचयति ।

विप्रस्य सच्चं सर्वस्य वासिष्ठस्यव वा भवेत् ।

विश्वामित्रस्यैव वाद्य ऋद्धिच्छ्रुत्विने मध्यमः ॥ ७ ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः ।

विश्वामित्रसमानानामेव हीटत्वमिदये ॥ ८ ॥

ऋद्धिकामस्य सच्चं विहितम् । ब्राह्मणश्च सर्वे ऋद्धि
वाञ्छति । तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सच्चाधिकार इत्याद्यः
पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनाद्वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वा-
सम्भवाद् ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारी वाच्यः । तथा सति
भिन्नकल्पत्ववारणाय तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति
द्वितीयः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मिति वाक्यं न वासिष्ठस्य
ब्रह्मत्वाधिकारबाधकम् । रश्मिरमि त्रयाय त्वं व्यादयो
मन्ताः स्तोमभागाः । तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि
ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो

ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्द्वैत्रामितो ह्येति विहितस
हादत्वस्य सिद्धये वैत्रामितस्य तत्प्रमानकल्पानां चाधि
कारः । नान्येषाम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अनाधातुश्च तत् किंवा धातुरेवाग्निमी यतः ।

एकस्याग्निषु तत् सिद्धिर्न स्वाग्निष्वत्मानेपदात् ॥ ८ ॥

तत् सत्प्रमग्न्याधानरहितस्यापि सम्भवति । कुतः ।
सत्त्रिणां मध्ये कस्यचिदाहिताग्नित्वे तदीयेष्वग्निषु तेन
सह प्रवृत्तैरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्प्रस्य साधयितुं
शक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । आदधोतेत्यात्मनेपदमाधान
फलस्य कर्तृगामितां दर्शयति । तत् फलं चाग्नीनां
कर्मयोग्यता । अतो येऽनाहिताग्नी न तेषु अधिकारिणः ।
यथाहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता । नान्यस्य । किञ्च ।
सामविक्रतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम् । इष्टिद्याधातु
पूर्विका । तस्मादाधातुरेव सत्त्राधिकारः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्य्याः साधारणा उत ।

अविरोधादग्निमीऽन्वो मृतदाह्ये विरोधतः ॥ १० ॥

सत्त्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित् सम्बन्धिभिर्जुहादिपात्रैः
सत्त्रं प्रयोक्तव्यम् । कुतः । अविरोधात् । अन्यदौयेष्वग्निः
ष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते । नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत
इति प्राप्ते ब्रूमः । यस्य जुह्वादयः स चेत् सत्प्रमध्ये
स्त्रियते । तदा मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते । आहि-
ताग्निमभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुह्मासा

दयेदित्यादिवचनैस्तदवगमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सन्न-
प्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात् साधारणा भिन्ना एव
जुह्वादयः सन्निःसम्पादनीयाः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनीसामदृश्यं विकृतं वैश्यगाम्यत् ।

वर्णत्रयस्य वाक्योऽसु वैश्यकर्तृ विधानतः ॥ ११ ॥

प्रकृती पाञ्चदशस्य बाधकं वैश्य ईरितम् ।

विकृती त्रयगं वाक्यं तयोऽतोऽत्राधिकारिणः ॥ १२ ॥

एवाध्वरकल्पादिष्विष्टविकृतिषु श्रूयते । सप्तदश सामि-
धेनीरनुब्रूयादिति । तदेतत् सामिधेनीसामदृश्यं वैश्यस्य
भवितुमर्हति । कुतः । प्रकृती सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति
वाक्येन सामदृश्याङ्गभूतकर्तृतया वैश्यस्य विहितत्वात् ।
तस्मात् सामदृश्यद्वारा वैश्य एवाध्वरकल्पादिष्वधिक्रियत
इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृती पाञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति
वर्णत्रयसाधारण्येन पाञ्चदशं विधाय वैश्यं निमित्तोक्त्य
पाञ्चदशबाधकतया सामदृश्यं विहितम् । ततः साम-
दृश्यवाक्यस्य प्रकृतावेवान्वयसम्भवान्न विकृतिषु त्कर्षः ।
यत् तु विकृतिगतं सामदृश्यवाक्यं तद्वर्णत्रयसाधारणम् ।
तस्मादध्वरकल्पादीं वर्णत्रयस्याधिकारः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ्याः

ध्यायस्य षष्ठः पादः ।

समनपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्वेष्वदाने पित्रादावपि तदन एव वा ।

स्वत्वादाद्यः पित्रत्वादावत्यागादन एव तत् ॥ १ ॥

इदमामनन्ति । विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति । तत्र धन इव पित्रादिष्वात्मोयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादौ नामपि तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परसम्बन्धापादनं दानमित्युच्यते । न हि दीयमानं पितरि स्वकीयपितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति । किञ्च । स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनं चेति चत्वारोऽर्थाः । तेष्वेकस्मिन् प्रयोगे एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृती च गवादिधनस्य दक्षिणात्वादिहापि धनं वाचित्वं युक्तम् । तस्मादनस्यैव दानम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

देवा न वा महाभूमिः स्वत्वाद् राजा ददातुताम् ।

पालनस्यैव राजत्वान्न स्वं भूदीयते न सा ॥ २ ॥

यदा सार्वभौमी राजा विश्वजिदादौ सर्वस्वं ददाति । तदा गोपश्वराजमार्गजलाशयाश्विन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः । भूमिस्तदीयधनत्वात् । राजा सर्वस्वष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्मृतेरिति प्राप्ते ब्रूमः । दुष्टशिलाशिष्टपग्निपालनाभ्यां राज्ञ ईशित्वं स्मृत्यभिप्रेतमिति न राज्ञो भूमिर्धनम् । किन्तु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलभुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

दानं केसरिणी नी वा विहितप्रतिषेधतः ।

विकल्पः पर्युदासीऽयं येयजामह्नोतितः ॥ ३ ॥

न केसरिणी ददातीति विश्वजिति श्रूयते । तत्र सर्वस्वदानविधानात् केसरिदाननिषेधाच्चाश्वदानं विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः । नायं प्रतिषेधः । किन्तु पर्युदासः । तत्प्रकारश्च दशमस्याष्टमे पाठे येयजामह्नन्तो दाहरणेन व्युत्पादयिष्यते । ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदामे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति विधिनिषेधयोरैकवाक्यतालाभाच्चाश्वस्य पाक्षिकमपि दानम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अर्जयित्वापि किं सर्वं देवं यदा यदस्ति तत् ।

सर्वाद्देशविधिराद्यी न प्राप्ते सर्वताविधेः ॥ ४ ॥

पूर्वाक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दान विधीयते । पुरुषेण भोग्यं शय्यासनादिकं यत् सर्वं तद्दातव्यमिति । तस्माद्विद्यमानं सर्वमर्जयित्वापि देयमिति चेत् । नैवम् । षोडशकप्राप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वविधानात् । सर्वशब्दश्च प्रसिद्धवाचित्वाद् विद्यमानविषयः । तस्माद्यदस्ति तदेव देयम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

धर्मार्थसेवकः शूद्रो देयी नी वा स दासवत् ।

देयीऽस्वत्वात् पराधीनत्वाभावाच्च न दासवत् ॥ ५ ॥

यस्य शूद्रो विहितं स्वधर्ममवमन्तुं सेवते सोऽपि सर्वस्वमध्यपातित्वाद्गर्भदासवद्देय इति चेत् । नैवम् । जीकि

क. द्यदानेन तस्मिन् सेवके स्वत्वाभावात् स्वच्छाचारित्वेन
परस्वत्वापादनासम्भवाच्च न देयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

भूतं भाविं च देयं स्यात् कालेऽवस्थितमेव वा ।

आद्यः सर्वश्रुतेरन्वीऽसम्भवादन्वयोस्तदा ॥ ६ ॥

विश्वजिन्मया कर्तव्य इत्यध्ववसायादूर्ध्वं दक्षिणादानात्
पूर्वं यत् स्निग्धं भोग्यं सञ्चितं तद्भूतम् । यच्च दक्षिणादा
नादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि । तदुभयमा
सर्वश्रुतार्थत्वाद्दातव्यमिति चेत् । मैवम् । भूतस्य विना
शमन्भवाद्भाविनस्तदानीमप्राप्तत्वेनाविद्यमानस्य दानार्थं
शास्त्रे दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव देयम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुतष्टये ।

शिष्टाथवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्वश्रुतः ॥ ७ ॥

क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वाद्बाधनात् ।

मध्येऽन्वयो दक्षिणार्थस्यानुवादात् सर्वताविधिः ॥ ८ ॥

प्रकृतौ कर्मादन्व एव यजमानेनात्मीयं धनं त्रिषु
व्यवस्थापितम् । वचनबलात् । इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे
यज्ञार्थमिदं मे दक्षिणार्थमिति । तदेतत् त्रयमपि
दक्षिणार्थत्वाद्दातव्यमित्येकः पक्षः । दक्षिणा हि माध्य
न्दिने सवने दीयते । तत ऊर्ध्वं तृतीयसवनमारभ्योदवसा
नीयान्तः क्रतुभोगोऽवशिष्टः । स च द्रव्यभावाद् बाध्यते ।
न चाङ्गभूतया दक्षिणया प्रधानस्य क्रतोर्बाधो युक्तः ।
ततस्तद्बाधनाय क्रत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देयं

मिति द्वितीयः पक्षः । यदक्षिणात्वेन विधीयते तत्सर्वं
मित्यनूद्य विधानोद्दिष्टार्थं एव भागो दातव्य इति
राडान्तः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

विश्वजित्यष्टरात्रादी शतं वा द्वादशाधिकम् ।

सर्वं वाद्यष्टोदकीकैरन्यां नामातिदेशतः ॥ ८ ॥

एतद्भाष्ये वार्तिके तु समाहानुजिष्टचया ।

षाद्य. सिद्धान्तितः प्राप्तिमात्रत्वे नैदमौरितम् ॥ १० ॥

इदमान्नायतं । अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजि-
तावेकाहावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामो
ह्येतन यजेतति । ज्योतिर्गौरायुरित्येतैस्त्रिभिर्नामभिरभि-
धयानां त्रयाणां यागानामारोहावरीहाभ्यामुभयतो
द्विदोयेऽङ्गि सप्तमेऽङ्गि च ज्योतिर्यस्य स उभयतो ज्योतिः-
षडहो भवतीति सोऽयं मध्ये प्रयोक्तव्यः । षादौ विश्व-
जित् । अन्तेऽभिजिदित्यर्थः । तत्राहर्गणस्य द्वादशविक्रिति-
त्वाद् द्वादशाहस्य च ज्योतिष्टोमविक्रितित्वाच्चोदकपरम्परया
द्वादशशतदक्षिणाष्टरात्रे प्राप्ता । ततः प्रथमस्याङ्गो विश्व-
जितोऽपि सैव दक्षिणेति प्राप्ति ब्रूमः । स्वतन्त्र एको
विश्वजित् । तस्य नान्ना तदीया धर्माः प्रथमेऽहनि विश्व-
जित्यतिदिश्यन्ते । तस्मात् सर्वस्वं देयम् । तदेतद्भाष्यकारस्य
मतम् । वार्तिककारस्तु द्वादशशतमित्येवं सिद्धान्तितवान् ।
विश्वजिह्वतिरिक्तेषु सप्तष्वहःसु चादकप्राप्तां द्वादशशत-
दक्षिणामवाधितुं विश्वजित् नामातिदेशप्राप्ता सर्वस्व-
दक्षिणा वाधनीया । युक्तो हि बहूनामनुग्रहः । न च

विश्वजिति सर्वस्वामितरत्रासर्वस्वं वक्तुं शक्यम् । अहर्गण
स्यैकैव दक्षिणेति दशमे बन्धमाणत्वात् । सुत्रकारानु
नामातिदेशस्य प्राबल्यमात्रं व्युत्पादितवार्तिति द्रष्टव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

न्यूनैऽप्युक्तशतात् किं स्यात् सर्वताधिक एव वा ।

सम्भवाद्दक्षिणोऽन्त्यः स्यादान्त्यै सर्ववर्णनात् ॥ ११ ॥

यदेतद् द्वादशशतं प्रकृतितो विश्वजिति प्राप्तं तस्मात्त्र्यूनं
कस्यचिद्धनम् । तस्मिन्नपि सर्वता सम्भवति । घट्यमान-
स्यानवशेषितत्वात् । तस्मादल्पधनयुक्तस्यापि विश्वजित्यधि-
कार इति प्राप्ते ब्रूमः । ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय
पश्चादुक्तम् । यद्येतावता नानमैयुरपि सर्वस्वेनेति । तत्रा
धिकस्यैव सर्वत्वादिहापि तदेव युक्तम् । तत्तु चोदकप्राप्त-
मपि पालिकत्वपरिहारायेह नियम्यते । तस्मादृत्विजा
ब्रह्मीकारायाधिक एव सर्वता द्रष्टव्या ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

द्वैका षट्शतं वापरिमितं त्विति वारयेत् ।

एकादिकां पूर्वसंख्यां यद्वा संख्यान्तरे विधिः ॥ १२ ॥

नञ्प्रयोगान्निषेधः स्याद् व्युत्पत्त्या मानशून्यता ।

रूढ्या बहुत्वं नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः ॥ १३ ॥

आधाने श्रूयते । एका देया षड्देया द्वादश देयाश्चतु-
विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति ।
तत्रापरिमितशब्दगतं न नञ्फलेन परिमाणं निषिध्यते ।
तथा सत्यपरिमितशब्दव्युत्पत्त्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता
प्रतीयते इत्येकादिका पूर्वाकीर्त्ता गवां संख्या निवार्यते

इति प्राप्ते ब्रूमः । अपरिमितशब्दस्य रुद्ध्या बहुत्वमर्थः ।
तत्रैव प्रयोगबाहुल्यात् । ततो नैकादिपक्षा निवार्यन्ते ।
किन्तु संख्यान्तं विधीयते ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अर्वागपि बहुत्वं तत्सहस्रादूर्ध्वमेव वा ।

सम्भवाद्यिमोऽन्यः स्यात् सहस्रानन्तरोक्तितः ॥ १४ ॥

अपरिमितशब्देन बहुत्वं विधीयते । तत्सहस्रादर्वा-
गपि भवति । कुतः । द्विमतत्रिंशतादी बहुत्वसम्भवादिति
चेत् । मैवम् । एकादिपक्षे पूर्वस्मादुत्तराभिष्टुद्धिदर्शने-
नात्रापि सहस्रपञ्चमनुपन्यस्य पश्चादभिधीयमानं बहुत्वं
सहस्रादूर्ध्वं पर्यवस्यति ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

माषान्मे पचतेत्येतद्वाष्णिष्वेषाखिलेषु वा ।

उक्तेर्विधेयं तौ पचौ कृत्वाचिन्तार्थवादतः ॥ १५ ॥

इदमात्रायते । इति ह स्माह षट्कुर्षाणिर्माषान् मे
पचत न वा एतेषां हविर्गृह्णातीति । तत्र वाष्णिरित्युक्त-
त्वाद्वाष्णिगीत्याणामिवायं माषपाकविधिरिति चेत् । मैवम् ।
वृष्टिगीतीत्यनेन षट्कुनाम्ना माषपाकस्य सम्बन्धी नात्र
विधीयते । किन्तु माषपाकमात्रम् । षट्कुसम्बन्धस्तु
स्तावकत्वेनापन्यस्यते । तस्मात् सर्वेषां माषपाकाधिकारः ।
तावेतौ पूर्वोत्तरपचौ कृत्वाचिन्तयोपन्यस्ती । परमार्थतस्तु
माषपाकवाक्यमर्थवादः । तस्मादारण्यमेवाग्नीयादित्यनेन
दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनविधिना सह स्तावकत्वेना-
न्वयात् ।

तयोद्गमाधिकरणमारचयति ।

सहस्रवत्सरं सत्त्वं गन्धर्वादेर्नृणामुतं ।

रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवीक्षितः ॥ १६ ॥

तदायुर्वाथ सार्धद्विंशतानामुत मासगा ।

वत्सरोक्तिरुत हादशरात्रेषु दिनेषु वा ॥ १७ ॥

आर्या दीर्घायुषः सत्वान्ब्रह्मामेवाग्निसम्भवे ।

द्वितीयोऽस्तु रसस्थायुरहेतुस्त्वे तृतीयकः ॥ १८ ॥

कृतस्रकक्षुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्ध्यासम्भवे सति ।

पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्त्विका यद्दि ॥ १९ ॥

षष्ठाऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ।

सहस्रमासा नाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥ २० ॥

वत्सरप्रतिमा हादश रात्रय इति श्रुतेः ।

न रात्रिष्वश्शब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥ २१ ॥

स्वारस्याच्छिष्टदाद्युक्तेरष्टमः पञ्च इष्यते ।

त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहुरुच्यते ॥ २२ ॥

नाहः सङ्घस्ततोऽहःसु गौणो संवत्सराभिधा ।

तस्माद्विष्वसृजां सत्त्वं सहस्रदिनमिष्यते । २३ ॥

इदमन्वायते । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिंशतः संवत्सराः पञ्च-

पञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत-

एकत्रिंशदा विष्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति ।

तत्र सहस्रसंवत्सरसत्त्वं गन्धर्वादीनामिवाधिकारः । तेषां

दीर्घायुषः सद्भावादित्याद्यः पञ्चः । वसन्ति ब्राह्मणी-

ऽम्निनादधातित्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाहवनीयाद्यन्वयः

सम्भवन्ति । नान्येषां गन्धर्वादीनामिति हेतुः । तर्हि

रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकार इत्यस्य
द्वितीयः पक्षः । • रसस्यारीत्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव । न
त्वायुर्हेतुत्वमिति चेत् । तर्हि कश्चिन् कुले समुत्पन्नानां
पितृपञ्चपीत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसम्भवात् कुलाधिकार
इति तृतीयः पक्षोऽस्य । कृतञ्जकत्तुः फलं भवति । न च
पितृपुत्रादिष्वैकोऽपि कृतञ्जं करोति । तस्मान्नास्ति फल-
मिति चेत् । तर्हि सत्त्वविधायकवचनबलादेव सत्त्विणां
दीर्घमायुर्भविष्यतीति चतुर्थः पक्षोऽस्य । न ह्यस्य वचनस्य
सोऽर्थः सम्भवति । तदाचकपटाभावात् । न च कल्पयितुं
शक्यते । सम्भावितायुष्काणामपि सच्चान्तरेषु प्रवृत्तानां
दैवान्स्त्रियमाणानां तत्सत्त्वविधिबलादायुर्हृद्यप्रदर्शनादिति
चेत् । तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गी-
कृत्य मार्कण्डेयशतानां पुरुषाणामधिकारैऽभिहिते वत्सर-
चतुष्टयेन सत्त्वस्वसहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यत इति पञ्चमः
पक्षोऽस्य । चतुर्विंशतिपरमाः सत्त्वमासीरन्निति वचना-
दभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि यो मामः
स संवत्सर इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मामपरत्वे
सति सहस्रमासं सत्त्वमित्येव षष्ठः पक्षोऽस्य । अष्टमे वत्-
सर उपनीतां द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को
विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्निमादधीत । तस्मादाधाना-
दूर्ध्वमस्यायुषि न सन्ति सहस्रं मामा इति चेत् । तर्हि
संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रय इति वचनात् संवत्-
सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः । तथा सति रात्रौणां द्वादश-
सहस्राणि सम्पद्यन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ठुरत्तरशतत्रय-

दिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्र्यस्त्रिंशत्संवत्स-
रेभ्य ऊर्ध्वं मासचतुष्टयं भवति । तत्पण्डितं चायुराधा-
नादूर्ध्वमपि सम्भवतीति सप्तमः पक्षोऽसु । संवत्सर-
प्रतिमा वै द्वादश रात्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दो
न रात्रिपरः । किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते ।
तस्मात् सप्तमः पक्षो युक्त इति चेत् । एवं तर्हि संवत्
सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽसु । तथा सति त्रिहृतः
संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिहृत-
षष्ठद्वयः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः
अन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया
वर्तन्ते । सचेत्, तथाविधप्रयोगबाहुल्यात् । न त्वहःसंधि
क्वचिदपि त्रिहृत्त्रिहृत्शब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामाना-
धिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहव्यवयवलक्षणाया
वर्तते । त्रिहृतः संवत्सरा इत्युक्ते त्रिहृतर्प्तामकयाग-
युक्ताण्यहानीत्युक्तं भवति । तस्माद्विश्वस्यजामुषीणामिदं
सत्त्वं सहस्रदिनमिति राहान्तः ।

इति माध्वीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

बृहस्याध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

चतुर्होत्रास्त्र्यमन्त्रेण होमः साम्नेरुतीभयोः ।

अनग्निंके विधिर्वायो होमत्वात् ऋतुहोमवत् ॥ १ ॥

उभयोः पुरुषार्थत्वात्तृतीया वचनात्, तत् ।

अवाहितान्निषा वा इत्यब्दी लौकिके इतिः ॥ २ ॥

इदमास्नायते । प्रजाकामं चतुर्होत्रा याजयेदिति ।
 पृथिवी होता दीर्घव्यं रित्वादिको मन्त्रश्चतुर्होत्रा । तेन
 प्रजाकामं याजयेत् । सोऽयं होम आहिताग्निना कर्त्तव्यः ।
 अग्निहोत्रादिकृतहोमेषु तथात्वदर्शनादित्येकः पक्षः ।
 अनारभ्याधीतत्वेन कर्तुप्रवेगाभावात् पुरुषार्थतया विहितो
 होमः आहिताग्निरेनाहिताग्निश्च साधारण इति द्वितीयः
 पक्षः । अनाहिताग्निरयं होमविधिरिति तृतीयः पक्षः
 युक्तः । कुतः । वचनबलात् । तत् त् वचनमेवमास्नातम् ।
 एषा वा अनाहिताग्निरिष्टिर्यञ्चतुर्होत्रा इति । तस्य
 चाहवनीयाद्यभावात्लौकिकेऽग्नी तर्होमः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा स लौकिके ।

वर्द्धो पृष्वदत्रोक्तेरभावाद्द्वैदिकेऽस्तु सः ॥ ३ ॥

आधानं विदुषो विद्यानुपनीतस्य नास्त्यतः ।

असम्भवा वैदिकाग्निर्होमोऽग्नी लौकिके ततः ॥ ४ ॥

यथा पूर्ववानाहिताग्नेर्होमविधायकं वाक्यमस्ति ।
 तर्थापनयनेहोमस्य लौकिकाग्निविधायकवचनाभावादाह-
 वनीये स होम इति चेत् । मैवम् । विदानव आधानेऽधि-
 कारो । न चानुपनीतस्य विद्यामस्ति । तत आहवनीया-
 सम्भवाल्लौकिकेऽग्न्यावुपनयनेहोमः कर्त्तव्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्थपतीष्टिवैदिकेऽग्नी लौकिके वाद्य आन्निपेत् ।

आधानमिष्टिरन्त्यः स्याद्वेधेनान्यसंस्कृतः ॥ ५ ॥

एतदा निघादस्थपतिं याजयेदिति विहिताया इष्टे-

योदकप्राप्तेष्वाहवनीयादिषु कर्तव्यत्वादाधानमन्तरेणाह-
वनीयाभावादाधानमाक्षिप्याह्निते तस्मिन् वैदिकेऽग्नाविय-
मिष्टिरिति चेत् । मैवम् । अत्रैवार्णकत्वाद्बिहितेनाधाने-
नाग्निमंस्कारासिद्धेः । तस्मात्लौकिकेऽग्नौ सिष्टिः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अवकीर्णपशुः कुत्र विप्राद्याधानसम्भवात् ।

वैदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याधानवर्जनात् ॥ ६ ॥

इदमान्नायते । यो ब्रह्मचार्य्यं वकिरेत् स गर्दभं पशु
मालभेति । तत्रावकीर्णो विप्राटेस्त्रैवार्णकस्याधान-
सम्भवाद्दिकेऽग्नावयं पशुरिति चेत् । मैवम् । जायापती
अग्निमादधोयातामित्युक्त्या ब्रह्मचारिण आधानाभावात् ।
तस्मात्लौकिकेऽग्नौ स पशुः कार्य्यः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

चीलादि सर्वदा पुण्याहादी वात्राविशेषतः ।

आद्याऽन्त्ये पूर्वपक्षादी दिनानां स्मृतितां विधिः ॥ ७ ॥

शीलोपनयनादीनां वैदिकानां कर्मणां तिथ्यादिविशेष-
स्याश्रवणात् सर्वदा तदनुष्ठानं युक्तमिति चेत् । मैवम् ।
शुक्लपर्वात्तरायणपुण्यदिनादीनां स्मृतिषु विहितत्वात् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

याच्ञाक्रयावभावे स्तो विद्यमानेऽपि वाग्रिमः ।

द्रव्यार्थत्वाद्पूर्वार्थं कुर्यात्तो द्रव्यवानपि ॥ ८ ॥

स्मृतिष्टीम धनभिजा समान्नाता । द्वादश रात्री-
र्हीक्षती भृतिं वन्तीति । सोमक्रयस्यान्नातः । अरणया
पिडाद्या सोमं क्रीणातीति । तदुभयान्नानं धनसोमयोः

द्रव्ययोर्लाभार्थमिति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयमिति चेत् ।
 मैवम् । इतराङ्गधेदेतदुभयं क्रत्वङ्गतया नित्यवदान्नातम् ।
 तथा सति यदि द्रव्याभावे वन्वीत क्रीणाति चेति पाचि-
 कत्वं कल्पयति । तदा नित्यवच्छ्रवणमुपरुध्यति । तस्मात्
 सत्यपि द्रव्ये तदुभयमदृष्टार्थं कर्त्तव्यम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अन्याभावेऽथ भावेऽपि पर्यायभावादयोऽग्रिमः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतीऽन्तिमः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । पर्यायब्राह्मणस्य व्रतमिति । तदेत-
 दसत्यन्यस्मिन् भक्षे कर्त्तव्यम् । कुतः । अन्याभावस्य
 निमित्तत्वान्निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वादिति
 चेत् । मैवम् । न ह्यत्रान्याभावी निमित्तत्वेन श्रुतः ।
 तस्मात् सत्यन्यस्मिन् भक्षे नियमादृष्टाय पर्याय एव व्रत-
 येत् । एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अग्नीदग्नीन् विहरेति
 प्रैषार्थं पूर्वमेवाग्नीध्रेण बद्धेऽपि द्दुर्गपूर्णमामयोः स प्रैषः
 कर्त्तव्यः । वाजपेये सत्यपि वासाऽन्तरे द्दभेमयं परिधा-
 पयतीति विहितमनुष्ठेयम् । पर्याय इत् पशुर्मायुमकृतेति
 मन्वेण संज्ञसहीना विहितः । स च मारणवेलायाः
 मकृतेऽपि पशुना शब्दे कर्त्तव्यः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अजीर्णसम्भवे कार्यं व्रतं नो वाग्रिर्मा विधिः ।

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पर्यायव्रतम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । मध्यन्दिनेऽपररात्रे व्रतं व्रतय-
 तीति । तत्र यस्याजीर्णः सम्भावितः तेनापि विहितत्वात्

पयोत्रनयितव्यमिति चेत् । मैवम् । रौंगोत्पत्त्या प्रधाना-
नुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात्तथाविधवेलायां पयो वर्जयेत् ।

मवमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीयकः कोऽपि छाग एवीत चोदिते ।

अविशेषेण कोऽपि स्याच्छाग मन्त्रे विशेषणात् ॥११॥

न्यातिष्टोमे श्रूयते । अग्नीषोमीयं पशुमालभेति ।

तत्र विहिते पशौ विशेषस्याश्रवणाय, कोऽपि पशुरालम्ब्य
इति चेत् । मैवम् । छागस्य वपाया मद्मोऽनुब्रूहीति
मन्त्रे विशेषतत्वात् । तस्माच्छाग एवालम्ब्यः । शाखान्तरं
विधावेवाजांऽग्नीषोमीय इत्येवं विशेषः श्रूयत इति चेत् ।
तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

षष्ठ्याध्यायस्याष्टमः पादः ।

समाप्त्य षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

प्रमाणाद्यधिकारान्तेः षड्विचारैर्निरूपिते ।

उपदेगोऽतिदेशोऽथ तत् सापेक्षा निरूप्यते ॥

अनेन षष्ठमसमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपा-
दितः । तथा हि । यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादकी

अन्यसन्दर्भः पठ्यते स उपदेशः । अतिदेशस्तु पूर्वाचार्यै-
र्दृशितः । अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृतज्ञाया धर्मसन्ततेः ।
अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयत इति । प्राकृतात्
कर्मणी यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यात्
सोऽतिदेश इति स्मृत इति च । तत्रोपदेशः षड्भिरध्यायै-
र्विचारितः । ततः षष्ठाध्यायस्वीपदेशविचारत्वात् पूर्वभावि-
त्वम् । सप्तमाध्यायस्यातिदेश विचारत्वात्तदुत्तरभावित्वम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपाठे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

अन्यन्येन सावार्थ्यान्नातिदेशो विचार्यताम् ॥ १ ॥

अङ्गप्रधानयोर्मुंख्यापूर्वभेदसमन्ववात् ।

प्रकृतार्थं ततः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ २ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्युपदिष्टाः । ज्योति-
ष्टोमप्रकरणे दीक्षणीवाद्यः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्व-
यागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । अन्यन्ववात् । वागः
करणम् । प्रयाजाद्य इतिकर्तव्यता इत्येतावदविवा-
दम् । तत्र यदि प्रयाजादयो वागवदपूर्वेणान्विताः स्युः ।
तदानौमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा कर-
णोपकरणत्वलक्षणं सर्वसम्मतमवान्तरवैषम्यं बाध्यते ।
किञ्च । अकषातपिषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन अन्य-
न्वयो दृष्टः । तदङ्गत्वसामान्यात् प्रयाजादीनामपि
अन्यन्वयो युक्तः । यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोम-
सौख्यश्रिणादिषु सर्वेषु विगेष्वनुगतं याम्मात्रं ब्रूते ।
तथा सति सौख्यश्रिणादिष्वप्युपदेशेनैव कृतज्ञधर्मप्राप्ते-

रतिदेशविचारो न कर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वं हि मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिर्न मुख्यः । फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजविधानं युक्तम् । अतः करणैतिकर्त्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा सत्यंपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वाद्पूर्वविशेषेण तत् करणभूतयजिविशेषेण चाश्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन् प्रकरण आम्नातास्तीतत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्ती प्रकरणमर्थकं स्यात् । तस्मात् सौख्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुं भतिदेशविचारः कर्त्तव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

इषो समानमितरच्छेनेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवेशेषिकाणी वातिदेशानामुवादकम् ॥ ३ ॥

न्यातिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माद्योदकात् समाः ।

श्येनेष्वारितरत्वात्किरिपु वेशेषिकं प्रति ॥ ४ ॥

इषुवेशेषिकादुक्तादितरच्छेनमं स्फुरित् ।

वेशेषिकं लोहितोष्णोपादि तेनातिदिश्यते ॥ ५ ॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावेकाहौ न्यातिष्टोमविकारो । तयोरुभयोरन्यातिष्टोमधर्माद्योदकेन प्राप्ताः । तं चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येनानूद्यते । समानमितरच्छेनेनेति । नन्वत्रैतरशब्दात्किरनुपपन्ना । तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेत् । न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य

प्रतियोगित्वात् । इषी यो वैशेषिकी धर्मा विहितस्तं
परित्यज्येतरचौदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः ।
तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्तिं ब्रूमः । इतरशब्दः
प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा । देवदत्त एवाधोते ।
नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिर्मणिवकः
प्रतीयते । न तु गवाश्चघटपटादिः । एवमत्रापिषुवैशेषि-
कस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात् तत्सजातीयं श्येन-
गतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन
प्रतिभाति । तच्च प्रकृताभावान्न चोदकेन प्राप्तम् । तस्मा-
दिषावनुष्ठेयत्वे नातिदिश्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेवो वादमात्रगः ।

भवेदङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयाद्भवेत् ॥ ६ ॥

अथवादेकनिष्ठीऽमी मैवमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ॥ ७ ॥

चानुर्मास्त्रिषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीय-
नामकानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि वि-
हितानि । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । सौम्यं चक्रम् ।
सावित्रं हादृशकपालम् । मारुतं चक्रम् । घ्नीणं चक्रम् ।
मारुतं सप्तकपालम् । वैश्वदेवोमासिचाम् । द्यावापृथ-
व्यमेककपालमिति । तेषां हविषां ब्राह्मणेऽर्घ्यवाद्
प्राप्नातः । वार्त्तघ्नानि वा प्रतानि हवींषीति । अङ्ग-
विधयोऽपि तत्राप्नाता । तेषां मन्त्रं बहिर्भवन्ति । तेषां
रुद्र इ भूः । नव यज्ञा इत्यन्ते । नवानुयाजा इति ।

एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि
विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेषु पञ्चस्वतिदिशति ।
एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणाग्नोतराणीति ।
तत्रार्थवादमात्रस्यातिदेशो न्यायः । तस्य हविर्विधिभिः
सह स्तुत्यस्तावकरूपेणान्वयसम्भवाद्भूविधीनां च तदसम्भ-
वादिति चेत् । मैवम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषा
मद्भानां चान्वयात् । तस्मादर्थवादसहितानामङ्गविधीना-
मतिदेशः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि ॥ ८ ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्यदेवे वरुणप्रघासेषु च पठितम् ।
ऐन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रघासेष्वेवान्नातम् । एवं स्थिते साक-
मेधेषु विहितयोरिककपालेन्द्राग्नयोर्ब्राह्मणातिदेश आन्ना-
यते । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपालो-
यद्ब्राह्मण इतरश्चेति । तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवाद-
सहिताङ्गविधिकाण्डस्य सर्वस्यातिदेशः । पूर्वन्यायस्य
विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणीयं बीजकथनम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

किं वैश्वदेविकाटेककपालादतिदेशनम् ।

साकमेधेषु वरुणप्रघासस्यादुताग्रिमः ॥ ९ ॥

प्रकृतादर्थवाहुल्यादन्तिमः सन्निधानतः ।

ऐन्द्राग्नसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः ॥ १० ॥

वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य एककपालः । वरुणप्रघासेषु

काय एककपालः । तयोः पृथग्ब्राह्मणमास्नातम् ।
 साकमेधेषु वैश्वकर्षण एककपालः । तस्मिन् वैश्वदेविकैक-
 कपालब्राह्मणमतिदृष्टव्यम् । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मि-
 न्न, पदिश्यमानधर्मबाहुल्यात् । वारुणप्रघासिकस्य तद्वि-
 ष्णुतित्वात् एव धर्मविशेषा उपदिष्टाः । शमीमथो
 हिरस्मथो वा स्रुचो भवन्तीत्यादयः । तत्र बहूनामनुग्रहो
 न्याय्य इति प्राप्ते ब्रूमः । वारुणप्रघासिकब्राह्मणस्य प्रत्या-
 सन्नत्वात् तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्नेब्राह्मणं तत्रत्य-
 मेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तत्साहचर्या-
 द्दिदमपि तत्रत्यमेव । ननु प्रकृतिभूताद् वैश्वदेविकैक-
 कपालादेव वारुणप्रघासिक इव साकमेधोयेऽपि चोदकेन
 धर्मातिदेशमिद्वी ब्राह्मणातिदेशवाच्यमिदं व्यर्थमिति चेत् ।
 न । हिरस्मयत्वाद्यधिकधर्मातिदेशायापेक्षितत्वात् । तस्मा-
 द्दारुणप्रघासिकैककपालब्राह्मणस्यैवातिदेशो युक्तः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तम-
 स्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।
 अतिदेश्यं विनिश्चितुं कवतीषु रथन्तरम् ।
 गायतील्लृम्भानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥ १ ॥
 इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभि त्वेल्लृक्प्रसिद्धितः ।
 लाघवात्तिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमी भवेत् ॥ २ ॥
 इदमास्नायते । कवतीषु रथन्तरं गायतीति । कया

नश्चित्वा भा भुवदित्याद्यास्तिस्व ऋचः कवत्यः । तासु वाम-
 देव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् । तद् बाधितुं रथन्तरं
 साम ताम्बतिदिश्यते । तत्रातिदेशस्य स्वरूपं निश्चितुं रथ-
 न्तरशब्दार्थश्चिन्त्यते । गानविशेषयुक्ताभि त्वा शूर नोनुम
 इतीयस्यथन्तरमित्युच्यते । कुतः । अध्येष्टप्रसिद्धितः ।
 रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ता अध्येत्तारः स्वरस्तीभ-
 विशेषयुक्तामभि त्वेत्युचं पठन्ति । न तु स्वरस्तीभमात्रम् ।
 तस्मान्नानविशिष्टाया ऋचा रथन्तरशब्दार्थत्वमिति प्राप्ते
 ब्रूमः । स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपस्य गत्तरव्यतिरिक्तं
 यद् गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः । कुतः । लाघवात् ।
 किञ्च । कवतीष्वृक्तं गानमतिदृष्टुं योग्यम् । न त्वृचस्तद्
 योग्यतास्ति । कया नोऽभि त्वेत्यनयोऽऋचायुगपदाधा-
 राधेयभावेन पठितुमशक्यत्वात् । तस्माद्गानविशेष एव
 रथन्तरशब्दार्थः ।

इति माधर्वाये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तम-
 स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचतति ।

मास जुहात्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्नामाग्निहोत्रेऽस्मिन् धर्माणां नातिदेशकम् ॥ १ ॥

सत्तातिदेशकं नैव हयोमिन्ः समत्वतः ।

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये सम्पादितत्वतः ॥ २ ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान् धर्मास्तन्नामाति देशदिह ॥ ३ ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते । मासमग्निहोत्रं जुहो-
तीति । तत्राग्निहोत्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादस्मिन्
मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेषुं नाहति । कुतः । तस्य
नाम्नः उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते
भूमः । अन्वे होत्रं यस्मिन् कर्मणि तदग्निहोत्रमित्य-
वयवाधे नित्याग्निहोत्रे सम्पाद्य तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये
निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न षोभयत्र
मुख्यत्वं सम्भवति । अनेकार्थस्यान्याय्यत्वात् । मुख्य-
त्वासम्भवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगादत्तितुं नित्याग्निहोत्र-
गुणानतिदिशति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

गवामयन आद्येऽङ्गि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद्वाद्वाहिकादङ्गी धर्मानतिदिशेन्न वा ॥ ४ ॥

पूर्वन्यायेनातिदिशेन्नेवं प्रथमता द्वयोः ।

अङ्गीस्तुल्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः ॥ ५ ॥

द्वाद्वाहे प्रथमस्याङ्गः प्रायणीयमिति नाम । तथा
गवामयनेऽपि । तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदेश इति
चेत् । मैवम् । प्रायणीयगद्प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथम्यस्य
द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात् ।
प्रारभ्यायति गच्छति प्रवर्त्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम् ।
अती नेतन्नाम धर्मानतिदिशति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

विश्वजित् सर्वपृष्ठः किमनुवादी रथस्तरम् ।

इहता वा समुच्चयं वदा पाङ्गहिकानि षट् । ६ ॥

अतिदेश्यानि तत्राद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात् ॥ ७ ॥

समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बहुपक्षया ।

न तु द्वयोरतः षष्ठां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥ ८ ॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दी-
ऽनुवादः । कुतः । प्राप्तत्वात् । तथाहि । ज्योतिष्टोमे माध्य-
न्दिनपवमानानन्तरभाविनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तो-
त्राणि सन्ति । अभि त्वा शूर नोनमः । कथा नश्चित्र प्रा
भुवत् । तं वो दस्मन्तृतीपहम् । तरोभिर्वा विद्दस्मन्त्येतेषु
चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामापाद्य
गीयन्ते । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणाम्नां ब्राह्म-
र्णाक्तविधानेन सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु
स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते । सप्तदशानि पृष्ठानीति । तानि
पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानुद्यन्त
इत्येकः पक्षः । रथन्तरपृष्ठहृत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पि-
तयोरेहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो
विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति
द्वितीयः पक्षः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यम् । न तु द्वयोः । तस्मा-
दनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ।
षड्हे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च पृष्ठानि
षड्थन्तरहृद्द्वैरुपवेराजशाङ्करैवतसामभिनिष्पाद्यानि ।
यद्यपि विश्वजित एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव ।
न तु षड्द्विविकृतित्वम् । तथापि सर्वपृष्ठोक्तिवलात्तानि
षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

निष्कामिन तुषेष्टावभृथं यन्तीत्यनूचते ।

नीसेत्सेक्तः कर्मणा वा विधिः सौमिकधर्मणः ॥ ८ ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदकागतः ।

व्युत्सेकोऽनूच्यतीति मेव कर्मणि सौमिके ॥ १० ॥

मुख्योऽवभृथशब्दोऽयं तत्सादृश्यविवक्षया ।

धर्मानतिदिशन् कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥ ११ ॥

वरुणप्रवासेषु श्रूयते । वारुण्या निष्कामिन तुषेष्टाव-
भृथं यन्तीति । निष्कामिनामिच्छाया लेषः । प्राचां दिवि
देवा ऋत्विजां मार्जयन्तामित्यादिमन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षु
सर्वास्त्रप उत्सिचन्ते । सोऽयं व्युत्सेको निष्कामिविधनार्थ-
मवभृथशब्देन वारुण्यामिच्छायागं चोदकागतांऽनूचते ।
अस्ति हि व्युत्सेकस्यावभृथत्वम् । एव वै दर्शपूर्णमासयो-
रवभृथ इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । सौमिके कर्मण्यव-
भृथशब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्योद्भिदादिविधयक्रिया-
सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् । तत्रैव वैदिकप्रयोग-
ब्राह्म्याच्च । व्युत्सेके त्वपूर्वसम्बन्धादुपचर्यते । न हि
सौमिके कर्मणोव व्युत्सेकेऽवभृथभावनासंगत्ववर्ती पश्यामः ।
येन तत्र मुख्यत्वमानुद्धृतं । तस्मात् सौमिककर्मवाचिन-
मवभृथशब्दं वरुणप्रवासप्रकरणे प्रयुञ्जान् आकाशो मा-
साग्निहावन्ययेन सौमिकधर्मानतिदिशन् कर्मान्तरं तद्धर्म-
संयुक्तं विधत्ते । न च विपर्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथशब्दो
ऽस्त्विति । गङ्गानोयन् । अर्पितस्य धर्मकलापस्यावभा-
वात् । तस्मात् सौमिकधर्मोपेतकर्मान्तरविधिः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

तत्र द्रव्यं पुरोडागमुपनिष्कासकावृत ।

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडागोऽतिदेशतः ॥ १२ ॥

तुषनिष्कासयोरत्र साचाञ्छ्रुत्युपदेशतः ।

अतिदेशप्रापितस्य पुरोडागस्य बाधनम् ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरो
डागोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चोपदेशाद् दुर्बलः । तस्मात्तुष
निष्कासाभ्यां पुरोडागो बाध्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राग्निहीत्रवत् ॥ १४ ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिश्यत्यतः ॥ १५ ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रु-
तौ वैष्णवशब्दो राजसूयगते वैष्णवत्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्नि-
हीत्रवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वपक्षः । विष्णुदे-
वतास्येति विग्रहे विहितस्तद्विहितप्रत्ययो देवतासभिधत्ते
न तु धर्मान् । तस्माच्चातिदिशति ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

निर्मत्यग्रनेष्टकापाके बर्हिषावटसंस्तृती ।

अतिदेशो न बाध्योऽनु धर्माग्रं तत्र पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अन्नोषोनीयपयो धर्मवान्निर्मत्योऽग्निरास्नातः । स
निर्मत्यग्रशब्दोऽग्निचयन इष्टकापाके प्रयुक्तः । निर्मत्य-
नेष्टकाः पचन्तीति । तथा दर्शपूर्णमासयोः सधर्मको ब-

रान्नातम् । स च बर्हिःशब्दः पशौ प्रयुक्तः । बर्हिषा यूपा-
वटमवस्तृणातीति । तत्रोभयत्र धर्मसिद्धार्थमतिदेश इति
चेत् । न । पूर्वोक्तवेणवशब्दवन्म, ख्यया वृत्त्या विधिसम्भवे
धर्मलक्षकत्वायोगात् । अग्निमन्थनस्य बर्हिर्लवनस्य च
लोकसिद्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयं
निष्पाद्यते । तस्मान्नास्यतिदेशः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सौमिकं प्राक्तनं वा स्याद् इयोः प्रणयनं श्रुतम् ।

आद्योऽप्राप्तत्वतो मैवमनामत्वेन वादगोः ॥ १७ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते । इयोः प्रणयन्ति तस्माद् इाभ्यां
यन्तीति । तत्र सौमिकं यत् सधर्मकमग्निप्रणयनं तदेव
ग्रहीतव्यम् । कुतः । सौमस्य चातुर्मास्यप्रकृतित्वाभावेन
तदोयप्रणयनस्यात्र चोदकप्राप्तस्य विध्यहेत्वात् । दर्शपूर्ण-
मामगतं त्वग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तत्वादविधेयम् । तस्मात्
सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते
ब्रूमः । नायं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणां
नामधेयम् । किन्तु निर्मात्यवहिरादिशब्दलौकिक एव ।
ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राक्तनप्रणयनस्य प्राप्तत्वा-
द्विधिवैयर्थ्यम् । तन्नैवैवाद्मस्वन्वाय तदात्यमस्तु ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणीस्तत्र रुञ्जकात् ।

आद्यन्तयोरुक्तगत्या मध्ययोः पर्वणी भवेत् ॥ १८ ॥

तस्माद् इाभ्यां यन्तीत्येतेनार्थवादेन मस्वन्वाय पुनर्विधाय

नाय प्राकृतमग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तमपि सूयत इत्युक्तम् ।
 तद्वैश्वदेवशुनासीरीययोराद्यन्तयोः पर्वणोर्भवितुमर्हति ।
 कृतः । प्रसञ्जकात् । तथाहि । न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपनि-
 र्धपन्ति न शुनासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणोरु-
 प्तरवेदिं प्रसञ्जयति । अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोमात् । उत्तर-
 वेदिश्चाग्निप्रणयनार्था । तस्मादुत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाद्यन्त-
 योरिदमग्निप्रणयनमिति प्राप्ते ब्रूमः । ऊरू वा एतौ यज्ञस्य
 यद्गुरुणप्रवासाः साक्रमेधाश्चेति गमनसाधनत्वमूरुत्वं
 मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तत्तन्निधी द्वयोः प्रणय-
 न्तीति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादात् पुनर्विधाय
 द्वाभ्यां यन्तीत्यर्थवादिनां रूत्वकल्पनायुक्ताभ्यां पर्वभ्यां
 गमनमुपन्यस्यते । तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् । न चात्ता-
 न्तरवेद्यभावात् प्रणयनाभाव इति शङ्कनीयम् । उपात्र
 वपन्तीत्यनेनानारभ्यश्रुतेन वाच्येर्नोत्तरवेद्युपवापस्य विहि-
 तत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्म-
 ध्यमयोर्व्यवतिष्ठते । तस्यां चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्विधी-
 यते । एतदर्थमेव हि साथैवादं पुनर्विधानम् ।

उक्तमधिकरणद्वयमेकोक्त्य वार्तिककारेण योऽभि-
 हिता निर्णयस्तं दर्शयति ।

अनभत्वाच्च वैयर्थ्यात् सौमिकं प्राकृतं न च ।

अपूर्वं तत् प्रणयनं शाखान्तरमर्माकृतः ॥ १८ ॥

आहवनीयाद्वाग्निं प्रणयत इति शाखान्तरे मध्यमयो-
 र्नृत्तनं प्रणयनं विहितम् । तेन समानवचनत्वाद्वाप्यपूर्वं
 प्रणयनं विधीयते ।

द्वयमाधिकरणमारचयति ।

न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो न हि ।

वैष्णवव्याघ्रतो मैवमनन्यगतिलिङ्गतः ॥ २० ॥

गवामयने हयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्त्तमानं विषुव-
वामकं प्रधानभूतमेकमहर्विद्यते । तच्च दिवा कीर्त्त्यम् ।
तस्मात् प्राचीनास्त्रयः स्वरसामनामका अहर्विशेषाः ।
तथोपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः । तदेतदभिप्रेत्य
श्रूयते । अभितो दिवा कीर्त्त्यं त्रयः स्वरसामान इति ।
तेषु च ग्रहसातत्वसप्तदशस्तीमादयो धर्मा विहिताः ।
अन्यत्र त्वेवं श्रूयते । पृष्ठयः षड्ही द्वी स्वरसामानाविति ।
तावेतावहर्विशेषौ पूर्वाक्तानां स्वरसामानां न विकारी ।
कुतः । वैष्णवसमानत्वात् । यथा वैष्णवशब्दो देवतारूप-
गुणविधानेन मुख्यवृत्तित्वान्न धर्मानतिदिशति । तथा
सामविशेषरूपगुणविधायकः स्वरसामशब्द इति प्राप्ते
ब्रूमः । अनन्यगतिकलिङ्गवशात् स्वरसामानो विकारी
भवतः । तथाहि पृष्ठयः षड्ही द्वी स्वरसामानावित्वेवं
योऽयमष्टाह उपन्यस्तस्तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण त्रिहृत्यञ्च-
दशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्तयस्त्रिंश इत्वेवं स्तीम-
षट्कं चोदकेन प्राप्तम् । एवं स्थिते द्वितीयषष्टदिवसगतयोः
सप्तदशत्रयस्त्रिंशयोरथैव्यत्यासं विधाय सप्तमाष्टमयोरङ्गीः
सप्तदशस्तीमं सिद्धवत्कृत्य त्रिषु चरुष्वहःसु सप्तदशस्ती-
मनेरन्त्यैमर्षवादेनानुवदति । यत् तृतीयं सप्तदशमहस्त-
त्रयस्त्रिंशस्थानमभि पर्याहरन्तीति व्यत्यासविधिः ।
त्रयाणां सप्तदशानामनवानताया इत्यर्थवादः । तत्र यद्य-

म्ययोरङ्गीः सप्तदशस्तीमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत् । तद्
नैरन्तर्थ्यमुपपद्येत । न त्वम्यथा । तस्मान्न वैष्णवम्यायेः
गुणविधिः । किन्तु धर्माणामतिदेशकः । .

एकादशाधिकरणमारचयति ।

वासोऽनसो वानतक्षणातिदेशकरि न वा ।

भाष्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः ॥११॥

वासो ददादीत्यनो ददातीति श्रूयते । तत्र यथा यूप-
शब्दस्य शास्त्रीयच्छेदनतक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तथा वासःशब्दस्य लौकिको कुविन्दकर्तृका तन्तुवा-
नक्रिया । अनःशब्दस्य च वर्षकिकर्तृका दारुतक्षण-
क्रिया । तस्माद्वासोऽनःशब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्दानतक्षणे
कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेत् । न । गवाश्वादिव
ज्जातिवाचित्वात् पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलभ्य प्रयुज्य-
मानत्वात् क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशकटादिषु
क्रियामनुपलभ्यापि जातिमुपलभ्य शब्दं प्रयुङ्क्ते । तस्माद्
वासोऽनःशब्दो न क्रियामतिदेशतः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

वैदिकी लौकिकी वाग्निनिधेयः संस्कृतैर्ब्रह्मात् ।

भाष्यो हीमाय संस्कारो जात्यर्थत्वेन लौकिकः ॥२२॥

गर्गत्रिरात्रे प्राज्यदोहसामानि प्रकृत्य श्रूयते । अग्नि-
मुपनिधाय स्तुवतीति । तत्रापनिधेयोऽग्निर्वैदिकः स्यात् ।
कुतः । प्राधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनाकाङ्क्षितया समस्त-
वैदिककर्मणेषुत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आहवनीये जुहोति ।
गार्हपत्ये हवीषि अपयतीत्यादिभिर्हीमादिभिः संस्कारा-

काङ्क्षा निवर्त्तिता । ततो नाहवनीयादिशब्दवद्ग्निशब्दः
संस्कारनिमित्तः । किन्तु वासःशब्दवज्जातिवाची । तथा
सति लौकिकत्वान्नाधानादिसंस्कारमतिदिशति । लौकिक-
कार्येष्विव वैदिककार्येष्वग्निर्लौकिकः श्रेष्ठभावं भजते ।
तस्य सर्वकार्यममर्थत्वात् । ततोऽग्निशब्दो जातिमात्र-
मुपस्थापयँ लौकिकवह्निमात्रेण चरितार्थो विनाहवनी-
यादिसंस्कारवाचकं विशेषणं न वैदिकस्योपस्थापको
भवति ।

द्वयोऽशाधिकरणमारचयति ।

संस्कारः स्यादुपशये न वा यूपोक्तितोऽग्निमः ।

न स्यात् प्रयोजनाभावात् तुष्णीं क्तेन यूपता ॥ १३ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते । उपशयो यूपो भवतीति ।

एकादशानां यूपानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणती-
ऽवस्थापित एकादशो यूप उपशयः । तथाच श्रूयते ।
यदक्षिणत उपशय इति । तस्मिन्नुपशये परिव्याणादिका
यूपसंस्कारोऽस्ति । संस्कारनिमित्तकस्य यूपशब्दस्य तत्र
प्रयुक्तत्वाटिति चेत् । न । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् ।
पशुं नियोज्यं यूपः संस्त्रियते । तच्च नियोजनमितरेषु
दशसु यूपेष्वस्ति । न त्वेकादश उपशये । तथाच तैत्ति-
रीयब्राह्मणम् । सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशयो
वापशुरिति । परिव्याणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्त्रकाश्छेद-
नादयः केचिदन्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते । तावतात्मेन
सादृश्येन गौषी तत्र यूपोक्तिः । तस्मान्न यूपशब्दो धर्मान-
नतिदिशति ।

स्वयो यागा विहिताः । तेषु द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता
युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्रापथात् । गवामयनं
हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति । अतस्तत्सम्बन्धिलिङ्गेन
तदीयधर्मप्रापकश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते ब्रूमः । सन्ति
ज्योतिरादिनामकास्तय एकाहाः । *तदीयधर्मा गवामय-
निकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभि-
प्राप्ताः । नाम चानुमानिकाश्चोदकात् प्रबलम् । प्रत्यक्षश्रुत-
त्वात् । अतश्चोदकस्य बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्त-
व्यता ग्राह्या ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात् स निरूपितः ।

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमोऽथ निरूप्यते ॥

अनन सप्तमाष्टमवोरध्याययोर्पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।

सप्तमस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणेनानुमानिकवाक्यकृतोऽ-
तिदेशोऽस्तीति सप्तमीकं निरूपितम् । अष्टमे तु तद्वि-
शेषा निरूप्यन्ते ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात् कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितः ॥ १ ॥

विहितेति कर्त्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद-
युक्ताद् यतः कुतश्चित् कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः ।
नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न
कार्येति चेत् । मैवम् । शास्त्रार्थस्य व्यवस्थाया नियाम-
कत्वात् । तस्मान्नियतादेकस्मात् कर्मणो धर्मातिदेशः ।
तेन विशेषचिन्ता कर्त्तव्या ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

तद्वितीक्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ २ ॥

दृग् पूर्णमामयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र त-
द्वितीक्या देवतानिर्देश्य एकदेवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं
निर्वाप इत्येतान्याग्नेय यागसम्बन्धितया श्रूयमाण-
त्वादाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि
तान्यपलभ्यन्ते । न तेषामग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं
सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैक-
समधिगम्यैर्धर्मैः प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते श्रूमः । लिङ्ग-
स्मारितोपकारमहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दो विदधाति ।
तथा सति प्रनाद्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौर्या-

ऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चीदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गिन धर्म
विगेषा नियम्यन्ते ।

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमं स्यान्नो वा स्यात् प्रवृत्तितः ।

उपदिष्टैर्नैरपेक्ष्याद्विध्यन्ती नैष्टिकौऽत्र हि ॥ ३ ॥

ऐष्टिकी विध्यन्तः प्रयाजादिः । स च सोमाङ्गभूत
दोक्षणियादौ प्रवृत्तत्वात् सोमोऽप्यनिवार्य इति चेत् ।
सं वम । प्रत्यक्षोपदिष्टैरभिपवाद्यङ्गकलापैः सोमस्य निरा-
काङ्क्षत्वात् । तस्मान्नैष्टिकी विध्यन्तः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतितान हि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वाद्व्यत्तानवधारणात् । ४ ॥

लौकिकवत्सन्निपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतः ।

इत्यत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतितान् त्रिषु । ५ ॥

अलौकिकत्वे नैतावद्भ्रङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चि-
तमशक्यत्वादिष्यादाना नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत् ।
सैवम । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लौके भुजिक्रिया-
द्याभादनः करणम । तस्य सन्निपत्योपकारिणः शाक-
स्रपादयः । आरादुपकारिणः पीठप्रदोपादयः । तथा
भावनायां यागः करणम । अवघातादयः सन्निपातनः ।
प्रयाजादय आरादुपकारिणः । अतो नात्यन्तमलौकिक-
त्वम् । इत्यत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते ।
तथा श्रुते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसो-
मानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ।

सम्भवादैष्टिकोऽन्त्योऽत्र स्यात् कपालादिलिङ्गतः । ६ ॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादौ
सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्यतर इच्छया ग्राह्यः । कुतः ।
उभयत्र विध्यन्तसम्भवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेत् । न ।
कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविग्रैरेष्टिकस्यैवात्तोचितत्वात् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

न पशावैष्टिका स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्वप्रक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिको विध्यन्ती नास्ति । कुतः ।
पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेत् । सैवम् ।
आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते
व्यक्ते । तथाग्नीषोमीयपशुमित्यत्रापि । न तु सौमिन
यजेतत्यत्रैव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेतद्वप्रक्तद्रव्यदेव-
त्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान् यजतीति प्रयाजवत्त्वं
द्वितीयम् । स्रुच्यमभिघार्य जुहा पशुमनक्तीत्यभिघारा-
च्छने लिङ्गान्तरे । आलम्भा लिङ्गान्तरम् । इष्टावपीषा-
मालभत इति दर्शनात् । तस्माद्दस्ति पशावैष्टिकः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सवनीयादिके दाशीं दैक्षी वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्त्या लिङ्गता ह्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ८ ॥

सवनीयानुब्रम्यनिरुद्धादिपशुपु दर्शपूर्णमाससम्बन्धी
विध्यन्तः । कुतः । दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षीऽग्नाषोमी-

यपशुविध्यन्तः । दीक्षितेनानुष्ठयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभा-
वित्वात् । तस्य चाम्नीषोमीयस्यैष्टविक्रतित्वान्न प्रकृतित्व-
मस्ति । अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्हं इति प्राप्ते ब्रूमः ।
आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् । तच्च सवनीयादि-
ष्वस्ति । तथा प्रातःसवनादिषु वपादिप्रचारोऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं प्रति विक्रतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विक-
ध्यते । तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्व-
तिदिशेत् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्यादैकादशिनं देजात् सौम्याद् वाद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

रगनादयसौत्यत्वविशेषान्निङ्गर्तोऽन्तिमः ॥ ८ ॥

एकादशिनाः पशव एवमान्नायन्ते । आग्नेयः कृष्ण-
श्रीवः । सारस्वती मेषी । बभ्रुः सौम्यः । पौशाः श्यामः ।
शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः । शिर्ष्या वैश्वदेवः । ऐन्द्रोऽरुणः ।
मारुतः कात्माषः । ऐन्द्राग्नः संहितः । अधीरामः सार्वित्रः ।
वारुणः कृष्णः । एकः शितिपृष्ठस्तु शृङ्गरहित इति । यद्य-
प्यश्वमेधप्रकरण एते पठितास्तथापि ज्यातिष्टोमप्रकरणेऽ-
प्येते विधीयन्ते । तत्रैवाग्नेयेन वापयति । मिथुनं सार-
स्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति
पौशे नित्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु देजादग्नीषोमीया-
द्विध्यन्तस्थितिदेशः स्यात् । कुतः । अग्नीषोमीयस्य पशु-
प्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वोदिति चेत् । भैवम् ।
सौत्यगतविशेषान्निङ्गदर्शनात् । सुत्याजाले भवः सौत्यः
सवनीयः पशुः । तत्र चादकप्राप्ता रगनेका । वाचनिकी

द्वितीया । एतच्च तृतीये निर्णीतम् । तदेतद्गुणनादय-
मग्नीषीमीयपशावसम्भवात् सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम् ।
सुत्याकालीनत्वं द्वितीयम् । ते च द्वे लिङ्गे एकादशिनेषु
दृश्येते । तत्रेदमाम्नायते । द्वे द्वे रशने आदाय दाभ्यां
दाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं ग्रूपं परिव्ययतीति । सुत्याकालत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्यादर्मातिदेशः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

ललामादिगणे दैचादेकादशिनतोऽथवा ।

• आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः ॥ १० ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणाः श्रूयन्ते । वसन्ते ललामां-
स्तीन् वृषभानालभेतेति । तत्र रशनादयादिवद्विशेषलिङ्गा-
भावाद्वैचादग्नीषीमीयादर्मातिदेश इति चेत् । न । गण-
त्वेन विशेषलिङ्गैरेकादशिनैर्भ्याऽतिदेशात् । एकादशि-
नानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सौ-
त्वामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाम्नायते । यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत
वह्निर्धाम्ना इन्द्रियं वार्य्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमम्नै जनवे-
देकयूप आलभत इति । यद्यत्राग्नीषीमीयः प्रकृतिः
स्यात् । तदा चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रय-
प्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानम् । पुनरेकयूप-
विधानं च व्यर्थं स्यात् । एकादशिनानां प्रकृतित्वं तु
प्रतिपशु पृथग् यूपान्तिदेशेन प्रसक्तिसद्भावादुपपद्यते ।
तस्मात् पशुगणेष्वैकादशिनैर्भ्याऽतिदेशः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

इष्टे; सोमस्य वा धर्माविवञ्जित्प्रमुखिष्विह ।

अविशेषादैच्छिकाः स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ॥ ११ ॥

विश्वजिता यजेत । अभिजिता यजेत । द्वादशाहिन
यजेतेत्यादिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा
इच्छया ग्रहीतव्या इति चेत् । मैवम् । अव्यक्तत्वलिङ्गेन
सोमसाम्यात् । उत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिः ।
तस्मात् सोमस्य धर्मानतिदिशेत् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाग्रिमः ।

पूर्ववहिनसंघादिर्विशेषैरन्तिमो भवेत् ॥ १२ ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु गवामयने च पूर्व-
वदव्यक्तत्वलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत् । न । विशेष
लिङ्गमज्ञावात् । द्वादशाहपदान्तर्गताहःशब्दः षष्टिषट्-
कात्मकदिनपरः । द्विरात्रादिपदान्तर्गती रात्रिशब्दश्च
तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अहःसंघो द्वितीयम् ।
द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र
ह्यभोन्वत एव दीक्षाभिरित्युक्ता दीक्षायुग्मानि षडुपन्य-
स्तानि । द्वाभ्यां लोमावर्धति । द्वाभ्यां त्वचम । द्वाभ्या
मसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामास्थि । द्वाभ्यां मज्जा-
नमिति । तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

द्वादशाहस्य गव्यस्य वादित्याद्यद्धितायने ।

पुर्व्वार्थी गव्यधर्मा वत्सरत्वादिलिङ्गतः ॥ १३ ॥

आदित्यानामयनं तपस्विनामयनमित्यादिष्वहर्गण-
त्वादिलिङ्गेन द्वादशाहस्य धर्मा इति चेत् । न । गव्य-

सिद्धस्य विशेषस्य सत्त्वात् । गवां सम्बन्धि गव्यं गवामयन-
मिति यावत् । तस्य धर्मा एतेषु ग्राह्याः । कुतः ।
संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात् । षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवससाध्य-
त्वनियमसद्भावाच्च । त्वय उपगायन्तीत्येतस्य गवामयनगत-
माहाव्रतिकधर्मस्य दर्शनाच्च । तस्माद् गव्यस्य धर्माः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

साद्यस्त्रे सौमिकः पूर्वधर्मो वाच्यक्तभावतः ।

सौमिकः स्यादेकनामेकसंघस्यत्वतोऽन्तिमः ॥ १४ ॥

साद्यस्त्रा इत्येकनामका एकसंघवर्तिनी बहवो
यागाः श्रुताः । तथा माहस्त्रा इति । तस्मिन् साद्यस्त्र-
संघे प्रथमः साद्यस्त्रो धर्मसंयुक्तः समाह्वतः । एवं माह-
स्त्रेष्वपि । तत्र धर्मरहिते द्वितीयादिके साद्यस्त्रे माहस्त्रे
वाच्यक्तत्वमाभ्यात् सौमिको धर्म इति चेत् । मैवम् ।
एकनामत्वेकसंघवर्तित्वाभ्यां त्रिगोपलिङ्गाभ्यां प्रथम-
साद्यस्त्रप्रथममाहस्त्रधर्मस्यैवाचितत्वाद् द्वितीयादिकसाद्य-
स्त्रादिष्वतिदेशः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

फलं च नियमः कर्त्ता संघः सौख्यं न वाग्मिः ।

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः ॥ १५ ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो
यावज्जीविकत्वम् । कर्त्ता स्वर्गकामः । संघ आग्नेया-
दीनां षष्ठां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौख्यं प्रयाजादि-
वदतिदृष्टव्या इति चेत् । न । दैषम्यात् । प्रयाजादि-

राकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादितिदिश्यते । विध्यादिस्वनाकाङ्क्षितः ।
 सौम्यं चहं निर्घषेदिति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात् ।
 अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याकाङ्क्षा वर्ण्यते । तस्मात् प्रधान-
 क्रमेणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तिस्तत्सम्बन्धा फला
 दयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

गौदीहनाद्यस्ति नो वा भवेत् प्रणयनाश्रयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावात्नातिदिश्यते ॥ १६ ॥

चममेनापः प्रणयेद् गौदीहनेन पशुकामस्येति दश-
 पूर्णमासयोः श्रुतम् । गौदीहनं सौम्येऽप्यतिदृष्टव्यम् ।
 कृतः । तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सङ्गावादिति चेत् ।
 मैवम् । कत्वङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितम् ।
 न त्वनङ्गं पुरुषार्थं गौदीहनम् । अतः फलनियमादि-
 वचनातिदेशः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तत्र तस्य शाब्दत्ववर्जनात् ॥ १७ ॥

दशं पूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वय-
 साध्यमान्नातम् । चतुर्होत्रा पौर्णमासौमभिसृशेत् पञ्च-
 होत्रामावास्यामिति । पृथिवी हीतत्यादिमन्त्रश्चतुर्होत्रा ।
 अग्निर्हीतत्यादिमन्त्रः पञ्चहोत्रा । तदेतदुभयं सौम्यादी
 चादकृपाप्तं सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् ।
 कुतः । प्रकृती पौर्णमास्यमावास्ययोः कालभेदेन व्यवस्थित-
 त्वादिति चेत् । न । प्रकृती तदवस्थाया आर्थिकत्वात् ।

शब्दस्वैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विक्रता-
विच्छया विकल्पताम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

षट्सु कस्याप्युताग्ने यस्यैव सौर्येऽग्निमी यतः ।

अविशिषो न देवैक्यादीषधद्रव्यकत्वतः ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः
सौर्ये कर्तव्यः । अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावा-
दिति चेत् न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्य
शब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि
कर्त्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमनिश्चितमिति चेत् न । विशि-
षे षार्थवाद्देवावमुमेवादित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदेशा-
दाग्नियार्थवादेऽपि सोऽग्नेयेऽधियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् ।
अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तः । न त्वग्नाषोमौयैन्दाग्नयोः ।
यद्यप्येन्द्रयोर्देधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देव-
तैक्यमस्ति तथाप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशिष्यते । तस्मात्
तस्यैव विध्यन्तः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

देवो बली हविर्वेन्द्रे पुरोडाशेऽग्निमी यतः ।

देवो सुख्याऽन्तरङ्गं तद्विः कर्मण्यतो बलि ॥ १९ ॥

ऐन्द्रेकादशकपालं निर्वपेदित्यत्र देवतासाम्येन सा-
न्नाय्यधर्मः प्राप्नोति । हविःसाम्येन पुरोडाशधर्मः । तत्र देवो
बली । कुतः । मुख्यत्वात् । तच्च प्राथमिकेन पदेनोच्यमान-
त्वात् प्रातिपदिकार्थत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । हविस्तु द्वितीयेन
पदेनोच्यते । तत्राप्येकादशसु कपालेषु संस्कृत इत्यस्मिन्नर्थे

विहितस्य प्रत्ययस्यार्थः । अतो मुख्यत्वाद्देवतासामान्यं प्रबलमिति प्राप्ते ब्रूमः । त्यज्यमानतया'त्यागरूपे कर्मणि हविः प्रत्यामन्नम् । देवता तु मनसैवोद्दिश्यमानत्वाद्यागक्रियाया बहिरङ्गम् । यत् तु मुख्यत्वमुक्तं तच्छब्दोपाधिकम् । न तु स्वाभाविकम् । तस्मात् स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेन हविःसामान्यस्य प्रबलत्वात् पुरोडाशधर्मः कार्य इति । एवमान्ने यं पय इत्यत्र सात्राय्यधर्मा द्रष्टव्यः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

कृणालेपं घृतस्योत व्रीहेस्तेजोयुतेभवेत् ।

घृतस्य मैवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥ २० ॥

प्राजापत्यं घृतं चरुं निर्वपेच्छतकृणालमित्यत्र कृणालेष्ूपींशु याजद्रव्यघृतस्य धर्माः कर्तव्याः । कृणालान्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति चेत् । मैवम् । सुवर्णमकलत्रीञ्चोर्विशयसाम्यात् । न हि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वादिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दश्रीषधद्रव्यत्रिपयः कृणालेपं प्रयुज्यमान श्रीषधधर्मान् प्रापयति । तस्माद् व्रीहिधर्माः कर्तव्याः ।

एकानविंशतिकरणमारचयति ।

क्षीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निमी यतः ।

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वादर्थाच्च मन्भवात् ॥ २१ ॥

चित्रायागं श्रूयते । दाधि मधु घृतमापी धानान्तरङ्गनास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति । तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सात्राय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् । न । घृतेऽप्यग्निसम्पर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादान्यधर्मा-

कामुत्वन्नादीनां सञ्चवात् रथोधर्माणां दीहनादीनामस-
ञ्चवाञ्चोर्पाशुयाजगतस्याज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टम-
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः ।

आद्यो मैवं हविःसाम्यात् सोमशब्दः प्रशस्तये ॥ १ ॥

सौत्रामण्यां सुरायहाः श्रुताः । आश्विनं गृह्णाती-
त्यादिना । चातुर्मास्येपु वाजिनयागः श्रुतः । वाजिभ्यो
वाजिनमिति । तत्रोभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कार्यः । कुतः ।
सोमो वै वाजिनं सुरा सोम इति वाजिने सुरायाञ्च सोम-
शब्दप्रयोगात् । सोमशब्दश्चाग्निहीतशब्दवङ्म्यानतिदिश-
तीति चेत् मैवम् । ऐष्टिकहविःसाम्यात् । धीषधविक्रता
सुरा । सात्राण्यविक्रतं वाजिनम् । तस्मादैष्टिको विध्यन्तः ।
सोमशब्दस्त्वर्थवादमतत्वाद्वाग्निहीतादिनामवदतिदेशकः ।
यदि वाजिनस्य प्रतिप्रत्तिकर्मत्वाद्वास्ति धर्मपिच्छा । तर्हि
तस्मिन्वशे कृत्वाचिन्ताम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

पुरोडाशस्य सात्राण्यस्य वा धर्मः पशो यतः ।

देवैस्त्वमायस्तस्मात्प्रो हविर्जन्मादिसाम्यतः ॥ २ ॥

अन्नोषोमीयपशावग्नीषोमीयपुरोडाशधर्मः कार्यः ।
कुतः । देवतैक्त्वादिति चेत् । मैवम् । सात्राण्यं पशोरुत्पन्नम् ।

पशुरपि पयोऽरुत्पन्नः । श्ववार्थमुखा साक्षाद्यपयोः समा ।

हृत्त्रिःसाम्यं च बलीय इत्युक्तम् । तस्मात् सान्नाय्यधर्माः ।

तृतीयाधिकरणमारभ्यति ।

दध्नोऽत्र पयसी वाद्यो घनत्वस्य समत्वतः ।

द्रवत्वाम्तिकालेभ्यो धर्मः स्यात् पयसः पशौ ॥ ३ ॥

सान्नाय्यधर्मवत्त्वस्मिन् पशौ घनत्वेन दध्नो धर्म इति चेत् । मैवम् । द्रवति गच्छतीति द्रवत्वं पयावप्यस्ति । पयसि च तद्विद्यते । प्रत्यासन्नं च पयः । साक्षात् पशु-
प्रभवंत्वात् । दधि तु पयसा व्यवहितम् । एकाहकालीति च पशुपयसी । इहकालीनं दधि । तस्मात् पशौ पयसी धर्मः कार्यः ।

चतुर्थाधिकरणमारभ्यति ।

दयोर्दध्नोऽथ पयस्य आमिचायां द्विजत्वतः ।

दयोर्दध्नो घनत्वेन प्राधान्यात् पयसी भवेत् ॥ ४ ॥

तस्मै पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिचेति श्रुतावामामिचायां सान्नाय्यगतयोर्दधिपयसीधर्मः कार्यः । कुतः । आमिचाया उभयजन्यत्वादित्येकः पक्षः । घनत्व-
साम्यस्याधिक्वादधिधर्म इति द्वितीयः पक्षः । पयस्या-
मिचामुत्पादयितुं महकारित्वेन दध्यानीयते । ततः पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्धर्म एव न्यायः ।

पञ्चमाधिकरणमारभ्यति ।

अहीनसत्त्वयोर्दशहातावव्यवस्थितौ ।

व्यवस्थितौ वाविशेषादाद्योऽन्तः स्वस्वलिङ्गतः ॥ ५ ॥

प्रायश्चीयोऽतिरात्रः । एष्टयः षडहः । त्रयस्वहोमाः ।

अविवाक्यमहः । उदयनीयोऽतिरात्रः इत्येवमहर्गणो
 द्वादशाहः । स च याज्ञिकप्रसिद्धा द्विविधः । सन्नमहीन-
 श्चेति । संज्ञाव्यवस्थया द्वयोर्धर्मा आम्नाताः । एको ही
 बहवो वाहीनेन यजेरन् । अदीक्षिता याजयेयुः । गृहप-
 तिसप्तदशाः सन्नमासीरन् । स्वयंश्रुत्विजो ब्राह्मणाः संचमु-
 पेयुरित्वादयः । ततो द्विविधो द्वादशाहस्य विध्यन्तः ।
 द्वादशाहश्चाहर्गणानां प्रकृतिरित्युक्तम् । अहर्गणाश्च
 द्विविधाः । द्विरात्रादय एकादशरात्रान्ता अहीनाः ।
 त्रयोदशरात्रादीनि च सत्राणि । तत्राहीनसत्रा-
 द्वादशाहविध्यन्तावैव्यवस्थया प्राप्नुयाताम् । कुतः । व्यव-
 स्थापकविशेषाभावादिति चेत् । नैवम् । तत्रलिङ्गस्य
 व्यवस्थापकत्वात् । आसीरन्नपेयुरिति चोदनादयं यज-
 मानबहुत्वनिश्चय ऋत्विग्यजमानैक्यं च सत्रलिङ्गम् ।
 यजतिचोदनां यजमानबहुत्वविकल्प ऋत्विग्यजमान-
 भेदवाहीनलिङ्गम् । एतच्च दशमाध्याय एवं विचारि-
 ष्यामः । अहीनसत्रयोर्लक्षभेदो नास्त्यस्ति वा न हि ।
 आवृत्तिसाम्यादायः स्यादिव्यासिभ्यां तयोर्भिदेति । एतच्च
 लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजये-
 दिति । द्वादशाहश्रुत्तिकामा उपेयुरिति । द्वादशाह-
 श्रुत्तिकामा आसीरन्निति च । द्विरात्रादिषु यजति-
 चोदनेवम् । द्विरात्रेण यजेत । त्रिरात्रेण यजेत्त्वादि ।
 त्रयोदशरात्रादिषु सत्रलिङ्गमेवम् । त्रयोदशरात्रश्रु-
 तिकामा उपेयुरिति । चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा आसी-
 रन्निति च । तस्याप्यथालिङ्गं धर्मव्यवस्था ।

महाधिकरणमारचयति ।

किं पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्ययनस्य च ।

अहीनत्वं सन्नता वातिरात्रैकत्वतोऽग्निमः ॥ ६ ॥

उपायिलिङ्गतः सत्त्वे प्रबलं विधिवाक्यगम् ।

सन्नान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गमेतत् प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्र एवंविधः । त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रौ
दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्र इति । कुण्डपायिनामयन-
स्यापक्रमे मासाग्निहोत्रम् । अवसाने दशरात्रः । महा-
प्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इति । तयोरुभयोरादावतिरात्रो
नास्ति । अन्ते तु विद्यते । तदिदमन्यतरतोऽतिरात्रत्वमही-
नलिङ्गम् । सम्प्रतिपन्नाहीनेषु तद्दर्शनात् । श्रुतिश्च
भवति । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तीनाहीन इति । तस्मात्
सन्नलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावादहीनलिङ्गसद्भावाच्च
तयोरहीनत्वमिति चेत् । मैवम् । उपायिषोदनारूपस्य
सन्नलिङ्गस्य दर्शनात् । सत्त्वे यत्त्वे यं काममिच्छन्ति
त एनं पञ्चदशरात्रमुपेयुरिति । कुण्डपायिनामयनेऽपि ।
भूतिकामा उपेयुरिति । इदं च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात्
प्रबलम् । या तु पञ्चदशरात्रे सलिङ्गा श्रुतिरुदाहृता तथा
सन्नान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते । इतराणि केवलसन्ना-
स्येव । पञ्चदशरात्रस्य स्वरूपेण सन्नरूपोऽप्यन्यातिरात्रत्व-
लिङ्गेनाहीन इत्यपि व्यवहारमर्हतीति । तस्मात् सत्त्वे
एतं उभे । तयोः सन्नप्रमर्निवाति दिशेत् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

ऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

आग्नावैश्वान्नीयविकृतिः शुचिदेवकः ।

आग्नीर्षामीयविकृतिरथवा व्यत्ययो द्वयोः ॥ १ ॥

प्रथमत्वतृतीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमी भवेत् ।

द्विदेवत्वैकदेवत्वमास्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ २ ॥

हविरेणः कश्चिच्छ्रूयते । आग्नावैश्वानिकादशकपालं
निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं वार्हस्पत्यं चरुमिति । गणान्तरं
वैवमास्त्रायते । अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचदे-
ऽशकपालमिति । तत्राग्नावैश्वानस्य प्रथमस्थानत्वादा-
ग्नीयविकृतित्वं युक्तम् । शुचिदेवकस्य तृतीयस्थानत्वादा-
ग्नीर्षामीयविकृतित्वमिति चेत् । न । द्विदेवतात्वादिसा-
स्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात् । तस्मात्-
दाग्नावैश्वानोऽग्नीर्षामीयविकृतिः । शुचिदेवकः आग्नीय-
विकृतिः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

त्रिवृत्त्वहःस्वादिमस्य द्वादशाहस्य वाणिमः ।

शाब्दत्रिवृत्त्वतोऽन्त्यः स्वादहःसंख्यानुसारतः ॥ ३ ॥

जनकमप्तदशरात्रे श्रूयते चत्वारि त्रिवृत्त्वहान्यग्निष्टो-
ममुखानीति । तत्र त्रिवृत्त्वहस्तोमविशिष्टं यत् प्रथममहस्तस्य
विध्यन्त उत्तरेषु त्रिष्वहःसु कर्त्तव्यः । पूर्वन्यायेन शाब्दस्य
त्रिवृत्त्वनामान्यस्य विद्यमानत्वादिति चेत् । भैवम् । तदा
नीमिकस्यैवाङ्गयनुराहृत्यः चत्वार्यहानि न सिद्ध्युः ।
किञ्च अग्निष्टोममुखानोल्याद्यस्यैकस्यैवाग्निष्टोमत्वं विधी-

यतः । त्वत्पत्ने तूतरेषां नपि त्रयाणामग्निष्टोमत्वान्मुख-
शब्दो नोपपद्यते । ततो द्वादशाहस्य विध्यन्ती ग्राह्यः ।
द्वादशाहे षष्ठ्ये षड्हे त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश
इत्येतेषां चतुर्णामङ्गां परस्परविलक्षणानां संघत्वयोग्यानां
विध्यन्ते स्वीकृते सति नोक्तदोषद्वयम् । ननु पञ्चदशा-
दीनां त्रिवृत्त्वमयुक्तमिति चेत् । न । वचनेन स्तोममात्र
वाधात् । तद्व्यतिरिक्तमु विध्यन्तीऽतिदृष्टव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

चत्वारः षड्हा द्वादशाहस्य षड्हस्य वा ।

चतुर्विंशतिसंवार्थमार्याऽन्त्य षड्हस्युतः ॥ ४ ॥

षट्त्रिंशद्वावै श्रूयते । षड्हा भवन्ति । चत्वारो
भवन्तीति । तत्राहःसंज्ञकानां सोमयागानां संख्याविशेषः
षडहपदान्तर्गतं षट्शब्देनाभिधीयते । सा च षट्संख्या
पुनश्चतुःसंख्याया विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसंख्याकानां
मङ्गां संघे पर्यवस्यति । अहःसंघस्य च प्रकृतिर्द्वाद-
शाहः । अतस्तज्जिह्वस्य संघत्वस्य दर्शनार्त्तस्यैव विध्यन्तः
प्रवर्तते । यदि सकृत्प्रवृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्यते
तर्हि यावत्पूर्तिं सोऽभ्यस्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । षड्भि-
रर्हीभिर्जिष्याद्यः कर्माविशेषः षड्हशब्दवाच्यः । ते च कर्म
विशिष्यत्वारः । तथा सति चतुर्विंशतिसंघो नात्र
शाहः । ततः शाहस्य षड्हनानकस्य कर्मविशेषस्य
विध्यन्ती न्यायः । यदि विलक्षणा षड्हाद्यत्वारो न स्युः
तर्हीक एव चतुरभ्यस्यताम् । त्वत्पत्नेऽपि द्वादशाहाऽभ्य-
स्यते । तस्मात् षड्हत्वलिङ्गात् तस्यैव विध्यन्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

शतीकथ्ये ज्योतिषो यदा द्वादशाहस्य नामतः ।

आद्यः समाप्तिनामेतत् संघत्वादन्तिमी भवेत् ॥ ५ ॥

शतीकथ्यं भवति । शतातिरात्रं भवति । पञ्चाग्निः
ष्टोमः । पञ्चीकथ्य इत्यादयः श्रूयन्ते । तेषु ज्योतिष्टोम-
विध्यन्तः कार्यः । कुतः । उक्त्यः षोडश्यातिरात्रोऽग्नि-
ष्टोम इत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामत्वादिति चेत् । मैवम् ।
उक्त्यादीनि स्तोत्राणि । तथा सति यस्य कर्मणः समाप्ति-
र्येन स्तोत्रेण क्रियते तस्मिन् कर्मणि मंस्थातिमित्तक
उक्त्यादिशब्दा वृत्तं । ततो द्वादशाहगतेष्वहःसुकथ्यादि-
नामसम्भवात् संघत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्ती भवति ।
तत्राद्यन्ती प्रायणीयोदयनीयो वृत्तयित्वा मध्यवर्त्तिनी
दशरात्रस्य विध्यन्ती द्विरात्राद्विकृतिष्वतिदेष्टव्य इति
दशमाध्याये वच्यते । तथा सति दशरात्रो दशकृत्वोऽभ्यः
स्तनानः प्रत्यहमुक्त्यस्तोत्रेण समाप्यमानः शतीकथ्यनाम-
तामापद्यते । एवमितरत्रापि योज्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

शतीकथ्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथवा ।

आर्शो गणविकारत्वादन्याऽत्र स्तोत्रजन्मतः । इ ॥

पूर्वादहाहते शतीकथ्ये शतातिरात्रे च स्तोत्रवृद्धिरपि-
क्षिणा तथा हि । ज्योतिष्टोमः सप्तमंथः । तत्राग्निष्टोमः
प्रथममस्या तत्र द्वादश स्तोत्राणि । प्रातःसवने वहिष्यव-
मानस्तोत्रमेकं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । माध्यन्दिनसवने
द्वादशान्दिनः पवमान एकं स्तोत्रं चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि ।

तृतीयसवने आर्भवः पवमान एकं स्तोत्रं यज्ञायज्ञीयसा-
 मसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम् । तेन स्तोत्रेणाद्यं प्रकृतिरूपं
 यज्ञः संतिष्ठते । तद्विकृतिषु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं
 त्रीण्युक्थ्यस्तोत्राणि भवन्ति । तैः सा विकृतिः संतिष्ठते ।
 ततोऽप्यूर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेणान्य विकृतिः संतिष्ठते । एवं
 विकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम् । तस्मात् समाप्तिनिमित्तान्य-
 ग्निष्टोमोक्थ्यषोडशतिरात्रादिनामानि । एतदेवोपजीव्य
 पूर्वाधिकरणे द्वादशाहगतानामङ्गामुक्थ्यादिनामसम्भवात्
 तदीयदशरात्रविध्यन्तः शतोक्थ्यादावतिदिष्टः । तस्य च
 दशरात्रस्याद्यन्ती द्वावग्निष्टोमी । तथा सति दशकृत्वस्तदे-
 भ्यामे विंशतिरग्निष्टोमाः सम्पद्यन्ते । तेषामुक्थ्यत्रत्वं सम्पा-
 दयितुं प्रत्यग्निष्टोममुक्थ्यनामकं स्तोत्रं वर्धनीयम् ।
 अन्यथा शतोक्थ्यत्रत्वं न स्यात् । किन्त्वशोन्युक्थ्यत्रत्वमेव
 स्यात् । एवं शतानिरात्रेऽपि प्रत्यहमतिरात्रत्वप्रयोजकं
 स्तोत्रं वर्धनीयम् । तत्र गणत्वेन द्वादशाहविकारत्वात्त-
 दीयस्तोत्रातिदेश इति प्राप्ते ब्रूमः । उक्थ्यादिस्तोत्रा-
 ण्येकाहर्वातिष्टोम उत्पन्नानि । तस्मादेकाहाद्यथा द्वाद-
 शाहेऽतिदिश्यन्ते । तथा शतोक्थ्येऽप्येकाहादेवातिदि-
 शन्ताम् । अन्यथा भिक्षुको भिक्षुकान्तरास्त्रिप्सत इति
 न्याय आपतन्तु । या त्वतिदेशपरम्परा तत्र तत्रोदाहृता
 न तत्र सर्वत्र प्रबलं लिङ्गमुपन्यस्तम् । इह तु गणत्वमह-
 र्गतम् । न तु स्तोत्रगतम् । तस्माद् द्वादशाहीयस्तोत्र-
 गतान विषेषानुपेक्ष्य तद्विशेषरहितानि स्तोत्राणि ऋति-
 षोऽतिदिष्टव्यानि ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अहर्गायत्रमित्यत्र वर्णलोप ऋचोऽथवा ।

आद्यः संख्योक्तिर्तो मैवं गद्यादौ तत्प्रसङ्गतः ॥ ७ ॥

वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेतति श्रुतम् । तत्रेदं
मपरमान्नातम् । गायत्रमेतदहर्भवतीति । तस्मिन्नेकाहै
बृहस्पतिसवरूपे प्रकृतिभृतात् न्योतिष्टोमान्नानाच्छब्दांसि
त्रिष्टुवादीन्यतिदिष्टानि । तेष्वधिकाक्षराणि विलीप्य
चतुर्विंशत्यक्षराणि परिशेष्य गायत्रीत्वं सम्पादनीयम् ।
कुतः । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीत्यक्षरसंख्यावास्तुच्छब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वश्रवणादिति चेत् । मैवम् । अतिप्रसङ्गात् ।
कविभिर्निर्मितगद्ये तत्तद्देशीयभाषासु च तदाक्षरसंख्यया
गायत्रीत्वं केन वाच्यं । तस्माद्दशतय्यामुत्पन्नासु चतुर्विं-
शत्यक्षरासूक्ष्म वर्तमानः कश्चिद्दशवान्तरजातिविशेषस्तत्-
प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मात्तासानुचामागमः कर्तव्यः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरऽष्टम-

स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

दर्विहीमो गुणो नाम वा गुणो दधिहीमवत् ।

गुणासम्भवतो लोकेवेदयोर्नाम तद्भवेत् ॥ १ ॥

इदमान्नावते । यदेकया जुहुयाद्दर्विहीमं कुर्यादिति ।

तत्र दर्वा हीमो दर्विहीम इति तृतीयसमासे सति दध्ना
जुहीतीत्यादाविव हीमानुवादेन गुणविधिवसम्भवाद्-

व्याख्यो गुणो विधीयत इति चेत् । मैवम् । न तावन्नोक-
सिद्धे स्यात्तौपाकाष्टकादिहोमे दर्विमुणो विधातुं शक्यः ।
लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः । नापि
वेदसिद्धेऽग्निहोत्रनारिष्टादिहोमे । तत्तद्विहित जुष्टादि-
बाधप्रसङ्गात् । तस्माद्दर्विहोम इति नामधेयम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्याद्देऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥ ३ ॥

अम्बष्ठानां दर्विहोमिकीं प्राद्व्यय इति स्मृतावम्बष्ठ-
नामिकं स्यात्तहोमे तत्प्रयोगात्लौकिकस्यैव होमस्य
तन्नामेति चेत् । मैवम् । दर्व्या होमी दर्विहोम इति
प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वाद्दर्विहोम
कुर्व्यादिति श्रुत्युक्तेर्वैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव
होमस्यैतन्नाम ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यजतरपि नाम स्याज्जुहोतरैव वाग्रिमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतलक्षणात्तथा । ३ ॥

तन्नाम जुहोतिर्चोदनानां यजति चोदनानां च भवि-
तुमर्हति । कुतः । विशेषाश्रवणादिति चेत् । मैवम् । जुहो-
तिर्चोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजतिर्चोदनानां
तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् । तस्माज्जुहोतिर्चोदनानाम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्रिमः ।

अव्यक्तैर्गन्धभावाच्च स्याद्दोषादेरपूर्वता ॥ ४ ॥

अथाभ्यातान्नारिष्टादिषु दर्विहीमेधूतपत्तिवाक्ये
 देवताणां अश्रवणादव्यक्तलिङ्गेन सोमधर्माः कर्तव्या इति
 चेत् । मैवम् ? सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्यावाभावात् ।
 किञ्च । पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेति दर्विहीम-
 मन्त्रेषु स्वाहाकारो याम्नातः । स च सोमविध्यन्ताति-
 देये विरुध्यते । तेन स्वाहाकारविरोधिनी वषट्कारस्य
 प्राप्यमाश्रत्वात् । किञ्च । उदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदै-
 र्देवताममर्पणावास्त्यव्यक्तत्वम् । तस्माद्दर्विहीमानामपूर्व-
 कमेत्वात्तस्ति तत्र कस्यापि विध्यन्तस्यातिदेयः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे-

ऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तवाष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

श्रुतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो नवमे पुनः ।

अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा ॥ ० ॥

अष्टमनवमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभावोऽप्यप्योप-
 जोकरूपेणोपन्यस्तः । मन्त्रसामसंस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषु
 यत्रास्त्युहो यत्र च नास्ति तदुभयमत्र विचार्यम् । ऊहस्य

अव्ययमिधमाहुः । प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः ।

ऋहः प्रयोगी विकृत ऊक्तमानतखोदित इति ।

अधमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे-

प्रथमवर्णकमारचयति ।

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां धर्मः किं यजयेऽथवा ।

अपूर्वायात्र निर्णीतिः स्मार्थ्यते सप्तमोदिता ॥ १ ॥

सप्तमस्याद्याधिकरणेऽवघातादीनां धर्माणां यज्वन्वशं
निराकृत्यापूर्वान्वयो निर्णीतः । स एवात्रोद्धारभ्योपयो-
गित्वेन स्मार्थ्यते । यदि यज्यर्थाः स्युः । तदा सर्वत्र यज्यो-
पादश्यन्ते । न त्वतिदेशः काप्यस्ति । ततोऽतिदिष्ट-
पदार्थविषय ऊहो नारभ्यते । अपूर्वार्थत्वे तु प्रकरण-
नियमितत्वाद्भ्रुतधर्मकेश्वतिदेशाद्दूह आरम्भणीयः ।

अवघाते व्रीहिरूपं विवक्ष्यते न वा भ्रुतेः ।

आश्वः साधनतामात्रमवर्ण्यत्वाद् विवक्ष्यते ॥ २ ॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्
विवक्षितम् । तथा सति नेवारयकभवन्तीत्यत्र नीवाराणां
प्रयोगे नोहः । यदा व्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो व्रीहि-
निवृत्तौ निवृत्ते । तदा कुत ऊहावसर इति प्राप्ते
श्रुमः । व्रीहिस्वरूपविवक्षायामपि व्रीहिगतोऽपूर्वसाधन-
त्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः । अन्वधावघातवैयर्थ्यापत्तेः ।
ततोऽपूर्वसाधनत्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र व्रीहि-
रूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् । तद्विवक्षायां तु
नीवाराणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावाद्ब-
घातविषयत्वेनोहः सिध्यति ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति वा न प्रयोक्तुः ।

अस्ति शब्दात् प्रयोक्तृत्वमार्थिकी तु निमित्तता ॥ ३ ॥

अवघातप्रवाजाद्यनुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्य नास्ति ।

कुतः । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वात् । निमित्तत्वप्रयोजकत्वयोः
सिद्धनाश्वरूपेण विरुद्धत्वात् । यस्मिन् विद्यमाने क्रियते
तन्निमित्तम् । यस्य सिद्धप्रर्थं क्रियते तत् प्रयोजकम् ।
वर्णिता चापूर्वस्य सप्तमाद्याधिकरणनिर्णयस्मारणेन प्रयो-
जकता । ततो यजतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम् । तथा सति
यजतिवद्ग्रीह्यादिस्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावं सत्य-
वघाताभावान्नीवाराद्युही नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः ।
अपूर्वस्य शब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम् । इह त्वार्थिकी
निमित्तता वर्ण्यते । यद्यपि स्वरूपेण साध्यमपूर्वं तथापि
मनसि विपरिवर्तमानत्वाकारे सिद्धत्वमप्यस्ति । अतो
यजनिमित्तत्वाभावात्तद्वृत्तान्तेन व्रीहिस्वरूपास्याप्यनिमित्त-
त्त्वान्नीवाराद्यहः सम्भवति ।

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

मुसलाद्युत्थणं हन्त्ये स्यादपूर्वाद्य वीक्षितः ।

आद्य. प्रकरणादन्यो व्यर्थं तत् स्यादिहान्यथा ॥ ४ ॥

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति श्रूयते ।

तत्र प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्रव्यद्वारा हन्यर्थम् । कुतः ।
वाक्येन तच्छेषत्वप्रतीतिरिति चेत् । मैवम् । प्रकरणेना-
पूर्वशेषत्वावगमात् । न च वाक्यं प्रकरणाद् बलीय इति
वाच्यम् । अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वपक्षे

यत्रावघातस्तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा सति नैर्ऋतचरो
कृष्णानां व्रीहीणां नखनिभिन्नमिति • श्रुतेषु नखेषु
प्रोक्षणं नाद्यते । सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादास्ता
तत्रोहः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

मन्द्रादिकमपूर्वाय पराद्यावान्तराय वा ।

फलादाद्यां नो समं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या
दोक्षणीयायामनुब्रूयात्कन्द्रं प्रायणोवायां मन्द्रतरमातिथ्या-
यामुपांशुपसत्सुचैरग्नीषोमीय इति । तत्र ध्वनेकृत्वावच-
भावः परमापूर्वप्रयुक्तः । तस्य फलवत्त्वादिति चेत् । सैवम् ।
अत्रान्तरापूर्वोऽपि समानं फलवत्त्वम् । परमापूर्वजननहा-
रेण फलसम्बन्धात् । समाने च फलवत्त्वे सन्निकृष्टलक्षणया
तिर्णयः । तथाहि । दोक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः ।
न च मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम् । अपूर्व
प्रयुक्तो निर्णीतत्वात् । ततो दोक्षणीयादिशब्देऽपूर्व
लक्षणायम् । तत्र वाच्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निकृष्टम् ।
तदङ्गारकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम् । तस्माद्वान्तरापूर्वप्रयुक्ता
एव धर्माः । अत्रमेधगतत्रैधातवोवायामुहाभावः फलम् ।
तथाहि । अत्रमेधं समास्नायते । त्रैधातवोवा दोक्षणीया
भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात् । ततस्तस्योप
कारविशेषनिबन्धन इति तत्कथ्यापन्नायां त्रैधातवोवायां
भविष्यति । अथाग्नावेषणापूर्वप्रयुक्तः । तदा त्रैधातवोवायां
तदपूर्वं न भवति । किन्त्वन्यदेवेति नास्त्युहः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अग्न्यादेः स्वर्गदेवो हेतु यहात्र चोदितम् ।

आद्यो लिङ्गाश्चैवमङ्गस्यापूर्वाकार्हित्वतः ॥ ६ ॥

दर्गर्पणमामयीमन्वी श्रुतौ । अग्न्य सुवरित्येकः ।

अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषमित्यपरः । तयोर्गमयोः स्वर्ग-
देवो क्रमेण प्रयोजको । कुतः । तल्लिङ्गदर्शनात् । तथा
सति सौख्यं चमं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चमकाम इत्यत्र स्वर्गान्यो-
रभावात्सास्यृह इति प्राप्ते ब्रूमः । चोदितं यद्पूर्वं
तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता ।
ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विक्रान्तावगम्य
ब्रह्मवर्चसम् । सूर्यस्याहमुज्जितिमनूजेषमित्येवं मन्त्रयो-
रस्यृहः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाद्योऽन्य फलदत्वतः ।

न विधेये गुणो ह्येषोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ७ ॥

आग्नेयोऽथाकपाल इत्यादिषु सर्वेषु कर्तुं तु धर्माणाम-
ग्न्यादिदेवः प्रयोजकः । कुतः । यागिन पूजिताया
देवतायाः फलप्रदत्वात् । सम्भवति हि फलप्रदत्वम् ।
मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहो
हविःस्वीकारस्तर्ज्ञानं तपिः प्रमादश्चेत्येतेष्वेतानस्योचितं
पञ्चकम् । सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रवाहुरिति विग्रहः ।
अग्निर्दं हविरजुषतेति हविःस्वीकारः । अदीन्द्र
प्रस्थितमा हवीषीति हविर्भोजनम् । तप्त एवेनमिन्द्रः
प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तप्तितासादौ । ततः सेवित-

राजादिवत् पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात् सैवं धर्माणां प्रयोजिका । तथा संति यत्र सौख्यादावग्निर्नास्ति तत्राग्निदेवतायां नियता धर्मा एव तावन्नातिदिशन्ति । कुतस्तत्रोहस्य प्राप्तिरिति पूर्वपक्षः । किं देवतायाः फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते । वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाद्यः । स्वर्गकामो यजतिति शब्देन विधेयस्य चागस्य फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवतं तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हं । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम् । तथा देवताया अपि । यदि चागस्य कालान्तरभावि फलं प्रति व्यवहितत्वम् । तर्हि तत्साधनभूता देवता ततोऽपि व्यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचितम् । नापि वस्तुसामर्थ्यादेवस्य फलप्रदत्वम् । विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्द्गार्थवादयोः स्वार्थतात्पर्याभावात् । अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्य स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादिपञ्चकयुक्तं कल्पेत । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । ततो न राजादिवत् फलप्रदत्वम् । किञ्च । विग्रहादिमद्देवताताद्यपि न विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेर्नाभयवादिसिद्धस्य चागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किञ्च । मातापितृगुरुशुश्रूषायां विनापि देवतां फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम् । तस्मात् फलप्रदमपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम् । तथा सत्यन्यादिदेवाभावेऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तत्रोहस्यावकाशः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वीह्यादयः प्रयोक्तारोऽपूर्वं वा प्रोक्षणादिषु ।

वाक्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्वाक्षीदिताकाङ्क्षयान्तिमः ॥ ८ ॥

ब्राह्मीन् प्रोक्षतोत्पन्न वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च प्रोक्षणे
ब्रीहिस्वरूपं प्रयोजकमिति चेत् । मैवम् । फलवत्त्वेन
कर्त्तव्यतया चादितस्यापूर्वस्येति कर्त्तव्यतायामाकाङ्क्षा
भवति । ब्रीहिस्वरूपं तु सिद्धत्वान्न कर्त्तव्यतया चाद्यते ।
किन्तु गुणत्वेन । ततो द्रव्यस्वरूपस्य नैतिकर्त्तव्यता-
काङ्क्षा । तस्माद्वाक्यश्रुतौ र्पत्न्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोज-
कत्वमष्टव्यम् । न चापूर्वप्रयुक्ते ध्रुवादी प्रोक्षणातिप्रसङ्गः ।
प्रकृतापूर्वाय हविराकारस्य विवक्षितत्वात् । सप्तमस्य
प्रथमाधिकरणे सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च
सामान्येनापूर्वप्रयुक्तत्वमतिदेयारम्भसिद्धये वर्णितम् । तदे-
वात्रापि प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णकं ऊहारम्भसिद्धये
स्मारितम् । द्वितीयवर्णकं पुनः सन्निपत्योपकारिणां विगे-
षाकारणं साधितम् । पुनरपि दार्ढ्याय द्वितीयाधिकर-
णस्य प्रथमवर्णकं ऊहारम्भसिद्धये स्मारितम् । तृतीय-
पञ्चमाधिकरणयोश्च क्रमेण वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चोपजीव्य
प्रवृत्तास्त्रयः पृथपक्षाः निराकृताः । अतो न पुनर्कृत्स्नमः
कर्त्तव्यः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राचीनीपांशुनापूर्वं परमेऽवान्तरिऽद्यथा ।

यत्तयोगादादिमोऽख्यो देशवन्मश्रुतत्वताः ॥ ९ ॥

ष्योतिष्टोमि श्रूयते । त्वरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात्-
 यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्ते नोपांशु चरन्तीति ।
 अत्रोपांशुता परमापूर्वं सम्बद्धा । परमापूर्वप्रयुक्तत्वर्थः ।
 कुतः । शकुनिग्राहकगतिन्यायेन यज्ञसम्बन्धावगमात् ।
 तथाहि । यज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदग्नीषोमीयात्
 प्राचीनमारादुपकारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च । तस्य
 सर्वस्योपांशुत्वं विधीयते । यज्ञी नाम परमापूर्वम् । तस्य
 यज्ञस्य साध्यत्वात् । येयमुपांशुत्वानुष्ठितिः । एषा त्वरा ह्यग्न-
 यतिः । यथा शकुनिं जिष्टजतः प्रच्छन्नगतिर्भवति शनैः
 पादन्वयासौ दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं चेति तत् सर्वं शकु-
 निग्रहणाय । तथैवानुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं ह्यग्निरूपम-
 नुष्ठानसाध्याय यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय परमापूर्वाय । सति च
 परमापूर्वप्रयुक्तत्वे कुण्डपादिनामयनेऽप्यग्नीषोमीयपशोः
 प्राचीनेष्पांशुत्वस्योद्देश इति प्राप्ते ब्रूमः । अवान्तरापूर्वप्रयु-
 क्तमुपांशुत्वम् । कुतः । देयसम्बन्धेन श्रुतत्वात् । अग्नीषोमी-
 यात् प्राचीनं यत् किञ्चिदिति मर्यादया देयलक्षिता ये
 पदार्थास्ति श्रवमाणेन वाक्येनापांशुसम्बद्धाः प्रतीयन्ते ।
 यज्ञसम्बन्धेन न वाक्येन श्रूयते । यज्ञस्य त्वरेत्यन्वयप्रतीतिः ।
 न हि यज्ञस्य यत्किञ्चित् प्राचीनमित्यन्वयः सम्भवति ।
 तस्मादित्यनेन पदेन व्यवधानात् । तस्मान्मर्यादावच्छिन्न-
 पदार्थेजन्त्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । यज्ञस्य त्वरेत्य-
 न्नान्यथादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवीपांशुत्वं प्रशस्यते । एवं
 सत्युदाहृतोहाभावः फलम् । यत् तु द्वितीयाधिकरणस्य
 द्वितीयवर्णकेऽग्नीषोमीयात् प्राचीनं दीक्षणीयादौ त्वरा

न्तरमुक्तं तद्दीक्षणीयादिसंयोगात्तत्रत्यप्रधानविषयम् ।
इदं त्पांशुत्वमङ्गविषयमिति न विरोधः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

प्रणीतावाग्यमे यत्तौ योजनीयौ पुरेव तौ ।

पुरा हविष्कृदाह्वानाद्ये तत्रापूर्वकारिताः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरनृत्यते । यज्ञं तनिष्यन्तावध्वर्य्यं यज-
मानौ वाचं यच्छत इति । तत्र प्रणीतासम्बन्धिनि
वाह्नियमे यज्ञसंयोगात् परमापूर्वं प्रयोजकमिति पूर्वपक्षः ।
यज्ञशब्दस्य तनिष्यन्तावित्यनेनान्वयः । न तु वाग्यमेन ।
ततो न परमापूर्वं प्रयोजकम् । तथा मति हविष्कृदाह्वाने
वाग्विसर्गस्य विहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्षणादिपदार्थास्ति-
ष्वन्वितास्तत्रत्येनावान्तरापूर्वेण प्रयुज्यन्ते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

विकर्षप्रोक्षणे कार्य्यं प्रतीष्टकमुतैकधा ।

आद्योऽवयव्यसत्त्वेन मैवं भृदेशसत्त्वतः ॥ ११ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति श्रुतम् । तत्रेदमाह्वा-
यते । मण्डूकेनाग्निं विकर्षति । वेतसशाखयावकाभिर्वाग्निं
विकर्षति । हिरण्यशकलसहस्त्रिणाग्निं प्रोक्षति । दध्ना
मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षतीति । शाखाद्ये मण्डूकं बद्धा तेन
विकर्षतोत्यर्थः । ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्त्तव्यं ।
कृतः । चिताभ्य इष्टकाभ्यः पृथगाग्निशब्दाद्येस्य कस्यचिद्-
वयविद्रव्यस्याभावादिति चेत् । मैवम् । उपहितप्रभिरिष्ट-
काभिः संयुक्तस्य प्रदेशस्यावयविद्रव्यत्वात् । तस्य चान्नमा-

धारत्वेनाग्निशब्दाद्यत्वम् । तस्मादम्भेकत्वात् सकृदेव
विकर्षणप्रोक्षणे कुर्व्यात् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्यतरेषु वा ।

अविशेषादादिमोऽन्योऽसंस्थितत्वोक्तिर्लिङ्गतः ॥ १२ ॥

द्वादशाहे श्रूयते । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त
इति । तत्र द्वादशसंख्याकेषु सर्वेष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तं
कर्मानुष्ठयावशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम् । कुतः ।
एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिः । नेतर्गेष्वति विशेष निग्रा-
मकाभावादिति चेत् । मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्त
लिङ्गेन प्रागुक्तमादङ्गी यानीतराख्यहानि तेषु पत्नीसंया-
जान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इत्यस्य विधिः शेष एवमात्रायते ।
न बर्हिःरनुप्रहरत्यसंस्थितां हि तर्हि यज्ञ इति । तत्र पत्नी-
संयाजैः सर्वेषामङ्गां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत । तस्मात्
संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तवचनः । किं तर्हि सत्यैव
तदहःसम्बन्धिकत्तेश्च शेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं
च कर्तव्यशेषस्वरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः । तथा सति द्वादशाना-
मङ्गां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथा हि ।
द्वादशाहेन यजेतेति सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीर्घाप-
सदादिकं तन्त्रेणानुष्ठायते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजा-
न्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं बर्हिःप्रहरणान्तं कर्तव्य-
त्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमेत । एवमुत्तरत्रापि । तत्र
सर्वत्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम् । तथा सत्युप-
क्रमेण वदुपसंहारस्याप्येकत्वादितिः सहप्रयोगः सिध्यति ।

एकैकस्याङ्गः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्ये-
रन् । यत्तु दशमस्याङ्गो मानमग्रहेण समापनं तदाचनि-
कम् । तस्मादुक्तमव्यतिरिक्तानामिवाङ्गां पत्नीसंयाजानन्तरं
व्यापारीपरमः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

त्रिरनूक्तिर्ऋची धर्मः स्थानधर्मोऽथवाग्रिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ १३ ॥

दर्गपूर्णमासयोः सामिधेनौः प्रकृत्य श्रूयते । त्रिः
प्रथमामन्वाहेति । सोऽयं त्रिरभ्यासः आदौ पठितस्य
प्र वी वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः । प्रथमानित्यस्य
पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्दृक्परत्वोपपत्तेरिति चेत् । नैतद्यु-
क्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टापप्रत्ययादपि पूर्वपठितस्य
स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात् ।
अतो विल्लतिष्वन्यस्या अप्यृचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रि-
रभ्यासः कर्त्तव्यः । स्थानान्तरे पठितायाः प्र वी वाजा
इत्यस्या अप्यृची नास्त्यभ्यासः ।

एकादशाधिकरणे वृत्तिकारमतमारचयति ।

प्रतिप्रयोगमारम्भवजिरस्ति न वास्त्वमी ।

अङ्गत्वेन न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् । १४ ॥

आम्नावैश्वमेकादशकपालं निर्वपिर्दशपूर्णमासावार-
ण्यमान इति विहित्यमारम्भणीयेष्टिर्दशपूर्णमासयोर्वा-
वञ्जीवनावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीया । कुतः ।
प्रयाजादिवदङ्गत्वादिति चेत् । नैतद्युक्तम् । कुतः ।
सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यावञ्जीवं मग्ना दर्गपूर्णे-

मासी कर्त्तव्यावित्यध्यवसाय आरम्भः । स चैक एव ।
तेन चारम्भेण प्रयुक्तियमिष्टिः । तस्मान्नावर्त्तनीया ।
यथाधानं सर्वज्ञतुसाधारणत्वात् सकृदेव कर्त्तव्यम् । तदतः ।
आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे वक्ष्यते ।

स्वकीयं मतमारचयति ।

अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषमंस्कृतिः ।

फलवत्त्वादादिर्मोऽन्वयः प्रयोगान्न पृथक्फलम् । १५ ।

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनारम्भरूप
त्वादारम्भप्रयुक्तियमिष्टिरन्वाधानस्याङ्गम् । तथा सात
यागफलेनैव फलवती स्यात् । कर्त्तुमंस्कारपक्षे पृथक्
फलं कल्प्यते । तस्मात् प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्ग-
भूतयमिष्टिरावर्त्तनीयेति प्राप्तौ ऋमः । आरम्भो नाम
पुरुषस्य प्रथमप्रपृत्तिः । न त्वन्वाधानपदार्थः । अतो
नान्वाधानाङ्गम् । किन्त्वारप्स्यमानो निर्वपेदिति पुरुष-
संयोगात्तत्संस्कारोऽयम् । न च फलकल्पनाप्रसङ्गः । कृता
रम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन पृथक्फला-
काङ्क्षाया अभावात् नन्वेवमपि तत्तत्प्रयोगानारप्स्यमा-
नस्य मंस्कारावृत्तिः स्यात् । न स्यात् । प्रयोगमार-
पस्यमान इत्यश्रुतत्वात् । दर्शपूर्णमासावारपस्यमान इति
हि श्रूयते । तयोश्चैक एवारम्भः । तस्मान्नाख्यावृत्तिः ।

हादशाधिकरश्चमारचयति ।

सवित्राख्याथहमीयं न वार्यः सकृत्सूतः ।

अही नाविक्रतस्त्वैव निर्वापान्वयमभवात् । १६ ॥

दृशपूर्णमासयोर्निर्वापकत्वः श्रूयते । देवस्य त्वा
 सवितुः प्रमवेऽग्निनीर्वाह्यां पूषो हस्ताभ्यामग्नेवे जुष्टं
 निर्वापामीति । तत्र सवित्त्रिपृष्यशब्दाः कर्मणि संगत-
 देवतारूपमर्थमभिधातुमहेन्ति । तथा सति दृष्टप्रयो-
 जननाभात् । अग्निंय कर्मममवेता देवता । ततः
 कयाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम् ।
 अर्थाच्च । अग्निशब्देनैवान्नेरभिधानात् पुनस्तदभि-
 धानं व्यर्थम् । किञ्च । देवतान्तरेषु रुडास्ती शब्दा नाग्नि-
 मभिदध्युरिति । एवं तर्हि तास्तिस्त्री देवता अग्निना
 मह कर्मणि विकल्पन्ताम् । ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विक-
 तिश्च तितेगे सति सवित्रादिशब्दस्थाने तत्तद्देवतावाचकः
 शब्द ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्नीहः कर्त्तव्यः ।
 कुतः । अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वनिान्वयस-
 भवात् । न हि प्रकृतावग्निना मह सवित्रादिदेव-
 तानां विकल्पः । वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रा-
 स्थुतः ।

त्रयोदशाधिकरणे प्रथमवर्गकमारचयति ।

तत्राग्निशब्दो नोष्ठाः स्यादृष्टो वा स्तावकत्वतः ।

सवित्रादिवदायो नो ममवेतार्थवर्षनात् ॥ १७ ॥

तस्मिन् पूर्वादाहृत एष मन्त्रेऽग्नेवे जुष्टमित्ययमग्नि-
 शब्दो विकृतिपु नोहनीयः । कुतः । देवतान्तरवा-
 चिनसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वे न
 पाठार्थमिति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः कर्मण्यममवे-
 तार्थाः सवित्रादिशब्दाः । अग्निशब्दत्वान्नेये कर्मणि सम्-

वेतमर्थं ब्रूत । नन्वत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः । निर्वापात्
पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात् । तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथा
स्थादिति चेत् । मैवम् । जुष्टं यथा भवति । तथा निर्वापा-
मौति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यज्जीषणपरत्वे सति समवे-
तार्थत्वात् । तस्मात् सौख्ये यागे सूर्याय जुष्टं निर्वापामौ-
त्येवमृहनीयम् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

नांश्च जह्योऽथवा धान्यशब्दो नामङ्गमौक्तिः ।

जह्यो लक्षणार्थस्य गोपानस्यैव सङ्गतिः । १८ ॥

दृषदि पेषणाय तण्डुलावापे मन्त्रो विहितः । धान्य-
मसि धिनुहि देवानिति । सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थं
ब्रूत । निरुषाणा तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् ।
ततः सवित्वादिशब्दवन्नोहनीय इति चेत् । मैवम् । लक्षणा-
द्वत्या धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा
गावः पोयन्त इत्यत्र मन्त्रवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं
लोका वर्णयान्त किन्तु दुग्धं लक्षयित्वार्थं समवेतमेव
प्रतियन्ति । तद्वत् । तस्माच्छाब्दानामयने षट्त्रिंशत्-
संवत्सरे धान्यशब्द जहनीहः । तत्र ह्येषमान्नायतं ।
संस्थितं संस्थितेऽहनि गृह्णतिर्मुग्धां याति । स तत्र यान्
मृगान् हन्ति तेषां तरुमयाः सबनीयाः पुरीडागा
भवन्तीति । तत्र दृषदि पेषणाय मांसमावपन्नांसमसि
धिनुहि देवानित्येषं मन्त्रमृहंत । न च धान्यशब्दवक्त्रकी
मृगशब्द जहे प्रयोक्तव्य इति वाच्यम् । लक्षणावृत्तेः
प्रकृतावार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

ऊह्यो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धार्थोत्साहतीऽग्रिमः ।

प्रत्यक्षेण कृतमन्त्र इदार्थो नोहनं ततः ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपहानमन्त्रे वाक्यमेतदान्नायते ।

दैव्या पध्वयेव उपहृतः सनुष्या य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञ-
पतिं वर्धयति । ये दैव्या अध्वर्यवो यज्ञमवन्ति ये च
मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यलोपहृता इत्यर्थः ।
अस्मिन् वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन मम-
वेतोऽर्थः प्रतीयते । तत इडोपहानमन्त्रात् पृथक् कृत्याभि-
वृद्धार्थे जपे मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गे विनियुञ्चताम् । तथा
सति सन्ने यज्ञपतीनां बहुत्वाद् बहुवचनान्ततया शब्द
ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रत्यक्षश्रुत्या कृतस्त्री मन्त्र इडो-
पहाने विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृतस्त्री मन्त्र उपलभ्यते ।
प्रकरणं चेदभिहायाः । ततः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधान्न
लिङ्गविनियोगः सम्भवति । तदभावे च यज्ञपतिवृद्धि-
प्रतिपादकमन्तारवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन
सहैकवाक्यतामापन्नमिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचना-
न्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सन्ने
सदृहः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा न हि पूर्ववत् ।

मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरण-
करणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदान्नायते ।

अयं यजमान आयुराशास्ते इति । तत्र पूर्वोक्तयज्ञपति-
 शब्दवत् सत्त्वेपु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत् ।
 मैवम् । वैषम्यात् । तथा हि । सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः ।
 क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वोदाहृतमन्त्र इडा-
 पह्वानक्रियाप्रकाशकः । उपहृतं रथन्तरं मह पृथिव्यत्व-
 स्मिन्ननुवाके तदुपह्वानमन्वरूपे सर्वास्मिन्नपि तदवभासात् ।
 इडोपहृतोपहृतेडोपो अस्मा इडा ह्ययतामिडोपहृता । देव्या
 अर्थव उपहृता इत्यादिभिरवान्तरवाक्यै रुपह्वानक्रियाया
 एव प्राधान्यावभासात् । तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपति-
 वाक्यं हृदिफलं गमयतीति न तस्य स्वाद्या विवर्चितः ।
 मृतवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति । न तु प्रहरणक्रि-
 याम् ! इदं व्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यस्मिन्ननुवाके सृक्त-
 वाकमन्त्रे सर्वास्मिन् फलावभासात् । अयं यजमान आयु-
 राशास्ते । सुप्रजास्वमाशास्ते । उत्तरां देवयज्यामा-
 शास्ते । भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्ते
 इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासनात् ।
 तस्माद्विवर्चितं फलम् । फलिनश्च सत्त्वेपु सर्वं यजमानाः ।
 ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन
 सर्वेषु सत्त्वेषूहनीयः ।

षोडशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

हरिवच्छब्द उह्यः स्यान्नो वेन्द्रसमवायतः ।

ऊह्यो मैवं स्तावच्चत्वादसता सुतिसम्भवात् । २१ ।

ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठते । इन्द्रा-

गच्छ हरिव आमच्छ मेधातिथिर्मेघ इषणश्वस्य मेने गीरा-

वस्क्रन्दिन्नहत्यायै जारेति । सोऽयं निगदो विकृतावग्नित्ति
 चोदकेनातिदिष्टः । तत्रान्नेयी सुवह्नाया भवतीत्यग्नि-
 सम्बन्धविधानादिन्द्रपदं परित्यज्याग्ने आगच्छेत्यूहः
 कृतः । तस्मिन्निगदे यानीन्द्रपदस्य विशेषणानि हरिव
 इत्यादिसंबुद्धप्रन्तपदानि तान्यूहनीयानीति तावत्
 प्राप्तम् । कुतः । इन्द्र एव नियमेन समवेतस्यार्थस्याभि-
 धानात् । अग्नी तस्याभावात् । स चार्थस्तत्तत्सम्बुद्धप्रन्तपद-
 मनूय व्याचक्षाणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः । तथा च श्रूयते ।
 हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरौताभ्यां
 द्वेष सर्वं हरतीति । मेधातिथेर्मेधेति मेधातिथिं हि
 काण्वायनिं मेधो भूत्वा जहार । वृषणश्वस्य मेन इति वृष-
 णश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव तामिन्द्रश्चकमे ।
 गौरावस्क्रन्दिन्निर्ति गौरमृगो भूत्वा राजानं पिबतीति ।
 एतस्यार्थस्येन्द्र एवान्वितस्याग्नावसम्भवात् तत्परित्यागे-
 नाग्नेरुचितानि कानिचिद्विशेषणान्यूहनीयानीति प्राप्ते
 नूमः । इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशकत्वान्न-
 स्तावकत्वमित्यास्त तस्योहः । हरिवदादिशब्दा ब्राह्म-
 णव्याख्यातगुणाभिधानदारेणन्द्रं सुषन्ति । स्तुतिश्च विद्य-
 मानगुणवदविद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते । तस्मा-
 दग्निस्तुतिसम्भवात्तस्योहः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

ऊह्यं तस्यै शृतं नो वा भाविहत्या समन्वयात् ।

एकाद्वायां साण्ड ऊहो नोहः साम्यात् स्तुतिर्दयोः॥२२॥

न्यातिष्टाम एकहायन्या मन्त्र एवमान्नायते । इयं गौः

सोमक्रयणी । तथा ते क्रीणामि । तस्यै शृतं तस्यै शर-
स्तस्यै दधि तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै
घृतं तस्या आमिषा तस्यै वाजिनमिति । साद्यस्क्वे
त्विवमान्नातम् । त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण इति । तस्मिन्
साण्डे पूर्वोक्तो मन्वशोदकेनातिदिष्टः । तस्मिन्मन्वे पूर्व-
भागस्य समवेतार्थत्वादयं साण्डः सोमक्रयणः । तत्र क्रीणा-
मीत्विवमृहोऽस्ति । तथैव तस्यै शृतमित्याद्युत्तरभागेऽप्य-
स्यृहः । यद्यप्येकहायन्याम् शृत्यादिकं न सम्भवति
तथापि त्रिचतुरवर्षात्तरकाले भविष्यति । साण्डोऽपि
कस्य ऽष्टिर्द्वाव वत्सात्पादनेन क्षीरादिनिमित्तम् । तत-
स्तस्मिन्नपि समवेतोऽर्थ उत्तरभाग ऊहनीयः । तथा सात
तस्यै शृतमित्विवं पुल्लिङ्गतया पठनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
एकहायन्यामपि मुख्यया वृत्त्या समवेतार्थत्वाभावेन स्तति-
त्वात् साण्डेऽपि स्तितित्वात्सास्यृहः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

दैव्या इत्यस्ति मेथ्या नो वास्मा इति पशुक्तिः ।

अस्ति मैवं पश्वनूक्तिः पुं व्यक्तित्वाववचन्या ॥ २२ ॥

अग्निगुनामा दैव्यः शमिता । तं प्रति प्रेषमन्त्री
हीत्रे पाशुके पठते । दैव्याः शमितार आरभध्वमुत
मनुष्या उपनयत मेध्या इत्यादि । अतिरात्रे सवनीय-
पशुरेवमान्नायते । सारस्वती मेथ्यतिरात्र इति । तस्यां
मेथ्यामप्युदाहृती मन्त्रोऽस्ति । कुतः । पशुधर्मविधिः
सर्वपशुसाधारणत्वेनाग्नीषीमीयपश्याविव मेथ्यां सम्भवात् ।
ननु तस्मिन् मन्त्रे सास्मा अग्निं भरतीति पुल्लिङ्गं शत-

र्थन्तपदं श्रुतम् । तच्च न मेष्वां युक्तमिति चेत् । मैवम् ।
 पञ्चै पशव इत्युक्त्या प्रातिपदिकार्थस्य जातिमातस्य विव-
 चितत्वादिद्वि प्राप्ते ब्रूमः । पशुशब्दस्तावन्न मन्त्रे पठितः ।
 तथा सति प्रयुक्त इदं शब्दः पुरोवर्त्तिनीं व्यक्तिमाचष्टे ।
 व्यक्तिविशेषस्याग्नीषीमीये पुमात्मक इति श्रूयमाणचतु-
 र्यैकवचनद्योत्यं लिङ्गमपि विवक्षितम् । तस्मान्न मेथ्याम-
 स्ययं मन्त्रः । ननु पशुधर्मा अग्नीषीमीय एवोपदिष्टाः ।
 प्रकरणेन तन्नियमादिर्दत्तं तृतीयेऽभिहितम् । अष्टमेऽप्य-
 ग्नीषीमीयपशुः सवनीयादिपशूनां प्रकृतिरित्युक्तम् । ततो
 मेथ्यामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः । पुंलिङ्गं चोहनीयमिति चेत् ।
 एवं तर्हि कृत्वाचिन्तासु ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

इरागिराविकल्पः स्यादुतेरा वा विशेषतः ।

आद्यो मैवं बाधपूर्वमिराया विहितत्वतः ॥ २४ ॥

व्योतिष्टोमे श्रूयते । यज्ञायज्ञीयेन सुवीतिति ।
 यज्ञायज्ञेत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्यत्पन्नं साम यज्ञायज्ञी-
 यम् । तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते । यज्ञायज्ञा वो
 अग्नये गिरागिरा च टक्षस इति । तत्र सामगा योनि-
 गानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति । गायि-
 रिति । ब्राह्मणे तु गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकं
 गानं विधीयते । ऐरं कृत्वोद्गीयमिति । गिराशब्दे
 गकारलोपादिराशब्दो भवति । इरायाः सव्यन्धि गान-
 मैरम् । तादृशं कृत्वा प्रयोगकालं उद्गानं कर्त्तव्यमि-
 त्यर्थः । तत्र योनिगानब्राह्मणयोः समानबलत्वेन विगि-

षाभावाद्दिकल्पेन प्रयोक्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यद्गिरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गता गिरेदिति गकारसहितगाने बाधकमुक्त्वा गकाररहित- मिरापदं गीयत्वेन विधीयते । तत्पदादेरिकारस्य गाना- र्थमाकारो यकार ईकारश्चैतौ त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते । तत आयीर इरेत्येवं गातव्यम् ।

एकीनविंशाधिकरणमारचयति ।

इरापदं न गीयं स्याद् गीयं वा गीत्यनुक्तिः ।

न गीयं गीयमानस्य स्थानपातात् प्रगीयते ॥ २५ ॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गातव्यः । कुतः ।

ऐरमिति शब्दे न गीतेरनुक्तत्वात् । पाणिनीयेन विमुक्ता- दिभ्याऽऽस्मिन्ति सूत्रेणैराशब्दादण्प्रत्ययो भत्वर्थीयो विहितः । तथा सतीरापदोपेतं कृत्वत्वेतावानेवार्थो भवति । यदि प्रगीतेरापदसम्बन्धस्तद्विहितेन विवक्ष्यते । तदानीमाकारो यकार ईकारो रेफ आकारश्चैतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमा- योरारूपं गीयमानैराशब्दप्रातिपदिकं भवति । तादृशात् प्रातिपदिकात् पाणिनीयेन वृद्धाच्छ इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे सत्यायीरोयं कृत्विति ब्राह्मणपाठो भवेत् । तस्मान्न गीयमिति प्राप्ते ब्रूमः । गीयमानस्य गिरापदस्य स्थान इरापदं विधीयते इति पदमात्रस्य बाधः । गानं तु न बाधते । किञ्च । विमुक्तादिसूत्रेणाण्प्रत्ययेऽपि पूर्व- स्तान्मत्तो षः सूक्तमात्रोरिति सूत्रात् सामानुवृत्तेरेवं साने- त्यर्थो भवति । सामत्वं च गीतिसाध्यम् । यदा तु तस्य

विकार इत्यस्मिन्नर्थेऽणप्रत्ययः । तटानीमिराया विकार इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्माद् गातव्यम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमस्युध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।
सामोक्तिबृहदाद्युक्ती गीतायामृचि केवले ।
गाने वा गान एवेति स्मार्थ्यते सप्तमोदितम् ॥ १ ॥
सामान्यवाचो सामशब्दी विशेषवाचिनो बृहद्रथन्त-
रादिशब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते । न तु गानविशिष्टाया-
नृचोत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः । सोऽत्र बल्य-
माणविचारीपर्यागितया स्मार्थ्यते ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

ऊहग्रन्थोऽपीरुपेयः पीरुपेयोऽथवाग्रिमः ।

वेदसामसमानत्वाद्बिधिसार्थत्वतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे सामैकैकं गायन्ति सोऽय-
मूहग्रन्थो नित्यः । न तु पुरुषेण निर्मितः । कुतः ।
अनध्यायवर्जनेन कर्त्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या
च वेदसामनामकयोनिग्रन्थसदृशत्वादिति चेत् । नैवम् ।
अपीरुपेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यद्योन्यां तदुत्तरयो
गायतीति विधीयते । अयमर्थः । अपीरुपेयत्वेन
सम्प्रतिपन्नवेदसामनामके ग्रन्थे कया नञित्वात् आ भुवदित्य-
तस्मां योन्यामिकस्यामृचि यद्दामदेव्यनामकं सामोपादिष्टं

तदेवोत्तरयोः ऋषीः कस्त्वा सत्वो मदानाम् । अथौ षु ष
 सखीनामित्यनयोर्द्वितीयद्वितीययोर्गातव्यमिति । अयं विधि
 रूह्यन्यस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात् । वेदसंभवदध्ययनादे
 तत्सिद्धिः । उपरितन ऋग्द्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि
 सामस्वरूपस्य तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च वेदत्वा
 दनध्याया वर्जनीयाः । कर्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादि
 श्विव चिरकालव्यवधानादुपपन्नम् । अस्मरणमूलैवाध्या
 पकानां वेदत्वप्रसिद्धिः । यथा बहुचरा अध्यापका महा
 व्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्वलायननिर्मितं कल्पसूत्रमरण्ये
 ऽधोयानाः पञ्चमारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति ।
 तद्वत् । न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम् । प्रथमारण्य
 केन पुनरुक्तत्वात् । अथवादराहित्येन ब्राह्मणसादृश्या
 भावाच्च । तस्मात् पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः । पौरुषे
 यस्य च न्यायमूलत्वाद्यत वक्ष्यमाणन्यायविरोधस्तदप्रमा
 णम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद् गुणो वा वाह्यपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताचरैः स्तुतः ॥ ३ ॥

रथस्तरं गायतीत्यादौ यद्गानं विहितं तदेव साम-
 शब्दार्थं इति प्रतिपादितं स्मारितं च । तदेतद्गानस्य
 प्रति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । यागप्रयोगादहिरध्ययन-
 कालेऽपि पठ्यमानत्वात् गुणकर्मत्वे तु ब्रीहिसोमणादि-
 वदयागप्रयोगमध्य एव गानमनुष्ठीयेत । ततो बहिरगानस्य
 विश्वजिदादिवत् फलं कल्पनीयम् । मध्यकालीनगानं तु

प्रयाजादिवदारादुपकारकम् । तस्मान्न ख्यमेतत् । न तु
गुणकर्मति प्राप्ते ब्रूमः । न तावद्विष्टाठः प्रधानकर्मत्वं
कल्पयितुं शक्तीति । भूमिरथिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपा-
ठवाय गानाध्ययनीपपत्तेः । यथा भूमिरथिकी भूमौ
रथमालिख्याभ्यासं करोति । यथा वा छात्रः शुष्केष्ट्या
प्रयोगपाठवं सम्पादयति । तद्वत् । नापि गुणकर्मत्वे
प्रयोजनाभावात् प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम् । गानेन
संस्कृतैर्ऋत्तैः सुतिसम्भवात् । आज्यैः सुवते । पृष्टैः
सुवत इति सुतिविधानात् । तस्माद्ऋत्तराणां स्वरविंश-
ष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्ऋत्तं प्रयोजनमित्यदृष्टस्याकल्पनाय-
त्वादु गानं संस्कारकम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अंगै सामर्त्तं कृतस्य वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतैः ।

अंगैर्भैवं सुतेरंगैरसिद्धैः प्रत्यृचं भवेत् ॥ ४ ॥

एकं सामद्वेषे क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते । तत्र त्रिधा
विभक्तेषु सामांशेष्वेकैकोऽंश एकैकस्यामृचि गातव्यः ।
कुतः । एकस्य साम्नस्तिसृभिर्ऋत्तैर्भिर्निष्पादनस्य
श्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोत्रीयमिति निष्पादकत्वं
ऋत्तस्य साम्नो विधीयते । न तु सामांशानाम् । सुति-
नाम गुणकथनपरमेकं वाच्यम् । तच्च वाच्यमेकस्यामृचि
सम्पूर्णम् । ततः कृतस्येन साम्ना तद्वाच्यं संस्कार्यमिति
प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम् । तथा सर्ति द्वितीयतृतीययो-
र्ऋत्तैस्तैव साम्न आदर्शमानतया सामान्तःत्वाभावात्-

क्तृयनिष्पाद्यत्वमप्यविरुद्धम् । तस्मात् प्रथृचं कृत्स्नं साम
समापनीयम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

तिसृष्वृक्षूदितं साम विषयासु समासु वा ।

यथेच्छानियमादन्यः शरलेशापनुत्तये ॥ ५ ॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा तिसृष्वृक्षु
स्वेच्छया साम गातव्यम् । इत्यमेवेति नियामकस्य कस्यचि-
दभावादिति चेत् मैवम् । शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात् ।
शरी हिंसा । शेषोऽल्पत्वम् । शृ हिंसायां लिङ् अल्पीभाव
इत्येतद्गातृद्वयदर्शनात् । यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनावृत्-
पत्रं साम न्यूनच्छन्दस्कयोर्दत्तयोर्गायेत् । तदा सामभा-
गेनैव तत्पूर्त्तरवशिष्टः सामभाग आश्रयाभावाद्द्विस्येत् ।
यदि योनिरप्यधिकच्छन्दस्कयोर्गायेत् । तदा साम्नोऽल्पत्वा-
दवशिष्ट ऋग्भागः सामरहितः स्यात् । तस्मात् समान-
च्छन्दस्कास्विव गातव्यम् ।

पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

कृन्तः स्ययोरुत्तरास्यशोर्वा गीतिरिहाहनम् ।

अविशेषादिकल्पः स्यादन्यः संप्रार्वालत्वतः ॥ ६ ॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते । कृन्त उत्तरा-
चेति । तत्र कृन्दीनामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां
योनिभूता एवर्षः पठिताः । उत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि
सृक्तानि पठितानि । एकस्मिन्सृचे कृन्दीगता योन्यृक्
प्रथमा । इतरे द्वे उत्तरे । एवं स्थिते सति रथन्तरमुत्तर-
योर्गायति । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतौत्वत्र द्विविधे उत्तरे

सम्भाविते । रथन्तरस्य छन्दोग्रन्थेऽभि त्वा शूरेतीयमृग्यो-
 नित्वेन पठिता । तस्या उपरि त्वामिद्वि ह्वामह इत्या-
 दयो बृहदादिस्मान्नां योनयः पठिताः । उत्तराग्रन्थे त्वभि
 त्वा शूरेति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं न त्वा वा अन्य इत्येषा
 साम्नः कस्याप्ययोनिभूता पठिता । तत्र छन्दोग्रन्थापेक्षया
 समान्तरयोर्योनी द्वे रथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरे भवतः । उत्त-
 राग्रन्थापेक्षया ढचगते द्वितीयतृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः ।
 तत्र विशेषनियामकाभावाद्ययोः कयोश्चिदुत्तरयोर्गानमिति
 चेत् । मैवम् । उत्तरेति संज्ञा सहसा वद्विस्था भवति ।
 प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् । पूर्वपठितां योनिमचमपेक्ष्य यदु-
 त्तरात्वं तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वाद् दुर्बलम् । ईदृशमेवां
 उत्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्यन्तरभाविन्योः सामा-
 न्तरयोर्न्याहं योऽर्चोः । ढचगतयोस्तु द्वितीयतृतीययो-
 र्दत्तरात्वं संज्ञया वर्तते । अतस्तुयोरेव गानम् । एवं सति
 पूर्वाधिकरणनिर्णीतं समास्त्रेव गानमनुगृहीतं भवति ।
 किञ्च । ढचात्मकेषु सूक्तेषु या प्रथमा योनिभूता तन्नाम्ना
 छन्दोग्रन्थस्य योनिग्रन्थ इत्यध्यापकसमाख्या । इतरस्य तु
 ढचसंघरूपस्य ग्रन्थस्योपरितनयोर्नामधेयेनीत्तरेति स-
 माख्या । स एव ग्रन्थः कर्मङ्गिसमर्पकं प्रकरणम् । पञ्च-
 दशमप्रश्नादिस्तीमानां ढचेष्वेवोत्पत्तेः । तस्मादुत्तरा-
 ग्रन्थस्य योस्तु चगतयोर्द्वितीयतृतीययोरेयमूहः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

त्रैशोक्ति जगत्वी द्वे आनित्रे गीतयेऽथवा ।

बृहत्यावादिभिः साम्यान्नात्तरात्वश्रुतर्बलात् ॥ ७ ॥

हादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशिकनामकं साम विहितम् ।
 तच्च विश्वाः पृतना इत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम् ।
 तस्मिंश्च त्वचे तस्या योनेरुत्तरे इति वृहत्या तिमिं नमन्तो-
 त्यादिके भ्राम्नात् । तत्र वृहत्यावुपेव्य तयोः स्थाने इति उत्-
 पत्तिमिदं अतिजगत्यावानीय तासु तिसृषु गेयम् । तथा
 मति समासु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुष्ठह्यते । अतिजग-
 तोषु सुवन्तीति श्रूयमाणमतिजगतीवृहत्वमन्यथा नोप-
 पद्येतेति चेति । मैवम् । उत्तरयोर्गायतौत्यक्तस्य संज्ञा-
 रूपस्थोत्तराशब्दस्याधोयमानयोर्वृहत्यां मन्व्यत्वात् । श्रुतिश्च
 बहुत्वलिङ्गात् समासु गानमिति न्यायाच्च बलीयसी । यदे-
 तदतिजगतीवृहत्वं तद्वृहत्याः स्वोकारेऽप्युपपद्यते । एक-
 विंशस्तांमस्यात्र विहितत्वेन तत्तमिदये प्रथमाया अति-
 जगत्याः समकृत्व आवर्त्तनीयत्वात् । तस्मात् त्रैशिकं साम
 वृहत्यांरुहनीयम् ॥

षष्ठाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

यन्तरे ककुब्बाद्या याथा वाद्योऽर्थवत्त्वतः ।

पुनः पदाप्रसिद्धादेरन्त्योऽर्थोऽन्यत्र वीक्ष्यताम् ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते । न वै वृहद्रथन्तरमेकच्छन्दो यस्तयोः
 पूर्वा वृहती ककुभायुत्तरे इति । अयमर्थः । वृहद्रथन्तरं
 तदेतत्मानहयमितरसामवटेकच्छन्दस्कं न भवति । यस्मात्
 कारणात्तयोर्वृहद्रथन्तरसाम्नोराशयभूतास्वृत्तु पूर्वा वृह-
 ताच्छन्दस्का । उत्तरे तु इति ऋची ककुपच्छन्दस्के । इतरिषां
 वामदेव्यादिसाम्नामाशये त्वचेऽवस्थितास्तिस्र ऋष एकच्छ-
 न्दस्का उत्तराग्रव्य भ्राम्नाताः संशरविलेशपरिहाराय समासु

गायेदिति न्यायेन निर्णीताश्चैव । इह तु वाचनिकं
 विषमच्छन्दस्कासु गानमिति । तत्र रथन्तरस्याश्रयतया
 ढचो नोत्तराश्रय्ये समान्नातः । किं तर्हि प्रगाथस्तदा-
 श्रयत्वेनान्नातः । स च द्वाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात्तृचो
 भवति । तयोश्च द्वयोर्ऋचोरभित्वा शूरत्वेषा प्रथमा ।
 सा च ब्रहती । न त्वावां अन्यो दिव्य इत्येषा द्वितीया ।
 सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का । तथा सति तां पङ्क्तिमपनीय
 तस्याः स्थाने दशतयीगते द्वे उत्पत्तिककुभावृचो ग्रही-
 तव्ये । कुतः । अर्थवत्त्वात् । उदाहृतेन ककुभावृत्तरे
 इति वाक्येन रथन्तरसाम्न आश्रयत्वेन ककुभोर्विनियुज्य-
 मानयोः ककुवृत्पत्तिरर्थवती भवति । अन्यथा वैयर्थ्यं
 स्यात् । किञ्च । आम्नाताया एकस्याः पङ्क्तिः स्त्रीकारे
 सत्यृचोर्द्वयोरेव लाभदेकं साम ढचे क्रियते स्तोत्रीयमिति
 वचनं विरुध्यते । तस्माद्रथन्तरसाम्न द्वे ककुभावृत्तरे
 ग्रहीतव्ये । अथमेव न्यायो ब्रहत्साम्नपि योजनीय
 इति प्राप्ते ब्रूमः । आम्नातयोर्ब्रहतीपङ्क्तयोरेव ककुवृत्प्रथ-
 नीया हि । अभित्वा शूरत्वेषा ब्रहती प्रथमा स्तोत्रीया ।
 तस्यामविक्रतायामेव रथन्तरं गातव्यम् । ततस्तस्यामृचि
 चतुर्थं पादं पुनरुपादायोत्तरस्याः पङ्क्तिः पूर्वाद्धेन सह
 प्रथनीयम् । मेघमष्टाविंगत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीयास्तोत्रीया ।
 सा चैका ककुप् संपद्यते । तस्यां च ककुभि चरमं
 पादं पङ्क्तेरुत्तरार्द्धेन सह प्रथम्य ढतीया स्तोत्रीया
 कर्त्तव्या । साच द्वितीया ककुप् संपद्यते । अनेन प्रथमन-
 प्रकारेण द्वयोर्ऋचोरान्नातयोस्तृचनिष्पत्तेर्नास्त्युक्तो वचन-

विरोधः । अस्मिंश्च यथने पुनःपदेति श्रीतीक्तिलेङ्गम् ।
 तथाच श्रूयते । एषा वै प्रतिष्ठिता ब्रह्मती या पुनःपदा ।
 तद् यत् पदं पुनरारभते तस्माद् वत्सो मातरमभि
 हिं करोतीति । अयमर्थः । या ब्रह्मती पुनःपदा
 भवति सैषा प्रतिष्ठिता । स्थिरा भवति । पदं चतुर्थः
 पादः । सोऽप्युगन्तरसम्पादनाय पुनः पठते । ततः सा
 ब्रह्मती पुनःपदा । सेयमुज्जाता । तस्याः पादो वत्सः ।
 तथा सति यस्मादत्र चतुर्थं पादमुद्गाता पुनरारभते तस्माद्
 वत्सो मातरमभिवीक्ष्य हिमिति शब्दं करोतीति । न
 केवलं लिङ्गमात्रेण प्रयथनम् । किन्तु कृन्दीगानां प्रसि-
 ष्ठापि । ते ह्येवं स्मरन्ति काकुभः प्रगाथ इति । किञ्च ।
 प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि यथनं गम्यते । प्रकर्षेण
 गानं यत्र स प्रगाथः । प्रकर्षो नामान्नातादृक्पाठादाधि-
 क्यम् । तच्च पूर्वाक्तरीत्या पादाभ्यासपुरःसरमुगन्तरसम्पा-
 दनेनोपजायते । तस्माच्चोत्पत्तिककुभो यहीतव्ये । किं
 तर्हि प्रअथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य तासु तिस्रषु रथ-
 न्तरं गातव्यम् । तथा ब्रह्मदपि । एवं सति पङ्क्तिः पाठः
 सार्था भवति । न चैवं ककुबुत्पत्तर्वैयर्थ्यमिति शङ्कनी-
 यम् । वाचः स्तोमे तदुपयोगात् । तस्मान्न कापि प्रयथने-
 ऽनुपपत्तिः ।

द्वितीयवर्षकमारचयति ।

यौधाजये रौरवे च ब्रह्मल्योरागमोऽथवा ।

अथनं पूजैवत्पत्नी पष्टिलिङ्गमिहोच्यते ॥ ६ ॥

इदमाम्नायते । रौरवयौधाजये बार्हते त्वचे भवत

इति । अथमर्थः । रौरवनामकं किञ्चित् साम । तथा यौधाजयनामकमपरम् । तयोर्द्वयोः साम्नीर्हृतीच्छन्दस्क-
 स्तृव आश्रय इति । उत्तरायण्ये तु तस्य सामद्वयस्याश्रय
 एकः प्रगाथ आस्तातः । तस्मिंश्च प्रगाथे पुमानः सोमित्य-
 साहकप्रथमा । सा च हृती । दुहान ऊर्ध्वदिव्यमित्यसा-
 हृद्द्वितीया । सा तु विष्टारपङ्क्तिः । तामितां विष्टारपङ्-
 क्तिमपनीय तस्याः स्थान उत्पत्तिर्हृत्वी द्वे ऋचाशानेतव्ये
 इति पूर्वपक्षः । हृतीविष्टारपङ्क्त्याः प्रथमविशेषिण्य
 द्वे हृत्वावृत्तरे सम्पादनीये इति राजान्तः । तत्रोभयत्र
 युक्तिः पूर्वन्यायेन द्रष्टव्या । लिङ्गं त्विमास्त्रायते । षष्टि-
 स्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनसवनमिति । अथमर्थः । रौरवयौधा-
 जयनामके सामनी माध्यन्दिनसवने गीयेते । तस्मिंश्च
 सवने त्रिष्टुपञ्चन्दस्का ऋचः षष्टिर्भवन्तीति । सेयं षष्टिसंख्या
 प्रथमपक्ष उपपद्यते । तथाहि । माध्यन्दिनसवने पवमान
 एकः । षष्ठस्तीत्राणि चत्वारि । पवमाने त्रीणि सूक्तानि ।
 उच्चा ते जातमित्वेकं सूक्तम् । तत्र मायत्रप्रस्तिस्त्र ऋचः ।
 पुमानः सोमिति द्वितीयं सूक्तम् । तच्च प्रगाथरूपम् । तत्र
 पूर्वा हृती । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । प्र तु द्रव परि
 कीयमिति तृतीयं सूक्तम् । तत्र त्रिष्टुभस्तिस्त्रः । षष्ठस्तीत्रे-
 ष्वभि त्वा शूरेति प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम् । तत्र पूर्वा हृती ।
 उत्तरा पङ्क्तिः । कथा नखिल इति द्वितीयम् । तत्र
 तिस्रो गायत्रः । तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयं
 प्रगाथरूपम् । तत्र हृतीपङ्क्त्या । तरोभिर्वा विद्दसुमिति
 प्रगाथरूपं चतुर्थम् । तत्रापि हृतीपङ्क्त्या । एव

मस्मिन् सवने सप्त सूक्तानि । तेषु नव सामानि गीयानि ।
 प्रथमे सूक्ते गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी । द्वितीये
 रौरवं यौधाजयं च । तृतीयं औशनम् । चतुर्थं रथन्तरम् ।
 पञ्चमे वामदेव्यम् । षष्ठे नौधसम् । सप्तमे कालियम् ।
 तत्र प्रथमसूक्तस्य सामद्वयनिष्पत्तये^० द्विरावृत्तावाश्रयभूता
 ऋचः षड्गायत्रो भवन्ति । पञ्चमसूक्तगता वामदेव्यमामा-
 श्रयभूतास्तिस्त्र ऋचः सप्तदशस्तोमसिध्यर्थमावर्त्यमानाः
 सप्तदश गायत्र इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिर्गायत्रः ।
 षष्ठे सूक्ते बृहतीषड्क्त्योः प्रग्रथनेन बार्हतस्तृची भवति ।
 तथा सप्तमेऽपि । तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुस्त्रिं-
 शद्बृहत्या भवन्ति । द्वितीयसूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हतं त्वं
 सम्पाद्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्बृहत्या भवन्ति । चतुर्थ-
 सूक्ते रथन्तरसामार्थं पूर्ववर्णकीर्तरीत्या प्रग्रथने सति
 द्वे ककुभावुत्तरे भवतः । प्रथमा तु स्वतः सिद्धा बृहती ।
 तत्र सप्तदशस्तोमे कृते सति पञ्च बृहत्या द्वादश ककुभश्च
 सम्पद्यन्ते । तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणमेवमात्रा-
 यत । पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया
 पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया
 सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः
 रिति । अथमर्थः । एका स्वतः सिद्धा बृहती । प्रग्रथिते
 द्वे ककुभावित्येवं विधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्त्तनीयः ।
 प्रथमे पर्याये त्रिर्बृहती गातव्या । सकृत् सकृत् ककुभौ ।
 द्वितीये पर्याये सकृद्बृहती । त्रिवारमनन्तरा ककुप् । सकृ-
 दन्या । तृतीये पर्याये सकृद्बृहती । त्रिस्त्रिः ककुभाविति ।

हिकरोति हिंकारीपलक्षितं मानं कुर्यादित्यर्थः । तदेवं
 तृतीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिर्गायत्रः
 पञ्चचत्वारिंशत्कृत्व्या द्वादश ककुभः सम्पन्नाः । तत्र
 ककुवष्टाविंशत्यक्षरा । तस्यां षोडशाक्षरे गायत्रीपाद-
 द्वये योजिते चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् सम्पद्यते । अनया
 दिग्वा द्वादशमनां ककुभां त्रिष्टुप् सम्पादनाय चतुर्विंशति-
 र्गायत्रीपादा योजनीयाः । तथा सत्यष्टौ गायत्र्या गताः ।
 पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते । तासां पञ्चचत्वारिंशत् पादाः ।
 तांश्च तावतीषु षहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः सम्पादनीयाः ।
 तत्र एताः पञ्चचत्वारिंशत्ककुपसु निष्पन्ना द्वादश षहतीषु
 सक्ते स्वतः सिद्धास्तिस्त्र इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षष्टिस्तिष्टुभ
 च नराग्रथ्ये समास्त्राणा एव लभ्यन्ते । उत्पत्तिहहत्यानयने-
 तु प्रकरणाश्रितानां तावतीनामलाभात् प्रकृतहानाप्रकृत-
 प्रक्रिये पसञ्चिदाताम् । तस्मात् त्रिष्टुभः षष्टिरित्येतद्वृद्धती-
 प्रग्रथनस्य लिङ्गम् । प्रग्रथनप्रकारस्त्वभिधीयते । पुनाजः
 सोम इत्यस्या षहत्याश्चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य-
 दुहान ऊवद्विथ्यमित्थितस्या विष्टारपङ्क्तिः पूर्वार्धेन संयोज-
 जयेत् । सा षहती भवति । एतद्वीथं चतुर्थं पादं द्विरभ्य-
 स्त्वात्तरार्धेन योजयेत् । सापि षहती भवति । तस्माद्योधा-
 ज्यरीरवयोर्षं हत्या उत्तरे प्रग्रथनीय । एवं नौधसकालेश-
 यारपि द्रष्टव्यम् ।

ततोऽथवर्गकमारचयति ।

श्यावः श्याथीगवेऽनुष्टुप्पनेया अथ्यनेऽथवा ।

पुरेव लिङ्गं जगती चतुर्विंशतिर्गायत्री नम् ॥ १० ॥

इदमाश्रायते । पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवंः पवमानः
सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे ढचे भवतः । श्यावा-
श्वान्धीगवे आनुष्टुभे ढचे भवतः । उष्णिह्नि सफम् । ककुभि
पौष्कलम् । कावमन्थं जगतीष्विति । अथमर्थः । अस्ति
ढतीथसवने पवमान आर्भवसंज्ञकः । तस्मिन् पञ्च सूक्तानि
सप्त सामानि । स्त्रादिष्ठया मदिष्ठयेत्येकं सूक्तम् । तस्मिन्
गायत्रस्तिस्त्र ऋचः । तासु गायत्रं संहितं चेति द्वे
सामनी । पुरोजिती वी अन्धस इति सूक्तान्तरम् । तत्रैका-
नुष्टुप् । उत्तरे द्वे गायत्रौ । तासु श्यावाश्वमान्धीगवं चेति
द्वे सामनी । इन्द्रमच्छ सुता इत्यपरं सूक्तम् । तस्मिन्नुष्णिह
स्तिस्त्रः । तासु सफं साम । पवस्व मधुमत्तम इति
प्रगाथः । तस्मिन् पूर्वा ककुप् । उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र
पौष्कलं साम । अभि प्रियाणि पवते चनोहित इत्यन्यत्
सूक्तम् । तत्र तिस्रो जगत्वः । तासु कावं साम । एतेषां
पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजिती वः पवस्वैत्यनयोः सूक्तयो-
र्द्यपि द्वे छन्दमी तथापि समासु गानं निष्पादयितुं
प्रग्रथने कृते सत्येकमेव छन्दः सम्पद्यते । ततो गायत्रप्रनुष्टु-
बुणिक्ककुब्जगतीभिः पञ्चच्छन्दाः पवमानोऽस्मिन् सवन
आवपनीय इति । तत्र पुरोजिती व इत्यस्मिन् सूक्ते श्यावा-
श्वमान्धीगवं च समासु गातुमुत्तरे गायत्रप्रावाश्राते परि-
त्यज्य द्वे उत्पत्त्यनुष्टुभावानेतथ्ये इति पूर्वपक्षः । चतुर्थे
पाठे पुनरुपादाय द्वे अनुष्टुभौ अथनीये इति राद्धान्तः ।
तत्रोभयत्र पूर्ववर्णकद्वयन्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या । लिङ्गं
त्वेवमश्रायते । चतुर्विंशतिजगत्वस्तृतीयसवन एका च

ककुभिति । सेयं संख्या प्रयथन उपपद्यते । तथा हि । गायत्रसंहितयोः सान्नीराश्रये गायत्रे ढचे द्विरभ्यस्ति सति षड्गायत्री भवन्ति । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टा-
 चत्वारिंशत्यक्षरा जगती । ततः षड्भिर्गायत्रीभिस्त्रिस्त्री
 जगत्वी भवन्ति । 'श्यावाश्वान्धीगवयोराश्रयभूताः प्रय-
 थिता द्विरभ्यस्ताः षडनुष्टुभी भवन्ति । मिलित्वा सप्त
 जगत्यः सम्पन्नाः । सप्तस्य पौष्कलस्य च सामान्तरवत्तृचे
 गानं न कर्त्तव्यम् । किंत्वेकैकस्यामृचि । तत् कुतोऽवग-
 म्यते । उष्णिहि ककुभीति सप्तम्यैकवचनान्ताभ्यां विशेष-
 विधानात् । अष्टाविंशत्यक्षरयोरुष्णिककुभीरेका जगती
 गायत्रीपादश्च सम्पद्यते । ककुभिर्मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः ।
 उष्णिहि च परः पाद इति तयोर्भेदः । कावल्याश्रयभूताः
 स्वतः सिद्धास्त्रिस्त्री जगत्य इति मिलित्वा पवमानेऽस्त्रि-
 काद्य जगत्वी भवन्ति । गायत्रीपादश्चातिरिच्यते । आर्भ-
 वपवमानवत्तृतीयसवने यज्ञायज्ञीयस्तांत्वमेकमस्ति । तस्य
 चाश्रयो यज्ञायज्ञ वो अग्नय इत्यसौ प्रगाथः । तत्र पूर्वा
 बृहती । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । तयोः प्रयथनेन ककुभा-
 वुत्तरे कर्त्तव्ये । तत्रैकविंशस्तीमः । तस्या विधायिका
 विष्टृतिरेवमान्नायवे । सप्तभ्यां हिं करोति स तिसृभिः
 स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यां हिं करोति स एकया स
 तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यां हिं करोति स तिसृभिः स
 एकया स तिसृभिरिति । अयमर्थः । प्रथमाया बृहत्या-
 स्त्रिषु पर्यायेषु त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त बृहत्यः ।
 मध्यमायाः ककुभः प्रथमद्वितीययोः पर्याययोस्त्रिःपाठः ।

अन्त्ये सकृत् । उत्तमायाः ककुभ आदौ सकृत् । द्वि-
तीयतृतीयशोस्त्रिस्त्रिरित्येवं चतुर्दश ककुभः । तासु
ककुप्सु द्वादशाक्षरा मध्यमपादाश्चतुर्दश । तेषु सप्त
पादाः सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः । ततः सप्त जगत्या
भवन्ति । अवशिष्टा अष्टाक्षराः ककुभामाद्यपादा अन्त्य
पादाश्च मिलित्वाष्टाविंशतिः । तेषु षड्भिः पादैरेका
जगतीत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्री जगत्या भवन्ति ।
ये तु द्वादशाक्षरा सप्त पादाः पूर्वमवशिष्टास्त्रिषु पवनानग्रे-
षांष्टाक्षरः पादा योजनीयः । ककुभां शेषेष्टाक्षरेषु
चतुर्थे पादेषु चत्वार्यक्षराणि योजनीयानि । ते द्वे जगत्याः
भवतः । तदेवं यन्नायज्ञीयस्तोत्रे तयोद्ग जगत्यः पूर्वीकाः ।
पवमानगता एकाद्गति चतुर्विंशतिर्जगत्यः । चतुरक्षर
वर्जिताश्चत्वारोऽष्टाक्षरपादा मिलित्वा ककुबिका भवति ।
अनेन लिङ्गिनि श्यावाखमास्त्रीगवं च प्रशथितं तच्च
मातव्यम् । न तु तत्रोत्पत्त्यनुष्टुबानयनमिति स्थितम् ।

चतुर्थवर्णकमारचयति ।

चतुःशतं प्रशथनसृचः पादस्य वाग्रिमः ।

तच्च मुख्यत्वती मैवसृगन्त्वस्य वर्णनात् ॥ ११ ॥

गवामयनि ब्रह्मसाम विहितम् । अभीवर्त्ता ब्रह्मसाम
भवतीति । तत् प्रकृत्य श्रूयते । चतुःशतमैन्द्रा वाहृतः
प्रगाथा इति । चतुरक्षरयनसंख्याका इन्द्रदेवताका
ष्ट इतीच्छन्दस्काः प्रगाथा ऋग्द्वयात्मिकाः । तेष्वेकप्रगाथगः
द्वे ऋचौ । द्वितीयप्रगाथगतामिकाचचं च प्रग्रथ
द्वेष्वभीवर्त्तनामकं साम गातव्यम् । तथा सत्यान्नातः

नामविकृतानामेष तिसृणामृचां लाभानुचक्षु मृच्यन्तं
भवति । पूर्वोक्तरीत्या पादप्रयत्ने तु विकृतत्वादसुख-
स्तृचः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा यथा यथा
भवन्ति तदेव सामेत्युचामम्यत्वमत्र वक्ष्यते । तत्र
पादप्रयत्ने सम्भवति । ऋक्प्रयत्ने तु येषु ऋक्पूर्वेषु
वृचस्यान्या सैवात्तरस्य वृचस्याद्येत्यन्यत्वमृचा न
स्यात् । तस्मात् पादस्य प्रयत्नम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

समुच्चया दिकल्पया वा विभिन्ना गीतिहेतवः ।

आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाहिकल्पनम् । १२ ॥

छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेषु विनक्षणा गीति-
हेतवोऽक्षरविकारादय आन्नायन्ते । ते सर्वे कर्मानुष्ठाने
समुच्चैतव्याः । कुतः । प्रयोगवचनेन सर्वेषां परिग्रहीत-
त्वात् । मैवम् । एकैकशास्त्रीकैरेवाक्षरविकारादिभिर-
ध्ययनकाल एव गीतिस्वरूपनिष्पत्तिः । तन्निष्पत्तिलक्ष-
णस्य प्रयोजनस्यैवात्वात् प्रयोगवचनपरिग्रहीता अपि
ब्रूहिद्यववद् बहुद्रथन्तरवच्च विकल्पन्ते ।

अष्टमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

ऋक्सामभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नाैव वाच्यिमाः ।

पुरेव मैवमृङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात् ॥ १३ ॥

कचित् कमविशेषे श्रूयते । ऋचा स्तुवते । साम्ना
स्तुवत इति । तत्र पूर्वन्यायेन विकल्प इति चेत् । मैवम् ।
ऋङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात् । यदृचा स्तुवते
तदसुरा अन्ववायन्त्यान्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्त्य

एवं विद्वान् साम्ना सुवीतेत्यृचं निन्दित्वा साम प्रेशस्यं
सिद्धप्रत्ययेन साम विहितम् । तस्मात्साम्नेव स्तीतव्यम् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

गामस्य नियमो नीत विद्यते वङ्गुपस्थितौ ।

नाम्ना न ह्यतीऽस्यैव प्रकृतित्वाच्छ्रुतेरपि ॥ १४ ॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते । अयं सहस्रमानेव इत्येत-
याह्वेनीयमुपतिष्ठत इति । असांहुगप्रगीता संहिता-
अन्ये समाम्नाता । प्रगीता गानग्रन्थे । ततो वङ्गरूपं-
स्थाने तस्यामृचि गामं न नियतम् । किन्तु विकल्पित-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्यैव नियमो गाने । कुतः ।
सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात् । ऋचां संहितापाठी-
ऽत्र गानायैव । न ह्याधारमन्तरेण नातुं शक्यते । अधो-
स्थित । अयं सहस्रित्यृक्पतीकपूर्वकेण वाक्येनोपस्थान-
विधानाद्वाक्यस्य प्रकरणात् प्रबलत्वाद्दृष्टव्योपस्थानमिति ।
तत्र । प्रकृतप्रगीतमन्त्रवाचिन्या एतयेति सर्वनामश्रुतेः
प्रबलतरत्वात् । तस्मात् प्रगीतयोपस्थानम् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

तैस्वर्यादि समुच्चयं विकल्प्यं तान एव वा ।

प्रयोगावर्धतो ही नो वचनात् स्मृतिकल्पितात् । १५ ॥

अग्निमूर्धेत्यादियाज्यापुरोऽनुवाक्यादयो, मन्त्राः साम-
प्रसङ्गा द्विचार्थ्यन्ते । ते च कस्याश्चिच्छाखायां तैस्वर्येणा-
धीवन्ते । कैश्चिन्नातुःस्वर्येण । उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो
व्यतिरिक्तश्चतुर्थः स्वर एकश्रुतिः । तां चाध्यापकाः प्रचय-
इत्याचक्षते । तत्र प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गीपसंहारित्वात्

समुच्चयस्त्रैस्त्र्यंशदीनामित्येकः पक्षः । अध्ययननिवृत्ति-
लक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वादिकल्प इति द्वितीयः पक्षः ।
नैती द्वौ पक्षौ युक्तौ । एकश्रुतेर्व्याकरणश्रुतौ विहितत्वात् ।
तथा च पाणिनीयं सूत्रम् । यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्गसाम-
स्त्रिति । अग्निं गृह्णांमि सुरथमित्यादयो मन्त्रा यजमा-
नेनैव जप्यन्ते । न्यूङ्गाः प्रणवाः । सामानि रथन्तरादीनि ।
एतेभ्यो जपादिभ्यो व्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येक-
श्रुतिर्भवति । अनया च स्मृत्यानुमितं वेद्वाक्यमेतत् ।
तानो यज्ञकर्मणोति । तान इत्येकश्रुतेः पूर्वाचार्यसंज्ञा ।
न चैकश्रुतित्वे स्वराध्ययनं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वरवि-
शेषेण बहुव्रीहिततपुरुषसमासादिनिश्चये सत्यर्थविशेषस्या-
वबोधः शक्यत्वात् । जपादिषु तु यथाध्ययनं स्वरः प्रयो-
क्तव्यः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आयीभावो योनिवशादुत्तरावशतोऽथवा ।

गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्यो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति श्रूयते । तत्र कथं
नश्चित्र आ भुवदित्यसाप्तग्योनिः । तस्यासृचि कथेत्यत्तर-
द्वयमाद्यो भागः । नश्चित्र आ भुवदित्यत्तरषट्कं द्वितीदो
भागः । तस्मिन्भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्थोपरित-
नमिकारं विलोप्य तस्य स्थान आयीभावमाश्रय
गीतिर्निष्पादिता । कस्त्वा सत्वी मदानामित्यनन्तरभावि-
न्य, नरा । तस्यो योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्थोपरि-
तनं यकारमाकारं लोपयित्वा तयोः स्थान आयीभावः

कार्यः । अभी षु ण इत्यसावपरोत्तरा । तस्यामपि चतु-
 र्थाक्षरे णकारस्योपरिस्योपरितनमकारं लोपयित्वा तस्य
 स्थान आयीभावः कर्त्तव्यः । अन्यथा गीतिनाशप्रसङ्गा-
 दिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र योनौ वर्णान्तरस्यागमः ।
 किं तर्हि विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकारः
 सामप्रसिद्धया प्रक्रियया वृद्धः सन्नकारो भवति । तस्य
 संध्यक्षरत्वादकारः पूर्वभागः । इकार उत्तरभागः ।
 तावुभौ विश्लेषेण गीयमानावायीभावं प्रतिपद्येते ।
 तथा च सामगा आहुः । वृद्धं तालव्यमायीभवतीति ।
 तथा सत्युत्तरयोश्चतुर्थाक्षरे नास्ति तालव्य इकार इत्यायी-
 भावो न कर्त्तव्यः । अभी षु णः सखीनामविता जरि-
 तृणामित्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्योपरितन
 इकारः पूर्ववदायीभवति । सांख्यमायीभाव उक्तरीत्या
 वर्णाभिव्यञ्जकत्वादुत्तरागतवर्णवशेन कर्त्तव्यः । गीत्य-
 र्थत्वाभावेन यानिक्रमे तेन विनापि न गीतिर्विन-
 श्यति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

स्त्रीभा नात प्रदिश्यन्ते नागीतित्वेन वर्णवत् ।

स्वरादिवत् प्रदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥ १७ ॥

वामदेव्यसाम्नी योनौ हयोरर्हयोर्मध्य ओंकारद्वयेन
 होशब्देन हायीशब्देन च निष्पन्नः स्त्रीभ एवमाञ्जातः ।
 ओं ओं हो हायीति । सांख्यं स्त्रीभो नोत्तरयोरिति दि-
 श्यते । कुतः । अगीतित्वात् । यद्योन्यां तदुत्तरयोगीय-
 तीति गीतिमात्रमिति दिश्यते । तत्र प्रथमाया ऋचौ

वर्णा यथा नातिदिश्यन्ते । तथा स्तोभा अपीति प्राप्ते
ब्रूमः । स्वरो वर्णविज्ञेषी विराम इत्येते गीत्युपयोगित्वात्
यथातिदिश्यन्ते । तथा स्तोभा अपि गीतिकालपरि-
च्छेदकत्वादतिदिश्यन्ताम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किंवास्ति न विवर्णता ।

आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥ १८ ॥

न तावद् विवर्णत्वं तल्लक्षणम् । वर्णविकारस्य विप-
रीतवर्णत्वेन स्तोभत्वप्रसङ्गात् । अस्मिन् आ वाहोत्यस्यामू-
च्यकारस्य स्थान ओकारं कृत्वा गायन्ति ओग्नायीति ।
अधिकी वर्षः स्तोभ इत्युक्ते सत्यभ्यासेऽतिव्याप्तिः । पिब
सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतस्यामृषि दतुत्वत्यक्षरत्रयं गान-
काले तिरभ्यस्तम् । अतो विकाराभ्यासयोरतिव्याप्ते-
र्नास्ति लक्षणमिति चेत् । मैषम् । अधिकत्वे सत्युग्वि-
लक्षणवर्णः स्तोभ इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात् । लोकेऽपि
समायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं कालक्षेप-
मात्रहेतुकं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते । तस्मादस्ति
लक्षणम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

न स्युः स्वर्वात्रनीवारा व्रीहिस्यानेऽमितेन हि ।

विकारतडितास्ते स्युः प्रोक्षणादिरतो भवेत् ॥ १९ ॥

मध्वाशनखपूतत्वपरिधीरापदेऽपि ।

ये धर्माः षड्हादौनां ते कार्याः स्थानपाततः ॥ २० ॥

सामीही गतः । अथ संस्कारोद्दः । वाजपथे नैवा-

रश्चरः श्रुतः । तत्र नीवारणां व्रीहिस्थानपाते प्रमाणा-
भावाद् व्रीहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नीवारेषु न कर्तव्या
इति चेत् । मैवम् । नैवार इत्यस्य विकारार्थतद्धितस्य
व्रीहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात् । यथा व्रीहयस्तण्डुल-
हारिण हविर्निष्पादमाधनम् । तथा नीवारा अपि । तस्मात्
सन्ति प्रोक्षणादयः । अयं न्यायो मध्यमनादौ योजनीयः ।
संस्थितं वृष्टेः षड्हे मध्याशयेद् घृतं वेत्यत्र षड्द्वधर्मी व्रत-
त्रियमादिर्मध्यमने कर्तव्यः । राजसूये नैऋतं चरुं नखा-
वपृतमित्यत्रोत्खलमुसलयोर्धर्मः प्रोक्षणं नखेषु कर्तव्यम् ।
चातुर्मास्येषु परिधीं पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र यूपधर्मः पशुनि-
योजनं विस्पष्टमेव परिधीं श्रुतम् । ज्योतिष्टोम ऐरं
कृत्वाह्नियमित्यत्र गिरापधर्मं श्रायीभावादिरिरापदे
कर्तव्यः ।

त्रयोदशाधिकरणमारभयति ।

न यूपधर्माः परिधीं सन्ति वान्यार्थकत्वतः ।

नाविरोधादञ्जनाद्याः स्युर्नियोजनसाधने ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्यं पशुनियोजनं स्थविष्ठे मध्यम-
परिधावान्नायतं । परिधीं पशुं नियुञ्जीतेति । तत्र नियो-
जनकार्येण परिधेर्यूपस्थानीयत्वेऽपि न यूपधर्मास्तक्षणा-
दयोऽञ्जनादयश्च तत्र युक्ताः । तः । अग्निपरिधानार्थं
मध्यमपरिधेरितरपरिधिवदुत्पन्नत्वादिति चेत् । वाढम् ।
अन्यार्थमुत्पन्नस्यापि वन्नान्नियोजनसाधनत्वमस्ति । यूपी-
ऽपि पशुनियोजनार्थं संस्क्रियते । ततो नियोजनसाधने प-
रिधीं युक्ताः संस्काराः । ननु परिधिस्त्वक्साहितः शयानश्च ।

तत्र तच्चक्षोष्णायौ यूपधर्मा विरुध्यते । एवं तर्हि ती
मा भूताम् । अविरुद्धास्त्वञ्जनादयः कर्त्तव्याः । तथा मति
संस्कारनिमित्तस्य यूपशब्दस्य परिधावपि मुख्यत्वाद् यूप-
याज्यमानायानब्रूहीत्यस्मिन् प्रेषमन्त्रे परिधयेऽज्यमानायै-
त्यवमूहो न कर्त्तव्यः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

श्रुतदध्नीः प्रणोतानां न धर्माः सन्ति वा न हि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वमास्यतः ॥ २२ ॥

अभ्युदयेष्ट्यां श्रुते चरुम् । दधामि चरुमिति श्रुतदधनी
आस्नाति । तयोः प्रणोता धर्मा न कर्त्तव्याः । हविश्रपणा-
र्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कारा अपः प्रणोताः । दधि-
पयसौ तु अरणार्थं नोत्पन्ने । किन्तु हविश्चेन प्रदानार्थ-
मुत्पन्ने । ततः साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयो-
रिति चेत् । मैवम् । अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र
चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् ।
ततः समानत्वात्तर्माः सन्ति ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

वृहद्रथन्तरे धर्मैः संकीर्णं वा व्यवस्थिते ।

पृष्ठैक्यात् संकरो धर्मं निर्देशादेव्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

ज्यातिष्टोमे विकल्पितं पृष्ठस्तीव्रं विहितम् । वृहत्-
पृष्ठं भवति । रथन्तरं पृष्ठं भवतीति । तत्रोभयत्र
धर्माः श्रुताः । वृहति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत् ।
रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदित्यादयः । त उभयत्र
संकीर्णं रन् । पृष्ठमिद्विलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वादिति

षेत् । न । निर्देशभेदात् । साङ्ख्यं त्वबेलक्षणे न
 ब्रह्मदिति रथन्तरमिति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्येयाताम् ।
 किञ्च । उभयधर्मसाङ्ख्यं विरुद्धम् । उच्चैर्गेयं बलवद्-
 गेयमिति ब्रह्मर्षे । नोच्चैर्गेयं न बलवद्गेयमिति रथ-
 न्तरधर्मः । तस्मादुभयोर्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

तयोर्धर्माः समुच्चया न वा कण्ठरथन्तरे ।

द्विस्थानत्वाद्भाष्य आद्यो विरोधाद्दार्त्तिकेऽन्तिमः ॥२४॥

वैश्वस्तीमे कण्ठरथन्तरं पृष्ठं भवतीति श्रूयते ।

तत्र कण्ठरथन्तराख्यसाम्नः पृष्ठस्तीव्रसाधनयोः प्राक्ततयो-
 र्ब्रह्मद्रथन्तरयोः स्थाने पतितत्वादुभयसम्बन्धिधर्माः समुच्चि-
 तव्याः । ये तु विरुद्धा धर्मा उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयस्ते
 विकल्पन्ताम् । समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरोधाभावात्
 प्रकृताविव निर्देशभेदस्यात्राभावाच्च समुच्चय इति भाष्य-
 कारस्य मतम् । विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पतितत्वा
 द्विरुद्धधर्माचारस्यात्र विकल्प एव युक्तः । न तु समुच्चय इति
 दार्त्तिककारस्य मतम् । तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः
 पूर्वपक्ष उन्नयः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

द्विसामके द्वयोर्धर्मसाङ्ख्यं वा व्यवस्थितिः ।

पृष्ठैश्चात् संकरो मैवं धर्माणां सामगतवतः ॥ २५ ॥

गोसव उभे कुर्यादित्यादिना मीसवादी ब्रह्मद्रथन्तर-
 सामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तीव्रं विहितम् । तत्र पृष्ठस्तीव्रस्यैक-
 त्वेन धर्मव्यवस्थाया असम्भवाद्ब्रह्मद्रथन्तरधर्मः कर्त्तव्यः ।

रथन्तरेऽप्यभयधर्मा इत्येवं साङ्ख्यमिति चेत् । मैवम् ।
न ह्येते पृष्ठस्तीव्रप्रयुक्ता धर्माः । किन्तु सामप्रयुक्ताः ।
ततः साम्नीर्भेदाद्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

सौर्यादी पार्वणी हीमी स्तो न वा कालदेवकी ।

स्तः संघदेवकी संघाविकारत्वान्न तत्र ती ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । सुवेण पार्वणी जहोतीति ।
तत्र पवशब्दः कालविशेषवाची । ततः कालदेवकी ती
हीमावारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्सौर्यादिविक्रति-
ष्वतिदिश्यते इति चेत् । मैवम् । पर्वशब्दस्याग्नेयादि-
त्रिकसंघपरत्वात् । दानार्थवाचिनः पृष्ठातेर्धातीर्निष्पन्ना-
ऽयं पवशब्दः । स च प्रियते दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरण-
व्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः मन्-
प्रकरणवगादाग्नेयादिकमेतयसंघमाह । तथा च मन्त्र-
वर्णाऽप्यनुगृहीतो भवति । ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं
यजामह इत्येका मन्त्रः । अमावास्या सुभगा सुगेवा धेनु-
रिव भूय आप्यायमानेत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमवत्कर्म-
त्रयमङ्गस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विक्रतिः
सौर्यादिः । किन्त्वाग्नेयस्यैव । ततः सङ्घार्थयोर्हीमयो-
र्नास्ति सौर्यादी प्राप्तिः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

संकीर्णा सङ्घयोर्हीमी न वा प्रकरणादुभौ ।

संकीर्णावुपकार्यस्य भेदादेती व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात् प्रयाजादिवर्गऽपि

होमद्वयं कर्त्तव्यम् । पूर्णमासेऽपि तथेति चेत् । मेवम् ।
उपकार्योर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यव-
स्थाया युक्तत्वात् ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

देवता यजयो वा स्वः प्रयाजे समिदादयः ।

विष्णादिवद्देवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमान्नातम् । समिधो यज-
तीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजती-
त्यादी द्वितीयानिर्दिष्टा विष्णादयो देवताः । तथा
समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः संस्क्रियन्त
इति दृष्टार्थत्वलाभ इति चेत् । मेवम् । सर्वत्र चतुर्था
तद्वितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद् यथा । यदग्नेये साद्यं
जुहुयात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । न चात्र समि-
दादिषु चतुर्थीतद्वितौ विद्येत । तादर्थ्यप्रतीती देवता
भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किंत्वीमित-
तमत्वम् । तच्च कर्मेनामत्व उपपद्यते । अग्निर्होत्रं जुहा-
तीत्यादी तद्दर्शनात् । यथा पाकं पचतीत्युक्ते पचि-
क्रियायाः कर्त्तव्यता प्रतीयते । तथा समिधो यजतीत्युक्ते
समिदयाग कर्त्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजती-
त्यादौ तादर्थ्यमुपचर्यते । प्रयाजनन्त्रेषु समिधो अग्ने
आज्यस्य विद्यन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैक-
वचनान्तं देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तीकृत्य ता-
दृशैरेव शब्दैरिह परागा अभिधीयन्ते । समिधो यजति
तन्नूपानं यजति । इडां यजति । बर्हिर्वयंजति । स्वाहा

कारं यजतीति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः । किन्तु
यागाः केवला विधीयन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्य-
विशेषानवगमात् प्रकरणेनारादुपकारकत्वम् । पञ्चमप्रया-
जस्य तु वक्ष्यमाणान्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमैः
ऽभिधास्यते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवम-
स्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अग्नित्रीह्यादयो नोह्या ऊह्या वा न हि चीदनात् ।

विवक्षा देवहविषोर्दृष्टत्वादृश्यते ततः ॥ १ ॥

प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामीति देवताविषयो मन्त्र
ग्रान्नामः । व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति द्रव्यविषयः ।
विकृतिपु स्रय्याय जुष्टं निर्वपामीति नीवाराणां मेध सुम-
नस्यमान इत्यवमृहो न कर्त्तव्यः । कुतः । चोदकेन पथा-
वस्थितस्यैव मन्त्रपाठस्यातिदृष्टत्वादिति चेत् । मैवम् ।
प्रकृतौ देवताहविलक्षणार्थैव विवक्षा । तथा सति तत्-
प्रकाशनरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य नाभात् । अग्निव्रीहिगच्छ
विवक्षायामदृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्रसज्येत । तस्मात् सृष्ट्यै
नीवारलक्षणार्थप्रकाशनार्थोहः कर्त्तव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

हरिर्तीक्ष्णः पीण्डरीकं न त्याजा त्यज्यतेऽथवा ।

जादृष्टार्थत्वतो मैवं गुणाद् द्रव्यस्य भासनात् ॥ २ ॥

श्रीं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकाम इत्यत्र षोडशरीकाणि
 बर्ही षि भवन्तीति श्रुतम् । तत्र स्तरणमन्त्रशोदकप्राप्तः ।
 दर्भैः स्तूणीत हरितैरिति । तत्र पूर्वन्यायेन दर्भशब्दस्थाने
 पुण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः । हरितशब्दसु प्रकृतौ नापूर्वार्थ-
 द्रव्यवाची । ततोऽसमवेतार्थत्वाद्विक्रतावप्यदृष्टार्थमनूहेन
 प्रयोक्तव्य इति चेत् । मैवम् । गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशने
 सति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात् । तस्मात् पुण्डरीकैः
 स्तूणीत रक्तैरित्यनूहनीयम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यूपस्पर्शं वैदिकं वा लौकिकं मन्त्रकौत्तनम् ।

श्राव्यः प्रकरणान्मैवं लौकिकं प्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

ज्यातिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपस्पर्शस्य प्रायश्चि-
 त्तमान्नातम् । यद्येकं यूपमुपसृग्देष्टे तं वार्यो इति ब्रूया-
 दिति । तदिदमुच्छ्रयणाञ्जनादिकालीनवैदिकस्पर्शं भवति ।
 कुतः । तत्प्रकरणादिति चेत् । मैवम् । यूपो वै यज्ञस्य दु-
 रिष्टमामुञ्चते यद्यूपमुपसृग्येद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चेत्तस्माद्यूपो
 नोपसृश्यत इति प्रतिषिध्य पश्चात् प्रायश्चित्तान्नानात् । प्र-
 तिषेधश्च लौकिकस्पर्शविषयः । वैदिकस्य विहितत्वात् ।
 तस्माल्लौकिकं स्पर्शं प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पाशं पाशान् द्वयोः पश्वोरिको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ।

एकैकत्वे द्वयत्वे किमकस्योहीऽथवा द्वयोः ॥ ४ ॥

एकेनेव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च ।

अधिकारेण बह्वथे एकार्थे । समवायतः ॥ ५ ॥

प्राकृतत्वादुभावूह्य एकार्थोऽत्र विवक्षया ।

बह्वर्थोऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकृतमितः ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमेऽन्वीषोमीयपश्चादेकवचनान्तबहुवचनान्तौ
हौ पाशमन्त्रो भिन्नयोः शाखयोराम्नातौ । अदितिः पाशं
प्रमुमोक्ते तमित्येकत्र । अदितिः पाशान् प्रमुमोक्ते
तानित्यपरत्र । तावुभौ पाशद्वयोपेतायां विक्रतो चीद-
केनातिदिष्टौ । सा च विक्रतिरेवमान्नायते । मैत्रं खेत-
मालभेत वारुणं कृष्णमपां चीप्रधोनां च संभावन्नकाम
इति । तत्रैकेनेव मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरतिदेश
इत्याद्यः पक्षः । तदाप्यविक्रतस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वादु बहु-
वचनान्तो मन्त्रो युक्तः । प्रकृतावेकस्मिन् पश्चात्समवेता-
र्थतया बहुवचनस्य विक्रतावनूहनीयत्वादित्येकः पक्षः ।
सादृश्वबहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसमवेतार्थः प्रकृतौ
भवति । एकवचनान्तस्य मन्त्रे प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्द्वि-
कृतावतिदिश्यताम् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति
पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विक्रता-
वतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तरत्वे-
नोपन्यस्तावुभावपि पक्षावयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे
त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विक्रतावूहनीयः ।
बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीय इति पूर्वपक्षः ।
लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरकृतमशक्यत्वाद् द्विवच-
नान्ततया सोऽप्यूहनीय इति रादान्तः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

उत्कृष्टर्थ्या न वा मन्त्रो बहुधाऽसङ्गतत्वतः ।

उत्कर्षी न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्यायकल्पना ॥ ७ ॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्तस्तस्य
प्रकरणादुत्कर्षी बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्त्तव्यः । कुतः ।
एकस्मिन् पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत् । नाम्ना-
वृत्कृष्टव्यः । किंत्विकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्प-
नीयः । न हि पाशानित्यत्र प्रधानांशस्यानन्वितत्वमस्ति ।
प्रातिपदिकविभक्तयोः प्रातिपदिकं प्रधानम् । धर्मिवाच-
कत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वाद्-
गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तौ कर्मादिकार-
कवाचित्वात् प्राधान्यम् । वचनस्य कारकसंख्याभिधा-
यित्वाद् गुणत्वम् । तथा मति बहुवचनान्ते पाशशब्दे
प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संग-
च्छति । गुणभूते तु बहुवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया ।
पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत इति । तस्माद् गुणभूतं वच-
नमात्रमनुसृत्य कृतस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठी न बाध-
नीयः । किन्तु प्रधानानुमारेण मन्त्रयोः समानबलत्वा-
द्विकल्पः कर्त्तव्यः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

पत्नीमिति द्विपत्नीदावृच्छं नी वाह्यतेऽर्थतः ।

नीपदेशस्य सामान्यादतिदेश्यप्रवृत्तितः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रे पत्नीयते । पत्नीं संनद्येति ।

तत्रैकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवच-
नान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च
प्रयोगेऽर्थवशाद्दृश्यते इति चेत् । मैवम् । किमुपदेश-

प्राप्तस्थोहः । अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाद्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात् । तदानीमेकवचनं विवक्ष्यते । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विपत्नीकबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्यते । तत्र कुत ऊहानूहचिन्तावकाशः । साधारणे त्रुपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयमेव पाशन्त्यायेन विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेऽसमवेतार्थतया पत्नीपदेषु यथावस्थितमेव पठनीयम् । नाप्यतिदेशप्राप्तस्थोह इति द्वितीयः पक्षः । द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशायोगात् । तस्मादत्र नास्त्यूहः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ऊह्यो नो वैष विक्रतावृद्धोऽपाठेन पाशवत् ।

नादृष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसता न हि ॥ ८ ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विक्रतो द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरूहनीयः । कुतः । पाठाभावात् । प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्तीऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विक्रतो तु बाधकस्य पाठस्याभावेनास्मदायत्तप्रयोगेऽर्थानुसारेणोही युक्तः । अत एव पूर्वं द्विपाशयुक्तायां विक्रतावेकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेत् । मैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे सति विक्रतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अत्रोच्यते ।

प्रकृती छान्दसत्वेन व्यत्ययेनैकवचनमेव द्वित्वबहुत्वयोरप्य-
र्थयोर्वर्त्तत इति । एवं तर्हि विकृतावप्युहमन्तरणैव
द्वित्वबहुत्वाभिधानान्माभूदूहः । न चैवं पांशुऽप्यृही मा
भूर्दिात शङ्कनीयम् । प्रकृतावैकवचनबहुवचनयोरैकस्मि-
न्नेव पागे वैदिकप्रयोगदर्शनात् । द्वित्वे तदभावात् ।
तस्मात् पाशस्योही विकृती । न तु पत्नीपदस्य ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीयसवनस्थानुष्यविधयो यद्दि ।

प्राक्षा इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन नोहनम् ॥ १० ॥

अग्निष्टोमाकथ्यषोडश्यतिरात्ररूपासु ज्योतिष्टोमस्य
संस्थास्वर्कात्तरवृद्ध्या सवनीयाः पशव आम्नाताः । आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलभ्य ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयः । ऐन्द्रो
वृष्णिः षोडश्याग्नि तृतीयः । सारस्वती मेष्यतिरात्रे चतु-
र्थीति । त एते सवनीयपशवोऽग्नीषोमीयपशुना समान-
विधयो न तु तद्विकृतय इति कस्यचित् पूर्वपक्षिणो मतम् ।
तदेवाभ्युपगम्य कृत्वाचिन्ता क्रियते । अधिगुप्तेवमन्त्रं
प्राक्षा अग्निं भरतीति वाक्ये पुंलिङ्गचतुर्थ्यैकवचनान्त
इदंशब्दः पठितः । तस्य मेष्यां स्त्रीलिङ्गतया नास्युह
इति प्रथमपादे निर्णीतम् । इह त्वैकवचनस्य पशुद्वित्वबहु-
त्वयोः पत्नीशब्दवत् पूर्वोत्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ । अर्थानुसारेण
द्विवचनबहुवचनयोरूह इति पूर्वः पक्षः । उपदेशस्य साधा-
रणत्वेन सर्वत्र समवेतार्थयोः प्रातिपदिकविभक्त्योरैव विव-
क्षितत्वेनैकवचनस्याधिवक्षितत्वात् कथञ्चिद्विवक्षितत्वेऽपि
छान्दसेन वचनव्यत्ययेन द्वर्थबद्धर्थवाचित्वात्नास्युह इति

रादान्तः । परमार्थेनस्तु नवनोद्यपशूनामग्नीषीनीयविक्रति-
त्वादस्यैव लिङ्गवचनयोः पाशन्वायेनोहः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

ब्रीहिप्रतिनिधिवृद्धौ ब्रीहोणामिति नास्ति वा ।

अर्थादूहो न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः ॥ ११ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोऽवयवसामान्योपेतं द्रव्या-
न्तरं तस्य प्रतिनिधिभवेति । तद् यथा । ब्रीहोणामपचारे
नोवारास्तेषां स्थाने निविशन्ति । तदेतत् षष्ठेऽध्यायेऽव-
स्थितम् । प्रतिनिहितेषु नीवारेषु ब्रीहोणां मधेत्ययं मन्त्र
कहितव्यः । कुतः । अर्थानुसारादिति चेत् । मैवम् ।
नैवारे चरौ नोवाराणां साधनत्वेन विहितानां ब्रीहिस्था-
नीयतया भवति मन्त्रस्योहः । इह तु न नोवाराः साधन-
त्वेन विहिताः । किन्तु भूयोऽवयवसादृश्यद्वारा प्राप्यन्ते ।
ततोऽवयवानामेव साधनत्वम् । तथा सति ब्रीह्यवयवेष्व-
विकारेण यथा ब्रीहिशब्दः । तथा नोवारातयैरेवपि प्रह-
त्तनांस्त्यूहः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

द्विपर्वाश्चक्षुराद्यृही न वोहः पशुभेदतः ।

तेर्जामात्रस्य सूर्यादावेकौभावादनृहनम ॥ १२ ॥

अग्नीषीनीयपयावध्रिगुणैरे पशुमन्त्रश्चिचक्षुरादीनां
सूर्यादिर्ममर्गं आम्रायते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं
प्राणमन्त्रवसृजतात् । दिशः श्रोत्रमित्वादिः । मैत्रं श्वेत-
मालभेत वारुणं कृष्णमिति विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्मन्त्र-
गताश्चक्षुरादिशब्दा द्विवचनात्तत्त्वेनोहनौयाः । कुतः । पशु-

भेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वादिति चेत् । मैवम् । न
 ह्यत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विव-
 क्षितम् । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेक-
 वचनान्तचक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात् । गोलकस्य सूर्यादि-
 प्राप्तप्रसम्भवाच्च । यत् तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तजो-
 मात्रं तदत्र चक्षुरादिशब्दैर्विवक्षितम् । तच्च पञ्चनेकत्वेऽपि
 नर्ता निर्गम्य सूर्यादावेकीभूतत्वात् समुद्रप्रविष्टनदीवत्
 भेदेनावतिष्ठते । तस्मान्नास्त्यूहः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥ १३ ॥

तस्मिन्निवाधिगुप्रैषे श्रूयते । एकधास्य त्वचमाच्छ्रता-
 दिति । किन्वीत्यर्थः । तत्र द्वयोः पञ्चोरेकधेत्यस्य शब्दस्य
 नास्ति विकारः । कुतः । तस्य शब्दस्यैह महत्ववाचित्वात् ।
 एकधा गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् पञ्चने-
 कत्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य
 घटत इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृताविकस्मिन् पशौ यौगपद्य-
 लक्षणाऽर्था न सम्भवति । ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः ।
 त्वगियमयवयो बहुकृत्यो न ह्येत्यत्र । किन्तु सर्वापि
 सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं भवति । यत् प्रकृतौ सकृत्त्वं तदेव
 विकृतावुचितम् । ततः प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुमेकधेत्ययं
 मन्तोऽभ्यसितव्यः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अविकारो विकारो वा स्यान्मिधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थं एकार्थो वान्तिमेऽपि किम् ॥१४॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्यायत्वतोऽग्रिमः ।

अर्थमत्त्वाद्दिकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥ १५ ॥

मन्त्रैक्यादर्थं एकोऽत्र स्वाम्यस्मिञ्चायया हिता ।

देवार्थाग्नीदेव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥ १६ ॥

अग्निगुप्रेषनिगदस्यादाविदमाम्नायते । दैव्याः शमि-

तार उत मनुष्या आरभध्वम् । उपनयत मेध्या दुर
आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति । शाखान्तरे तु मेध-
पतये मेधमिति । अयमर्थः । शमितारः पशुवातिनी
द्विविधाः । दैव्या मानुषाश्च । तानुभयान् सम्बोध्य हांता
कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति । आरम्भः कर्त्तव्यः । मेधो
यज्ञः । तयोर्ग्या दुरः पदार्थान् हिंसाहेतूनिहानयत ।
किं कुर्वन्तः । यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञमाशासाना
इति । तत्रैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विवचनान्तस्य च
बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊर्हो वेति संशयः । ऊहप-
क्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थो द्विवचनान्तस्या-
ग्नीषामी देवते इत्येवमर्थभेदः । किंवा शब्दद्वयस्यैक
एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थो
देवतैव वेति संशयः । तत्राग्नीषामीये पशौ यजमानो-
ऽग्नीषामी चेति त्रयो मेधस्य पतयः । तेष्वेकवचनस्य
द्विवचनस्य चान्यायनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वच-
नस्य विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः । प्रकृतौ समवेतार्थत्वे
सम्पादयितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद्विकृतावृहः
कर्त्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि

प्रकृतावपन्यस्तपकारिणार्थभेदाद् विकृतिषु बहुयजमान-
युक्तास्वहीनादिषु, यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊह-
नीयः । अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु, देवतानुसारेण द्विव-
चनान्त ऊहनीयः । सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः-
पक्षः । शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावाद्ग्रंथभेदी-
न युक्तः । किंत्वैक एवार्थ इति पक्षान्तरम् । तदापि
देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्निधपतिशब्द-
योग्यता नास्तौति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च
यजमाने स्वत एकत्वम् । जायया सह द्वित्वमित्येकवचन-
द्विवचने उभे अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयोपे-
तायां विकृतावैकवचनान्तो द्वित्वेर्नीहनीयः । यजमान-
बहुत्वापेतायां विकृती द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वपक्षः ।
मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाशासनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् ।
देवताथेत्वं त्वाशासनीयम् । ततो मेधमाशामाना इत्येतद्
देवतायां समवेतार्थं सम्प्रदानस्याप्युद्दिश्यत्वेन प्राधान्या-
न्निधपतित्वमविरुद्धम् । देवताकारणैकत्वाद्गित्वसाम-
त्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपद्यते । तस्माद्द्विव-
तानुसारेण विकृतावूह इति राद्धान्तः ।

द्वयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

आदित्येष्वेकवाच्येषु ऊह्या नो वीह्यतेऽन्यवत् ।

गणार्थत्वाद्नृहीऽती विकल्पः प्रकृताविव ॥ १७ ॥

प्रजापशुसम्पत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुरान्नायते ।

यः कामयेत प्रथेयपशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एताम-
विंशामादित्येभ्यः कामाया लभेतेति । वशा वन्ध्या ।

कामाय कामुकेभ्य इत्यर्थः । अत्र चोङ्कपाप्सो
 मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्
 बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः । यथा मेधपतिभ्यामिति द्विव-
 चनान्त ऊह्यते । यथा वा पाश इत्येकवचनान्त ऊह्यते ।
 तद्वदिति चेत् । मैवम् । प्रकृतावग्नीषोमयोर्गणैकत्वमेक-
 वचनान्तो ब्रूते । आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्य-
 नूहः । तस्माद्द्विकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृता-
 विवात्रापि विकल्पते ।

चतुर्दशभिकरणमारचयति ।

ऋण्यग्रीवाटिकेनोह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधित्सया ॥ १८ ॥

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः ।
 प्रैवाग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः
 सौम्येन दधाति प्रजनयति पौशेनेत्यादिना । ते च
 स्वनामभिरन्यत्राम्नाताः । आग्नेयः ऋण्यग्रीवः । सारस्वती
 मेघा । वम्भुः सौम्यः । पौशः श्याम इत्यादिना । तत्रा-
 स्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्यादित्येष्विव नोह इति
 चेत् । मैवम् । वेधस्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम् ।
 इहृत्विकैकस्य पृथग्देवत्वम् । अतो बहन् देवानभिधातुं
 बहुवचनान्तत्वमूहनीयम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

षड्विंशतिवद्भ्रयोऽस्येत्यनहः स्यादतीह्यते ।

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्यतऽथवा ॥ १ ॥

षड्विंशतिरेताभ्यामः समस्योक्तिर्भवेदुत ।

अनूहोऽकारणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥ २ ॥

संख्यायाश्च पशोर्युक्तेर्वद्भ्रिणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा युज्यतेऽन्यस्ता अनुष्ठरेति शेषतः ॥ ३ ॥

आध्रगुप्रेषे वाक्यमिदमात्रायते । षड्विंशतिरस्य
वद्भ्रयस्ता अनुष्ठरोच्चावयतादिति । अयमर्थः । वद्भ्रयो
वक्राणि पार्श्वस्थानि । तान्यस्य पशोः षड्विंशति-
संख्यानि । एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् ।
ताश्च वद्भ्रिरनुष्ठरानुक्रमेण गणयित्वेति यावत् । उच्चा
वयतादुद्धरतादिति । सोऽयं मन्त्रो वद्भ्रिणामुद्धरणे करण-
तया न विनियुक्तः । किन्तु संज्ञपनात् प्राक्पशौ नीयमानं
होत्रा प्रथयति । ततोऽसमवेताद्येत्वादनूह इत्याद्यः पक्षः ।
अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम् । शमितृणामुद्धरणीयाद्येस्वा-
वश्यकत्वेन दृष्टार्थत्वात् । तस्मात् प्रकृतौ समवेतार्थतया
विक्रतावूहः । तदापि चत्वारः पक्षाः । तत्र संख्या मुख्यत्वेन
प्रकाश्या । तेन द्वयोः पञ्चोद्दिगुणितां षड्विंशतिसंख्यां
प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीय
इत्याद्यः पक्षः । पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचकं षष्ठ्य-
न्तमस्येति पदं पञ्चनुसारेणावर्त्तनीयमिति द्वितीयः पक्षः ।
युक्तिर्यागः षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह सम्बन्धः ।
तस्य मुख्यत्वात् प्रतिपशु विभक्तां संख्यां प्रकाशयितुं षड्-

विंगतिपदस्याभ्याम इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्वत्र मुख्यानु-
सारेण पदान्तराण्युहनीयानि । संख्ययानां बहुलीणां
मुख्यत्वात् । तामामियत्वा समस्य वक्तव्या । ततो द्विप-
ञ्चागदनयोर्वेङ्गयः । षष्ठसप्ततिरेषां बहुय इत्येवं यथायोग-
मूहनोयमिति चतुर्थः पक्षः । अयमेव सिद्धान्तो वाक्य-
शेषानुगुण्यात् । ता अनुष्ठेत्ययं वाक्यशेषः । स च
व्याख्यातः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ।

गिरापदवदाद्यः स्यान्नैवकारहतत्वतः ॥ ४ ॥

निषेधः प्राप्तपूर्वोऽतः प्रापकाऽत्वानुमीयते ।

निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशदिकल्पते ॥ ५ ॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पशवः श्रुताः । अश्वस्त्परी
गोमृगस्ते प्राजापत्या इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशदङ्गयः ।
तथा च मन्द्रः । चतुस्त्रिंशदाजिनो देवबन्धोर्वङ्गीरश्वस्य
स्वधितिः समेतौति । वाजीगन्धर्ववाहको जातिविशेषः ।
अत एव आम्नायते । हयो भूत्वा देवानवहर्वासुरान्
वाजी गन्धर्वानिति । देवबन्धुर्देवानां प्रियः । स्वधितिच्छे-
दनहेतुः शस्त्रमित्यर्थः । एवं सत्यधिगुपेपे विगेषोऽयमास्त्रा-
यने । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूया-
दिति । सोऽयं चतुस्त्रिंशदाजिन इत्यादिकाया ऋचः
प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्या न तु विकल्पितः । यथा न
गिरागिरेति ब्रूयादैरं क्त्वाङ्गयमित्यत्र गिरापदनिषेध-

पुरःसरमिरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः ।
 तथा चतुस्त्रिंशन्नन्वनिषेधपुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे विहिते
 सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्येति चेत् । मैवम् । षड्विंशति-
 रित्येव ब्रूयादित्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात् । षड्-
 विंशतिमन्त्रस्तावच्चोदकतः प्राप्तत्वान्न विधेयः । तस्य चतु-
 स्त्रिंशन्नन्वेणापवादप्रसक्तौ न चतुस्त्रिंशदित्यनेनापवादकं
 मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्व-
 मवस्थानमनूद्यत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः ।
 गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः । अप्राप्तत्वादिरापदं तत्र विधी-
 यते । तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधितं स
 बाधो न गिरागिरेति प्रतिषेधेनानूद्यतेऽतो दृष्टान्ते निषे-
 धानुवादा दाष्टान्तिके विध्यनुवाद इति महर्षेः प्रसङ्गम् । ननु
 विधिवाक्यस्थैवकारस्यानुवादत्वे सति न चतुस्त्रिंशदित्य-
 ष्मिन्निषेधे कृतस्रवाक्यतातपर्यान्निषिद्धस्य निवृत्तिस्तदवस्था-
 स्यात् । संवम् । प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यां
 चतुस्त्रिंशन्नन्वस्य विकल्पितत्वात् । अर्थाच्चैत । चतुस्त्रिं-
 शदाजिन इत्ययं मन्त्रः केवलं स्वरूपेणैव पठितः । न त्वस्या-
 धिगुप्रेषवत् प्रापकं किञ्चिदस्तीति । तन्न । प्रापकवचनस्य
 कल्पनीयत्वात् । अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः ।
 तस्मात् प्रसञ्जकेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषे-
 धेन च समामबलतया चतुस्त्रिंशदित्ययं मन्त्रोऽखस्याधि-
 गुप्रेषे विकल्पते ।

दृतीयाधिकरणमारचयति ।

पृथग्वचनमश्वस्य स्यादन्वाभ्यां समस्य वा ।

आद्यः पदे निषिद्धेऽत्र विशेषो नियतो यतः ॥ ६ ॥

वङ्गीयत्तानुक्तिदोषादृगैवात्र निषिध्यते ।

पक्षे प्राप्तः प्राकृतोऽस्मिन् समस्योक्तिः पुरा यथा ॥ ७ ॥

पूर्वाक्ताश्वस्य तूपरगोमृगाभ्यां समस्य वङ्गीयत्ता न वक्तव्या । किन्तु पृथगैव । कुनः । यस्माच्चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्रविशेषोऽश्वस्य नियतः । ननु प्रत्यक्षनिषेधेनानुमितविधिना च विकल्पः पूर्वमुक्तः । तत्र । ऋचो निषेधाभावात् । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयादित्यृचि प्रथमपदमात्रं निषिध्यते । ननु निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वमुपजीव्य विधिरनुमितः । तत्रानुमापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्य विधेरप्यभावाच्चतुस्त्रिंशदित्यस्या ऋचः प्राप्तिरेव नास्ति । तत्र कुतो नियतिरिति चेत् । न । प्रकरणपाठमन्त्रलिङ्गाभ्यां विनियोगविधेरनुमेयत्वात् । तस्मादनेन मन्त्रेणाश्वस्य पृथग्वचनमिति प्राप्ते ब्रूमः । यदि चतुस्त्रिंशदित्येकमेव पदं निषिध्यते । तदा तस्यामृचि वङ्गीयत्तामियत्तानोच्यते । ननु षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यनेन वाक्येन संख्यावाचिपदान्तरपक्षेपविधानादियत्तोच्यते इति चेत् । न । तस्य वाक्यस्यैवकारेण विधिशक्तेः कुण्ठितत्वात् । तस्मान्न पदमात्रस्य निषेधः । किन्तु कृतस्त्राया ऋचः । तथा सति पूर्वाक्तविकल्पस्य तदवस्थत्वाद्दृग्विशेषविधिपक्षे पृथग्वचनं कर्तव्यम् । तन्निषेधपक्षे चादकप्राप्ते प्राकृतोऽग्निगुप्तौ प्रथमाधिकरणन्यायेन समस्य वक्तव्यम् । तत्र तूपरगोमृगयोः प्रत्येकं षड्विंशतित्वाद्शतस्य चतुस्त्रिंशत्त्वात् समामेन षड्विंशतिरेषां वङ्गीय इत्येवमूहनीयम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पक्षी वपाऽथ वोरूकोरलयोरविशेषतः ।

पक्षी वपा सन्निधानाद् भ्रान्तिच्छेदिनिषेधतः ॥ ८ ॥

अधिगुप्रेषे वचनमिदमात्रायते । वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना इति । वनिष्टुर्वपासमीपवर्त्ती कश्चित् पश्वङ्गविशेषः । तं मा राविष्टु । तस्य लवनं मा कुहत् । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्तः । उरूकं मन्यमानाः । वनिष्टावरूकवृद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः । अत्रोरूकशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते । कुतः । रलयोरविशेषात् । पर्यङ्कः पल्यङ्कः । रामाणि लीमानीत्यादिदर्शनात् । उरूकशब्दः सादृश्यलज्जकः । पक्षिसदृशं वनिष्टुं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्टेति वाक्यार्थः । तस्मादुरूकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः । उरूकशब्देनात्र वपा लक्ष्यते । कुतः । वनिष्टुसन्निधानात् । सति हि सन्निधावरूकभ्रान्तिर्वनिष्टौ सम्भवति । भ्रान्तिप्राप्तं च लवनमत्र निषिध्यते । उरूकं मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टेत्युक्तत्वात् । वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्टोर्यलवनं तस्य निषेधे सति दृष्टोऽर्थो लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे तु वनिष्टोर्यलवनमेव नास्ति । तच्चायुक्तम् । हृदयाद्यङ्गबलवितव्यत्वात् । वनिष्टुमग्नीधे षड्वत्तं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो लवननिषेधस्यासमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् । तस्माद्वपावचन उरूकशब्दः । यद्यपि वपायामप्रसिद्धस्तथाप्यरूविस्तीर्णमूकी मेदी यत्रेत्यवयवार्थद्वारा मेदस्त्रिन्यां वपायां

युक्त उरुकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेकवचनान्त उरुकशब्द उहनीयः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रशमेत्यसिरथः स्थत् स्तुतिर्वा क्खेदनादसिः ।

स्तुतिः कात्स्त्राय बाह्वीः स्यात् स्वधितिश्छेदसाधनम् ८ ।

अभिगुप्रेषे वाक्यान्तरमात्रातम् । प्रशसा बाह्व इति ।

तत्र शसु हिंसायामित्यस्मादातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशमेति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेत् केनचिद् ब्राह्मणवाक्येनानूयते । दशप्रयाजानि द्वाह शसमाहरेत्यसिर्वै शस इत्याचक्षत इति । सोऽयमसिर्बाह्वीश्छेदनहेतुः । तस्माद् दृष्टार्थलाभादसिः प्रशमेत्यस्य पदस्यार्थ इति चेत् । भैवम् । शंस स्तुताबित्यस्मादातोऽयमुत्पन्नः प्रशसाबित्यस्य द्वितीयादिवचनान्तस्य शब्दस्य छान्दस आकारलोप आकारादेशे च कृते प्रशमेति भवति । बाह्वीः प्रशस्तत्वं नाम कात्स्त्रम् । प्रशस्ती बाह्व कण्ठान्नित्युक्ते निःशेषेणोद्धर्त्तव्यी बाह्व इतीदृशी दृष्टार्था लभ्यते । नात्र क्खेदनासाधनत्वमसिः सम्भवति । स्वधितस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात् स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशमेति पदमूहनीयम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्त्या विवक्षितम् ।

प्रसिद्धसन्निधेराद्यस्तत्सत्त्वात्खिलोदुष्टतिः ॥ १० ॥

अभिगुप्रेषवचन एतदान्नायते । श्येनमस्य वक्षः

कण्टादिति । तत्र यथामी पिष्टपिण्डाः सिंहा. क्रियन्ता-
मित्युक्ते प्रसिद्धसिंहसन्निधानात् पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं
कर्त्तव्यतया प्रतीयते । तथैवास्य पशोर्वक्षः श्येनं
कण्टादित्यत्र श्येनमादृश्यं वक्षसि, कर्त्तव्यतया प्रतीयते ।
ततो वक्ष उद्धृत्य कर्त्तव्यतया पक्षचरणचञ्चादिकं सम्पाद्य
श्येनसंस्थानं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । वक्षसि श्येनसा-
दृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति । ततो यथा तन्न नश्यति तथा
साकल्येनोद्धरणोयमिति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते ।
तथा सति हविरविकलं भवति । असादिष्वनेन न्यायेन
साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या । एतदेवाभि-
प्रेत्य श्रूयते । गात्रं गात्रमस्यानूनं कण्टादिति ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ज्योतिष्मती भवेन्नोवा दर्शाद्योदुष्टतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात् स्यान्नाग्निहोत्रार्थोदुष्टतिवर्जनात् ॥११॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमन्नाद्यते । अग्नये ज्योति-
ष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुदुष्टतोऽहुतेऽग्नि-
होत्र उदायेदिति । प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गात्रे-
पत्यादुदुष्टत्याहवनीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते । सोऽयमुदुष्टतो-
ऽग्निः कदाचिदहुतेऽग्निहोत्रे यादं ग्राम्यत्तदानीमित्य-
मिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्णमासाद्यमुदुष्टतस्या-
प्यग्निः शान्तो मेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भवेत् । कुतः । अग्न्य-
दानस्य निमित्तस्य सद्भावादिति चेत् । मैवम् । अग्निहो-
त्रार्थमुदुष्टतस्यैवाग्नेरुदानं निमित्तमिति प्रकरणादवग-
म्यते । अनया चेक्ष्याग्निहोत्राद्यैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते ।

तया सत्यग्निहोत्रस्यैयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति ।
अतोऽग्निहोत्रार्थाद्दुष्टोद्दानस्य निमित्तस्याभावान्नैमित्ति-
कौष्टिनं प्रवर्त्तते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

धार्योद्दाने सास्ति नी वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ।

गतश्रीत्वनिमित्तं तत्परार्घ्यत्वात् विद्यते ॥ १२ ॥

इदमान्नायते । धार्यो गतश्रिय आहवनीय इति ।
गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते । त्रयो वै गतश्रियः शश्रुवान्
ग्रामणी राजन्य इति । श्रीर्वी गीतमी भारद्वाज इति
कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाणस्याहवनीयस्य सर्व-
कर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वनप्यस्ताति तदुद्दाने सा ज्योति-
अतौष्टिर्विद्यत इति चेत् । भैवन् । न ह्यस्य धारणोऽग्नि-
होत्रं निमित्तम् । किन्तु गतश्रीत्वम् । सर्वकर्मसमुदा-
यस्य चोदनया कयाचिदप्यर्चोदितत्वात् सर्वार्थत्वं शङ्कितु-
मप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य दुष्टोऽग्निः प्रसङ्गात्
सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युपकरोतीति चेत् । उपकरोतु
नाम । नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तं लभ्यते । अग्नि-
होत्रार्थमुद्दृतस्याद्दानं तन्निमित्तम् । न चात्र तदस्ति ।
किन्त्वन्यस्य यस्य कस्यचित् कर्मणोऽर्थे समुद्दृतस्य गतश्रीत्व-
निमित्तं धारणं क्रियते । तस्मान्निमित्ताभावात्सास्ति शेषिः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

दर्गार्थोद्धारणे वाचेल्यादिर्ना वा समन्त्रकम् ।

कर्तुं स्यात् निमित्तस्य कालस्यात्र विवर्जनात् ॥ १३ ॥

अस्यग्निहोत्रे वङ्गप्रहरणमन्तः । वाचा त्वा होत्रा प्राणे-
 नोद्गात्वा चक्षुषाध्वयुणा मनसा ब्रह्मणा श्रोत्रेणाग्नीधै-
 तैस्त्वा पञ्चभिर्देव्यै ऋत्विग्भिरुद्धरामीति । 'सोऽयं मन्त्रो
 दशपूर्णमासार्थेऽपि वङ्गप्रहरणे पठनीयः । कुतः । तदुद्धरणः
 स्याग्निहोत्रेऽप्यङ्गत्वात् । उद्धृते हि तस्मिन्नग्नी पर्वणि
 मायं प्रतिपदि प्रातश्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते । यदि तत्र मन्त्रो
 न पठ्यते तदानीमग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं विगुणं स्यात् । ततः
 समन्त्रक कर्तुं मन्तः पठनीय इति चेत् । मैवम् । अग्नि-
 होत्राङ्गे समन्त्रकान्युद्धरणे निमित्तस्य कालस्यासम्भवात् ।
 अधिवृत्तसूर्य्ये आविःसूर्य्ये च काले क्रमेण सायं प्रातश्चाग्नि-
 होत्रवङ्गप्रहरणं विहितम् । दशपूर्णमासार्थं तु पर्वणि
 प्रातरग्निहोत्रे हुते पश्चादग्निमुद्धृत्यान्वाधानं क्रियते । अतो
 निमित्तस्य कालस्याभावः त्रैमिक्तिकं समन्त्रकोद्धरणं नास्ति ।

दशमाधिकरणम रचयति ।

प्रदेयधर्माः स्युर्ना व पयसि प्रायणोयगे ।

चरुवत् स्युः पाकहेतुः सप्तम्या स्युर्न ते ततः ॥ १७ ॥

ज्यातिष्टोमे श्रूयते । आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरु-
 रिति । तत्र चरुपयसोरुभयोर्देवतासम्बन्धेन प्रदेयद्रव्य-
 त्वसाम्याद्यथा चरो निर्वापावघातादयः समन्त्रकाः प्रदेय-
 द्रव्यधर्मा अनुष्ठीयन्ते । तथा पयसि समन्त्रका वत्सा
 पाकरणादयः प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठेया इति चेत् । मैवम् ।
 आधारवाचिन्या पयसीति सप्तम्या श्रवणहेतुत्वावगमात् ।
 ततो न ते धर्माः कर्तव्याः । किन्तु प्रणीताधर्मा उत्पव-
 नादयन्तत्र कर्तव्याः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

पयोदध्नोरभ्युदये न ते स्वर्वा स्थुरेव ते ।

प्रवृत्तत्वाद्देवयोगमात्रोक्तिः सन्ति तेऽन्यवत् ॥ १५ ॥

अभ्युदयेष्टिरेवमात्रायते । वि वा एतं प्रजया पशु-
भिरर्हयति वर्धयत्यस्यं भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अभ्युदेति त्रिधा तण्डुलान्विभजद्देवे मध्यमाः स्युस्ता-
नम्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्देवे स्थाविष्ठास्तानि-
न्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय
शृते चरुमिति । अयमर्थः । यस्य यजमानस्य द्रव्यकर्माद्यं
हविर्भान्त्या चतुर्दश्यां निरुप्तं भवति तत उषसि पूर्वव्यां
दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तं यजमानमध्वर्युः प्रजया पशु-
भिश्च वियोजयति तदीयं च वैरिणं वर्धयति । ततः प्रवृत्ते-
ऽस्मिन् द्रव्यकर्मणि चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य पूर्वदेवतापनय-
नेन तण्डुलानां देवतान्तरसम्बन्धः कर्त्तव्य इति । तदिदं षष्ठा-
ध्याये निर्णीतम् । इह तु पूर्वोक्तप्रायणीयन्यायेन सप्तमी-
निर्दिष्टयोर्दधिशृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्मा न कर्त्तव्याः । किन्तु
प्रणोताधर्मा इति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः । प्राय-
णीयस्य पूर्वमप्राप्ततया द्रव्यं देवता च श्रवणायाधारभूतं
पयश्चेत्येवमनेकेषु णैर्विशिष्टं कर्मैकेन वाक्येन विधातुं
शक्यम् । इह तु कर्मणः प्रवृत्तत्वात्तस्मिन् कर्मणि तण्डु-
लानां नैमित्तिको देवतान्तरसम्बन्ध एक एव गुणो
विधातुं शक्यते । न तु दधिशृतयोः प्रणोतार्थत्वं गुणान्तर-
म् । अनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात्तण्डुलवत्
प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोः प्रदेयधर्माः कर्त्तव्याः ।

दादशाधिकरणमारचयति ।

स न्यायः पशुकामेष्टौ प्रायणीयनयोऽथवा ।

तुल्यश्रुतित्वात् स्यादाद्योऽपूर्वकर्मत्वतोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

इदमाम्नायते । यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यायां
मिष्ट्या वत्मानपाकुर्यादिति । तत्रेदमपरमाम्नातम् । ये
मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये
स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चक्रं येऽग्निष्ठास्तान्विष्णवे
शिपिविष्टाय श्रुते चक्रमिति । तत्राभ्युदयेष्ट्या समानश्रु-
तित्वात्तेनैव न्यायेन दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्मा इति चेत् ।
मेवम् । पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्यं नास्ति । ततः
प्रायणीयन्यायेन सप्तम्या अपणाधारत्वावगमात् प्रणीता-
धर्मा एवात्र कार्याः ।

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

मिश्रणे पयश्चादीनां सोमधर्मा न वाचिमः ।

प्रदातुं मेलनान्मेवं संस्कारार्थत्वतः श्रुतेः ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपावनिष्ठस्य सोमस्य
मिश्रणमाम्नातम् । पयसा मैत्रावरुणं श्रेणाति शक्र-
भिर्मथिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमा-
च्येन पात्रोवतमिति । तत्र मिश्रणं सोमेन सह प्रदाना-
र्थम् । ततः प्रदेयस्य सोमस्य ये धर्माः क्रयादयः । ते
पयःप्रभृतिषु कर्त्तव्या इति चेत् । मेवम् । मेलनस्य
सोमसंस्कारार्थत्वात् । मैत्रावरुणमित्यादिभिर्द्रितीयाश्रु-
तिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्यते । पयसेत्यादिभिस्तृतीया-

श्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां तादर्थ्यम् । ततः संस्कारकाणां
प्रदेयत्वाभावात् तद्वर्माः सन्ति ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

स्वर्गः परस्वदालम्भो यागो वात्सर्गतोऽग्निमः ।

द्रव्यदेवान्वयाद्यागोऽङ्गरोतिविधिरुत्तरः ॥ १८ ॥

अश्वमेधे समान्नायते । ईशानाय परस्वत आलभते
पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति । परस्वच्छन्देनारण्याः
पशुविशेषा उच्यन्ते । तेषामालम्भः स्वर्गमात्रम् । कुतः ।
पर्यग्निकृतानां तेषां पशूनामुत्सर्गविधानात् । यागपक्षे
तदमश्ववादिति चेत् । भैवम् । द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वा-
वगमात् । ईशानायेति देवताया निर्देशः परस्वत इति
द्रव्यस्य । न हि यागमन्तरेण द्रव्यदेवतयोरन्वयः सम्भ-
वति । पर्याग्निकृतोत्सर्गवाक्येन लघुसंप्रकारप्राज्ञतप-
र्यग्निकरणान्ताङ्गरोतिर्विधीयते । तथा प्रत्यक्षविहितया
निराकाङ्क्षे ईशानप्रयोगवचनो न चोदकमपेक्षते । तस्मा-
दालम्भो यागः । इतरस्तत्र गुणविधिः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

आज्येन शेषमित्यक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्मान्यद्वाग्निमस्त्यागशेषसंस्थापनीक्तिभिः ॥ १९ ॥

अङ्गरीत्या समाप्तत्वाद्देवतीक्त्यनुवर्त्तनात् ।

साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत् ॥ २० ॥

त्वाद्वा पात्रीवतमालभेतेति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पत्नी-
वतमुत्सृजतीति श्रुतम् । तत्र पुनः श्रूयते । आज्येन
शेषं संस्थापयतीति । तदिदमाज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनि-

धिर्भवेत् । कुतः । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्देस्तदवग-
मात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधायान्ये-
नेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य चीदक-
प्राप्तमुत्तरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति
प्राप्ते ब्रूमः । पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पान्नीवतः
पशुः समाप्तः । यदि पान्नीवतमालभेतेति विहितस्य
कर्मणः समाप्तिर्न स्यात् । स केवलं पशुद्रव्यत्यागः
क्रियते । तदा विहितो द्रव्यदेवतासम्बन्धरूपो यागो नानु-
ष्ठितः स्यात् । ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽव्यज्जं
कर्त्तव्यः । तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनेव
साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देश्यत्यागस्य चीत्पत्ति-
वाक्येनैव सिद्धत्वात् पर्यग्निकरणात्सर्गवाक्येनाङ्गरीति-
विधाने संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मादाज्य-
वाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पान्नीवतशब्दस्यानु-
ष्ठया लभ्यते । कर्मान्तरत्वेऽपि शेषत्वमुपवर्त्यते । पञ्चा-
ज्यद्रव्यकर्थाः पूर्वोत्तरकर्मणाः पान्नीवदास्थाया देवताया
एकत्वेनाश्ववहितानुष्ठानेन चीपक्रमोपसंहारसदृशत्वात्
संस्थितिक्रियया चालम्बनिर्वापादिवद्यागो विवक्ष्यते ।
लिङ्प्रत्ययो वैदिकः । संस्थापयतीति लङ्पि प्रत्ययश्चापूर्व-
भावनामभिधत्ते । तस्मादाज्यद्रव्यकं पान्नीवद्देवताकं शेषवत्
पशुत्यागसमनन्तरमाविकर्मान्तरमेवात्र विधीयते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तञ्चायं नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

रूपान्तरत्वादासन्नं नवमे स्थितमूहनम् ।

निवृत्तित्वादिप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते ॥

अतिदिष्टपदार्थस्वरूपान्तरमूहनम् । ततः सन्निकृष्यते ।
बाधस्तु पदार्थनिवृत्तिः । ततो विप्रकृष्यते । तस्मान्नवम-
दशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपन्नः ।

दशमोऽध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णक-
मारचयति ।

वेदिः स्वयंक्वन्त्यादौ प्राकृतं सर्वमाचरेत् ।

लुप्तार्थं बाध्यतां वाच्यश्चोदकप्रापितत्वतः ॥ १ ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वज्ञानेहृद्वननादिकम् ।

बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यताम् ॥ २ ॥

रत्नीनामेतानि हवींषि भवन्तीति वाक्येन राजसूये
रत्निनामकानां देवानां सम्बन्धीनि कानिचिहवींषि दर्श-
पूर्णमामेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । तेषु मैत्रा-
वाहंस्यत्ये हविषि श्रूयते । स्वयंक्वता वेदिर्भवति स्वयंदितं
बर्हिः स्वयंक्वत इध्म इति । इष्टावृद्धननखननपरिलेखना-
दिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते । स्फुरेन्नोत्तमां त्वच-
मुञ्चन्ति । देवस्य सवितुः सव इति खनति । स्फुरेन वेदिं

परिलिखन् परिगृह्णातीति तद्विधानात् । यज्ञस्य घोषद-
सीत्यस्मिन्ननुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रच्छिन्नं बर्हिः सम्पा-
द्यते । त्रीन्परिधीनित्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिधः
सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वरियितुं
स्वयमित्युक्तम् । यथावस्थित एव भूप्रदेशो वेदित्वेन स्वीक-
र्तव्यः । इध्माबर्हिषी अपि स्रत एव क्विचिं शास्तीयच्छेदन-
निरपेक्षे ग्राह्ये इत्यर्थः । तत्र प्रकृतौ सप्रयोजनानामुद्धन-
नादीनां विकृतौ प्रयोजनं लुप्यते । उद्धननादिकृतस्य
वेद्युपकारस्य स्वयंशब्देन निवारितत्वात् । बर्हिःस्मरण-
हविरासादनादिधर्मा विकृतावप्यलुप्तार्थाः । तत्र संशयः ।
किं लुप्तार्थमलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावप्यनुष्ठेयमुत
लुप्तार्थं वजनीयमिति । चोदकस्य साधारणत्वात् सर्वमनु-
ष्ठेयमित्याद्यपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः अङ्गी ह्यङ्गीरूपकृतः
फलं साधयति । तथा च सत्याङ्गिर्नोऽङ्गकृत उपकारे साक्षा
दपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यामन्नश्चाङ्गिनं प्रत्य-
ङ्गिभ्य उपकारः । वाग्यतापि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकार-
स्यैवास्ति । न त्वङ्गानाम् । वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टोपकार-
युक्तानि प्रकृतावुद्धननादीन्यङ्गानि । विकृतौ तु वेद्याः स्वतः
सिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते । तत उपकारद्वाराका-
श्याकाङ्गासन्निधिर्याग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मा-
दुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि । सोऽयं चोदकप्रापितस्याद्धन-
नाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वेन निश्चयो बाध इत्युच्यते ।
चोदकस्य त्वलुप्तोपकारैरुपकारद्वारेणाकाङ्गासन्निधिर्या-
ग्यत्वयुक्तै हविरासादनाद्यङ्गैश्चरितार्थता सम्पद्यते ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वास्ति पाकवत् ।

प्रत्यचीक्ष्या चरेत् पाकमवघाते तु नास्ति सा ॥ ३ ॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते । प्राजा-
पत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छत कृष्णलमायुष्काम इति । कृष्णल-
शब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ ग्रीहीनवहन्तीति पुरी-
डाशहेतूनां ग्रीहीणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां
कृष्णलानां खोदकवशादस्ति नो वेति सन्देहः । अस्तीति
पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः । लुप्ते-
ष्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निर्दर्शनम् । लुप्तेऽपि
विकृदिनीपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः । तददव-
घातोऽप्यसु । घृते अपयतीति प्रत्यचीक्ष्या पाकोऽभ्युपगतः ।
अवघाते तु सौक्तिर्नास्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

वैश्वदेवस्य तन्त्रे यः पक्षे विष्णुः स किं पुरा ।

आवाह्यो वा न वावाह्य आग्नेयाद्वातिदेशनात् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवावाहनस्य काले स्फुराद्गेषवर्जनात् ।

विष्णुयागस्य सन्देहाद्दिष्णोरावाहनं न हि ॥ ५ ॥

काम्येष्टिष्वेवं श्रूयते । वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् स्नात-
व्यवांस्तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फुरेन व्यृहेदिदमहममुं
च व्यूहामीति यं दिव्यात्तं ध्यायन्त्यदधोऽवमृज्येत यच्च
स्फुर आग्निथत्तद्दिष्णव उरुक्रमायावद्यतीति । अस्याय-
मर्थः । अयं शत्रुजयार्थं चरुः । तस्य प्रकृतिभूतादाग्नेय-
पुरीडाशादिवेष उच्यते । पुरीडाशशेषं यागोत्तरकाले

बर्हिष्यवस्थाप्य चतुर्णामृत्विजां भक्षविभागाय हस्तेन
 चतुर्धा कुर्व्यात् । तत इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्यो-
 रिदमग्नीध इति तत्तद्भागान् पृथगुपदिशेत् । अत्रोष-
 कर्मत्वान्न हस्तेन विभागः । किन्तु तीक्ष्णाग्नेण शम्या-
 स्फुरनामकेन यज्ञायुधद्वयेन । मन्त्रं चेदमिदमहं ब्रह्मभागं
 व्यूहामौत्विवमादिरूपं पठेदित्येतावान् विशेषः । ततो
 यदि कदाचिच्चरुलेशी व्यूहनकाले भूमौ पतद्यज्ञायुधेन
 वा लिप्येत । तदा तं पतितं लिप्तं चरुलेशं तीव्रपरा-
 क्रमाय शत्रुक्षयसमर्थाय विष्णवेऽवद्येत । व्यूहनकाले-
 ऽवदानकाले च शत्रुं क्षीणं ध्यायेदिति । तत्र वैश्वदेविक-
 तन्त्रमध्ये चरुलेशस्याधःपाताश्लेषणपक्षे वैष्णवयागी
 विहितः । अतो वैश्वदेविकेऽनुष्ठितान्वाघारप्रयाजान्य-
 भागादीन्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्तीति न पृथक्
 क्रियन्ते । आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण न प्रसङ्गात्
 सिध्यति । विश्वान् देवानावहेति तत्रावाहनम् । अत्र तु
 त्रिष्णुमावहेति वैषम्यम् । सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले
 होत्रा देवतावाहनार्था निगदः पठति । सोऽयं वैश्वदेवा-
 वाहनस्य कालः । न खलु तदानीं विश्णुः प्रसक्तः । प्रयाजा-
 न्यभागप्रधानयागनारिष्टहोमचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वश्लेषण-
 पक्षे वैष्णवयागस्य प्राप्स्यमानत्वात् । अतोऽप्रसक्तोऽपि
 विश्णुर्भविष्यद्यागसिद्धये पूर्वस्मिन् काले आवाह्यो न वेति
 सन्देहः । आवाह्यः । चोदकवशादिति प्राप्तम् । न च
 वैष्णवस्य वैश्वदेवप्रकृतित्वात्तस्ति चोदक इति शङ्कम् ।
 तयोर्भयोरप्याग्नेयविकृतित्वेनीभयत्वाप्याग्नेयाङ्गानामति-

देशात् । तस्मान्मान्यानां विप्रादीनामनिमन्त्रणे भोज-
नार्थागमनादर्शनाच्चान्यतमाया देवताया अनावाहने
हविःस्वीकारस्य दूरापेतत्वात्प्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यदुयाग-
सिद्ध्यर्थमावाह्य इति प्राप्ते ब्रूमः । किं चतुर्धाकरणा-
दूर्ध्वमावाह्यते । किंवा प्रयाजेभ्यः पुरा । नाद्यः । अकाले
कृतमकृतं स्यादिति न्यायेनावाहनस्य निरर्थकत्वात् । न
द्वितीयः । विष्णुयागनिमित्तस्य भविष्यदाश्लेषस्य पाक्षि-
कत्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि पाक्षिकत्वात् ।
तथा सत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थायैव स्यात् । न हि
निमन्त्रितो विप्रादिरभोजितः सन्तुष्यति । प्रत्युत शपत्येव ।
एतदेवाभिप्रेत्योच्यते । देवताभ्यो वा एष आहृद्यते यो
यस्य इत्युक्त्वा न यजत इति । यागपक्षे तु विनाप्यावाहनं
याग उपपद्यते । कदाचिदनिमन्त्रितानामपि पूज्यानां
स्त्रीहातिशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात् ।
तस्मान्नास्ति विष्णोरावाहनम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

आरभणीया सोमाङ्गदौचणीयादिगा न वा ।

अलोपादादिमांसान्यः स्यादारभद्वारलोपनात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमामयोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारभणीये-
ष्टिविंधीयते । अग्नावेणवमेकादशकपालं निवपेदर्शपूर्ण-
मामावारप्स्यमान इति । सेयं सोमयागाङ्गभृतासु दौच-
णीयादिषु दर्शपूर्णमामेष्टिविक्रतिषु कार्य्या न वेति
सन्देहः । दर्शपूर्णमामेष्ट्यङ्गभृताया आरभणीयायास्तासु
प्रयाजादिवच्चोदकप्राप्ताया लोपकारणाभावात् कार्य्या त्याद्यः

पक्षः । किमारम्भणीयात्र क्रियमाणा सती सोमयाग-
मारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात् । किंवा दीक्षणीयामारप-
स्यमानस्य । नाद्यः । सोमयागस्य दर्शपूर्णमासंविक्तित्वा-
भावेन सोमयागमारप्सामानस्य चोदकेनारम्भणीयाया
अप्राप्तत्वात् । न द्वितीयः । अङ्गानां दीक्षणीयादीनां
पृथगारम्भासम्भवात् । ननु दीक्षणीयायास्तत्त्वं प्रक्रमय-
तीति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः । मैवम् । अस्या-
रम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ततः
प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रस-
ज्येत । तस्मादारम्भाख्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत
इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सा किमस्यनुमत्यादौ न वाङ्मन्यस्युपक्रमात् ।

संघस्योपक्रमो नष्टेर्द्वारलोपान्न सा भवेत् ॥ ७ ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राज-
सूये दर्शपूर्णमासेष्टिविक्ततयो विहिताः । तासु सारम्भणी-
यास्ति न वेति संशयः । दीक्षणीयादिवदनुमत्यादीना
मन्याङ्गत्वाभावात् सोमयागवत् सर्वासामङ्गित्वेनोपक्रम-
सम्भवात्तद् द्वारेणारम्भणीयास्तीति पूर्वपक्षः । यद्यप्यङ्गि-
भूता अनुमत्यादयस्तथाप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति ।
अन्यथा प्रधानेष्वग्नीयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कृत्वोऽनुष्ठानं
प्रसज्येत । अथोच्यते । प्रधानानां षष्मामग्नीयादीनां
संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भ इति । तस्यैवा-
पौष्टिपशुसोमदर्बिहोमरूपाश्चामनेकेषां प्रधानानां संघस्य

राजसूयत्वात् संघस्यैवीपक्रमोऽस्तु । न चासौ संघो
दर्शपूर्णमासविक्रतिर्येन तवारम्भणीया शङ्कति । अस्ति
चात्रापरः सर्दारम्भार्थो वागः । अग्निष्टोममग्रे ज्योतिष्टोम-
महरतीति ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोम-
स्याम्नानात् । तस्माद्भुमत्यादिष्विष्टिष्वारम्भद्वारस्य लोपात्
सारम्भणीया न भवेत् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

तस्यां सास्ति न वाङ्मत्वेऽप्यस्य पृथगुपक्रमात् ।

अस्ति मैवं वचोऽयत्किं विधाने चातिदेशने ॥ ८ ॥

येयमारम्भणीया सापीष्टित्वाद्दर्शपूर्णमासविक्रतिः ।

अतस्तस्यानपि दर्शपूर्णमासवीरिवारम्भमानपुरुषसंस्का-
राय मानुष्टेया न वेति संशयः । चोदकप्राप्तत्वाद्नुष्टेया ।
ननु सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनारम्भ-
द्वारं लुप्यते । न । वैषम्यात् । ऋत्विग्वरणादिना प्रयोग-
मारम्भानुतिष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया प्रवर्तते ।
दर्शपूर्णमासारम्भस्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात् सम्प-
द्यते । ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रम
इति द्वारसद्भावादारम्भणीयामारम्भमानः स्वसंस्कारार्थ-
मारम्भणीयां कुर्यात् । अनवस्था तु लोकसिद्धवीजाङ्ग, रादि-
दृष्टान्तेन सनाधेयेति प्राप्ते ब्रूमः । आरम्भणीयायामार-
म्भणीयान्तरं न कार्यम् । कुतः । अङ्गान्तरवदतिदृष्टुमश-
क्यत्वात् । तथाहि । प्रकतो समिधो यजतीत्यादिवाक्यैः
प्रयाजाद्यङ्गानां स्वरूपमुपदिश्यते । प्रकरणेन चाङ्गाङ्गिभावो

बोध्यते । ततः सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्या-
 टिकायां विक्रतो निर्वापलिङ्गानुमितं चीटकवाक्यमिवं प्रव-
 र्त्तते । इष्टिबन्धरो प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठीयानीति । एवं च
 सत्वारभूयोवायामिदं वाच्यम् । किमाग्नावैष्णवमेकादश-
 कपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्रमाणं इत्येतद्वाक्यं समि-
 दादिवाक्यवदङ्गभूतामारभणीयां विदधातु । किंवा यथा
 सौर्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनुमापयति । तथा दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गभूतायामारभणीयायामन्यस्या आरभणीयाया
 अङ्गातिदेशमनुमापयतु । उतोभयं करोत्विति । नाद्यः ।
 अङ्गविधावुपक्षीणत्वेनातिदेशानुमाने शक्त्यभावात् । न
 द्वितीयः । अविहितत्वेनातिदेष्टुमयोग्यस्याङ्गस्यातिदेशे शक्त्य
 भावात् । न तृतीयः । वाक्यभेदापत्तेः । नन्वेतेन न्यायेन
 सौर्यवाक्येऽपि वाक्यभेदः स्यात् । एकस्यैव वाक्यस्य याग-
 विध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात् । सैवम् । वाक्यद्वयसङ्गावात् ।
 प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकम् । अनुमितं वाक्यमङ्गातिदेश-
 कम् । तर्ह्यत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेत् । वाङ्म ।
 अत एवारभणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते । तद्ददारभ-
 णीयान्तररूपमप्यङ्गमनुष्ठीयतामिति चेत् । न । दर्शपूर्ण-
 मासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्यवदारभ-
 णीयान्तररूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभावात् । न हि
 प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृतावतिदेशमर्हति । तस्मात्
 सम्प्रतिपन्नस्यैवारभणीयाविधायिनी वाक्यस्येष्ट्यङ्गस्वरूप-
 विधानाय समिदादिवाक्यस्थानीयत्वमतिदेशाय सौर्य-
 वाक्यस्थानीयत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयम् । तथा सत्या-

हेत्तिलक्षणी वाक्यभेदः केन वाच्येत । तस्मादारम्भणीयाया-
भारस्यमानपुरुषसंस्काराधारम्भणीयान्तरं न कार्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

यूपाहुतिः खलेवाल्यां कार्य्या नो वातिदेशतः ।

कार्य्या हीमच्छेदनार्थी नाच्छेद्यायां स युज्यते ॥ ६ ॥

अस्ति साद्यस्कृनामकः कश्चिद्यागः । सद्यस्क्रियान्-
क्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकाम इति तद्विधानात् । सन्ति
साद्यस्काः पशवः सह पशूनालभत इति श्रुतेः । तेषु पशुषु
वेद्युत्तरवेदियूपाः शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षा एव गृह्यन्ते ।
अत एवाहाश्वलायनः । साद्यस्के पूर्वरा वेदिः खलेवाली यूप
इति । खले बलोवर्हबन्धनाय निखातो मेढिः खले-
वालो । तेषां च पशूनामग्नौषीमीयपशुविक्रतित्वात्तदीय-
यूपकार्य्याः पशुनियोजनादयः खलेवाल्यां क्रियन्ते । तथा
प्रकृतौ यूपमासुं गमिष्यतः पुरुषस्याहुतिर्विहिता । यूप-
माच्छेत्स्यता हीतव्यमिति । तां चाहुतिमापस्तम्बो
दर्शयति । उरु विष्णो विक्रमस्वेति स्रुवेणाहवनीये यूप-
हुतिं जुहोतीति । सेयमाहुतिः खलेवाल्यां कार्य्या न
वेति मंशयः । तद्वर्णातिदेशात् पशुनियोजनवत् कार्य्येति
पूर्वः पक्षः । यूपमाच्छेत्स्यतेति वाक्यस्यायमर्थः । अयूपं
खादिरादिकाष्ठविशेषं शास्त्रीयच्छेदनादिमंस्कारैर्यूपो-
क्तुं काष्ठस्य शास्त्रीयच्छेदनयोग्यताये हीमः कर्त्तव्य
इति । न हि खलेवाल्याः शास्त्रीयं छेदनमस्ति । पूर्वमेव
क्षिन्नस्य काष्ठस्य कृषीबलैः खले निखातत्वात् । तस्माच्छे-
दनद्वारलीपादाहुतिर्न विद्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

तस्यां स्थाण्वाहुतिः कार्या न वा स्थाणौ विधानतः ।

कर्त्तव्योपकरोत्यारात् पशौ मा प्रकृताविव ॥ १० ॥

यूपीयाव्रश्चनस्थाणुद्वारासौ यूपसंस्कृतिः ।

स्रग्वत्तत्सम्भवात् सेवमयूपादिनिवर्त्तते ॥ ११ ॥

अन्नोष्णोष्णोष्णयूपप्रकरणे स्थाण्वाहुतिं जुहीतीति श्रूयते ।
यूपं वृक्कणं सत्यवशिष्टं वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेन स्थाणुरित्यु-
च्यते । तत्राहुतिविशेष एवं श्रूयते । वनस्पते शतवल्ग्यौ
पिरोहेत्याव्रश्चने जुहीतीति । सेवमाहुतिस्तस्यां खलेवाल्यां
कार्या न वेति संशयः । स्थाणुमुपजीव्याहुतिविधानात्
खलेवाल्यामपि स्थाणुत्वात् सा कार्या । न च खलेवाल्याः
शास्त्रोपसंस्काराभावेनाहुतिर्व्यर्थेति शङ्काम् । पशवारा-
दुपकारकत्वात् । यथा प्रकृतौ यूपा द्वितीयजितस्याव्रश्चन-
स्थाणोरसंस्कारार्थत्वेन पशवुपकारस्तदिति प्राप्ते ब्रूमः ।
आह्वयप्रतेऽस्त्रादित्याव्रश्चनमवशिष्टं वृक्षमूलम् । न खलु स्थाणु-
मात्रमाव्रश्चनमात्रं वीपजीव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता । किं तर्हि
यूपप्रकरणबलेन यूपीयाव्रश्चनस्थाणुत्वमुपजीव्यं प्रवृत्ता ।
ततस्तद्वद्वारेणासावाहुतिरूपसंस्कृतिः स्यात् । तथा च दृष्ट-
संस्कारे सम्भवत्यदृष्टमारादुपकारकत्वं कल्पयितुमयुक्तम् ।
न च यूपविधीजितस्थाणुगतातिशयेन यूपसंस्कारो न
सम्भवति । यूपसम्बन्धित्वेन तत्सम्भवात् । यथाचार्यस्व
देवदत्तस्य गिरसीऽवतारिताया अपि स्रजः शिथिलेण शक्ति-
देशेऽवस्थापनम् । तत्सम्बन्धादाचार्यस्यैव संस्कारोऽव-

कल्पते तद्वत् । अतो यूपसंस्कारार्थं यमाहुतिर्यूपाब्जिकायाः खलेवाल्या निवर्तते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अन्त्यः प्रयाजः आरात् किमुपकार्यं संस्कृतिः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तेर्मातृवन्मन्त्रवर्णनात् ॥ १२ ॥

आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके ।

विधित्तयात्र सौर्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्तनम् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासेष्टी पञ्चमः प्रयाज एवमास्नायते । स्वाहाकारं यजतीति । स किमिष्टेरारादुपकारक एताज्यभागादिषु यज्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारक इति संग्रहः । तत्र स्वाहाकारं यजतीति देवताविधिरिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षात् । न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णादेवताकल्पनमुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैधाधिकरण्यं प्रसज्येत । विधिना हि स्वाहाकाराख्यदेवता विहिता । मन्त्रे तु यज्यमाणा आज्यभागादिदेवता अग्न्यादिदेवताः प्रतीयन्ते । स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा प्रजापतिं स्वाहाम्नीषीमावित्यादिको हि तन्मन्त्रः । नैष दोषः । मातृशब्दवन्मन्त्रवर्णिकान्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसम्भवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातारं जननीं चाचष्टे । तथाम्न्यादिशब्दाः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम् । न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियतामिति वाच्यम् । संस्कृतायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिष्टेरारादुपकारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपेयः । मैवम् । चतुर्थ्या

तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । न चात्र तौ विद्येते ।
किं चायं विधिर्देवतायागावभौ विधत्ते । देवताविशिष्ट-
यागं वा । देवतामात्रं वा । यागमात्रं धा । नाद्यः ।
वाच्यभेदापत्तेः । न द्वितीयः । यौरवप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः । अप्राप्तस्य यागस्यानुवाच्यत्वे सति तदनुवादेन
देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र च
द्वितीयान्तः स्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत इत्यादा-
विव कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मादाज्यभागादि-
देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । एवं च सति सौर्यादि-
विकृतिषूत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपदपरि-
त्यागी बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्यति ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्निः स संस्कृतिः ।

आरादुतीपकारी स्यात् पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥ १४ ॥

निगदेऽग्निर्द्विरुक्तत्वादिधावेकपदोक्तितः ।

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्त्तते ॥ १५ ॥

दशपूर्णमासयोरान्नायते । आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां
यजतीति । तयोः प्रथम आग्नेयः । द्वितीयः सौम्यः ।
तत्र सौम्यस्य नास्ति सन्देहः । प्रधानदेवतासु केवलस्य
सोमस्याभावात् । अस्मिंश्च केवल आग्नेयपुरोडाशा
विद्यते । तस्मादाग्नेय आज्यभागः पुरोडागदेवताया
अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेरारादुपकार इति संदिश्यते ।
तत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्त्रीक्तावां यज्यमाणदेवतानां
संस्कारः । तथा प्रथम आज्यभागोऽप्यग्निमग्ना आवर्त्तते

निगदीक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । निगदस्तावदेवं पठ्यते । अग्निमग्न आवहं । सोममावह । अग्निमावहेति । अस्यायमर्थः । भी आहुत्यधिकरणभूताग्ने हविर्याहिष आज्यभागद्वयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमोऽग्निरित्येतां स्त्रीनिहेष्टावावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निरन्य इति गम्यते । अन्यथावाह्यस्याग्निरेकस्य द्विरुक्तिवैयर्थ्यात् । ततः प्रथमाज्यभाग इत्यमामस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभात् तत्संस्कारकत्वमयुक्तम् । किं चाज्यभागविधावग्नीषोमाभ्यां यजतीति देवताद्वयं समस्तनैकेन पदेनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति शुण्ठ्वं भवताभ्युपगतम् । तथान्निरेप्यभ्युपगन्त्वथम् । तच्च संस्कारपक्षे विरुद्धम् । संस्कारत्वे प्राधान्यावश्यकत्वात् । तस्मात् संस्कारपक्षासम्भवात् प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवद्विष्टेरारादुपकारकः । एवं च सति सौख्ययागेऽपि प्रथमाज्ययागेऽग्निर्न निवर्त्तत इति बाधापवादो विचारफलं भविष्यति ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

उपकारो संस्कारिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।

तद्वितीक्त्या द्वयोर्देवभेदावुपकृतिर्मता ॥ १६ ॥

संदंयात्रियितेऽइत्वे दृष्टार्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।

देवान्तरं चेद्विहतावग्नीषोमनिवर्त्तनम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमाद्भूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादश-

कपालं निर्वपतीति । तत्र पश्यावुक्तः पुरोडाशः स किं पशोरारादुपकारक इति पशुदेवतासंस्कार इति सन्देहः । तत्राम्बोषीमीयं पशुमालभेतेति पशुविधौ तद्वि-
तोक्त्याम्बोषीमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते । तथा पशुपुरोडाशे । तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो न युक्तः । गुणत्वं च संस्कार्यत्वधिरोधीति पूर्वोक्तम् । तस्मात् पशोरारादुपकारक इति प्राप्ते ब्रूमः । देवता-
भेदादिना तावदिदं वक्तव्यम् । पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्रौ यागौ । किंवाङ्गाङ्गिरूपौ । तत्रापि किमङ्गम् । किंवाङ्गीति । तत्र पशुधर्मैरुभयतः संदृष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे प्रकरणपाठो बाध्यते । तद्वदभिमतमुपकार-
कत्वं च न सिध्यति । अङ्गत्वेऽपि दृष्टसम्भवाददृष्टकल्पनम-
न्याय्यम् । सम्भवति चात्र दृष्टम् । पुरोडाशवाक्यगतेन लक्षितान्तपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवाटे मति तदीयस्वरूपपूर्वकनिर्वापिण पशुदेवतायाः संस्क्रिय-
माणत्वात् । एवं च सति पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमा-
नाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात् संस्कार्यत्वमविरुद्धम् । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारः पुरो-
डाशः । एवं च सत्यम्बोषीमीयपशुविक्रती वायव्यपशु-
वम्बोषीमीयदेवतायां निहत्तायां तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा निवर्त्तत इति बाधः फलिष्यति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

सौख्यं चरौ चरुः स्थाली किंवाक् लौकिकोक्तितः ।

आह्वयं अपचं दीप्यं कपालविक्रतित्वतः ॥ १८ ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्धानं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत् पुरोडाशहविर्यथा ॥ १८ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थाली
 इत्युत्पीडनमिति सन्देहः । तत्र लौकिका आ हिमवत
 आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि स्वप्नदेशीयभाषाप्रसिद्धा यत्
 किञ्चिद् गकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे
 पात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकारा-
 शोखा स्थाली चरुरित्येतावच्छब्दान् पर्यायत्वेनाप-
 दिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थाली व्यक्तिः । यदि तस्या
 अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत् प्रधानयोग्यता न स्यात् ।
 तर्हि नाभूत् पुरोडाशविक्रतित्वम् । कपालविक्रतित्वं
 तु भविष्यति । अपणयोग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपा-
 लेषु हविः अप्यते । तथा स्थाल्यामपि अपयितुं शक्यते ।
 तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्रमेव चरुशब्देनोच्यते ।
 कुतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय
 तद्वाक्यशेषे ह्यदितिमीदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनूयते । यदि
 भोज्यान्ने चरुशब्दः कापि न प्रयुज्यते तच्छोदनविशेषवाची
 चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैक-
 गम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविप्लवे तात्पर्यवन्तो नव-
 स्त्रावितान्तरुषपक्के जीवतण्डुले विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दं
 प्रयुञ्जते । सत्यादनवाचित्वे सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते ।
 यथाम्नेय इति देवतातद्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यम् ।
 तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः
 पुमानिति पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

चरुः कपाले पक्तव्यः क्वापि वा उचितेऽथैवा ।

कपाले चोदकप्राप्तिरनूपत्वतः क्वचित् ॥ २० ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात् कटाहे योग्यता न हि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिर्वर्त्तनम् ॥ २१ ॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वाहं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः । तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वं पक्षः । पुरोडाशस्यापूपत्वात् कपालगतोष्णया पाकः सम्भवति । चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्णया पक्तव्यः । अतोऽप्राकृतकार्थत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत । तच्छान्धूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र क्वापि पाक इति द्वितीयः पक्षः । निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति राडान्तः । पूर्वत्र चरुोदन इति विवक्षितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुनिष्पादक स्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते । पेषणादीन्यनुक्रामति ।

पेषणं यवनं वापस्तापञ्चीपहितिः प्रथा ।

माज्जनाध्वूहनज्वालास्तथा व्यङ्गृत्यसादनम् ॥ २२ ॥

पेषणं चूर्णनम् । यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः । तापः कपालानामङ्कारैः प्रतापनम् । उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम् । प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघटनेन

सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्जनं स्रक्षणीकरणम् ।
अध्यहनं भस्मनाङ्गारैश्चोपर्याच्छादनम् । ज्वाला दर्भ-
पिच्छूलैः प्रज्वालनम् । व्युद्धृत्यसादनं कपालेभ्यः पुरीडाशं
पृथक्कृत्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् । ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वा-
धिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्विचारि-
रितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासावेत्याह ।

एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्त्तव्यानीति विभ्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत् सूत्रैर्निरूपितम् ॥ २३ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशम-

स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नास्त्वस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसम्भवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्यं तु सूतरां भवेत् ॥ १ ॥

एतं अपयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लि-
दनायोग्येषु न कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षः । दृष्टार्थस्य विक्लिदन-
स्यासम्भवेऽप्यदृष्टार्थं कर्त्तव्यः । अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः ।
यदा तु पाकशब्द श्रौण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

उपस्ताराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो निति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिघारणम् । चेत्युभयं पाक-
वद् दृष्टार्थं कार्यमिति पूर्वपक्षः । न तावत् पाकवद्त्र
प्रत्यक्षविधिरस्ति । शीदकस्य दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृता-

वुपस्तरणाभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात् सूक्ष्माणां पुरोडाशा
वयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं तदुभयं क्रियते ।
कृष्णालानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्तन्निवारण
लक्षणं हारं नास्तौत्युपस्तरणाभिघारणद्वयं लुप्यते ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

भक्षी नास्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतिरभावतः ।

सुशुषाकारनिर्धीतवचनात् स्यात् प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशित्वादिभागो भक्ष्यते । न तथा तेषु
कृष्णलेषु भक्षीऽस्ति । प्रीतिरूपस्य दृष्टहारस्यासम्भवादिति
पूर्वपक्षः । सुशुषाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्ती भक्षयन्तीति
प्रत्यक्षवचनमान्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्रमस्वीकारे च
यः शब्दविशिषस्तस्यानुकरणं सुशुषेति । घृते निकृष्टे
कृष्णलेषु यत्किमप्यं तदन्तर्गतमिव बालाशुशुषां कृत्वा
तदाज्यं निःशेषेण पिबन्ती भक्षयेयुरित्यर्थः । अनदनीय-
द्रव्याणामपि कृष्णालानां यथा वचनात् प्रदानम् । तद्वद-
भक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

सकृत्सहत्वयोरिकमेकधेत्यन्त्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावाद्वाधादन्त्यमेव हि । ४ ॥

तत्रैव कृष्णालभक्षणे श्रूयते । एकधा ब्रह्मण उपह-
तीति । तत्रैकधेत्यर्थं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन्निकवार-
मित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते । उपहारो भक्ष-
णाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरन्त्य-
तरद्विवक्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावा-

दुभयोर्मध्ये यत् किञ्चिदन्यतरदिति पूर्वपक्षः । अबाधोऽत्र
नियामकः । प्रकृताविडाप्राशित्रचतुर्धाकरणसंयुक्ताकका-
लेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः ।
अत्रापि चोदकप्राप्ताः । तत्र सकत्वपक्ष उपरितनास्त्वय
उपहारास्तत्कालविशेषास बाध्यन्ते । सहत्वपक्षे
कालविशेषा एव बाध्यन्ते । न तु तत्र उपहाराः । तस्मा-
दन्यपक्षरूपं सहत्वमेवैकधेत्यस्य शब्दस्थार्थः ।

पक्षमाधिकरणमारचयति ।

सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्यैवेति ।

अन्यभागस्यापि वाद्या भागान्तरमबाधितुम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मण्येऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकात् बाध्यत्वान्न्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

कण्वलभक्षण एवेदमपरं श्रूयते । सर्वं ब्रह्मण परि-
हरतीति परिहारः समर्पणम् । ब्रह्मसहितानानान्तज-
मेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षणाश्चोदकप्राप्ताः ।
तत्र सर्वता किं ब्रह्मसम्बन्धिचतुर्भागेविषयोत्तरसम्बन्धि-
भागचतुष्टयेऽपीति सन्देहः । अर्धस्युपभूतोनाद्विजां ये
ये चत्वारो भागास्तेषां ब्रह्मनामबाधनावाद्य पक्षोऽभ्युपगमः ।
तत्रैषा वचनव्यक्तिः । ब्रह्मसम्बन्धमनूद्य सर्वत्वपरिहारयोरे-
कमनुवाटेऽन्तर्भावितरद्विधेयम् । यद् ब्रह्मण्ये सर्वं तत्
परिहरतीति । यद् ब्रह्मण्ये परिहरति तत् सर्वमिति ।
दुभयथापि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानाचोदकप्राप्ता अन्य-
भागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वपक्षः । सर्वत्वपरिहारा-
वनूद्य ब्रह्मसम्बन्धोऽत्र विधीयते यत् परिहृतं सर्वं तद्

ब्रह्मण इति वचनव्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत् सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसम्बन्धे सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसम्बन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्वभागानां ब्रह्मसम्बन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्ष्यं बाध्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

युगपत् स्वस्वकाले वा तत् सर्वं भक्षयेद्यम् ।

अविलम्बादादिमोऽन्यस्तत्तत्कालमबाधितम् ॥ ७ ॥

अतीताधिकरणद्वयेन युगपत् सर्वं ब्रह्मण्ये समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र भक्षयितुं युगपत् समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वावशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतुः । तस्मात् स्वस्वकाल इत्यन्यः पक्षोऽभ्युपेयः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्गच्छे स्तौ न वाग्रिमः ।

चोदकात्तौ तु बह्वर्थव्यवस्थार्थत्वतोऽत्र न ॥ ८ ॥

प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा पद्यादिदं ब्रह्मण इत्यादिना तत्तद्भागाभिर्दिशेत् । तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्मभक्ष्ये चोदकवशाद्विद्येते इत्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति । तत्र चतुर्धाकरणं बहूनामृत्तिजां विभागार्थम् । निर्देशौ भागानामसाङ्ख्यार्थः । अत्र तु ब्रह्मण एकत्वात्तादुभौ न विद्येते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यै वागिमः श्रुतेः ।

वैरूप्यावियमाश्चैवं दृष्टत्वादानतेः श्रुतिः ॥ ६ ॥

भृती च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनात्तेन मन्त्रेषु स्वामिनां न भृतिः क्वचित् ॥ १० ॥

ऋत्विगभ्यां दक्षिणां ददातीति प्रकृती श्रूयते । तत् किमदृष्टार्थमानत्यर्थं वेति संशयः । भृत्यान् परिक्रीयवर्गीकारपानतिः । अदृष्टार्थं तत् स्यात् । अद्विहरण्यादीनामदृष्टार्थत्वाग्नि दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यदत्र दानं भृतिः स्यात् । तदानौमत्पाधिककस्मानुरूपेण द्रव्यं देयं स्यात् । वैरूप्यं त्वन्न दृश्यते । स्वल्पकस्मिन्नि लेधातवोपे सहस्रं देयम् । अधिककस्मिन् नृतपेये स्वल्पां मोमचमननात्रं प्रदोयते । तथा दादयगतादिपरिमाणनियमां मन्त्रवचननियमश्च भृती नोपपद्यते । कस्मैकरानुमत्या नृतनाधिकभावसम्भवात् । तत्परजकादिभृती मन्त्रादर्थनाश्च । तस्माददृष्टार्थमित्यग्निमः पक्षः प्राप्नोति । मैवम् । आनतेदृष्टप्रयोजनत्वात् । दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थायां भृतावप्यस्ति । भृतिर्देयेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रवचननियमाददृष्टमस्तु । दृष्टस्याभावात् । वैरूप्यं तु वचनबलादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विगो याजयेयुरिति । तस्मादृत्विग्दानमानत्यर्थम् । एव च सति सर्वेष्वृत्विजां यज्ञमानत्वाद्भृतिरूपा दक्षिणा न कापि देयेत्येतद्विचारफलं दृष्टव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

क्रयाय प्रतिपत्त्यै वा चमसेडादिभक्षणम् ।

क्रयाय पूर्ववन्मैवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥ ११ ॥

अक्रातयजमानस्य भक्षणसत्त्वाच्च तेन सा ।

प्रतिपत्तिः संस्क्रुतित्वात् सन्निधौ न निवर्त्तते ॥ १२ ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः । अस्ति चेष्टाविद्धाप्राशित्रा-
दिभक्षः । तत्र भक्षेण प्रीतानामृत्विजामानतिसम्भवाद्
दक्षिणान्वायेन क्रयार्थं भक्षणमिति पूर्वपक्षः । यागदेव-
तायै सङ्कल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो न क्रेतुं
शक्नोति । किञ्च यजमानपक्षमाः सन्भूयेडां भक्षणन्ती-
त्यक्रातस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते । तत्साहचर्या-
दृत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । तस्मात् प्रति-
पत्त्यर्थो भक्षः । तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा
प्रतिपत्तिर्यागीपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सन्निधौ न बाध्यते ।

द्वयमाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विजां वरणं सत्त्वे कार्यं नो वाक् सोमवत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वात् क्रयार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥ १३ ॥

अग्निर्मं हीतित्यादिमन्त्रैः सोमवरणमाञ्जातम्
सोमवत् सत्रेऽपि तत् कार्यम् । अन्यथा वरणरहिताना-
मृत्विजाभावात् सत्त्वं न सिध्यति । अत एव तत्सिद्धये
सत्प्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि
यजमानाननूय वरणसाध्यमृत्विजां तेष्वधातव्यमिति विद-
धाति । तस्माद्दृत्विग्वरणं सत्त्वे कार्यम् । मैवम् । मन्त्र-
छानुष्ठातृणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्मणि क्रयार्थं
वरणमपेक्षते । क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव

कयाथेम् । वरणं त्वदृष्टार्थमिति चेत् । मैवम् । वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्साहजननाथत्वात् । अन्यथा वरणकाले क्वचित् कल्याण्यो दक्षिणा इत्यृत्विजां प्रश्नः कथं समञ्चेत् । न च सत्रासिद्धिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यम् । ऋत्विक्कं नाम किं कर्मकरत्वमुत यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज इति विरुध्यते । द्वितीये तु स्वत एव याग कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरणमन्तरेणाप्यृत्विक्कं मिध्यतीति । ईदृशमेवात्विज्यं वचनेन विधीयते । तस्माद्दानवद्वरणं सच्च लुप्यते ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

क्रयः कर्ष्यो न वा सध्नि निषेधात् क्रोतिकल्पनम् ।

नित्यानुवादेनात्मनि क्रयो वरणं यथा ॥ १४ ॥

सत्कालपुरःसरमग्निर्होतृत्वादिप्रार्थना वरणम् । तच्च चिकीर्षु यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं वृयात् । तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्तम्बवचनात् । सोमाभिधानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः । ऋषिः षोडशेनाग्निष्टोमसंख्येन षष्ठन्तरपृष्ठेन गवां द्वादशगतदक्षिणेनाह यस्य । तत्र त्वसुहाता भवेति । तत्र देवदक्षिणाद्रव्यनिधयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति । सोऽयं क्रयः । स च प्रकृताविव सच्चै कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देवद्रव्यनिधये लुप्ते मति तत्साम्यः क्रयो लुप्येतेति शङ्कम् । निषेधमुपजीव्य क्रयागुष्टानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा हि । न ह्यत्र योर्दयिते न

वामी न हिरण्यमिति सच्चै गवादिदानं निषिध्यते । स च निषेधः सत्यां प्रसक्तौ सम्भवति । ततः सीमे देवद्रव्याणां सच्चै दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सीमे च देवद्रव्याख्यं वं श्रूयन्ते । गीष्वाश्वशास्त्रतरश्च गर्दभायाजासावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य हादशशतं दक्षिणेति । तत्र गीष्वासीहिरण्यानां विग्रेदती निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्युद्गता प्रतीयये । ततो देवद्रव्यसङ्गावात् क्रयः कार्य इति पूर्वपक्षः । न ह्यत्र गौर्दीयत इत्यनेन निषेधो न विधीयते । किंतु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त एव दानाभावीऽनूयते । अदक्षिणानि सच्चाणीत्याहुर्न ह्यत्र गौर्दीयत इति श्रुती परीत्युपन्यामस्य प्रसिद्धिवाचकद्विशब्दस्य च प्रामाण्यकत्वात् । तस्मात्त्रित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्दणवत्तदतिनाभृतः क्रयोऽपि न कार्यः ।

हादशाधिकरणमारचयति ।

सच्चाङ्गं स्याच्च वा पृष्ठगमनीयेऽप्यथाङ्गता ।

सौत्रामण्यादिदक्षै वं त्वागादृष्वे विधानतः ॥ १५ ॥

श्रूयमाणा दक्षिण्यं पूर्वपक्षेऽत्र धसंक्तत् ।

परिक्रयार्था सिद्धान्ते निमित्तं स्यात् समापनम् ॥ १६ ॥

अस्ति सीमविक्षतिः पृष्ठगमनीयनामको यागः । सच्चा-

दुद्धमान पृष्ठगमनीयेन ज्योतिष्ठीमिनेन महस्त्रदक्षिण्येन यज्ञैरद्विचि । षडवसायेत्यनेन स्यप्रत्ययेन सच्चसमाप्तिं पूर्वकालत्वं सच्चपृष्ठगमनीययोरैककर्तृकत्वं च प्रतीयते । तथा सत्यग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । वाजपेयेनेष्टा वृक्षस्यतिसवेव वजेत । संख्याप्य पीर्णमासीमिन्द्राय वैनुधाय

पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीत्यत्र सीदामण्यादीनां
यथा चयनाद्यङ्गत्वम् । तथा पृष्ठगमनीयस्य सत्त्वाङ्गता भवि-
ष्यति । अङ्गत्वे सति श्रूयमाणा सदृस्रदक्षिणा सचेष्टिव
परिक्रयणार्था न भवतीत्यदृष्टार्थताभ्युपगम्यते । फलं च न
कल्प्यम् । सत्त्वफलेनैव फलवत्त्वमिदं रिति पूर्वपक्षः । उदव-
सानशब्दस्य त्यागवाचित्वात् सत्त्वत्यागादूर्ध्वं विधीयमानः
कथं सत्त्वाङ्गं भवेत् । अग्निं चित्तेत्यादीं त्यागशब्दां तास्तोति
वैषम्यम् । एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वे तु निमित्तविवक्ष-
याप्युपपद्यते । सत्त्वसमापनं निमित्तोक्तव्य विधाने गृहदा-
ङ्गिष्ठिवत् फलनैरपेक्ष्याद्विज्ञाजिज्ञायेन फलं न कल्प्यम् ।
सत्येवमनङ्गत्वे सीमवदक्षिणा परिक्रयार्था । दक्षिणायाः
श्रीतत्वेनालीपः पूर्वीत्तरपक्षयोः समानः । ग्यायेनाप्य-
लीपः मिहान्ति विशिष्यते ।

दशोद्देशाधिकरणमारचयति ।

तत्र त्विंजः सच्चिणः किमन्यं वा स्युर्न बुद्धितः ।

त एव यष्टुर्भेदेऽपि क्रौतवाद्दत्त्विजः परं ॥ १७ ॥

यस्मिन् पृष्ठगमनीये सच्चिणामेवात्विज्यम् । उदवसा-
येति त्यक्तशब्देन कचेक्ष्यप्रतीतिरिति पूर्वपक्षः । उदवसाय
यजेरन्निति समभिव्याहारात् सच्चिभि रङ्गैकत्वं यष्टुणां
प्रतीयते न च त्विंजो यज्ञारः । यजमानेन तेषां दक्षि-
णया क्रौतवात् तस्माद्दत्त्विजः सच्चिर्भ्याऽन्यः ।

चतुर्दशोद्देशाधिकरणमारचयति ।

सम्भूयेकेकयो वात्र यष्टुतायां बहुक्लितः ।

द्विवागवद् बहुत्वस्य प्राप्तैरन्याऽस्तु भीमवत् ॥ १८ ॥

अस्मिन् पृष्ठशमनीये सन्निष्ठां सम्भूय यजमानत्वमुत
 प्रत्येकमिति संशयः । सम्भूयेत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । कुतः ।
 यजेरन्निति बहुवचननिर्देशात् । एतेन राजपुरोहितौ
 आयुज्यकामी यजेयातामित्यत्रोपादेयगतद्वित्वस्य विवक्षित-
 त्वाद्भी सम्भूय यष्टारौ । तद्वद्वापि । स्यात् मैवम् । उद्वसा-
 धैत्यत्रोद्वसात्तृणां यद् बहुत्वं प्राप्तं तदेव तत्समानाधि-
 कृतेन यजेरन्नित्यनेनानूयाप्राप्तो यागो विधीयते । द्वियागो
 तु द्वित्वमप्यप्राप्तत्वेन विधीयत इति वैषम्यम् । ततो ग्रहं
 संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहैकत्वमिवोद्देश्यगतत्वाद्यजेरन्निति बहुत्व-
 मविवक्षितम् । एवमपीच्छया द्विगो बहुगो वा यष्टुं
 शक्यत्वाटकेकगो न नियम इति चेत् । न । चादकंन
 तन्नियममिच्छेः । सोमे तद्दर्शनात् । तस्मात्सन्निष्ठाः प्रत्येकं
 यजेरन्नित्यन्तः पक्षोऽवाप्तुः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

अग्नीं पुरुषीं वानत्ये धर्मार्थं वानतिर्यतः ।

इष्टिने सत्त्वं धर्मार्थं सत्त्वाद्भवं वह्नर्न हि ॥ १८ ॥

मारस्वतसत्त्वं कामेष्टावग्नीं पुरुषीं धेनुके दस्वेति तुरग-
 मनुष्यगोजातीयानां स्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानं श्रुतम् ।
 तच्चानत्यर्थम् । कुतः । इष्टेरसत्त्वत्वात् । सत्त्वत्वे तु यज-
 मानानामेवात्विज्यादानसाध्यक्रयाभावेन तत्साध्यमानमस-
 श्यवि स्यात् । इष्टिस्तु न सत्त्वम् । तल्लक्षणाभावात् । आसी-
 रन्न, पशुरित्यनयो रन्यतरचादना तल्लक्षणम् । इह त्विष्टि-
 लक्षणभूता निर्वपतिचादना पठन्ते । अग्नये कामायाष्टाक
 पालं निर्वपति । इष्टौ च यजमानादृत्विजां पृथक्पादा-

नत्वर्थं दानमिति पूर्वपक्षः । धर्मार्थं दानम् । कुतः ।
इष्टेः स्वरूपेणासत्त्वत्वेऽपि सत्ताङ्गत्वेनेतराङ्गेष्वेष्टाव-
प्यस्यां यजमानानामेवात्विज्यात् । ननु द्वादशाहः सत्तायां
प्रकृतिः । न च तत्र कामेष्टिरस्ति । अती न सत्त्वं चोदके-
नेष्टौ यजमानात्विज्यं प्राप्तिः । इष्टिचोदकेन त्वन्य एवत्विजः
प्राप्नुवन्ति । मैवम् । सत्त्वप्रयोगान्तःपातित्वेन प्रसङ्गाद्य-
जमानकर्तृकत्वमिहैः । तस्मादत्र दानमदृष्टार्थम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

क्रीत्यै धर्म्याय वा हेष्ये दानं स्यादृच्छिणीकृतः ।

क्रयाय मैवं हेष्यत्वं नत्विजो धर्म्यकृतः ॥ २० ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते । यदि पत्नीः संयाजयन् कृपा
लमभि जुहुयादैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनो
गौदेक्षिणा तां हेष्याय दद्यादिति । अत्र । यजमानेन
हेषणोये पुरुषे यद्दानं तत् क्रयार्थम् । दक्षिणाशब्देन व्यव-
हृतानां प्रकृती क्रयार्थत्वदर्शनादिति पूर्वपक्षः । न ताव
दृत्विजो हेष्यत्वं युक्तम् । ऋत्विगाचार्यो नामिच्छरितव्या-
विति शास्तात् । यस्तु हेष्यः पुरुषः । नासादृत्विजाभावेन
यागि कर्मकरत्वाभावात् क्रयमर्हति । तस्मादिदं दानम-
दृष्टार्थम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अस्थियागः किमस्यां स्याज्जीवतां वास्थिशब्दतः ।

अस्यां मैवमनर्हत्वात्तस्यै जीविनोऽस्थितः ॥ २१ ॥

इदं श्रूयते । यदि सत्ताय संदीक्षितानां यजमानः
प्रमीयेताथ तं दग्ध्वा कृष्णाजिनेऽस्थोन्युपनद्य चोऽस्य

नेदिष्ठः स्यात् तस्य स्याने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरंस्ततः
 संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति । अत्र संवत्सरेऽतीति यी
 यागः श्रुतस्तत्रास्थीन्येव कर्तृणि । कुतः । अस्थिशब्दस्य
 तत्र मुख्यत्वात् । मैवम् । अचेतनानामस्यां यष्टमनर्हत्वात् ।
 जीवतामप्यश्रुतत्वादयुक्तीऽयं याग इति चेत् । न । अस्थि-
 शब्दस्य तन्नलकत्वात् । एतदस्थिमता सह पुरुषेण पूर्व
 यष्टं प्रकान्तत्वेन लक्ष्यलक्षणकयोरस्ति सम्बन्धः । जीवतां
 यष्टत्वाद्याजयेयुरित्युक्तणिजयभूताः स्युः । न खल्ववान्ये
 भ्रमन्वन्ति । अस्य यागस्य सन्नाङ्गत्वादिति चेत् । तर्हि
 परस्परं याजकाः सन्तु । तस्माज्जीवतामयं यागः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

अस्थिकर्तृमते चिन्तापञ्चकं स्याज्जपादिकम् ।

न वा तर्जोदकात् कुर्युर्न कुर्वीरन्नसम्भवात् ॥ १२ ॥

अस्थीनि कर्तृणीति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षिणी मतम् ।
 तदनुमारेणाधिकरणपञ्चकं कृत्वाचिन्तारूपेण प्रवर्त्तते ।
 प्रकृतौ यजमानस्य मन्त्रयपः केशश्मश्रुवपनं दीक्षानियमा
 इत्येवमादयः कर्त्तव्याः सन्ति । तत् सर्वं चोदकप्राप्तम-
 स्थीनि कुर्युरिति पूर्वपक्षः । अचेतनानां तदसम्भवाच्च
 कुर्वीरन्निति राहान्तः ।

एकीनविंशाधिकरणमारचयति ।

श्रीङ्, स्वरौमानशुकस्यशीं नातास्ति तद् द्वयम् ।

पूर्ववन्निति चेन्नैवमचेतन्येऽपि सम्भवात् ॥ १३ ॥

प्रकृतावीडुस्वर्याः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम् ।
 तथा शुकग्रहस्य यजमानस्यर्गः । तावभावचेतनानामस्यां

जपादिवच विद्यते इति पूर्वपक्षः । अचेतनैरपि दण्डे नैव
मातुं स्पृष्टुं च शक्यत्वाद्विद्यते इति राहान्तः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

हृष्टिकामः सदी नीचैरिति कामोऽस्ति वा न वा ।

विद्यते स्वर्गवत्कामचेतनस्यस्ततो न हि ॥ २४ ॥

यदि कामयेत बर्षकः पथ्यन्थः स्यादिति नीचैः सदी
मिथुयादित्यत्र सदीनामकस्य मण्डपस्य नीचमानेन
गुणेन हृष्टिः फलतीत्युक्तम् । तस्यां हृष्टौ कामः स्पृश-
वदस्यां विद्यते इति मन्दपत्रस्य पक्षः । कामस्य चेतन-
धर्मत्वान्नास्तीति राहान्तः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

सूक्तवाकाशामनं स्यात् वा नित्यप्रवृत्तितः ।

स्यान्नैवं फलनिर्देशात् फलेच्छास्यां न युज्यते ॥ २५ ॥

इदं द्वावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिः सूक्तवाको होता
पठते तत्रैवं श्रूयते । आशास्तंऽयं यजमानोऽसौ । आयु-
राशास्ते सुप्रजास्त्वभाशास्त इत्यादिः । तत्र सूक्तवाकगताऽयं
यजमानाशामनप्रतिपादको मन्त्रभागः । तमस्थियज्ञे
होता पठन्न वेति संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणा-
द्यादेरिष्टैः प्रस्तरप्रहरणमङ्गम् । तस्य नित्यत्वात्तस्मिन्
विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्तस्य तद्भागपाठोऽपि
स्यादिति पूर्वपक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कमिर्योगेन
साध्यताप्रतीतेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः । एवमासाशम-
यागादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्यां
न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

होतुकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनती भवेत् ।

यजमानेष्टमेवासी कामयेत्तेन नास्थसी ॥ २६ ॥

प्रकृतावास्तु होतुकामः । यं कामयेत वसीयान् स्यादित्युच्चैस्तरां तस्य वषट् कुर्यादित्यादिः । सोऽस्थि यज्ञेऽपि निर्द्दिश्यताम् । कामयितुर्होतुर्जीवतस्तत्सम्भवादिति पूर्वपक्षः । यां वै काञ्चन यज्ञ इत्येव आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशिषमाशासत इति श्रुतयर्जमानेष्टमेव होत्रा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्येष्टु न शक्नुवन्ति । तस्मादत्र नास्ति होतुकामः ।

तदेतदधिकरणपञ्चकं जीवतामयं याग इत्यस्मिन् सिद्धान्तिपक्षे विरुद्धम् । अचेतनत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् तस्मात्तत्पक्षे चादकप्राप्तानां यथोक्तधर्माणां नास्ति बाधः ।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

सर्वस्वारो नृतरुर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ।

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रैषादन्यैः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वारास्यः क्रतुरेवं श्रूयते । मरणकामी ह्येतेन यजेत यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमिथामिति । तद्वच क्रतोस्तृतीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेश आम्नायते आर्भवे स्तूयमान श्रीडुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाहुतेन वासस परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्य संविशतीति । तस्य संशयपूर्वात्तरपक्षा बिस्पष्टाः ।

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ।

किं कार्यमत्र किं बाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम् ।

क्रत्वर्थमस्थिवत् कार्यं बाध्यते सृतकर्तृकम् ॥ २८ ॥

मरणाकृष्टे समापनायः सर्वस्वारशेषो विषयः । तत्र बाध्याबाध्यानध्यवसायः समयः । अनध्यवसायस्य संग-
यत्वं न्यायविद्धिर्दर्शितम् । अनवधारणत्वाविशेषाद्दृष्टान-
ध्यवसायार्थेन संशयादर्शान्तरभाव इति विपतिपक्षभावा-
त्कास्यत्र पूर्वपक्षः । यदा नियामकाभावादिच्छया
किमपि कार्यं किमपि बाध्यमिति पूर्वपक्षः । अस्थिकर्तृ-
त्वपक्षे शुक्रस्यार्थिकं क्रत्वर्थं योग्यत्वात् कार्यम् ।
सृतयजमानकर्तृकं मन्त्रजपादिकमयोग्यत्वाद् बाध्यमिति
निर्णीतम् । एवमत्रापि यद्योग्यं क्रत्वर्थं तत् कार्यम् ।
यद्योग्यं यजमानकर्तृकं तद् बाध्यम् ।

षष्ठविंशतिधिकरणमारचयति ।

सृतः प्रागायुराशीर्णं स्यादा नो सृतिकामनात् ।

प्रागार्भवाजीवनार्थमायुरागामनं भवेत् ॥ २९ ॥

होत्रा पठितव्यं सूक्तवाकं योग्यमायुरागाम् इति
भागो यजमानविषयः । स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात्
पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः समुपार्थयजमान-
स्यायुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपाहर्जनीय इति पूर्वः पक्षः ।
आर्भवास्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरण-
कालः । ततः पूर्वं जिजीविषुत्वात् पठितव्यः ।

षष्ठविंशतिधिकरणमारचयति ।

आवेद्यदानतुं यान्याहत्तोसर्वेषु नाचरेत् ।

कुर्याद्दानतिसौपाको धर्मार्थे क्रियतां हयम् ॥ ३० ॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति श्रुतं ऋतुयान्या
वरणं चास्ति तदुभयं सत्वेषु न कार्यं द्वारभूताया
आनतेर्लभत्वात् यद्यप्यात्रेयः कर्मकरेभ्यो बहिर्भूतस्तथापि
तद्दानेन यजमानस्योदार्थं पश्यन्तः ऋत्विजो धनकामाः
आनता भवन्ति वरणस्य चानत्यर्थत्वमुत्विग्वरणे प्रारम्भ
कालीने प्रसिद्धं तस्मादानत्यर्थमुभयं नाचरेदिति द्रुवैः
पक्षः । प्रथमवरणेनैवानतिसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृ-
ष्टाय धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वय-
मङ्गीकृताया भूतरधिकं धनं न लभ्यते । इत्यात्रेय दान-
दयनं नानतिकरं तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ।

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

लुप्यते पवमानेष्टो निर्वापः क्रियतेऽथवा ।

लुप्यते साधनाभावात्तेन मुख्येन लुप्यते ॥ ३१ ॥

आधानप्रकरणगतायां पवमानेष्टो निर्वापमाधनं
नास्ति । अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृतौ निर्वापमाधनं सा-
धाधानकालेन सम्भवति । अग्निहोत्रन्याधानान्तरकालीन-
त्वेन तद्दीममाधनभूतायास्तस्या अपि तथात्वादिति प्राप्ते
ऽसः । मुख्यो निर्वापस्तं प्रतिगुणभूताग्निहोत्रहवणी
न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति किं चाधनकाले
स्वरूपेणैवा विद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं
दूरापेतं ततः साधनाभावादित्यनुपन्यासः तस्मान्न निर्वापो
लुप्यते ।

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

अरावैः सप्तदशभियंश्चरस्तत्र सुष्टमः ।

चत्वारः सतिनोवातः स्यादेकं मुष्टिसंख्ययाः । ३० ।

तत्किमाश्रयादितत्वाच्चरावापूरणान्नमः ।

द्वितीयोऽस्तीति चेन्नैवं द्वितीये वाधगौरवात् । ३१ ॥

तृतीयोऽस्त्विकलोपोऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।

क्रियायोगात् तर्हर्मः प्राथम्यात्मानुग्रहात्ताम् ॥ ३२ ॥

प्रकृतौ चतुरी मुष्टीनिर्वपतीति मुष्टिततसंख्ये अन्ते

तथा वाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चक्रः अन्तः तत्र चरौ मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्यते किं वापि न विद्यते एती भयोरकमस्यन्यत्रास्ति यदेकं तदापि किं मुष्टिरेव किं संख्यै वेति संशयः चीदकप्राप्तेरुभयमस्तीत्याशयः पक्षः । प्राप्नोति चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य चरौ रतिपक्षेः सपक्षो न युक्तस्तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्य इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेत् नैवम् । एकतरबाधनेऽपूरणाभावपरिहारे मिद्वै मति इयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् । नन्वलोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यम्भावात् नैवम् भिन्नविषयत्वेन बाधामश्रवात् शरावः सप्तदशसंख्ये यागसंबन्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबन्धे इति विषयभेदः । कथं तन्नैत्र बाधप्रसङ्गः अन्यत्रानुपपत्त्येवेति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणामश्रवे दर्शिता पूरणं चेकवाधेनाप्युपपद्यते मुष्टिबाधे यथाचितं चतुःसंख्यापितैः कुडवादिभिः पृत्तिः स्याच्चतुःसंख्याबाधे यथाचितमधिकसंख्यापितैर्मुष्टिभिः पृत्तिर्भविष्यति । एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु तत्र संख्याधर्मो मुष्टिधर्मः तदा

सति मृष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्थामिद्वेः संख्या-
 लोपोऽप्यवश्यम्भावी संख्यायां तु लुप्तायां मृष्टिः शक्तौत्व-
 वस्थात् तस्मात् संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । चतुः-
 संख्या तावन्न मृष्टिनान्वेति । कर्मकारकवाचि द्वितीया-
 ईवभक्त्यन्तस्य चतुरशब्दस्य सकर्मक्रेण निर्वपति धातुना
 मात्रादन्वयात् अतश्चतुःसंख्या न मृष्टिधर्मः । पालिकान्वयेन
 तु मृष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्ट्योः क्रियासम्बन्धे
 समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् मानुश्लक्षते । चरमश्रुतत्वे न
 दुर्बलो मृष्टिर्बाध्यत इति राडान्तः ।

एकीनत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

धेनुवत्सर्षभाश्लगे गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजितिदिष्टस्यैवं गौ जात्येकगुणोक्तिः ॥ ३५ ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते द्यावापृथिव्यां धेनु मालभेत
 मारुतं वत्समैन्द्रमुषभमिति तत्र धेनुशब्दो नवसूतिका
 माचष्टे वत्सशब्दो बालं वृषभशब्दः पुमांसं तथा सति
 गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव
 द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते
 नाप्यतिदिश्यते प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो गां न विशिं-
 षन्तीति पूर्वः पक्षः । न खल्वेति यथोक्तगुणसामान्य-
 वाचिनः किं तर्हि गौगतानेव तान् गुणानाहुरतस्ते
 शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां
 मुख्यवृत्त्या विशिषन्तच्छागं बाधन्त इति राडान्तः ।

त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि छाग एव वा ।

दिश्यते । तस्मात्तज्जणादीनि तत्र न कर्त्तव्यानि किञ्च यथा
 हजत्व क्तेनादिना हजत्वमपेति तथा खले वालोत्वमवा-
 पेयात् न हि वरघाताय कन्योद्वाहः । जीषणस्य तु हजत्व-
 दगायां कर्त्तव्यस्य न खले वालोत्वदगायां प्राप्तिरस्ति
 तस्माज्जोषणादयो न सन्ति ।

त्रयस्विंशाधिकरणमारभयति ।

पर्युहणादञ्जनादि न स्यात् ष्णादात्पूर्ववत् ।

न स्याद् दृष्टादृष्टभावादावरोधाच्च तद भवेत् ॥ ४१ ॥

सन्ति प्रकृती पर्युहणादयस्तथा च कल्पसूत्रकार-
 ब्रह्मवनिं त्वाज्जत्रवनिर्मिति प्रदक्षिण पांशुभिः पर्युहत्रद्
 दृष्टं हजत्वं दृष्टेति मैत्रावरुणदृष्टेन सम्भूमिरिष्टं हणं
 क्वञ्चोत्तमय पृथिवीमित्यद्भि परिष्पिनोति अस्ति चाञ्चन
 प्रोक्तणादि तदेतद्भयविधमत्र खले वाल्या नाम्नि तत्रप-
 त्वेन क्तेनादिवत्तन्निवृत्तेति न ह्यत्र पक्षे न तादृग्भय
 क्तेनादिवद् व्यर्थं बलाधर्मादिभवात्तास्य संद पर्यु-
 हणादिनिर्दोषकरणस्य दृष्टयोजनस्य सम्भवात् अञ्ज-
 नादिक प्रकृताविवाहदृष्टार्थं न च । नामयेन खले वालित्व
 मपेति तस्मादयमर्थोऽपि साधेकमविकल्पश्च तद्वधेत् ।

चतुस्विंशाधिकरणं नाथकारणं नाभययति ।

नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविकल्पये ।

न नाम क्रमवापि तोऽवघातो नात्र वाध्यते ॥ ४२ ॥

महापितृयज्ञे हविः किञ्चिच्छ्रयते पितृभ्यो बहि-
 पदृभ्यो धाना इति धानामर्द्धेन भृष्ट धन्यमभिधीयते
 तासां धानानामवघाते सति सक्तभावापत्तं धानात्वमेक

विनयेदतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वः पञ्चः
धाना अवहन्तव्या इति ह्यत्र चीटकवाक्यं तस्मिंश्च वाक्ये
भर्जनसम्पादितं धानात्वं पूर्वभावि पञ्चाङ्गावित्ववघात-
इति क्रमः प्रतीयते तं क्रमं वाधित्वा प्रथमतोऽवघाते मति
भास्ति धानात्वनाशः अवघातस्य पदार्थस्य बाधाहरं तद्व-
र्गस्य क्रममात्रस्य बाधनं तस्मादवघातः कार्य्यः ।

तदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनारचयति ।

पेषणं नूतनं मन्ये प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात् ॥ ४३ ॥

महापितृयज्ञे एवं श्रूयते पितृभ्योऽग्निष्वात्तृभ्योऽभि-
षान्यायै दुग्धे मन्यमिति सृत्वत्त्वा धनुरभिवान्या इव
द्रव्ये प्रक्षिप्य मथिताः सक्तवी मन्यास्तत्र यत् पेषणं तत्र
प्राकृतम् । कुतः क्रमव्यत्यामात् प्राकृतौ हि प्रथमतः पेषणं
पश्चात् पुरोडाशयपणम् अत्र तु प्रथमतः अपणेन धानाः
सम्पाद्य पश्चात् सक्तभावाय पेषणं तस्मान्नूतनमिति प्राप्ति
ब्रूमः चीटकप्राप्तप्राकृतपेषणं तत् क्रमयोरुभयोरैवाधि गौर-
वात् क्रममात्रं बाध्यं पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्वर्ग-
दृषदादिवन्मन्य इत्यादयोऽत्र कर्त्तव्याः ।

इति माधवौघे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रयाजेकादशत्वादिविषेधविधिभिर्युते

विशेषानुक्तिः कोऽपि छाग एवास्ववाधनात् ॥ ३६ ॥

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति अत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दज्जातिविशेषवाचित्वाभावाद्यं कश्चिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वो पक्षः । चीटकपासस्याजस्रधाधकारणाभावात्तमेवं समर्पयतीति राडाक्तः ।

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

खले वाली तण्डुलयाः खादिरत्रैहवानया ।

यूपीकेमुंम्यत्र्यर्थमुद्दिगान् खादिरिहोद्दि सा ॥ ३७ ॥

अवघाताद्यवाधार्थं त्रैहवानया तण्डुलेष्वपि ।

प्रत्यक्षवचनत्वाद्यं काव्यं यूपेन लक्ष्यताम् ॥ ३८ ॥

अन्तरंगं हविर्विधेयान्नात्वात्तदिगन्तम् ।

न नियन्तुं गच्छन्तः खादिरत्रैहवानयाः ॥ ३९ ॥

खले वाली यूपो भवतीति साद्यस्की युपं तथा दर्शित्वा

घृतमार्पोधानास्तण्डुलास्ततसंसृष्टं प्राजापत्यमिति चिन्तयानो ज्ञतं तत्र प्रकृती ययूपस्य खादिरत्वं यत्र तण्डुलानां ब्राह्मिस्त्वन्धित्वं तदुपयमनयोर्विकृतोर्भस्ति न वेति संग्रहः । तत्र या खले वाली सा यूपो भवतीत्येवमुद्दिश्य विधेयभावे यूपशब्दस्य मुम्या वृत्तिने निश्चितं यूपोऽहिति शास्तीयतज्जणादिरहिताया खले वाल्या यूपशब्दवाच्यत्वामश्रवादती यूपशब्देन यूपकार्यं पशुनियोजनादिकं लक्षणाद्यं स्यादेषा यूप सा खले वालीत्येवमुद्दिश्य विधेयभावे तु संस्कृतस्य खादिरयूपस्य खले वेदित्वेन स्यापयितुं शक्यत्वान्न कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः तस्मादस्ति खले वाल्याः खादिरत्वं तथा चीटकपासावघाताद्यवाधार्थं

च तण्डुलैष्वपि ब्रैह्मत्वमस्तीति पूर्वः पक्षः । यूपमुद्दिश्य
खले वालीत्वविधाने यूपशब्दव्यवहितयोः खले
वाली भवति शब्दयोरेद्युतस्य नैरन्तर्यं पाठस्य कथा-
त्वेन वाक्यं परीक्षं स्यात् ततः प्रत्यक्षवाक्यपरित्यागाद्वरं
यूपशब्दस्य मुख्यवृत्तिमात्रहानं तथा मति खले वाल्यां
पशुनियोजनादिकं कार्यमिति वाक्यार्थः सम्पद्यते तत्र
कुतो यूपः कुतस्तरान्तदीयं खादिरत्वं तथा तण्डुलानां
पेषणसंघपनादिरहितानामेव प्रजापति देवतासम्बन्धीऽत्रः
श्रूयते प्रकृतौ तु पेषणादिपरम्परया निष्पन्नस्य तण्डुल-
कार्यस्य पुरोडासस्य हविषा देवतासम्बन्धः । अतो
नमानत्वान्नात्र चोदकातिदेशः । तथा मति खादिरत्वं
ब्रैह्मत्वनियमाभावाद्या काचित् खले वाली तण्डुलाश्च ये-
के चेत मन्विति राडान्तः ।

दात्रिंशाधिकरणमारचयति ।

खले वाल्यां जीषणञ्च क्लृप्तं तज्जर्णाच्छ्रयो ।

स्युर्बानो चोदकात्स्युर्ना वैद्यर्थाञ्च विरोधतः ॥ ४० ॥

शीषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृत्तस्य लक्षणलक्षिततया
सैव्यत्व निश्चयः तज्जर्णानि चापस्तम्बनीकानि समञ्जातम-
शाखातत्र हृत्पर्णगात्रप्रतिशु काग्रनसुषिरमित्यादीनि खले
वाल्यां चोदकप्रामा अपि जीषणादयो नो कर्तव्याः ।
कुतो वैद्यर्थात् पूर्वसिद्धाया एव खले वाल्या यूपकार्यो
विनियोगमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वादन्यत्कीषणादिकं
हृतव्यनर्थकम् । अपि च तज्जर्णादीनि यूपत्वसम्पादकानि
खले वाली तु न यूपः किन्त्वयूपे केवलं यूपकार्यमिति

पश्वादी सामिधेन्यादि विध्यन्ती नास्व तास्वसौ ॥ १ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नामी चोदकस्याप्रवृत्तितः ।

लाघवाद्दे गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्वतिदेशतः ॥ २ ॥

पन्नीषीमीयपश्वावेकादशप्रयाजा श्रुताः । चातुर्मा-
स्थेषु नव प्रयाजाः वायव्यपथौ हिरण्यगर्भ इत्याधारमन्त्र
इत्यादिभिर्युतेषु पश्वादिषु प्राकृतेति कर्त्तव्यता सामि-
धेन्यादिनास्ति कुतः संख्या मन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रया-
जाधाराद्यङ्गस्य प्रत्यक्षविधौ मन्तुपदिष्टेनेवाङ्गिनि निरा-
काङ्क्षे पश्वादी चोदकस्याप्रवृत्तिरिति पूर्वः पक्षः । पश्वादि-
विधिस्तावदिति कर्त्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृताङ्गा-
न्यतिदिश्य वा तदाकाङ्क्षा पृथ्यतां विधास्यमानान्यङ्गा-
न्तराणि उपदिश्य वेति बीजायां क्लृप्तीपकारतया प्राकृ-
ताङ्गातिदेश एव न्याय्यः ततश्चातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्ग-
मनूय गुणमात्रविधौ लाघवं भवति गुणविशिष्टाङ्गविधौ
तु गौरवं स्यात् तस्मात् तत् संख्यानन्तरमन्त्रान्तराभ्यां
पूर्वयोः संखयामन्त्रयोर्वाधेऽपि प्रयाजाधारसामिधेन्या-
दौति कर्त्तव्यताप्राप्तीत्येवातिदेशादिति राहान्तः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यगर्भ आधारे पूर्वस्मिन्न, तरेऽथवा ।

लिङ्गाटायै समं लिङ्गं क्लृप्तकार्यत्वताऽस्ति मे ॥ ३ ॥

वायव्यपथौ हिरण्यगर्भ. समवर्त्तताम्न इत्याधार-
माधारयतीति श्रुती मन्त्रः पूर्वस्मिन्वाधारे स्यात् कुतः मन्त्र-
लिङ्गात् प्रकृती प्राजापत्यः पूर्व आधारः अस्मिन्नपि मन्त्रे
हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते प्रजापतिर्वै हिरण्य

गर्भं इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । अन्तिम आचारे
मन्त्रः कुतः क्लृप्तकार्यत्वात् प्रकृतावमन्त्रकः प्रथमाचारः
प्रजापतिं मनसा ध्यायनाधारयति इति ध्यानमात्रस्या-
भिधानाद्यत्तूष्णीमाधारयतीत्य मन्त्रकत्वं साक्षादेव श्रुतं
द्वितीये आचारे ऊर्ध्वोऽध्वर इत्याद्यैर्नो मन्त्रो विहितः
अतो मन्त्रकार्यं तत्र क्लृप्तं तस्माद् द्वितीये आचारे
हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः यत्तु प्रजापतिदेवता मन्त्रलिङ्गं
तदिन्द्रेऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः तस्मा-
दूर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रं वाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र
विधीयते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

किमुत्करासादनञ्च परिधीं च नियोजनम् ।

कर्मान्तरं प्राकृतयोगुणो वार्धोऽस्त्वसम्भवात् ॥ ४ ॥

पृथुतामुत्कराग्रस्य परिधेश्च स्थविष्ठताम् ।

आश्रित्य सम्भवात् कर्तुं गुणौ ती लाघवान् मती ॥ ५ ॥

स पशुकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते । उक्त्वा वाजिनमामा-
दयति परिधीं पशुं नियुञ्जीतेति एते आसादननियोजने
प्राकृताभ्यामन्ये कर्मणि विधीयते । इत्याद्यः पक्षो युक्तः ।
कुतः प्राकृतयोरत्यन्तसम्भवात् । वेदेरुद्धृतानां पांशूनां
तीक्ष्णाग्रो राशिरुत्करः न हि तत्र वाजिनाख्यनीरस्या-
सादनं सम्भवति । नाप्यङ्गुली बद्धौयसि परिधीं पशु-
नियोजनं शक्यते ततः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासम्भवा-
ददृष्टार्थत्वं तदेतत्सदृशे आसादननियोजने कर्मान्तरे
विधीयेत इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजैकादशत्वादिवक्ताघवात्

प्राकृतयोरेव वाजिना सादनपशुनियोजनयोरुत्करपरिधि-
गुणौ विधीयते । न च तौल्यत्वेऽपि सूच्यमवदयोग्यत्वं
सृष्ट्राश्रयस्यैष्यत्वेन स्वल्पपात्रासादनयोग्यत्वात् परिधि-
सौष्टिकवेद्यामिव नापायान् किन्तु उत्तरवेद्यां स्याविष्ठस्त-
स्माद् गुणविधिः ।

अतुर्थाधिकरणमारचयति ।

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकम् ।

समुच्चितं वा बाधः स्यात् कार्यक्यास्तश्च वाक्यतः ॥ ६ ॥

अग्नीर्होमाङ्गता क्लृप्ते रतिदिष्टेन तुल्यता ।

विना वृत्तिं दादशत्वसिद्धये स्यात् समुच्चयः ॥ ७ ॥

अग्निचयने दीक्षादृतयः श्रूयन्ते षड्भिर्दीक्षयतीति
प्रकृतावपि स्त्रवेण चतस्री जुहोति दीक्षितत्वाये-
त्यादि दीक्षादृतयः षड्विहिताः । तत्र मन्त्रा भिक्षाः
आकृत्ये प्रयुजे, मन्त्रे स्वाहेत्यादयः प्राकृता मन्त्राः प्राकृति-
मन्त्रिं प्रयुज्स्वाहा इत्यादयो वक्तृताः तत्र वेक्तृतामाहुति-
मन्त्रषट्कं किं प्राकृतस्य बाधकं किं वा प्राकृतेन समुच्चितं
इति संशये बाधकमिति तावत् प्राप्तं कृतः कार्यक्यात्
दीक्षणीयेष्यङ्गभूताहुत्युपकारलक्षणं यत् कार्यं प्राकृतानां
मन्त्राणां तदेव वेक्तृतामपि न च विकृती तत्र प्रतीयते
इति शङ्कं स्वाहान्ततारूपेण सिद्धेन मन्त्राणामाहुत्युप-
कारकत्व प्रतीतेः आहुतौनाञ्च षड्भिर्दीक्षयतीति वाक्येन
दीक्षणीयाङ्गत्व प्रतीतेः तस्मात्तच्छ्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां
बाध इति पूर्वः पक्षः । अग्नी मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि
प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं तथापि होमाङ्गत्वं सिद्धेन कल्प्यं तथा

चातिदेयकल्प्यैर्मन्त्रैस्तुल्यबलत्वात् बाध्यबाधकता एव
 मपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति चेत् । अस्त्येव द्वादश
 जुहीतीति संख्याविधानेन तत् सिद्धेः न च वैकृतानामे-
 षसामावृत्त्या संख्या सिध्यतीति वाच्यम् । आहुत्तेरश्रुतत्वा-
 न च सा कल्पयितुं शक्यते । अन्यथापि संख्योपपत्तेः तस्मात्
 समुच्चय इति राडान्तः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

एकादिना समुच्चयं पुनर्निष्कृत इत्यदः ।

बाधकं वा समुच्चयमुभयोरित्युदीरणात् ॥ ८ ॥

आधान दक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ।

ददातीत्य विधायित्वात् कार्यैक्याद् बाधकं भवेत् ॥ ९ ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणाद्रव्यान्तरदक्षि-

णाश्च बह्व्यः श्रूयन्ते एका देया षट्देया द्वादश देया इत्य-
 दिना पुनराधाने तु पुनर्निष्कृती रथो दक्षिणेत्यादि श्रु-
 भग्नः सन् पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः सेयं पुनर्नि-
 ष्कृतादिदक्षिणा किमितिदिष्टयैकादिसंख्यया दक्षिणा
 समुच्चयत एत तां बाधत इति संशयः । उभयीर्ददात्य-
 धेयिकोः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात् समुच्चय इति पूर्-
 पक्षः । ददातीति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधान-
 काले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानश्च मिलित्वाभयं
 रित्यनूद्यते । दक्षिणा स्वरूपस्य तत्कार्यस्यैकत्वादुपदि-
 मतिदिष्टस्य बाधकम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वासोवत्सं समुच्चय मन्वाहार्येष वा न वा ।

अविरोधात् समुच्चयं न कार्येऽद्यादिविरोधतः ॥ १० ॥

आग्नयणे श्रूयते वासी दक्षिणावत्तमः प्रयजो दक्षिणेति तदेतत् प्राक्कृतेऽन्वाहार्येण सह विरोधाभावात् समुच्चयत इति मन्दः पूर्वपक्षः । एककार्यत्वेन विरोधित्वात् समुच्चयः किन्तु बाध इति राहान्तः ।

सममाधिकरणमारचयति ।

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र न कार्यः क्रियतेऽथवा ।

न तद्धर्मत्वमीव साधनत्व प्रयुक्तिः ॥ ११ ॥

मन्थन्वाहार्यधर्माः तत्कल्पप्रवृत्तकार उदाजहा दक्षिणमद्वा उपहर्त वा इति संप्रिथ्यति । ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आह दक्षिणत एनेति तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति । ब्राह्मणा अयं व शीदन इति प्रतिशृङ्खीत उत्तरतः परीनेति संप्रिथ्यतीति सोऽयं धर्मो वासी वत्सेन कार्यः । तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् मैवम । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपेणाऽनतिबाधत्वं पयुक्तास्ते धर्माः क्रियन्ते तत्साधनत्वं वासी वत्सेऽपि समानं तस्माद्वापि रुन्ति ते धर्माः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाशदश्रीती दक्षिणा मांसदानतः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति पूर्वव्यायेन तद्धर्मातिदेशाद् वत्सेऽपि पाकः स्यादिति चेन्न वत्सनाशप्रसङ्गात् अस्त्विति चेन्न तथा मणि मांसदानेन श्रुतज्ञाना श्रुतकल्पने प्रसन्ध्यातां पाकोऽस्ति वत्से पाकः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

वासस्य स्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्यसौ ।

वैद्यर्थादप्यशक्यत्वापाको वाससि नोचितः ॥ १३ ॥

वासस उष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्यैव विनाशो नास्ति तस्मादन्वाहार्यवत्पाकोऽस्तीति चेन्न श्रौदनत्वार्थो हि पाकः न हि वाससः सहस्रधा पच्यमानस्याप्योदनता सम्भवति न च पाकः कर्तुं शक्यते न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्दस्यार्थः किं तर्हि तच्छूलानां विक्रमि जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः न च वासस्यस्तिविक्रमिः तस्मादतिदिष्टः पाको बाध्यते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

आधारोऽत्रास्ति नो वात्र शक्यत्वाद्दत्तमवाममीः ।

अस्यन्वाहार्यवन्मैवं स्वादुताया असम्भवात् ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

द्वित्रिणाहादशशतं तस्येत्येतद्दवादिषु ।

सर्वेषु केषुचिदाद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥ १५ ॥

संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्रिमः ।

वाक्यभेदान्न तत्किन्तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥ १६ ॥

संख्यानौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

अमवैश्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥ १७ ॥

संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यन्वयात् ।

एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्नापावागाव एव वा ॥ १८ ॥

यत्किञ्चिन्नियमाभावात्पाषाणः सन्निहितत्वतः ।

भाषानिराकृता गावः प्राथम्याच्चीपकारतः ॥ १८ ॥

तस्येति वाक्याद्गोद्वयं न युक्तः प्रकृतः कतुः ।

संख्यान्तरं चेदिकृतौ स्याद्गवां बाध्यतामियम् ॥२०॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यगुकस्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते । गोषाण्यंशान्तरस्य गर्दभयाजास्य वयस्य त्रौहवस्य यवाद्य तिलाद्य भाषास्य तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति द्वादशाधिकं शतं तत्र संययः सेयं संख्या किं गवादि सर्वद्रव्यविषया किं वा कतिपयविषया सर्वत्व पक्षेऽपि प्रतिद्रव्यगणं संख्या उत मिलितानां तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि संख्यां तद्गतो गुणः प्रतिप्रधानञ्च गुणावृत्तिन्याज्या तस्माद्गवादिद्रव्येषु प्रत्येकनियं संख्येति प्रथमपक्षगतं प्रथमे संख्याविकल्पे प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तं वाक्यमेदं शस्रत्वात् । अतो मिलितानां इयं संख्येति द्वितीयसंख्या विकल्पोऽभ्युपेयः । तथा च सति समुच्चयवाचिनस्य शब्दा अनुग्रह्यन्ते । एतदप्ययुक्तं अनीचित्यात् न हि त्रौहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तगतद्वित्रादिसंख्यां चित्तापरिकीतस्यत्विजोद्वित्रैर्वीह्रबोजैः प्रयोजनाभावात् प्रख्याविकल्पाद्योदिसंख्या तत्रोचिता नचेयमत्र युता तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः । कतिपयविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किमाद्याः पक्षविधाः पश्यवः किं वा गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यं तत्र पशुषु मृगमाणायाः संख्याया उचितत्वात् पश्यव इति प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तं तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्येकवचनान्तेः शसां गवादिपशूनामन्वेतु मयाग्यत्वादेकत्वपक्षे किं यत्

क्विक्षिदेकं किं वा माषद्रव्यं किं वा गोद्रव्यं तत्र निया-
मकाभावद्यत्किञ्चिदिति प्राप्तं तत्र सन्धिनिर्णयामकत्वात्
माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषाः सर्वादिताः ।

तर्ह्यंशु माषद्रव्यामिति चेत् न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यी-
चित्त्वेन निराकृतत्वात् तस्माद्गोद्रव्यामितिपक्षः परिश्रियते
प्रथमश्रुतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ अस्ति हि महानुपकारः ।
ऋत्विजः प्रतिगृहीतुर्गव्ये नान्यक्षीरादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासादिसिद्धेः । ननु प्रकृतस्य ऋतीर्द्वादशशतं दक्षिणेत्यन्व-
याङ्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न यद्गोद्रव्यं तस्य द्वाद-
शशतमितिवाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्यं हि प्रकरणाद्-
बलीयः तस्माद्गवां द्वादशशतमिति राद्धान्तः । विकृतिषु
यत्र गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं तत्रास्याः संख्याया
बाधो विचारफलम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

गोदाने विहिते स्वेच्छानियतिर्वान्तिनेऽपि किम् ।

अविभागी विभागी वा निवमानुक्तितीऽग्रिमः ॥ २१ ॥

अविभागी बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ।

विभागे स्वामिभिः स्वत्वसिद्धिर्लिङ्गश्च दृश्यते ॥ २२ ॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्भ्यो देयाना-
मुक्तस्थानां विभागाविभागयोर्यजमानेष्वैव प्रयोजिका
उतास्यन्यतरनियतिः । यदापिनियतिस्तदाप्य विभागीवि-
भागी वा । विभागनियामकस्थानुक्तत्वादिच्छेति तावत्-
प्राप्तं ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन
समूहस्य प्रतिगृहीतत्वाद्द्विभाग इति पक्षान्तरं यद्दे-

कत्ववद्वहृत्वं न विवक्षितमिति एकैकः प्रतिगृह्यता तदा सति विभागावश्यभावात् समृद्धाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वाभावेऽपरत्वापादलक्षणी दानशब्दार्थो न निश्चेत् । किं चतुर्थोवाःववेदा विभक्त्यान्त मन्त्र विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्माद् विभागनियमो राडन्तः ।

त्रयोदशधिकरणमारचयति ।

सविभागः समो नो वा विभेदः श्रवणात् समः ।

वैपम्य स्याद्यथायामं मैवं तत् स्यात् समाख्यया ॥२३॥

पूर्वोक्तः सविभागः समः स्यात् कुतो वैपम्यहेतोर्वैम-
पस्या श्रवणात् । साम्यहेतुस्तु लौकिकान्यथ्यः । ली त
हि पुत्राणां पित्रधने समविभागो दृष्टः तस्मात् सम
इत्येकः पक्षः । कारिकायु प्रयासानुरूपेण ऋततारतम्य
दृष्टं तदद्वेषीति द्वितीयः पक्षः । द्वादशहं दोषायांमिध
समाहायते । अर्धिनो दाक्षयति पादिनो दीक्षयति ।
अर्धं दोषां ऋत्विजां तद्विनः एवं पादिनो दोष्याः
तद्विषेपा याज्ञिकमुखादवगन्तव्याः । ततः श्रौतसमा
ख्ये नुरूपेण केषाञ्चिदर्थं केषाञ्चित्पाद इत्यादिविषयो
विभाग इति राडन्तः ।

चतुर्दशधिकरणमारचयति ।

भूनाम्बिनेनुर्बावेत गा किं वा क्तृस्त्रदक्षिणाम् ।

ध्रैत्वाविगीषेत्वाद्गा दक्षिणेकत्वतोऽखिलम् ॥ २४ ॥

अतोताभ्यामधिकरणाभ्यां बाधोपोद्वातत्वेन प्रकृतो
दक्षिणा निरूपिता । अत्र विकृतो बाधो निरूप्यते ।

अत्रैव भूरिति भूनामकतकाहविशेषोऽपमस्य धनु-

दक्षिणेति श्रूयते । सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते । कुतः या गोः
सा धेनुरिति विशेषयितुं योग्यत्वात् हि योऽश्वः सा
धेनुरिति विशेषणं युज्यते तस्माद् गोविशेषरूपया धेन्वा
प्राकृतस्य गोसामान्यस्यैव बाधो नेतरस्येति प्राप्ते ब्रूम ।
इयं धेनुरखिलां दक्षिणां बाधते कुतो गवादीनां भाषा-
न्तानां सर्वेषामिव दक्षिणारूपत्वाद् दक्षिणेत्येकवचनमिह
प्रयुज्यते । गौश्वेत्यादयः समुच्चयवाचिनश्च शब्दा एकत्व
एवोपपद्यन्ते । आनतिश्चैवं सति अत्यन्तसुलभा यदि
दक्षिणामिधेरंस्तदानीमेकयैवानतिसिद्धीरतरासां वैदर्यं
दुर्वारम् । तस्मान्निखिलदक्षिणा बाधः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्त्तयेत् ।

स्थादाद्यो दक्षिणाद्योगान्धैवं व्यवहितत्वतः ॥ २१ ॥

इदं श्रूयते । यस्य सोममपहरंयुरेकां गां दक्षिणां दद्या-
दभिदधे पञ्च गा इति । तदिदं संख्याविशिष्टं द्रव्यं वि-
धायमानं गवादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्त्तयेत् तस्य दक्षिणा-
शब्दयोगेन कार्यैकत्वात् । मैवम् । विशिष्टविधौ गौर-
वात् गवां प्राप्तत्वाच्च संख्यामात्रं विधेयं तस्य च गौरदेन
व्यवधानात् दक्षिणा यागाऽस्ति । योऽपि तु गोगतां स्व
विरोधिनीं पूर्वप्राप्तसंख्यामिव निवर्त्तयेन्नतु अन्यत्
किञ्चिदिति राडान्तः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

द्विवत्सेनर्षभी बाध्यः कृत्स्नं वा क्रयसाधनम् ।

ऋषभः पुंङ्गवत्वात् ऋथी द्विगुविधानतः । २६ ॥

साद्यस्त्री वर्षत्रयोपिती गी श्रुयते । त्रिवचनः
साण्डः सीमकवण इति । प्रकृतावजया क्रीणाति हिर
प्येन क्रीणाति ऋषभेण क्रीणातीत्यादिना क्रयसाधनानि
आस्नातानि तत्र पुङ्गवत्वमामान्येन बाध्यरुषभमात्रमिति
पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तं कुतः क्रयमुद्दिश्य त्रिवचनविधानात्
साण्डर्वाहेगेन तद्विधावग्न पामोयादावपि त्रिवत्सः
प्रसज्यते । तस्मात् क्रयसाधनं कृत्स्नं बाध्यम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

किं प्राकाशी बाधकी स्तः कृत्स्नस्याध्वर्यवस्य वा ।

ददाति यौगात् कृतस्त्रस्य न विंशष्टेन यौगतः । २७ ॥

अथर्मधि श्रुयते हिरण्यमरी प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति
प्राकाशी दोषस्तन्नावित्येके दर्पणावित्यपरे ती किं प्राक
तस्य दक्षिणाद्रव्यस्य कृतस्त्रस्य बाधकी दत्ताध्वर्यभागस्यैव
तत्र प्राकाशी ददातीति कनकारकवाचि द्वितीया श्रुत
कृतेन दानमस्वन्थेन प्राकाशावध्वर्यव इति वाक्यकृतं
पुरुषमस्वन्थे वीदितं सति देवद्रव्यगतोर्देया बालरस्य
कृतस्त्रस्य बाध इति पत्र पक्ष अध्वर्यवै ददातीति सम्प्र-
दानवाचि चतुर्थश्रुतिकृतस्य दानक्रियामस्वन्थस्यापव-
दितुमशक्यत्वात् सम्प्रदानविंशष्टदानक्रियया मस्वन्थे ऽस्य
द्वितीया श्रुतैर्विरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति
राडान्तः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

श्यावाग्नी ब्रह्मभागस्य बाधकी निश्चिन्तस्य वा ।

आयः प्रकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः ॥ २८ ॥

अस्य, पहव्यनामक एकाहविषे तत्र श्रूयते । अश्व
श्यावी रुक्मललाटी दक्षिणा स त्र द्वये देय इति प्राकाश-
न्यायेनायं ब्रह्मभागस्यैव बाधक इति पूर्व, पक्षः । दक्षिणा-
शब्दसंयोगात् धेनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः उपरितर्जन
तु ब्रह्मणे देय इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मथति-
रिक्तपुरुषान्तरसम्बन्धो बाध्यते । तथा सति पुरुषान्तर-
स्यातिदिष्टोपदिष्टदक्षिणाद्वय बाधासौक्तिकदानादिना
केनचिदुपायनानतिः सिध्यति ।

एकीनविंशाधिकरणमारचयति ।

किं सोमचमसो ब्रह्मभागहाय्युत कृत्स्ननुत् ।

पशूनां निन्द्या सर्व प्रसिक्तेर्ब्रह्मभागद्वत् ॥ २९ ॥

निन्देयं न निषेधाय चमसस्तु तथेत्वसौ ।

श्यावाश्ववत् सर्वदेय पुरुषान्तरबाधकः ॥ ३० ॥

वाजपेये श्रूयते । श्रीदुस्वरः सोमचमसो दक्षिणा स
प्रियाय सगीत्राय ब्रह्मणे देय इति सोऽयं चमसो ब्रह्म-
भागमेव बाधते कुतः यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्त्या-
दिति पशुदाननिन्द्याया रुर्वदानप्राप्ते तस्मान्न सर्व बाध
इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र निषेधाय पशुनिन्दीच्यते किन्तु
विधित्सितसोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्घंदादस्तेन निन्द्यायाः
स्वर्वप्रसञ्जकत्वं नास्ति तस्मात् सर्वप्रसक्तिरूपाया अभ्य-
विकाशज्ञाया निरकृतत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र
निर्णयो द्रष्टव्यः । तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वा चित्ताकार-

विचारं ब्रह्मिव्युत्पादनाय रचयति । पूर्वीक्तं निर्णयं पूर्व-
पक्षयित्वैकवाक्यतां श्रान्त्या कृत्वा दक्षिणां ब्रह्मभागं
निवर्त्तयेत् । श्यावाखाधिकरणे कृष्णललाटी दक्षिणेत्यस्य
स ब्रह्मणे देय इत्यस्य चान्तराले सद्य निरुक्त इति वाक्या-
न्तरं पठितं तेन व्यवधानाद् विस्पष्टो वाक्यभेदः । इह त्वय्य-
वधानादेकं वाक्यमिति म्रन्तिः । एकवाक्यताया तु चमस-
शब्दस्य दक्षिणा शब्देन ब्रह्मशब्देन च सम्बन्धे सति कृत्स्न-
दक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः । तथा सति पूर्वीक्त-
सिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षो भवति । दक्षिणामुद्दिश्य चमस
एको विधेयस्तस्य ब्रह्मसम्बन्धोऽपरो विधेयस्ततोऽर्थभेदाद्
वाक्यभेदो दुर्वारः तस्माद् दक्षिणाशब्दं न तदंशं लक्षयत्वा
ब्रह्मसम्बन्धे दक्षिणांशमनूय चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव
निवृत्तिः कृत्वा चिन्तामुद्वाटयति ।

विशाधिकरणमारचयति ।

दक्षिणाक्तिः कृती दृष्टा सर्वत्रामी नपुंसि तु ।

वाक्यभेदश्च दुर्वारो युक्तयोक्तः पूर्वनिर्णयः ॥ २० ॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेष्टदक्षिणाशब्दः क्रतुविषय एव
दृष्टो न तु पुरुषविषयोऽतः क्रतुदक्षिणारूपयमसः सर्वां
क्रतुदक्षिणां निवर्त्तयेद्वाक्यभेदस्तु विस्पष्टश्चासमानः । काग-
कुश अवलम्ब्य न्यायविदा न निवारयितुं युक्तः । तस्मात्
कृत्स्न दक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधः इत्ययमेव राहान्तो युक्तः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधतेवमयत्युत ।

बाधः प्रकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तेर्भियस्यते ॥ २१ ॥

वाजपेये श्रूयते । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति
अस्यायमर्थः । रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदशद्रव्यानि
प्राक्ततगवाग्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्रविहितानि तेषु
प्रतिद्रव्यं सप्तदशसङ्ख्या विहिता ततो रथाः सप्तदश तं
सुखं रथं यजमानारोहणायन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिनि
र्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सञ्जीकरोति सोऽयं यजुर्युक्ती रथस्त
दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यादिति प्राकाशाध्वर्यवे ददातीत्य
यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाधः । एषमत्रापि ननु स
प्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राक्ततद्रव्यबाधविधिः । वाचं तथाप्यदि
पादिन इत्यादिसनाखराप्रापिता विषमभागविशेषकृष्टि
सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते । तस
दध्वर्याने रथान्तरभागीऽस्ति नापि शकटदास्यादिभ
इति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैषम्या
अत्यन्तमाप्तौ हि प्राकाशौ तत्र विधेयौ यजुर्युक्तर
पक्षे प्राप्तः । तथा हि सप्तदशरथान् ददातीत्युक्ते कस्य
रथ इति चिन्तायां यजमानेच्छाया नियामकत्वात्
ध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्राप्नोति यदा नैच्छति ।
न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तस्तयोर्यजुर्युक्ते रथः सोऽध्वर्यवेऽ
देय इति नियस्यते ततो न कस्याप्यनेन बाधः ।

इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे

दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

न चचेष्ट्यपहोमादिनारिष्टादेर्निःसृतकः ।

समुच्चिती वा कार्येक्यादायोऽस्त्वोऽपुर्वभेदतः । १

मन्ति न चचेष्टावन्नये स्वाहाकृतिकाभ्यः । स्वाहा
वा ये स्वाहादुलाये स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः प्रकृतौ
प्रथमहोमादूर्ध्वं नारिष्टहोमो विहितः नारिष्टान् होमान्
कुर्वीतीत्युक्तत्वात् दश ते तन्वा यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तव
मन्त्राः । अथमेको विषयः तथा श्येनं श्रूयते लोहितोऽग्नीषा
लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता
उपवीतं विहितं उपव्यवत इत्ययं द्वितीयो विषयः । तथा
पृष्टे पडहे श्रूयते मध्वाशयेत् पृत वेति । प्रकृतौ श्रुतं पर्यावृतं
ब्राह्मणस्य यवाशूराजस्यस्यामिक्षा वेद्यस्येत्ययं तृतीयो
विषयस्तत्रोपहोमनीवीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्टहोमो-
वीतपर्यावृतानां निवर्तकानि कृतः कार्येक्यात् उप-
होमनारिष्टहोमयोस्तावन्नृत्तीतिशब्देक्यतर्देष्याभ्यां का-
र्येक्यं प्रतीयते । अशनवतयोः शब्दभेदेऽपि अश्रभेदो
नास्ति नीवीतोपवीतयोः शब्दाद्यंभेदेऽपि वीतशब्दस्मा-
रितं कार्येमेक स्तान्नाद् बाध इति पूर्वः पक्षः । भवतु
नाम दृष्टार्थेषु कार्येक्यं दृष्टा बाधः । उदाहृतानि पूर्वा-
धानि अपूर्वा च विध्यक्रमगम्यतया विधिभेदेन भिद्यते ।
तस्मात् कार्येभेदात् समुच्चयोऽभ्युपयः न च निवीतोपवी-
तयोर्विरोधः शङ्कनीयः वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः नापि

पयोत्रयस्य दृष्टार्थत्वं अल्पेन पयसा दृष्टिपुष्ट्यसम्भवात् ।
उदाहरणद्वयं कृत्वा चिन्ता वास्तु ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयं शरमयं कौशिनोतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैवं प्रतिपदोक्तितः ॥ २ ॥

सोमा रौद्रञ्चरुन्निर्वपेत् कृणानां व्रीहौषामभिचर-
न्वित्यत्र शरमयं बर्हिर्भवतीति श्रुतं तद्विदं प्राकृतं कुश-
बर्हिषा सह समुच्चयते कुतः मयद्गव्देन शरप्राचुर्यविधा-
नादवाधेऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृद्धशरा
द्विभ्य इति सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्था मघट्प्रत्ययः ।
प्रतिपदोक्तः अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्यार्थो न यहीतुं शक्यः
किञ्च प्राचुर्यार्थकार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात्तस्मात् कुश-
बर्हिषो बाध इति राडान्तः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

रथदुन्दुभि तद्द्वौषी किं बर्हिर्मन्वयोः क्रमात् ।

बाधकावुत तद्द्वौष एक एव हि बाधकः ३ ॥

रथघोषेत्ययं इन्द्रस्ते नोभौ बाधकी न तत् ।

घोषाभ्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रसज्यते ॥ ४ ॥

पूर्वपक्षेऽन्यदीयोऽपि शब्दोऽत्रास्तु रथे सति ।

राडान्ते रथदुन्दुभ्योरिव घोषः प्रयोजकः ॥ ५ ॥

वाजपये श्रूयते रथवापिण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ।
दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति प्रकृतौ त्वेवं
श्रूयते । उपावृत्त्य उपावृत्तध्वमिति मन्त्रबर्हिभ्यां मुपाकरोति

उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रतिप्रेर्यं तत्र रजद्रव्यं दुग्धि-
द्रव्यञ्च हयं बहिर्द्रव्यस्य बाधकं घोषो मन्त्रस्य बाधक इति
तावत् प्राप्तम् । रथञ्च घोषयति इन्द्रसमासेनीभयोः प्राधा-
न्यात् नैतद्युक्तम् । इतरेतरयोगदन्हे रथघोषाभ्यामिति
द्विवचनप्रसङ्गात् । समाहारदन्हे तु घोषशब्दस्य समाहा-
रलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्घृति किञ्च दन्हे अन्यदीय घोषाऽत्र
प्रसज्येत रथस्य घोष इति तत्पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न
हीयते । तत्रापि रथप्राधान्यं हीयत इति चेत् तत् समा-
हारोऽपि समानं तस्माद् घोषो द्रव्यमन्त्रयोर्बाधकः । तत्र
यद्युभयं बाधकं यदि वैकं सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

बार्हस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहबाधकाः ।

समुच्चिता उताद्योऽनु कार्य्यैक्याद् यद्वलिङ्गतः ॥ ६ ॥

समुच्चयः प्रमाणाभ्यां यद्वाणां प्रकृतौ यथाविधेयोक्तेन
लिङ्गं तर्घोक्तं लिङ्गं सुराग्रहं दृढस्यति सर्वं श्रूयते ।
बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णातीति विषुवत्यर्कं गृह्णातीति महा-
व्रतं शुक्रं गृह्णातीति । अश्वमेधे श्रूयते । सौवर्णराज
ताभ्यां महिमानी गृह्णातीति तत्र बार्हस्पत्यादयो यद्वाः
प्राकृतानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां बाधकाः । कुतो याग-
निष्पादनलक्षणस्य कार्य्यस्यैकत्वात् यद्ग्रहस्यसंयोगः कार्य्य-
व्यगमकस्तस्माद् बाध इति प्राप्ते मूमः । यथा प्रकृतौ
प्रथमर्षोदितस्यैन्द्रवायवादिग्रहस्य पञ्चर्षोदितानां मैत्रा-
वरुणादिग्रहाणाञ्च समुच्चयस्तथावीपदिष्टानामतिदिष्टा-
नाञ्च समुच्चयः स्यात् । अथीचेत् प्राकृतानां परस्परमेक-

कार्थ्यत्वे मानाभावात् प्रत्युत प्रयोगवचनेन सम्भूयकारि-
त्वावगमाद्युक्तः समुच्चय इति । तर्ह्यत्रापि समानं याग-
निष्पादकत्वं तु प्रयोगवचनप्रापितानामिव न त्विकेकस्य
अर्केण यजेत शुक्रेण यजेतेत्येवं वृथक् प्रथक् यागसम्बन्धा-
भावाद् ग्रहशब्दो पूर्वां विधेयग्रहणक्रियां ब्रूते न तु प्रकृतौ
कृतकार्थ्यं पदार्थमनुवदति येन लिङ्गं । स्यात् किञ्च
वाजपेये सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्चेत्यतिदिष्टानामुपदिष्टा-
नाञ्च समुच्चयार्थमुच्यनाजश्च शब्दः सर्वत्र समुच्चयं गमय-
तीति न बाधः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यदा समुच्चयः ।

अक्रियार्थां पशुक्तिः स्यात्लिङ्गं तत्रास्ति बाधकम् ॥७॥

पशुनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधी भिदा ।

कर्मान्यत्वे ग्रहन्यायाद्दीधनाञ्च समुच्चयः ॥ ८ ॥

वाजपेये श्रूयते । सप्तदशप्राजापत्यान् पशूनालभेत
इति तैरैतैः । प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् कुतः
पशुत्वलिङ्गात् । न हि पशुशब्दो ग्रहशब्दवदपूर्वां विधेयां
क्रियां ब्रूते येन लिङ्गत्वं हीयतेति प्राप्ते ब्रूमः । किमत्र
प्राकृतपश्वनुवादेन सप्तदशसंख्या प्रजापतिदेवता चेति
गुणद्वयं विधीयते उत विशिष्टमन्यत् कर्म । नाथो वाक्यभे-
दापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं ततो ग्रहन्यायो
योजनीयः किञ्च रोधनमेवमान्नायते ब्रह्मवादिनो वदन्ति
नाम्निष्टोमो नोक्त्यः न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्
वाजपेये सर्वं यज्ञकृतवोऽन्वयन्त इति पशुभिरिति ब्रूया-

टाग्नेयं पशुमालरतेऽग्निष्टोममेव तेनावहन्त्ये ऐन्द्राग्ने
 कौकय ऐन्दिण षोडशिनः स्तोत्रं सारस्वत्यातिरात्रं
 माकृत्या वृहतः स्तोत्रम् एतावन्तो वै यज्ञकृतवस्तान्
 पशुभिरेवावकृत्य इति । अग्निनवरीवनामान्त्रये चोदक-
 प्रामाग्नेयादिपशुमद्भविष्य सिद्धवदनुवादात् समुच्चयोऽव-
 शस्यते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आमनाहृतिभिर्वाध्या अनुयाजा न वायिमः ।

त्रित्वलिङ्गाद् विगिष्टोक्तिर्भेदी मध्याक्तिनाऽऽन्तिमः ॥२॥

सायहणीष्टी श्रूयते । आमनमस्यामनस्यन्तवायं स
 लाता इति तिस्र आहृतीर्जुहोतीति एताभिस्तिष्ठभि-
 राहृतिभिः प्राकृतास्तयोऽनुयाजा वाध्या कुतः त्रित्वलिङ्गात्
 पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपश्वभावेन माभूट
 वाध्यत्वम इह तु त्रित्वविगिष्टत्वादनूयाजा वाध्यन्ता यद्वा
 तदनुवादे न मन्त्रगुणविधानात् प्राकृतमन्त्र इति पूर्वः
 पक्षः किं त्रित्वमात्रमनृद्य मन्त्रमहिता आहृतयो विधीयन्ते
 एत त्रित्वविगिष्टा आहृतीरनृद्य मन्त्रविधिः आद्ये त्रित्वस्य
 बाह्येपत्यादिष्वपि मत्विनान्वयात्त्र लिङ्गम । द्वितीये विगि-
 षणविशेष्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत तस्मात् कर्मान्तरविधा-
 नात्त्र वाधः । किं तर्हि समुच्चयः तत्र मध्याक्तिलिङ्गं तथा
 चान्त्रायते पुरस्ताद् वापरिष्टाद् वा जुहुयाद् बहिरात्मनः
 मज्जातोयान् दध्यात् यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव मजा-
 तीयान्मन्त इति तस्मादामनहोमानामनुयाजैः सह
 समुच्चयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

पद्मय उपगायन्तीत्यत्विजा विनिवर्त्तिकाः ।

न चाश्वः सामगानीपचयः काण्डादिजस्ततः ॥ १० ॥

नन्दनं दुन्दुभीनां हि चित्ते विपरिवर्त्तते ।

उपगानं भवेत्तेन योग्यं वीणादिजस्ततः ॥ ११ ॥

गवामयने माहाव्रतं नामैकाहस्तत्र श्रूयते । पद्मय उप-
गायन्तीति तत्र पद्मय उपगायन्त्यः । प्राकृतानामृत्विजा-
मुपगातृणां निवर्त्तिकाः शारीरसामगानीपचयहेतुका-
ण्डवीणादिजोपगानकर्तृत्वादिति चेत् । न । दिक्षु दुन्दुभयो
नदन्तीति दुन्दुभिगानानामनन्तरविहितानां विपरिवर्त्तमा-
नानामिदमुपगानं कर्मान्तरं न च शरीरमेव गानन्तस्येदमु-
पगानम् । दुन्दुभिनादस्याशरीरजत्वान्न पद्मीभिः क्रियमाण-
मुपगानमिति तन्नोपगानप्रयोगात् किञ्च काण्डवीणादिभिः
क्रियमाणमुपगानं दुन्दुभिगानसजातीयं तस्मात् पद्मीनां
विवर्त्तिकाः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अभ्यङ्गी नावनातः किं वाध्यो गौगुलवादिभिः ।

न वाद्यो लेपनैकत्वान्न शैत्यस्नेहभेदतः ॥ १२ ॥

अस्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञक एकोनपञ्चाशद्रात्रः सत्रविशेषः
तत्र श्रूयते । गौगुलवेन प्रातः सवनेऽभ्यञ्जनं पैलुदार-
वेष माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीय सवन इति
प्रकृतौ नवतीतेनाभ्यङ्ग इति श्रुतं सोऽयमभ्यङ्गी वाध्यः ।
लेपजन्यस्य शरीरगतस्नेहकार्यस्वीभयत्रैकत्वादिति पूर्वः
पक्षः । नैतद्युक्तं कुतः कार्यभेदात् गौगुलवादि लेपजन्यं

कार्यं चन्द्रनाटिवच्छैत्यं तच्च नावनीतस्त्रैहाद्विवं किञ्च
नावनीतो टीक्षाकालीनः इतरः सुत्याकालीनः तस्माद्
बाध्याभावात् समुच्चयः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

तार्याद्यहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाग्रिमः ।

गुह्याच्छादनकार्यैक्यादयोग्यत्वात् नमुच्चयः ॥ १३ ॥

महाव्रतं श्रूयते । तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं
पत्नीति प्रकृतावहतं वामः परिधत्त इति घृताक्तः कम्बल-
स्तार्यमित्युच्यते । ताभ्यां तार्यदर्भमयाभ्यां दम्पत्या रहतं
वस्त्रं बाध्यते कुतः । परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गिन गुह्या-
च्छादनस्य नक्षत्रस्य कार्यस्यैकत्वावगमात् मैवम् । तार्य
दर्भमययोगे ज्ञानाच्छादयितुमयोग्यत्वात् परिधानं तद्वि-
रितनं प्रावरणं तस्मात्कार्यभेदात् समुच्चयः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

बाध्यं श्लाकादिनाज्यादिनवाद्यः स्तुतिलिङ्गतः ।

देवमात्रां विधी भेदावैशिष्ट्यात् नमुच्चयः ॥ १४ ॥

महाव्रतं श्लाकेन परस्तात् सदसमुत्वं अनुज्ञोऽन
पद्यादित्यादि श्रूयते । तत्र श्लाकानुश्लाकादिनामकेः
मामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तीव्रगतानि रथन्तरधाम-
देव्यादिनामकानि मानानि बाध्यानि कुतः । भवत
इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् प्रकृतावाच्यैः स्तुवं पृष्ठैः स्तुवं
इति श्रुतं नैतत्मारं किमत्र स्तुतिमनुद्य देवसामगुणौ
विधीयेत । किं वा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः नाद्यः वाक्च-

भेदापत्तेः द्वितीये तु कार्यभेदेन बाध्याभावात् समुच्चयः
स्यादिति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयेत कौत्सादि यद्वा प्रकृतिबाधकम् ।

स्तुत्यभावादादिमोन्थी लिङ्गप्रकरणद्वयात् ॥ १५ ॥

विकृतिविशेषे श्रूयते । कौत्सं भवति काण्वं भवतीति
तदेतत् कौत्सादिनामकं सामप्राकृतं सान्ना समुच्चयते
कुतः । प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्यैक्याभावात् ।
मैवम् । प्रकरणात् क्वत्वे सति ऋगचराभिव्यक्तिमाम-
र्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्यैक्यावगमात् तस्माद् बाधकम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

तत्सर्वबाधकं सर्वमेकद्वयाद्युक्तिोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्त्य एकाद्युक्तिविशेषतः ॥ १६ ॥

तत्पूर्वोक्तकौत्सादिसामविषयस्तत्र किं कौत्सं साम-
प्रकृतसर्वसामनिवर्तकं काण्वमपि तथैत्येकैकस्य सर्व-
निवर्त्तकत्वमुच्यते । आहोस्विदेकवचनान्तनिर्दिष्टं एकस्य
निवर्त्तकं द्विवचनान्तनिर्दिष्टं द्वयोर्बहुवचनान्तनिर्दिष्टानि
बहूनां तत्र नियामकाभावादाद्यः पक्षः । प्राप्नोति एका-
द्विवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादन्त्यः पक्षोऽभ्युपेयः ।
तत्र हि कौत्सं भवति वसिष्ठस्य जनित्वे भवतः ।
क्रीञ्चानि भवन्तीति निवर्त्तकेषु श्रूयमाणानि एकद्विवद्व-
वचनानि निवर्त्त्यानान्तत्वं संख्यावत्त्वं प्रत्यासत्या बोधयन्ति ।
किं चैवं सत्यबाधितसामविषयस्योदकोऽनुगृहीतो भवति
कृत्स्नबाधे तु सर्वस्योदको निरुध्यते तस्मान्न सर्वबाधकः ।

हादशाधिकरणमारचयति ।

स्तोमस्ययोर्बुध्यद्बुध्यो प्राकृतः किं निवर्त्तते ।

अह्रहावेव वाद्यः स्यात् सामीत्पत्त्युपयोगतः ॥ १७ ॥

अह्रहावुपयोगाय प्राकृतस्य निवर्त्तकम् ।

ह्रहौ पूर्वापर्योमित्वाद् ह्रहौ तु न निवर्त्तकम् ॥ १८ ॥

सन्ति ह्रदिस्तोमका अविह्रहस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः
ऋतवः तत्राभयत्रापि यानि सामान्यपदिष्टानि तैरति-
दिष्टानां साम्नां निवृत्तिः स्यात् अन्यथा सामीत्यत्ति-
वेयर्थ्यादिति पूर्वः पक्षः । मिहान्तः स्पष्टार्थः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

क्वापिस्तोत्रे ऋचिक्वापि स्यादावापस्तथोद्भूतिः ।

पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवावाविशेषतः ॥ १९ ॥

आद्यो नोपरिसंख्यानादत्र ह्येवेति तद्विधेः । विध्यन्तरा-
शेषरूपमपूर्वं तद्विधायते । अह्रहस्तोमकेषु प्राकृतस्याति-
दिष्टस्य साम्न उदापः । प्रत्यक्षापदिष्टा नामा वापः ह्रहस्ता-
मकेष्वावाप एवेति स्थितं पूर्वाधिकरणे तावेतावावापोद्वापो
यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्तोत्रे यस्या कस्याश्चिदृचि स्यातां कृतां
नियामकाभावादिति पूर्वः पक्षः नो खल्वेतदुक्तम् । एव
कारेण प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वान्यादिस्तोत्रेषु गायत्री
ह्रहत्यनुष्टुप् व्यतिरिक्तास्तु आवापोद्वापर्याः परिसंख्या-
तत्वादेवकारश्चैव साम्नायने । त्रीणिह्रदै वृत्तस्योदवाणि
यद्वायत्री ह्रहत्यनुष्टुप् अत्र ह्येवावापेत्यत एवाहपस्तीति ।
ननु माभूतामन्यत्रा वापोद्वापो विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्त
इति चेत् । अनन वाक्येन तद्विधानादिति ब्रूमः । न

चायमर्थवादः । अनन्यशेषत्वात् नाप्यनुवादः अपूर्वार्थत्वात्
तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिषु आवापोहापो ।

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ।

पर्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

अर्थाभिदादादिमोऽन्यः शब्दपूर्वान्वयित्वतः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमास्तेष्वग्न्यादिदेवताः किं पाव-
कणुच्चादिना येन केनापि पर्यायेणाभिधातव्याः । किं
वा तद्विध्यद्देशगतेनाग्न्यादिपदेनैवेति संशयः । तत्र श-
ब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थस्तत्पर्यायाणां स्वरूपभेदेऽपि अर्थाभिदा-
द्येन केनापि अभिधानमिति पूर्वः पक्षः । यत्र ह्यर्थं
कार्यमामाद्यते तत्र शब्दोऽर्थं प्रत्यायनार्थं भवति । यत्र
पुनः शब्द एव कार्यं तत्र कार्यसम्बन्धार्थं शब्द एव
प्रत्यायितव्यः । तद्यथा देवदत्ते गौरिवातिशयमुत्पादयितुं
राजसभायामाचार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति पितृ-
मातृमातुलादयश्च तत्तत्सम्बन्धवाचकशब्देन यथा तुष्यन्ति
न तथा स्वनामग्रहणेन प्रत्युत कुप्यन्त एव तद्वदत्रापि
अग्न्यादिवैधशब्द एव कार्यमासक्तं विधिं विना यागदेव-
तयोः सम्बन्धाभावात् विधिञ्जते तु तत्सम्बन्धे शब्दस्य
प्रयोजकत्वं दुर्वारं अत एवाथाट् स्वाहाकारोज्जित्यादि-
निगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते ।
अथा अग्नेः प्रियाधामानि अथाट् सोमस्य प्रियाधामानि
स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं अग्नेरहमुज्जिति मनूज्जिपं सोम-
स्याहमुज्जिति मनूज्जेषमित्यादिना तस्माद्विधिपदैरेव तत्त-
द्देवताभिधानम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्बैध एव वा ।

चरो सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ २१ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविह्वलिषु, चीदकातिदि-
ष्टाये निगमास्तेष्वन्यादिशब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः ।
शब्द ऊहितव्यः स चादित्यादिनामपर्यायेषापि प्रत्याय-
यितुं शक्यते वैधसु सूर्यशब्दश्चरुत्याग एवान्वितः न
त्वन्यादिशब्दवह्निगमेषु पठितस्तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते
ब्रूमः । अत्र सौर्यं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो
भवति । नतु सौर्यचरुगिति चरुणा कारकविभक्तिर्हि
द्वितीया सा चास्यातेन सम्बध्यते न नाम्ना सति च
प्रयोगान्वये याज्या पुरीतृवाक्ययोर्निगमे वा यत्र प्रयोगो-
ऽपिहितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः प्रकृतावपि
निगमेषु, नार्थमात्रविबक्षयाभिनगष्टः प्रयुज्यते किं तर्हि
वैधविवक्षयापि तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविवय एव
भविष्यति । तस्मात् सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्याः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

निगमे पावकान्योः किमग्निः स्यादेष्वीभयम् ।

अग्नियोऽकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ॥ २२ ॥

आधाने श्रूयते । अग्नये पवमानाय पुरीडागमष्टा-
कपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तत्र गुण-
गुणिनीः पावकान्योर्मध्योऽग्निशब्द एव निगमे प्रयोक्तव्यः
कुतः । तस्मैव चीदकप्राप्तमत्रपठितत्वात् मैवम् । पावक-

गुणयुक्तस्याग्नेर्वैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात् तस्मात्
च्छब्दं पठनीयम् ।

सप्तदश्याधिकरणमारचयति ।

वृधन्वन्तादिगुणको देवी वाच्योऽथ क्वचित् ।

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥ २३ ॥

आधाने पवमानेष्टा वाच्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते । वृधन्-
व्वाग्नेयः कार्य्यः पावकवान् सौम्य इति तत्र निगमेषु
वृधन्वन्तमग्निमावहपावकवन्तं सोममावहेत्येवं सगुणी
देवे वक्तव्यः कुतः । वृधन्वन्तादेर्देवगुणत्वात् । तथाहि
श्रूयते । वृधन्वानाग्नेयः कार्य्यः पावकान् सौम्य इति
न खल्व्वाच्यभागस्य देवतादारेण विना साक्षाद् वृध-
न्वच्छब्दः संभवति । तस्माद्देवगुणत्वात् सगुणी देवी
वक्तव्यः मैवम् । वृधन्वन्ताया मन्त्रगुणत्वात् न ह्यत्राग्नेय-
शब्दो यागपरः किं तर्हि मन्त्रपरः संभवति हि मन्त्रस्य
साक्षाद् वृधन्वच्छब्दप्रयोगः । अग्निं स्तोत्रेण वर्धयेत्यस्मिन्
मन्त्रे वृधन्वन्तात् प्रयुक्तत्वात् वृधन्वन्ता विधिना चाग्नेय-
मन्त्रान्तरत्रिवर्त्यते न च तद्विधान्त आग्नेयपद उपमर्ज-
नीभूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो वृधन्वच्छब्देन विधि-
मर्हति तस्मात् केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः ।

अष्टादश्याधिकरणमारचयति ।

किं गो वनस्पतीकेनाप्यतोऽस्त्रा विधिश्चतः ।

वक्तव्यो निगमाङ्गो विधिर्दृष्टस्तथाऽग्निमः ॥ २४ ॥

समेदं आर्थिकस्तन्तु प्रापयेच्चोदको न हि ।

उस्त्राप्रकरणान्नानाद्वैधत्वे न वनस्पतिः ॥ २५ ॥

न्यातिष्टोमि पशुः श्रूयते । गौरनुबन्ध्य इति तथा पशौ
 स्विष्टकृदिकारः पठितः । पृषदाज्येन वनतिं यजतीति
 तावेती गो वनस्पतीनिःसेषु येन केनापि पथ्यायशब्देन
 वक्तव्यौ । कुतः प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददग्नेन वैधशब्द-
 नियमाभावात् तथा ह्यग्निर्धोमीयपशुरनुबन्धास्य प्रकृति-
 स्तत्र पशुशब्दो वैधः । अग्निर्धोमीयं पशुमालभेतीति
 तद्विधानान्निगमेषु ह्यगशब्दः । ह्यगस्य वपाया मेदमोऽ-
 नुब्रूहीति तथा वनस्पतियागस्य स्विष्टकृच्छागः प्रकृतिः
 तत्र स्विष्टकृच्छब्द सहितोऽग्निशब्दो वैधः । अग्निं स्विष्ट-
 कृतं यजतीति विधानात् निगमेषु केवलोऽग्निशब्दः
 पठितः ये देव्या ऋत्विजस्तेऽभिरग्ने इति मत्वेन विधि-
 निगमभेदे वैधशब्दनियमस्य प्रकृतावभावाद् विकृतावपि
 तदभावे सति येन केनाप्यभिधानमिति पूर्व. पक्षः प्रकृता
 योऽयं विधि प्रयुक्तः निगमभेदः स आश्रयकः इह न प्रयो-
 क्तव्यस्तस्यार्थिकत्वेन चोदकप्रतिदेशानहेत्यात् न चार्थिक-
 छादकः प्रतिदिगति तस्माद् वैध एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः
 न चैव मनुबन्ध्य निगमे वेधो गोशब्दः प्राप्रुयादिति गङ्गा
 ततोऽस्त्राशब्दस्य साक्षादान्नातत्वादुस्त्रायावगाया मेदमोऽनु-
 ब्रूहीति ह्यान्नायते तस्मादुस्त्रावनस्पतिशब्दो वक्तव्यार्थि-
 राहान्तः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

किमग्निवरुणी स्विष्टकृच्छब्देन विवर्जितौ ।

वक्तव्यौ सहितौ वाच्यौ रुद्रत्वाद्गुणोक्ततः । २६ ॥

कदाचित् कृतवान् स्विष्टमिति योगाद् गुणे सति ।

पावकाग्निनये नात्र वक्तव्यौ सगुणाविमौ ॥ २७ ॥

अवभृथे श्रूयते । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृती यजतीति तत्र निगमेषु स्विष्टकृच्छब्दवर्जितौ अग्नीवरुणौ वक्तव्यौ कुतः शिष्टकृच्छब्दस्य योगासम्भवेन बद्धौ रुढस्य गुणवाचित्वाभावात् स्विष्टं कृतवानित्येवं भूतार्थे क्षिप्रप्रत्ययविधानात् तादृशो योगो वक्तव्यः न चासावत्र सम्भवति स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वात् रुढौ तु कार्यलक्षणया शिष्टकृत् कार्योऽग्नीवरुणाविति वचनव्यक्तिः सम्पद्यते । तस्मात् स्विष्टकृच्छब्देन वर्जिताविति प्राप्ते त्रुमः । तेन सहितौ वक्तव्यौ कुतोऽस्मिन् प्रयोगे शिष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽप्यतीतप्रयोगे कृतत्वेन योगसम्भवे कृतप्रयोगं परित्यज्य कल्प्य रुद्ध्याश्रयणायोगात् ततः पावकत्वगुणयुक्ताग्निवत् स्विष्टकृत्वगुणयुक्तौ वक्तव्यौ ।

विंशतिधिकरणमारचयति ।

स्विष्टकृत्वगुणो लोप्यो याग एषाखिलेषु वा ।

यन्वन्वयाद्याग एव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ १८ ॥

पशुपुरोडाशे स्विष्टकृतिगुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते । अग्निं यजतीति तत्र गुणरहितस्यान्वैर्यजिज्ञा तु नान्वयाद्याग एव स्विष्टकृत्वगुणो लोप्यः मैवं यजिष्यस्य प्रयोगवचनत्वाद्द्विखिलेषु निगमप्रयोगेषु असौ लोप्यः ।

एकविंशतिधिकरणमारचयति ।

अनुयाजोऽन्तिनो वोऽसौ किमारादुपकारकः ।

स्विष्टकृत् संस्क्रुतिर्वाथीऽनुयाजान्तरसाम्यतः ।

स्विष्टकृत्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञायवत्त्वतः ॥ २९ ॥

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्वयप्रयाजवत् दर्शपूर्णमासयोः
 स्त्रयोऽनुयाजाः समाख्याताः । तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवत्
 तृतीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वः पक्षः । अस्ति प्रवान
 हीमनारिष्टहीमानन्तरभावो प्राशित्रादिभक्षणात् प्राचीनः
 पुरोडाशादिद्रव्यकः स्विष्टकृत्बीमः सर्वेषां हविषामुत्तरा
 र्थात् सकृत् सकृत् स्विष्टकृतेऽवयतीत्यादिना तदभिधानात्
 प्राशित्रादिभक्षणीत्तरकालीनेष्वान्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषु तृतीय
 स्विष्टकृत्वगुणेन प्रत्यभिज्ञास्ति देवो अग्निस्विष्टकृदिति
 मन्त्रपाठात् सा च पूर्वस्विष्टकृद्देवतास्मरणसंस्कारे सत्यर्थ
 वती स्यात् । प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यं
 किञ्च संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्मृतीयः स्यादन्वयप्रयाजवदन्योऽनु
 याजः स्यात् ।

हाविंश्याधिकरणमारचयति ।

अन्वाहित्यथकर्म स्यात् संस्कारो वार्थकर्मता ।

शस्त्रवत् कार्य्यताज्ञानाद् दृष्टार्थत्वेन संस्क्रुतिः ॥ ३० ॥

तिष्ठत्यान्यामन्वाहासोनः पुरोऽनुवाक्यामिति दर्शपूर्ण
 मासयोः श्रुतं तदेतच्छ्रद्धादिषु दर्शकर्म स्यात् यथा स्तोत्रनि
 शंसन्तीत्यत्र कर्त्तव्यताप्रतीतिः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्व
 तद्वानुवचनस्यापि मैवं चीदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्ट-
 प्रयोजनत्वात् तस्मिन् सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्
 ननु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धे नन्वाहेति तदभिधानं

व्यर्थम् । एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूय तिष्ठन्नासीन इति
स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम् ।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

मनोता मन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्येनास्ति वास्यसी ।

आग्नेय्येवेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमावग्नौ नैव लक्ष्येतां वचनं विना ।

अनर्थकान्तौ वाक्याद् विज्ञता बृहवारणम् ॥ ३२ ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमी मनोतित्वयं मनोता मन्त्रोऽग्नीषो-
मीय पशौ पठितः वायव्यपशावप्ययञ्चोदकप्राप्तः तत्र त्वं
हि वायो प्रथम इत्येव मूहोऽस्ति यत्तु वचनं यद्यप्यन्य-
देवत्यः पशुरग्नेय्येव मनोता कार्येति तत् प्रकृतौ पठितं
तत्रैव च सार्थकं हि देवत्वपशावेकदेवत्वमन्त्रस्य प्रकरण-
पठितस्यायोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् मैवं क्वचित्
गच्छन्तीत्यादिवचनत्वात् तस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वे
नायोग्यत्वशङ्काया अनुदेयात् प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विज्ञत-
बृहनिवारणेन चरितार्थं भवति तस्माद्मूहो नास्ति ।

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ।

बृहद्रथन्तरेस्त्रीय योनी कण्ठरथन्तरम् ।

रथन्तरस्यैव योनी किं स्वयोनावुताग्निमः ॥ ३३ ॥

चोदकस्याविशेषेण द्वितीयो नामसाम्यतः ।

अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्वयोनी पठितत्वतः ॥ ३४ ॥

वेश्यस्तीमे पृष्ठस्तीत्रे सामविशेषो विहितः कण्ठर-
न्तरं पृष्ठं भवतीति प्रकृतौ पृष्ठस्तीत्रे बृहद्रथन्तरसाम-
विकल्पिते त्वामिद्वि हवामह इतीयं ऋक्बृहती यो

अभित्वा शूरेति रथन्तरस्य पुनानः सीमिति कण्वरथन्त-
रस्य तत्र हृद्द्रथन्तरयोरन्यतरस्य साम्ना योनी कण्व-
रथन्तरं गेयं कुतः चीदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात्
अथवा रथन्तरस्यैव योनी गेयं कुतः रथन्तरस्येति नाम-
नाभ्यस्य धर्मातिदेशार्थत्वेन नियामकत्वात् । नैतद्युक्तं
हृद्द्रथन्तरसाम्नीरेव प्रकृतावङ्गत्वे न विधानं न तु
तर्थाभ्यां । अतो नास्ति तयोर्गतिदेशतः प्राप्तिः तस्मात्
स्वयोनी गेयमिति परिशिष्यते प्राप्तिश्च सामगानामन्तरा-
भ्यन्तपाठादवगन्तव्या एव सति श्रुतहान्य श्रुतकल्पनेन
भविष्यतः ।

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ।

मन्देहनिर्गथी पूर्ववदेषीत्तरयोः कृचीः ।

योनिन्याग समर्थेन ऋचगन्तेन बाधनात् ॥ ३५ ॥

एक नामाकृते क्रियते इति श्रुतेः । कण्वरथन्तसाम्नाकृत्वां
त्रयमाश्रयः । तत्रैका स्वयोनिरितरे स्वयोन्युत्तरे एवं हृद्द्र-
थन्तरसाम्नादृष्टव्यं तत्र हृद्द्रुत्तरयो रथन्तरोत्तरयोर्वाति-
देशप्राप्तप्रधिर्गेषु स्वच्छया गेयमित्याद्यः पक्षः । नाममा-
भ्याद्रथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति द्वितीयः पक्षः । प्रकृता-
वृचः साक्षादङ्गत्वाभावंऽपि सामहारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य घांटा-
कप्राप्त्या पक्षद्वयोपन्यासः । योनिवदुत्तरयोरप्युच्चारणस्य
यस्यपठितत्वात् स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो
राहान्तः । हृद्द्रथन्तरोत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वागीयत्वां
सर्वथापि स्वयोन्युक्त्याग ऋगन्तरपरिग्रहश्च समानस्तथा
सति चीदकोऽत्र प्रापक इति पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का

दृचशब्दः समानञ्चन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचान्मये प्रसि-
हीतस्तृच श्रुत्वाप्रत्यक्षतया चीदकप्राप्तस्य बाध इति राहा-
न्ताशयः ।

षड्विंशाधिकरणमारचयति ।

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा सुतशस्त्रयोः ।

संस्कारत्वादस्तिमैवमर्थकर्मत्व निश्चयात् ॥ ३६ ॥

अग्निष्टुदास्ये एकाहे श्रूयते । आग्नेया ग्रहा भव-
न्तीति तेषु चीदकप्राप्तयोर्नानादेवयोः सुतशब्दयोः संस्कार-
कर्मत्व भ्रमेणास्त्यूह इति वदन्तः प्रत्येतदुत्तरद्वितीयाध्याये
तयोरर्थकमेत्वस्य निर्णीतत्वात् नास्त्यूह इति ।

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वान्यपानिति ।

विक्रियेत न वाद्येऽपि किं स्याद्दध्या अपानिति ॥ ३७ ॥

दधिपानितिवा यद्वैत्येवं स्यात् पृषदान्यपान् ।

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्दधिमात्र हविष्टतः ॥ ३८ ॥

द्वितीयः स्यात् तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तर विधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रतान्ये ततो विक्रियते न हि ॥ ३९ ॥

चातुर्मास्येषु चीदके नावाहनस्वाहाकारायाट् जीष-
णनिगमा अतिदिष्टास्तत्रान्यपशब्दः प्रयुक्तः । देवाना-
न्यपानावहस्वाहादेवानान्यपानयाट् देवानान्यपानां प्रि-
याधामानि देवा आन्यपा आन्यमजुषन्तेति सोऽय-
मान्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः । विकारोऽपि
त्रिविधस्तत्र दध्यान्यपानित्याद्यस्तावत् प्राप्नोति कुतः ।
अथ पृषदान्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिष्य दधि चेति

द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् आज्यस्योपस्तरवाभिघारार्थत्वेन हविः-
शेषत्वाद्द्विष्टं नास्तौति दध्यैव हविस्तती दधिपानिति
द्वितीयः पक्षः । पृषदाज्यशब्देन द्रव्यान्तरमुच्यते पृषदाज्य-
नानुयाज्यान् यजतीति तस्य हविष्टं ततः । पृषदाज्य-
पानिति द्वितीयः पक्षः । पृषत्वनामचित्रतासाचाज्यगतौ
गुणः स च दधिमेलेनेन निष्पद्यते । तस्मादस्यैव द्रव्यत्वा-
दाज्यपशब्दोऽपेता एव निगमाः पठितव्याः ।

इति जैमिनोयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ।

—०—

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्राकृतानामेकदेशे कोऽपि स्यादाद्य एव वा ।

अत्रिगेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वेषास्यैव बोधनात् ॥ १ ॥

प्राकृतावाग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टसंख्याकानि कपाल-
लानि विहितानि विकृतिषु द्यावा पृथिव्यमेककपालः
माग्निं द्विकपालं वैश्वं त्रिकपालमित्यादिष्वष्टानामेकाः
देशस्तवाद्या मध्यमोऽस्यो वा यः कोऽप्येकदेश इच्छया
स्वीकार्य उताद्य एवैकदेशः नियामकाभावाद्यः कोऽपीति
प्रामे ब्रूमः । आचतुर्थात् कर्मणोऽभिममोक्षेतेदं करिष्या-
मौत्युक्तत्वादनकमेण श्रुत्वानुष्ठेयानि तत्र प्राकृतोऽनुक्रम
शुर्वविध उपवेशनामकेन काष्ठविशेषेण प्रथममङ्गारविशेषेण

सम्यगवस्थाप्य भ्रुवमसीति मन्त्रेण तस्मिन्नङ्कारे पुरोडाश-
कपालमुपदधातीति सोऽयमनुक्रमस्योङ्कप्रामस्तथैव स्मर्यते
तत्राङ्कारावस्थापनेन पूर्वपदार्थेनानन्तरभाषिप्रथमकपा-
लोपधानमेव बहवुपस्थाप्यते । न च द्वितीयं न च प्रथम-
द्वितीययोर्विशेषाभावः द्वितीयस्य हि धर्ममस्तीति मन्त्रः
प्राचीनदेशस्य च विशिष्यते सत्येवं क्रमनियमे प्रतीतपरि-
त्यागाप्रतीतस्वीकारयोरयुक्तत्वादाय एकैकदेशः स्वीकार्यः ।
अविशिष्टसु प्रयोजनाभावात्क्षप्यते एकां सामिधेनीमन्वाहे-
त्यस्मिन् पञ्चदशसामिधेन्येकदेशे द्विरात्रत्रिरात्रादिषु द्वाद-
शाहैकदेशेषु चाद्यमेव न्यायो योज्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

दृचायासु दृचे वाद्ये तिसृष्वित्युच्यतेऽग्रिमः ।

त्रिच्छन्दस्त्वात् प्राकृतं तत्क्रमादत्र दृचोऽखिलः ॥ २ ०

एकसंख्यायास्त्रिसङ्ख्यायाश्च व्यतिषङ्गविधानाटेकत्रिक-
नामकः कश्चित् क्रतुर्भवति स चैवं श्रूयते । अथेष एक-
त्रिकस्तस्यैकस्यां बहिष्पवमानन्तिसृषु होतुरान्यमेकस्यां
मैत्रा वरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिन एकस्यामच्छावा
कस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति सन्ति प्रकृतौ
माध्यन्दिन पवमानस्य त्रयस्तृचा उच्चाते जातमित्ययं
प्रथमां गायत्रीच्छन्दस्कः पुनानः सीमित्ययं द्वितीयां
बृहतीच्छन्दस्कः । अनुद्रवैत्ययं तृतीयस्त्रिष्टुप् छन्दस्कः ।
एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतं त्रिच्छन्द आवापो माध्यन्दिनः पव-
मान इति एवं सत्येकत्रिकस्य माध्यन्दिन पवमाने
तिसृष्विति यदुक्तं तत्र त्रयाणां दृचानामाद्यास्त्रिस्र ऋचा

प्राज्ञाः । किं वा प्रथमलक्षणाः क्रमपठितास्तिस्र इति संग्रहः । तत्र त्रिकृन्दस्व श्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो प्राज्ञ इति प्राप्तेऽभिधीयते । अदेत-
द्विच्छन्दस्व तदेतत् प्राकृतं तत्र छन्दस्त्रयीपेतस्य लक्षत्रय-
स्योपदिष्टत्वात् । विकृतावपि तत् सर्वमतिदिष्टमिति चेत्
बाढम् । अतएव पाठक्रमोऽतिदिष्टः तथा सति क्रमान्त-
गायत्रीच्छन्दस्कस्य लक्षस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् वृहती-
च्छन्दस्के लक्षे प्रथमाया लक्षः प्रारम्भावसरः स चारम्भास्त-
सृष्ट इति विशेषविधानेन बाध्यते । तस्मादाद्यस्तृतीया
निखिली प्राज्ञाः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

लक्षे स्याद्विधेयकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव ।

लक्षे भवेद्विधेयकस्यां श्रुत्या वृत्तिविधानतः ॥ ३ ॥

एकत्रिक क्रतो व्यतिषङ्गिषेकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु
सम्प्राद्यमानेषु यद्दुर्गानं तत् किं लक्षे स्यादुत्तेकस्यामचौति
संग्रहः तत्र चोदकेन लक्षे भवेदिति प्राप्ते ब्रूमः । इहैक-
त्रिकक्रताविकस्यामचि धूर्गानं भवेत् । कुतः आहतं धूर्गानवत
इत्यावृत्तिविधानात् ननु लक्षे गानेऽपि साम्नास्त्रिरावृत्ति-
र्भवेत् आवृत्तिसृतिविशेषणत्वाद् गुणमङ्गीर्त्तनपरः पदमसृष्ट-
सृतिः तत्रर्गावृत्तिं विना तिसृष्वृत्तु न सिध्यति तस्मादेकस्यां
धूर्गानम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

द्विरात्रादौ दाद्याह प्रायणीयादिक क्रमः ।

प्रायन्ती वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽर्घ्यमः ॥ ४ ॥

द्वादशाह द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागतस्यान्तरावाञ्च विध्यन्ती दशरात्रेणः ॥ ५ ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विक्रतयो द्विरात्रत्रिरात्रा-
दयः तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञमारभ्य
क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते किं वा प्रायणीयो द्यनीयावाद्यन्ती
वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्तते
इति संशयः ईदृशं महरूपादेयमौदृशं वर्जनोयमिति
विशिष्यनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तते इति पूर्वः
पक्षः । द्विरात्रप्रकरण एव मान्नायते यत् प्रथमं तद्द्वितीयं
यद्द्वितीयं तत्तृतीयं इति अयमर्थः । यद्द्विरात्रस्य प्रथम-
महरनुष्ठेयं तद्द्वादशाहस्य द्वितीयमिति एवमुत्तरत्रापि
योष्यं तदेतत् प्रायणीयवर्जने लिङ्गं तथा जगतीमन्त्य-
मयतीति जागतस्याङ्गोऽन्तराय आन्नायते । तच्च उद्य-
नीय वर्जने लिङ्गमेवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा वशि-
ष्टस्य विध्यन्ती यत्र यावानपेक्षितः तत्र तावान् प्रवर्तते
इत्यवगन्तव्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

धूतने वपने चाग्नी सप्त षोडशचतुर्दश ।

किमाद्यारभ्य नियमः किं वा रभ्यो निजेच्छया ॥ ६ ॥

कपालवत्क्रमः प्राप्तः केचित् प्रकरणीदिताः ।

व्यर्थाःस्युद्धेन मन्वाणामारभ्योऽत्र विकल्पितः ॥ ७ ॥

अग्निचयने मन्वा आधूननार्था वपनार्थाश्च बहवः
पठिताः प्रयोगेषु तदेकदेशसंख्यविहिता सप्तभिराधुनोति
चतुर्दशभिर्वपति तत्र प्रथमाधिकरणात् कपालसामिधेन्या-

दिन्यायेन प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्वीपक्रमः प्राप्नोति ।
तदयुक्तं कुतः यथोक्तसंख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठित-
मन्त्राणां वैशैथ्यप्रसङ्गात् प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेष्टया
प्रथमतो मध्यतोस्ततश्चीपक्रम्य विहितसंख्या पूरणीया ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

स्तीमवृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वाच्यमी यतः ।

न कल्पयन्मन्त्रं मैवं संख्या वा पाद्विहितः । ७ ॥

विद्वहः स्तीमक्रः क्रतुर्नेत्र माम्नायते । एकविंशतिनाति-
रात्रेण प्रजाकामं याजयेत् । त्रिणवेनौजस्कामं त्रयस्त्रिंशति-
प्रतिष्ठा काममिति प्रकृतिगतभ्यस्त्रिद्वयस्य दशाद्विंशतिभिः
विद्वहा एकविंशतिनवत्रयस्त्रिंशस्तामास्तिष किं प्राकृतानां
साम्नामभ्यासाद् वृद्धिर्भवति किं वा सामान्तरागमा-
दिति संशयः । अश्रुतस्य सामागमस्य कल्पयितुमशक्य-
त्वादभ्यासाद् वृद्धिरिति प्राप्ते द्वयमः । अभ्यासाऽपि न
सालाच्छ्रुतः किं त्वेकविंशतिमंख्यापूरणाय कल्पयते
संख्या च द्रव्यगताभिन्न द्रव्यैरेव पूर्यते न त्वेकद्रव्याहृत्या
न ह्यष्टकत्वे एकं घटमानाय मद्गृहं सत्पृष्ठी घटा इति
व्यवहरन्ति ततः स्तीमात्रयवद्रव्यगता संख्या तदवय-
भूतानां साम्नां पदार्थानां भेदं गमयति स च भेदः
सामान्तरागमलिङ्गमत्र ह्येवा वपन्तीत्यावापोद्देशेन दश-
विंशति विधिपरं लिङ्गं सामान्तरागमत्यर्थत्वमन्यलिङ्गं तस्मा-
दागमेन वृद्धिः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

किं बहिष्पवमानर्धे साम्नावाभिपूरणम् ।

साम्ना पूर्वीकृती मेव सामैकत्व परात्कृतः ॥ ८ ॥

प्रकृतौ प्राप्तः सयने बहिष्पवमानस्याविद्वद्दः । स्तोम-
स्तस्य विकृतिषु द्विद्वौ सत्यां पूर्वीकृतीत्या सामान्तरागमे
प्राप्ते ब्रूमः । एकं हि तत्र सामेति बहिष्पवमानं प्रकृत्य
सामैकत्व मान्नायते । अतो न सामान्तरागमः सम्भवति
एवं तर्ह्यभ्यासेन संख्यापूर्णमस्त्विति न वाच्यं पराग्-
बहिष्पवमानेन सुवन्तोति पराकश्यद्देनाभ्यासप्रतिषेधात्
तस्माद्दृगागमः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनो विद्वद्दौ किमागमोऽभ्यस्यतासुते ।

आगमः पूर्वबन्धैवमभ्यासः प्रकृतित्वतः ॥ ९ ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्वावत्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्यागमतः पूर्त्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्निमः ॥ १० ॥

त्रित्वं न पूरणार्थोक्तमन्यथा यत्र पूरणात् ।

बिबक्षितमवाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ ११ ॥

दशपूर्णमासयोः पञ्चदशसामिधेनीविंशाय काम्यासु
तद्वा हृत्तिर्विधीयते । एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकाम-
स्येत्यादिना यथा बधिष्पवमाने ऋगागमः तथात्रापिति
प्राप्ते ब्रूमः । एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया
अपूर्ता ह्यगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं किं तु तत्पूर-
णावाभ्यासोविहितः । त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुतमामि-
त्यतः काम्यानामप्यभ्यासे न पूर्णं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि
यावत् कृत्वोभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्यते तावत्कृतः ।
प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये कुतः विहितस्य त्रिरभ्यासस्य

पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितं प्रथमाया द्विरभ्यासेनीत्तमायाश्चतुरभ्यासेनापि पञ्चदश-संख्याः पूरणीयात् । अतो विवक्षितं त्रित्वं तथा सति तद्-बाधाय प्रथमात्तमे त्रिरभ्यस्य पश्चात् सृचामागमेन एक-विंशतिसंख्या पूरणीया ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

विक्रतो प्रकृती वा स्यात् षोडश्यात्कर्मतीऽयिमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात् प्रकृतावहो । ११ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । य एवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णातीति सोऽयं षोडशीयहो विक्रतो निविशन्नि कुतः प्रथमेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कृष्टमानत्वात् एतत्तऽहं द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहं त्रिरास्येति हि वाक्यं द्विरात्रादीनाञ्च विक्रतित्वं प्रसिद्धं अतः प्रकरणं बाधित्वा विक्रतो निवेश इति प्राप्ते द्रुमः । अग्निष्टोमे राजन्वस्य गृह्णीयादित्यन्यहाक्यमस्ति तेन प्रकृतिभूतेऽग्नि-ष्टोमे निविशते न चात्रप्रकरणबाधः । अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽन्यत्वात् न चेयं सति चादकेनैव द्विरात्रादिषु प्राप्तत्वात् पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । अहविशेषसम्बन्धाय राजन्वादि-निमित्तनैरपेक्षाय वा वाक्योपपत्तेः तस्मात् प्रकृतो निवेशः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

उक्थ्याययणतः स स्यात् केवलाग्रयणादुत ।

आद्य उक्तिद्वयादन्य उक्थ्योभेत्वविधित्वतः ॥ ११ ॥

सपूर्वोक्तः षोडशीवचनद्वयबलेनोक्त्यपात्रादाग्रयण
पात्राच्च ग्रहीतव्यः उक्त्यां निर्गृह्णाति षोडशिनमित्येकं
वाक्यमाग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति द्वितीयं वाक्यम् ।
अत्रोच्यते आग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः कुतः । उक्त्यवाक्य-
स्योत्तरकालविधिपरत्वात् तं पराञ्च मुक्त्वा निर्गृह्णाती-
त्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्षब्दस्य प्रयोगादतीनीभयस्याद्
ग्रहणम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सवनेषु तृतीये वा स त्रयोक्त्या भवेत्त्रिषु ।

इति निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ॥ १४ ॥

स पूर्वोक्तः षोडशियग्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् कुतः सवन-
त्रयस्योक्तत्वात् षोडशिनं प्रकृत्यान्नायते प्रातः सवने ग्राह्यः
माध्यन्दिन सवने ग्राह्यस्तृतीय सवने ग्राह्य इति नैतत्
सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीय सवनस्योक्तत्वाद् एव वाक्य-
शेषे सवनद्वये निन्दित्वा तृतीय सवनं विधीयते यत्प्रातः
सवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितस्तृतीय
सवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं
विहितं तस्मात्तृतीय सवन एव षोडशि ग्रहः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अग्निष्टोमीकथ्यसम्बन्धी षोडशस्तुतशस्त्रयः ।

तद्यज्ञोऽवाग्निमः प्राप्तस्तत्तत् संस्थामवाधितुम् ॥ १५ ॥

स्तोत्रं भवेत्येकविंशं हरिवच्छस्ते ततः ।

इथतेह्यन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः ॥ १६ ॥

षोडशिनं प्रकृत्यान्नावते अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णी-

वाऽप्युक्थ्ये ग्राह्य इति सोऽयमग्निष्टोमीत्यासंख्ययोर्बि-
 हितः । षोडशिशयहः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति अन्यथा
 तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां कतुसमाप्ती षोडशिसंख्यात्वं
 प्रसज्यते अग्निष्टोमसंख्यात्वञ्च बाध्यते तत्सम्बन्धिममाप्त-
 भावादिति प्राप्ते ब्रूमः । एकविंशस्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै
 षड्विंशच्छस्यत इति षोडशिशनि प्रत्यक्षविधिनास्तुतशस्त्रे
 विहिते किञ्च यद्वा गृहीत्वा चमसं षोडशस्तोत्रमुपा-
 करोतीति यद्गणचमसोऽन्यनयोस्तत्र निमित्तत्वं श्रुतं न
 हि मति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तं शक्यं तस्मात्पूर्वं
 संख्यात्वञ्चाभ्यपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

द्विरात्रेऽङ्घ्रिसां षोडश्याप्राप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाद्ययोऽटकाच्छीघ्रवर्द्धितः ॥ १७ ॥

अनारभ्य विधेः प्राप्ते परिसंख्यातिदेशतः ।

विकल्पोऽङ्घ्रौ द्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिक्रतो मतम् ॥ १८ ॥

सन्ति वहवो द्विरात्रास्तेष्वङ्घ्रिसां द्विरात्रे श्रूयते ।

षेखानसं पूर्वोऽङ्घ्रः साम भवति षोडशश्चत्तर इति सोऽयं
 षोडश्या प्राप्तः सन् विधीयते न चाटकात् प्राप्तिः ।
 शङ्खा प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेर्योदको ज्ञानुमानिकत्वेन
 विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूर्चाटकः पस्ति छाना-
 रभ्याधीतं प्रत्यक्षं विध्यन्तरमुत्तरेऽङ्घ्रः द्विरात्रस्य गृह्यते
 इति तेन सर्वेषु प्राप्ते सन्नङ्घ्रिसां द्विरात्र एव नान्येषु
 द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते । ततोऽङ्घ्रिसां द्विरात्रेषु
 नियमेन षोडशी गृह्यते । तदितरेष्विति रात्रविकृतत्वेना-

तिदेशादिकल्पते तदेतद् वृत्तिकारमतं तदेवाधिकरणं
भास्करमतेनप्रचयति ।

परिसंख्यापूर्वपक्षो न सायुक्ता विदोषतः ।

प्राप्तस्यैवानुवादेन विधेयः स न गम्यते ॥ १९ ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपाया परिसंख्या सैव भाष्य
कारमते पूर्व पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्राङ्गुत्तर इत्ययं विधिश्च
न भवति विधिक्षितवैखानससामवाक्यशेषत्वेनार्थवादत्वा-
दतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयीपेतं नात्र कल्प्यं प्राप्तविध्यर्थस्य
परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः अन्यत्र प्राप्तस्य
बाध इति दीवत्रयम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रही नानागतेषु वा ।

बौध्देकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव संग्रहः ॥ २० ॥

चतुर्थाष्टमतापत्तेर्नानाहीनिषु संग्रहः ।

जात्यैकवचनं वीष्मन्याय प्राप्तानुवादिनी ॥ २१ ॥

षोडशिनं प्रत्यासन्नन्ति चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यात्
इति सोऽयमेकस्मिन्नेवाहीनि प्रथममारभ्य गणिते चतुर्थेऽहनि
याह्यः पुनरपि पञ्चममारभ्य गणिते चतुर्थेऽहनि याह्यः
एव सति बौध्दा चरितार्था भविष्यति नानाहीनगतचतुर्थं
दिवसविवक्षायां चतुर्थेऽहनौत्थितावतैव तत् सिद्धे बौध्दा
र्थिका अहीनस्यैकवचनं बहुषु नोपपन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः
एकाहीन पक्षे चतुर्थं चाष्टमे चेत्येव मुच्यते । एकवचनं
नानाहीन पक्षे जात्यभिप्रायं वीष्मा बहुप्रदेयगत चतु

दिनस्य न्यायप्रामं बहुत्वमनुवदति तस्मान्नानाहीनेषु चतुर्थे
संग्रहः ।

षष्ठदशाधिकरणमारचयति ।

प्रकृती विक्रती वा न्यादग्रहेष्वाययणाप्रता ।

आयः प्रकरणादन्वो जगत् सामत्वमन्ववात् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथन्तरमामामीमः
स्यादेन्द्रायवादान् यद्वाग् गृह्णीयात् यदि ब्रह्मत्सामा
शुक्रायान् यदि जगत्सामाययणाप्रामिति अयमर्थः । मा-
ध्यन्दिन मवने पृष्ठतोत्रे रथन्तरनामकं सामस्य मीमवागस्य
मामीमी रथन्तर साम एवमितरत्रापि तत्र जगत्साम-
मीमे यद्वाणामाययणादित्त्वं प्रकरणापाठात् प्रकृती निविशत
इत्याद्यः पक्षः । जगत्साम्ना मार्गः काष्यभावाज्जगत्या-
स्यत्यत्रस्य तु मार्गो विक्रतिषु विषुवत्रामके मुख्येऽहान्त
सम्भवादिक्रती निविशते ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

ब्रह्मद्रथन्तरैकं किं हयं वीत रथन्तरम् ।

यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत् सामायिमी भवेत् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमस्य तादृक्तादधिकम्पाय तु हयम् ।

जगत्वं सर्वतश्चाभित तदुक्तिव्यथेता तदा ॥ २४ ॥

रथन्तरं जगच्छ्रष्टादिप्रकृष्टात्र सत्तया ।

जगत्पृथि स्थितं मामेत्येतत् स्यात् मन्त्रिकर्षतः ॥ २५ ॥

पूर्वादाहृतवाक्ये जगत्सामकं साम यस्य सामयाग-
स्यामी जगत्सामेत्यत्र जगद्विशेषणेन विशेष्यमाथे साम्ना
चतुर्धा संग्रहः । तत्र ब्रह्मद्रथन्तरवीरन्तरः स्यात् कुतः ।

ब्रह्मता रथन्तरसाम्ना वेति ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसामसा-
 ध्यत्वावगमात् जगच्छब्दश्च गच्छति प्रवर्तते ज्योति-
 ष्टोमोऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र सम्भवन्तीति प्रथमः पक्षः ।
 नैतद्युक्तं विकल्पप्रसङ्गात् स चाष्टदीपग्रस्तस्तस्मात् साम-
 ह्य ममुच्चयोऽभ्युपेयः । उदाहृती वा शब्दोऽपि चकारा-
 र्थीऽभ्युपेयः । जगच्छब्दश्च कृतस्त्रवाची कृतस्त्रत्वं चात्रास्ति
 एकस्यापि साम्नी परित्यक्तत्वादिति द्वितीयः पक्षः ।
 एतदप्ययुक्तं यदि जगत् सामित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादन्य-
 तरपक्षस्यैन्द्रवायवाग्रत्व शुक्राग्रत्वाभ्यामवरुद्धत्वेन परि-
 शेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात् पुनस्तदुक्तिव्यर्थ्या
 वाशब्दश्च विकल्पे मुख्योऽत्र बाध्यते । तस्माद्रथन्तरमेवात्र
 स्यात्तद्योनावीशानमस्य जगत इति जगच्छब्दश्रवणेन
 जगत्समत्वसम्भवादिति तृतीयः पक्षः । तदप्ययुक्तं तत्र
 ह्यर्थपरं जगत्पदं शब्दपरत्वेनीपलक्ष्यते तेन शब्देन
 च शब्दोपेतामृचमुपलक्ष्यतया च तन्निष्ठं सामोपलक्षणोप-
 मिति विप्रकर्षः । तस्माज्जगत्यामुत्पन्नं सामेति चतुर्थः
 पक्षोऽभ्युपेयः । यद्यपि च्छन्दो वाचिना जगतीशब्देन
 तद्युक्तामृचमुपलक्ष्य सामोपलक्षणोपमं तथापि सन्निकृष्यते
 यतो वैदिको जगच्छब्दो जगती पर्यायः तस्माच्चतुर्थः
 पक्षो राहान्तः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

उपवत्यग्रवत्यीस्ती गोसवे यदि वा न हि ।

आद्ये विकल्प आहोस्विदुपवत्येव केवला ॥ २६ ॥

विकल्पो द्विनिमित्तत्वाद्वाघातः स्यात् समुच्चये ।

रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवत्त्वेव युज्यते ॥ २७ ॥

एकैकस्य निमित्तत्वं प्रकृतावत्र तु द्वये ।

मिलिते पृष्ठता तस्मिन्निर्निमित्ते उभे न हि ॥ २८ ॥

गोमवादिषु कृतुषु रथन्तरं बृहत्पृष्ठयोः समुच्चयो विहितः गोमव उभे कुर्यादित्यादिना प्रकृती त्विद-
मान्नातं उपवर्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यादयवन्तीं
बृहत्पृष्ठस्येति ते इमे उपवत्ययवत्यौ ऋचौ पृष्ठद्वयस्यादि-
भूते गोमवादिष्वतिदेशतः प्राप्ते विकल्प्ये ते कृतस्तान्नि-
मित्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् न चात्र समुच्चयः शङ्कः । ऋचो-
र्द्वयोः प्राथम्यस्य व्याहृतत्वात् तस्मादिकल्प इत्येकः पृथ-
पक्षः । प्रथमश्रुतत्वेन रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवर्तामेव
प्रतिपदं कुर्यादिति द्वितीयः पक्षः । प्रकृतावैकैकं पृष्ठ-
मितरनिरपक्षमेव निमित्तम् । अत्र तु मिलितस्यैव पृष्ठत्वं
तथा सति प्राकृतस्य निमित्तस्यात्राभावेन नैमित्तिकेन
प्रतिपदावपि न स्तः ।

सप्तदश्याधिकरणमारचयति ।

पुरो पागोरुत स्वस्य स्थाने म्यादैन्द्रवायव ।

आश्यायत्व विधमैवं धारायुक्तायतीक्षितः ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोत्रेन श्रूयते ऐन्द्रवायवाया ग्रहा गृह्यन्त इति
मन्त्रकाण्डविधि काण्डयोर्ग्रहाणामयं पाठक्रमः उपांशु-
ग्रहः प्रथमः अन्तर्यामिग्रहो द्वितीयः ऐन्द्रवायवो ग्रहस्तृ-
तीयः मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थ इत्यादिः । तत्रेन्द्रवायवस्यायत्व-
विधानादुपांशुतः पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तं
धाराग्रहापेक्षत्वादैन्द्रवायवादयो धाराग्रहास्तद्वाक्ये धारया

गृह्णातीति श्रुतत्वात् । एवं सति पाठक्रमो न बाध्यते
तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्थैव स्थाने ग्रहीतव्यः ।

अष्टदशाधिकरणमारचयति ।

सर्वादौ स्वस्थ वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विंशतिमोऽन्यः कामाद्यैतद्विधानतः ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोमे एवं श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्
गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पिरन्निति सोऽयं
काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहाणामादौ
स्यात् । कुतः धाराग्रहादित्यस्य पूर्वमेव सिद्धौ मत्यां
पुनरप्यग्रता विधानादिति पूर्वः पक्षः नात्र सर्वाग्रत्वं
विधातुं शक्यं धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात् । अतो यथा प्राप्ता-
ग्रत्वीपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयते इति
स्वस्थान एवायं ग्रहः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववत् भवेत् ।

स्थानं मैवं तदग्रत्वात् प्राप्तेः सम्प्रति कृष्यताम् ॥ ३१ ॥

तत्रैव श्रूयते शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरती मन्यत्रग्रान्
गृह्णीयादभिचर्यमाणस्थित्वादि पूर्वन्यायेन शुक्रादीनां
स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः । ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहा-
ग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तं शुक्रादीनान्तु तन्निति
वैषम्यं तथा सति विधीयमानाग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरे-
णानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

स सर्वादावैन्द्रवायवादी वात्राविशेषतः ।

सर्वादावाश्रयादैन्द्रवायवादी धृतरपि । ३२ ।

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांशादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः कुतः विशेषाश्रवणात् सामान्यतः श्रुतमश्रुत्वमन-
पेक्षितत्वात् सर्वमुख्यं नेतदेवं प्राकृतान् धाराग्रहा-
नाश्रित्य फलाय शुक्राश्रयत्वविधानात् किञ्च धारयेयस्तं यं
कामय गृह्णीयुरेन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेदिति श्रूयते ।
तत्र काम्यस्य शुक्राश्रयणान्तरमेन्द्रवायवस्य ग्रहणं
विवक्षितार्थं लिङ्गं तस्मादैन्द्रवायवादी प्रतिकर्षः ।

एकविंशतिकरणमारचयति ।

नापकर्षापकर्षो वा सादनस्या श्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहणित्वात्तत्रागतिसिद्धान्तरम ॥ ३३ ॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा सादयन्ते तथा सति यथा काम्य-
ग्रहणस्यापकर्षस्तत्र सादनस्यापकर्षो न गङ्गा. कुतः
अश्रुतत्वात् शुक्राश्रयान्तरमश्रुतेन यथा ग्रहणस्यापकर्षः
श्रूयते न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति
तस्मान्नापकर्षः । नेतद्युक्तं सादनस्य ग्रहणित्वमगतिरव-
गम्यते न तु पूर्वग्रहणमादयित्वा ग्रहाणां ग्रहणं गृही-
तुम् । अतो ग्रहापकर्षं तच्छेषभूतं सादनमपि अपकर्षयते ।

द्वाविंशतिकरणमारचयति ।

प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति न वा सादनवद्भवेत् ।

प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽत्र युज्यते ॥ ३४ ॥

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहणापकर्षानुसारेण सादनस्य
सधारकर्षस्तद्वत् प्रधानस्यापीति चेत् मैवम् . वैषम्यात् सादनं

हि ग्रहणशेषः प्रदानं तु न तथा प्रत्युत ग्रहणमेव प्रदानस्य
शेषः प्रतएव शेषानुसारेण न शेषिणोऽपकर्षो युक्तः ।

तयोर्विंशाधिकरणमारचयति ।

तत्रनीकायावैन्द्रवायव शुक्राग्रानुवादता ।

परिसंख्यावार्थवादी वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥ ३२ ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वात्तत्रणा पतितस्तथाविधिराग्रय-
णाग्रत्व इवा नैमित्तिकी हि सः । अस्ति द्वादशाहं
तत्रनीका ऐन्द्रवायवाग्री प्रायणीयीदयनीयी दशमं चाह ।
अथेतेषां नवानामङ्गामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथशुक्राग्र-
मथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथशुक्राग्रमथाग्रयणामथैन्द्रवा-
यवाग्रमथशुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति तत्र द्वादशाहं भतेषु
द्वितीयादिषु त्रिष्वहसु क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्व शुक्राग्रत्वाग्र-
यणाग्रत्वानि विहितानि तेष्वग्रं रथन्तरनिमित्तं द्वितीयं
वृहन्निमित्तमेतच्च प्रकृती व्यवास्थितमुभयमत्र चोदकेन
प्राप्तं तत्र चतुर्णां संगमः । अनुवादी वा परिसंख्यावार्थ-
वादी वा विधिर्विति तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत् न ।
वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि गुणान्तरपरिसंख्यास्त्विति चेत् न ।
दोषत्रयापत्तेः । तृतीयेऽहन्यप्राप्तस्याग्रयणाग्रत्वस्य प्रशंसार्थं
ऽग्रमर्थवाद इति चेत् न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् तस्मादाग्र-
यणाग्रत्वे यथा विधिस्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः न च प्राप्तत्वा-
द्विधिरिति वाच्यम् । अस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमा-
द्ग्रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः प्रयोक्त-
द्वादशाहं विकृतिषु यत्र कापि रथन्तरादिनिमित्ताभावे
ऽपि ऐन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः ।

चतुर्विंशतिंशधिकरणमारचयति ।

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्वादिष्टवत् ।

विधिसाम्यादादिमौखीलिङ्गात् कामे विधेरपि ॥३६॥

द्विविधो हादयाङ्गः समूहो व्यूढश्च तत्र समूहः पर्व-
मुदाहृतः । अथ व्यूढ उदाक्रियते ऐन्द्रवायवाग्नौ प्राय-
णोर्योदयनोर्यो अथतरेषां दयानामङ्गामैन्द्रवायाग्नं
प्रथममहरथशुक्राग्नमथ हे प्राययणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्नमथ हे
शुक्राग्रे अथाययणाग्नमथ हे ऐन्द्रवायवाग्रे इति तत्र
समूहस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादं तद्वत् व्यूढोऽपि किं
प्रकृतिः किं वा समूहस्य विकृतिरिति प्राप्तं कुतः ।
विधिसामान्यात् यथा समूहप्रकारः । कृत्वर्थी विहित-
स्तथा व्यूढप्रकारोऽपि न चात्र कश्चिद्विधेर्षोऽस्ति येन तयोः
प्रकृतिविकृतिभाषो निश्चयेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्व-
मदृष्टचरं रथन्तरं बहुत्पृष्ठयोर्योऽतिष्ठेत्प्रकारयास्तदशोना-
दिति पृषेः पक्षः । व्यूढः समूहस्य विकृतिः कुतः लिङ्ग-
दर्शनात् ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहरिति
श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति नाम्यथा तथा हि
व्यूढे प्रायणीयोदयनायश्चतिरिक्तेषु दशस्वहःषु यच्चतुर्थं
तदाययणाग्रत्वात्त्रैन्द्रवायवस्यायतनं समूहे तु तदृहनवा-
नानङ्गां मध्ये त्रिकादित्वादेन्द्रवायवाग्नम् । तच्च व्यूढस्य
विकृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधिसिद्धाययणाग्रस्त-
येऽनूद्यत इति युक्तं किञ्च यः कामयेत बहुस्यां प्रजायेयेति
कामय व्यूढो विधीयते तथा सति समूहवत् कृत्वर्थे विध्य-
भावाद्दथन्तरं बहुत्पृष्ठवैषम्येण विकसितप्रकृतित्वं नास्ति ।

ततः समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिष्वहर्गणेषु तयोरन्वतर-
स्थातिदेशः पूर्वपक्षिणः समूहस्यैवातिदेशे सिद्धान्ति ।

पञ्चविंशतिभिराधिकरणमारचयति ।

दण्डाकलितवत्सूत्रे त्रयनौकावृत्तिरिष्यते ।

स्वस्थानवृद्धिरथवा स्वाहाद्यौहर्विवक्षया ॥ ३७ ॥

न विवक्षावाक्यभेदान्न वानौकैस्तु पूरणम् ।

एकैकवृद्ध्या न विना तेनैकैकं विवधते ॥ ३८ ॥

अस्ति समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामघनं संवत्-
सरसत्त्वं तत्र त्रयनौका चोदकेन प्राप्ता ब्रीह्यनीकानि
अथास्यैन्द्रवायवशुक्राययणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा
त्रयनौका । तथा च त्रिःपरिवृत्तया द्वादशाहाद्यन्तयोः
प्रायणीयोदवनोययोरङ्गोर्मध्ये वर्तमानेषु देवस्वहस
दशमव्यतिरिक्तानि नवसंख्याकान्यहानि पूरितानि ।
अतः संवत्सरसत्रेऽपि प्रायणीयोदवनोयमध्यवती नि-
पूरयितव्यानि । तत्पूरणञ्च यथोक्तायास्त्रिःपरिवृत्तायाः
नवदिवसयुक्तायाः त्रयनौकायाः समूहावृत्तिमन्तरेण न
सिध्यतीत्यावृत्तिः प्राप्ता तस्यां च द्वैविध्यं विद्यते यथा
दण्डस्यावृत्त्या भूमावाकलितव्यायामादिमध्यावसानभागैः
सहितं कृत्स्नं दण्डं पुनः पुनरावर्त्तयति नत्वेकैकं भागम् ।
तथा नवदिवसानामावृत्तिरित्येकः प्रकार यथाध्यैतारः
प्रपाठकमावर्त्तयितुं कामासृक्कैकं भागमसकृत् पठन्ति ।
तथा नवदिवससमूहवर्त्येकैकस्याङ्गीऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः ।
तत्राद्यस्तावत् प्राप्नोति । कुतः अहः शब्दस्य विवक्षितत्वात्
ऐन्द्रवायवापं प्रथममहरित्युक्तौऽहःशब्दोऽथ शुक्रायमथाय-

यथायमित्याद्यष्टसु वाक्येषु च नुबन्धते यथोक्तायत्वविशिष्टा-
नामङ्गां क्रमविशेषाद्यशब्दैर्नियम्यते । तथा सति यद्येन्द्र-
वायवायमेव गृहैर्नैरन्तर्यैः सासक्तदावर्त्तते तदानीमथ शुक्राय-
महरित्यादिकं बाधते । तस्मात् क्रमयुक्तानामशत्वविशेषो-
पेतानामङ्गां नवानां० चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने सति
पुनःपुनश्चोदकेन तथैव प्राप्तेर्दण्डाकलितवदावृत्तिरिति
पूर्वः पक्षः । अहःशब्दो न विवक्षितः वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
ऐन्द्रवायवायं प्रथमं भवति तच्चाहुरिति । अहःसङ्घात-
निवृत्तये वाक्यं भेतव्यं प्रसज्यते । अहःशब्दे त्वतिवक्षिते
सत्यष्टभिरथशब्दैर्यथोक्तायत्वानामैवानन्तर्यं नियम्यते ।
तथा सति द्वितीयपक्ष्याये विहितस्यायथाशत्वस्योपरि
ऐन्द्रवायवायत्वं नानुष्ठानं शक्यम् । तदनुष्ठानाभावे च स्वस्था-
नविद्वेषेव पायणीयोदयनीयास्ताराक्षर्षतिर्भवति पर्यितव्य-
मन्तरानं नवधा विभज्य प्रथमभागगतेष्वहःसु ऐन्द्रवायवा-
यत्वं द्वितीयभागेषु शुक्रायत्व इत्यनेन क्रमेणानुष्ठानव्ययम् ।
मेयं स्वस्थानविद्वहिः स्वस्यैन्द्रवायवायत्वस्य स्थानं शुक्रा-
स्यात् पूर्वभाषितत्रपकृतावेकस्मिन्नङ्गि भवति । इह तु बहुषु
अहसु इति तत्र वृद्धिर्न त्रयनीका चोदकप्राप्ता प्रत्यङ्ग-
विहितानु सानस्या मुक्ती विचारः स्यादिति वार्तिके
इरितम् ।

पङ्क्तिविंशतिकरश्मारचयति ।

व्युद्धे भक्षादिमन्त्राणामर्धानाश्च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाद्यः स्यादविशेषेण कीर्त्तनात् ॥ ३८ ॥

कन्दमा व्यत्ययः प्रीक्षी नार्थानां तेन मन्त्रगाः ।

गायत्राद्या विपर्यास्या अर्थेषूक्तिः प्रशस्यते ॥ ४ ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमान तदुभयमन्त्रपरिधि-
कपालानि चीदकपासानि तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु
गायत्रीकृन्दसस्त्रिष्टुप् कृन्दसी जगती कृन्दस इति श्रुतं
तथा पवमानत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्री कृन्दास्त्रि-
ष्टुप् कृन्दा जगती कृन्दा इति श्रुतं तथा परिधिस्तावकेऽर्थ-
वाटेपपयते गायत्री मध्यमः परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणी जागत
उत्तर इति तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते अष्टाकपालः
प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशक-
पालस्तृतीयसवनीय इति अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिष्टुभिः संख्या-
भिर्गायत्रादिकृन्दांसि तत्तदचरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते ।
एवं स्थिते मति व्यूढप्रकरणे कृन्दो व्यतिक्रमः पठ्यते ।
कृन्दांसि वा अन्योऽन्यस्य लोकसमिध्यायन् गायत्री त्रिष्टु-
भस्त्रिष्टुप् जगत्या जगती गायत्रा इति तत्र संग्रहः । सोऽयं
कृन्दो व्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपिणामर्था-
नामुभयविधमन्त्रगतकृन्दो वाचिशब्दानाञ्च कार्यः किं
वा तेषां शब्दानामेवेति मन्त्रगतानामेवेति विशेषा श्रव-
णात् सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रशब्द-
निर्दिष्टः प्रातः सवनीयो भक्षस्त्रैष्टुभशब्दितस्य माध्य-
न्दिनीयभक्षस्य स्थाने माध्यन्दिनीया जागतस्य स्थाने
जागती गायत्रस्य प्रातःसवनिकस्य स्थाने तथा बह्विष्यव-
मानो माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने
आर्भवपवमानः प्रातः सवने तथा मध्यमः अविष्टः परि-
धिर्दक्षिणतोऽणीयान् द्वाषीयानुत्तरः अविष्टो ऋषिष्टो म-

ध्वमः तवाष्टाकपालो माध्यन्दिने सवने एकादशकपाल-
 स्तृतीयसवने द्वादशकपालः प्रातःसवने सोऽथमध्वतिक्रमः
 मन्वद्वयशब्देऽप्येवं योज्य इति प्राप्ते ब्रूमः । कृतामि
 वा इति वाक्येऽर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः अती मन्वयताना
 गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः यस्त्वर्षेषु गायत्र्यादि-
 शब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः सप्तार्थानां मुख्यक-दस्वाभावा-
 दिति राजान्तः ।

इति माध्वीये जैमिनीयन्यायमान्ताविस्तरे दश
 माध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः

— —

दशमध्यायस्य षष्ठपादे प्रथमाधिकरणमारभयति ।

सामैकस्यां ऋचे वास्यादास्य स्वाध्यायवद्भवत् ।

वचनाङ्गिसंयुक्तात् स्तोत्रे सामऋचे भवेत् ॥ १ ॥

पवमानान्य एहादिस्तीत्रेषु यद्विहितं रत्नन्तरहृत्-
 द्वैरूपादिमामाध्यतार एकस्यामन्वधोयते तत् किं स्तोत्रप्र-
 र्थागकालेऽप्येकस्यामृचि गेयं किं वा ऋचे गेयमिति संशयः ।
 अध्वयनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्यथाध्वयनमेकस्यामृचि साम्ना कृतं
 तथैकस्यामेव साम गेयमिति पूर्वः पक्षः । षष्ठाक्षरेषु प्रथ-
 माया ऋचः प्रस्तौति अक्षरेषोत्तरयोरिति सिद्धत्वात् प्र-
 स्तोत्रा गातव्यो भागी निरूप्यते । तद्विदं ऋचस्य सिद्धं
 ऋक् सामेवावमिद्युनोसन्धवावेत्यादाहृग्दीप्ता सामदेव-
 तयोः संवादरूपेणैवादे सामदेवतैकामृचं द्वे ऋची च

प्रत्याख्यायति स ऋचोऽङ्गीचकार तदिदमपरं लिङ्गं ताभ्यां
लिङ्गाभ्यामुपल्लङ्घितादिकं सामऋचे क्रियते स्तोत्रीयमिति
वचनात् ऋचे गातव्यम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

खट्वक् शब्दे वीक्षणं च किं स्यादङ्गाङ्गिताथवा ।

मीलनावधिताद्योऽस्तु भिन्नवाक्येन तद्विधेः ॥ २ ॥

प्रतिशब्देनावधिर्ह्यद्योत्यो वाक्यं न भिद्यते ।

सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयोर्भवेत् ॥ ३ ॥

अस्ति रथन्तरसाम्नी योनावभित्वा शूरत्येतस्यासि
खट्वक् शब्दः ईशानमस्य जगतः खट्वं शमित्याज्जातः । अस्ति
चोद्गातुः कर्तृतादृचे रथन्तरे प्रस्तूयमानं संमीलयेत् खट्वं
प्रतिवीक्षेतेति श्रुतेः । तत्र संशयः किं खट्वक् शब्दोच्चारण
वीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते किं वा विधीयमान
संमीलनविधित्वेन खट्वंशब्दोच्चारणं निर्दिश्यत इति
तत्र संमीलनवाक्यादीक्षणवाक्यं भिन्नं ततो मीलना
विधत्वे नान्वयः सम्भवतीति । किञ्च वीक्षेतेति लिङ्प्रत
योऽत्र विधायकः श्रूयते । ततः खट्वक् शब्दोच्चारणं वी
णाङ्गं वीक्षणं वा तदङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयस्तथा सा
खट्वक् शब्दरहितयोर्कर्तृचोगीयमाने रथन्तरेऽपि विधिः
संमीलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वः पक्षः । खट्वंशं प्र
त्ययेन कर्म प्रवचनीयेन प्रतिशब्देन खट्वक् शब्दोच्चारण
मीलनकालावधित्वं द्योत्यते नचात्र भिन्नवाक्यत्वम् ए
वाक्यत्वसम्भवात् । तथाहि विरोधपरिहाराय स्वतः ।
प्राप्तत्वादीक्षणं न विधीयं तथा सत्यां खट्वक् शब्दोच्चारणं

चात् संमोक्षयेदित्येकं वाच्यं सम्पद्यते एवं मन्त्रानुरगी-
 ष्टीचीर्मीलनविध्यभावः फलिष्यतीति राहान्तः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

गावामयनिकं पृष्टः षडङ्गे प्रत्यङ्गं इयमे ।

हृद्द्रव्यन्तरस्योत भवेत् किञ्चित् केषुचिन्नि ॥ ४ ॥

हृद्गर्भं बहुव्रीहिराद्याऽन्येऽपि समो ज्ञानी ।

अन्याऽन्यनिरपेक्षस्य षोडशकादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

हादशाङ्गे पृष्टः षडङ्गे उत्पद्यन्तश्च षण्णामप्यङ्गां क्रमेण
 रश्चन्तरहृद्दङ्गे रूप वेराजगाऊरैवतानि सामानि विधि-
 तानि । गवामयने तु विकृतिरूपा यः पृष्टः षडङ्गः तत्र
 श्रूयते । पृष्टः षडङ्गो हृद्द्रव्यन्तरमामिति षोडशकाप्रत्यङ्गं हृद्-
 द्रव्यन्तरयो पुनर्विधानाद्देरुपाटिनिर्हन्तिः । ततः गिष्यमाणं
 हृद्द्रव्यन्तरं सामद्वयं किं प्रत्यङ्गं कर्त्तव्यं किं वा केषुचि-
 दङ्गसु हृद्दत् केषुचिद्द्रव्यन्तरमिति संशयः । हृद्द्रव्यन्तरस्य
 हृद्द्रव्यन्तरे ते च सामनीयम्येति हृद्गर्भितं बहुव्रीहा-
 वितरेतरयोगहृद्गेन साम्नीः साहित्वं प्रतीयते । ततः प्रत्यङ्गं
 सामद्वयमिति पूर्वः पक्षः । तं सामनीयस्याङ्ग इत्यङ्गा वश-
 न्यपदार्थत्वं तदा भवदुक्तमेव स्यादिति तु षडङ्गोऽन्यपदार्थ-
 स्वयामिति षडङ्गे द्वयोः साम्नीः साहित्वं सिद्धान्तेऽपि
 समानं प्रकृतौ साम्नीरन्याऽन्यनिरपेक्षत्वादिहापि निर-
 पेक्षत्वमेव साम्नीःकेनातिद्विगते तस्मात् केषुचिदङ्गसु
 किञ्चित् सामिति राहान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

स्युरेकादशिनान् किं प्रायश्चीयीदयबीययोः ।

प्रत्येकमखिलाः किं वा विभक्त्याः च, स्तयोरपि ॥ ६ ॥

उद्देश्ययोः प्रधानत्वात् प्रत्येकं पशवोऽखिलाः ।

नोद्देश्यौ शतवङ्गागः शिष्टस्वा सति तोऽन्तिमे ॥ ७ ॥

हादशाहे श्रूयते । एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोर-
तिरात्रयोरान्तभेग्निति त एते पशव एकादशापि प्रायणीये-
ऽहनि कर्त्तव्यास्तथोदयनीयेऽपि सर्वे कर्त्तव्याः । कुतः प्राय-
णीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं चाङ्ग-
हत्तेर्युक्त्वादिति पूर्वः पञ्चः वचनान्तरेण विहितानामेका-
दशानां प्रकरणेन हादशाहाङ्गत्वे सिद्धे देशकाङ्क्षायां तान्
पशुन्निश्चय प्रायणीयोदयनीयो देशत्वेन विधीयते । तत्र कुत
उद्देश्यत्वं कुतस्तरां प्राधान्यं कुतस्तमां पश्नाहतिः । एवं
सति यथा शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्विधीयतामित्यत्र देवदत्ते
पञ्चाशत् विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाशदिति विभागस्तथा-
प्रायणीये पञ्चपशव उदयनीये पञ्चेति विभागी युक्तः यस्त्वव-
शिष्ट एकः पशुरन्तिमः स प्रत्यासक्तत्वादान्तिमेऽहव्युदक-
सान्नीये कर्त्तव्यः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्तया ।

पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवास्त्वितिः ॥ ८ ॥

इदमान्नायते । विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति षड्द्वये षट्-
शब्दःसु क्रमेण रत्नतरं ब्रह्मैरूपमित्यादिभिः षड्भिः
सामभिः पृष्ठस्तीर्त्नं निष्पादितं तानि सर्वाणि पृष्ठमामानि
यस्मिन् विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः तत्र माध्यन्दिनपश-
मानमेवावहसजान्नीरन्तरालरूपे पृष्ठस्तीर्त्नदेशे किं सर्वाणि

पृष्ठसानानि कार्याणि किं वा यथा वचनं देशव्यवस्थिति
संग्रहः पृष्ठकार्यगमकेन पृष्ठगब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन
देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनञ्चैवमात्रायते पवमाने रथ-
न्तरं करोत्या+वे हृदयस्थ इतराणि वैरूपं हीतुः पृष्ठं
वैराजं ब्रह्मसामशाक्तं सैत्रावकणस्य वैवतमच्छावाकस्येति
वचनं हि न्यायादं वलीयः तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थितः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

कान्तस्त्रिदशैरूपं वराजं उक्त्य षोडशिनो कतः ।

पृष्ठं स्यात् क्रतुसंयोगादाद्योऽन्त्यः पृष्ठलिङ्गतः ॥ ८ ॥

इदमात्रायते उक्त्या वैरूपसामैकविंशः षोडशी
वराजसामेति । तत्र कतस्त्रि उक्त्या वैरूपं सामकृतसं
षोडशिनो वराजं वैरूपं सामयं चिनुक्त्या कतौ वराज-
साम यास्मत् षोडशिनो कतावित्येवं क्रतुसम्बन्धप्रधानं ।
मेवं शक्यते रथान्तरेणानुहृत सामन्त्येवंविधस्य निर्देशस्य
पृष्ठस्तीव्रविषयत्वद्वयनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गे न पृष्ठ-
कार्यं वैरूपं वराजञ्च भवितुमर्हति क्रतुसम्बन्धस्यैव
पृष्ठदारणोपपद्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

त्रिदशैरुग्निदृष्टिर्देवतासु सवेत्र स्तोम एव वा ।

आशस्तु गुण्यवाचित्वाऽन्त्य स्तोमोऽस्य रुद्धितः ॥ १० ॥

एवं धृतं त्रिदशैरुग्निदृष्टिर्देवतासु इति किं त्रिदशैरु
सम्बद्धं कतौ सर्वेषु साधनेषु सम्बन्धतः किं वा स्तोम
सावसम्बन्धं तत् त्रिदशैरुग्निदृष्टिर्देवतासु त्रिदशैरुग्निदृष्टि
वाचित्वाद्गनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या संख्या सूयते सा

मर्षं त्रिवृत्त्वेन विक्रियत इति प्राप्तिं ब्रूमः । यथापि त्रिवृ-
च्छब्दोऽवयवप्रमिध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथापि वदे
रूढ्या स्तीमवाचि त्रिवृद् वहिष्यवमान इत्युक्त्याऽस्तीतीयाणां
नवानां ऋचाम् अनुक्रमेण स्तीमविवक्ष्यमव त्रिवृत्वम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति । १।

मंसवादी द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ।

एकं प्रकृतिवद् विश्वजिहदन्त्यत्र वेतरत् ॥ ११ ॥

वचनाद् विश्वजित्येते साम्नी हे स्तीत्रयाईर्याः ।

नहास्ति तत् पृष्ठ एव साहित्यं स्यात् पुनर्विधेः ॥ २।

इदमाश्रायते । नसव उभे कुर्यादभिजिता वैकाह
उभेऽष्टहन्त्रन्तरे कुर्यादिति किमतं षड्द्रथन्तरयोरेकं
पृष्ठस्तथावितरदन्यत्र तो स्यात् । किं वा समुच्चितमुभयं
पृष्ठस्तथावित संशयः प्रकृती द्वयोर्विकल्पितत्वादेकांस्मिन्
प्रयोग एकस्य पृष्ठत्वादन्वत्त्वापि तथात्वं युक्तम् । तथा सत्य-
वशिष्टं साम सर्वपृष्ठविश्वजिन् न्यायेन स्तीत्रान्तरे प्रयो-
क्तव्यामिति पूवे पक्षः । तादृश वचनाभावेनात्र विश्वजिह्वै-
षम्यात् प्रकृतिर्वादिकल्पे सति पुनर्विधानवैयर्थ्यात् समुच्चय
इति राहन्तः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

त्रयस्त्रिंशारभ्ये किं तदन्ती मधुभोजनम् ।

षड्हान्तेऽथवाद्य स्यात् सामिध्यात् वाक्यतोऽस्तिम ॥ ३॥

पृष्ठः षड्द्वयो द्विविधः त्रयस्त्रिंशान्तः त्रयस्त्रिंशादि-
स्यति । द्वादशाहे त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदश एकविंशःत्रयव-
द्यस्त्रिंश इत्येतेः स्तीमैर्युक्तान्यहानि षड्द्विहितानि ।

सोऽयं त्रयस्त्रिंशन्तः । क्वचिद्विज्ञतो व्यत्यासेन यस्मिन्-
गाटिद्वित्रिदन्तः पृष्टः षडहस्त्रयस्त्रिंशारभ्यस्त्रिदुत्तमः
कार्यं इति तत्र मधुभोजनचोदकप्रामं तत्र प्रकृतौ विहितं
त्रयस्त्रिंशेऽहस्यनुष्ठितेऽनन्तरं कृतमित्यत्रापि साविध्यात्
त्रयस्त्रिंशन्ते कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः संस्थिते पृष्टे
षडहे मध्वाद्येदंष्टृतं वेति वाक्येन प्रकृतौ षडहप्रयोग-
स्यान्ते मधुभोजनं विहितं त्रयस्त्रिंशसन्निधिसु नाम्न-
रायकः । अतोऽत्रापि षडहावसाने कर्त्तव्यात् वा त्रिदन्त
सन्निधौ तदनुष्ठानम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अभ्यस्ती षडहे भक्तिमभ्यसेत् किं न वाऽपिमः ।

स्तीत्रयस्तादिवन्मैवं संस्थितं तादृधानतः ॥ १४ ॥

आहतं पृष्टमुपयतीति श्रूयते तत्र षडहाहृतौ यथा
स्तीवादीन्यावर्तन्ते तथा मधुभोजनमपौत प्राप्ते ब्रूमः ।
सास्थितं षडहे भोजनं विधायते संस्थानामपुनः षडह
त्रिंशेषथापाराभावः । अतः षडहाहृत्तेरन्ते मधुभोजनं
सकृदेव कार्यम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्टान्ते मधुभोजनम् ।

सर्वान्ते पूर्ववन्मैवं संस्थिताना पृथक् त्वतः ॥ १५ ॥

गवामयने श्रूयते चत्वारोऽभिप्रावाः षडहाः पृष्टः षडहः
समासः सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चम इति ।
तत्र षडह पञ्चकरूपे मासेऽभ्यस्यमाने पृष्टोप्यावर्तते तथा
सति पूर्ववन्मायेनाहृत्तेषु पृष्टेषु सर्वेषु समाप्त्यन्ते भोजनः

मिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिमासं संस्थितानां पृष्ठानां पृथक्
स्वाङ्गीजनमपि प्रतिमाममाधर्तनीयम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

मध्वमध्यं भक्ष्यते वा सतिभिर्ब्रह्मचारिणः ।

निषिद्धत्वादादिभ्योऽन्यः पुंस्त्वर्थी विभेदतः ॥ १६ ॥

सत्त्वात्मकाद्वादशाहं पृष्ठपङ्क्तिं संस्थितं मध्वमध्यं कृतः
सतिष्णां दोषोक्तत्वेन ब्रह्मचारित्वाद् ब्रह्मचारिणाञ्च मध्व-
मांसप्रतिषेधादिति चेन्मव तन्निषेधस्य पुमर्थत्वेन भक्षण-
विधेः क्रत्वर्थेन विषयभेदात् तस्मात् सतिभिर्भक्ष्यम् ।

द्वयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

मानसं किमहर्भक्ष्यं वा दशमेऽहनि ।

भिक्षुः सत्यादिनां तद्विमर्शात्त्यादिभिर्भवेत् ॥ १७ ॥

द्वादशाहं मानसग्रहणं श्रूयते । अनया वा पृथिव्या
पात्रेण समुद्ररजस्य प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानस
प्राजापत्यं गृह्णामीत्यनर्थः पृथिवीपात्रं समुद्रः सोमः
तद्भक्षः प्रजापतिर्देवता एव धिगिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः
साधनं तद्विदं मानसमिति एतच्च द्वादशेभ्यो भिक्षुमह
स्त्वोद्देशेऽहनि कक्षेभ्यो यागविशेषः । कुतः सत्यादिभ्यः
मानसेन द्वादशाहस्य स्मृतिरेव मान्नायते द्वादशाहस्य
द्वतरमानि ऊर्ध्वं तां मानसेनाप्याययन्तीति स्मृति-
साधनञ्च मानसं स्तोतव्याद् भिक्षुं भवितुं युक्तं तथा
व्यपदेशे भेदोऽपि श्रूयते वाग् वे द्वादशाहो मनो मानस-
मिति एव नायुपर्याक्तिभिर्भिक्षुमहर्भक्ष्यं प्राप्ते ब्रूमः ।
दशमस्याङ्गोऽहं तत् स्याद्विमर्शात्त्यादिभ्यः एष वै दशम

स्याद्धो विसर्गो यन्मानसमिति विसर्गोक्तिः । इयञ्च दश-
माहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे हाटशाहसमाख्या च
विरुध्यते अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशादिकमुप-
पद्यते तस्मादङ्गम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

सत्रमेकः करीत्याहो बहवः प्रकृताविव ।

एकः कुर्यादिहासौरनित्युक्त्या बहवो मताः ॥ १८ ॥

हाटशाहादिसत्रस्य न्योतिष्टोमः प्रकृतिस्तत्र कर्त्वे-
कत्वाच्चीदकेन सत्रेऽपि कर्त्वेण्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद् बह-
वोऽभ्युपेयाः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥ १८ ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यां व्यतिरिक्ता ऋत्विजः
कत्तव्या किं वा यजमाना एवर्त्विजः । न्योतिष्टोमे यज-
मानादन्येषामृत्विक्तादन्ये स्युरिति प्राप्ते ब्रूमः । ये यज-
मानास्ते ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाददक्षिणानि सत्राणी-
त्याहुरिति दक्षिणाराहित्यश्रवणादध्यर्ष्ये र्दक्षपतिं दौक्ष-
यित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति । तत उद्गातारमित्यादिना बह्वी-
हावादिसमाख्या संयोगदीक्षा संयोगयोरात्वैण्य याज
मानद्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मणेदी नास्वप्ति वा नहि ।

आहृतिसाम्यादायः स्वादिष्यासिभ्यां तयोर्भिदा ॥ १९ ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्त्वत्तु । तत्रैवं चिन्त्यते
किमङ्गीनसत्त्वयोलंघनभटो नास्म्युतास्तीति तावत् प्रामं
कुतः ज्योतिष्टोमाद् वृत्तिरूपस्य समानत्वात् यथाः द्विरावा-
दीनामेकादशरात्रान्तानामहानानामावृत्तौ ज्योतिष्टो-
मस्वरूपं तथा त्रयादशरात्रादीनां सैवाणामिति प्रामे
ब्रूमः । आमीरन्न, पेयुरिति षोडशाह्यं यजमानबहुत्वञ्च
सत्त्वलक्षणं यजति षोडशाह्यं यजमानबहुत्वनियमाभाव-
स्याहीनलक्षणं वैदिकप्रयोगेषु तयोरेव्यभिचारात् इति
राक्षान्तः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अयुतादिप्रत्यहं स्यात् सकृद्वाप्यनुसरतः ।

आग्नी भवेत् प्रयोगी, ङी तदैक्येन सकृद् भवेत् । २०॥

अस्ति षोडशरीकः षोडशरीकेषुकादशरात्रेषु स्वाराज्य-
कामो यजेति तद्विधानात् तत्र श्रूयते । अयुतं पुण्डरीके
द्वादशमहस्रनेकादशमिति तत्र गवायुताश्वसहस्रं
प्रत्यहं दातव्यं कुतः दक्षिणाया अहरङ्गत्वेन प्रतिप्रधान-
मावर्त्तनीयत्वादिति प्रामे ब्रूमः । अहर्गणरूपस्य षोड-
शरीकस्य प्रयोगो दक्षिणाङ्गं प्रत्यङ्गी स चैकः सकृदेव
दानम् ।

अष्टदशाधिकरणमारचयति ।

सकृत् किं प्रत्यहं वास्य नयनं तत्र चोत्तमे ।

सर्वस्य वादिभक्तस्य सकृत् संस्कारसिद्धितः ।

प्रतिमाध्यन्दिनं षोडशप्रामेः प्रत्यहं तदा सर्वं नेय
तदैकत्वादिभज्य द्वादशाहवत् षोडशरीके सकृदेव दातव्यं

गवायुताम्रसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति तस्य नयनादि-
 संस्कारयोदकप्राप्तः प्रकृतौ माध्यन्दिने सबने दक्षिणा
 नीयन्ता इति तद्विक्रितित्वेन नयनमिह सकृत्कार्यं किं वा
 प्रत्यर्हमित्येक. मशयः । तथोक्तमि पक्षे प्रत्यहं किं दक्षि-
 णाद्रव्यस्य सर्वस्य^१ नयनं किं वा दशसहस्रं गवामेकैकं
 सहस्रमेकादशेऽङ्गं अश्वस्य सहस्रमिति द्वितीयः संशय-
 स्तत्र सकृन्नयनमिति तावत् प्राप्तं कुतः । ताः तैव चिकी-
 षितसंस्कारस्य सिद्धत्वात् । अथवा प्रतिमाध्यन्दिनं सदने
 चोदकप्राप्तेः समानत्वात् प्रत्यहं नयनं कार्यं तदापि
 गवायुताम्र सहस्ररूपस्य द्रव्यस्यैक दक्षिणारूपत्वात् सर्वं
 नयमिति पूर्वः पक्षः । विभज्य नयनं कुतः द्वादशाहविक्रित-
 त्वात् द्वादशाहं चान्वहं विभज्य नौतत्वादिति राहान्तः ।

एकीनः वशाधिकरणमारचयति ।

मनीर्कचः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा ।

अविगपेय सर्वाः स्युः कार्य्या. पञ्चदशैव ताः ॥ २२ ॥

कांचिद्विक्रतिवशेषे श्रूयते मनीर्कचः सामिधेन्यो भव-
 स्तीति तत्र विगेषा यवणादृचो यावत्यी मनुसम्बन्धिन्य
 ष्टकृमांहताया माम्नातास्ताः सर्वाः सामिधेन्य इति
 प्राप्ते ब्रूमः । अग्निसमिन्धनमामान्त्रां कार्य्यं तच्च प्रकृतौ
 पञ्चदशाभिः सिद्धमित्यत्रापि चोदकवप्रात् पञ्चदशै
 र्वापादेवा ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

उपावहरणं मानमापि काप्यतवाससि ।

कापि स्यात् प्रांशुताभावाद्दचनादाससोभयम् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोत्रे सोमस्योपावहरणं मानस्य श्रुतं तदुभयं
सम्पादनप्रयत्नेन विना स्वतएव लब्धेन केनापि साधनेन
कार्यं भवेत् । वाससि मिनीति वाससा सोपावहरताति
वचनेन वाससी विहितत्वात् ।

एकविंशतिधिकरणमारचयति ।

नान्यद्वासोऽहर्गणे स्यात् स्याद्वा न स्यादनुक्तितः ।

चांत्कात् प्रत्यहं प्राप्तं कार्याद्वासोऽन्तरं भवेत् ॥ २४ ॥

हादशाहादावहर्गणे चोदकप्राप्ताटेकस्त्राभ्यानीपाव-
हरणहेतीवाससोऽन्यद्वासोऽनुक्तत्वात् सम्पाद्यमिति प्राप्तं
ब्रूमः । प्रत्यहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तं तस्योपा-
वहरणरूपं कार्यं वासो भेदं विना न सिध्यति । हवि-
र्धानं शकटेऽवस्थिताहोपनीतसामात् कियन्तमपि सोम
भारमेकैकस्याङ्गः पयासं पृथक्कृत्योपावहर्तुं वासोऽ-
न्तरं सम्पाद्यम् ।

हाविंशतिधिकरणमारचयति ।

तत् किं मानं हृत्तौ वाद्यः प्रकृतावेकतं क्षणात् ।

अर्थात्तदेक्यं तस्योपेत्या हृत्तौ स्यात् सार्थकत्वतः । २५ ।

यदेतद्वासोऽन्तरमहर्गणे सम्पाद्यं तत् किं मानकाले
उत्तोपावहरणकाल इति संशयः । प्रकृतौ मानोपावहर-
णयोर्वस्त्रैकत्वदर्शनादिहापि तदेक्यासहये मानकाले
वासोऽन्तरं सम्पाद्यमिति पूर्वः पक्षः । प्रकृतौ येन सोमोमित-
स्तेनोपावहरणमर्थमिह कियानेव सोमः । शकटेऽवस्था-
पनीयः कियानेवोपाहर्तव्य इति सोमद्वयाभावादर्थसिद्धस्य
चेकवाससी वाचानकत्वाभावात्तदोदकनाति, देशोऽस्ति ।

कतो बहर्गं च मानहेतीर्वाससः द्यकटेऽवस्थितत्वादुपावहरणे
 क्षामोऽन्तरस्य सार्धकत्वात् तत् समये सम्बाद्यम् ।

इति भाषिणीये जैमिनीयव्यायमालाविस्तरे दशमा-
 ध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरश्चमारचयति ।

पशुः कृत्स्नी हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ।

बाधबोदनवा भैवमवदान पृथक्त्वतः ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरिक
 हविष्टं युक्तं कुतः । अग्नीषोमीयतां प्रति द्रव्यत्वेन पशु-
 बोधितत्वात् न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात् पशुर्भवतीति प्राप्ते
 श्रुतः । हृदयस्याग्नेऽवद्यत्त्वजिह्वाया अथ वक्षसोऽन्तर्यामि
 पार्श्वीरवद्यतीत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथ-
 क्त्वात्कान्ते । अवदानस्य हविष्टप्रयोजकः संस्कारः पुरो-
 हार्यादी होतुमवतीत्यमानत्वे दर्शनात् हविःशब्दस्य कर्म-
 ष्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं श्रुते । पशुसकृतिनीदनात्
 हृदयाद्यङ्गहारेण देवतासम्बन्धादुपपद्यते । तस्मात् प्रत्यङ्गं
 हविर्भेदः ।

द्वितीयाधिकरश्चमारचयति ।

एकेन्द्राङ्गेन सर्वेषां यज्ञैकादशभिर्गलिः ।

एकेन घामसंसिद्धे हविषा भेदतोऽखिलैः ॥ २ ॥

एकादशभिरन्ध्रिषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न द्वितीया गत्वभावादश्रुतीकस्य सीचिता ॥ ३ ॥

पत्यङ्गं हविर्भेदे स्थिते सति वेधा यागे संशयः तत्रानि-
 दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कार्यः तावतैव यागस्य
 भिन्नत्वात् इत्येकः पक्षः । चीदितं पश्वङ्गत्वं परिगणितेषु
 हृदयादिष्वन्येषु चांसशिरःप्रभृतिषु समानं ततो हृदया-
 दिवदंसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण ह्यवमानत्वलक्षण-
 ङविष्टापथ्यवसानात् सर्वैरङ्गैर्वाग इति द्वितीयः पक्षः ।
 हृदयादिभिरैकादशभिरैवाङ्गैर्वागः कर्त्तव्यः । कुतोऽन्येषा-
 मंसादीनां परिसंख्यातत्वात् चीदकेन सर्वेषामङ्गानानय-
 दाने प्राप्ते हृदयादिवास्थेनांसादयः परिसंख्यायन्ते । ननु
 परिसंख्यायां विधिः स्वार्थे लज्जात् परार्थं कल्प्येत प्राप्तं
 बाधेति तदापवयं प्रसूयते । प्रसूयतां नाम सति हि
 मत्वन्तरं एषां दीपव्यं परिसंख्यायाम् तत्रयः स्वरूपमिति
 कृत्वा न दीपतां भजन्ते । किञ्च इयानि मांसान्यभिसूयन्ति
 शृतान्य शृतानीति वेषाच्चिन्मांसानानपकत्वमुच्यते । पाकस्य
 हविषो मांसस्य प्रतिनयतस्तस्माद् शृतत्वोक्तिरंसादिपरि-
 संख्या गमयति । एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्या
 कथितः । नांतयो रदद्यति न शिरस इत्यादिना तस्मादेका-
 दशभिरैव यागः ।

द्वितीयाधिकरणनारचयति ।

इत्याशेषंरूपेवां तत्रैः स्विष्टकृती इति ।

आद्यः प्रकृतियस्यैवं पूर्वार्थित्युक्तिभेदतः ॥ ४ ॥

पशोः श्रूयते पशुः स्विष्टकृतं यजतीति तत्रेन्यार्थान
 हृदयाद्येकादशाङ्गानां यैः कौश्विकै रित्यामेवभृतैः स्विष्ट
 कृतीतव्यः कृतः प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतं

हेनत्वात् यथापि चीदकेन तथात्वादिति प्राप्ते वृमः ।
 दीक्षा पूर्वाधादवद्यति गुदस्य मध्यतः शीघ्रा जघनत
 इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि व्रीषि
 अङ्गानि स्वष्टकते समाम्नायन्ते न च हृदयादिष्वपि गुदादी-
 न्य म्नातानीति शङ्करः तद्विगेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शित-
 त्वात् । हृदयं जिह्वा वक्त्रो यक्ष्णदृक्कौ सव्यं दीरुभे पार्श्वं
 दक्षिणा शीणिगुदं तृतीयार्मात् देवतावदानानि दक्षि-
 णोऽसः । सव्या शीणिगुदं तृतीयार्मात् सौविष्टकृतानीति
 तस्मादनित्यागोपैरङ्गैः स्वष्टकहीमः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

हीतुर्नियम्यतीऽध्यधो किं वेडां विकरोति सा ।

अनस्यभिरिति प्राप्ता हीतुः पक्षे नियम्यते ॥ ५ ॥

अनुवादीऽनस्यवाक्यं प्रापिका परिशिष्टगोः ।

नाध्यधो तत्र ते नेडा हीतुर्विक्रियते तथा ॥ ६ ॥

पशावेव अयतं अधूधीं ज्ञात्रे हरन्तीति अधूधी
 हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गं तत्रेयं हीतुर्नैव नान्यस्येति नियम्यते ।
 कुतः पक्षे प्राप्तत्वात् तथा हि हृदयादीनिज्यागेषान्
 मक्षणाथे पात्रे निक्षिप्यानिज्यागेषानपि तत्र निक्षिपेत् ।
 अनस्यभिरडां वधेयन्तीति अथवादास्त्रिय भक्षणे प्रत्येक
 मृत्विजां विभज्यमाने सेयमध्यधो हीतुः कदाचित् प्राप्नोति
 कदाचिदस्य ततो नियन्तव्येति प्राप्ते वृमः । वहेय-
 न्तीति वक्ष्मानीपट्टेनानस्यवाक्यमनुवादः । प्रापकस्तु
 परिशिष्टवाक्यं तत्रैव माम्नायने । अथ यद्यत्परिशिष्यते
 तत्तत्प्रसवतधान्यामानयति हृदयं जिह्वां यक्ष्णदृक्कौ

वनिष्टमित्येतदन्तं न च तस्मिन् बाधोऽध्यधी पठिता ततो
 ऽप्राप्तत्वात् द्वितीयमानतया होतुरिडाभायोऽन्वो बाध्यते ।
 तत्रेयं वचनव्यक्तिः यद्यत्रे हरन्ती तदध्यधीमिति तस्मात्
 विकारः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वनिष्टुरपितद्वत् स्यात् प्राप्तिः सादनतो यदि ।

इडासंस्कार एवायं भक्षो विक्रियते ततः ॥ ७ ॥

पश्चादेव श्रूयते वनिष्टमन्वोऽध इति अध्यधीवद्वनिष्ट-
 रपि हृदयादिव्यतिरिक्तमङ्गं ततः संशयपूर्वोत्तरपक्षास्त-
 दयोज्याः । अधिकाराद्वा त्वेका इडा पात्रे हृदयादि-
 प्रासनवाक्ये वनिष्टुरपि पठितः । ततः पक्षे प्राप्त एव निय-
 म्यत इति उपस्तरयादिवत्प्रासनमिडायाः संस्कार एव न
 त्वेतावता वनिष्टोः पक्षे प्राप्तिरित्यप्राप्तविधेः पूर्ववद्विकार
 इत्युक्तशङ्कायामुत्तरम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र भक्षो नास्ति वा न हि ।

अप्राकृतत्वात्क्षर्यु होत्रन्तर्भावतो हि सः । ८ ।

तत्र पशौ मैत्रावरुणनाम्न इडा भक्षो नास्ति कुत
 प्रकृती मैत्रावरुणस्वाभावेन चोदकप्राप्त्यभावात् मैवम
 मैत्रावरुणः प्रेषति चान्वाहेति प्रेषानुवचने तस्य विधी
 यते । तत्र प्रेषानुकार्येषाभ्यर्थावन्तर्भावः अनुवचनका-
 र्णार्थे च होतरि तस्मादस्ति भक्षः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

द्विभाग एकभाजो वा द्विभागस्या द्विकर्मतः ।

एकः पुमैस्त्वनी नी चोद्देश्यं प्रकृतावपि ॥ ८ ॥

स नैत्रावकणः कर्मद्वयोपाधिना हिभाग इति । चेत न
पुरुषैर्ज्ञापाधिना भागस्याप्येकत्वात् अन्यथा प्रकृतावपि
कर्मतारतस्यानुसारेण भागतारतस्य प्रमथ्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति भक्तो नी वा वपाममौ ।

पचत्वतोऽस्ति नी पक्तावपासर्वाहुता यतः ॥ ९ ॥

अत्र पयो प्रतिप्रस्थातुरिडा भक्तोऽस्ति कुतः । अथ-
र्थ्यं कर्मणो वपापाकस्य तेन कृतत्वात् मैवं भक्षयितुं वपा-
शेषस्याभावात् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

गृहमेधोयके त्वाज्य भागावित्यनुवादगौ ।

स चोदकविधिर्वानेवादी शधिककर्म वा ॥ १० ॥

परिसंख्यात सद्भोचोदकोऽन्यत्र वात्र वा ।

अपूर्वं गृहमेधोयं स्यादातो लसचोदकम् ॥ ११ ॥

अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात् ।

निर्वापवचोदकस्य लिङ्गत्वेन महायकत् ॥ १२ ॥

घ्रादनेनैव तत् मित्रे रैष्टिकस्य प्रथमनम् ।

दिव्यैकवाक्यता नास्ति तेनात्राङ्गान्तरे विधिः ॥ १३ ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतिरस्य हि ।

चोदकस्य स सद्भोचो ऋङ्गान्तरपरो मतः ॥ १४ ॥

व्यापारैस्त्राचोदकस्य स्वार्थसंग्रहणं भवेत् ।

वैरुप्याच्च निरर्थत्वात्पूर्वकर्म युज्यते ॥ १५ ॥

आज्यभागेति नाम्नोपकारकामिष्कृत्तरेह नाम नादि-

समं तस्मात्कृत्यते तेन चोदकनद्धो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
 इत्थं मागमोदकमिति विहिते गृहमेधीये श्रूयते प्राज्य-
 भागा यजतीति तत्राष्टधा संग्रहः । चोदकप्राप्तयोरिवाज्य-
 भागयोरिह पुनः श्रवणाद्बुवादीऽयमित्याद्यः पक्षः तद्य-
 सति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ततः सार्थकत्वाच्च चोदकैतदाज्ययो-
 र्मिलितयोरत्राज्यभागविधायकत्वमभ्यपेतव्यम श्रीषधिद्रव्य-
 निर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो विकृतावपि श्रूय-
 माणाश्चोदकञ्च लिङ्गं तद्याज्यभागवपि लिङ्गत्वेन
 सहायकतौ ततो मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः
 पक्षः । गृहमेधीयविधिवाक्ये श्रुतस्योदनस्यैवीषधिद्रव्यतया
 लिङ्गत्वमिहेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा तस्मात् प्रकृताविष्टौ
 श्रुतत्वादाज्यभागकर्मण इह पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन
 नत् प्रशंसार्थमिति तृतीयः पक्षः । भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य
 विध्यैकवाक्यत्वाद्योगाद्दर्शवादत्वमयुक्तं ततश्चोदकप्राप्ता-
 दाज्यभागादिकर्मणोऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गान्तरं विधी-
 यत इति चतुर्थः पक्षः । ऐष्टिकयोरत्राज्यभागयोरिह प्रत्यभि-
 चानाकाङ्क्षान्तरं युक्तम् । तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रया-
 जाद्यङ्गस्य परिमंशान्तरमिदमाज्यभागवचनमिति पञ्चम-
 पक्षः । प्राज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपवार्थस्य ज्येत प्रया-
 जादिनिषेधरूपोऽर्थः परिगृह्यते चोदकप्राप्तञ्च प्रया-
 जाद्यनुष्ठानं बाध्यतेति दीर्घव्यप्रसङ्गात् परिमंश्या युक्ता
 तेन प्रत्यञ्चरूपपादस्मादाज्यभागवाक्यादानुमानिकश्चोदक-
 वाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कीर्णनीचमिति
 षष्ठः पक्षः । यदि चोदकप्राप्तस्य प्रत्यङ्गं पृथग्व्यापारा स

स्तथा प्रयाजाद्यङ्गीचरैर्व्यापारैस्त्रीषामतिदेशः मिथ्यति-
 श्चाज्यभागगोचरस्थानेन प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वात् । न चो-
 दककनाज्यभूमादिदेश इत्येवं सङ्घोषा वर्णयितुं शक्यते इह
 तु शब्दबाह्यकर्मणां विरम्य व्यापाराभावाद्दिति न्यायेनैक एव
 चोदकस्य व्यापारः न तथा सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्च
 विकृद्घर्मः प्रसंख्यत तस्मात् प्रयाजाद्यङ्घि सङ्घोषो न-
 युक्तः । तेन चोदकाऽवाज्यभागकर्मण सङ्घोषनीयः । न चो-
 क्तदीपावति, प्रत्य सङ्घोषस्थोपसंहाररूपत्वात् श्राज्यभाग-
 गोचरेव शक्तस्य चोदकस्य ज्ञानं शक्तिज्ञानमुपसंहारः । तथा
 मत्याज्यभागातिदेशे व्यापृतस्य चोदकस्य को नामाति-
 देशनिवृत्तिरूपविकृद्घर्मप्रसङ्गः । तदाज्यभागकर्मणि चोद-
 कावस्थानमिति सममः पक्षः पुरं उभयस्योर्धी करीत्याग्ने यश्च-
 तुर्धा करोतीत्यनयोक्तव्योरेपि प्रत्यक्षवचनत्वेन सरूपत्वा-
 दत्रोपसंहारः इह तु प्रत्यक्षवचनस्यैव चोदकयोर्वि-
 रूपत्वात्नासौ युक्तः । किञ्च प्रत्यक्षवचनेनैवाज्यभागविधि-
 सिद्धे चोदककच्यना निरधिक्ता तस्मादुपसंहारो न युक्तः ।
 तस्मादपूर्वा गृहमेधीयो न चोदकगान्याङ्गानि गृह्णातीति
 कर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पृथक् । एवं सति उक्त-
 षोपत्रयाभावादष्टमः पक्षोऽभ्युपगम्य ननु सांख्यहत्यामिष्टौ
 प्रत्यक्षवचनविहितैरामनर्हानः सह चोदकातिदिष्टाना-
 मनुयाजानां समुच्चयोऽङ्गाकृतस्योदकत्वापि विधोवमानयो-
 राज्यभागयोद्योदकयामनुयाजाद्यङ्घेः सदैः सह समुच्चयोऽस्तु
 न वैषम्यत् प्रकृतावाज्यभागगोचरकारः कृतः सोऽस्तु
 नाम साम्येन स्मार्थ्येन तत्र कृतोपकारेऽनुयाजाद्यङ्घे चो-

दकेन सह मातिदिष्टैः संपूर्यते ततो विधिवैश्वर्थ्यपरिहा-
रायामनहोमेषु उपकारे क्लृप्ते मति पश्चात् प्रवर्त्तमानः
प्रयोगवचनः समुच्चिन्यानुष्ठापयति । ततो वैषम्यत् क्लृप्तेप-
कारान्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीये
चीदकी लुप्यते तस्माद्विकृतरूपं साङ्गं अपूर्वं कर्मान्तर-
मत्र विधीयत इति राडान्तः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

तत्रान्यङ्गं नो कार्यं कार्यं वान्यानपेक्षयात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विकृततादिकम् ॥ १६ ॥

तत्र गृहमेधीये आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षा-
दिङ्गस्विकृतादिकं न कार्यमिति चेत् न । आज्यभाग-
वद्विहितत्वाद्भवे स्विकृते समवद्यतीति इङ्गमुपहृत्यत
इति विहितं तस्माद्यावदुक्तं कार्यम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशित्वाद्यस्ति वा न वा ।

अस्तीहादशेनाभैवं तदुक्त्यात्रानु नेतरत् ॥ १७ ॥

गृहमेधीये स्विकृताज्यभागवदृष्ट्या संशयं हृदि
निधाय परिसंख्यायं पञ्चमं पञ्चमभ्युपेक्ष्यं कृत्वा चिन्ता
तत्र प्राशित्वादिभक्षणं न परिसंख्यातं तदस्ति कुतः भक्ष-
णार्थस्येङ्गीपाह्वानस्य तत्र दग्नेनादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अत्र गृहमेधीये तदिङ्गाभक्षणं वचनबलेनास्तु स्विकृ-
त्वात्प्रापितस्य परिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वादित-
रत् प्राशित्वादिभक्षणं परिसंख्यातत्वाच्चास्ति ।

हाटयाधिकरश्मेमार्वयति ।

प्रायशीयातिष्वयीः किं विकल्पः शंभिदान्तयोः ।

निघ्नो वा विकल्पः स्वादिषेधपरिसंख्यया ॥ १८ ॥

शंभिदान्तत्ववाक्याच्च निघ्नो विधिमात्रतः ।

नित्यानुवादी वै वाक्यं दीर्घबाहुस्वमन्वया ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्रते शंभन्ता प्रायीया सन्तिष्ठते न
 पत्नीः संयाजयन्ति इदाम्नातिष्या सन्तिष्ठते नानुयाजान्
 यजन्तीति प्रकृतौ यद्वा होता तच्छंयीरिति मन्त्रं अपति
 तदानीमध्वर्युः परिधोनस्मी प्रक्षिपति तदाह वाक्यसूत्र-
 कारः । अनूच्यमाने शंयुवाके पाहवनीये परिधीन् प्रहरतीति
 ततो हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्तीति कर्म-
 स्तथा प्रधानवाग्नारिष्टहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोदास-
 नुयाजसूत्रवाक्यशंयुवाका इत्यधस्तनः प्रयोगक्रमः पत्नी-
 संयाजानामुपरिफलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोदास-
 नैरिष्टः समाप्यते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायशीयेष्टेः
 शंयुवाकान्तत्वमातिष्येष्टेरिडाभक्षणास्तत्वञ्च विकल्पितं
 स्यात् । कुतः निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतिः
 तर्थाच्च शंभन्तत्वेऽन्तत्वविधिनेषीपरितनपत्नी संयाजानु-
 याजनिषेधे पुननिषेधवचनं परिसंख्यायं पत्नीसंयाजानु-
 याजस्यतिरिक्ते नास्ति निषेध इति परिसंख्यातेन प्रकृति-
 वक्ष्यवाप्राप्तं कपालोदासनां तत्त्वमनवीरिष्योः प्रतीयते विधि-
 वाक्येन च शंयुदान्तत्वं तेन त्रीहिवववदिकल्प इति
 प्राप्ते ब्रूमः । विधिमात्रस्यात्र प्रहस्तेः शंयुन्तत्वमिदान्त-
 त्वञ्च तयोः प्रतिनियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्षसिद्धस्तौ

नञ्पदप्रयुक्तसुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः पत्नी
संयाजाद्यकरणाङ्गाद्यं भवतीति अन्यथा बहवो दोषाः
प्रसक्त्येवन् विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः । परिसंख्या-
याश्च तयोर्दोषाः विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो
दोषस्ततः शंखिडान्तत्वं नियतम् ।

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

तत्रैव शंखिडे पूर्वेऽपरे वा स्वीच्छ्याऽथवा ।

परे एवाथ वा पूर्वे एवाथौ द्विविधं श्रुतः ॥ २० ॥

निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगोः ।

पूर्वोक्तवाक्यतां याति पूर्वं एवाविरोधतः ॥ २१ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोरन्तत्वेन निर्णीते शंखिडे पुनः
सन्दिह्यते प्रकृतौ द्विविधे शंखिडे पत्नीसंयाजेभ्यः पुर-
स्तादुपरिष्ठाश्च विहितं तं चात्र चोदकगामे तत्र द्विविध-
श्रुतरथं चोदनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादि-
च्छ्या स्वीकार्ये इत्येकः पक्षः । यदि प्रायणीया पूर्वशंख-
न्तातिथ्या च पूर्वं डान्ता तदानीमन्तत्वविधिनैव ताभ्यां
शंखिडाभ्यामूर्ध्वनप्रामाणां पत्नीसंयाजानामनुवाजानाश्च
घारितत्वान्निषेधोऽव्यर्थः स्वात् परयोरन्तत्वे ताभ्यां शंख-
डाभ्यां पूर्वप्रामाणां तेषामनिवारणतन्निवारणाय सार्थकी
निषेधः । तस्मात् परे एव शंखिडे श्राद्धे इति द्वितीयः
पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तं स च पूर्वयोः शंख-
डान्तत्वोऽप्येकवाक्यतामापाद्यार्थवादत्वेनोपपद्यते । अस-
न्नातविरोधिन्यो हि पूर्वं शंखिडे तस्मात्ते एव श्राद्धे इति
राशान्तः ।

चत्तंशधिकरणमारचयति ।

उपसत्सु निषेधेभ्यः शिष्टं सर्वं क्रियाचरित् ।

यावदुक्तमुपायोऽसु चोदकस्या निवारणात् ॥ २२ ॥

स्त्रीवाचानं पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया ।

अपूर्वार्थत्वतो वाक्योऽनुवादोऽत्र निषेधगोः ॥ २३ ॥

न्योतिष्टौने विहितासु उपसत्सु पठ्यते प्रयाजास्ता
 अननूयाजा इति तत्र निषेधात् प्रयाजानुयाजान् वर्ज-
 यित्वा वशिष्टं चोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति
 प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ विहित एवाधारः पुनरिह विधीयते ।
 न च चोदकप्राप्तमन्यत्सर्वमङ्गजातं परिसृष्टे अन्यथा
 पुनर्विधानं वैयर्थ्यात् । ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थं अत-
 एव श्रुतिस्तत्र स्त्रीवाचानभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विद-
 धाति नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुह्याद्यदन्यामाहुतिं पुर-
 स्तात् जुह्यादन्यन्मन्त्रं कुर्यात् सुत्रेणाधारयतीति
 अयमर्थः । स्त्रीवाचारः सर्वत्र यज्ञमुखं तथा भाति यदि
 काश्चिन्नन्द उपसत्प्रदोगादौ स्त्रीवाचारमहत्वा तस्य स्थाने
 काश्चिदन्त्यामाहुतिं जुह्यान्नदा मुख्यव्यत्यासेन प्रत्यवायं
 प्राप्नुयात् स्त्रीवाचार आदौ कर्त्तव्य इति नैतद्युक्तं चोदक-
 प्राप्तस्याधारस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्त-
 त्वात् तस्मात् परिसंख्यार्थ एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तर
 निन्दा तु तच्छेषभूतीर्यथादः । यदि परिसंख्या त्रिदोषे-
 न्युच्यते तर्हि गृहमेधोयधदपूर्वं कर्मानु प्रयाजादिनिषेधो
 नित्यानुवादः सर्वथा यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ।

पञ्चदशाधिकरत्नमारचयति ।

किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्जं सर्वमुताचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुयाज बर्हिर्निषेधतः ॥ २७ ॥

आद्याऽसुमन्तावित्वाजभागांस्तथा परिसंख्यया ।

अन्यतोऽत्र गुणा प्राप्ते रपूर्वत्वेन वाक्तिमः ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमातुयाजरूपौ बर्हिर्यागौ वर्जयित्वा शिष्टं षोडशप्राप्तं सर्वमतुष्टेयं कृतः । अपर्बर्हिषः प्रयाजान्यजति अपर्बर्हिषावनूत्राभैर्यजतीति बर्हिर्यागादयमाद्यवर्जनावगमादिति प्राप्ते ब्रूमः । अप्सु-मन्तावाज्यभागी यजतीति परिसंख्यानादुक्तमेवातुष्टेयं अधीर्यते षोडशप्राप्तावाज्यभागाननूद्याप्सु शशीपेत-मन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्रविधानात्रपरिसंख्येति नैवम् । लिङ्गक्रमाभ्यामेष मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् अतः परिसंख्यया गृहमेधोयवदुपसद्दपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमेवानुष्टेयम् ।

षोडशाधिकरत्नमारचयति ।

हृदयवः खादिरश्च विकल्पानिवृता उत ।

विकल्प्याद्यादक रामे निवृताःस्युः पुनर्विधिः ॥ २६ ॥

कषिदिक्रतो अयते हृदत्पृष्ठ भवतीति त्रैधातवीये अयते यवमयी मध्यम इति वाजपेये अयते खादिरो यूपी भवतीति तत्र हृदयन्तरयोर्वीहियवयोः खादिरवैक-ल्प्यादीनाश्च प्रकृतौ विकल्पितत्वाद्वापि षोडशेन विकल्पिता इति चेन्न पुनर्विधानधेयर्थात् परिसंख्या तु दृष्टत्वाच्च शक्या तस्मात्किं यताः कोटान्तरक्यर्थाच्चिर्वर्तते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्त्तते ।

निवर्त्तते वा न प्राप्तेर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥ २७ ॥

उत्पत्तिशिष्टेनैवात्र तिराकाङ्क्षत्वतः कुतः ।

चोदकःशिष्ट एवांस्य विषयोऽर्थाच्चिवर्त्तते ॥ २८ ॥

ऐन्द्राग्नेमेकांशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिपु
प्राकृतयोरग्निदेवताशकपालद्रव्ययोर्नास्ति निवृत्तिः । कुतः
चोदकेन प्राप्तत्वाच्छ्रुतयोरितिदिष्टयोश्च द्रव्यदेवतयोर्वि-
कल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्ये इति प्राप्ते ब्रूमः ।
उत्पन्नस्य यागस्येति कर्त्तव्यता काङ्क्षायां पश्चाच्चोदकस्या-
वनरः इह तूत्पत्तिशिष्टाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य
तद्विषया काङ्क्षा निवृत्तेर्न तत्र चोदकस्यावकाशोऽस्ति-
ननु सक्तद्रव्यापृतचोदकः क्वचित् प्रवर्तते क्वचिच्चिवर्त्तते इत्ये-
तन्न सम्भवतीति चेत् माभूत् सम्भवः । न वयं तच्चिह्वात्तं
ब्रूमः । किन्तु श्रुताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां अन्य एवाङ्गकुला-
पयोदकस्य विषयस्ततः प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोरप्राप्तत्वा-
देव फलतो निवृत्तिरिति ब्रूमः । तस्माद्दूरापेती विकल्प
समुच्चयो ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

श्रीदुस्वरः खादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ।

द्वयोर्निर्वाजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ २९ ॥

पशुकामेनानुष्ठये सोमा पीष्या पथी श्रूयते । श्रीदु-
स्वरो यूपो भवतीति तत्र चोदके प्राप्तेन खादिरेण सह
श्रूयमाणस्वीदुस्वरस्य समुच्चयः कार्यः । कुतः द्वयोर्गुणयोः

पशुनियोजनसम्भवेन चोदकपरित्यागाद्योगादिति प्राप्ते
 ब्रूमः । स्वादिरीदुम्बरौ परस्परनिरपेक्षतया पशुनियो-
 जनक्षमौ प्रमाणबलेन प्राप्नोतयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैर-
 पेक्ष्यं परित्यज्येत तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽति दिष्टस्य
 बाधकः ।

ऊर्णाविंशाधिकरणमारचयति ।

किं शुक्ला व्रीहयः पक्षे चोदके यात्तिकान् यवान् ।

न बाधन्तेऽथ बाधन्ते गुणार्थोक्ति रतोऽग्रिमः ॥ ३० ॥

वाक्यभेदो यागशुक्लगुणयोर्विधितो भवेत् ।

विशिष्टस्य विधी कार्यमेकं वै बाधकास्ततः ॥ ३१ ॥

सोमा रीदृश्वरन्निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चस काम
 इत्यत्र चोदकप्राप्तौ व्रीहियवविकल्पो न बाध्यत । कुतः
 प्रत्यक्षस्य व्रीहिवक्यस्यातिदिष्टप्राप्तिकव्रीह्यनुवादेन शुक्ल-
 गुणविधानार्थत्वे सति बाधमन्तरेणोपपन्नत्वादिति प्राप्ते
 ब्रूमः । यागस्तावदप्राप्तत्वाद्द्विधेयः तत्र गुणोऽपि यदि प्रथम्
 विधीयते तदा वाक्यं भिद्येत ततः शुक्लव्रीहिविशिष्टो
 यागोऽत्र विधीयते । तथा सत्यतिदिष्ट व्रीहियवयोर्द्व्यर्थं
 तदेवोपदिश्यमानशुक्लव्रीहीणां कार्यं ततस्ते व्रीहयः
 यात्तिकान् यवान् बाधन्ते ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

वपायामेव किं वान्येष्वपि पञ्चावदानता ।

वर्णोद्देशादाद्यप्योऽवदानोद्देशतोऽन्तिमः ॥ ३१ ॥

पशो अयतं यद्यपि चतुरवत्तौयजमानः पञ्चावत्तैव
 वपाकार्येति यजमानविशेषस्य चतुरवत्तित्वङ्गीतभेदेन

स्मृतिकारैः पठान्ते । जामदग्नवत्पत्रिदावाष्टिपेणस्तथैव
 च । पञ्चावत्तिन इवान्ते सर्वे चतुरवत्तिन इति । सर्वेषां
 यजमानानां मोत्रविशेषमपीत्य श्रूयमाणमिदं पञ्चावत्तित्वं
 वपामुद्दिश्य विधानादपरावामेवेति प्राप्ते ब्रूमः । अषदानस्य
 षोडशप्रामत्वेन विधीयत्वाभावाद्ब्रह्मदानमुद्दिश्य विधीय
 माना संख्यावदानयुक्तेष्वन्वेषपि पञ्चदशवेष भवतीति
 सिद्धान्तः ।

इति माधवायि जैमिनोयन्यायमालाविस्तरे दशम-
 ध्यायस्य सप्तमः पादः समाप्तः ।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नार्घ्यं न च हीतारं नानुयाजेष्वितीदृशे ।

विकल्पः पर्युदासी वा स्यादाद्यौ वचनद्वयात् ॥ १ ॥

अन्यायत्वाद् विकल्पस्य विध्यंगः सा निषेधगौः ।

तेनानुयाजवाक्यस्यस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥ २ ॥

महापितृयज्ञे षोडशप्रामवरणं प्रति श्रूयते नार्घ्यं
 ह्यपीते न हीतारमिति तथा नारभ्य वादे श्रूयते आया-
 वयेति चतुरक्षरमस्तु औषडिति चतुरक्षरं यजेति ह्यक्षर
 ये यजामहेति पञ्चाक्षरं ह्यक्षरी वषट्कार एष वै सप्तदशः
 प्रजापतियंजमन्वायत्त इति तत्रोक्तं यजतिषु ये यजा
 महं करोति नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति तत्र
 वरणस्य विविप्रतिषेधौ षोडशप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीदंते

ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधि-
प्रतिषेधप्रतीतिस्तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयो-
रवैयर्थ्यार्थं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । अष्टदीपग्रस्तत्वा-
द्विकल्पो न न्याय्यः । ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोः
समुच्चयस्याप्यभावात् का गतिरिति चेत् उच्यते । निषेध-
त्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्दे नोपेतं वाक्यं विधि-
वाक्यस्यांशो भविष्यति । तथाहि यदि नेत्ययं शब्दः करोति
नासम्बध्यते तदा ये यजामहं न करोत्येवं प्रतिषेधः
स्याद्यदि च वृणोत इत्यत्राख्यातप्रत्ययेन सम्बध्यते तदा
वरणं न कर्त्तव्यमिति निषिध्यते नत्वेवं सम्बध्यते किं
त्वनुयाजपट्टेनुवृज् धातुना च सम्बध्यते । तथा सत्यनुयाज-
व्यतिरिक्तेषु यागेषु ये यजामहः कर्त्तव्यः वरणव्यतिरिक्तम्
अङ्गजातमनुष्ठेयमिति ये यजामहवरणपर्य्युदासेन विधेरेव
विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिद्भावान्न
विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ निषेधः पर्य्युदस्यते ।

उताथेवादी वाद्यः स्यादसमस्तपदोक्ततः ॥ ३ ॥

सोमे प्रसक्तिरङ्गैष्टावविकल्पाय मध्यमः ।

नैवास्यत्र समासस्य नियमः पाणिनेर्मते ॥ ४ ॥

पुरे तस्मात् सोमयाग आख्यभागप्रसक्तितः ।

न पर्य्युदासः किं त्वर्थेवादी दृष्टान्तदर्शनात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराख्यनागौ प्रकृत्य तौ न पशौ करो-
तीति निषिध्य पश्चान्न सोमेऽध्वर इत्येवमाख्यायते तत्राय

प्रतिषेधः स्यात् । कुतः नशब्दस्य सोमशब्देन सह समस्त-
 त्वाभावात् अत्राङ्गणमाकारयत्यधर्मं करोतीत्यादिषु पृथ्यं
 षामप्रदेशेषु समस्तत्वदर्शनादयस्तीऽयं नकारः क्रियापदे-
 न न्वितः अज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति । ननु पशोरिष्टि-
 विक्रित्वेन चोदकं अज्यभागौ प्रसञ्जयति सोमस्य
 स्वविक्रतत्वात्तस्ति तत् प्रसक्तिरिति चेत् बाढम् । तथापि
 सोमाङ्गभूतासु दीचणीयादीष्टिषु या प्रसक्तिः सैवाङ्गिनि
 सोमे प्रसक्तिर्भविष्यति तस्मात् प्रतिषेध इत्याद्यः पक्षः
 चोदकप्रतिषेधाभ्यां दीचणीयादावाज्यभागौ वाय्यादि-
 त्विवं विकल्पः स्यात् स चाष्टदोषग्रस्तः । अतः पूर्वाधिकरण
 इव पर्युदासोऽस्तु तत्र कात्यायनमतेन समासनियनेऽपि
 पाणिनेर्मते नियमः । तस्मात् सोमव्यतिरिक्ते कर्मणि
 आज्यभागौ कर्त्तव्याविति मध्यतः पक्षः । यथा वरषेषु
 तद्द्वयतिरिक्ताङ्गेषु च चोदकेन प्रसक्तिसाधारण्ये सति
 वरणपर्युदासेनाङ्गास्तरविषये चोदकोऽवस्थाप्यते । तत्रापि
 पर्युदासवादिना पर्युदासात् पुरा पर्युदासनौये सोमे इतरत्र
 च साधारण्येनाज्यभागप्रसक्तिर्वाच्या सा किमुपदेशात्
 स्यादतिदेशाद्वा न प्रथमः । प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोरव-
 क्तस्याज्यभागोपदेशस्य सोमे प्रसञ्जकत्वाभावात् न
 द्वितीयः । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् उपदेशवाक्यार्थे पर्युदा-
 सादिना निर्णीते सति पशोश्चोदकस्य प्रसक्तिः सत्याञ्च
 प्रसक्तौ पश्चात् पर्युदासनिरण्यः । तस्माच्च पर्युदासः । का
 तर्हि न सोमोऽध्वर इति वाक्यगतिः उच्यते । न पशौ करो-
 तीत्यस्य निषेधस्य शेषः सदृष्टान्ता वस्तुतः । यथा न तौ

सोमोऽध्वरं तथा तौ न पशो कुर्यादिति ततोऽर्थवाद इति
रादान्तः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

नातिरात्रे पर्युदासी वादा वाथ निषेधनम् ।

आद्योऽनुयाजवन्मैवं विधेकविषयत्वतः ॥ ५ ॥

अतएवार्थवादीऽपि न युक्तः पशुसोमवत् ।

निषेधः स्याविकल्पोऽत्र त्रीह्यादाविव युज्यते ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषे श्रूयते । अतिरात्रे षोड-
शिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति तज्ज
वद्यनुयाजमात्रनिषेध इवानुयाजपर्युदासीऽपि विधिर्निर्वि-
यत्वं तर्हि न पशो करोतीत्यत्र न सोम इति वदर्थवादीऽ
स्त्विति यथानुयाजेषु ये यजामहविधिनिषेधयोः समा-
देयपर्युदास एवमत्रापौति चेत् । एकविषयत्वेन व्याहृति-
प्रसङ्गादत अतिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे इत्युक्तेः कथं न
व्याहन्येत दृष्टान्ते तु विधिः सर्वविषयः निषेधोऽनुयाज-
मात्र विषय इति । मैवं स्तुत्यस्तावक्रयोर्विधिनिषेधयोरे-
कविषयत्वेन व्याहृतितादवस्थ्यात् । अपशवो वा अन्धे
यो अश्वेभ्य इत्यत्र पश्वन्तरनिषेधेन गो अश्वविधेस्तुतिर्दृष्टा
इह त् षोडशिनिषेधेन षोडशिन एव स्तुतौ स्पष्टो व्याघातः
तस्मात् प्रतिषेध इति तृतीयः पक्षोऽस्त्विति । न चात्रापि
व्याघातः शङ्करः । अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण भिन्नप्रयो-
गविषयत्वान् मत्सम्बन्धेषु दोषेषु गत्यन्तराभावादु त्रीहि-
यववहिकल्पोऽभ्युपेयः तस्मात् प्रतिषेध इति रादान्तः ।

चतुर्धाधिकरणमारचयति ।

जर्तिलीली चतुर्धा किं विकल्पोऽथ पयः स्मृतिः ।

विकल्पः पूर्ववन्नैवं वाक्यैक्यात् पयसा सह ॥ ७ ॥

अग्निर्हात्रे श्रूयते जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद्गमवो धुकश्च
वाग्वा जुहुयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानशोख-
ल्वाह रनाहुतिर्वैजतिला गवीधुकाश्च पयसाग्निर्हात्रं
जुहुयादिति जर्तिला आरण्यास्तिला गवीधुका आरण्या
गोधुमाः तयोरुभयोर्विकल्पः श्यौत एवानाहुतिरिति पूर्वयोः
पक्षयोर्दूषितत्वाद्योमाभावस्तृतीयः पक्षः । न चात्रजर्तिल-
गवीधुजयोरनाहुतिरित्येतन्न पर्युदासः सम्भवति आहुत-
पदान्वितस्य नञ्पदस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयार्थोपात्तात्
पयो विधेयतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां
गत्यन्तराभावात् घाङ्गिशिग्रहणवदिकल्प इति प्राप्ते
ब्रूमः । पयो विधिना सह जर्तिलादरेकवाक्यत्वेनार्थ-
वादत्वं युक्तम् ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि
जर्तिलगवीधुकयोरग्निर्हात्र प्रत्याहुतित्वं नास्ति पयसस्तु
तदस्ति इत्यं महाभागं पयः श्रूयते तस्मादर्थवादः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अभिवारनिपेधी च हीमाहीमो विकल्पितौ ।

विधायमानशेषौ वा विकल्पः श्रुतिमास्यतः ॥ ८ ॥

निपेधस्य विधेयात् मीनांस्त्वन्न वर्णनात् ।

स मीमांसावृत्तवार्थवादास्त्वर्थे विधत्स्मिते ॥ ९ ॥

चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकमन्त्रसंयोगेन त्र्यम्बकनामका
एककपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः । तान् प्रकृत्य

श्रूयते अभिघार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि आधाने श्रूयते हीतव्यमग्निहोत्रं न हीतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि । अस्मिन्नुदाहरणद्वये नञ्श्रुतिर्विचार्यानयोर्नुदाहरणयोर्विधाननिषेधौ वाचकशब्दाभ्यां श्रूयमाणत्वात् समानबलौ ततः षोडशग्रहणग्रहणवदिकल्पः । न च जर्तिलवद्विधास्यमानस्त्यर्थत्वं शङ्करं दृष्टान्तस्य विषमत्वात् । दृष्टान्तैस्तावकाञ्जर्तिलाटेरन्यदेव विधास्यमानं पयस्तस्य स्तुर्युक्ता । इह तूपक्रमे विहितावेवाभिघारणहोमौ मीमांसन्तौ पुनर्विधीयेते । अभिघार्या एव तूष्णीमेव हीतव्यमिति वाक्यशेषयोः पठमानत्वान्न च तेनेव तस्य स्तुतिः सम्भवति पुनर्विधानस्वनुवादत्वेन गुणार्थत्वेन चोपपद्यते निषेधस्य तु स्तावकत्वं दूरादपेतं नहि तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोतुं शक्यते । तस्माद्विधाननिषेधौ विकल्पार्थाविति प्राप्ते ब्रूमः । इति शब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधनिषेधयोर्मीमांस्यत्वप्रतीयते । ततो विधनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधित्सितार्थस्तुत्यै इत्यं महाभागी विधित्सितार्था यन्मीमांसया निर्येतव्य इति स्तूयते तस्मादेकवाक्यत्वादर्थवादः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

उन्नेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥११॥

विध्यनन्वयतो स्तोत्रं ब्रह्मीदगाता तथा सति ।

विषयेक्यादिकल्पोऽत्र षोडशग्रहवन्मतः ॥ १२ ॥

आधाने वामदेव्यादि सान्ना गानानि विहितानि

आधाने एवेदमपरमान्नायते । उपवीता एतस्याग्नयो
 भवन्ति । यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति उपशब्दः
 सामीर्ष्यं ब्रूते विगताः कालविलम्बमन्तरेण परैस्त्यक्ता
 इत्यर्थः । अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेधे लट्ङगा-
 तुर्विहितं वामदेव्यादिसामगानं स्तौति । ननु ब्रह्मणः
 सामगानमप्रसक्तं ततस्तं निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छ-
 यविषाणवच्छून्यः । न हि बभूव्यापुत्रो वा तद्वधो वा
 सम्भावयितुं शक्यते तथा सति तादृशेन निषेधेन कथं
 स्तुतिरिति चेत् वपीत्खिदवदिति ब्रूमः । स आत्मनो
 धपामुदखिददित्यनेन नात्यन्तासम्भावितार्थेन यथा प्रा-
 जापत्यस्य तूपरस्याजस्य विधिस्तूयते तद्वदिति प्राप्तौ
 ब्रूमः । नेदं वामदेव्यादिसामविधीनां स्तौत्रं भवितु-
 मंहति विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसन्निधिपठितैरर्थवादे-
 निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वया योगात् का तद्धीस्य गतिरिति
 चेत् । उच्यते ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रत्वजातिद्वारेणोद्गातारं
 ब्रूते । यस्य च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति विधिनि-
 षेधाभ्यामकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

दीक्षितो न ददातीति प्राप्तं सर्वं निषिध्यते ।

अतिदिष्टपुमर्थं वा पुमर्थं वोक्तितोऽयिमः ॥ १३ ॥

उपदेशार्थवत्वाय मध्यमोऽन्त्यमु सन्निधेः ।

एकवाक्यत्व लोभयेत् पुमर्थं वयुं दस्य ताम् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमि श्रूयते दीक्षितो न ददाति न जुहोति न
 पचतीति तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं यच्च कृत्वर्थं तत्राप्युप-

दिष्टमतिदिष्टञ्च तत् सर्वं प्रतिषिध्यते । कुतः न ददाती-
 त्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वादित्याद्यः पक्षः । उपदिष्ट-
 स्यापि प्रतिषेधे सति उपदेशीत्यर्थः स्यादिति । ततोऽतिदिष्टं
 पुरुषार्थं चेत्येनदुभयमेव प्रतिषिध्यते क्रत्वर्थत्वेनोपदिष्टं
 दानादिकमनुष्ठेयमिति मध्यमः पक्षः । नित्याग्निहोत्र-
 दानादिकं पुरुषार्थत्वेन यतप्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं जरोति-
 ष्टोमकालेऽपि प्राप्तं यच्चातिदिष्टं दानादिकं तयोर्दुभयो-
 र्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव सन्निहितमिति
 पुमर्थस्यैवात्र निषेधः । न च नित्याग्निहोत्रदानादौ विधि-
 निषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शङ्करः भिन्नविषयत्वात् क्रत्वर्थी
 निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वारयति पुरुषार्थस्तु विधिः ।
 कालान्तरे तदनुष्ठापयति तस्मात् पुमर्थस्य निषेधः । यदि
 प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदः शङ्केत तर्हि पुमर्थदानादि व्यति-
 रिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु ।

अष्टमाधिकरणमारचयति

विकल्पितो बाध्यते वा हवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विगेषेण प्रत्यक्षीकृतत्वसाम्यतः ॥ १५ ॥

लिङ्गोचोक्तवद्वाधो नास्ति तेन विकल्पितः ।

विगेषार्थं लक्षणा स्यादती मुख्येन बाध्यते ॥ १६ ॥

अनारभ्य श्रूयते यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्टः
 प्रीत इति जरोतिष्टोमे श्रूयते पदे जुहोति वर्त्मनि जुहो-
 तीति राजसूये श्रूयते वल्मीकवपायामुत्सृज्य जुहोतीति
 मथान्यत्र श्रूयते गार्हपत्ये पत्नीसंवाजान् जुहोतीति
 तन्नानारभ्यवादे होमसामान्यमनूयाहवनीयो विहितः

प्रकरणत्रियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबन्धाविशिष्टहोमा
 विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूय गार्हपत्यी
 विहितस्तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहव-
 नोयो विशेषशास्त्रप्रप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते ।
 कुतः उभयोः प्रत्यक्षवचनयोः कत्वर्थत्वेन समानबलत्वात्
 न चेन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठति । इत्यत्र यथा श्रुत्या सिद्धं
 बाध्यते यथा वा चोदकातिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः
 शरैर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्त्विति चेत् न
 वैषम्यासिद्धं विलम्बितत्वात् दुर्बल चोदकस्यानुमेयं तथा
 दुर्बलः । नत्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते नाप्यनुमीयते ।
 अतो दीर्घत्वाभावाद्दिकल्प इति प्राप्तिं ब्रूमः । होमसामान्य-
 स्थानुवाचकं यच्छास्त्रं सामान्यं मुख्यत्वाद्दीमविशेषानुवादे
 लाक्षणिकतया दुर्बलं विशेषशास्त्रं तु मुख्यवृत्त्या विधायक-
 त्वात् प्रबलं न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूय
 पदादिविधायकत्वेन समानबलः स्यादिति शङ्कं प्रकरण-
 नियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादायोगात्
 तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनी सामदृश्यं वै स्रधादावपूर्वगीः ।

सङ्गतिर्वीपकारस्य कृत्याद्योस्त्वाण्यभागवत् ॥ २० ॥

सामिधेन्य. चोदकाप्ताः प्राप्तदृश्यन्तु वै स्रधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्ति चोदितम् ॥ २१ ॥

अनारभ्या न्नायते । समदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति
 तथा वै स्रधेऽध्वरकत्वायां पथौ चातुर्मास्येषु मित्रावित्ता-

यामाग्रयणेष्वादी च पुनः पुनः साप्तदश्यं विहितं यद्यप्य-
 नारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथापि श्रुतेन
 पाञ्चदश्येनावरुदत्वाद् विकृतिष्विव निविशते, तथा सति
 वै सृधादिषु विकृतिष्वनारभ्य वादप्राप्ताः साप्तदश्य सामि-
 धेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधी
 याज्यभागवत् क्लृप्तीपकारकत्वेनेति 'कर्त्तव्यताकाङ्क्षां
 प्रयन्त्यश्चादकं लोपयन्त्या वै सृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति
 साप्तदश्यन्वनारभ्य वादप्राप्तमनूयत इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 वै सृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते किन्तु
 चादकप्राप्तास्ता अनूय साप्तदश्यं विधीयते तच्च साप्तदश्यं
 वै सृधादिप्रकरणेष्वान्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु
 प्राप्तमनारभ्य वादेन तु सर्वासु विकृतिषु तत्रानारभ्य वादे
 विलम्बते प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनी सम्बन्ध-
 मवबोध्यान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्च-
 दश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु निवेशः क्रियत इति ।
 विलम्बः प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनी सम्बन्धः एव
 बोध्यः क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्पः । प्रत्यक्षप्रकरण-
 पाठेनैव तत् सिद्धेः ततः साप्तदश्यस्य वै सृधादिविकृति-
 विशेषसम्बन्धे सहसा प्रतिपत्ते सति तद्विरोधात् सम्बन्धो
 न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्य वादन्तु वै सृधादिषु प्राप्तस्य
 नित्यानुवादीःस्तु यदा प्राकरणिकविधिर्वै सृधादिषु साप्त-
 दश्यप्रापकः अनारभ्य वादस्तु प्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः
 सर्वथापि चतुर्धाकरणवदुपसंहारवचनत्वान्नाज्यभागवद्
 पूर्वं कर्म ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

स्वाहेत्युक्तिर्दर्विहीने संहारः स्यान्न वाच्यमः ।

पूर्वन्यासात् तन्मन्त्रे स्वाहाकार विधित्वतः ॥ २१ ॥

विधित्वेऽपि नियम्यः स्यान्न ध्वन्यासवषट्कतो ।

होमान्तरे वषट्कारः स्वाहाकारविकल्पनम् ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रूयते वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवे-
भ्योऽन्नं प्रदीयते इति दर्विहोमविशेषे श्रूयते । पृथिव्यै
स्वाहास्तरिजाय स्वाहेत्यादि तत्र पूर्वाधिकरणे यथा
नारभ्य विहितस्य मातृदशमाकरणिकविधिनीपसंहार-
स्तथोपसंहारे सति होमान्तरेपु नास्ति स्वाहाकार इति
प्राप्ते ब्रूमः । पृथिव्यै स्वाहेति पाठोऽयं नत्वत्र स्वाहाकारी
नारभ्याथौत ब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु यमा-
दित्वा अंशुमाप्यायवन्तीत्यादि बाल्यामन्त्रगत आदित्यादि-
शब्दाः कस्मचिदर्थस्य विधायकाः दृष्टाः यथा मिदार्थवाची
आदित्यशब्दो न विधीयते यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि
वर्त्तमानार्थं आप्यायवन्तीति शब्दो न विधायकस्तथा
वैदिकहविर्विषयो दत्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानः स्वाहा-
शब्दो नोच्चारणं सिद्धयति । तथा सन्तुपसंहारोपसंहार-
कवीरेकविषयत्वशङ्काया अप्यभावा नाक्येवात्र पूर्वन्यायः ।
ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्वाहा-
कारविधिरर्थाङ्गभ्यते इति चेत् एवमापि ब्राह्मणवाक्येन
पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारी नियम्यते अस्मिन् दर्विहोमे स्वाहा-
कारेणैवात्र प्रदीयते ततः पाश्चिकी वषट्कारोऽर्थान्विवर्त्तते ।
किञ्च पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्ठात्

स्वाहाकारा अन्ये इति । अपि च विधित्वेऽपि ब्राह्मणोक्त-
वाक्येन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः । पक्षे प्राप्नोति तत्र
पृथिव्यै स्वाहेत्येव पठेदिति निवस्यतःस्थाद् व्यख्यासौ-
ख्यद्वारस्य निवर्त्तते तस्मादविधित्वयो रूपसंहाराभावेन
हीमान्तरेष्वनारभ्यविहितयोर्वधट्कारं स्वाहाकारयोर्वि-
कल्पः सुस्थिती भवति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

नातिदेशोऽतिदेशो वा वक्ष्यति प्राज्ञधीर्न मः ।

विक्रती पुनरुक्त्वा देशोऽज्ञान्तरवद् भवेत् ॥ २४ ॥

प्रकृतविक्रतौनाञ्च माम्बाय स्यात् पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां प्रकृतिः प्रकृताविष ॥ २५ ॥

एवं श्रूयते य एवं विहानग्निं चिन्त इति । उपस्तम्भं
वा एतद्यज्ञस्य यदतिप्राज्ञा इति अतिप्राज्ञ मंत्रका अहा
यज्ञस्योपस्तम्भत्वादनुष्ठेवा इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्याग्ने-
रतिप्राज्ञाणाञ्च विक्रतिष्वतिदेशो नास्ति । कुतः पुनरुक्ति-
वेयर्थप्रसङ्गात् विक्रती ह्येवं पुनरुच्यते अथातीऽग्निमग्नि-
ष्टोमे नानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमातिरात्रेणेत्यादि । अयमर्थः
इष्टकाचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नौ अग्निष्टोमाद्यनुष्ठान-
मिति तत्राग्निष्टोमः प्रकृतिः उक्थ्यादयो विक्रतवः । यदि
विक्रतिषु चीदकश्चितमग्निमतिदेशे तदानीमुक्थ्यादिषु
चीदकादेव तत् प्राप्तेः पुनर्विधानममर्थकं स्यात् अतिप्रा-
ज्ञाञ्च विक्रतिषु विधीयन्ती पृष्टे ष्टक्रीयात्तस्माद्विधानार्थ-
वत्वाय विक्रतावम्यतिप्राज्ञातिदेशो नास्त्येति प्राप्ते ब्रूमः ।
पेन्द्रवायवादिग्रहाणामङ्गास्तराणामुक्थ्यादिविक्रतिषु च

जातिदेशीऽभ्यं, पञ्चतस्तयाग्निचयमस्वातिथाज्ञाणाञ्जातिदेश्यः
 स्वात् । न ह्यखण्डः सकृत् प्रवृत्तयोदिकः कानिचिदहान्यति-
 दिश्येतराण्यपेक्षत इति युक्तम् । अतिदेश्यप्रामाण्यमपि
 पुनर्वचनं प्रकृतिसाम्यार्थं यथा प्रकृतावन्व्यतिथाज्ञायोः
 प्रत्यक्षविधिस्तथा विकृतिष्वपीति तत् साम्यं न च साम्यं
 प्रयोजनाभावः गुणकामप्रवृत्तेस्तत् प्रयोजनत्वात् अनेन
 चितिद्विधौ स्वर्गकाम इत्यादिना कानादिगुणफलभूत-
 स्वर्गादिकामाः श्रुतास्ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मात्
 दयातोऽग्निमिति वाक्येन प्रकृतावग्निष्टीमे कासुचिदुक्-
 प्यादिविकृतिषु चान्निचयनसत्तत्र आश्रय उपदिश्यते ।
 अन्वासु वाजपेयादिविकृतिभूपदिष्टस्याश्रयस्याभावादति-
 दिष्टस्य आनाश्रयत्वाद्गुणकाम्यानां नास्तिप्रवृत्तिस्तस्मात्
 पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादस्त्वतिदेश्यः ।

हादृशाधिकरणमारुचयति ।

चतुर्द्विर्वा पुरोडाशोऽवदानं होमती क्ततः ।

चतुर्भेवं महाज्येन मिदृस्यात्त्रानुवादतः । २६ ।

दर्शपूर्णमासयोराश्रायते चतुरवत्सं जुहोतीति तत्र
 किं पुरोडाशद्रव्यगतस्यावदानस्य चतुःसंख्या किं वा तत्र
 द्विसंख्या चतुर्दं तूपस्तरणाभिघारणार्थाभ्यामाज्यावदा
 नाभ्यां सह सम्पाद्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य
 द्वितीयाविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते । न चोपस्तरणाद्यर्थ-
 स्थाज्यस्य होमकर्मत्वमस्ति तस्मात् पुरोडाशावदानस्यैव
 चतुर्वारत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदत्र होमानुवादेन
 चतुरवत्तत्वं द्वितीयते होमस्वाप्राप्तत्वात् नपिबिधिष्टवि

धिर्गौरवपसङ्गात् । होममात्रविधानेन चतुरवत्तत्वमनुवाचं
तन्नाज्यसहितस्यैव युक्तं द्विहंविधीऽवघातीति विधिना
पुरोडाशावदाने द्वित्वस्यैव प्राप्तत्वात् तस्मात् पुरोडाशे
द्विरवदानम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाजे किं न स्यादवदान चतुष्टयम् ।

स्याद्वा नास्त्युपसंहारात्तानूक्तिर्वीक्ष्यतांऽस्ति तत् ॥३॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवत्तं नोपांशुयाजे । कुतः
साप्तदशमदुपसंहारात् यथा साप्तदशमनारभ्याधीतं परि-
गणितासु मित्रविन्दादिविक्रतिषु पुनः श्रूयमाणं तास्त्रैवो-
पसंहृतं एवमुपस्तरणाभिघारणोपेतं हविषि श्रूयमाणं
तत्रैवोपसंहृतव्यं तथा च पुरोडाशसावाययोस्तत्पर्य-
वस्यति उपांशुयाजस्य तूपस्तरणादिराहित्यान्नास्ति
चतुरवत्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । योऽयमुपसंहरत्वेनोदाहृतो
वत्तविधिः सोऽनुवाद इति पूर्वोक्तं अत उपसंहारो न
शङ्कितुं शक्यः माभूदुपसंहारस्तथाप्युपांशुयाजे चतुरवत्तं
कथं सिध्यतीति चेत् चतुरवत्तं लुहीतोति वाक्यादिति
ब्रूमः । तस्मादुपांशुयाजे चतुरवत्तम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

सप्तपद्याः पुरोडाशाभ्यामेवेत्यधिकारिणः ।

घेषः स्यात् तच्छ्रुतेर्भैवं कात्स्न्यनित्यत्वबाधनात् ॥२८॥

कर्मान्तरविधिर्नैवं प्रत्यभिज्ञैव कारतः ।

विजयस्य विधिर्नैवं माफल्पात् स्वार्थवर्जनात् । ३९ ॥

कावल्पासु विधिर्भैवं सत्त्वयायाः प्रसङ्गतः ।

ऐन्द्राग्नेकवित्रिमैवं वैषम्याच्चेव कारतः ॥३१॥

कालो लाक्षिकोऽप्यस्तस्वार्थत्वायेति चेन्न तत् ।

सुत्वाविध्यै कवाक्यत्वात् स्वार्थत्वाच्चनुवादता ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाग्नायते पुरोडाशाभ्यामेवा सोम-
याजिनं याजयेत् यावेतावाम्नि यश्चेन्द्राग्ने इति । तत्र क-
षट्पक्षान् क्रमेणोपन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तममवस्थापयति ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामी यजेतत्यत्र योऽधिकारी श्रुत-
स्तस्वायं शेषः स्यात् । कुन. तच्छ्रुतः पुरोडाशसामनकस्य-
यागस्य यः कर्त्ताधिकारवाक्ये श्रुयते स एवात्वासीनयाजि-
भ्रष्टेन विगेषिनः श्रुयत इत्याशः पक्षः । नैष युक्तः कात्स्न्य-
नियतयोर्विधासङ्गात् तथा हि पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवं-
कारणः मात्र. योऽंशुयाजयोर्व्यवच्छेदः । तथा पुरोडाश-
दशस्य. ग्नेयश्चेन्द्र. ग्नेयेति विगेषितत्वादग्नीषीमीयस्यापि व्य-
वच्छेदः तत. कात्स्न्यं बाध्यते । तथा सोमयाजिनमैवं-
त्यन्वयस्तदानीं सोमयागादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदात्
चावज्जीवादिवाक्यात् प्रापितनित्यत्वं बाध्यते तस्माद्दर्श-
पूर्णमासाभ्यामन्ये आग्नेयेन्द्राग्नेकर्त्तृणी विधीयते इति
द्वितीयः पक्षः । यावेताविति प्रतिष्ठानुवादेन दर्शपूर्णमासा-
वेव प्रत्यभिज्ञाविते पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारश्च कर्मास्तर-
पक्षे व्यर्थः स्यात् । तस्मात् प्रसिद्धकर्मानुवादेन याजयेदिति
णिजर्थ ऋत्विजं प्रतिविधीयते एव कारस्य प्रयोजनं सामा-
ख्यादिनिवृत्तिरिति तृतीयः पक्षः सोऽप्यन्यपक्षः ऋत्वि-
कामी फलस्य कस्यचिदश्वणात् । न च विष्वजिश्वायेन
कर्मयितुं यत्नं परार्थकर्मणि प्रहत्तस्यार्थे प्राप्तेऽन्वासात्

यात् । तस्मात् कालविधिरस्तु सोमयागात् प्राचीने काले
 पुरोडाशाभ्यामेव याजयेत् तु साक्ष्येन सोमं चतुर्थः
 पक्षः । एषोऽप्ययुक्तः असोमयाजिशब्दस्य काले लक्षणा-
 द्वात्प्रसङ्गात् तस्माद्देन्द्रान्नस्यैकस्य पीर्णमास्यामप्राप्तत्वेन
 विधिरस्तु आग्नेयस्तु पीर्णमास्यामंभावात्प्राप्तत्वेन
 प्राप्तत्वादनूयत इति पञ्चमः पक्षः । सोऽप्ययुक्तः सकृत्
 प्रयुक्तस्यैकस्य लिङ्गप्रत्ययस्य विधित्वमनुवादत्वञ्चेत् वैषम्य-
 प्रसङ्गात् एव कारयान्न व्ययः । तस्यादेगत्यात्तन्नाक्षत्रिक-
 कश्च, पत्यापि कालस्य विधिरस्तु । तथाहि असोमयाजिनः
 आन्नाद्ये तावत् प्रतिप्रसवः श्रूयते । तदिह सप्तवेदिति
 यदा सोमयागो नास्ति तदापि सप्तवेदे देवत्वर्थः । तथा
 सति सोमयाज्ये सोमयाजिनोरुभयोरप्यन्नावास्यायां ना-
 न्नाद्यमैन्द्रान्नपुरोडागेन सह भिन्नविषयत्वाभावाद् विक-
 ल्यतः पुरोडासः सोमयागात् प्राप्तव्यश्चात्, सान्नाद्य-
 देवत्वभिप्रेत्येकाली विधीयते । तथा सत्यतच्छास्त्रं मार्थकं
 नान्यर्थात् पक्षः, पक्षः । सोऽप्ययुक्तः साक्ष्येन तु सोम-
 याजिनमित्यस्य विशेष्यावकालेः सत्येकवाक्यत्वलाभात्
 आर्थकत्वञ्चेकं सति भविष्यति तस्माद्देवद्वयोऽयमिति
 सप्तमः पक्षो रवद्वान्नः ।

पञ्चदश्याधिकदशमारण्ययति ।

उपांशुयाजं यत् क्रिष्टिद् द्रव्यमाज्यमुताग्निः ।

विशेषानुष्ठितो मेव धीवाज्यस्य विधानतः ॥ ३२ ॥

उपांशुयाजमन्तरा वज्रतीत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुष्ठितत्व-
 द्वैष्टिकं द्रव्यमिति चेत्, मेवम् । आज्यस्य शुद्धत्वात् ताव-

ब्रूतावन्नीधीमावाण्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्मिति
 हि श्रुतं न चैवमप्यनियतं किञ्चिद्वाण्यमिति ग्रहणम् ।
 धीवस्य विहितत्वात् सर्वस्यैवा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत्
 भूवासामान्यमिति विहितं विध्यश्वपणेऽपि धीवाण्यस्य
 सप्रयोजनत्वात् विपरिणामः कर्तव्यः ।

घोड्याधिकरणमारचयति ।

तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिकी वायिमो भवेत् ।

अविशेषात् प्रकरणात्तान्त्रिकोऽत्र निवस्यते ॥ ३३ ॥

तत्रोपांशुयाजेया काचिद्देवता स्यात् विष्णुर्वापांशु
 यष्ट्य इत्यादेरर्धवाङ्मनाविधायकत्वात् अन्यस्य च देव-
 ताविधेरदर्शनात् यागिन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च । मैवम्
 उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्द्वयोर्पूर्णमासतन्त्र-
 मध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्यां पांशुयाजे निवस्यते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

कोऽपि देवस्तान्त्रिकः निवती वा तदापि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादस्मोषोनावुताश्रवा ॥ ३४ ॥

विष्णुर्वासास्त्रिभुत्सृज्य विकल्पः देयतात्रयम् ।

कोऽप्येतानियमाश्वेषुपांशुत्वादिसम्भवात् ॥ ३५ ॥

प्रजापतिरुपांशुत्वात् तृत्याश्चावयमीमतः ।

अग्निर्मुस्यत्वत्तं मैवं तद्याज्यः देरपाठतः ॥ ३६ ॥

अग्निर्वासी नदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्वाज्यादितस्तत्र प्राजापत्योक्ति बाधनात् ॥ ३७ ॥

याज्यात्रैविध्यतः प्राप्त विकल्पान्तेऽत्र देवताः ।

विधिर्देवार्धवाटेऽपि तत्र प्राप्तमभूद्यते ॥ ३८ ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियमकाभावात्: कोऽपीति चेत् न
 कस्यमाचानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् यत् किञ्चित्
 प्रजापत्यं यज्ञे क्रियते उपांश्वैव तत् क्रियते इति वचना-
 दुपांशुत्वधर्मसामान्येन प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति
 विधेस्तूष्णीभावात्सैव प्रजापतिधर्मत्वात् प्रथमं यामदेवत्वेन
 मुख्यत्वाद्भिर्देवतेति चेत् । न । उपांशुयाजक्रमेऽग्निविषय-
 यान्याद्य पाठौ तावन्नूतामित्यादि पूर्वोदाहृतवाक्यादग्नी-
 षोमी देवतेति चेत् न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकाल-
 विधायकत्वात् कस्याश्चिच्छाखायामुपांशु याजक्रमे वैष्णव-
 वाज्या पुरोऽनुवाक्ययोः पाठः क्व विष्णुर्देवतेति चेत् । तद्यज्ञ-
 सति शाखान्तरप्राप्तयोः प्रजापत्ययोर्बाधः प्रसज्येत तस्मात्
 ज्ञानाशखासु पठिताभ्यां विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमविषय-
 याज्या पुरोऽनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्त्रिस्त्रि देवताः विकल्पन्ते ।
 अतएवोपांशुयाजविधिगोपेऽथेवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवतात्र-
 यमनूयते विष्णुरुपांशु यष्टस्यो जामित्वाय प्रजापतिरुपांशुः
 यष्टस्यो जामित्वाशम्नेषोमावुपांशु यष्टस्यावजामित्वायेति
 तस्माद्देवताविकल्पो सहास्तः ।

अष्टादश्याधिककृष्णमारचयति ।

दश्यादिर्षातस्य कालो दश एवान्य एव वा ।

द्विपुरोडाशस्य त्रिध्याशयोर्दग्नीऽग्निर्दोऽयतः । ४८ ॥

विष्णुवाज्योऽग्नीषोमी युक्तौ मध्यमः पूर्णमाविधेः ।

स एव कालो यज्ज्याया उत्कर्षः पूर्णमादिने ॥ ४० ॥

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वक्षी पुरोडाशो-
 र्पांशु यजमन्तरा यजत्यजामित्वायेति पुरोडाशयोर्मध्यै

स यागी विहितः । पुरोडाशी च पौर्णमास्यामाग्नीयाम्नी-
षीमीयी प्रमावास्त्रायामग्नेयेन्द्राशी ततो हिः पुरोडाश-
सन्निधेः समानत्वाद्दृशं पूर्णिमाचेत्पुंभयमुपांशु यजस्व
काल इत्याद्यः पक्षः । दृशं प्रकृत्य याज्याकाण्डे प्रा-
ग्नेयवाज्याया अधस्ताद् वैष्णववाज्यायाः पाठात् प्रकृ-
णस्य सन्निधितः प्रबलत्वादृशं एव काल इति मध्यमा
पक्षः । तावन्न तावन्नीषीमावाज्यस्यैव नावपांशु पौर्ण-
मास्यां यजन्ति पौर्णमास्यास्तत् कालत्वेन विधाना-
द्वाचनिकस्य विधेः प्रबलत्वात् पौर्णमास्येव कालस्तथा च
वैष्णववाज्या प्रकरणाद्गृह्यताम् ।

एकोनविंशतिप्रकरणमारचयति ।

पुरोडाशैक्यदक्तायां पौर्णमास्यामयं न हि ।

स्यादानास्यन्तरेत्युक्तिलेख्ये कालेऽस्ति शङ्कवत् ॥ ४१ ॥

सीमात् पागम्नीषीमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेय-
पुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी भवति स सीमेनेन्द्राग्नीषीमीयी
भवतीति वाक्येनाग्नीषीमीययोः सीमयागीत्तरकालत्वा-
वगमात् । तस्मादुपांशुवाजी नान्ति । कुतः उपांशुयाज-
मन्त्राय यजताति पुरोडाशादयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन
विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः । किं पुरोडाशावन्तरालकालस्य
विशेषणभूतो उतीपलक्षणेभूतो नायः । अन्तरालकालवत्
तद्विशेषणयोः पुरोडाशयोः उपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चै-
तद्युक्तम् । उपांशुयाजवत्तयोरपि स्वातन्त्र्येणैव लक्ष-
कलान्वयात् द्वितीये तु शङ्कन्यायेनोपलक्षकस्वाग्नीषीमीय-
पुरोडाशस्त्राभावेऽप्युपलक्ष्ये काले यागीऽस्ति यथा शङ्क-

धनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमायन्तव्यमित्युक्तं
 कस्मिंश्चिद्दिने तं शङ्कं धमतः पुरुषस्याभावे नीपलक्षकस्य
 धनेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन् काले सेवकः समागच्छति
 तत्राद्यापि द्रष्टव्यं यदि तत्र कालीपलक्षकमन्यदेव
 व्यापारः सूर्यगत्यादिकं सम्भाव्येत तर्ह्यत्रापि सम्भव-
 त्येवाग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः तस्मादेक पुरोडाशायामपि
 षीर्षमास्यामस्तूपांशुयाजः ।

इति माध्वीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-
 ध्यायस्याष्टम. पादः ध्यायश्च समाप्तः ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

बाधाबाधविचारणं प्रयाज्ये निश्चितं सति ।
 प्रयोगस्य विचारोऽथ तन्मूलरूपे विचार्यते ॥
 अनेन दशमेकादशयोरेध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उप-
 षादितः ।

एकादशाध्यायस्याद्ये पादे प्रथमाधिकरणमारचवर्ति ।

सङ्ख्यागानां फलं स्वर्गः प्रत्येकं तन्मूलतया ।

आद्यः पृथक्फलार्थित्वात् सङ्ख्यस्य फलोक्तिः ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो वजेतेति श्रुतं फलमा-
 ष्णियादिभिः ऋद्धिभिर्यागेः प्रत्येकमभिसम्बन्धते । कुतः ।
 पृथगुक्तत्वात्तथा परस्परनिःपेक्षात् पृथगेव फलाकाङ्क्षित-
 त्वादिति चेत् । तत्समूहवाचिना दर्शपूर्णमाससम्बन्धेन

अवहृत्य सङ्गस्यैव फलमस्यन्धात् । तस्मात् स्वर्गस्तीर्षां फलं
तन्त्रेण । तन्त्रेण विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सङ्गत्
पर्याप्तैर्भूतैर्दिदं तन्त्रम् । तद्यथा बहूनां ब्राह्मणानां
मध्ये कृतः प्रदोपस्तेषामुपकरोति । न त्वनुलिपनभोजना-
दिवत्पतिपुरुषसाष्टिकिलक्षणमावापमपेक्षते । एवं स्तम्भ-
स्तन्त्रेण फलम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

कार्थ्यभेदे न वाङ्मानां सौख्यचित्रादिषुऽङ्गदा ।

कारणैक्यात्तदेकत्वं हारभेदो बहुत्वतः ॥ २ ॥

यानि प्रयाजाण्यभागाद्यङ्गानि तेषां सर्वेषां करणं
प्रत्युपकारभेदः स्यात् । कुतः कार्थ्यभेददर्शनात् । यथा
सौख्यं चक्रं निन्देत्द् ब्रह्मवर्चसकामश्चित्तया यजेत पशुकाम
इत्यादिषु परस्परनैरपेक्षेण विहितानां रीत्यादीनां ब्रह्म-
वर्चसादिकार्थ्यभेदस्तथा प्रयाजाण्यभागादीनां परस्पर-
निरपेक्षाणां करणं प्रकारो भिद्यते । न चात्र पूर्वन्यायेन
सङ्गीपकारगणकं किञ्चिदस्तीति प्राप्ते ब्रूमः । करणा-
काङ्क्षानुसारेण ह्यङ्गीपकारः कल्प्यः । करणञ्च स्वयमेकं
सत्स्वशक्त्युद्बोधनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गकृतमपेक्षते ।
अङ्गवदुत्वं तु हारकार्थ्यभेदेनोपपद्यते । यथा तण्डुलकाष्ठ-
स्थाल्यादीनां कारकाणां हारभेद एवौदननिष्पादनलक्षणं
प्रधानकार्थ्यमेकमेव तद्वन्तं हारभेदेऽप्युपकार एक एव ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

उपकारः स एकैव केषिहा निश्चितै रतः ।

आकाङ्क्षापूर्णादाद्यः फलाधिक्याय मध्यमः ॥ ३ ॥

कपीतवद्योगपद्येत्यागङ्गीतीरभावतः ।

सम्भूयकरणाकाङ्क्षां पूरवत्युपकारतः ॥ ४ ॥

योऽयं करणं प्रत्येक उपकारः पूर्वत्र निर्णीतः । स एकनाङ्गेन सिध्यति । करणस्याङ्गाकाङ्क्षायास्तावता पूरितत्वाद्यथाग्रामगतैः सर्वैः कर्त्तव्यं करदानमेकराजकुलसमागतः करोति । कराकाङ्क्षा च तापता निवर्त्तते । तथात्रापि द्रष्टव्यम् । यद्येतदङ्गमनुष्ठेयमिति विशेषनियानकं न स्यात् तर्हि विक्रपोऽस्त्वित्यादः पक्षः । यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौख्यचिन्तादीन्यनुतिष्ठति तावत् फलमाप्नोति तथाङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसम्भवादिच्छया कानिचिदङ्गान् अनुष्ठेयानि । तेषातिशयवानेककरणोपकरणे जायते इति मध्यमः पक्षः । यथाऽजिघत्सया खले बीजभक्षणाय कपीतपंक्तियुगपत् पतति तथा करणाकाङ्क्षां पूरयितुं समर्थानि सर्वाण्यङ्गान्येकप्रयोगवचनपरिगृहीततया युगपत् प्राप्तानि तेषां केषाञ्चित् परित्यागे हेतुर्नास्ति । तस्मात् सर्वाण्यङ्गानि सम्भूयेकस्योपकारजनने करणाकाङ्क्षां पूरवन्तीति राहन्तः । वार्त्तिककारस्तु पूर्वाधिकरणस्य वैयर्थ्यं मन्यमानोऽङ्गिन्नेवाधिकारेणान्तर्भावयामास ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

काम्यकर्मप्रयोगः किं सक्तदेवा सक्तश्च वा ।

फलसिद्धिरादिमोऽन्वी भूयः स्त्रीच्छानुसारतः ॥ ५ ॥

चित्रादिकाम्यं कर्म सक्तदेव प्रयोक्तव्यम् । तावतैव पश्चात्फलस्य सिद्धिः । यथा प्रदाजाद्यङ्गं सक्तदेवात्-

होयते । तद्वदिति प्राप्तिं ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः ।
 करणस्याङ्गेषु सकृदेवाकाङ्क्षा । इह तु पुरुषः स्वर्गपत्ना-
 दीन् भूयोभूयः कामयते । अतस्तदनुसारिण्य प्रयोजना-
 हन्तिः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अवघातः सकृन्नो वाऽसकृत् स्याद्विधिसिद्धितः ।

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम् ॥ ६ ॥

ब्रीहौ नवहन्तीत्यत्र सकृन्मसलपातमात्रेण विधि-
 प्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्वत्राहन्तिरिति चेत् न । तण्डुल-
 निष्पत्तिर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्वाभ्यासस्याश्रुतस्यापि
 कल्पनीयत्वात् । एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सर्वोपधावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आवर्त्यः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ॥ ७ ॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते । श्रीहम्बरसुलूखलं सर्वोपधस्य
 पूरवित्वा वहन्ति । अथैतदुपदधातीति । अत्राहृष्टमात्रस्य
 प्रयोजनत्वात् सकृदेवावघातः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अङ्गेऽभ्यासो न वा भूम्नाऽभ्यासो नाङ्गे पृथक् फलम् ।

अज्ञातत्वेव भूमातः प्रवीगेऽङ्गं सकृद्भवेत् ॥ ६ ॥

एकस्मिन्वागी प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाभ्यस्यम् ।

कारोर्घाटेः काम्यस्य कर्मणोऽभ्यासेन फलभूषस्त्वदर्घ्यं
 नादिति चेत् न । अङ्गोपकृतप्रधानस्य यत् फलं ततोऽति-
 रिक्तस्य कस्यचिद्भावात् । यदि फलभूमानमर्षवेत्तदा साङ्गं

प्रधानमावर्तनीयम् । न लङ्मात्रावृत्त्या तत् सिध्यति ।
न नूरकारभूयस्त्वमिहावृत्तिलक्ष्यं फलभूयस्त्वे पर्यवस्यति ।
यथा सस्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिक्रतो भूयानुपकारः फलं
वर्धयति अहदिति चेत् । न । तत्र तु दृष्टत्वादिहत्वदृष्ट
उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः । न च शास्त्रमुपकारभूयस्त्वा-
द्यावृत्तिं क्वचित् ब्रूते । तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे सक्रदेव
प्रधानाद्यज्ञानुष्ठानम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्या ऐच्छिकास्त्रित्वमेव वा ।

आख्ये बहुत्वसाम्ये न त्रित्वेनेव कृतत्वतः ॥ ८ ॥

अश्वमेधे वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति त्रित्वचतुः-
ष्टादिसंख्यानां सर्वासां बहुत्वसाम्यादिच्छया काचिद्
बहुत्वसंख्या स्वीकार्येति चेत् । न त्रित्वेनेव शास्त्रार्थस्य
कृतत्वात् । यो हि चतुष्टादिसंख्यामुपादत्ते तेन न तदन्त-
र्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यम्भावित्वेन प्रथम-
भावित्वेन लाघवेन च त्रित्वीपादाने शास्त्रार्थसिद्धौ ततः
शक्यम् । त्रित्वीपादानेन त्वन्तर्भूतं चतुष्टादिकं वर्ज-
यितुं न शक्यते । अधिकपचिद्विंशत्यां प्रत्यवायात् ।
तस्मात् त्रित्वमेवीपादेवम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

उत्तरास्त्रिस्र एवस्यर्थावत्स्वं वात्र पूर्ववत् ।

त्रिस्र एव द्विः कात् स्मार्पूर्वयोर्विधितोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

ज्ञानाद्यदीहं प्रकृत्य श्रूयते । वाग्यतस्त्रिस्री दीह-
सित्वा विषष्टवाग्मनवारभ्य तूष्पीमुत्तरा दीहयसीति ।

नत्र तिस्रभ्य संतरागावी यजमानस्य यावत्यः सन्ति । तासां मध्ये कपिञ्चलन्यायेनोत्तरास्तिस्त्र एव गावी दीहनोया इति प्राप्ते ब्रूमः । नास्त्वैतां रात्रिं पयसाग्निहीतं सुदु-यात् कुमाराश्च न पयो लभेरिति विद्यमानपयसो हविर्द्वं विधीयते । न चात्र कुमाराणां पयसो निषेधः । तथा सति दृष्टार्थत्वपरित्यागेनादृष्टार्थत्वं कथ्येत । कुमाराश्च नैत्येवञ्च शब्देष्वपि शब्दार्थवाची प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात् । किञ्च बहुदुग्धीन्द्रावदेवेभ्यो हवि-रित्यस्मिन्नपि मन्त्रे हविषां बाहुल्यं प्रतीयते । तेन प्राप्तं सर्वोत्तरा गोदोहनमनूयापूर्वमन्वारन्वणमात्रं विधी-यते । तस्माद्द्विये कपिञ्चलवैषम्याद्दविर्बाहुल्यार्थं सर्वां उत्तरा दीहनोयाः ।

अथ द्यनाधिकरणमारचयति ।

प्रत्यङ्गिकार्याण्यङ्गानि तन्त्रेषीताङ्गिनी यतः ।

एकैकस्थोपकार्यत्वं तस्मात् प्रत्यङ्गमुत्थितिः ॥ १० ॥

विधानवदनुष्ठानं सक्रदेवोपकारकम् ।

तद्दृश्यकालकतृणामिकत्वान्तर्कादिवत् ॥ ११ ॥

पौर्णमास्यां त्रीण्याम्नेयास्त्रीम्यङ्गीनि प्रयाजाण्डभागै-
रुपकार्याणि तेष्वेकैकस्याङ्गिन उपकारापेक्षित्वात् प्रति-
प्रधानमङ्गानि पृथगनुष्ठियानीति प्राप्ते ब्रूमः । यथा
समिधा यजतीत्यादिविधानं सक्रदेव प्रवृत्तं नस्वाम्नेयादि-
त्रयोद्देशेन पृथक् प्रवृत्तं । तथानुष्ठानमपि सक्रदेव प्रव-
त्तं । प्रवृत्तं सत् त्रयाणामुपकाराकाङ्क्षां पूरयति ।
यथा बहूनां पुरतो नृत्यवृत्तं कः सर्वेषां सुखं युगपद्विर्वृत्तं ।

यति तद्वत् तस्मादान्मियादिषु देशकालकर्तृत्वामेकस्मा-
दङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम् ।

अथ एकदशाधिकरणमारचयति ।

ऋणग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्का देवतैक्यतः ।

तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात् पृथग् भवेत् ॥ १३ ॥

कास्यपशुकाण्डे श्रूयते । आम्नेयं ऋणग्रीवमालभेत
सौम्यं वभ्रूमाम्नेयऋणग्रीवपुरोध्यायां स्पर्धमान इति
अयमर्थः । समैव यो रोहित्यमस्तु नाख्यस्येत्येवं स्पर्धा-
पेतो यथाऋतवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतिति । तत्राद्यन्तयोः
ऋणग्रीवयोः पश्वोर्देवतैक्यात् तन्त्रेणानुष्ठानम् । इति चेत् ।
सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्यासम्भवेन तन्त्रासम्भ-
वात्तस्मादावापः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एका-

दशाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

आम्नेयादिप्रधानस्य देशे काले च कर्त्तरि ।

भेदः स्यादथवा तन्त्रमङ्गत्वाद द्रव्यदेवत् ॥ १ ॥

उत्पत्तिविधिशेषत्वाद् भेदः स्यादेकशब्दतः ।

विधेः प्रयोगशेषत्वाद्भेदेन तु तन्त्रता ।

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्त्तारो विहिताः ।

इमे दर्शपूर्णमासाभ्यां बजित पीर्णमासां पीर्णमासा-

जितामावास्वायाममाकस्यया यजेत । दशपूर्णमासयो-
 चत्वार ऋत्विज इति । एते देशकालकर्तारोऽङ्गत्वात्
 इत्यदेवतावत् उत्पत्तिविधिगेषः सन्तः प्रधानेष्वग्ने
 सादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । दशपूर्ण-
 मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतत्वेकेन शब्देनाग्नेयादीनां पृथ-
 मुत्पन्नानामपि परस्परसहितानामिव फलसाधनत्वेन
 विधानादेकः प्रयोगो गम्यते । तमेकप्रयोगापादकमेकं
 दशपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानाद्देशादयोऽपि प्र-
 योगगेषा एव नतूत्पत्तिगेषाः । तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे
 देयादीनां तन्त्रेण सम्बन्धः ।

अथ द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः किं वाते देवतादिबत् ।

अनन्वयात् केऽपि मैवं प्रयोगेण परिग्रहात् ॥ ३ ॥

प्रयाजाद्यङ्गेषु ये केऽपि देशकालकर्तारः । प्रतीष्टि
 इच्छया कर्त्तव्याः । कुतः । अनन्वयात् । यथा प्रधाना-
 न्वितयोर्द्वयदेवतयोरङ्गेष्वन्वयो नास्ति तथा देशादीनाम-
 पोति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयोगेषु त्वं देशादीनां न त्वाम्ने-
 यद्विधिगेषु त्वमित्युक्तम् । प्रयोगेण च प्रधानवद्भावोऽपि
 गृह्यते । तस्माद्ये एव देशाख्यः प्रधानान्ति एवाङ्ग-
 नामपि ।

अथ तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सङ्गभेदे तन्त्रमङ्गं न वा कर्मण्यतोऽग्निमः ।

न मुख्यकालभेदीत्या प्रयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ ४ ॥

इष्टौ विद्यमानानां पक्षां यागानां क्षववान्तरसङ्घौ
दर्शश्च पूर्णमासश्च । चातुर्मासेषु चत्वारः सङ्घाः वैश्वदेव-
वश्वप्रधासस्यकमेघकृतासीदीयाः । एतादृशे विषये सङ्घा-
तानेकत्वे कर्मक्यात् प्रयोगैक्ये सत्यज्ञानां तन्वेषानुष्ठानं
युक्तम् । न च पौर्णमास्यमावास्थ्यौ कालभेदेनाङ्गभेदः
शक्यः । पशुवदभेदीप्रपत्तेः । वपया प्रातः सवने प्रचरन्ति
पुरोहतेन माध्वन्दिनेऽङ्गैस्त्वृतीयसवने इति वपा पुरो-
हतेन हृदयाख्यङ्गप्रचारसंज्ञां कालभेदेऽपि पञ्चज्ञानां प्रया-
जाणां वधा नास्त्यावृत्तिस्तद्वत्वापीति प्रातर्ब्रूमः ।
नात्राङ्गतन्त्रं युक्तम् । कुतः । दर्शपूर्णमासकर्मण एकफल-
साधनत्वे तत्स्वरूपत एकत्वेऽपि दर्शप्रयोगात् पूर्णमास
प्रयोगस्य पृथक्त्वात् । तच्च पृथक्त्वं वाचनिकात् काल-
भेदादवगम्यते । पशुदृष्टान्तस्तु विषमः । न हि मुख्यस्य
पशुयागस्य भेदोऽभिहितोऽस्ति । वपादीनान्तु प्रयाजाद्य-
पेक्षया मुख्यत्वेऽप्यस्ति महद्वैषम्यम् । प्रयाजादिभ्यो वपा-
दयो मुख्यस्त्रीभ्यो वपाद्यवयवभ्योऽवयवो पशुमुख्यः ।
अत्रापि प्रयाजादिभ्यश्च ग्राम्भ्यादयस्त्रयो मुख्यास्त्रीभ्योऽपि
तेषां सङ्घोर्दर्शो मुख्यस्तस्य च दर्शस्य कालभेदो विधीयते ।
अमावास्यायाममात्रास्तस्याः यजेतति । तत्र दर्शयागस्थानी-
यस्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयते चेत् । भवेत् तदा साम्यं
नत्वेवं विधीयते । किन्तु वपादिप्रचारस्यैव कालभेदो
विधीयते । न हि प्रचारस्माद्भूतस्य मुख्ययागत्वमस्ति
येन प्रयोगभेदोऽङ्गा शक्येत । तस्मात् पशुवैषम्येण मुख्यस्यैव
दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोऽस्य प्रयोगभेदे सति ।

प्रयोगशेषाणां प्रयाजादीनामाहुतिरिति । एवं वैश्वदेवाः
दिषु द्रष्टव्यम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अङ्गान्यध्वरकत्याद्यं प्रातःकालादिवृत्तिषु ।

• त्रिषु सङ्घेषु तन्मध्ये स्थभेदेनाद्यवाग्निमः ॥ ५ ॥

एषस्यशेषनिर्वापाः तद्गृहासाङ्गापकर्षणात् ।

प्रातर्निर्वापवैश्वम्यान् मुख्यकालाय भिन्नता । ६ ॥

काम्येष्टिष्वध्वरकत्यानाम काचिदिष्टिः । तत्र प्रातः-
काले त्रयाणां यागानामग्ना वैश्वसारास्वत बाह्वस्यत्यानां
सङ्घः पठितः । मध्याह्नपराह्णयोरपि तथैव पठितः ।
अष्टाकपालैकादशकपालद्वादशकपालैराग्ना वैश्वो विश्वि-
यित इतरत् समानम् । तत्र त्रिषु सङ्घेषु प्रयाजाद्यङ्गानां
तन्त्रम् । कुतः । पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेदिति मङ्गस्य
यागस्याशेषनिर्वापस्य रात्रौ सुपजनानां प्रबोधपूर्वकव्यापा-
रात् प्राचीन उषःकालेऽपकर्षं सति निर्वापवटङ्गान्तराणां
अपकर्षस्य प्रतिभानादिति प्राप्ते ब्रूमः । आग्ना वैश्वानं
प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति सामान्येन विहितो यः
प्रातःकालीनो निर्वापः स एष सन्ति हि तत्वात् पुरा वाचः
इति विशिष्यते । तस्मादुत्तरसङ्घनिर्वापोऽपि मुख्यत्व-
लाभाय तत्तत्कालयोः कर्तव्यस्तद्वत् प्रयाजादीनामपि
भेदेनानुष्ठानम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्राजापत्यवमानां किं भेदस्तन्वसुतोऽग्निमः ।

पशुभेदादेवपाककालैक्याच्छक्तितोऽग्निमः ॥ ७ ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु, तद्भेदानु-
सारेण वसा हीमोभिद्यत इति चेत् । न । प्रजापतिरेक
इव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽपि सहैव
क्रियते प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणं प्रदानेऽपि साहित्य-
मस्ति । कालश्चेको याज्यार्द्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चीद-
कातिदेशाच्छक्यते च सह हीमस्तस्मात् तन्म ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

एकादशिनगे तन्त्रं वसा हीमेष्व भिन्नता ।

तन्त्रं शक्यत्वतो भेदः प्रधानार्द्धर्चभेदतः ॥ ८ ॥

एकादशिनेष्वग्नेय सारस्वतसीम्यादिपशुषु वसा
हीमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । देव-
ताभेदेन प्रधानभेदात् । तत्र याज्यार्द्धर्चान्तकालानां भिन्नः
त्वेनानुष्ठाने यौगपद्या सम्भवाद्भेदः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

यूपैकादशिनो यूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्त्रता ।

समीपभेदादाद्योऽन्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ॥ ९ ॥

यूपैकादशिन्यां चीदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं
भिद्यते । कुतः । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं
जुहोतीति तद्विधानात् । सामीप्यानाञ्च भेदादिति प्राप्ते
ब्रूमः । न तावदत्यन्तसामीप्यं सम्भवंति यूपदाहप्रसङ्गात् ।
अतो यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो
देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । देगैस्वसम्भवादाहुतेस्तत्र
तन्त्रता ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

किमश्वावभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताग्रिमः ।

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण सदन्वयात् ॥ ८ ॥

इदं श्रूयते । अश्वावभृथेन चरन्तीति । तत्र वारुण
एककर्पालोऽवभृथशब्दवाच्यत्वान्मन्त्रं कर्म तेन मुख्यमात्रं
पामन्वयः । श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमन्त्रा-
ङ्गत्वात् प्रधानमात्रस्यैवाश्वानुष्ठानम् । आधाराण्यभागां
दीन्याहवनीयेऽनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः । स्वादृष्टिवम् ।
यद्यवभृथ इत्येतावतैव श्रूयते । इह त्वश्वावभृथेन चर-
न्तीति श्रवणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात् साङ्गं प्रधान
मपसु कर्तव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

मारुत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गे तन्त्रभिदाऽथवा ।

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रभेदो देवस्य भेदतः ॥ ९ ॥

वरुणप्रघामेष्वग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि
तेषु मारुतीमामिषां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे विहारेऽनुति-
ष्ठति । इतराणि त्वष्टावध्युंरुत्तरे विहारेऽनुतिष्ठति । तेषु
मष्टानां प्रयोगैक्यात् तन्त्रेणाङ्गान्यभयवादिसम्मतानि ।
तथा तान्मैव मारुत्याः अपीत्यत्रासि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः ।
वरुणप्रघासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् । नन्वत्र विहाह-
भेद आन्नातः । पृथगग्नी प्रथमतः पृथग्वेदी कुर्वत इति
सोऽयं पृथगनुष्ठानभावे व्यर्थः स्यात् । मैवम् । हविरा-
सादनमात्रे तद्भेदोपयोगादष्टावध्युंरुत्तरे विहारे हवींष्या
द्वादयती मारुतमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति तद्विधा-

नात् । तस्मात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । देगभेदात् प्रयोग-
भेदे सत्यंज्ञानहानमपि भिद्यते । न च तद्वेदस्य हविरा-
सादनमावार्थता युक्ता । तदासादनस्य दृष्टहोमार्थता
परित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पना प्रसङ्गात् । न च प्रयोगभेदे-
नैवासादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति
वाच्यम् । अथवस्थया प्रयोगप्राप्ते तदवस्थार्थत्वात् ।
तस्माद्देनाज्ञानुष्ठानम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चत्विवचनान्मैवं द्वयोक्तया व्यवस्थितिः ॥ १० ॥

तत्र पूर्वाङ्के विषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इत्य-
होतृब्रह्मादीनां कर्तृषामपि भेद इति चेत् मैवम् । वाच-
निक पञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्मा-
दीनाः पञ्चत्विजचातुर्मास्येषु विहिताः । चातुर्मास्यानां
यज्ञकर्तॄणां पञ्चत्विज इति । यद्याग्नीयाद्यष्टके माहृत्याश्च
होत्रादिभेदः स्यात् तदा पञ्चसंख्या बाध्यते । ननु पञ्च-
संख्या सिध्यर्थमाग्नीयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात् ।
माहृत्यां चाध्वर्युः प्राप्त इति चेत् सत्यम् । प्राप्ताविव तौ
उभावभयत्र व्यवस्थातुं वचनाङ्गविष्यति । तन्तु वचनं पूर्वी-
दाङ्गतम् । तस्मान्नास्ति कर्तृभेदः ।

एकादशमाधिकरणमारचयति ।

तत्रैव पञ्चीसंज्ञाजातौ तन्त्रं भिन्नताऽववा ।

तन्त्रमाग्न्येष्यतो मैवं कर्तृभेदा निवारणात् ॥ ११ ॥

तत्रैवाग्नीयाद्यष्टके माहृत्याश्च गाहंपत्ये होतृष्वेषु पञ्ची-

संज्ञाजादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः । गार्हपत्यस्यैकत्वात् न
 ब्राह्मवनीयवद्विधिषु विहारे गार्हपत्यः पृथग्भिः । तस्मात्
 तन्त्रमिति प्राप्तिं ब्रूमः । न तावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवा-
 द्यितुं शक्यते । तथा सत्यध्वर्युषा कृताः पत्नीसंवाजाः
 प्रतिप्रस्थात्कृत्वा कार्या मारुत्या कथमपकुर्व्यः । तस्मात्
 अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पत्नीसंवाजान्
 जुहुयात् ।

डादयाधिकरणान्तरवृत्तिः ।

पर्यग्निकरणे त्याग आत्मो ब्रह्मसामनि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् । ११ ।

किं चीत्कर्षो वसिष्ठस्य द्वावध्वर्युःकृत्वादिमः ।

अष्टवक्त्रभेदादिर्द्रव्याभावेन ज्ञान्तिमः । १४ ।

वाजपेये समदग्गप्राजापत्यान् पशून् सच्चिनुत इति
 प्रकृत्य श्रूयते । तान् पर्यग्निकृतान्नुत्सृजतीति ब्रह्ममाश्रया
 लभत इति । समदग्गसु पशुषु पर्यग्निकरणोऽनुष्ठिते
 सत्यत्तरकालात्तानीकर्मशेष एतत्सर्गशब्देन निषिध्यते ।
 अश्वमेधे पर्यग्निकृतान्नुत्सृजतीत्यत्र कर्मशेषनिषे-
 धस्य प्रतिपन्नत्वादेवापि तथात्वेन समदग्गपशवः पर्यग्निक-
 रणान्ताः समाप्ताः । आश्वमेदिनाच्च ब्रह्मसामकाले कर्मा-
 न्तरमिति प्राप्तिं ब्रूमः । कर्मान्तरविधौ समदग्गपशुष्वश्व-
 दृष्टाद्वित्रं किञ्चिददृष्टं कल्पितम् । वाक्यभेदश्च प्राप्नुवात् ।
 किञ्च ब्रह्मसामया लभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्ववशात्कर्म-
 न्तरविधिः सम्भवति । तस्मान्पर्यग्निकरणान्तरमेवकार्यं च
 समदग्गपशूनामान्तरादिशेषश्च ब्रह्मसामकाले एतत्कर्षे

विधीयते । तथा सत्वर्थः प्राप्तः पर्यग्निकरणान्तरभावि-
कर्मण्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनामूच्यते ।

स्योद्वाधिकरणमारचयति ।

उत्तीत्सर्गः किमुत्कर्षस्वागो वाद्योऽत्र पूर्ववत् ।

अन्वहस्त्रित्वयोरुत्तमाह पञ्चत्वयोर्विधी ॥ १५ ॥

वाक्यभेदाद्विष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ।

तस्मादारस्यवच्छेधत्याग उत्सर्ग इत्यताम् ॥ १६ ॥

अस्यहीनेषु पञ्चमारदीयनामकः कश्चित् पञ्चाह-
विशेषः स च पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः । तत्र प्रथमे वर्षे विशा-
खानक्षत्रयुक्तायामभावास्यायां सप्तदशस्त्रीपशवः सप्त-
दशोक्षाणश्च विहितास्तेषु सर्वेषु पर्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च
सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं पुंपशूनामुत्सर्गश्चास्त्राय पुन-
र्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमास्त्राय
पश्चादास्त्रायते । त्रींस्त्रीनैकैकस्मिन् अहनि आलभेरन् पञ्ची-
त्तमेऽहनीति तत्र वत्सरेचतुष्टयगतासु चतष्टम्भमावा-
स्यासु वोऽस्यं पशूनामुत्सर्गस्तत्र कर्मशेषत्यागो न भवति
किं नृत्कर्षः । त्रींस्त्रीनिति वाक्येनालम्भस्याभिधानात् ।
यथापूर्वं प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षस्तथात्रापि युज्यत
इति प्राप्ते ब्रूमः । त्रींस्त्रीनैकैकस्मिन् अहनि आलभेरन्नि-
त्वत्र पर्यग्निकरणान्तरभाविनं प्राप्तमालम्भमनूद्येकाहत्व-
त्रित्वगुणयोर्विधी वाक्यं भिद्येत । तथा पञ्चोत्तमेऽहनि इत्य-
तोत्तमाहत्वपञ्चत्वयोर्विधी वाक्यभेदस्तस्मात्तद्गुणद्वयविशि-
ष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरभ्यपेयस्तथा सत्यारस्यपशुन्या-
येन सप्तदशोक्षाः पर्यग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाद्यवा ।

क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं कालभेदेन भिद्यता ॥ १० ॥

राजसूयं दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ तथोरङ्गानुष्ठानं, तन्त्रेण कार्यम् । कुतः क्रयसाहित्यात् सह सोमौ क्रौणाति अभिषेचनीयं दशपेययोरिति श्रूयते । तथा सत्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य च सोमं क्रेतव्यं सति क्रयात् पूर्वभाविनां दशपेयाङ्गानामपकर्षात्तन्त्रं स्यादिति प्राप्तिं ब्रूमः । भिन्नकालीनयोरभिषेचनीयं दशपेययोरङ्गानां भेदेन युक्तः संसृपाख्याभ्यो दशभ्यः इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्यापक्रमस्ताभ्यः प्राचीनेऽत्यन्तव्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः । न च क्रयसाहित्यमस्ति सद्यो दीनवन्ति सद्यः सोमं क्रौणन्तीति दशपेये क्रयस्य सद्यः कालत्वविधानात् सह सोमाविति वचनेन क्रयार्थोपसंवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

निष्कामावभृथे विपकर्षीऽथ प्रतिपादनम् ।

उतार्थकर्मपशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥ १८ ॥

कर्मान्तरं तटापि स्यात् प्रतिपत्तिः प्रशानवत् ।

प्राधान्यायार्थकर्म स्यात्तत्रावभृथधर्मकम् ॥ १९ ॥

चातुर्मास्ययागेषु वरुणप्रघामेषु वारुणीमासिष्वां प्रकृ-
त्विदमास्त्रायते । वारुण्या निष्कासेन तुषेयावभृथं वन्तीति ।
तत्रायं प्रयोगप्रकारः । वरुणप्रघामेषु नवहवींषि तेष्वष्टमं
द्वाविंशत्यामिषा नवमं हविः काय एककपालः वाक्

स्थामामिच्छायां यवपिष्टनिर्मितं मेषमवदधाति तत आमि-
 चासंयुक्तं मेषं सर्वमवदाय हुत्वा ततः एककपालेन प्रचर्य
 भाण्डलिप्तेन वारुण्यामिच्छायाः निष्कासेन यवतुषैश्चाव-
 श्रथमनुतिष्ठतीति । तत्र संशयः । किं वारुण्यामिच्छाया
 एकमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपाल-
 प्रचारादूर्ध्वं निष्कासरूपांशान्तरेण तुषैश्च प्रचरितव्य-
 मित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्षः । उत कर्मान्तरम् । तत्रापि
 किं प्रतिपत्तिं कर्म आहोस्त्रिदर्थकमेति । तत्र विप्रकर्षं
 इति तावत् प्राप्तं कुतः । पशौ तथा दृष्टत्वात् । प्रातः-
 सवने षपथा प्रचर्य तृतीयसवने हृदयाद्यङ्गैः प्रचार इति
 सवनीयपशौ यथा प्रचारविप्रकर्षस्तद्वत्प्रापीत्याद्यः पक्षः ।
 तथा सत्यवश्रथशब्दवैयर्थ्यं स्यादतः कर्मान्तरमिति पक्षा-
 न्तरम् । तदाप्यामिच्छा हविः शेषस्य निष्कासस्यास्मिन्
 कर्मणि हविष्ठायायात् प्रयाजशेषन्यायेन तत् प्रतिपत्तिः
 स्यात् । यथा प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र शेषं
 संस्कर्तुमभिघारणं तथात्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति
 प्राप्ते ब्रूमः । तस्मिन् पक्षे निष्कासस्य संस्कार्यं द्रव्यत्वेन
 प्राधान्यान्निष्कासमिति विभक्तिव्यत्ययः स्यादतोऽवश्रथस्य
 प्राधान्यायार्थकर्मत्वमेष्टव्यम् । यदि चातुमोक्षेषु नास्यव-
 श्रथस्तदा तद्वर्मातिदेशाय तन्नामनिर्देशोक्तिरन्यदीयद्रव्य-
 दोषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकस्तस्मादर्थकर्म ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

प्राचरणीयस्य निष्कासे वोनिर्वापोऽर्थकर्मवत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्बोदयनीयस्य संस्कारितः ॥ २० ॥

उताद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ।

मध्येऽनन्तरीपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रायणीयस्य निष्कासं उदय
नीयमभिनिर्वपतीति । अत्र पूर्वव्यायेन निष्कासदृश्यकम्
उदयनीयस्य प्रकृतत्वाद् भिन्नप्रकरणान्नातावभृथधर्माति-
देशवदुदयनीयधर्मातिदेशामश्ववान्नाथकर्मत्वम् । तर्हि नि-
ष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि न सम्भ-
वति । उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमागसंस्कारस्य गरीव-
त्वात् । तस्मादुदयनीयस्य संस्कारः ।

इति माधवीये जैमिनोयध्यायमालाविस्तरे एका
दशाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

हतेऽपवादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वेद्यादिर्मुख्यकाले स्यात् त्वकाले वेतराङ्गवत् ।

मुख्यकालेन पूर्वद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालतः ॥ १ ॥

वेदिर्वेद इध्मा बहिरित्यादेः सम्पादनरूपमङ्गानुष्ठानं
प्रधानस्यैव काले कर्तव्यम् । प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन
महदेगकालकर्तव्यस्य निर्णीतत्वादिति चेत् । न ।
कानादिभेदस्य वाचनिकत्वात् । पूर्वद्युरमावास्यायां वेदिं
करोतीत्यादिः कालभेदः । अश्वनावभृथेन चरन्तीत्यादि-
देगभेदः । अम्बो सोत्रामण्याच्च दक्षिणा भेदात् कर्तव्यभेदः ।
वड्वा दक्षिणेति सोत्रामण्यां श्रुतम् । तस्माद् वेद्यादा
स्व स्व कालादयो दृष्टव्याः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतिकर्म पृथक्कार्यमाधानं यदि वा सक्तम् ।

अन्याङ्गवत् पृथङ्मैवं स्वकालत्वसमत्वतः ॥ २ ॥

वसन्ति ब्राह्मणोऽग्निमाददधीतिति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्मं पृथक्कार्यमिति चेत् । न । आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहिते तत् तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि सम्बन्धः समानः । न च प्रकरणेन विशेषी नियन्तुं शक्यः । आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । आहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्येन त्वेष्टिकपाशकसौमिकदार्बिकहीमेषु उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्तन्त्रेष्वनुष्ठानम् । यद्यप्याधानं नैष्टादिकर्मणां साक्षाद्दङ्गं तथापि पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारत्वाच्चाङ्गत्वमभ्युपेत्यैवं चिन्ता ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपीभिर्नोऽथतन्वता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ॥ ३ ॥

व्यतिष्टेमि पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्वर्षी विहितास्तेषु यूपभेदी युक्तः । कुतः अग्नीषोमीये प्रत्यक्षबचनेन तदुपदेशादितरयोषीट्काभ्यामतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदियमग्नीषोमीयपशोः काले यूपस्योत्पत्तिः । किन्तु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । दीक्षासु यूपं ह्यिनत्तीति क्रीते राजनोतितत्कालविधानात् । तत् आधानवत्सर्वाद्यत्वं सम्भवति । यथास्वकाले सम्पन्नमाधानं

तत्तद्वाक्यशेषैस्तेषु तेषु कर्मसु तथा स्वकाले छेदनादिना
निष्पत्तौ यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र विनियोज्यः ।
तस्मात्तन्त्रेण यूपः सन्प्राद्यः ।

चतुर्धाधिकरणमारचयति ।

संस्कारास्तत्रणाद्याः किं भिक्षास्तन्त्रेण वाऽग्निमः ।

पशुकालत्वतो मैवं यूपत्वापादका येतः । ४ ॥

तत्तत्रणपर्यूहणादयो यूपसंस्काराः पशुकालीनत्वात्
निर्याजनादिवत् त्रिषु पशुषु भेदेन कर्तव्या इति चेतः ।
मैवम् । छेदनवत्तत्रणादीनामपि यूपकालीनत्वात् । न
खलु यूपो नाम कश्चिन्नोके प्रसिद्धः पदार्थोऽस्ति येन तस्य
छेदनमात्रेण तत्तद्विधिः कृतार्थः स्यात् । किं तर्हि छेदन-
तत्रणादिना यूपसंज्ञामाश्रित्यैव विधीयते । यथा मति
यैः छेदनतत्रणादिसंस्कारैर्यूपत्वमापद्यते ते सर्वे छेदन-
काल एवानुष्ठेयाः । तस्मात् त्रिष्वपि पशुषु यूपच्छेदन-
वत्तत्रणपर्यूहणादयस्तन्त्रेणानुष्ठेयाः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

स्वरभिन्नोऽथ वैकः स्यादस्वकालत्वतो भिन्ना ।

प्राथम्यमेकशकले तन्त्रं स्याद्विशेषतः ॥ ५ ॥

शकलः स्वरित्युच्यते । स च भिक्षेषु पशुषु भिक्षः
सम्प्राद्यः । कुतः । अस्वकालत्वात् । न हि यूपस्यैव स्वरोः
कश्चित्प्रातिस्विकः कालः श्रूयते । ततः स्वरुणा स्वधितिना
च पशुवनुक्तेऽन्त्यजनकालीनत्वात्पञ्चनवहृद् इति प्राप्ते-
र्भ्रमधायते । यः पथन आपनेत् स स्वरुःकार्य इति श्रुतं
प्राथम्यमेकशकलं शकले युक्तम् । स च शकलो यूपकालीनः

पशुविशेषसम्बन्धे हेतुमलभमानो यूपवत्तन्त्रेण सर्वेषु पशुषु
उपकरिष्यति ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अहगणे विषाणायस्वामीऽङ्गोः किं विकल्पते ।

किं वा नियम्यतेऽन्त्येऽङ्गि स्यादाद्यो बाधसाम्यतः ॥ ६ ॥

कण्डूयनं न हस्तेन श्रुतमर्थात् तद्भवेत् ।

श्रुतबाधादरन्तस्य बाधोऽतीऽन्त्ये नियम्यताम् ॥ ७ ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयते । नीतासु दक्षिणासु
धात्वानि कृष्णविषाणं प्राप्स्यतीति ज्योतिष्टोमे
श्रुतम् । प्रासनमहर्गणयो द्वितिरादादौ चोदकप्राप्तम् ।
तत्र प्रथमे चरमे बाङ्गोत्थिवं विकल्पते । कुतः । उभयत्र
बाधसाम्यात् । यदि प्रथमेऽहनि प्रास्येतदानीमुत्तरेष्वहसु
चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात् प्राचीनं विषाणया कण्डू-
यनं बाध्यते । चरमेऽङ्गि तत्पामने पूर्वेष्वहसु दक्षिणा-
नयनाद्दूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तं बाध्यते ।
तस्मात् समबलत्वेन विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । न हि
हस्तेन कण्डूयनं किञ्चिच्छ्रुतं किन्तु विषाणयान्त्यक्तायां
अर्थात् प्राप्यते कामं तस्य बाधोऽस्तु । श्रुतं विषाणया
कण्डूयनमबाधितं चरमेऽङ्गि प्रासनं नियम्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

नानाबीजेषु यागेषु वाग्विमर्गस्य पूर्ववत् ।

शद्धितैतद्विधी न स्यादविधित्वे तदुत्तरम् ॥ ८ ॥

राजसूये नानाबीजयुक्ता यागाः श्रुताः । अ० ये गृह-
पतये पुरोडाशमटाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहोष्णां

सोमाय वनस्यतत्रे श्यामाकं चरमित्यादिना प्रकृती प्रशीता प्रणयनकाले नियमिताया वाचीहविष्कृदाह्वानकाले विसर्गः श्रुतः । स चात्र चीदकप्राप्तः । तत्र प्रथमे चरमे वा हविषि हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वः पक्षः । अत्रेयं पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शब्दा हस्तिन कण्डूयनं न विहितं वाग्विसर्गसु विहित इति । तत्रेदमुत्तरम् । विहितस्य वाङ्निग्रमस्यावधित्वनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो वाग्विसर्गोऽनूद्यते रागप्राप्तत्वात्त्राभौ विधोयत इति । तस्मात् प्रासनाद् विसर्गोऽपि चरमकाले नियम्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम् ।

तन्त्रित्वादादिभ्योऽन्त्यः स्यादाग्यमात् कर्तृसंस्कृतिः ॥१॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति तथापि कृत्वा चिन्तयेत् । तत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्जनीया । कुतः । पशोस्तान्दित्वात् । पशुपुरोडाशस्य प्रासङ्गित्वेन पशावनुष्ठितेरेवाङ्गैकपकारसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः । वाग्यमोऽनादृष्टार्थः । किन्तु तत्कृतसंस्कारार्थः । तथा सति पुरोडाशे तदभावे सन्वसंस्कृतकर्त्ता तदनुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात्त्रियनां वाच पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वानकाले विसृजेत् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

किमग्निभोक्तः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाचिभो यतः ।

योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिभः ॥ १० ॥

अग्निचयने योगविमोक्षी अग्नेः श्रुती । अग्निं युनज्
मीति मन्त्रहोमी योगः । इमंस्तनमिति मन्त्रहोमी
विमोकः । स च साङ्गप्रधानविषयः । सर्वप्रयोगान्ते
कर्त्तव्यः । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासम्भवा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः । पञ्चभिर्युनक्ति पञ्चङ्गी यज्ञो वावा-
नेष यज्ञस्तमाप्नोति इत्यनेन मोचने यज्ञपातिवचनेन
योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं
कुर्यात् ।

तदेवाधिकरणं वार्त्तिकमतेनारचयति ।

व्यत्यस्ती तावुभौ पक्षादुत्पत्तावविशेषनः ॥

सर्वार्थत्वङ्गु षो भाति सर्वान्तेऽपी विमो वनम् ॥ ११ ॥

प्रधानान्ते विमोक इति योऽभाष्ये सिद्धान्तः स एवात्र
पूर्वः पक्षः । अग्निं युनज्मि शवसाद्यतेनेति जुहोत्यग्नि
मिव तद्युनक्तोति एतद्योगस्योत्पत्तिवक्तव्यम् । पञ्चभिर्युन-
क्तोति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्ती प्रधानगामी
योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषेऽपि
यज्ञशब्दो न प्रधानमाचष्टे । किन्तु साङ्गम् । तस्माद्योगस्य
सर्वार्थत्वादिमोकोऽपि सर्वान्ते कर्त्तव्यः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

उपसत्कालसु ब्रह्मण्या गणे भिद्यते न वा ।

प्रधानभेदाद्भेदः स्यात् कालभेदाच्च भिद्यते ॥ १२ ॥

अहर्गणेषूपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदाद्भि-
द्यत इति चेत् । न । पूर्वकालीनतया यूपन्यायेन तन्मन्त्र-
त्वात् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सुत्याकालीनमाह्वानं तन्त्रं स्याद्विद्यतेऽथवा ।

यूपाहुतितया तन्त्रं सुत्याकालतया भिदा । ११ ॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यासन्निधौ कृतमपि सुब्रह्मणाह्वानं सर्वेष्वहः सूपकरोति । यथा यूपैकादशिन्यां दृष्टिगीचरे देशे क्रियमाणाज्याहुतिः सत्यप्रार्थादेक यूपसन्निधौ सर्वेषामुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । अन्यसुत्याकालीनेनाह्वानेनात्र नास्युपकारः । कालविशिषस्यापि तत्प्रयोजकत्वात् । अन्यथा ग्रहादीनामपि तन्त्रत्वापत्तेः । तस्मादाह्वानं भिद्यते ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

देशपात्रात्वे जीऽन्यस्मिन् प्रयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्षपणवत्तेऽन्ये वामोवत्तेस्युरैच्छिकाः ॥ १४ ॥

समे यजेतेत्युक्ती देशः । जुह्वादीनि पात्राणि । अध्व-
र्षुप्रमुखा ऋत्विजः । तत्रैकस्मिन् प्रयोगे उपयुक्ता निरिष्ट-
कत्वात् प्रयोगान्तरमर्हन्ति । दृष्टान्निर्गताः निरिष्टाः
कुक्षिताः । निरिष्टा निरिष्टकाः पुनःप्रयोगा नर्हा
इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपलाशादिपर्णं
प्रचात्स्यापि न पुनस्तच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति तथात्राप्यन्ये
देशादयः प्रयोगान्तरे सम्पाद्य इति प्राप्ते ब्रूमः । यथा
वस्त्रं प्रचात्स्यापि पूर्वादिने प्रावरणायोपयुक्तमपि दिना-
न्तरे निरिष्टकं न भवति शिष्टास्तदासौ दिनान्तरे
स्वीकुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र

शिष्टाचार एव प्रमाणम् । शिष्टाच देशादिनियमेन न
त्यजन्ति तस्मादैच्छिकाः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

माभूदन्यत्व नियमः पात्रे तन्त्रं किमैच्छिकम् ।

नियतं वाग्मिनी देशवन्मैवं प्रतिपत्तिः ॥ १५ ॥

देशपात्रत्विजां साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते
सति पुनः पात्रान्तरेषु नियमानियमसङ्गावस्थिन्यते ।
प्रथमप्रयोगे यान्यपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरे-
ष्विति नियमो नास्त्यतास्तीति संशयः । यथा देशे कर्तृषु
च तएवेति नियमो नास्ति ऐच्छिकस्थोक्तत्वात्तथा पात्रे-
ष्वपीति चेत् । मैवम् । आमरणं पात्राणां धारणीयत्वात् ।
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रेष्विति प्रतिपत्ति-
विधानेनामरणं धारणमेवावगम्यते । ननु पात्रैरिति
द्वितीयया अर्थगुणभावावगमादर्थकमेदं नतु प्रतिपत्तिः ।
तथा सति पात्रान्तरेरपि दाहसिद्धेर्न धारणनियम इति
चेत् । मैवम् । दक्षिण पाणी जुह्वासादयतीति द्वितीयया
प्रतिपाद्यत्वावधारणात् पूर्वेषामेव धारणम् । तस्मात् सर्वेषु
प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

किं पीठमासमारभ्य यज्ञाधानमित्यं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाद्यः स्वान्धारणानियमात्परः ॥ १६ ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पीठ-
मासीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानकाले
पवमानेष्टिषु चीदकप्राप्तत्वात्पात्राणामाधानमारभ्य धार-

यितव्यान्ति । अन्यथाधान पीर्णमास्थीर्मध्ये यजमानस्य
 कृदाचिन्मरुषे पात्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्-
 द्राधानमारभ्य धारणमित्यपरः पक्षीऽभ्य पगन्त्वयः ।

पञ्चदशाधिकं रणमारचयति ।

प्राजापत्यप्रचारः किमाभवे शस्त्रिसीमतः ।

ऊर्ध्वं वा विकृतो वीत परस्तात् सर्वसीमतः ॥ १८ ॥

आभवे चोदकादुक्त्या सत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मात् तृतीयो विकृतत्वतः । १८ ॥

पशवो न हि सीमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात् सर्वसीमानामुपरिष्ठात् चर्यते ॥ १९ ॥

ब्राजपेये सप्तदशप्राजापत्यप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः ।
 तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः । तृतीयसवने प्रथममाभ्वः पव-
 मानः । ततो वैश्वदेव ग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सीमाः । ततो
 शस्त्रेषु अवाशिष्टेषु सामग्रहेषु प्रचारिष्वग्निष्टोमसान् ऊर्ध्वं
 चर्क्यादयः सीमावकाराः । इत्येवं स्थिते प्राजापत्य पशु-
 नामाभ्व काले प्रचारः । कुतः । प्रकृतौ तस्य प्रचारकाल-
 त्वेन चोदकप्राप्तत्वादित्याद्यः पक्षः । उपरिष्ठात् सीमानां
 प्राजापत्यैश्वरतीति वचने सीमग्रहप्रचारादूर्ध्वं कालो
 विधीयते । यदि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनसीमभ्यः ऊर्ध्व-
 त्वमाभ्वकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्काल-
 प्राप्तेर्वचनमनर्थकं स्यात् । अतस्तृतीयसवनसीमानामुप-
 रीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसीमानामुपरीति विवक्ष्येत
 तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकथ्यते । ततः प्रत्यासत्तये
 शस्त्रिणा वैश्वदेवग्रहान्तानां सीमानामुपरीति द्वितीयः

पक्षः । उपरिष्ठात् सोमानामित्यविशेषप्रकृता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्यते । तस्माच्छ्रवतां तद्दृष्टानाञ्च सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीय-
भान्ना संस्थिते सति स प्रचारः कार्यः । तस्य विकृति-
जानत्वात् । प्राजापत्यपशूनाञ्च विकृतिरूपत्वादिति
द्वितीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवायं कालः । पशवस्तु न
सोमविकाराः । तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानाञ्च
विकृतानाञ्च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यपशुप्रचाह
इति राहान्तः ।

पीडशाधिकरणमारभ्यति ।

सवनीय पुरोडाशे देवोत्कर्षो न विद्यते ।

अस्ति वा पश्वनङ्गत्वात् नान्वया भावतोऽस्ति सः ॥२०॥

न्यातिष्टोमे सवनीय पशुस्तन्वी । सवनीय पुरोडाशः
प्रसङ्गी । तस्मिन् पुरोडाशे देवता अस्नाताः । भृञ्जन्निन्द्राय
हरिवते धानाः पृषस्वते करभ्रामित्यादिना । तत्र देवता-
वाचिनां हरिर्वादिन्द्रपृषस्वदिन्द्रादिपदानामुत्कर्षो विषयः ।
तस्य चैवं सम्भावना । सवनीय पर्शास्तावदनुयाजा उत्-
कथ्यन्ते । आग्निमाहतादूर्ध्वमनुयाजेयरन्तीत्यनुयाजाना-
माग्निमाहतशस्त्रादधस्तनं स्वकालं निवार्योर्ध्वकालस्य
विहितत्वादुत्कृष्टेष्वनुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकीः-
र्थादुत्कथ्यते । तस्मिन् सूक्तवाकं देवता वाचीनि पदानि
प्रयोक्तव्यानि । प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक् सूक्तवाकी
नास्ति । ततः पशुसम्बन्धिषूक्तवाकीत्कर्षेण पुरोडाशसम्ब-
न्धिदेवतावाचिपदात्कर्षः सम्भावितः स चोत्कर्षो नास्तीति

त्तावत् प्राप्तम् । कुतः । तासां देवतानां पञ्चमकृत्वात् ।
मैवम् । सूक्तवाक्यमन्तरेण पृथगुच्चारितानां देवतानां
देवतापदानामन्वयाभावात् । सूक्तवाक्ये मृज्जन्निन्द्राय हरि-
वते धाना अग्रं यजमान इत्यस्यन्वयः । तस्मादुत्कर्षोऽ-
स्तीति सिद्धान्तः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायशालाविस्तरे

एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—••—

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सीमा पौष्पादिके तन्त्रमङ्गानामुत भिन्नता ।

तन्त्रं फलैश्च्यते मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ॥ १ ॥

राजसूये श्रूयते । सीमा पौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रा
पौष्णश्चरुः पौष्णश्चरुःश्यामो दक्षिणेति । आग्ना वैष्णव
एकादशकपाल ऐन्द्रा वैष्णवश्चरुर्वैष्णवस्त्रिकपालो दामनो
दक्षिणेति । तत्र द्योस्त्रिकथेस्तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः ।
कृतस्य राजसूयस्य फलैकत्वेन तदेकदेशयोरपि फलैक-
त्वात् । न च दर्शपूर्णमासयोस्त्रिवार कालभेदोऽस्ति येना-
थापः शङ्कतेति प्राप्ते ब्रूमः । श्याम वामनयोर्दक्षिणवा-
र्भेदेन ताभ्यामानतानां कर्तृणां भेदाद्दानि भिद्यन्ते ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

राजसूये प्रक्रमस्य कर्त्तारो नियता न किम् ।

नियता वा दक्षिणानां भेदादनियता अमी ॥ २ ॥

अनेक समुदायात्म राजसूयाय ते वृताः ।

आदौ तेन नियम्यन्ते विशिषे दक्षिणाभिदा । ३ ॥

राजसूयस्य ये कर्तारस्ते एवा समाप्तेर्नियम्यन्ते ।
दक्षिणादि भेदेन कर्तृभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथा
च यथा दक्षिणया ये परिक्रीतास्तु तदीयकर्मानुति-
ष्ठन्तु । इतरस्मिन् कर्मिण दक्षिणान्तरेण ते वाऽन्ये
वा परिक्रीयन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः । अनेन राज-
सूयसंज्ञेन कर्मसमुदायेन मां याजयेत्येवमादौ
यजमानेन वृतत्वात् । आसमाप्तेस्त एष कर्तारः । ईदृशमेव
वरणं न्याय्यम् । समुदायस्यैकफलत्वात् । प्रतिकर्म पृथग्-
वरणे गौरवात् । कदाचिद्वरीतव्यानामलाभे विद्मप्रस-
ङ्गाच्च । कर्तृक्येऽपि कर्तृत्वधर्मविशिषे दक्षिणाभेदे उपयुज्यते ।
पूर्वकट्वाधष्ठानभूता एव वामनेन क्रीताः सन्त आग्ना-
वैष्णा वादिदिकं कुर्युः । अयुतेन क्रीताः सन्तोऽभिषेच-
नीयमिति कट्त्वधर्मविशिषः । तस्मान्निघताः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अवेष्टा वङ्गतन्वत्वं भेदी वा लिङ्गतोऽग्निमः ।

भोत्पत्तौ दक्षिणा भेदाल्लिङ्गं बाह्यप्रयोगगम् । ३ ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते । दिशामवेष्टयो भवन्तीति ।
तास्त्रवेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेव मान्नायन्ते । आग्नेयमष्टा-
कपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा ऐन्द्रमेकादशकपाल-
शुषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्रष्टीही दक्षिणा
मैत्रा वरुणी मामिचां वशां दक्षिणा वार्हस्यत्वं चरुं
शीतिपृष्ठो दक्षिणेति । तास्त्रवेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानामनु-

हानम् । कुतः । तस्मिन्नात् । यदि ब्राह्मणी यजेत् बाह्वं-
 श्रत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिषारयेद्यदि
 राजन्यं ऐन्द्रं यदि वैश्वो वैश्वदेवमिति । तत्र मध्ये
 निधानं प्रयोगैकत्वे लिङ्गम् । तदेक्याश्च तन्त्रमिति प्राप्ते
 भ्रूमः० उत्पत्तिगर्वनं दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमा-
 देज्ञानां भेदः । लिङ्गन्तु बहिः प्रयोगविषयम् । अस्ति च
 प्रयोगद्वयम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तः प्रयोग एकः ।
 न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्त्तुं शक्यः । राजसूयाङ्गभूत-
 दिग्भ्यवस्थापननिमित्तान्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्-
 सम्बन्धावगमात् । तथाच श्रूयते । ईश्वरो वा एष दिव्यो
 नून्मदितोः यं दिव्योऽनुश्रवस्थापयति दिशामवेष्टयो
 भवन्ति । दिक्ष्विव प्रतितिष्ठत्वनुन्मादायेति । राजसूयाद्
 बहिः प्रयोगस्त्वेतयाज्ञायकामं याजयेदिति सिद्धितः ।
 न चासौ राजसूयान्तः पाती । यदि ब्राह्मण इत्यादिना
 इत्यादिना वर्णमन्वीगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मण-
 वैश्वयोरनधिकारात् । तस्माद् बहिः प्रयोगोऽङ्गं तन्त्रम्
 अन्तः प्रयोग भेद इति निर्णयः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

षवमानिष्टि हविषां तन्त्रं भेदोऽथवाग्निः ।

साध्यदेयाद्य भेदात्प्रोक्तमिदोऽस्तिः ॥ ४ ॥

आधानप्रकरणे पठाने । अग्नेये पवमानावाष्टा-
 कपालं निर्वेदग्नेये पावकायाम्नेये शुचय इति तैत्ति-
 हविभिः साध्यस्याग्नेरेकत्वाद् वेद्यभेदाज्ञानां तन्त्रमिति
 प्राप्ते भ्रूमः । यः कामयेतीत्तरं वरीयान् अगान् स्वामिति

तस्यान्वये पवमानाय निरूप्याश्च पाषकाय शुचये चोत्तरे
हविषी समानबर्हिषौ निर्वपदिति वचनात् काम्यप्रयोगे
प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेदः उत्तदयोस्तन्तं नित्यप्रयोगे तु
ब्रह्मणां तन्वम् ।

पञ्चमाधिकरणमारुचयति ।

द्वादशाहे सदीचीपसदहे दिनमानकम् ।

शतत्रयं द्वादश वा षड्त्रिंशद्वाग्निमी यतः ॥ ५ ॥

एकैककर्मणोऽङ्गोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥ ६ ॥

अङ्गां द्वादशतां श्रुत्या मध्यपञ्चस्तदापि किम् ।

कार्यां द्वादशसावस्त्राश्चतुष्काणामुत त्रिकम् ॥ ७ ॥

एकैकस्यैव यागस्य विक्रतित्वादिहादिमः ।

अगुण्यकालाङ्गबाधाच्चतुष्कं भिद्यते त्रिधा ॥ ८ ॥

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृताः ।

साङ्गस्य द्वादशाहस्य षड्त्रिंशद्दिवसा मताः ॥ ९ ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म तस्मिन् सदीप्तस्य सौप-
सत्कस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टा-
नामुपसदां दीक्षाणाञ्च प्राक्ततसंख्याबाधनाय पृथक् द्वाद-
शत्वं श्रुतम् । ततो दीचीपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि
सुत्यार्थमेकं दिनमिति पञ्चविंशतिः । इदृशस्य कर्म-
विशेषस्याङ्गां द्वादशाभिरावृत्तिभिः शतत्रयं स्वादित्याद्यः
पञ्चः । तथा सत्वङ्गां द्वादशत्वं श्रूयमाणं बाधेत ।
तस्माद् द्वादशदिवसा इति मन्वमः पञ्चः । तदापि दीक्षा-
पसदभ्यां महाभ्यामुपेतस्यैकैकस्याङ्गः साङ्गज्योतिष्टोमः

विकारत्वात् तत् सर्वं सद्य एव कर्त्तव्यमित्येकः पक्षः ।
 प्रकृतौ दीचीपसदोर्मुख्यकालात् प्रागेषानुष्ठितत्वादिहापि
 तथैवानुष्ठानं प्राप्तं तत्र मुख्यकालेऽनुष्ठाने बाध्यते ।
 तस्मदङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि विभक्त्यानु-
 स्थानमिति पक्षान्तरम् । द्वादशाहस्य द्वादशदीचा द्वादशी-
 पसद इत्यङ्गयोर्मुख्यस्य च पृथक् द्वादशत्व श्रुत्या षड्विंश-
 दिति सिद्धान्तः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सवनीयादिकं तत्र सकृत् स्याद् भिद्यन्तेश्चवा ।

प्रयोगैक्याद् सकृन्मैवं मुख्यकाले विधानतः ॥ १० ॥

तत्र द्वादशाहे सवनीय पञ्चादिकमङ्गं दीचादिवत्
 सकृदेवानुष्ठेयम् । कुतः । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजये-
 दिति प्रयोगैकत्वावगमादिति चेन्मैवम् । दीचादीना-
 मन्वस्मिन् कालेऽनुष्ठेयत्वात् । सवनीयादिकन्तु मुख्य-
 कालेऽनुष्ठेयम् । अतो मुख्यकालानां भेदाद् भिद्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

उपसत्काल आह्वानं द्वादशाहे विकारभाक् ।

न वाद्य उपलब्धत्वाद्वाङ्गां प्रकृताविव ॥ ६ ॥

श्रुत्या गमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः ।

विकारमन्तरेणात्र तत्तन्निध्यत्तेन तन्त्रता । ७ ।

उपसत्काले यत्सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति तद्द्वाद-
 शाहे चादकप्रामं तस्य मुख्यकालादन्यःकाल इति क्त्वा
 तन्त्रं पूर्वपादे पूर्वं निर्णीतम् । इदानीमन्याऽत्र जहृषी

विकारस्तन्नावप-पर्यवसायी विचार्यते । विक्रन्ती प्रथ-
मोपसहिनमारभ्य त्रयोदशेऽङ्के प्रथमसुत्या चतुर्दशेऽङ्के
द्वितीयसुत्येत्येवं क्रमेण चतुर्विंशेऽङ्के चरमसुत्या भवति ।
तथा च प्रकृतीः चतुरह इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन
सुत्याया उपलक्षितत्वात् । अत्रापि हादशानां सुत्यानां
महःशब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विषेषशीभूतचतुःसंख्या-
स्थाने यथोचितं त्रयोदशचतुर्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वेन
त्रिकारो भवति । ततो विषेषशभेदेन विशेष्यस्याहः
शब्दस्यापि हादशकत्व आनुत्तावर्थात्सुत्रज्ञस्याहानस्या-
वापः स्यादिति प्राप्ते भ्रूमः । प्रकृताविन्दस्य सुत्यागमन-
मात्रं विवक्षितम् । चतुरहत्वमर्थप्राप्तमनूद्य तत उभयविव-
क्षायां सुत्यामागच्छे चतुरह आगच्छेति वाक्यं मीयेत ।
तथात्रापि त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छेत्येवंविधं विकार-
मन्तरेण चतुरहे सुत्यामागच्छेत्येवाहानेऽपि चतुरहः
शब्दस्या विवक्षितार्थत्वात् सुत्याकारेण हादशानामिकत्वाद्-
शेष सुत्यागमनं सिध्यति । तस्माद्गृहरूपविकाराभावात्
पूर्वाक्ततन्त्रं सुस्थितम् ।

अष्टमाधिकारणमारचयति ।

प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नीवाङ्गभेदतः ।

भेदो नैवं विषेषाङ्गप्रपणादौ प्रभुत्वतः ॥ ८ ॥

वाजपिथे सप्तदशप्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या इदयशूलस्त्रः
क्वाप्रपण्याश्च भेदः स्यात् । तत्तत् पशुङ्गानां भिन्नत्वात् ।
नैवम् । पशुङ्गानां बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थे अप्र-
पणादौ प्रभुत्वात् तस्मात्तन्त्रम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भरादेर्भिन्रता नवा ।

असन्देहाय भेदी न लिङ्गादेवास्व सिद्धिः ॥ ८ ॥

भिन्रदेवताकेष्वैकादशिनेषु पशुष्वेक कुम्भपाके सति किमङ्ग कां देवतां द्रव्युपाकृतस्य पशोः सम्बन्धीति सन्देहे सति प्रदानं सम्यङ्कीर्येतम् । तस्मात् कुम्भरादेरावाप इति चेत् मैवम् । चिह्नकरणमात्रेष्वेव सन्देहापगमसिद्धैः लाघवात् । तस्माद्वापि तन्त्रम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसाम्वतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तित्वात् साङ्ख्यैर्ग्याप्यदोषतः ॥ १० ॥

एकादशिनेषु कुम्भरादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यं कृतः । अङ्गानामिव वसानां चिह्नकरणासम्भवेन साङ्ख्यप्रसङ्गात् । मैवम् । वनाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रतिप्रयोजकत्वाभावेन द्रव्यश्रयणार्थं कुम्भीभिर्दप्रयोजकत्वस्य दूरापेतत्वात् । न चात्र द्रव्यसाङ्ख्यं दोषाय भवति । व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् । नतु तत्तद्देवताविषययाज्यार्हञ्चान्तेषु भिन्ना ह्येमाः पूर्वं निर्णीताः । वादम् । तथैवाह्वान्ते तद्द्रव्यताम् । किन्वावातं द्रव्यसाङ्ख्यं । तस्मात् कुम्भरादेस्तन्त्रं न त्याज्यम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

भिन्रजातिषु कुम्भरादेस्तन्त्रं भेदीऽथवाग्रिमः ।

पूर्ववत्पाकवैषम्ये साहित्यासम्भवाद्दिष्टा ॥ ११ ॥

एकजातिषु पशुषु यथा कुम्भरादेस्तन्त्रं पूर्वाक्तं तद्यथा

वारीति चेत् मैवम् । अवेरङ्गानि सहसा पच्यन्ते अजाङ्गानि विलम्बेन ततः साहित्यासम्भवात् कुम्भादेर्भेदः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः ।

कुम्भिवत्तन्त्रता मैवं भेदः स्यात् प्रकृताविव ॥ १२० ॥

इदं श्रूयते यावतोऽङ्गान् प्रनोऽप्यङ्गीयान्तावतो वारुण्यं चतुष्कपालानिर्वपेदिति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भामहत्त्वेन तन्त्रं तथात्रापि तन्त्रमिति चेत् मैवम् । प्रकृतौ प्रति पुरोडाशं कपालभेदेन तद्भेदस्यैव चोदकप्राप्तेः । किं चात्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेषु व्यवस्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समामेने कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत् । तस्मात् प्रति पुरोडाशं कपालश्चतुष्कभेदः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

अवघाताद्यमन्त्रः किमसकृत् सकृदेव वा ।

प्रहारेनेदादावृत्तिः कर्मैक्येन सकृद्भवेत् ॥ १२१ ॥

अवरक्षो दिवः संपन्नं बध्वासमित्यवहन्तीत्यवघातं विहितो मन्त्र आवत्तनीयः । अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् प्रहाराणाञ्च भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाक्षिप्रप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वात् तत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृदासकृदर्घमः ।

विशेषाग्रहणात् मैवमवघातस्य भेदतः ॥ १२२ ॥

राजसूये. नानाबीजोऽष्टौ बीजानामवघातस्याऽभूतो
मन्त्रीऽयमेतदर्थ इति विशेषस्याऽष्टह्यमानत्वात् सकृदादी
प्रयोज्य इति चेत् सैवम् । अवघातानां भिन्नत्वेन समन्तं
त्वाय प्रत्यवघातं मन्त्रस्यावर्तनीयत्वात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

निर्वापादिषु तन्मन्त्रः सकृद्भेदेन वाच्यम् ।

द्रव्यकर्मेत्यतो मैवं संस्कारस्य पृथक्कतः ॥ २० ॥

द्वयपूर्णमासयोर्निर्वापवर्हित्वेनवेदिपरिस्तरणान्येषं
हृष्येष्वाहत्तयः श्रुताः । चतुरो मुष्टीनिर्वपति । अयुजी
मुष्टीर्लनाति त्रिधा तु पञ्चधासु वा वेदिं स्तृणाति ।
चतुर्जुं ह्वां गृह्णातीति । तेषु निर्वापादि मन्त्रा विहितः
द्वयस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यां
ममये जुष्टं निर्वपामि । बहिर्देवसदनं दामिः । ऊर्ध्वान्
दसन्वास्तृणामि । शुक्रन्वा शुक्रायं धान्ने धान्ने देवभ्यो
यजुषे यजुषे गृह्णामीति च तन्मन्त्रः । द्रव्यैक्यात् कर्मेक्याच्च
ब्राह्मावघातन्यायेन सकृत्त्वान्या इति प्राप्ते ब्रूमः । स-
मन्त्रकप्रथममुष्टिनिर्वापेण ये संस्कृतास्तण्डुलास्तोभ्योऽन्यो
मुष्ट्यन्तरनिर्वापेण संस्कार्यो प्रतस्तत् संस्कारसिद्धये नाना-
बीजन्यायेन मन्त्राहृत्तिरेवं सवनादिषु योज्यम् ।

षोडश्याधिकरणमारचयति ।

वेदिप्रोक्षणमन्त्रं क्रिमाधर्त्यः सकृदेव वा ।

वाद्य. स्यात् प्रोक्षणत्वात् संस्कारार्थकत्वतः सकृत् ॥ २१ ॥

वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम् । तत्र मन्त्र-प्रोक्षणाद्यते ।

वेदिस्त्रिं बर्हिः पेल्वेति । तत्र त्रिः प्रोक्षणक्रियया आहृत्त्या

तन्मन्त्रस्याप्याहत्तिरिति चेत् । नैवम् । संस्कार्यवेद्यां
 एकत्वेन स मन्त्रकप्रथमप्रोक्षणे तत् संस्कारसिद्धौ पुनः
 मन्त्रवैयर्थ्यात् । प्रोक्षणाहत्तिस्तु वचनिकीति वैषम्यम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

एककालीनं बहुङ्गकण्डूमन्त्रेभिदानं वा ।

अङ्गभेदान् मन्त्रभेदो निहत्यैकत्वतो न सं ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे क्षणविषाणया कण्डूयत इति प्रोक्तसं-
 धनोपेतेषु कण्डूयनेषु सुपिप्ललाभ्यस्वीषधीभ्य इत्यादिकीं
 मन्त्रोविहितस्तत्र युगपद्वहुङ्गेषु उत्पन्नायां कण्डूां प्रत्य-
 ङ्गमभ्यस्यमाने कण्डूयनेऽभ्यासः कर्तव्यः । कुतः । कण्डू-
 यितव्यानामङ्गानां भिन्नत्वादिति प्राप्तौ ब्रूमः । नद्यङ्गे
 शेषो मन्त्रः । येन तद्भेदमभ्यसेत् । किन्तु कण्डूनिर्वृतये
 यत् प्राप्तं कण्डूयनं तदेव क्षणविषाणादिविशिष्टत्वाकारेण
 विधीयते । विधीयमानस्य तस्य कण्डूयनस्य शेषोऽयं
 मन्त्रः । तेन च कण्डूयने नात्मनि निर्दुःखत्वलक्षणः
 संस्कारः उत्पाद्यते । ततः संस्कार्यात्मन एकत्वात् सक्रमन्त्र-
 पाठेन तत्सिद्धिर्नावघातवन्मन्त्रस्याहत्तिः । कण्डूयनन्तु
 दृष्टप्रयोजनपर्यन्तं प्रत्यङ्गं नानावीजावघातवद्वा वर्त्य-
 ताम् । तस्मात् सक्रदेव कण्डूयनमन्त्रः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

स्वप्रादिमन्त्रावर्त्तो नो वाद्योस्वन्तरायंतः ।

कृत्स्नो देशे प्रवृत्तत्वात्किमित्ताभेदतः सकृत् ॥ २३ ॥

द्वौचितस्य स्वप्रवदुत्तरणदृष्टिज्ञेदना मेध्यदर्शननिर्मि-
 त्तकास्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः । त्वमग्नेत्रे तपा असीत्वादिः

स्वप्नमन्त्रः । देवीख्यो अपां न पादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः ।
उन्दतीर्बलन्धत्त इत्यादिर्बृष्टिक्लृदनमन्त्रः । अबहं मन
इत्यादिरमेध्यदर्शनमन्त्रः । यदि निद्रामध्ये प्रबोधेरत्ये-
व्यवधीयेत । नदी च बहुस्त्रीती युक्ताहीपैः । वृष्टिश्च
विच्छेदैः । अमेध्यानि च देगैः । तदा तै रन्तरायैर्निमि-
त्तेषु भिद्यमानेषु नैमित्तिका मन्त्रा भावर्त्तनीया इत्येवं
प्राप्ते ब्रूमः । रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधा-
नान्निमित्तमेकम् । एवमितरत्रापि योज्यम् । तस्मान्ना-
ख्यावृत्तिः ।

एकोनविंशाधिककरणमारचयति ।

प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रोभिर्वी नोवात्र विश्रमैः ।

प्रयाणभेदाद्भिर्वी नो गत्यैक्यादनिवृत्तितः ॥ १४ ॥

भद्रादभिश्चैव इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तस्य दीक्षितस्य
विश्रमभेदेन निर्गमनभेदाद्भेद इति प्राप्ते ब्रूमः । निर्गमना-
टारभ्य पुनःप्रवेशपर्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्या-
देकमेव प्रयाणं ततो न मन्त्रावृत्तिः ।

विंशाधिककरणमारचयति ।

तन्त्वेषीपरवे मन्त्रोभियते वा बह्वृत्तितः ।

तन्त्रं बह्वृत्तिः पूजार्था भिर्वी सौख्येय भेदतः ॥ २५ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमि पीठपादचतुष्टयाकारा बाहुमात्रा
खाताः उपरवनामकासत्वारो गताः । तदीयस्त्रुननमन्त्रे
बहुवचनं श्रूयते । रक्षाहृणी बलगहनो वैष्णवान् खना-
मौति । तच्च प्रत्युपरवं मन्त्रावृत्तौ नोपपद्यते । तस्मात्तन्त्र-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमात्रा

स्त्र्यादिष्विव प्रथीकृतं शक्यम् । खेयास्तु उपरवा भिन्नाः ।
सतः खननभेदेन तदङ्गभूतो मन्त्र आवर्त्तनीयः ।

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम् ।

तन्त्रं न वा सहत्वार्थं तन्त्रं नो कालभेदतः ॥ २६ ॥

अवनीयेषु पशु पुरोडाशेषु हविष्कृत्सन्त्रहीदकप्रासः ।
प्राजापत्येषु पशु अग्निगुप्रेषमन्त्रः । कृष्णग्रीवयोः पशोरनु-
वाक्या मनोतामन्त्रौ । हवीष्कृदेहीति हविष्कृत्सन्त्रः ।
दैव्यः शनितार इत्याग्निगुप्रेषमन्त्रः । अग्नेनय सुपथेति
गुरोर्नुवाक्यात्त्वं ह्रस्वे प्रथमो मनोतेति मनोतामन्त्रः ।
एते चतुर्विधा मन्त्राः स्वस्वविषये तन्त्रेण पठनीयाः ।
तस्या सति सवनीय पुरोडाशानां सहोपक्रमोऽनुगृह्यते ।
एकमुदाहरणान्तरेष्वपि तत्र प्राजापत्याः पशवः क्रतुपशुभिः
सहोपक्रान्ताः । अतो द्विविधेष्वपि पशुषु तन्त्रम् । कृष्णग्रीवौ
च सहोपक्रान्तौ अतस्तयोः पुरोऽनुवाक्यायास्तन्त्रम् ।
तथा मनोताः मन्त्रस्यापीति प्राप्ते ब्रूमः । सवनत्रय-
गतानां पुरोडाशानां तावत्कालभेदस्तु प्रसिद्धः । क्रतु
पशवः प्रातरालभ्यन्ते । प्राजापत्यास्तु पथ्यग्निहताश्चिरं
विलम्बत्रयसामकाल आलभ्यन्ते । द्वयोः कृष्णग्रीवयो-
र्मध्यं सौम्यः पशुरालभ्यते । ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठान-
भेदान्तदङ्गभूतमन्त्राणामाहृत्तिः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तोऽयं तन्त्राध्याय एकादशः ।

प्रमाणभेदाङ्गाङ्गित्व प्रयुक्तिक्रमयोग्यता ।

अतिदेशविशेषोह बाधतन्त्रप्रसङ्गता ॥ २७ ॥

इति न्यायमालायामिकाद्वादशाध्यायः समाप्तः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

तन्त्रं द्वयोद्देशकत्वादेकादश उदोरितम् ।

प्रसङ्गोऽन्योद्देशकत्वात्सर्वव्यः सन्नयोऽन्ते ॥

अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायमाश्रित्य तन्त्रप्रसङ्गप्रतिपाद-
कयोरेकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।
तन्त्रप्रसङ्गयोलक्षणभेदोऽप्यनेन सूचितो भवति । उभयो-
द्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम् । अन्योद्देशेनान्यदीयस्वापि
सहानुष्ठानं प्रसङ्ग इति तद्भेदः । तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके
द्वादशाध्याये प्रथमाधिकरणमारचयति ।

पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा बिध्यभावात्सो अर्थतस्त्वसु लोकवत् ॥ १ ॥

अग्नीषोमोये पशो यानि षोडकप्राप्तानि प्रथजादी-
न्यङ्गानुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाशे उपकारी नास्ति ।

कुतः । उपकारबोधकस्य विधेरेव भावात् । चीदकस्य दर्श-
पूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेय इत्येवं रूपत्वात् पशाविव तदुप-
कारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्यापीष्टिविक्रान्तित्वात्
तत्रापि चीदकीऽस्तीति चेत् वाङ्म । अतएव भिन्नचीदक-
बलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि
इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्योपकार
इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाप्ययमुपकारोऽर्थप्राप्ते न
निवारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिकार्थं निर्मित-
स्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुतन्त्रमध्येऽ-
नुष्ठेयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केन
वार्येत । तस्मादन्यार्थैरप्यसूपकारः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

आज्यभागौ पुरोडाशे नस्तः स्तोत्रास्य चीदकः ।

लुप्तस्तती नती मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् ॥ २ ॥

तौ न पशौ करोतीति निषेधादाज्यभागयोः पशाव-
भावे पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते ।
तत्र पुरोडाशे आज्यभागौ नस्त इति । तावत् प्राप्तम् ।
कुतः । पुरोडाशविषयस्य चीदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा
प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः । न
तावत् पुरोडाशे चीदकी लुप्यते । बाधकाभावात् पूर्वोक्त-
प्रसङ्गसिद्धिसु प्रयोगवचनमेव बाधते । न चीदकम् ।
अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावे न प्रसङ्गसिद्धे-
रप्यवक्तव्यत्वात् । ननु प्रयोगवाधेऽप्याज्यभागौ नस्त इति
चेत् । न । आज्यभागौ प्रतिबाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभा-

वात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधादबा
धितेन प्रयोगवचनेनांशिनान्यभागावनुष्ठाप्येते । यथा देव-
दत्ते यज्ञदत्त यानसमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्तते न तु
वस्त्रालङ्कारणादिप्राधानम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सोमि वेद्यां कृतायां यद्विष्टिप्रकृतिकं भवेत् ।

तत्र कार्यैष्टिकी वेदिर्न वा वेदिस्तु सौमिका ॥ ३ ॥

प्रचाराय हविः सादृनाथैकार्यैष्टिकी पृथक् ।

मैवं सादनमप्यत्र कर्त्तुं शक्यं ततो न मा ॥ ४ ॥

साङ्गप्रधानहविः प्रचाराय कृतायां सौमिक्यां महा-
विद्यामेवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात् पृथगे-
ष्टिकी वेदिर्न कार्य्या ।

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ।

सौम्यचर्वादिहोमः किं सौमिकैरेष्टिकैश्च ।

कार्य्यसिद्धौ सौमिकैः स्याद्वैगुण्यादिर्होष्टिकैः ॥ ५ ॥

सोमि ग्रहचमसेषु प्रवर्त्तमाने सौम्यचरी मवनीय-
पुरोडाशेषु च सौमिकैर्ग्रहचमसैर्होमः । कुतः । तैर्होतुं
शक्यत्वेन कार्य्यसिद्धिरिति । मैवम् । वैगुण्यप्रमहात् ।
जहुस्तु वादिभिः कर्त्तव्यस्तु ग्रहादिभिर्वैगुण्यं स्यात् ।
विद्यन्ते सोमि प्रयुक्ता ऐष्टिकस्तु वादयः तस्माद्वैगुण्यार्थ-
मैष्टिकैर्होमः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अप्यः पशुपुरोडाशः ग्रामित्वेऽन्नावर्षादिते ।

शालामुखीय नाम्नाद्यः पशुतन्वगतत्वतः ॥ ६ ॥

अपणं विहितं गार्हपत्ये शीऽत्र प्रयुज्यते ।

प्राग्वंशपूर्वभागेऽत्रपाकी वैगुण्यहानये ॥ ७ ॥

अग्निघोषीयादिपशुः शमित्त्रेऽग्नौ अघ्यते ततः पशु-
तन्त्रमध्यपाती पशुपुरोडाशोऽपि तत्रैव 'अपणोय इति
चेन्नैवम् । प्रकृती पुरोडाशअपणं गार्हपत्ये विहितम् ।
स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः प्राचीनवंशशालायाम् अन्तः
पूर्वभागे प्रवर्त्तमानस्य शालामुखीय नान्नाभिहितस्य
पूर्वप्रसिद्धहवनीयस्योत्तरवेदिनिष्यत्तेरुर्ध्वं' गार्हपत्यत्वात् ।
तस्माद्वैगुण्याय तत्र अपयितव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

शालामुखीयवज्री किं अघ्यतां कौण्डपायिने ।

किं वा प्राजहिते वज्री चोदकप्राप्तितोऽग्निमः ॥ ८ ॥

प्राग्वंशे पश्चिमो वज्रीर्भवेत् प्राजहितोऽत्र सः ।

अग्निहोत्रेति नान्नासी नामासो लिङ्गती बली ॥ ९ ॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणं तच्छालामु-
खीये कर्त्तव्यम् । कुतः । चोदकेन प्राप्तत्वात् । तथा हि ।
प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये अपणं विहितम् । शालामु-
खीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः सम्पन्नः ।
शालामुखीय एषीत ऊर्ध्वं' गार्हपत्य इति श्रुतः । स च
हादशाहर्गणसत्रागवामयनपरम्परया चोदकेनात्र प्राप्तः ।
तस्मात्तत्र अपचमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्राचीनवंशे पश्चिमवज्रीः
पूर्वप्रसिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहित इति पूर्वाचार्यसंज्ञा ।
स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनान्ना अतिदिश्यते । नामातिदेशश्च

श्रीप्रवृद्धितया लिङ्गातिदेशात् प्रबल इति वक्तव्यम् । तस्मात्
प्राजहिते अपणम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हविर्धानोर्ध्वं काले किमौषधार्थमनीन्तरम् ।

नास्यस्ति वा न शक्तत्वाद्देशभेदादिनास्तिमः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वं मौ-
षधद्रव्यकानां पुरोडाशानां निर्वापाय तथारिकशक्तत्वात्
शकटान्तरमन्वेथ्यमिति चेत् । न । देशभेदात् । महा-
वेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपेऽहविर्धानान्तरं
शकटे स्थापिते । निर्वापस्तु गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे । किन्दा-
स्यत्र तृतीयं शकटम् । अनामि प्रवर्तयन्तीति बहुवच-
नोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरं निर्वापः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

दीक्षाजागरयां प्रायणोवादी तद्भवेन्न वा ।

अष्टमार्थं ततस्तत् स्थानं रक्षार्थत्वतोऽन्यदा ॥ ९ ॥

दीक्षाकालान्यतानि यद्यपि प्रायणोवादिकं तथाप्य-
ष्टमार्थं जागरणं प्रमत्तात् सिध्यतीति चेत् । न । तस्य
रक्षार्थत्वात् । ततः कालान्तरे पृथक् कर्तव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्वता न वा ।

तन्वदयोः स्मृतेः सिद्धीरुक्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥ १० ॥

वरुणप्रधासेषु अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रीर्विहारभेदेऽपि मन्त्र-
स्वीक्रेणैव पठनानिषुभयोरर्थात् स्मृतिसिद्धीस्तन्त्रमिति चेत् ।

अपणं विहितं गार्हपत्येऽपि प्रयुज्यते ।

प्राग्वंशपूर्वभागेऽन्नपाको वैगुण्यहानये । ७ ॥

अन्नोषोभीयादिपशुः शामित्रेऽग्नी अय्यते ततः पशु-
तन्त्रमध्यपाती पशुपुरोडाशोऽपि तत्रैव 'अपणोय इति
चेन्नैवम् । प्रकृती पुरोडाशअपणं गार्हपत्ये विहितम् ।
स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः प्राचीनवंशशालायाम् अन्तः
पूर्वभागे प्रवर्त्तमानस्य शालामुखीय नाम्नाभिहितस्य
पूर्वप्रसिद्धहवनोयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरूर्ध्वं गार्हपत्यत्वात् ।
तस्माद्वैगुण्याय तत्र अपयितव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

शालामुखीयवज्रौ किं अय्यतां कौण्डपायिने ।

किं वा प्राजहिते वज्रौ षोडकप्राप्तितोऽग्निमः । ८ ॥

प्राग्वंशे पश्चिमी वज्रिर्भवेत् प्राजहितोऽन्न सः ।

अग्निहोत्रेति नाम्नासी नामाप्तो लिङ्गतो वल्लौ ॥ ९ ॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणं तच्छालामु-
खीये कर्त्तव्यम् । कुतः । षोडकीन प्राप्तत्वात् । तथा हि ।
प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये अपणं विहितम् । शालामु-
खीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः सम्पन्नः ।
शालामुखीय एषोत ऊर्ध्वं गार्हपत्य इति श्रुतेः । स च
हादशाहर्गणसत्रागवामयनपरम्परया षोडकीनात् प्राप्तः ।
तस्मात्तत्र अपणमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्राचीनवंशे पश्चिमवज्रैः
पूर्वप्रसिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहित इति पूर्वाचार्यसंज्ञा ।
स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्ना अतिदिश्यते । नामातिदेशश्च

श्रीप्रवृद्धितया लिङ्गातिदेशात् प्रबल इति वक्तव्यम् । तस्मात्
प्राजहिते अपणम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हविर्धानोर्ध्वं काले किमीषधार्थमनीन्तरम् ।

नास्यस्ति वा न शक्तत्वाद्देशभेदादिनान्तिमः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्त्तनादूर्ध्वं मी-
षधद्रव्यकानां पुरोडाशानां निर्वापाय तयोरिकशक्तत्वात्
शकटान्तरमन्वेथ्यमिति चेत् । न । देशभेदात् । महा-
वेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपेऽहविर्धानाख्यं
शकटे स्थापिते । निर्वापस्तु गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे । किङ्का-
स्यत्र तृतीयं शकटम् । अनामि प्रवर्त्तयन्तीति बहुवच-
नोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

दीक्षाजागरयां प्रायणीयादौ तद्भवेन्न वा ।

अदृष्टार्थं ततस्तत् स्थानं रक्षार्थत्वात्ऽन्यदा ॥ ९ ॥

दीक्षाकालादन्यतान्ते यद्यपि प्रायणीयादिकं तथाप्य-
दृष्टार्थं जागरणं प्रमद्भान् सिध्यतीति चेत् । न । तस्य
रक्षार्थत्वात् । ततः कालान्तरे पृथक् कर्त्तव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रद्वयोः श्रुतेः सिद्धिरुक्तमोक्त्या पृथगभवेत् ॥ १० ॥

वरुणप्रधाक्षेप, अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रे-
ष्वेकेनैव पठप्रमानेषुभयोरर्थात् श्रुतिसिद्धिस्तन्त्रमिति चेत् ।

न । निर्वपामीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्यभावात् ।
तस्मादुभयोः पृथक् पाठः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वास्ति तत् ।

चोदकान्नास्ति सीमिक्यविहारेण धृतत्वतः ॥ ११ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्त्तव्यं चोदकप्राप्तत्वादिति
चेत् । न । अग्निधारणार्थमन्वाधानं तत्धारणं दीक्षणीया-
दिभ्यः प्राचीनेन सीमिकेनेव विहरणेन सिद्धन्तस्मादन्वा-
धानं नास्ति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

व्रतोपायनमेष्वस्ति न वा चोदकतोऽस्ति तत् ।

उपेतस्या परित्यागे विरोधान्नास्ति तत् पुनः ॥ १२ ॥

सत्यवचनव्रतचर्यादिसङ्कल्परूपं व्रतं सीमार्थं पूर्वमुपे-
तम् । तच्चासीमसमाप्तिर्न परित्यक्तव्यम् । तत्र पुनरुपायनं
वितुध्यते । अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्ययमुपायनमन्तः ।
न हि चर्यमाणव्रते चरिष्यामीति प्रयोगः सम्भवति ।
तस्मात् प्रसङ्गसिद्धं व्रतम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

परिश्रहाय देवानामन्वाधानं भवेन्न वा ।

असिद्धत्वात् भवेत् मैवं वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥ १३ ॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात् सिध्यतु नाम देवता-
परिश्रहार्थन्त्व सिद्धत्वात् पुनः कर्त्तव्यम् । अन्वाधानमन्त्रस्य
देवतापरिश्रहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराच्चायते । ममान्
वर्चोविहवेष्वस्त्वित्यग्निं गृह्णातीति । नैतद्युक्तम् । देवता-

रियहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात् । तथा च श्रूयते । आम्ना वै-
ष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवमो देवानां
विष्णुः परमो यद्दाम्ना वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति ।
देवता एवोभयतः परिगृह्य दीक्षत इति प्रधानदेवताना-
मेवात्र परिग्रही नाङ्गदेवतानामिति चेत् । एवमपि विश्व-
देवतापरिग्रहेण सर्वदेवतापरिग्रहः सिध्यति । विश्वशब्दस्य
सर्वशब्दपर्यायत्वात् । तस्मान्न पृथगन्वाधानम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

पत्नीसन्नहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवासोधारणयोर्गोक्तबन्धेन सिद्धिन ॥ १४ ॥

यद्यदृष्टार्थं बन्धः यदि वामो धारणं दृष्टप्रयोजनम् ।
तदुभयमपि सौमिकेन योक्तबन्धेन सिध्यति । योक्तृणि
पत्नीं सन्नहतीति सोमं विधीयते तस्मात् प्रमङ्गसिद्धं पत्नी-
सन्नहनम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

आरण्यासनमवास्ति चोदकप्राप्तितो यदि ।

इत्यर्थत्वेन तत्सिद्धं सोमप्रोक्तासवः व्रतात् ॥ १५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

यजमानगता भक्ष्या न सन्धारणवद् यदि ।

न इत्यर्था इमे किन्तु कर्त्तव्याः प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥

इडाप्राग्विब्रभक्षाणां प्रतिपत्त्यर्थत्वं षष्ठे निरूपितम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

अन्वाहार्थ्याऽत्र दातव्या न वाद्यः सोममात्रगाः ।

शवादिदक्षिणाः यन्मानानस्यतरवर्जनात् ॥ १७ ॥

गौश्राश्वश्वेत्यादिदक्षिणाः प्रधानस्यैव न त्वङ्गानां
दक्षिणाः सोमस्येत्यभिधानात् । अत इष्टिषु चोदकप्राप्ती-
न्वाहार्या दातव्यः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विग् भक्षा निवर्त्तेरन् यद्यन्वाहार्य्यवन्न तत् ।

यजमानवदेतेषां कार्य्यत्वात् प्रतिपत्तये ॥ १८ ॥

इदञ्च प्रतिपत्त्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम् ।

अष्टदशाधिकरणमारचयति ।

नेतासु वरणं होतुरस्ति वा नत्यभावतः ।

नास्यन्वाहार्य्यवडर्मं कृत्वाऽत्रोष्टिवद् भवेत् ॥ १९ ॥

यथैता स्त्रिष्टिषु पृथगानत्यभावादन्वाहार्य्या नास्ति ।
तथा होतुर्वरणमपि नास्तीति चेत् । न । वरणस्य धर्मार्थ-
त्वात् । दर्शपूर्णमासेऽष्टावपि धर्मार्थमेव वरणम् । वर-
णात् प्रागपि सामिधेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वान्न हि प्रवृत्तस्य
पुनरानतिः कर्त्तव्या । तस्मात् प्रकृताविवात्वापि धर्मार्थ-
मेव वरणं कार्य्यम् । नत्वानत्यर्थेन क्षौमिकवरणेनास्य
प्रसङ्गसिद्धिः ।

एकोर्नावंशाधिकरणमारचयति ।

आतिथ्यादिगते बर्हिष्युक्षणादि पृथक् न वा ।

आद्यो तस्त्वयसङ्गत्वान्न प्रसङ्गा निवारणात् ॥ २० ॥

यदातिथ्याद्यां बर्हिस्तदुपसदान्तदर्शनीषोमीयस्येति
श्रुतम् । तच्च बर्हिस्त्रयाणां साधारणमिति चतुर्थे निरू-
पितम् । तस्मिन् साधारणे बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः

प्रतिकमं पृथगनुष्ठेयः । कुतः । तन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासम्भवात् ।
न तावत्तन्त्रमस्ति । दग्ग्यागत्रयवदेककालीनत्वाभावात् ।
नापि प्रसङ्गः । एकस्य तन्त्रमध्येऽन्ययोरपठितत्वादिति
प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिष एकत्वात् सकस्त्रीक्षणादिभिः संस्कारे
पुनः • प्रोक्षणाद्यपेक्षी नास्ति । ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्या-
दातिथ्यायां कार्य्याः । तत उपसत् स्वग्नीषोमीये च प्रसङ्ग-
सिद्धिर्न निवारयितुं शक्यते ।

त्रिंशत्प्रोक्षणाभिरुचयति ।

तत्र स्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गो यदि वा भिदा ।

आद्यः प्रोक्षणावन्मैवं देयस्तरणभेदतः ॥ २१ ॥

तस्मिन्नातिथ्या बर्हिषि जर्षाम्बदसन्वास्तृणामौति य
आस्तरणमन्त्रस्तस्याग्नीषोमीये प्रसङ्गसिद्धिः स्यात् । प्रोक्ष-
णादौ तद्दग्गनादिति चेत् । मैवम् । आतिथ्यायाः प्राग्बर्हि-
ष्यः । अग्नीषोमीयस्त्रीक्षरवेदिः । ततो देयभेदेन स्तरण-
भेदे सति तत् सत्रिपातिनो मन्त्रस्याप्यावर्त्तनीयत्वात् ।

एकत्रिंशत्प्रोक्षणाभिरुचयति ।

सत्राङ्गे हरषे मन्त्रा वावर्त्ती किं न वाचिमः ।

पूर्ववन्नेदृशं कार्य्यं प्रकृतौ तदभावतः ॥ २२ ॥

आतिथ्यादेये सस्तरणं बर्हिः सवाग्नीषोमीयदेये यदा
नीयते तदा सन्नयने हरषे चेन्द्राण्यसन्नहनं वृहस्पते-
र्मुर्ध्ना हरामीति यो मन्त्रो तौ स्तरणवदावर्त्तनीयार्वाति
चेत् । मैवम् । प्रकृतौ लवनदेयादानयने कार्य्यं तौ
मन्त्रौ दृष्टौ न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यामयने । अतोऽ-

अत्रापि प्राग्वांशादुत्तरवेदिं प्रत्यानयने तौ मन्त्री न चोद-
कात् प्राप्तः ।

इति माधवौये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दादशा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्वार्थी वेदिकार्थी वा विहारः शक्तिमत्वतः ।

आद्यः प्रत्यक्षवचनेर्निराकाङ्क्षत्वतोऽन्तिमः । १ ॥

विहारो गार्हपत्यादिस्त्रिविधोऽग्निः स च शक्तत्वात् लो-
किकदहनपचनवेदिकाग्निहोत्रादिव्यवहारार्ह इति चेन्नै-
वम् । गार्हपत्ये हवींषि अपयन्ति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं
पचत्या हवनौये जुहुतीत्ये तादृशैः प्रत्यक्षवचनेर्निरा-
काङ्क्षाणां गार्हपत्यादीनां लौकिकत्वायोगात् । तस्मा-
दग्निहोत्रादिवेदिकार्थो विहारः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सवनीये पुरोडाशोऽतिदिष्टो नोत विद्यते ।

अन्यैः पिधानतो न स्याद्देव संस्कृतये भवेत् । २ ।

अग्नीषीमीये पशौ विहितो यः पुरोडाशः सच्छिद्र-
पिधानार्थः । सुषिरोह वा एतर्हि पशुर्वर्हिषपामुतिव-
दतिथद् व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपि हित्वाज्यच्छिद्र-
ताया इति श्रुतेः । स च पुरोडाशः सवनीये पशौ चोदक-
प्राप्तोऽपि न कर्त्तव्यः । सवनीयेर्विहितैरेव पुरोडाशस्त-

च्छिद्रपिधानांदनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते-
ऽपिहित्वा अच्छिद्रताया इत्युक्तत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
पुरोडाशस्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमे पाटे
निरूपितम् । पिधानवाक्यं त्वर्थवादः । तस्माच्चोदक-
प्राप्तः पुरोडाशः कर्त्तव्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सवनीये पुरोडाशे स्यादाहुतिर्हविष्कृतः ।

न वातिदेगात् स्यात् मैवं पश्वाह्वानात् प्रसक्तिः ॥३॥

पशौ कृतेन हविष्कृटाह्वानेन पुरोडाशादिष्वपि प्रस-
क्तत्वात्तस्माद्धानम् । यद्यप्यौषधार्थं हविष्कृटाह्वानं पशौ
नास्ति तथाप्येषा कृत्वाचिन्तासु ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अस्याहुतिरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैव मनिवृत्तेः पुराऽस्यतेः ॥ ४ ॥

तृतीयसवने ये सौम्य चर्वाद्यस्तेषु हविष्कृटाह्वानं
पुनः कर्त्तव्यम् । सकृदाहुतायास्तस्याः पशुपाके निष्यन्ते
मति निवृत्तत्वादिति चेत् मैवम् । प्रकृती पद्भ्यामंयाजभ्य
ऊर्ध्वं हविष्कृतः पद्भ्या उत्यानं वाक्येन विहितम् । पशा-
वपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्य
चर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

निशि यज्ञे दर्शतन्त्रबोतास्वेतन्न दार्शिके ।

तन्त्रमध्ये विध्यभावादस्त्वर्थात्तद्विधानतः ॥ ५ ॥

अग्नेरक्षीघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो रक्षीभ्यो
 विभीवादिति विधायेदमान्नातममावास्यायां निशि ८ जे
 त्वे तस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रं न प्रसन्त्यर्ष । कुतः ।
 दर्शकर्मणस्तन्त्रमध्येऽस्य रक्षीघ्नस्य विध्यभावात् । यत्
 अत्रामावास्यायामितिपदं तत्कालपरम् । कर्मपरत्वे लक्ष-
 णापत्तेः । अतो न वाक्यास्तन्त्रमध्ये विधिः । प्रकरणन्तु
 भिद्यते । काम्येष्टि काण्डे एतस्य पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 माभूदाक्येन प्रकरणेन वा तन्त्रमध्ये विधिः । तथाप्यमा-
 वास्याकाले दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणा
 यागोऽर्धवशाद्दर्शकर्म तन्त्रमध्यपाती भवति । तस्माद्वास्ति
 प्रसङ्गसिद्धिः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

आरम्भणीया सौर्यादी नो तस्यान्न प्रयोगवत् ।

क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रमे आरम्भणीया
 न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्णीतम् । आदी कृतस्य कर्त्त-
 संस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वात् यथा न प्रयोगान्तर
 आरम्भणीया तथा यावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपाति-
 नीनां सौर्यादिविज्ञतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः ।
 दर्शपूर्णमासा वा रप्स्यमाना इत्युक्तत्वात् क्रत्वर्था हि सा
 न तु प्रयोगार्था । क्रत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । ततः
 प्रयोगान्तरे वैषम्यात् सौर्यादौ सा कर्त्तव्या । न याव-
 ज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं कर्त्तधर्मत्वेन द्वितीये निर्णीतत्वाद्दतो
 नोक्तरक्षीघ्नन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मान्नास्त्वत्र प्रसङ्गः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

या पञ्चदशरात्रस्य सुब्रह्मण्यायकालगा ।

आग्नेयी स्यात् किमैन्द्री वा प्रथमाहानुगुण्यतः ॥ ७ ॥

आग्नेयी प्रथमं, चाहो विरोधानुदयादलो ।

न बह्वनुगद्वाट्टैन्द्रीकुलार्थत्यागनीतितः । ८ ॥

पञ्चदशरात्रव्याग्निष्टुत्प्रथममहस्तस्यैकाहरूपोऽग्निष्टुत्-
प्रकृतिस्तत्रोपसत्कालीन सुब्रह्मण्याहानार्थमियमाग्नेयी
विहिता । तदेतद्विकृतिरूपे प्रथमेऽहनि चोदकतः
प्राप्नोति । इतरेषु चतुर्दशस्वहःसु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणैन्द्री-
प्राप्ता । उपसत्कालीन सुब्रह्मण्याया अहर्गणेषु तन्म
निर्णीतम् । तथा सत्यत्रोपसत्कालीन सुब्रह्मण्यायामा-
ग्नेयैः कलहप्राप्रावमञ्जातविरोधितया प्रबलस्य प्रथम-
स्याह आनुगुण्येनाग्नेयी सर्वत्र कार्यति प्राप्ते ब्रूमः ।
बह्वनामङ्गामनुगुण्यैन्द्री कार्य्या । त्वजेदेकं कुलस्यार्थं इति
न्यायेन बहुत्वमिति प्रावस्यकारणम् । इदमेवाधिकरणं
वार्त्तिककाराभिनतेनोदाहरणेन रचयति ।

सप्तयागसमूहस्य वृधन्वत्या वृचावत ।

वार्त्तन्नप्रावाज्यभागार्थं प्रथमत्वाद्दधीन्द्रयोः ॥ ९ ॥

दर्गधर्मातिदेशेन प्राप्त आदोऽन्तिमो यतः ।

घृतमध्वाप इत्येषां बह्वनां बलिती चिता ॥ १० ॥

कास्येष्टि काण्डे श्रूयते । अग्नेयेदात्रे पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेद्विन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधि-
मधुघृतभायोधानास्तत्संसृष्टं प्राज्जुपत्यं पशुकामं इत्येतेषाञ्च
सप्तयागानां प्रयोगैश्चादाज्यभागौ तन्म गानुष्ठेयी । तेष्वै-

न्द्रयाग ऐन्द्राग्निविक्रतिः । दधिशागः सान्नाय्यविक्रतिः ।
 तद्भयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशादान्वभागवोः पुरोऽनु-
 वाक्ये वृधन्वत्या वृची प्राप्नुतः । मधुष्टतमापं इत्येतत्
 द्रव्यकास्तयोयागा उपांशुयाजविक्रतयस्त्रितयानुसारेण
 पूर्णमासधर्मातिदेशाद्दार्ढ्येण वृची प्राप्नुतः । तत्रैन्द्रयागः
 प्राजापत्ययागात् पूर्वं पठितः । दधिद्रव्यञ्च मधुष्टतोदक-
 द्रव्येभ्यः पूर्वं पठितम् । अतः । प्रागभ्याम् वृधन्वत्याविक्रति
 प्राप्ते ब्रूमः : यद्यपि धर्मा मुख्यस्य प्रथममवगम्यते ।
 तथापि भूयसामनुग्रहाय पश्चादाध्यते तस्माद्दार्ढ्येणै ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आग्नावैष्णवसारस्वतयोरिच्छाथ मुख्य गम् ।

आद्यो नियामकाभावादन्यः प्राथम्यतो भवेत् ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वतीमाज्यस्य
 यजेतति श्रूयते । तत्राग्ना वैष्णवस्य ऐन्द्राग्निविक्रतित्वेन
 सारस्वताज्यस्य हीपांशुयाजविक्रतित्वेन पश्चात्तेन पूर्व-
 वनियामकस्य बहुत्वस्याभवादिष्टयाज्यभागमन्त्रविक्रतो
 नियामकाभावादिति चेत् । मैवम् । आग्नावैष्णवस्य प्रथ-
 मपठितत्वेन मुख्यत्वात् तज्जमनुष्ठानं युक्तम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

य इच्छा पशुनेत्यादी दीक्षाकालोऽथ सोमकः ।

आद्यः प्राथम्यतो मैवं प्रधानस्य बलित्वतः ॥ १२ ॥

दीक्षापर्वणि वा सुत्या दीक्षा स्यात् प्रथमत्वतः ।

सुत्या प्राधान्यतोऽन्या तु शेषत्वात्पक्ष्यते ॥ १३ ॥

य इच्छा पशुना सोमैः वा यजेत सोऽमावास्यायां

पौर्णमास्यां वेति श्रूयते । तत्राहभूताया दीक्षणीवेष्टिः
 प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिनं वचनाद् भासते
 तच्च विक्रमम् । एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमी प्रमृत
 इत्युपसद्विस्तयोर्मध्ये व्यवधानावगमात् तत्र पूर्वोक्ताम्बावे-
 ष्यावन्वायेनेष्टिः प्रथमपठितत्वाद्दीक्षणीवेष्टिः पर्वण्यनुष्ठेया ।
 तदनुसारेण द्विनान्तरेषु सुत्याया उत्कर्षे इति प्राप्ते
 क्रमः । प्रधानत्वात् सुत्यैव द्यौःऽनुष्ठेया । तदनुसारेण
 शेषभूता दीक्षा दिनान्तरेऽपकथ्यते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

पञ्चमपरिधी स्वोद्यधर्मा बद्धा द्विधर्मत्वा ।

सुख्यत्वादादिमोऽस्यः स्यान्नियोजनविधानतः ॥ १४ ॥

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु परिधी पशुं नियुञ्जीतेति
 श्रूयते । तत्र संमार्गादयः परिधिः स्वकीयधर्मास्त एव
 सुख्यत्वात् तस्मिन्ननुष्ठेया न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्माः ।
 तेषां परिधिं प्रति असुख्यत्वादिति प्राप्ते क्रमः । यथाग्नि-
 परिधानार्थत्वेन मार्जनादीनां परिधिधर्माणाम् अग्न्यनं
 तथा यूपकार्यं नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां
 प्रोक्षणादीनामप्यग्न्यनं युक्तम् । ततो द्विधर्मत्वम् ।

एकादशमाधिकरणमारचयति ।

विराधितक्षणाद्यत्र कार्यं नी वा यतो यजो ।

यूपाः सन्तिस्ततः कार्यं न तद्द्रूपोपमर्दनात् ॥ १५ ॥

त्वक्सहितत्वशवानत्वादयः परिधिधर्माः । तेषां वि-
 धीधिनस्तक्षणीच्छ्रवणादयो यूपधर्माः । ते च यागे
 प्रत्यासन्नाः । यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्त्तमान-
 त्वात् । त्वक्सहितत्वादयस्तु न । यागनिष्पादकं हविः

हविषामाधारोऽग्निः । अग्ने रङ्गं परिधिः । परिधी च
वर्त्तमानत्वात् । तस्मात्तक्षणादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः ।
तक्षणादिना परिधिस्वरूपे मर्द्दिते सति कुत्र पशुनियो-
जनं क्रियेत । तस्मान्न कार्याः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

सवनीयपुरोडाशाः प्रातः सवनगास्त्रयः ।

सवनीयपशुस्तत्र तन्त्रित्वं किं विकल्पते ॥ १६ ॥

पशोरिवेति नियमो हेत्वभावाद्विकल्पते ।

पुनः प्रेषात् स्वरुप्राप्ता पशोरिव हि तन्त्रिता ॥ १७ ॥

यदीयतन्त्रमध्ये अर्थान्तरं सतन्त्री । अर्थान्तरं प्रसङ्गि ।

तथा सति प्रातःकालीनसवनीयपुरोडाशानां सवनीय-
पशोश्च मध्ये तन्त्रित्वमस्यैवेति नियमे हेतुर्नास्ति । उभ-
यत्र प्रत्यक्षसाङ्गीपदेशाभावाच्चोदकप्राप्तेश्च समानत्वान्माध्य-
न्दिनद्वितीयसवनगतानां पशुतन्त्रमध्ये उपक्रमात् प्रस-
ङ्गित्वमेव न तु तन्त्रित्वमिति निश्चितं शक्यते । पशोः
प्रातःकालीनानां पुरोडाशानां चोपक्रमे पौर्वापर्यं न
ज्ञायते । तस्माद्विकल्पेन तन्त्रित्वमेवं प्राप्ते ब्रूमः । सव-
नीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रेषमन्त्रे पाठविकारः
प्रत्यक्षमात्रायते । अयं यजमान इति पाठस्थायं सुन्वन्
यजमान इति विगेषितत्वात् । तथा सोमान्ते स्वरोः
प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमात्रायते । संस्थिते यज्ञं प्रस्तरं प्रह-
रति स्वरं वा यज्ञवैशसायेति । तस्मात् पशुस्तन्त्री ।
पुरोडाशानान्तूपक्रमात् पश्चाद् भावित्वाभावेऽपि समाप्ति-
पूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपातित्वात् प्रसङ्गित्वम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

प्रकृतिर्विकृतिर्वास्या तन्निष्णी प्रकृतिर्यतः ।

नित्या सा उपरिष्ठाङ्गा मैवं कामबलित्वतः ॥ १८ ॥

य इत्यां पशुनेत्यादिशास्त्रात् प्रकृतिविकृत्यार्नित्य-
काम्येष्ट्योः पवंश्येव्यनुष्ठेयतया सह प्रयोगं सति यावज्जी-
वकर्त्तव्यत्वाद्ङ्गीपदेशयुक्तत्वाच्च पञ्चला प्रकृतिर्देशपूर्वमासे-
ष्टिस्तन्निष्णी । जीवनमध्यपतितत्वाच्चोदकप्रवृत्तिरुपदेशोप-
सत्त्वाच्च दुर्वला सौर्यादिविकृतिः प्रमाङ्गनाति प्राप्ते तृमः ।
कामस्य शीघ्रं प्रवर्त्तकत्वादनुष्ठानं प्रबला विकृतिरेव
तन्निष्णी । यद्यपि विकृतिरेकाहकाला प्रकृतिर्द्वैहकाला
तथापि सह प्रयोगं कृत्वापि चिन्तितम् :

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

वर्हिराययणे किञ्चित् प्रसूनं वा बहुत्वतः ।

प्रशम्याच्चान्निर्णयमेव सर्तोपात कांस्यर्भाजिवत् ॥ १९ ॥

एन्द्राग्नवैश्वदेव व्यावा पृथिवीया यागी आययणष्टौ
प्रयुज्यन्ते । तत्रेन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्वर्हिर्मात्रं चोदकप्राप्तम् ।
तत्प्रकृती वर्हिर्विशेषस्यानुक्तत्वात् । व्यावा पृथिव्ये न
स्वप्रकृत्यनुसारणं प्रसूनं वर्हिरितिदिशति । प्रसूनं पुष्यितं
लूनशिषान गृत्वात् पुनरुत्पन्नं वा । तत्राययणे यत्किञ्चिद्
वर्हिर्मात्रं कर्त्तव्यम् । एन्द्राग्नवैश्वदेवयोरनेकत्वेन प्राथ-
म्येन च तद्वानुगुण्यस्य न्याय्यत्वादिति प्राप्ते तृमः । वर्हि-
रन्तरस्वीकारे व्यावा पृथिव्ये प्रमाणप्राप्तः सूतत्वनिर्णयमा
लुप्यत । प्रसूनस्वीकारे चेन्द्राग्नवैश्वदेवोरानं किञ्चित्
लुप्यतः तस्माद्ङ्गीपद्य कांस्यर्भाजिन्यायेन प्रसूनमेक
कर्त्तव्यम् । मिथस्य कांस्यनीत्रद्वयमस्ति गुरोन् तत्रास्ति-

तयोः सहभोजने यद्योपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य व्रतमलो-
पयितुं कांस्यमाद्रिवते तथात्रापि द्रष्टव्यम् ।

पञ्चदश्याधिकरणमारचयति ।

द्यावा पृथिव्यस्तन्त्री स्यात् सर्वं वा तन्निर्णोऽग्निमाः ।

प्रैषन्यायात् प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ॥ २० ॥

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात् समाश्रितम् ।

तन्त्रित्वनियतो ग्रक्तं नातः सर्वेऽप्यतन्त्रिणः ॥ २१ ॥

यथा मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रविकारः पशुसम्बन्धी सन्
पशोस्तन्त्रित्वमापादयति तथा प्रसूनत्वं द्यावा पृथिव्य-
सम्बन्धित्वात् द्यावा पृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति
प्राप्ते ब्रूमः । उक्तप्रैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः । इदं प्रसू-
नत्वमतिदिष्टत्वात् तन्त्रितामापादयितुं क्षमम् । न च
प्राबल्याभावे कथं तदा अपणमिति वाच्यम् । ऐन्द्राग्ना-
दिना सह विरोधाभावमात्रेण तदा अपणात् । तन्मादे-
कस्य तन्त्रित्वनियमाभावेनाग्नेयादिवत् सर्वेऽप्यतन्त्रिणः ।

इति माध्वीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

— ६ —

अथ तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

त्वन्वाससोरष्टरात्रे विकल्पो नियमोऽथवा ।

समुच्चथो वा नामातिदेशसाम्याद्विकल्पते ॥ १ ॥

मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्वास एव बहुत्वतः ।

योग्यत्वेन व्यवस्थायामुभयोः स्वात् ससुच्चयः ॥ २ ॥

अष्टरात्रे विश्वजित् प्रथममहः । तस्मिन् प्रकृतिभूता-
टेकाहाद्विश्वजितः परिधानार्थोऽवत् स त्वक् प्राप्नोति ।
नाम्नातिदेशात् श्रवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्त इति
प्रकृती विधानात् । ततो ज्योतिर्नामकोऽभिप्लवः षडहः ।
तत्र प्रकृतेर्ज्योतिष्टोमादहतं वासी नाम्नातिदिश्यते ।
ततोऽभिजिदष्टममहस्तत्रापि चोदकाहासः प्राप्नोति । तत्र
द्वयोर्नामातिदेशयोः समबलत्वादष्टस्वहसु त्वग्वासी
वेच्छया विकल्पप्रत इत्याद्यः पञ्चः । विकल्पस्याष्टोपत्वा-
न्निश्चय इति द्वितीयः । तत्रापि विश्वजितः प्राथम्येन
प्रबलतया त्वर्गवेत्यपरः पञ्चः । इतरूपमङ्गा बहुत्वेन
प्रबलतया वाम एवेत्यपरः पञ्चः । कोपोनत्वे वानो
योग्यम् । त्वक् तु प्रावरणि योग्या । तस्मात् सर्वानुयाजक-
त्वेन समुच्चयनात्र प्रसङ्गी उपोद्धत इति राजान्तः ।

। इतोऽर्थाधिकरणमारचयति ।

स्वाधस्य मनुनिर्वापिष्वस्ति नो वा बहुत्वतः ।

अस्ति भव तस्मिन्त्ये विहितत्वात् प्रसङ्गिता ॥ ३ ॥

अग्नीं श्रूयते । अग्नीषोमोऽस्य पशुपुरोडागमनुदेव
सुवां हवींषि निवपतीति । तत्रै हविषामष्टानां बहुत्वेन
पुरोडागाद् बलवत्वात्तन्वित्वम् । ततः स्वधर्मा एव ते अनु-
ष्टयाः । ननु पुरोडागधर्मैः प्रसङ्गसिद्धिरिति चेत् ।
मेवम् । प्रत्यक्षेण पुरोडागतन्वमध्ये विधानेन प्राप्तस्य
प्रसङ्गत्वस्य युक्तिमात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् स्वाधस्य
नास्ति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

ऋजुत्वादय आधारे विकल्पन्ते न वागिसः ।

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात् सम्भवतीऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराकाशवते ऋजुमाधारवति सन्ततमा-
धारयत्वूर्ध्वमाधारयतीति । तेषामृजुत्वादीनामाधारोप-
कारद्वारा कार्यस्यैकत्वादिकल्प इति चेत् । मैवम् । दृष्ट-
द्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात् सहानुष्ठानसम्भवाच्च कि-
कल्पो न ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयो यवत्रीह्योर्विकल्पो वात्र पूर्ववत् ।

आद्यो मैवं निरपेक्ष्याददृष्टाभेदतीऽन्तिमः ॥ ५ ॥

अष्टदीपनिदानविकल्पपरिहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय
च समुच्चयः स्याद्व्याधारधर्मवदिति चेत् । मैवम् । अदृ-
ष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तर्ह्यस्तु दृष्टभेद इति चेत् ।
एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरिणान्यस्य कार्यस्यादर्शनात् ।
न च पेषणादो दृषदुपलक्ष्यैरिव समुच्चयः महानोयः । तद्वत्
परस्परमापेक्षत्वाभावात् । अत एव व्रीहिभिर्यजित्वत्र
निरपेक्षाणां व्रीहीणां यागसाधनत्वं विधीयते । एवं
यवैर्यजित्वत्रापि तस्मादिकल्पः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वैश्वानरे पाथिक्तते साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात् समाधये । ६ ।

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः ऋदाविदननुष्ठाने प्राय-
श्चित्तं श्रूयते । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्मावास्यां

.षीर्षमासीं वातिपात्य अग्नये पथिकृतं पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद् यो दर्शपूर्णमासवाजी सन्नमावास्यां षीर्षमासीं
वातिपातयेदिति च । अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजनाभावाद्दृ-
ष्टार्थसुभयं समुच्चयानुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् । यज्ञवै-
गुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षगोत्रींश्चयववद्वि-
कल्पः । एवसृज्यजुः सामविहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्या-
चरणाद्वा यज्ञवैगुण्यमात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि
प्रायश्चित्तानि विहितानि । भृ.स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्
भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नेौ जुहुयात् स्वः स्वाहेत्याहवनाये
जुहुयादिति । तान्येतानि विकल्पान्ति प्रत्येकं वैगुण्य-
समाधानक्षमत्वात् ।

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

भिन्नस्कन्नादिर्हामाटेर्विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववत् मैवमदीपे विहितत्वतः ॥ ७ ॥

यज्ञपात्रभेदनद्विविस्कन्दनादिनिमित्ते श्रूयते । भिन्न-
जुर्होतोत्यादि । तत्र वैगुण्यसमाधानार्थत्वात् पूर्ववद्विकल्प-
इति चेत् । मैवम् । दोषसंयोगमनुपपन्नस्य भेदनादिनिमि-
त्तमुपजीव्य विहितत्वात् । अतो नैमित्तिकानामिव केषां
प्रयोगवचनं परिगृहीतत्वेन समुच्चयः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अनध्याये मन्त्रराठः क्रतो नास्तीति वा न मः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रा निषेधतः । ८ ॥

पर्वणि नाध्ययमिति निषिद्धत्वादनध्याये क्रतुप्रयोगे
मन्त्रराठो नास्तीति चेत् । निषेधस्य यज्ञाध्यापनविषय-

स्वने क्रतुप्रयोगे तद्विषेधाभावात् । तस्मात् क्रतावनः
ध्यायेऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात् प्रावचनिकोऽथवा ।

ब्राह्मणोक्तेरादिमौन्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः ॥ ८ ॥

तत्तच्छाखायां ब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्त-
भाचार्यैः । छन्दोगबहुधाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।
उच्यन्तीचस्वरं प्राहुः सर्वेर्भाषिक उच्यत इति । सोऽयं
भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । ब्राह्मणेनीकत्वान्मन्त्र-
विनियोगस्य लिङ्गिन सिद्धत्वात् स्वरविशेषविधानाय
ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयते इति प्राप्ते ब्रूमः । न हि ब्राह्मणे
मन्त्रः पठ्यते । किन्तु पठनसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकार्ण्डसमुत्-
पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमस-
दृशानि कानिचिद्द्वाराण्युच्चार्यन्ते इमामगृभ्णन् रथनाम्-
तस्त्वेष्वभिधानीमादक इत्येवमेवाभिप्रायं व्योतयितुं क-
विच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते । तद्यथा । सावित्राणि जुहोति
प्रभृत्या इति यत्र लिङ्गसिद्धौ विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनु-
ष्मदकमसु । तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ प्रयोक्तव्यः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यं भाषिकोऽथवा ।

आद्योऽन्य मन्त्रवत् त्रैवं स्वरान्तरविवर्जनात् ॥ १० ॥

वानस्पत्योऽसीत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नस्तं प्रोहे-
द्वार्मस्यत्योऽसीत्याम्नानात् । न चास्य मन्त्रस्य कश्चित् प्राव-
चनिकः स्वरोऽस्ति । तस्मान्भाषिकः स्वरः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

यदा कदाचिन्नन्तान्ति वा कर्मानियमाहुवेत् ।

आद्यो मेवं कृत्स्नजन्यमृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

इषेत्वेति मन्त्रः । शाखाच्छेदने करणम् । इमाम्
गृभ्णन् रयनामृतस्येति रयनादाने इत्यादि मन्त्रेषु बहुधा
संशयः । किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यं उतसाम् गृभ्णन् रय-
नामृतस्येत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले किं
वा यस्य कस्यचित्पदस्य काले आहोस्विन्नन्तात् प्रथवा
किञ्चित्कालं विलम्बेति । तत्र नियामकाभावा यदा
कदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः । कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थोच्चारणं कर्म-
णोऽङ्गम् । तच्च समाप्तेः पूर्वं नोदेति विलम्बे तूपमत्रं
स्मरणं विनश्यति ; ततः परिशेषान्त्वान्ति कर्म सन्नि-
पतेत् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

मन्त्रादौ किं वर्साधारा मन्त्वान्ते वात्र संस्थिते ।

आद्यहोमेषु मान्तल्याद् द्वादशान्तेषु तद्वृत्तिः ॥ १२ ॥

अग्नौ किञ्चित् कर्म विहितम् । मन्त्रतां वर्साधारां
जुहोतीति । तत्र सान्तत्यमविच्छिन्नत्वम् । तच्च कर्म-
मन्त्रयोः सहोपक्रमे सति उपपद्यते । तस्मान्मन्त्रादौ कर्म
सन्निपात इति प्राप्ते ब्रूमः । तस्मिन्वर्साधाराख्ये कर्मणि
द्वादश द्वादशानि जुहोतीति श्रुतम् । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः
सम्पाद्यनेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशं तद्यथा वाजस्य मे प्रस-
वस्य मे प्रयतिष्य मे प्रसितिष्य मे धीतिष्य मे क्रतुष्य मे
स्वरस्य मे श्लोकस्य मे श्रावस्य मे श्रुतिष्य मे ज्योतिष्य मे

सुवश मे इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्रशक्यैरेकाहुतिर्हीतव्या ।
 ईदृशा उत्तराहुतयः प्राणश्च मे अपानश्च मे इत्यादिभिर्नि-
 ष्याद्यन्ते । एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये विलम्बाभावः
 सान्तत्यम् । नतु मन्त्रकर्मणीः सहीपक्रमः । तस्मात् पूर्व-
 न्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

आधारे मन्त्रसान्तत्यं धारा वा सन्तताग्रिमः ।

कर्मैकत्वान्नाज्यधारा नैरन्तर्यस्य मन्त्रवात् ॥ १३ ॥

सन्ततमाधारयतीत्यत्र पूर्ववद्वाहुतिर्नैरन्तर्यं न भवति ।
 आहुतैरेकत्वात् । अतो मन्त्रसाहित्यस्यैव सन्ततशब्दार्थ-
 त्वात् । मन्त्रादी कर्मोपक्रम इति चेत् मैवम । चार्थ्य-
 माणाज्यं विन्दुर्नैरन्तर्यस्य शब्दार्थत्वात् । न च श्याजा-
 न्याहुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयं तत्र विच्छिद्य
 विच्छिद्यं विन्दुपातैऽपि कर्मवैकल्याभावात् । अत्र तु न
 तत्रेति वैषम्यम् । तथा सत्याधाराय यद्वाज्यं जुह्वां गृहीतं
 तत् सर्वं शनैरविच्छेदे नाहवनीये पातयेदिति सन्ततश-
 ब्दार्थः । यदि मन्त्रकर्मणीः सहीपक्रमः स्यात् तदानीमनेन
 मन्त्रेणेति तृतीया श्रुत्योक्तं पूर्वकालत्वलक्षणं मन्त्रस्य कर-
 णत्वं हीयेत । तस्मात् पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

पूषार्थकार्यमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना ।

आद्यः शक्यत्वतो मैवं मन्त्रान्ते सन्निपाततः ॥ १४ ॥

पुरोडाशविभागे त्रयो जन्त्राः श्रुताः । पूषावां विभ-

ने । तत्र विभाज्यत्विति । तत्र

शिवित्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । प्रथममन्त्रान्ते कर्मसंबः
सन्निपाते सति मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात् । तस्मादिकल्प ।
ब्रीहियवयोनिणीतस्यैव विकल्पस्यायं प्रपञ्चः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

चतुर्भिरभिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्प. पूर्वैवस्यैवं समूहे करणत्वतः । १५ ॥

अन्तो श्रूयते । चतुर्भिरभिमादत्त इति । पूर्वोक्त-
विभागमन्त्रवत् प्रतिमन्त्रं पृथकरणं नास्ति । चतुःसंख्यया
सह समूहे करणत्व प्रतीतेः । तस्मात् मन्त्रान्ते कर्मसंबिः
पातस्य बाधेनैव समुच्चयः स्यात् । न च पूर्वस्यैकैकस्य
मन्त्रस्यान्ते सन्निपातो न स्यादिति शङ्कनीयम् । बाधे
निकसंख्यया न्यायमिदस्य तस्य बाधितत्वात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

प्रथमन्तो समुच्चये विकल्पो वा चतुष्टवत् ।

आद्य उक्तिद्वयास्यैवं समुच्चित्यानुदीरणात् । १६ ॥

सरूपथन्वेति पुरोडाशं प्रथयति चस्तो यज्ञपतिः
प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेन पुरोडाश-
प्रथने ही मन्त्री विनियुक्ती । तस्य च मन्त्रविनियोगस्य
मन्त्रलिङ्गेनैव सिद्धत्वाद् ब्राह्मणवचनद्वयं चतुः संख्यावत्
समुच्चये पर्यवस्यतीति चेन्नैवम् । तस्मिन् वचनद्वये
मन्त्रयोः परस्परनैरपेक्ष्य प्रतिभासेन समुच्चयस्यायुक्तत्वात् ।
अतो लिङ्गसिद्ध एवार्थोऽनूच्यत इति ब्रीहियववदिकल्पः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

उद्विवेक्यच्छ्रयस्विति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वे क्वादाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥ १७ ॥

यूपस्थोच्छ्रयणे करणभूत एषो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते ।
उद्विवं स्तभानान्तरिचं पृणपृथिवीमुपरेण वृंहंति उच्छ्री-
यमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्रा मन्त्रः पठ्यते । उच्छ्रयस्य
वचनस्य ते वर्ष्मन् पृथिव्या अधीति । अनयोर्मन्त्रयोर्द्वयौपो-
च्छ्रयमस्मारणमेकमेव कार्यम् । तस्माद्विकल्प इति चेन्नै-
वम् । करणमन्त्रः उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति ।
होत्रस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्योर्द्वयौपोच्छ्रयणं क-
र्त्तव्यमित्येवं स्मृतिं जनयति । तत्र स्मार्थ्यस्थोच्छ्रयण-
स्थे कत्वेऽपि कर्त्तव्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकार-
स्यान्यत्वात् कार्य्ये क्वाभावेन समुच्चयः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

उच्छ्रयस्य स सिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।

समुच्चयो वा कार्य्ये क्वादाद्योऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥ १८ ॥

उच्छ्रयस्वेत्यृगिका । स सिद्धस्य श्रूयमाण इति
द्वितीया । ऊर्ध्व ऊषुण इति तृतीया । ऊर्ध्वतः पाहीति
चतुर्थी । ता एताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठ्यन्ते
तासां यूपोच्छ्रयणकर्त्तव्यता स्मारणस्य कार्य्यस्यैकत्वा-
द्विकल्प इति चेत् । मैवम् । प्रथममन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृति-
वृत्तरोत्तरमनुस्मृतैः पृथक् प्रयोजनत्वात् । तस्मात्
समुच्चयः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशा-

ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सारस्वतीमनूच्येति विकल्पोऽथ समुच्चयः ।

जपैक्यादादिमोऽन्त्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः ॥ १ ॥

दीक्षितस्य वाङ्निगमनात् पूर्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते ।
सारस्वतीमनूच्ये वाग्यन्त्येति । एवमाग्ना वैष्णवी बार्ह-
स्पत्ये उदाहार्ये । अतएव सूत्रकारः । अथवैक्या माग्ना-
वैष्णवीं सारस्वतीं बार्हस्पत्यामुत्तमामनूच्ये वाग्यन्त्येति ।
तन्नामुवचनशब्दाभिधेयस्य जपकार्यस्यैकत्वाद् विकल्प-
इति प्राप्ते ब्रूमः । जपस्यादृष्टार्थप्रकारभेदे सति कार्य-
नानात्वात् समुच्चयः । एवं जपमन्त्रवत् स्तुत्याशीरभिधान-
मन्त्रेषु सजातीयैः समुच्चयो द्रष्टव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

इदं वादिद्वयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबीधनैक्यतः ॥ २ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रा-
वृहस्पतीत्यादिके याज्यानुवाक्ये द्विविधे आस्त्राते । तयोः
सारस्वत्यादिवत् समुच्चय इति चेत् मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य
देवताबीधनस्यैकत्वात् । तस्माद् विकल्पः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

पुरोऽनुवाक्यया याज्या विकल्पया वा समुच्चयः ।

पुरे वाद्यः समाख्यानाद् वचनाच्च समुच्चयः ॥ ३ ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद् याज्ययोषेया विकल्पः
तथैवैकयुग्जगतयोरिति चेत् । मैवम् । पुरोऽनुवाक्येति-
समाख्याया उत्तरकालीनयाज्या मन्त्रेष्वनुवचनेः । किञ्च

पुरोऽनुवाक्यामनूय यान्यया लुहीतीति प्रत्यक्षेण हविः
प्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात्
समुच्चयः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

क्रयणेष विकल्पः स्यात् साहित्यं वाग्निमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लाभाद्दशोक्तेश्च समुच्चयः ॥ ४ ॥

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणा-
तीत्यादिना बहूनि सोमक्रयसाधनानि द्रव्याख्याना-
तानि । तेषां कार्यैक्याद् विकल्प इति चेन्नैवम् । बहु-
र्द्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्याद्दशभिः क्रीणातीति संख्यो-
क्तेश्च समुच्चयः ।

षष्ठमाधिकरणमारचयति ।

गुदोपयजने किं स्याद् विकल्पोऽथ समुच्चयः ।

आद्यः स्यादर्थकर्मत्वान्न शेषप्रतिपत्तितः ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये गुदे नोपयजतीति श्रूयते । एकादश-
नेषु तच्चोदकप्राप्तम् । तत्रोपयजनस्यार्थकर्मत्वं गुदेनेति
तृतीया श्रुत्या प्रतीयते । तस्य चार्थकर्मण एकेन सिद्ध-
त्वादेकादशानां गुदानां विकल्प इति चेन्नैवम् । प्रयान्य-
शेषन्यायेन तृतीया श्रुतेर्विपरिणामे सति शेषप्रतिपत्ति-
संस्कारविधानात् । तस्मात् समुच्चयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

एका देया समुच्चयं विकल्पं वाद्य आनतेः ।

सौलभ्या दन्तिमो नैरपेक्ष्यात् संख्यान्तरादपि ॥ ६ ॥

आधाने श्रूयते । एका देया षट् देया द्वादश देया

इत्यादि । तत्र सीमकयन्यायेनानतेः सीलभ्यात् समुच्चय इति चेन्न । संख्यानां व्रीह्यादिवत् परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् समुच्चये श्रूयमाणाभिः संख्यान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्माद् विकल्पः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयो जाघनोनां न वाच्यो गुदवन्न तत् ।

प्रकृतौ नियमादर्शकमतीऽत्र तथा त्वतः । ७ ।

एकादशनाटिगणेषु जाघन्या पत्नी संयाजनं चीदक-
प्राप्तम् । तत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वाज्जाघनोनां गुदानामिव
समुच्चय इति चेन्नैवम् । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाज-
रूपेऽर्थकर्मण्याज्यजाघनोद्वये विकल्पेन विहिते ते चाभे
अग्नीषोमीयपत्नी चीदकेन प्राप्ते तत्र जाघन्यायां प्राप्तायां
पुनरपि जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति विहितम् । स च
पुनर्विधिः स्ववैयर्थ्यपरिहारायान्तिदेशप्राप्तमर्थकर्मत्वं वार-
यित्वा प्रतिकर्मत्वं प्रापयतीति पूर्वपक्षोक्तस्य विकल्पेनाति-
दिष्टाया जाघन्या नियन्तेन पुनर्विधेषपितायेत्वात्कार्य-
कर्मत्वं निवारणोद्यमिति भिन्नान्तर्नियमः । ततः प्रकृता-
वग्नीषोमीयपत्न्याऽर्थकर्मत्वेन विकल्पित्यर्थकर्मत्वादर्शक-
मण्यैकजाघन्या नियन्तेर्गुददृष्टान्तान्भवाज्जाघनोनां
विकल्पः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

नित्योखानी काम्यवृद्धिः संयुज्येताश्च बाधकः ।

कार्यभेदादादिर्मान्यः कामीनान्यः सञ्जनात् ८ ।

अग्निचयने कर्मण्युत्वां निष्पाद्य तस्या मुक्तायामग्नि-

भिंयते स नित्योऽग्निः । तत् प्रकरणे काम्योऽग्निः पठ्यते ।
 वृक्षायात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्यावदध्यादिति ।
 तत्र नित्यस्वाम्नेर्होमः कार्यः । काम्यस्य तु फलाय धार-
 णम् । अतः कार्यभेदात् समुच्चय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
 फलाय धृतनाग्निना होमस्यापि प्रसङ्गसिद्धेर्नित्यो बाध्यते ।
 तथा सति कामिनो बद्धन्तरमकामिनो नित्योऽग्निरिति
 व्यवस्थितो विकल्पः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

सोऽग्निराहवनीयो नो वाद्य आहुतियोगतः ।

अन्योऽन्याश्रयतो मैवं संस्काराच्चेन्न सोऽत्र हि ॥ ८ ॥

स पूर्वोक्तः काम्यो वह्निराहवनीयो भवितुमर्हति ।
 कुतः । तन्निवृत्तेनोयस्याहुतियोगस्य तस्मिन् सम्भवात् ।
 आगत्य ह्यतेऽस्मिन्नित्याहवनीयः । ह्यते चात्र काम्या
 हृतयः । तस्मादाहवनीय धर्माः गतश्चै धारणादयस्तत्र
 कर्त्तव्याः । ते च कल्पवृत्तकारेण दर्शिताः । नक्तमाहवनीयं
 धारयति नित्यो गतश्चै इति चेत् । मैवम् । अन्योऽन्या-
 श्रयत्वप्रसङ्गात् । सिद्धे ह्याहवनीयत्वे तत्र होमविधिः ।
 यदाहवनीये जुहोतीति सिद्धे ह्येमाधारत्वे पश्चादाहव-
 नीयादिकल्पनेति परस्तराश्रयत्वम् । यद्याधानसंस्कारादा-
 हवनीयत्वम् । तर्ह्येतास्य संस्कारस्याभावान्नाहवनीयत्वम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अस्वाधानादिनी वात्र सर्वशीघ्रत्वतोऽस्ति तत् ।

न संस्कृतस्थानपातान्नायनस्याप्यसम्भवात् ॥ १० ॥

अत्र पूर्वोक्ते वङ्गावाधानादिकमस्ति । कुतः । आधा-

नस्य सर्वकर्मशेषत्वात् । नैतद्युक्तम् । आधानादिभिः
संस्कृतं नित्यमग्निं बाधित्वा तस्य स्थानेऽवस्थितत्वेनाग्न्यु-
त्पादकसंस्कारानुपयोगात् । न च ज्वलतो वृक्षाद्यादा-
हृतस्यारणिमन्थनेनोत्पत्तिः सम्भवति । तस्मान्नास्या-
धानादि ॥ १०

एकादशाधिकरणमारचयति ।

धृतिर्विकल्पितोऽस्य किं वा नैवास्ति धारणम् ।

निषेधात् कल्पप्रविधितथायां न प्राप्तिवारणात् ॥ ११ ॥

अग्निचयने योऽयं नित्य उख्योऽग्निस्तस्य सावेकालिकं
धारणं विकल्पितम् । कुतः । विधिनिषेधयोर्भय्याः सद्भा-
वात् । प्रतिषेधस्तावदेवं युज्यते । न प्रतिममिदो यत्-
प्रतिसमिदो भ्राट्व्यमस्मिन् जनयेदिति । सोऽयं प्रति-
षेधः प्राप्तिमन्तरेणानुपपन्नः प्रापकविधिं कल्पयति ।
तस्माद्विकल्प इति चेत् न निषेधस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात् ।
आहवनीयाविषयं नित्यधारणइत्यायो यदिहितम् ।
तच्चोदकंनोऽस्यास्ती प्रापितत्वात् प्रतिषिध्यते । तथा सति
विधेरकल्पितत्वात् केवलेन प्रतिषेधेन धारणाभाव एव
प्रतिनियतः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

शुक्रस्यधिकं सत्रे सर्वेषामुत कस्यचित् ।

अविशिषाटादिमोऽन्यस्तावतैवाशंसिद्धितः ॥ १४ ॥

शुक्रं यजमानोऽन्वारभते यजमानमस्मिती दुम्बरो
भवतीति विहितं यत्तत् सत्रे सर्वेषां यजमानानां भवेत् ।
कुतः । यजमानस्य सर्वाविशिष्टत्वादिति चेत् । नैवम् ।

एकेन कृते सति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः, सिद्धत्वात् ।
न ह्येते यजमानसंस्कारार्थाः येन प्रतियजमानमावर्त्तेरन् ।
तस्मादेक एव कुर्यात् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

अहीने सत्रवच्छुक्रस्पृगैक्ये स नियम्यते ।

न वाद्यः सम्भवात् मैवं विशेषानवधारभात् ॥ १५ ॥

यथा सत्रे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहं स्पृगति तथा
अहीनेष्वेक एवेति पूर्वन्यायेन स्थिते सति क एकः किं
नियतः उत यः कोऽपीति संशये सति नियमस्य सत्रे
वक्ष्यमाणत्वादिहापि नियमः इति मन्दः पूर्वपक्षः । विशेष-
ण त्यागवारयितुमशक्यात्वाद्यः कोऽपीति सिद्धान्तः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात् सत्रे कश्चिद्हीनवत् ।

इतरेषां तदार्त्विज्यादविलम्बार्थमन्तिमः ॥ १६ ॥

पूर्वीक्तेनाहीनन्यायेन सत्रे यः कोऽपि शुक्रस्पर्शादिकं
कुर्यादिति चेत् । मैवम् । गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदानी-
मार्त्विज्य कार्यं विनियुक्तानां शुक्रस्पर्शसम्भवात् ।
विलम्बे तु आर्त्विज्य शुक्रस्पर्शयोर्विहितमेककालीनत्वं
हीयेत । तस्मादविलम्बार्थं गृहपतिरेव तत् कुर्यात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा समाख्यया ।

आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिनामतः ॥ १७ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जनादयो गृहपतर्युक्ताः संस्काराधिक्येन
गृहपतित्व समाख्या उत्पन्नत्वादिति चेत् मैवम् । फलित्व-

प्रयोजका एते संस्काराः फलित्वञ्च सर्वेषां यजमानानाम् ।
यत्तु गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोतीति
तदाचनिकं नतु संस्काराधिक्यं कृतम् । समाख्या त्वन्तरे-
णापि संस्काराधिक्यमृत्विजामिव कर्मकरत्वाद्पपद्यते ।
तस्मात् सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्याः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

याजमानात्विज्यकर्मणोरेकदा प्राप्तिस्तत्र याजमानं
बलवच्चोदकप्राप्तत्वादिति चेत् । मैवम् । ये यजमानास्त
ऋत्विज इत्यात्विज्यस्य प्रत्यक्षविहितत्वात् । तस्मादात्विज्यं
बलवत् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

आत्विज्यं किं त्रिवणस्यं विप्रयोग्यैव वाच्यम् ।

विद्यावत्वात् तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत् स्मृतैः ॥ १८ ॥

विप्रश्चन्निवैश्यानामधोतवेदानां विद्यावत्वादात्विज्य-
मस्तीति चेत् । न । विप्रस्यैवात्विज्यं स्मरणात् । तथा च
याज्ञवल्करः । प्रतिग्रहोऽधिकां विप्रे याजनाऽध्यापने
तथेति । एवमेव स्मृत्यन्तराख्यदाहरणोऽयानि । तस्माद्विप्र-
स्यैवात्विज्यम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरं

हादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

वेदानां स्थितिकृतपुरा हरिहरोऽभूत् स्रवणजैमिनि-
स्तज्ञाथं श्वरोऽभ्यधात्तदितवांस्तविस्तरं माधवः ।

७१८ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा. ४ प्रधि. १७

सोऽयं नित्यकलत्रपुत्रजनकप्रज्ञाधिपत्यस्थिति-
र्दीर्घायुःसहबन्धभिर्विजयतामाचन्द्रमातारकम् ॥ १ ॥

इति श्रीमन्त्रिकाण्डमौमांसामण्डेनप्रतिवसन्तसौम-
याजिभट्टश्रीमाधवविरचिते जैमिनीयन्याय-
मालाविस्तरे द्वादशाध्यायः समाप्तः ।

॥ सम्पूर्णम् ॥

मौर्मासापरिभाषा ।

श्रीकृष्णयज्वकृता ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर भट्टाचार्य्ये ण

संस्कृत्य

प्रकाशिता

कलिकाता नगरे

वीडन् यन्त्रे मुद्रिता ।

इ. १८७५

फलवाक्यम् । फलाय गुणवाक्यम् । सगुणकर्मात्पत्तिवा-
क्यमित्यादिभेदात् ।

तत्र येन वाक्ये नेदं कर्म कर्मव्यमिति बोध्यते तत् क-
र्मात्पत्तिवाक्यम् यथाग्निहोत्रं जुहोति इति, अत्राग्निहोत्र-
होमः कर्मव्यतया विधीयते इति कर्मात्पत्तिवाक्यम् ।

विहिते कर्मणि तदङ्गतया द्रव्यदेवतादिविधायकं वाक्यं
गुणवाक्यम् । यथा दध्ना जुहुयादिति गुणवाक्यमिदम् ।
कर्माङ्गतया विहितत्वमेव दध्नादेर्गुणत्वम् । अत्र होमस्यो
द्देश्यत्वं नाम मानान्तरप्राप्तत्वे सति विधेयान्वयितया
निर्देश्यत्वम् । तस्यैव मानान्तरप्राप्तस्य पुनः कथ्यमान-
रूपत्वमनुवाद्यत्वम् । दध्नादिगुणान्वयितया प्राधान्यञ्च
दध्नादेर्मानान्तरप्राप्तत्वादनैव विधेयत्वं होमसाधनत्वाच्च
होमापेक्षया गुणत्वम् । पुरुषेणानुष्ठीयमानत्वाच्चोपादेश-
त्वञ्चेति । अत्र मानान्तरप्राप्तत्वं मानान्तरप्राप्तत्वम् ।
अप्राप्तत्वञ्चाज्ञातत्वमिति बोध्यम् ।

उत्पन्नस्य कर्मणः फलाकाङ्क्षायां फलसम्बन्धबोधको
विधिः फलविधिः । यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम
इति । अत्र यः स्वर्गं कामयते स तत्साधनत्वेनाग्निहोत्र-
नामकं होमं भावयेत् कुर्यादिति अग्निहोत्रेणवाक्योत्पन्नस्य
कर्मणः फलसम्बन्धो बोध्यत इति फलवाक्यमिदम् ।

प्राप्तं कर्मान्वित्तं फलाय गुणविधौ फलाय मुञ्चवाक्यं
यथा दध्निन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । अत्राग्निहोत्रवा-
क्योत्पन्नं होममात्रित्थंन्द्रियफलाय दधिरूपो गुणो विधीय-
ते । होमात्रितेन दध्ना इन्द्रियरूपं फलं भावयेदिति ।

होमाश्रितेन होमकारकीभूतेनेत्यर्थः । अथमेव गुणफल-
विधिः गुणकामविधिरपि शीघ्रते ।

द्रव्यदेवतादिगुणविशिष्टकार्यविधायकं वाक्यं सगुण-
कर्मात्पत्तिवाक्यम् । यथा 'सोमेन यजेत' इति । अत्र सी-
मलताविशिष्टो यामो विधीयते । विशिष्टविधावपि विशि-
षस्य अर्थाद्विधिः । कश्चित् कर्मात्पत्तिवाक्यमेव फलस-
म्बन्धबोधकमपि भवति । यथा 'उद्भिदा यजेत पशुकामं' इति
अत्रोद्भिन्नामको यामो वाक्यान्तराविहित एव पशुकामस्य
पशुफलाय विधीयत इत्येकमिवेदं वाक्यं फलसाधनयागक-
र्यविधायकम् । प्रधानविधिरेशाङ्गविधिभिरैकवाक्यतया
महावाक्यतामापन्नः सन् सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगविधा-
वकत्वात् प्रयोगविधिश्च्यते । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात्
स्वर्गकाम इत्यत्राग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भाषयेदित्यर्थः ।
प्रतीयते भाववेत् जुह्यादिति यावत् । अत्र कश्चननेन
होमेन स्वर्गं जुह्यादिति कवथावाकाङ्क्षा जायते यथा
कुठारेण हेधोभावं जुह्यादित्युक्तेः भवत्वाकाङ्क्षा कश्चन-
नेन हेधोभावं जुह्यादिति । तत्रोद्भिन्मनिघतनादिसहा-
येनेति गम्यते तददद्याप्यग्निं प्रचयत्यग्निषु समिधदत्ता मो-
त्यास्यङ्गविधिविहितप्रचयनसमिदाधावापतनशोधनादिका-
ङ्गकलापजनितोपकारसहितेनाग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं जुह्या-
दिति प्रकारवकल्पितेन महावाक्येन स्वर्गाय साङ्गाग्निहो-
त्रप्रयोगो विधीयत इत्येतादृशः प्रयोगविधिः । अङ्गजात-
मेवेत्यभाव इतिकर्तव्यता चेति शीघ्रते अनाग्निहोत्रहोमः
प्रधानप्रचयनादिकं सर्वम् अङ्गम् ।

नन्विदमनुपपन्नम् । आशुतरविनाशिनां कर्मणां
 कालान्तरभाविस्वर्गादिफलसाधनत्वानुपपत्ते रिति चेन्नै-
 वम् । विहितनिषिद्धकर्मणां तत्तद्वाक्यैस्तत्तत्फलसाधन-
 त्वेऽवगते आशुतरविनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविफल-
 साधनस्योपपत्त्यर्थमन्तरापुण्यपापरूपमपूर्वं कल्पते । ततश्च
 यागादेरपूर्वद्वारा स्वर्गसाधनत्वं न साक्षात्, तदेव फला-
 पूर्वं तत्करणत्वञ्च प्राचीदिच्छाङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्य भवति
 न प्रधानमात्रस्य प्रधानमात्रादेवफलापूर्वजनने फलस्यापि
 तत एव सिद्धेरङ्गानामानर्थक्यापत्तेः ।

ननु सर्वाङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्यापूर्वजनकत्वमुक्तम् ।
 आशुतरविनाशिनः प्रधानस्याङ्गसाहित्याभावादिति चेन्न ।
 प्रधानकर्मणः स्वरूपेणाङ्गसाहित्याभावेऽपि उत्पत्त्यपूर्वद्वारा
 साहित्यसम्भवात् । प्रधानस्य सर्वाङ्गसाहित्यसिद्धयर्थं
 प्रधानकर्म परमापूर्वयोर्मध्ये प्रधानमात्रजन्यमुत्पत्तिनामकं
 किञ्चिदपूर्वमस्तीत्यङ्गीकारात् । एवमङ्गानामपि परस्पर-
 साहित्यानामेव प्रधानोपकारकत्वात्तेषां स्वरूपेण साहि-
 त्यभावात्, तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं बोध्यम् । अङ्गानां
 प्रधानोपकारकत्वं नाम प्रधानस्य फलापूर्वजननसामर्थ्या-
 न्मुखीकरणमेव । दर्शपौर्णमासयोस्तु विशेषः । 'यदा-
 ग्नि योष्टाकपालोऽभावस्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवती'
 त्वाम्नेव यागो विहितः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकाद-
 शकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यग्नीषोमीय यागो विहितः
 'उपांशुयागमन्तरा यजतीति' उपांशुयागः तावद्रूतामग्नी-
 षोमावाज्यस्यैवनावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्तीति वाक्यात्

पौर्णमास्यां विहितः । एतानि पौर्णमास्यां प्रधानानि ।
 एषामग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागानां तत्तद्वाक्यावगत
 पौर्णमासीकालसम्बन्धं निमित्तीकृत्य 'य एवं विद्वान् पौर्ण-
 मासी यजत' इति विद्वद्वाक्ये पौर्णमासीपदेनैकवचना-
 न्तेन समुदायरूपेणानुवादः । तेन वेदे यत्र पौर्णमासोऽगच्छः
 तत्र तत्राग्नेयादिममुदायोपस्थितिः । ननु यदाग्नेय इति
 वाक्ये यागवाचकपदस्याश्रवणात् कथं यागविधायकत्व-
 मिति चेन्नैवम् । अग्निदेवता अस्य पुरोडागस्येति अर्थे
 विहितदेवतातद्धितान्त आग्नेयशब्दः । तस्य पुरोडागपदमा-
 मानाधिकरणाद्द्रव्यदेवतासम्बन्धोऽवगतः । स यागमन्तरा
 न सम्भवति द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य यागादन्यत्र क्रियायामस-
 म्भवात् । यागक्रियायामेव सम्भवो वाच्यः । देवतोद्देशेन
 द्रव्ययागयागरूपत्वाङ्गीकारात् । अतः अतद्द्रव्यदेवता-
 सम्बन्धानुमितो यागो यजेतेति कल्पितपदेन विधीयते ।
 अग्निदेवत्वपुरोडागद्रव्यक्रामावास्यादिका तत्कर्मैव यागनेष्टं
 भावयेदिति । एवं यत्रयत् द्रव्यदेवतासम्बन्धमात्रं अग्रतः सा-
 र्थ्यञ्चरुर्निवपेदित्यादी तत्र सूत्रदेवतासम्बन्धानुमितो यागो
 विधीयत इति न कश्चिद्दोषः ।

तनूपांशुयाजवाक्ये यजिञ्श्रवणेऽपि विधिप्रत्ययलिङ्गा-
 देरभावात् कथं विधायकत्वमिति चेन्नैवं यजतीत्यस्य य-
 जतेति विपरिणामेन विधायकत्वसम्भवात् एवं यत्र लिङ्गा-
 दिर्न अग्रते 'ब्रीह्रीन् प्रोक्षति' 'समिधो यजती' आदौ तत्र
 विपरिणामो बोध्यः । केचिन्नु यजतीत्यस्य पञ्चमसकार
 त्वाङ्गीकारात् विधायकत्वसम्भव इत्याहुः । तथा ऐन्द्रं द-

अमावास्यायां ऐन्द्रं पयोमावस्यायामिति वाक्यविहितो
 सान्नाय्ययागौ यदाग्नेय इति वाक्यविहितान्नेयश्चामावा-
 स्यायां प्रधानानि । एषां त्रयाणां 'य एवं विद्वानमवास्याञ्च
 यजेत' इति वाक्ये अमावस्यामिति नाम्ना द्वितीयैकवचना-
 न्तेन समुदायरूपेणानुवादः । तेन वेदे यत्र दर्शशब्दोऽमा-
 वस्याशब्दो वा श्रुतस्तत्र यागसमुदायोपस्थितिः । त्रिकस्य
 त्रिकस्यामावास्यापौर्णमासीभ्यां समुदायरूपेण विद्वद्वाक्येऽ-
 नुवादस्य प्रयोजनन्तु दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते-
 त्यादौ द्विवचनीपपत्तिः । अन्यथा षष्ठाभाम्नेयादि यागानां
 बहुत्वाद्दर्शपौर्णमासैरिति बहुवचनं स्यात् ।

मानान्तरेण प्राप्तार्थस्य पुनः श्रवणमनुवादः । तथा
 फलवादान्नेयादिसन्निधावान्नातानि प्रयाजाज्य भागानु-
 याज्यादीनि षष्ठां यागानामङ्गभूतानि । एवं स्थिते 'दर्श-
 पौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'त्यस्यायमर्थः—दर्शपौर्ण-
 मासाभ्यां समुदायाभ्यां परस्परसहिताभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्या-
 दिति । तत्र कथं कालद्वयवर्तिनोः समुदाययोः परस्पर-
 साहित्यमित्याकाङ्क्षायां स्वरूपेण साहित्याभावेऽपि त्रिका-
 स्त्रिकादेकैकमपूर्वं जायते । तद्वारा द्वयोः समुदाययोः सा-
 हित्यमित्युच्यते । एकैकस्य त्रिकस्य त्रिकस्यापि त्रिकापू-
 र्वजनकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयाजानुयाजादिपूर्वात्त-
 राङ्गकलाय विशिष्टस्यैकैकस्य त्रिकस्य समुदायापूर्वजनक-
 त्वमुच्यते । एकैकत्रिकस्य सर्वाङ्गसाहित्यं स्वरूपेण न सम्भ-
 वतीति त्रिभिर्यागैस्त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि जायते तद्वारा स-
 र्वाङ्गसाहित्ये अङ्गानामपि प्रयाजादीनां स्वरूपेण प्रज्ञान-

साहित्याभावात्तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं वाच्यम् । तथा च प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वाणां प्रयाजादिजन्योत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं यदस्ति तदेव प्रधानानामङ्गविशिष्टत्वरूपसाङ्गत्वम् एवञ्च पौर्णमास्यामान्नेयादिजन्यैस्त्रिभिरपूर्वैः प्रयाजादिजन्योत्पत्त्यपूर्वसञ्चिवैः समुदायापूर्वमेकं जन्यते । तथा दर्शपि आग्नेयैर्द्विद्वयजन्यैस्त्रिभिरपूर्वरङ्गीत्यत्त्यपूर्वसञ्चिवैरेकं त्रिकापूर्वं जन्यते । ताभ्यान्त्रिकापूर्वाभ्याम् आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वत्रितयजन्याभ्यां फलजनकीभूतमहापूर्वं फलापूर्वनामकं जन्यते । ततश्च फलमिति । तथा च सर्गाङ्गीपक्षताभ्यां दर्शपौर्णमासाभ्यामपूर्वद्वारा स्वर्गं कुर्यादिति फलापूर्वनिष्पत्तये साङ्गप्रधानकर्तव्यताबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति सिद्धम् ।

पुनरपि त्रिविधः । अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसङ्ग्राहविधिश्चेति । तत्र यो विधिरत्यन्ताप्राप्तमर्थं प्रापयति स अपूर्वविधिः, यथा दर्शपौर्णमासप्रकरणं ब्रौहीन् प्रोचतीति । एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासोयब्रौहिषु प्रोक्षणं कथमपि न प्राप्नोति । एतद्विधिमत्वे तु तत्सम्बन्धिब्रौहिषु प्रोक्षणं प्राप्नोत्येवेत्यन्ताप्राप्तप्रोक्षणप्रापकत्वादयमपूर्वविधिः ।

यो विधिः पक्षे प्राप्तमर्थं नियमयति स नियमविधिः तत्रैव ब्रौहीनवहतीति । एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासिकेषु ब्रौहिषूत्पत्ति-वाक्यावगतपुगेडाशोपयोगि-तण्डुल-निष्पत्त्यनुकूलवैतुषकार्थ्यायावहननवत् कदाचिन्नखत्रिदलनमपि प्राप्नुयादिति तस्मिन् पक्षेऽवहननस्य प्राप्त्यभावात् कार्थ्यान्यशोपपत्तेरवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात् सत्यस्मिन्

मीमांसा-

बन्धो अवहननेनैव वैतुष्यं कार्यमिति नियमे सति विद्वानं
 र्कर्त्तव्यता निवर्त्तत इति नियमविधिरयम् । न च वैतुष्यस्य
 तस्त्वविद्वानेनापि सश्रवादेवहनननियमो व्यर्थः प्रयोज-
 नाभावादिति वाच्यम् । अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किञ्चिद-
 दृष्टं जन्यते इति नियमादृष्टाङ्गीकारात् । नियमेन दृष्टका-
 र्यलाभेयदृष्टस्योत्पत्तेः । तच्चापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वद्वाराफला-
 पूर्वं उपयुज्यते तेन नियमापूर्वाभावे फलापूर्वमेव नीत्प-
 द्यत इति कश्चनानियमापूर्वस्य न वैव्यर्थम् । एवं ब्रीहि-
 सोमादिनियमविधिषु बोध्यम् ।

‘द्वयोः समुच्चित्यप्राप्तावितरनिवृत्तिफलको विधिः परि-
 सङ्गप्राविधिः ।’ यथा चयनप्रकारणे ।—‘इमामगृह्णन् र-
 शना सृजस्येत्यखाभिधानीमादत्त’ इत्यखरशनाग्रहणाङ्ग-
 त्वेन मन्त्रविधिः । एतद्विध्यभावे हि रसनाग्रहणप्रकाशकी
 मन्त्रो रसनादानप्रकाशनसामर्थ्यरूपाङ्गिणादखरशनादान
 इव गर्दभरशनादानेऽपि नियमेन प्राप्नुयात् । सत्यस्मिन्
 विधौ अनेन मन्त्रेणाखरशनामेवाददौत न तु गर्दभरशना
 सा तु तूष्णीमेव याच्चीति गर्दभरशनानां मन्त्रनिवृत्तिर्भव-
 तीति द्वयोः समुच्चित्यप्राप्तावितरनिवृत्तिफलकत्वादयं परि-
 सङ्गप्राविधिः । पूर्वं दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं प्रयाजादीनामुक्तम् ।

तच्चाङ्गत्वबोधकप्रमाणानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-
 स्थानसमाख्या-भेदेन षट् । तत्र दध्ना जुहुयादित्यन्विही-
 षवन्त्वप्राप्तं हीमं जुहुयादित्यनेनोद्दिश्य तत् करणत्वेन
 दत्तौया श्रुत्या दधि विधीयत इति श्रुत्या दध्नोऽङ्गत्वम् ।

लिङ्गं नाम सामर्थ्यम् । तच्च द्विविधम् । अर्धगतं शब्द-

गतञ्चेति । आद्यं यथा स्रुवेणावद्यतीत्यब्रह्मज्ञानसामान्यशेषत्वावगमेऽपि स्रुवस्य सामर्थ्यरूपाङ्गिज्ञादाज्यसामान्याद्यादिद्रवद्रव्यस्यावदानविशेषाङ्गत्वं स्रुवेण पुरोडाशाद्यवदानस्य कर्त्तृमशक्यत्वात् । शब्दगतं तु लिङ्गमर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा अग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रस्य निर्वपप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गान्निर्वापाङ्गत्वम् । यस्य मन्त्रस्य यत् प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य तदङ्गत्वं पदान्तरसमभिव्याहारीवाक्यम् । यथा इषेत्वेति छिनत्तीति अत्र छेदनाङ्गत्वेन इषेत्वेति मन्त्रवाक्येन विधीयते । यद्वा अग्नये जुष्टमित्यत्रैव अग्नये जुष्टमित्यादिपदानां निर्वपामीत्यनेनेकवाक्यतापन्नत्वान्निर्वपाङ्गत्वम् । प्रकरणं नाम परस्परकाङ्क्षा । यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजतेति अत्र दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गापूर्वङ्गुर्यादित्युक्तं भवत्याकाङ्क्षा कथमाभ्यां स्वर्गापूर्वं कर्त्तव्यमिति तथा फलवदाग्नेयादिमन्त्रिर्धो समिधो यजति तनूनपातं यजति आज्यभागी यजतीत्यादिभिः प्रयाजादयः फलरहिताः श्रुतास्तेषां स्ववाक्येषु फलाश्रवणात् भवति प्रयोजनाकाङ्क्षा किमेतेषां प्रयोजनमिति ततश्च प्रयाजादीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शपौर्णमासयोः कथञ्चाकाङ्क्षायां परस्पराकाङ्क्षा लक्षणेन प्रकरणेन प्रयाजादीनां सर्वेषां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं निश्चीयते ।

स्थानं नाम सन्निधिः । यथा सात्राय्यपात्रसन्निधौ श्वध्वमिति मन्त्रस्य पाठात् सन्निधानात् सात्राय्यपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वम् ।

समाख्या संज्ञा । यथा अध्वर्युकाण्डप्रतिपादिते कश्च-

मीमांसा

गते आर्क्ष्यवसमाख्यावशादध्वर्याः कर्तृत्वेनाङ्गत्वम् ।
 तथा 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपित् प्रजाकामः' इत्या-
 देषु काम्येष्टिसमाख्या तेषु ऐन्द्राग्नादियागेषु काम्येष्टि-
 यांश्चानुवाच्याकाण्डसमाख्यावशादुभावामिन्द्राग्नी इत्या-
 दीनां याञ्चनुवाक्यत्वेन विनियोगः । विनियोगानामङ्गत्व-
 नान्वयः ।

श्रुत्यादीनामेकान् समावेशे पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यम् उत्तरी-
 न्तरस्य दीर्घत्वम् । यथा 'कदाचनस्तरीरसौत्वैन्द्रा गार्ह-
 पत्यमुपतिष्ठत इत्यग्निहीनप्रकरणे श्रूयते तत्र मन्त्रस्य इन्द्र-
 प्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गादिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वे प्राप्ते ऐ-
 न्द्रेति द्वतीयाश्रुत्या गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या च गा-
 र्हपत्योपस्थानाङ्गत्वेन विधिना लैङ्गिक इन्द्रोपस्थाने विनि-
 योगो बाध्यते श्रुतिर्हि स्वतो विनियोजिका लिङ्गस्मिन्द्रप्रका-
 शनसामर्थ्यमालोच्य 'ऐन्द्रेन्द्रमुपतिष्ठते' इति श्रुतिकल्पना-
 द्वारा विनियोजकमिति वाच्यम् । तच्चात्र न सम्भवति ।
 यत्र श्रुतिविनियोगो नास्ति 'अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादीं
 तत्र मन्त्रस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य अनेन मन्त्रेण
 निर्वापं कुर्यादिति श्रुतिकल्पनादारा लिङ्गं विनियोजकं
 भवत्येव, श्रुतिकल्पनाप्रतिबन्धकाभावात् । तथा 'स्योनर्त्त
 सदनं करोमि तस्मिन् सौदेत्यत्र तस्मिन्सिति तच्छब्दस्य पूर्व-
 वाक्यार्थसापेक्षतया एकशब्दत्वानावाक्यप्रमाथेन द्वयोरे-
 कमन्त्रत्वं भाति लिङ्गेन भिन्नमन्त्रत्वं भाति आयस्यसदन-
 प्रकाशन सामर्थ्यात् । तस्मिन् सौदेत्यस्य सादनप्रकाशक-
 त्वात् । तत्र वाक्यार्थसापेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्यावाक्यं बाधित्वा

लिङ्गेन स्मरेणस्त इत्यस्य सद्गताङ्गत्वं तस्मिन् सौदेव्यस्य
साद्गताङ्गत्वमिति निश्चयः । स्मरेणस्त इत्यस्य तस्मिन् सौदे-
त्यनेनैकवाक्यत्वबलाद्वाद्याङ्गग्रन्थत्सादत्तसाधर्म्यरूपलिङ्गं क-
ल्पयित्वा अन्तेन विशिष्टमन्त्रेण सादनं कुर्यादिति श्रुत्या
स्मरेणस्तः इत्यस्य ग्रीष्मं सद्गते विनियोगे सति तेवैव मन्त्रस्य
नैराकाङ्क्षायाश्च प्रमाणात् लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पना
प्रतिब्रध्यते विलम्बितत्वादिति लिङ्गेन वाक्यस्य बाधः । एवं
वाक्येन प्रकरणस्य, प्रकरणात् क्रमस्य क्रमात्प्रमाणायाः
बाधो वेदितव्यः । तथा श्रुत्या वाक्यादेरपि बाधः ।
तदेवमङ्गताबोधकप्रमाणानि श्रुत्यादीनि निरूपितानि ।

तच्चाङ्गत्वं पारार्थमिति यावत् । परोक्षेण प्रवृत्त-
कतिव्याप्यत्वं पारार्थं प्रयाजादीनां दर्शपौर्वाभासीहे श्वेन
प्रवृत्तपुरुषकतिव्याप्यत्वात् सप्तसङ्गतिः दर्शादेः प्रयाजा-
द्युद्दिश्य प्रवृत्तकतिविषयत्वाभावात्कतिव्याप्तिः । केवलप्रया-
जानुद्दिश्य कस्यचिदपि पुरुषस्याप्रवृत्तेः । तावज्ज्ञानि द्विवि-
धानि । सन्निपत्योपकारकाणि, आराहुपकारकाणीति
चेति । यन्मन्त्रानि साक्षात्परम्परया वा प्रधानवाद्यग्रौर
निष्पाद्य तत् पारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि सन्निप-
त्योपकारकाणि । यथा ब्रह्मादिदृश्याणि तन्मनुष्वावहन-
नमोष्वादीनि अस्त्रादिदेवतातन्मनुष्वावहनमनुष्वावहन-
नाक्षीनि च । अथ ग्रीष्मादेर्ब्रह्मतातिशयपारा अवहन-
नादेसुवविभोकादिरूपदृष्टपारा ब्रह्मादीनां पिष्टपारा
पुरोङ्गाशनिष्पादकत्वं तद्वारा यानग्रौरस्तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगी
वाक्यानुष्वादादेर्देवतासंस्कारपारा देवतावात्र आवाप्ता-

गशरीरमिवर्त्तकत्वं तद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगित्वञ्च ।
यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् । द्रव्यदेवते हि
यागस्वरूपमिति सिद्धान्ताच्च । एतान्येव सामवायि का-
नीत्युच्यन्ते ॥

आत्मसमवेतापूर्वजनकान्यारादुपकारकाणि । यथा। प्रयो-
ज्यभगानूयाजादीनि । एतानि द्रव्यगतदेवतागतं वा
संस्कारं न जनयन्ति । किन्त्वात्मगतमदृष्टं जनयन्तीत्या-
रादुपकारकाणि । तत्र सामान्यतः कर्म द्विविधम् । अर्थ
कर्म, गुणकर्म चेति । तत्रात्मगतापूर्वजनकं कर्मार्थ-
कर्म । यथा अग्निहोत्रं दर्शपीर्णं मासप्रयाजादिकम् ॥

गुणकर्म संस्कारजनकम् । तच्च द्विविधम् । उपयुक्त-
संस्कारकम्, उपयोच्यमाणसंस्कारकञ्च । तत्र उपयुक्तसंस्का-
रकं प्रतिपत्तिकर्म । उपयुक्तस्य आकीर्णकरस्य द्रव्यस्य
विहितदेशे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिरिति लक्षणात् । यथा इडाभ-
क्षणकृष्णविषाणप्रासनचतुरवत्तहोमादिकम् नन्विडाभक्ष-
णस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपुरोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मक-
त्वात् प्रतिपत्तित्वं युक्तम् । होमस्य तु यागोपयुक्तद्रव्यसं-
स्कारकत्वाभावात् कथं प्रतिपत्तित्वम् । होमस्य यागसमा-
नकालीनत्वेन होमसंस्कार्यस्य चतुरवत्तादेरुपयुक्तत्वा
भावादिति चेद्वाङ् । उपयुक्तसंस्कारभावं प्रतिपत्तिः
न तु प्रधानयागोपयुक्तत्वम् । तथा सति एशीर्विशसनान-
न्तरं वपाहृदयाद्युद्धरणकालकर्त्तव्यहेलोद्भितशक्तन्निरसनस्य
प्रतिपत्तित्वाभावप्रसङ्गात् । यागोपयुक्तद्रव्यप्रक्षेपरूपत्वा-
भावात् । तथा कृष्णविषाणप्रासनसमापि प्रतिपत्तित्वं न

स्यात् । यागाङ्गभूतकण्डूयनोपपत्तत्वेऽपि यागोपपत्त्या-
भावात् । अतो यत्र क्वचनोपयोगमात्रं विवक्षितं यत्र
क्वचिदुपयोगः तत्राप्यस्ति वसाहृदयादुत्तरणे नोपपत्त-
पयोः सम्बन्धिनः सकृद्गोहितस्याकीर्णकारस्य प्रतिपत्त्यपे-
क्षत्वात् । एवं ग्रंथा कथञ्चिदुपयोगो होमस्यलेऽप्यस्ति ॥

तथाहि, प्रतिपत्तिस्त्रिधा—प्रधानोत्तरकाला, प्रधान-
समकाला, प्रधानपूर्वकाला चेति । तत्राद्या इहामक्षण-
दिका । द्वितीया होमादिका । तथाहि—दर्शपूर्णमासप्रक-
रणे श्रूयते—‘सकृदुपस्तृणाति’ ‘द्विर्हविषोवस्यति’ ‘सकृदभि-
घारयति’ ‘चतुरवत्सञ्जुहोति ।’ तत्र चतुरवत्सवाक्ये होमा-
नुवादेन चतुरवत्सद्रथं तन्नाधनत्वेन न विधीयते । न च
यागहोमयोरभेद इति वाच्यम् । देवतोद्देशे द्रव्यत्यागस्य
यागशब्दार्थत्वात् । प्रक्षेपविशिष्टस्य यागस्य होमशब्दार्थ-
त्वात् । तत्रान्नेयचोदनया यागस्य प्राप्तत्वेऽपि प्रक्षेपा-
शक्त्या प्राप्तत्वेनानुवादा सम्भवात् । किन्तूपस्तरणविरव-
दानाभिराधारवाक्यैः प्राप्तं चतुरवत्समुद्दिश्य तत्संस्कार-
त्वेन प्रक्षेपो जुहोतीत्यनेन विधीयते । स च संस्कारः प्रति-
पत्तिरूप एवं । अन्ने जुष्टमभिघारयामीत्यादि निर्देशे-
र्यागाङ्गभूताम्बादिदेवतार्थतया यथाकथञ्चिदुपयुक्तस्य पुरो-
डाशस्य प्रतिपत्त्यपेक्षया यहवाचदानकर्मकप्रक्षेपस्य प्रति-
पत्तिकर्मत्वौचित्यात् । स च संस्कारः प्रधानसमकालः ।
होमो हि वषट्कृतं जुहोतीति विधानात् । वषट्का-
रोत्तरक्षणे अध्वर्युकर्तव्यः यागोऽपि तस्मिन्नेव क्षणे या-
गस्य स्मरणार्थत्वे वषट्कारेण स्मरितः सन् यजमानेना-

इय इति तयोर्योगपद्यसम्भतात् । तदिदं सर्वप्रधा-
धिकरणवार्तिके स्थितम् । प्रधानपूर्वकाला प्रतिपत्ति-
या—शकृत्संविध्यति लोहितं निरस्यतीति शकृत्संप्र-
धन लोहितनिरसने । इदमपि पश्चावनात्सम्भत् लोहि-
शकृतोः कर्तृत्वमित्यधिकरणे स्थितम् ॥

उपयोच्यमाणसंस्कारोऽप्यनेकविधः । साक्षाद्विनियुक्त
संस्कारः । साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारकं तत्संस्कारः ।
वेनियोच्यमाणसंस्कारश्चेति । तत्राद्या यथा—‘वत्समा-
लभेतेति । दीहाङ्गत्वेन साक्षाद् विनियुक्तस्य गोद्रव्यस्यो-
पकारको वत्सस्तत्संस्कारकमिदमालम्बनम् । तृतीयो
यथा—‘तमे पयसि दध्यानयतीति’ ‘अवत्सा वैश्वदेव्या-
मामिक्षेति वाक्येन तच्छब्देन निर्दिश्य वैश्वदेवयागाङ्गत्वेन
विनियोच्यमाणे यत्पयस्तत्संस्कारकत्वाद्द्विनियोच्यमाणसं-
स्कारकं दध्यानयनम् । पशुपुरोडाशयागस्तूपयुक्तोपयो-
च्यमाणदेवता संस्कारार्थः । त्यागांशे अदृष्टार्थश्च अत्र तत्सं-
स्कारार्थाग्निषोमदेवताया वपायागे उपयुक्तार्थत्वात् । हृद-
पाद्यङ्गयागेषु उपयोच्यमाणत्वाच्च । स्विष्टकृद्वागे द्रव्यांशे
देवतांशे च उपयुक्तसंस्कारार्थः त्यागांशे अदृष्टार्थश्च सूक्त-
वाक् साधनप्रमाणमपि तथैव । उक्तमप्रयाजी । यच्चमा-
णदेवता संस्कारत्वान्तदंशे उपयोच्यमाणसंस्कारः इतरांशे
अदृष्टार्थः हृदयादिर्हविर्यागात्पूर्वं क्रियमाणो वसाहो-
मोऽपि वसांशे प्रतिपत्तिरितरांशे अदृष्टार्थ इत्यादूह्यम् ।
केचिन्तु उपयोच्यमाणसंस्काराभिन्नसंस्कारकत्वं प्रति-
पत्तिकर्तृत्वं । चतुरवत्तद्रव्यस्य होमेन भस्मीभूतस्य होमे

ऽपयोच्चमाणत्वाभावात् । तद्भिन्नत्वं होमेऽस्तीति लक्ष्य
सङ्गतिः । अत्रायं विशेषः । अर्थकर्मणि द्रव्यापेक्षया कर्मणा
गवान्यम् । कर्मणि द्रव्यस्य गुणत्वम् । यथा अग्निहोत्रादौ
द्रव्यादेर्गुणत्वं, गुणकर्मणि द्रव्यस्य प्राधान्यं, द्रव्ये च
कर्मणो गुणत्वं; ब्रौह्मिन् प्रोक्षति अवहन्तीत्यादौ द्वितीयया
ब्रौह्मिणा क्रिया साध्यत्वप्रतीतेः क्रियापेक्षया द्रव्यस्य प्रा-
धान्यं प्रोक्षणादिक्रियायास्तदपेक्षया गुणत्वमिति ॥

पुनरपि गुणकर्म चतुर्विधम् । उत्पत्त्यामिविक्रतिसंस्कृति
भेदात् । तत्रोत्पत्तिसंस्कारो यथा अम्नोनादधीतेति-मन्त्र-
विशेषैः सभारिषु निधायितापि आहवनीयादय उत्पद्यन्त
द्रव्याहवनीयाद्युत्पत्तिहेतुभूतसंस्कारजनकत्वादाधानस्य
उत्पत्तिसंस्कारत्वम् । आतिसंस्कारो यथा- 'स्वाध्यायोऽध्वे-
नय इति अध्ययनेन स्वाध्याय आष्यत इत्याप्तिसंस्कारोऽयम्
विक्रतिर्यथा- 'ब्रौह्मिन् प्रोक्षतत । अत्र प्रोक्षणस्य ब्रौह्मि-
नातिशयरूपसंस्कृतिजनकत्वात् संस्कृतिरूपिगुणकर्मत्वम् ।
अत्रा धानमध्ययनञ्च स्वतन्त्रं गुणकर्म न तु कत्वङ्गम् ।
प्रोक्षणादिकं सर्वं कत्वङ्गम् गुणकर्मेति ध्येयम् ॥

अर्थकर्म त्रिविधम् । नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । तत्र
'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' 'सायं जुहोति' 'प्रातर्जुहोति'
जीवता पुरुषेण सायं प्रातः कालयोः नियमेन कर्तव्यतया
अवगतमग्निहोत्रादिकं नित्यम् । अग्नये पविक्तं पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्व्वपेदिति दर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तक
पवि क्तदिष्टादिकं नैमित्तिकम् । नित्यनैमित्तिक
योरकरणे प्रत्यवाय एव । कर्तं फलं नास्तीति केषुत् ।

परिभाषा ।

ननु तु दुरितनिवृत्तिः फलमस्ति । निश्चयैर्मित्तिर्नैव
 विधाया दुरितक्षयमित्यादिवाक्यैः प्रत्यवायनिवृत्तेः फल-
 निश्चयमाणत्वात् । नचैवं तयोरपि काम्यत्वापत्तिः
 प्रत्यवायादिति वाच्यम् । फलकामनापूर्वकानुष्ठानाभा-
 वात् । तन्तद्विधिवाक्ये फलकाममुद्दिश्य तदर्थफलसाध-
 नत्वेन विधानाभावाच्च काम्यत्वानुपपत्तेः ॥

काम्यमपि कर्म त्रिविधम् । केवलमैहिकफलकम्,
 धामुष्णिकम्, ऐहिकामुष्णिकफलकञ्चेति । तत्राद्यं यथा-
 कारीर्यादि । तन्तद्व्ययवृत्तिं शब्दस्यसञ्जीवनहेतुर्दृष्टि-
 कामिना क्रियते । न कालान्तरभाविदृष्टिकामेन जन्मान्त-
 रीयदृष्टिकामेन वा । केवलामुष्णिकफलकं यथा-स्वर्गा-
 द्यर्थदर्शपूर्णमासादिकं स्वर्गस्य इहलोकभोग्यत्वाभावात् ।
 ऐहिकामुष्णिकसाधारणफलकं यथा-‘वायव्यं श्वेतमाल-
 भेत भूतिकाम इति भूत्यादिफलकमित्यत्र विस्तारः ।
 ननु दर्शपूर्णमासादिकर्मणां त्रीन्नादिद्रव्याणां च प्रत्यक्षत्वे-
 न लौकिकत्वात् । कथं वेदस्यालौकिकार्थं बोधकत्वमिति
 चेन्न, कर्मणां प्रत्यक्षत्वेऽपि तेषां स्वर्गादि फलसाधनतया
 कर्मकर्तव्यताबोधकस्य वेदस्यालौकिकार्थं बोधकत्वात् ।
 एवं त्रीन्नादीनां यागादिक्रियासाधनत्वं न प्रत्यक्षवेद्यमिति
 तद्विधेयत्वापि वेदवाक्यस्यालौकिकार्थबोधकत्वमिति न
 दोषः । इदानीं विधिवाक्यस्य विधायकत्वप्रकारः कथ्यते ।
 तत्र स्वर्गकामी यजेतेत्यत्र यजिधातोरुपरितने त-प्रत्यये
 धर्मोद्देश्यमस्ति । आख्यातत्वं लिङ्त्वचेति । तत्र आख्या-
 तत्वञ्च सर्वलकारसाधारणम् । तदवच्छेदेन लिङ्प्रत्ययः

पुरुषप्रवृत्तिरूपाम् अर्थभावनां प्रतिपादयति । सा चाश्व-
 भावना किं? केन? कथमिति अंशत्रयविशिष्टा । तदाहि
 यजेतेत्तत्रैव प्रथमं प्रक्षय्येन भावयेदिति प्रतीयते । सुवन्ताभि-
 हितानां सर्वाणां कारकाणां तिङन्तार्थक्रियान्वयनियम
 सति तिङन्तार्थस्य प्राधान्यात् । तत्र प्रकृत्यार्थापेक्षया
 प्रक्षय्यार्थस्य प्राधान्यात् । प्रथमं प्रक्षय्यार्थभावनाय उपस्थि-
 तिर्युक्ता । ततः कतेति-समानार्थकं भावयतेः सकर्मकत्वात्
 कश्चावयेदिति कश्चाकाङ्क्षायां भिन्नपदोपात्ताऽपि स्वर्गो
 भाव्यत्वेनान्वेति । दुःसाध्यात्मकस्य यागस्य ईशिततम-
 स्वरूपकर्मत्वायोग्यत्वात् । स्वर्गस्य त्वानन्दात्मकत्वेन
 ईशिततमतया कर्मत्वेनान्वययोग्यत्वात् । ततश्च स्वर्गं
 भावयेदिति बोधो भवति । ततः केनेति करणाकाङ्क्षायां समा-
 न पदोपात्तो यागः करणत्वेनान्वेति । यागेन स्वर्गं कुर्या-
 दिति । ततः कथं यागेन स्वर्गं कुर्यादिति कथंभावाकाङ्क्षायां
 अग्न्यन्वाधानावहनादिजन्यदृष्टोपकारेण प्रयाजादिजाति-
 तादर्थोपकारेण सहितेन यागेन स्वर्गं कुर्यादिति । अग्न्य-
 न्वाधानप्रयाजादिकमङ्गजातमितिकर्तव्यत्वान्वेति कथंभा-
 वाकाङ्क्षा पूरकत्वमिति कर्तव्यतात्वम् । यथा ओदनकामः
 पचेदित्तत्रैव लिङ्गा भावना प्रतीयते । किं भावयेदित्या-
 काङ्क्षायाम् ओदनोभाव्यत्वेनान्वेति । केनेत्याकाङ्क्षायां पाक-
 नेति लभ्यते । कथमित्याकाङ्क्षायां लणफुत्कारसहितेनेति ।
 ततश्च लणफुत्काराद्युपकृतेन पाकेन तेजः संयोगेन ओदन-
 भावयेदिति वाक्यार्थः सम्पद्यते तद्वदेऽपि बोध्यः । स एवं
 क्लिप्तत्वावच्छेदेन शब्दभावनां प्रेरणास्थामभिधत्ते ।

किंऽपि गामानयेदित्याचार्यवाक्यश्रवणानन्तरम्
 धर्मचार्योमाङ्गामानयेति प्रेरयतीति प्रेरणाख्यव्यापारं
 त्वैव शिष्यो गवानयने प्रवर्त्तत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 रेणाज्ञानं प्रकृतिकारणं प्रेरणाज्ञानस्य स्वान्वयव्यतिरे-
 काभ्यां लिङ्गादिश्रवणजन्यत्वावधारणात्, लिङ्गादेः प्रेर-
 णायां शक्तिर्लोके गृह्यते इति वेदेऽपि तत्रैव शक्तिकल्पनीचि-
 धात् । इयांस्तु विशेषः—लोके गवानयनादिं प्रत्यनुकूल-
 रेणाख्यो व्यापारः प्रयोक्तृपुरुषगताभिप्रायविशेषः, वेदे तु
 प्रयोक्तृपुरुषाभावात् लिङ्गादिशब्दनिष्ठ एव स इत्यङ्गीक्रियते
 अस्यैव शब्दनिष्ठव्यापारत्वाच्छाब्दीभावनेत्युच्यते यागहो-
 मादिविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवर्त्तना प्रेरणेति चोच्यते ।

सैषा शब्दभावनापि अंशत्रयविशिष्टा—तत्र पुरुष
 प्रवृत्तिरूपार्थे भावना भाव्यत्वेनान्वेति । अध्ययनावगत
 लिङ्गादिकं करणत्वे नान्वेति । अर्थवादप्रतिपाद्यप्राश-
 स्यन्नानाना मितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेति । तत्र साङ्गवेदा-
 ध्येतारोऽधीतव्याकरणनिगमनिरुक्तादिवशाद् व्युत्पत्तिमन्तः
 पुरुषा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायगतलिङ्गादिभिः प्राशस्यन्नान-
 नसचिवैर्यागाद्यर्थस्य कर्त्तव्यत्वेन बुद्ध्या यागादीननुतिष्ठे-
 रन् इति शाब्दीभावनाशोधः । अनुष्ठानं कुर्युरित्यर्थं अनु-
 ष्ठाने प्रवृत्तिः, तेन पुरुषप्रवृत्तौ शब्दभावना—भाव्यत्वमन्त-
 तम् । इयञ्च शब्दभावना ज्योतिष्टोमादि प्रातिस्विकयागेषु
 स्वरूपेण प्रतीयमानापि कर्त्तव्यत्वेन न प्रतीयते । न चान्ना-
 र्थभावनाया एव विधेयत्वमिति वाच्यम् । 'स्वाध्यायोऽध्येत-
 व्यः' इति वाक्यस्यार्थभावनाया एव सकर्त्तविधिव्यवहारात्

शब्दभावनारूपत्वात् । तथाहि—अधिपूर्वकादिङ्ध्ययने इति धातोः कर्मणि तव्यत्त्वयो विहितकर्म च स्वाध्याय प्रधानं, तत्संस्कारमध्ययनं गुणकर्म । त्रीहिसंस्कारप्रोत्ते-
णादिवत् अध्ययनजनितग्रहणसंस्कारविशिष्टस्वाध्यायस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायं स्वाध्यायगतलिङादिविशिष्टवाक्यसाम-
र्थ्यलक्ष्यं यदनुष्ठानोपयिक्रयागादिरूपार्थं ज्ञानं तदेव दृष्ट-
त्वात् तत्कर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिरूपालौकिकश्रेयः साध-
नत्वाच्च प्रयोजनं कर्मावबोधं विना कर्मानुष्ठानयोगात् न त्वदृष्टं प्रयोजनं, दृष्टफले स भवत्यदृष्टफलकल्पनायोगात् ।
तथाच स्वाध्यायविधिनेव स्वाध्यायगतविधिवाक्यगतलिङा-
दिप्रतिपादिताः सर्वाः शब्दभावनाः अंशत्रयविशिष्टाः कर्त्तव्यत्वेन विधीयते । साङ्गवेदाध्ययनव्युत्पन्नाः पुरुषाः
अध्ययनगृहीतस्वाध्यायगतलिङादिभिरर्थवादावगतप्राशा-
स्यरूपाङ्गसचिवैः फलवद्यागादिकर्त्तृतां बुद्ध्या यागादी ननुतिष्ठेयुरिति, अनुतिष्ठेयुः प्रवृत्तिं कुर्युरित्यर्थः । तत्र
पुरुषप्रवृत्तेर्भाष्यत्वेनान्वयात्, अध्ययनावगतलिङादेः कर-
णत्वेनान्वयात्, प्राशस्यज्ञानस्थितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वयात्, शब्दभावनाया अपि अंशत्रयवैशिष्ट्यम् । अर्थभावनाया इव इष्टं तत्र समीहितस्वर्गादिभाव्यकत्वमानमपि
विधिवशादेव प्रवर्त्तनायाङ्गविधिः, यागादेः पुरुषार्थ-
साधनत्वे तत्र पुरुषं प्रवर्त्तयितुं शक्नोतीति स्वाभाव्यपुरु-
षप्रतिविषयस्य यागादेः पुरुषाभिलषितस्वर्गादिसाध-
नत्वमापादयति । अन्यथा स्वप्रवर्त्तनात्वमेव न स्यात् । प्रवृत्तिहेतुव्यापारस्यैव प्रवर्त्तनत्वात् । तडादिस्वले तु

प्रवर्त्तनात्मकविधेरभावादर्शभावनायाः पुरुषार्थभाष्यत्व-
नियमो नास्ति ।

भावनान्तं नाम भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वम् । तत्रार्थ-
भावनादहम् । भवितुर्जायमानस्य स्वर्गादेः प्रयोजकव्या-
पारत्वात् लक्षणसङ्गतिः । शब्दभावनायामपि पुरुषप्रवृत्ति-
रूपस्य भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वात् लक्षणसङ्गतिः । ननु
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेदित्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदि-
त्यर्थवर्षने ज्योतिष्टोमपदस्य कथमन्वयः ?-इति चेन्न, भाव-
नाकरणत्वे नाभिमतयागनामत्वेनान्वयात् = ज्योतिष्टोमना
मकेन यागेनेति । कथं तन्नामत्वमिति चेन्न, ज्योतिरा-
ख्यास्त्रिविदादिस्तोमा अस्मिन् सन्तीति व्युत्पत्त्या यागना-
मत्त्वात् । यागस्य त्रिविदादिस्तोमसम्बन्धः केनावगम्यते ?
इति चेन्न, त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमा इति वाक्या-
न्तरेण एतच्छब्दार्थस्य तत्सम्बन्धावगमात्, एवं शास्त्रोक्तौ
स्तत्रख्यादिभिर्हेतुभिस्तत्र नामत्वं बोध्यम्, शास्त्रे हि तत्प-
ख्यतद्वापदेशयौक्तिकवाक्यभेदैश्चतुर्भिर्नामत्वं प्रतिपादितम् ।
तथाहि-'अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र 'अग्निहोत्रशब्देन अग्नि-
देवतारूपो गुणो न विधीयते । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेति सायं जुहोतीति वाक्यविहितेन मन्त्रेण देवतायाः
प्राप्तत्वात्, किन्तु अग्निप्रस्थापकम् अग्निप्रापकं यच्छास्त्रा
न्तरम् 'अग्नीर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यादिकं तेन प्राप्तमग्नि-
सम्बन्धनिमित्तीकृत्य अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति बह्व्रीहि-
णा अग्निहोत्रपदस्य होमनामधेयत्वम् । न च होमस्य
वाचिन्याम् अर्थभावनायां करणत्वात् तन्नामत्वे अग्निहो-

क्षेणेति तृतीया स्यात् । ज्योतिष्टोमेनेति वदिति वाच्यम् ।
द्वितीयाया एव लक्षणया करणार्थकत्वात्-‘नासाधित’
करणमिति न्यायेन असाधितस्य करणत्वार्थागात् । अर्थात्
प्राप्तहोमगतसाध्यत्वानुवादकत्वेन वा द्वितीयोपपत्तेरिति
‘तत्प्रस्थन्यायाद् यागनामधेयं न तु यागाङ्गत्वेन श्येन-
पक्षिरूपगुणविधिः’, यथाह वै-‘श्येनो निपत्यादत्ते य
एवमेवायं द्विषन्तश्चातृष्यं शत्रुं निपत्यादत्त इत्युपमानोप-
मेयव्यपदेशानुपपत्तिप्रसङ्गात्, श्येनपक्षी यथा पक्ष्यन्तरक्षि-
पत्यादत्ते एवमयमपि श्येननामकः कर्मविशेषो आतृष्यं
शत्रुं निपत्यादत्ते इति व्यपदेशः । कर्मनामत्वपक्ष एव
युज्यते, यागाङ्गतया श्येनपक्षिविधौ स्वस्य स्वेनैव उपमा-
नोपमेयभावः स्यात् । स चाप्युक्तः; तस्मात् श्येनपदं नाम-
धेयम् । ततश्चाभिचरन् शत्रुवधकामः श्येननामकेन यागेन
अभिचारभावयेदिति वाक्यार्थः ।

नन्ववमप्यभिचारस्यापि वेदीकृत्वात् आभिकारिके कर्म
स्यास्तिकानामपि प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न । वेदीकृतोऽप्यभिचारो
वेदावहितो न भवति, फलत्वात् । फलं न विधेयं किन्तु
फलमुद्दिश्य तस्माधनत्वेन कर्मैव विधेयमिति सिद्धत्वात् ।
अतोऽभिचारस्याविहितत्वेन प्रत्यवायजनकत्वम् । एवम्
द्विदा यजेत् पशुकाम इत्यत्र पशुरूपफलायविधिहितस्य
यागस्य उद्दिष्ट्यदनामधेयं, न तु यथाकथञ्चित् प्राप्तयागमुद्दिश्य
तदङ्गतयोद्भिद्रूपगुणविधिर्द्रव्यादिवदुद्दिष्टनामकस्य गुणस्य
अप्रसिद्धत्वात् । यागे तूद्दिष्ट्ये फलमनेनेति यागवचनवृ-
त्तिसभवात् यागनामत्वम् । ननु उद्दिष्ट्ये भूमौ अनेनेति

योगवशेन खनित्त्वादा वप्युद्भिदः प्रयोगसम्भवात् खनित्त्वा-
दिगुणविधिः किञ्चस्यादिति चेन्न, एतादृशस्थले गुणविधिः
क्वापि वक्तुं न शक्यते' विरुद्धत्तिकद्वयसमावेशात्स्यदोष-
सङ्गात् ।

तथाहि—'उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र मानान्तरेणा-
प्राप्तस्य यागस्यानुवादासम्भवात् पशुकामकभावनायां करण-
त्वेन यागो विधेयः यागेतु शूपन् भावयेदिति' ततश्च याग-
स्य विधेयत्वं फलं प्रति शेषतया प्रतीयमानत्वाद् गुणत्व
शेषतया अङ्गतयेत्यर्थः । फलसिद्धयर्थं पुंसानुष्ठेय ना-
नत्वात् उपादेयत्वमिति विधेयत्वगुणत्वोपादेयत्वात्
कमेकं त्रिकम् यागे अस्ति, तथा यागेद्देशेनोद्भिद्गु-
णविधिस्तत्तु गुणापेक्षा प्राधान्यम् उद्देश्यत्वं न मनु वाच-
्येति द्वितीयं त्रिकम् तदेतत् त्रिकद्वयपरस्परविरुद्धम्
एकस्मिन् यागे प्रसज्येत । अतो न गुणविधिः । न च
सोमिन् यजेत् इत्यत्र विरुद्धत्तिकादिकम् विनैकसोमशब्दस्य
सोमयागे लक्षणात्तद्विधेयत्वं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति
सोमविशिष्टयागविधानाद् यथा सोमरूपगुणविधिः तद-
दुद्भित्पदस्यापि मत्वर्थलक्षणात्तद्विधेयत्वविशिष्टयागविधिः
स्यादिति वाच्यम् । सोमादौ गत्यन्तराभावात्त्वर्थलक्षणाया
विशिष्टविध्यङ्गीकारादुद्भिदादौ नामत्वेन गतिसम्भवाद्द्विविध
विध्यङ्गीकारयोगात् तस्माद्योगवशादुद्भिदोनानां मत्व-
म्; तथा चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्रापदं प्राजापत्य
नामधेयम् दधिमधुष्टमापोधानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राज
पत्यमिति सामानाधिकरण्याद्योदध्यादिद्रव्यषट्कस्य प्राजा

पतिदेवतासम्बन्धः श्रुतः तेनानुमितो यागो विधीयते
 विहितस्य यागस्य फलाकाङ्क्षायां 'चित्रया यजेतेति वाक्यं'
 फलसम्बन्धविधायकं तत्र फलार्थत्वेन पुनर्विधिरिति तस्य
 प्राजापत्ययागस्य दध्यादिविचित्रद्रव्यकत्वात् चित्रापदम्
 नामधेयम्, नत्वनौष्टोमौयं पशुपालमालभेनेतिवाक्यप्राप्तं
 पशुयागं यजेतेत्यनूद्य चित्रत्वस्त्रीत्वगुणाद्वयविधानम् मा-
 नान्तरप्राप्तकर्माद्दिश्य तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् ।
 तदुक्तम् 'प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुः शक्यते गुणः' इति,
 मानान्तरप्राप्तकर्मत्वे नैकदेवताष्टाकपालपुरोडाशामावा-
 स्वापीर्णमास्याद्यनेकगुणविशिष्टो द्रव्यदेवतासम्बन्धे नानुमितो
 यागो विधीयते इति सिद्धान्तात् । तदुक्तम् 'अप्राप्ते तु
 विधीयन्ते बहवोऽप्यैकयत्नतः' इति ।

अथ यथा पशुना यजेतेत्यत्र मानान्तरप्राप्तयागमुद्दिश्य
 तथा पशुनेत्यैकपदोपात्तां पशुद्रव्यतद्गतलिङ्गसङ्ग्रादीनां
 त्रयाणां वाक्यभेदं विनैव विधिरङ्गीकृतः तद्दत्तार्थक
 पदोपात्तचित्रत्वस्त्रीत्वविशेषितपशुद्रव्यकारकस्य विधानात्
 वाक्यभेदः अतएव तत्र विधेयस्य पशोरुपादेयत्वात्
 तद्गतमेकत्वं यज्ञाङ्गतया विवक्षितमित्त्वे केनैव पशुना यष्ट-
 व्यम् । 'ग्रहं सम्भार्ष्टीत्यत्र उद्दिश्य गतत्वादेकत्वमविवक्षित-
 मिति सिद्धान्तप्रवादः कथम्? ग्रहं सम्भार्ष्टीत्यत्र ग्रहमिति
 द्वितीयया ग्रहस्थेऽप्यित्यतमत्ये नोद्दिश्यत्वात् प्रयोजनवत्त्वाच्च
 प्राधान्यं गम्यते । संमार्गस्तु ग्रहं प्रति गुणभूतः 'प्रतिप्रधानं
 गुण आवर्त्तनीय' इति न्यायाद् यावन्तो ग्रहास्तेषां सर्वेषां
 संमार्ग इति निश्चये सति, कति ग्रहाः सम्भार्ष्टनीयाः इति

बुभुक्षाया अभावाद् उद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम्
 यद्ग्राह्यते नेदमुद्देश्यगतं किन्तु स्वयं विधेयं, ग्रहं संसृज्यात्
 तच्चैकमिति तथा सति बोधीयभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् ।
 तथा बुभुक्षाया अभावात् विधिनायोगाच्चोद्देश्यगता सङ्ख्या
 न विवक्षिता. उद्देश्यगतमपि विशेषणं किञ्चिद्विवक्षितं,
 यस्य विशेषणस्य विवक्षां विना उद्देश्यप्रतीतिर्न पर्यवस्यति
 यदा तत्रैव ग्रहत्वं विवक्षितं तद्विवक्षां विना उद्देश्य-
 स्वरूपस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । तेन ग्रहजातीयसाधनसोम-
 यागापूर्वार्थत्वाच्च नशेषु न संभर्गइति स्थितम् । 'पशुना
 यजेतत्त्वं यागम् प्रति पशुर्विधेयत्वाद् गुणभूतः, प्रतिगुणं
 प्रधानावृत्तिर्नास्तीति कियता पशुना यागः कर्तव्यः ?
 इत्याकाङ्क्षायाम् एकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं
 विवक्षितम्, बुभुक्षितत्वात् । किञ्च लिङ्गसङ्ख्याविशेषितस्य
 पशुद्रव्यरूपकारकस्य एकपदोपात्तस्य विधेयत्वाद् विधेयपशु-
 द्वारा तद्वतलिङ्गसङ्ख्यादेरपि विशेषोपात्तस्य विधेयत्वाद् वि-
 धेयपशुद्वारा तद्वतलिङ्गसङ्ख्यादेरपि क्रियाङ्गत्वादेकत्वम् वि-
 क्षितम् अथवा तृतीयया विभक्त्याभिहिततया करणकारक
 शक्त्यात्म तात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थं पशुद्रव्येण सम्बन्धमना
 दृश्य तद्वदेव साक्षात् क्रियाङ्गत्वेन विधाने सति पश्चाद्गुणं
 कर्हायनीन्यायेन परस्परमन्वयः । यागाङ्गत्वेनाभिहितो पा-
 स एकः पुमांश्चेति । यथा — 'अरुण्या पिङ्गाद्या एकहाय-
 गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र कारकाणां क्रियान्वयनियम
 करणविभक्तिभिरारुण्यपिङ्गाचीत्यादीनां चतुर्णां परस्पर
 नवितानामिव सोमक्रयणाङ्गत्वेन अन्वये सति अरुण्यादे

णस्यामूर्त्तस्य सतः क्रियासाधनत्वायोगात् क्रियासाधनैक-
हायनीगोपरिच्छेदकत्वेन पश्चात् परस्परं पार्ष्टिकान्वयः—
या एकह्यनी गौः सा पिङ्गाक्षी अरुणेति । तद्वत् तदेव-
मुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितम्, उपादेयगतं विवक्षितमिति
स्थितम् । एवञ्च चित्ररूपदेन चित्रा-स्त्रीत्वोभयविशेषितपशु-
कारकस्य यजेतिति, यदानुदितेऽग्नीषोमीयपशुयागे विधातुं
शक्यत्वात् कथं नामत्त्वमिति चेन्न, तथा सति प्रकृतस्य
प्राजापत्ययागस्य फलसम्बन्धाकाङ्क्षस्य हायनमप्रकृतान्नी-
षोमीययागस्य कल्पना च न स्यात् । तत् इयमयुक्तम् ।
तस्माच्चित्रापदं कर्मनामधेयम्, एवं तत्प्रख्यादिभिरन्यत-
रेण सर्वकर्मनामत्त्वमूह्यम् ॥

इत्थं विधिवाक्यस्य प्रामाण्यं विचारितम् ।

अथ अर्थवादविचारः ।

अर्थवादानान्तु स्वार्थपरत्वे प्रयोजनाभावाद्ध्य-
यनविधिवशेन फलवदर्थज्ञानार्थत्वस्यावश्यकत्वादिधेयग-
तप्राशस्यप्रतिपादनद्वारा विधिवाक्यतया प्रामाण्यम् । स
चतुर्विधः—निन्दाप्रशंसा-परकृति-पुराकल्पभेदात् ।

तत्र निन्दार्थवादी यथा—‘अ-सन्नं वा एतद् यदच्छ-
न्दामम् असृजं हि रजतं यो वर्हिषि ददाति पुरास्य
सम्बत्सराद् गृहे इदन्ति ।’

प्रशंसा यथा—‘शोभतेऽस्य मुखं य एव वेद वायुर्वै चे-
पिष्ठे ल्यवमादिः ।

परेषुदं महता पुरुषेषु कर्म कृतमिति प्रतिपादको-

स्यैवाद्: पर कृतिः, यथा—‘अग्निर्वा अकाममतेत्यादिः ।

परप्रवक्तृ कार्य्यादिप्रतिपादकः पुराकल्पः, यथा—तम
शपद् धिया धियाच्चा च ध्यासुरित्यादिः ।

तच्च, निन्दार्थवादस्य विधेयात्मनिन्दाद्वाराविधेयप्रा-
शस्त्रपरत्वम् असृजमित्यादिरजतनिन्दाद्वाराय विधेयभू-
तरजतदाननिषेधप्राशस्त्रपरत्वे विरोधाभावात् इतरेषां
क्षयाणां साक्षात् प्राशस्त्रपरत्वमेव । वायुर्वा इत्यर्थवा-
दस्य वायुः क्षिप्रगामित्वादतीव प्रशस्तदेवता, अतस्तद्देवत्यं
कर्म्म प्राशस्त्रमिति विधेयदेवतावगतप्राशस्त्रप्रतिपादन-
द्वारा विध्यैकवाक्यत्वम् । अग्निर्वा अकामयतेत्यस्य अग्नि-
देवत्यो यागः पूर्वकाले अग्निना कृतत्वात् प्रशस्तः आधि-
क्यत्वादिदानीमपि अन्यैर्यजमानैरवश्यं कर्त्तव्यमिति विधेय
कर्म्मगतप्राशस्त्रद्वारं विध्यैकवाक्यत्वम् । एवमन्यत्तापू-
ह्यम् । क्वचित् कार्य्यान्तरमप्यस्ति, यथा—‘अक्ताः शर्करा
उपदधातीति’विधावक्ता इतिपदेन द्रवद्रव्यसामान्यं प्रतीयते
तच्च द्रव्यं किमिति सन्देहे ‘तेजो वै धृतमित्यर्थवादत्
मन्त्राणामध्ययनविधिना कृतस्त्रस्त्राध्यायस्य फलवदर्थज्ञा
नार्थत्वमेव नत्वदृष्टार्थत्वं दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनायोगात्
प्रयोगकाले कर्म्मज्ञानं विना कर्म्मनुष्ठानायोगात् कर्मे
पयिकमर्थज्ञानं मन्त्रैः क्रियते । न चोपदेष्टृवचनादिन
प्यर्थस्मरणसम्भवाद्नुष्ठानोपपत्तिरिति वाच्यम् । मन्त्रं
रेवार्थं स्मृतानुष्ठाने सति फलं भवति नान्यथेति नियम
माङ्गीकारात् । नियमेनादृष्टस्याङ्गीकारात् तदभावे त

न्यादृष्टलोपे तन्मूलं न सिधयतीति कल्पनात् ।

नन्वेवं मन्त्राणां स्वस्वप्रकाशेऽर्थे विनियोग इति फलितं विनियोगो नाम शेषत्वे नान्वयः शेषत्वेनामाङ्गत्वं ; ततश्च, 'इमामगृभ्णन् रशनामिति मन्त्रस्य रशनाग्रहणसामर्थ्यमस्तीति रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गादेव रशनाग्रहणाङ्गत्वोपपत्तेः, 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्रोतस्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति वचनं किमर्थमिति? चेत्—न, परिसङ्गार्थत्वात् । चयनप्रकरणे अश्वरशनाग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणञ्चेति द्वयमस्ति, तच्च लिङ्गादश्वरशनायां मन्त्रप्राप्तावुच्यमानायां लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनायामपि मन्त्रः, अतो अश्वरशनायामेव मन्त्रः कार्यः; न गर्दभरशनायामिति मन्त्रनिवृत्तिरूपपरिसङ्गार्थीयं विधिः ।

सा च परिसङ्ग्या त्रिदोषा स्वार्थत्यागः—परार्थस्वीकारः, प्राप्तबाधश्चेति । तत्राश्वभिधानीमादत्त इति वाक्यस्य अनेव मन्त्रेणाश्वरशनादानं कुर्यादिति स्वार्थः, स च त्यक्तः ; गर्दभरशनातो मन्त्रनिवृत्तिः परार्थः स च स्वीकृतः ; गर्दभरशनायामपि लिङ्गात् प्राप्तस्य मन्त्रस्य अनेन बाधश्चेति त्रिदोषा परिसङ्ग्या गत्यभावादङ्गीकृता गत्यन्तरे सति सा न युक्ता ।

एवमष्टदोषदृष्टविकल्पोऽप्यगतिकोऽङ्गीकृतः । यद्य यदाग्नेयोष्ठाकपालः संस्कृतः पुरोडाशो यागाङ्गत्वे नावगतः । तत्र अप्रविशेषस्य पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायाम् अनियमन

यस्य कस्य चिद्द्रव्यस्य प्राप्तौ 'व्रीहिभिर्द्यजेतेतिवाक्याद्वात् व्रीहयो नियम्यन्ते, एवं 'यवैर्यजेतेतिवाक्याद्वात् यवपि नियम्यन्ते । तयोरेकार्थस्वादिकल्पः । एवम् 'अतिरात्रे घोतयिन् गृह्णातीति प्रतिषेधात् ग्रहणाभावो विहितः, तद्योर्ग्रहणाग्रहणयोः परस्परविरुद्धयोः एकस्मिन् प्रयोगे अमुहातुमशक्यत्वात् कश्चित् प्रयोगे ग्रहणानुष्ठानं प्रयोगान्तरं तदभावा अनुष्ठानमिति तत्रापि विकल्पः ।

स चाष्टदोषदृष्टः । तथाचि, पूर्वं व्रीहिप्रयोगे यवशास्त्रस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्यपरित्यागः, अमनुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यस्वीकारः, ततो द्वितीयप्रयोगे यवानुष्ठाने पूर्वं त्यक्तं यत् प्रामाण्यं तत्स्वीकारः, स्वीकृतं यद् प्रामाण्यं तत्परित्यागश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः । एवं पूर्वं, यवप्रयोगे व्रीहिशास्त्रं स्वस्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणं तत्परित्यागः, अमनुष्ठापकत्वलक्षणं यद् प्रामाण्यं तत्स्वीकारः, पुनर्द्वितीयप्रयोगे व्रीह्यानुष्ठाने व्रीहिशास्त्रस्य त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति व्रीहिशास्त्रे चत्वारो दोषाः । इत्यष्टदोषदृष्टविकल्पः ।

कश्चित्कार्थत्वादेककार्यकारित्वादित्यर्थः, यथा व्रीह्यादौ, तत्र व्रीहियवयोरैकैकस्य पुरोडाशनिष्पादनसमत्वादिकल्पः । कश्चित् दक्षनबलात्, यथा 'दृष्टदृष्टं भवतीति दृष्टकाममाध्यं दृष्टनामकं स्तोत्रं विहितं, रथन्तरदृष्टध्वस्ततीति रथन्तरमाममाध्यं दृष्टस्तोत्रान्नरं विधीयते । स्तोत्रं प्रयाजादिषु पूर्वार्थत्वाद्दर्थकस्यसामानुक्तकारकत्वाद्, ए-

कर्म' स्तोत्रमाधनीभूतस्तोत्रियात्राभिद्यक्तिरूपसंस्कारद्वारा
 माह्वः स्तोत्रमाधनत्वाङ्गीकारात् 'प्रगीतमन्त्रसाध्यमि-
 न्द्रादिगुणनिर्दग्गुणाभिधानं, स्तोत्रं—प्रगीतमन्त्रसाध्यं
 मामाभिद्यक्तृत्वरमाध्यमित्यर्थः। 'अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणि-
 निश्चयणाभिधानं, शब्दं—गानक्रियाविशेषः साम, स्तोत्र-
 माधनीभूतः स्तोत्रायाः' तद्वत्विदुष्यदशत्वादिमहारा
 विशेषः स्तोमः—इत्येतेषां भेदः। तथाच-बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः
 भिन्नापर्वार्थत्वेन एकार्यत्वाभावेऽपि 'बृहदा पृष्ठं कार्यं, 'रथ-
 न्तरं वा पृष्ठं कार्यं'मिति वचनवलादेव विकल्पः। क्वचित्
 व्यवस्थितविकल्पः, द्वितीयप्रयाजादिकर्मणि, नारागं सत-
 ननपान् मन्त्रयोः एकार्यत्वादिकल्पः, स च राजन्यवशिशातां
 नारागंमे द्वितीयप्रयाजमतनृनपादन्येपामिति वाक्यात्
 व्यवस्थित इति व्यवस्थितविकल्पः।

तदेव चादनापरपर्यायाणां विधिवाक्यानाम् अंगत्व-
 विग्रहभावना विधायकत्वात् प्रामाण्यम्। उद्दिष्टादीनां
 नामतयार्थवादानां विधेयप्रागल्भ्यपरतया मन्वाणामनुष्ये
 ऽर्थस्मारकतया प्रामाण्यमिति कृतस्त्वस्य वेदस्थानीकिके
 ऽस्माधनोऽर्थे प्रामाण्यं स्थितम्।

अतः ऽपि मन्वादिप्रणीता वेदमूलकत्वात्स्यादित्येकादा
 मं प्रामाण्यम्। 'श्रीदुस्वरा सर्वा वेदवितथ्ये तिरप्रमाणम्'
 'श्रीदुस्वरा स्मृशन् गार्थेदिति प्रत्यक्षपुतिविरुद्धत्वात्। सर्वे
 एते मतिरित्युक्तस्त्वर्गनस्य कर्त्तव्यतात्वात्।

तथा श्रुत्याप्यापि स्मृतिद्वारा र्थमूलकत्वात् प्रामा-

स्यम् । मातुलसुता परिश्रयनादिशिष्टाचारस्वप्रमाण
 'मातुलस्य सुतामट्टेत्यादिस्मृत्या निषिद्धत्वेन स्मृतिविरुद्ध-
 त्वात् । तदेव श्रुतिस्मृत्याचाराणां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमु-
 क्तम् । सचधर्मः परस्पर' भिन्नः । भेदकप्रमाणानि तु
 शब्दान्तरादीनि । तथाहि यागदानर्ह्यमानां यजतिदद्या-
 तिजुहोतीत्यपर्यायशब्दप्रतिपाद्यत्वाच्छब्दान्तराद्भेदः । स्व
 स्वत्वनिवृत्तिपूर्वक परस्वत्वापादानम् । समिधावजती-
 त्यादीनां पञ्चानां वाक्यानां मध्ये एकस्य कर्मविधायक
 त्वमन्येषां तस्मिन् कर्मणि गुणविधायकत्वमित्यत्र नियाम-
 काभावाकर्मेषां सर्वविधायकत्वं स्थितं विहितस्य कर्मण
 पुनर्विधानं व्यर्थमिति पुनर्विधानमामर्थ्यात् पूर्ववाक्यविहित
 तकर्मापि क्षयोक्तरीत्तरवाक्यविहितस्य कर्मणो भेदः मिथ्यता
 त्ये तादृशस्य लेशविशेषम्, पुनः श्रुतिरूपाद्यजतिपदाभ्यामात
 कर्मभेदः । तिस्र आहताजुहोतात्वत्र जुहोतिपदाभ्यामा
 भावोपि जुहोतीत्यर्थे हांस त्वित्त्वमद्भगन्वयात्परस्परभिन्ना
 स्वयो हांसा इति महत्तयात्र कर्मभेदः । अथेय ज्योतिर
 क्षय विश्वज्योतिरेथेय मव ज्योतिरेतेन महत्सुटाद्येतेन यज
 तेति ज्योतिष्टोमप्रकरणे अतानामपि ज्योतिराख्याता या
 गानां ज्योतिष्टोमापत्तया भेदः । भिन्नमज्ञावशादेव त्र
 दाणा परस्पर भेद इति महत्तया कर्मभेदः । तथा तमे
 पर्यामि दधानयति वैश्वदेव्यामिजा, वाजिभ्यांवाजिन मि
 त्यत्र सा वैश्वदेव इति वाक्ये पिश्वं देव देवतामिजाइत्यम
 स्वन्धानुमितो या विवायते, वाजिनमित्यत्रापि वाजिदे

बन्ध वाजिनद्रव्य कर्मान्तरं विधीयते । ननु पूर्वविहिते वै-
 श्वदेवयज्ञे वाजिन-द्रव्यरूपगुणो विधीयते पूर्वशागस्यामि-
 चागणस्वरूपत्वे न तत्र वाजिनस्य विशेषायोगात् । न च
 वाजिन्यावद्विकृत्य । वाजिनामित्तयोः समगिष्टत्वाभावात् ।
 विषमगिष्टयोर्विकृत्ययोगात् येश्वदेवयज्ञोत्पत्तिवाक्य एवा-
 मिचागुणः गिष्यते इति उत्पत्तिगिष्टो विधीयते इत्यर्थे
 येश्वदेववाक्यादुत्पत्ते कश्चिन्नि वाक्यान्तरं गिष्टो विहितो
 वाजिनगुणोत्पत्तिगिष्टः । तयोर्मध्ये च उत्पत्तिगिष्टः प्रथमः
 कर्मात्पत्तिर्दत्तः यामेव कर्माहत्वे न प्रमितत्वात्, उत्पत्तिगिष्टो
 वाजिनगुणोत्पत्तिः प्रमिताऽपि विनियमितत्वेन दुर्बल-
 त्वात् तत्पूर्वकश्चिन्नि निवेगमलभमानो वाजिरूपदेवतान्तर-
 मस्यभ्यात् स्वययस्य कर्मान्तरविधायकत्वमानयतानि
 गुणात् भेदः "तत् घनाभूत पय सामिच्छा" गिष्टं जल-
 वाजिनम् । तथा कुष्ठपायिनामयने गृह्यते उपसर्गव-
 रित्वा मामग्निहोत्रं जुहातीति, अत्र पूर्वकश्चिन्नि क्रिष्ट-
 र्दपि सर्वाहितं न भवति अपूर्वकश्चिन्नि प्रधानरूपात् प्रक-
 रणान्तरात् प्रसिद्धाग्निहोत्रधर्मकः तन्नामकः कर्मान्तर-
 विधायते । अत्रग्निहोत्रशब्देन प्रसिद्धाग्निहोत्रं मनूद्यगु-
 णविधिः प्राप्तः कश्चिन्नि अन्तर्गतं नाम रूपानेकगुणविधा-
 वाक्यभेदापत्तेरिति प्रकरणान्तरात् तत्कर्मभेदः प्रसिद्धा-
 ग्निहोत्रं नेयमिच्छाम्निहोत्रं नित्याग्निहोत्रमिति यावत् ।
 तदेव शब्दान्तराभ्याम सहसामान्या गुणनामधेय-मकरण-
 न्तरे कर्मभेदो ददितः ।

तत्र वेदादिप्रमेयैऽर्थस्त्रिविधः । कत्वर्थः फलं तत्करणञ्च
 पुरुषार्थः । यथा ज्योतिष्टोमादिः स्वर्गादयश्च । अध्यादि
 तुभयरूपं दध्ना जुष्ट्यादिति फलञ्च । तत्राद्येन कत्वर्थं त्वान्
 यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुष्ट्यादि त्वनेन फलाय विधानाय
 पुरुषार्थत्वात् । तदुक्तम् 'एकस्य तुभयरूपत्वे संयोगतो-
 क्यान्तरस्य पुरुषार्थभेदः । एकस्य तुभयार्थत्वे नियामक-
 इत्यर्थः । कत्वर्थं प्रयोज्यतां कत् प्रयोजकं पुरुषार्थं
 फलं प्रयोजकं प्रयोजकत्वं नामानुष्ठापकत्वमित्यर्थः । विधि-
 यदर्थं यदनुष्ठापयति सः प्रयोजकः । दर्शादिविधिः स्वर्गार्थं
 दर्शादिकमनुष्ठापयतीति स्वर्गादि दर्शादीं प्रयोजकः । प्रया-
 जादिविधिः प्रयाजान् दर्शाद्यर्थं स यदनुष्ठापयतीति दर्शादिः
 प्रयाजानां प्रयोजकः । दधानयनविधिः दधानयनमाभि-
 नयार्थमनुष्ठापयति न वाजिनार्थं स यामिन्नार्थं दधान-
 यनानुष्ठाने मति वाचिनस्य सति सिद्धत्वात् यत् यामि-
 नं च दधानयने प्रयोजकः न वाजिनस्य । पुरोहागकपाल-
 नेन तुषानुष्ठापयतीति तयोपवापाङ्गत्वेन पुरोहागकपाल-
 विधायकं -- तथापि तयोपवापाङ्गत्वेन कपालस्य प्रयोजकं न
 भवति, पुरोहागार्थं कपालं नैव कपालेन तयोपवापाङ्ग-
 किन्तु पुरोहाग तत्र कपालस्य प्रयोजक इत्याहुः काम

नन् विधिना वाङ्मन्थानकर्म यत्तदा प्रोच्यते । तत्र
 ज्ञाना प्रधानानः कश्चिन्मात्रं त्वत्वं त्रिकर्मणः नृपान् वाच्यम-
 तत् क्रमनियामक प्रमाण किमिति चेन्न न, त्रयोऽङ्गना-
 मेष क्रमनियामकत्वात् । तथाच यथायं तद्वदिति

दित्वा प्रथमं दीक्षयतीत्यत्र श्रुत्या गृह्यपतिदीक्षानन्तर
 वक्ष्यदीक्षेति श्रौतक्रम । समिधा यजति तन्नपात यज
 तीत्यादी द्विधिवक्ष्यपाठक्रमे देवममीपादियानानुष्ठानक्रम
 अग्निशोतं जुहोति यथागम्यवतीत्यत्र यथागपाकस्य होमा
 यन्नेन पांकात् पूर्वं होमं कर्त्तुमशक्यत्वात् क्रमं त्यक्त्वा
 पर्वक्रमः स्वीकर्तव्यः । यद्यः प्रयोजकं होमरूपं तदर्थं क्रमः
 पर्वक्रमः । तेन पूर्वं पाकः पश्चाहोमः । तथा समदश
 प्राजापत्यान् पशुना लभत इत्यत्र समदशपशुद्व्येकप्राजा-
 पतिदेवताकाः समदश यागाः कर्त्तव्यत्वं न बाधिताः ।
 ततोपाकरणान् प्राद्य पदार्थः । यतः कुतपिदारभ्य यत्र
 क्वच समपशोय नियोजनादिकम् येन क्रमेण उपाकरणं
 प्रवृत्तं तेनैव क्रमेण कर्त्तव्यम् । कथं प्रवृत्तावस्मोषोमोय-
 पशोपश्वेन उपाकरणमादौ कृत्वा द्वितीयक्षण एव प्रो-
 क्षणं व्यवधानप्रयोजकाभावात् । यत्र तु समदशपशुना
 महानुष्ठे यदवयवनात् प्रथमती यत्र कश्चित्पशो कृतमुपाक-
 रणं स्वाश्वकले नियोजनाय षोडशभिः क्षणः व्यवधानं
 सह तेन त्वधिकं ततोपाकरणक्रमेण नियोजनं प्रथमपशा-
 वकृत्वा पश्वन्तरं नियोजनं क्रमेणानन्तरं प्रथमपशो नियो-
 जनकरणे षोडशक्षणाधिककाले व्यवधानं शास्त्रानुमतम-
 पद्यते । तद्विरामायोपाकरणम् येन क्रमेण प्रवृत्तं तेनैव
 नियोजनादिकं कार्यमिति प्रकृतिक्रमः । तथा ज्याति-
 क्षेमं शोपवमप्य मन्त्रारभ्य क्रमेणानुष्ठेयानाम् अग्निषो-
 मी गानुबध्यानां पशुनां तयाणां साव्यस्त्राख्ये सोमयागे

‘भद्र पयुनानभेत’ इत्येकदानुष्ठानलक्षणं साहित्यं र्ब
 धितं, तदपि सवनीयस्य स्थाने विहितं, तत्र प्राक् कृतक
 परित्यज्य सवनीयस्य स्थानसाहित्यविधानादादौ, भवतोः
 पक्षीरूपाकरणं ततोऽग्नीषोमीयस्य ततोऽनूपन्थायाः
 इति स्थानात् क्रमः । श्रुत्यादित्रयात् पूर्वश्रुतगोपवस्य
 तथा दर्शे सावाप्यधर्माणां शाखास्तु दादोनां प्रमा नै
 यधर्माणां निर्वापादीनाञ्च । अनन्तर ब्रह्मतावपि मुख्य
 योराम्नेयः स्वासाययागयोर्मध्ये आम्नेययागस्य पूर्वमनुष्ठान
 श्रुत्ययागक्रमेणादावाम्नेयपुरोडागस्य प्रजात्रयोयाभिघा
 रणं ततः पयसोऽभिघारणम् इति मुख्ययागक्रमादभिघा
 रणक्रमः । इत्येव श्रुत्यर्षपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिक्रमेणैव त
 र्मानुष्ठानम् । अन्यदानुष्ठाने वैगुण्यमित्यलम् ॥

इति श्रीकृष्णयजुर्वेदकृता मीमांसा परिभाषा

समाप्ता ।

